

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ
ТОҶИКИСТОН**

**ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
TALIK STATE UNIVERSITY OF FINANCE AND ECONOMICS**

**ПАЁМИ
МОЛИЯ ВА ИҚТИСОД
№4/1 (38)
(маҷаллаи илмӣ-амалӣ)**

**ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ
ВЕСТНИК
№4/1 (38)
(научно-практический журнал)**

**THE FINANCE AND ECONOMIC
BULLETIN
№4/1 (38)
(science-practical journal)**

Душанбе, 2023

Сармуҳаррир

Абдуалимзода Ҳ.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, ректори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муовинони сармуҳаррир:

Сафаров Б.Г. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Саидмуродов Л.Ҳ. – узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аъзои ҳайати таҳририя:

Хайрзода Ш.Қ. – доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи давлатии Данғара

Раҳимзода Ш. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, директори Институти иқтисодӣ ва демографияи АМИТ

Эргашев Р.Х. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти Донишқадаи муҳандисии иқтисодии Қаршии Ҷумҳурии Ўзбекистон

Ғафуров Ҳ.Н. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шарипов Б.М. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҷонмамадов Ш.Б. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва тичорати байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қандиёрова Д.О. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Кошонова М.Р. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Мирсаидов С.А. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Содиқов М.С. – доктори илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи иқтисоди ҷаҳон ва тичорати байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Бегматов А.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Насриддинов Ф.Б. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қодиров Ф.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маъдиев С. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Давлатов Х.М. – номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Буриева М.Ч. – номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шодиев К.Қ. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ғафуров П.Ҷ. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи иқтисодиёти рақамӣ ва логистикаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҳомидов А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Убайдуллоев Ф.К. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, директори Парки технологияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Урунбоев А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Нусратзода М.Н. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи система ва технологияҳои иттилоотии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аламшоева М.М. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи информатикаи амалӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон

таҳти №242/МҶ– 97 аз 12.04.2022 сабти ном шудааст.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2022

Паёми молия ва иқтисод

Маҷалла ба Феҳристи тақризшавандаи маҷаллаҳои илмӣ КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил буда, дар он натиҷаҳои асосии илмӣ рисолаҳои барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктор ва номзади илм ҷоп мешаванд.

Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии Намояи иқтибосоварии илмӣ Россия (НИИР) шудааст.

Главный редактор

Абдуалимзода Х.А. – кандидат экономических наук, доцент, ректор Таджикского государственного финансово-экономического университета

Заместители главного редактора:

Сафаров Б.Г. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по науке Таджикского государственного финансово-экономического университета

Саидмуродов Л.Х. – член-корр. НАНТ, доктор экономических наук, профессор кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Редакционная коллегия:

Хайрзода Ш.К. - доктор экономических наук, ректор Дангаринского государственного университета
Рахимзода Ш. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета, директор Института экономики и демографии НАНТ

Эргашев Р.Х. - доктор экономических наук, профессор кафедры экономики Каршинского инженерно-экономического института Республики Узбекистан

Факеров Х.Н. – доктор экономических наук, профессор кафедры экономики предприятия и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шарипов Б.М. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета

Джонмамадов Ш.Б. - доктор экономических наук, профессор кафедры мировой экономики и международной торговли Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кандиёрова Д.О. - доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кошенова М.Р. - доктор экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Мирсаидов С.А. - доктор экономических наук, профессор кафедры таможенной деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета

Содилов М.С. – доктор экономических наук, заведующий кафедрой мировой экономики и международной торговли Таджикского государственного финансово-экономического университета

Бегматов А.А. – кандидат экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Насриддинов Ф.Б. - кандидат экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кодиров Ф.А. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по международным связям Таджикского государственного финансово-экономического университета

Маъдиев С. – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Давлатов Х.М. – кандидат экономических наук, заведующий кафедрой таможенной деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета

Буриева М.Ч. - кандидат экономических наук, заведующий кафедрой международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шодиёв К.К.- кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Гафуров П.Дж. - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой цифровой экономики и логистики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Хомидов А. - кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета

Убайдуллоев Ф.К. - кандидат экономических наук, доцент, директор Технологического парка Таджикского государственного финансово-экономического университета

Урунбоев А. - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Нусратзода М.Н. - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой системы и информационных технологий Таджикского государственного финансово-экономического университета

Аламшоева М.М. - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой прикладной информатики в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

*Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики
Таджикистан под №242/ЖР - 97 с 12.04.2022г.*

Таджикский государственный финансово-экономический университет, 2022

Финансово-экономический Вестник

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК при

Президенте Республики Таджикистан, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученых степеней доктора и кандидата наук.

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

CHIEF EDITOR

Abdualimzoda H. A. – candidate of Economic sciences, Associate Professor, Rector of the Tajik State University of Finance and Economics

DEPUTY CHIEF EDITORS:

Safarov B.G. – candidate of Economic sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik State University of Finance and Economics

Saidmurodov L. H. –Corresponding Member of National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of International Finance and Credit Relations of Tajik State University of Finance and Economics

EDITORIAL BOARD:

Khayrzoda Sh.Q. - Doctor of Economic Sciences, Rector of the Danghara State University

Rahimzoda Sh. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of the Tajik State University of Finance and Economics, Director of the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan

Ergashev R.Kh. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economics, Karshi Engineering and Economic Institute of the Republic of Uzbekistan

Faqerov H.N. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic of enterprise and Entrepreneurship of the Tajik State University of Finance and Economics

Sharipov B.M. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of Tajik State University of Finance and Economics

Jonmamadov Sh.B. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of World Economy and International Trading of the Tajik State University of Finance and Economics

Qandiyorova D.O. - Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic Theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Koshonova M.R. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Mirsaidov S.A.– Doctor of Economic Sciences, Professor of the department of customs activities of the Tajik State University of Finance and Economics

Sodiqov M.S. – Doctor of Economic Sciences, the Head of Department of the World economy and international business of the Tajik State University of Finance and Economics

Begmatov A.A. – Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Nasriddinov F.B. – Candidate of Economic sciences, professor of the Department of Economic theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Qodirov F.A. – candidate of Economic sciences, associate professor, Vice-Rector on International Relations of the Tajik State University of Finance and Economics

Madiev S.– candidate of Economic sciences, associate professor of Department of Economic Analysis and statistics of the Tajik State University of Finance and Economics

Davlatov Kh.M. – candidate of Economic sciences, the Head of the Department of customs activities of the Tajik State University of Finance and Economics

Burieva M.Ch. - candidate of Economic sciences, Head of the department of international finance and credit relation of the Tajik State University of Finance and Economics

Shodiev K.Q. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Economic Analysis and statistics of the Tajik State University of Finance and Economics

Gafurov P.J. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of digital economy and logistics of Tajik State University of Finance and Economics

Homidov A. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of audit and revision of the Tajik State University of Finance and Economics

Ubaydullov F.K. – candidate of Economic sciences, associate professor, the Director of Technological Park of the Tajik State University of Finance and Economics

Urunboev A. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Analysis and statistics of the Tajik State University of Finance and Economics

Nusratzoda M.N. - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of system and information technology of Tajik State University of Finance and Economics

Alamshoeva M.M. - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of applied informatics in economics of Tajik State University of Finance and Economics

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan №242/ЖР – 97 from 12.04.2022

УДК: 339.923

МОДЕЛИРОВАНИЕ СЦЕНАРИЕВ РАЗВИТИЯ ЭКСПОРТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УСЛОВИЯХ ЧЛЕНСТВА В ВТО

Кодирзода Диловар Бахридин - доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории, Таджикский национальный университет. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 986001881. E-mail: dilovark@mail.ru

Гулзода Фаррух Махмадио - докторант кафедры международных экономических отношений, Таджикский национальный университет. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 907633110.

В статье рассмотрены особенности моделирования сценариев развития экспорта Республики Таджикистан в условиях членства в ВТО. При этом выделены три основные сценария развития экспорта Республики Таджикистан с учетом сценариев развития экономики страны в рамках Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. Авторами предложены и рассмотрены такие сценарии развития экспорта, как: «страховое развитие», «реалистическое развитие» и «оптимистическое развитие».

При разработке рассмотренных сценариев развития экспорта авторами были учтены предусматриваемые цели страны в сфере экспорта в рамках отраслевых стратегий и концепций, тенденций развития важнейших секторов промышленности, повышение мирового спроса на экологически чистые продукты, план действий страны по упрощению процедур торговли и др. Для разработки сценарных расчетов была использована множественная регрессия, отражающая связи между независимыми переменными и одной зависимой. В качестве зависимого показателя использовался показатель ВВП из Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 г.

***Ключевые слова:** экспорт, импорт, курс национальной валюты, страховое развитие, реалистическое развитие, оптимистическое развитие, стратегия и концепция развития, процедуры торговли, методы прогнозирования, прогноз развития.*

МОДЕЛСОЗИИ СЕНАРИЯҶОИ РУШДИ СОДИРОТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ДОИРАИ УЗВИЯТ ДАР СУС

Қодирзода Диловар Баҳридин - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 986001881. E-mail: dilovark@mail.ru

Гулзода Фаррух Махмадио - докторанти кафедраи муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 907633110.

Дар мақола хусусиятҳои моделсозии сценарияҳои рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити узвият дар СУС баррасӣ шудааст. Ҳамзамон, бо назардошти сценарияҳои рушди иқтисоди кишвар дар доираи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 се сценарияи асосии рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудааст. Муаллифон чунин сценарияҳои рушди содиротро пешниҳод ва баррасӣ кардаанд: “рушди суғуртавӣ”, “рушди воқеӣ” ва “рушди оптимистӣ”.

Ҳангоми таҳияи сценарияҳои баррасишудаи рушди содирот муаллифон ҳадафҳои пешбинишудаи содироти кишварро дар доираи стратегияҳо ва консепсияҳои соҳавӣ, тамоюли рушди соҳаҳои муҳимтарини саноат, афзоиши талаботи ҷаҳонӣ ба маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза, нақшаи чорабиниҳои кишвар дар самти содасозии расмиёти савдо ба назар гирифтаанд. Барои таҳияи ҳисобҳои сценариявӣ регрессияи сершумор истифода шуд, ки муносибатҳои байни тағйирёбандаҳои мустақил ва як тағйирёбандаи вобастаро инъикос мекунад. Ба сифати нишондиҳандаи вобастагӣ нишондиҳандаи ММД аз Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 истифода шудааст.

***Калидвожаҳо:** содирот, воридот, қурби пули миллӣ, рушди суғуртавӣ, рушди воқеӣ, рушди оптимистӣ, стратегия ва консепсияи рушд, расмиёти савдо, усулҳои пешгӯӣ, дурнамои рушд.*

MODELING SCENARIOS FOR EXPORT DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN UNDER WTO MEMBERSHIP

Kodirzoda Dilovar Bahridin - doktor of economic sciences, Professor of the Department of economic theory Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 986001881. E-mail: dilovark@mail.ru

Gulzoda Farrukh Mahmasho - doctoral student of the department of international economic relations Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 907633110.

The article discusses the features of modeling scenarios for the development of exports of the Republic of Tajikistan under the conditions of WTO membership. At the same time, three main scenarios for the development of exports of the Republic of Tajikistan are identified, taking into account scenarios for the development of the country's economy within the framework of the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period until 2030. The authors proposed and considered such export development scenarios as: “insurance development”, “realistic development” and “optimistic development”

When developing the considered export development scenarios, the authors took into account the country's intended export goals within the framework of industry strategies and concepts, development trends in the most important industrial sectors, increasing global demand for environmentally friendly products, the country's action plan for trade facilitation, etc. To develop scenario calculations multiple regression was used, reflecting the relationships between the independent variables and one dependent variable. The GDP indicator from the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period until 2030 was used as a dependent indicator.

Key words: export, import, national currency exchange rate, insurance development, realistic development, optimistic development, development strategy and concept, trade procedures, forecasting methods, development forecast.

Важнейшим аспектом развития экспортного сектора Республики Таджикистан является прогнозирование тенденций изменения его динамики с учетом различных сценариев его развития. *Прогнозирование сценария развития экспортного сектора Республики Таджикистан в условиях членства в ВТО* имеет важное социально-экономическое значение в развитии экономики Таджикистана. Оно позволяет научно обосновать закономерности развития экспорта, выявить барьеры на пути его развития, обосновать необходимость государственной поддержки в тех секторах, где нуждаются в такой поддержке и на этой основе подготовить и принять необходимые экономические решения для улучшения состояния отрасли в стране [4, с.7].

Хотя общепризнанной в мире методологии прогнозирования развития экспорта не существует и в большинстве существующих методов прогнозирования используется недостаточно выверенной система показателей, а также в большинстве случаев на динамику экспорта могут влиять стихийные бедствия, которые наносят ущерб производству некоторых важных товаров и непредсказуемость торгово-политических действий правительств при меняющейся ситуации в международных отношениях, учитывая дружественное отношение Республики Таджикистан со все странами мира, и преследуемая ею политики открытых дверей можно выбрать наиболее подходящий метод, в котором при прогнозировании основное внимание уделяется факторному анализу развития экспорта страны. Он позволяет определить общую картину развития экспорта страны в долгосрочном периоде.

В научной литературе наибольшую популярность получили три метода прогнозирования, такие как метод индивидуальной и коллективной экспертной оценки, метод экстраполяции и метод логического и математического моделирования [1, с.61; 5, с.134]. Среди названных методов, наиболее часто применяемым методом прогнозирования является метод экспертной оценки. Он является простым и доступным методом прогнозирования, который не требует огромного количества информации. При использовании данного метода можно использовать, как статистические данные о внешней торговле, так же информации, полученные на основе экспертного анализа.

Прогнозирование тенденций развития экспорта позволяет предвидеть негативные тенденции в развитии экспорта, что дает возможность принять заранее согласованные соответствующие меры для их предотвращения и направить на более желательное состояние. Следовательно, факторный анализ дает преимущества для возможности управления развитием внешней торговли.

Согласно экономической теории объем экспорта, во-первых, зависит от способности отечественных предприятий производить и поставлять

товары за рубеж, и во-вторых, от желания нерезидентов импортировать эти товары, т.е. в упрощенном виде, предложение экспорта имеет следующий вид:

$$\frac{X}{P} = f \left[\frac{P_x}{P_y}, Y_p, \text{GAP} \right],$$

где X - стоимость экспорта;

P_x - цена экспорта;

P_y - внутренние цены;

Y_p - производственные мощности экспортного сектора;

GAP - избыточный внутренний спрос.

Согласно данной формуле основными факторами, определяющими объем экспорта, являются объем производства продукции для экспорта и ее цена. Распределение произведенной продукции для экспорта и внутреннего потребления зависит от уровня внутренних и внешних цен. На внешние цены наряду с производственными издержками, также будут влиять реальный обменный курс валюты, экспортные пошлины или субсидии. Ограниченный характер производственных мощностей внутри страны отрицательно влияет на рост экспорта.

При прогнозировании объема экспорта по товарным группам необходимо также учесть влияние инфляционных процессов на показатели экспорта. Здесь можно использовать результаты других расчетов по прогнозированию мировых и внутренних цен на экспортируемую продукцию. Для того, чтобы прогнозировать различные варианты развития экспорта страны необходимо использовать метод сценарного расчета, который позволяет предвидеть наиболее вероятные направления развития экспорта.

«Сценарный подход, представляя собой методику системного исследования, базируется, в первую очередь, на принципах системного подхода. Сценарный подход также предусматривает выполнение аналитических прогнозных расчетов критериев оценки результатов, что соответственно предполагает соблюдение общих принципов оценивания» [3, с.73].

Так как мы заинтересованы в оценке влияния, стимулирующих мер на развитие экспорта, сценарный подход является наиболее приемлемым для прогнозирования экспорта. Основными целями прогнозирования развития сектора по сценарным условиям являются прогнозные направления развития экспортного сектора на основе экономического потенциала страны и состояние мировых товарных рынков. Используя предусмотренные сценарии развития экономики страны в рамках *Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 г.*, предлагаем три сценария развития экспорта: «страховое развитие», «реалистическое развитие» и «оптимистическое развитие».

При разработке рассмотренных сценариев развития экспорта также нами были учтены предусматриваемые цели страны в сфере экспорта в рамках отраслевых стратегий и концепций, тенденций развития важнейших секторов промышленности, повышение мирового спроса на экологические чистые продукции, план действий страны по упрощению процедур торговли и др.

Для разработки сценарных расчетов нами была использована множественная регрессия, отражающая связи между независимыми переменными и одной зависимой. В качестве зависимого показателя использовался показатель ВВП из Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 г., а в качестве независимых показателей X - экспорт, X_1 - производство промышленной продукции внутри страны, X_2 - производство сельскохозяйственной продукции, млн сомони, X_3 - импорт промежуточных товаров для экспорта, X_4 - курс валют. С учетом коэффициентов, которые нами были подсчитаны и выведены инструментом «Регрессия», результаты нашего прогнозного расчёта позволяет выявить тенденции долгосрочного развития экспорта Таджикистана, накапливать необходимую информацию для выбора верного направления развития экспорта и заранее предвидеть тенденции изменения рынка основных экспортных товаров Таджикистана.

Таким образом, на основе использования приведенных уравнений, нами осуществлен прогноз развития экспорта страны на период до 2030 г. в трех сценариях. Рассмотрим более подробно каждый из вариантов представленных сценариев.

Согласно первому сценарию развитие экономики Республики Таджикистан формируется под влиянием внутренних и внешних факторов. Прогнозируемый объем экспорта Таджикистана и роста его ключевых параметров соответствует динамике роста мирового экспорта, учитывает дальнейшую либерализацию экономики Таджикистана в рамках ВТО. Результаты прогноза составляют основу выбора и принятия решений о вариантах проекта развития экспорта Республики Таджикистан, разработки проектов ускоренной индустриализации экономики страны, устранение торговых барьеров и роста деловой активности в стране. Данный сценарий также учитывает степень зависимости развития экспорта от состояния национального хозяйства, политики ее реформирования и процесса структурной перестройки экономики, от мероприятий правительства в области форсирования национального экспорта и от происходящей крупномасштабной либерализации международной торговли в рамках Всемирной торговой организации.

Более подробно рассмотрим приведенные сценарии развития экспортного сектора Таджикистана в условиях ее членства в ВТО.

Согласно сценарию «реалистическое развитие», среднегодовой темп роста ВВП в период до 2030 г. составляет 6,9 %, темп роста экспорта 5,0%. производство промышленной продукции – 7,4%, производство сельскохозяйственной продукции - 2,85%, импорта промежуточных товаров для экспорта - 0,65%, экспорт международных услуг – 4% и обесценение курса валют 7,3%. Темп роста экспорта во всех рассматриваемых сценариях не превышает темп роста ВВП и темп роста производства промышленной продукции. Положительный темп роста экспорта объясняется тем, что в стране уже достигнут высокий уровень удовлетворения спроса, так как за годы независимости были созданы сотни новых промышленных предприятий, что представляют потребителям широкий выбор отечественных промышленных товаров. Первые результаты ускоренной индустриализации экономики страны меняют соотношение экспорта сельскохозяйственных и промышленных товаров. «Наряду с этим, реализация крупных гидроэнергетических проектов в стране, такие как строительство Рогунской ГЭС, промышленных проектов, как предприятия по производству алюминия, золота, текстильных изделий, повышает роль и значение готовой продукции в товарной номенклатуре экспорта [2, с. 261; 6, с.16]. Динамика изменения основных показателей развития экспорта Республики Таджикистан по рассматриваемым сценариям приведена в табл. 1.

Согласно второму сценарию - «страховое развитие», среднегодовой темп роста ВВП в период до 2030 г. составляет 4,5%, темп роста экспорта 3,9%, производство промышленной продукции – 4,8%, производство сельскохозяйственной продукции 1,8 %, импорт промежуточных товаров для экспорта 0,4%, экспорт международных услуг - 6,6%, и обесценение курса валют 4,8 %.

Согласно третьему сценарию, сценарию «оптимистическое развитие», среднегодовой темп роста ВВП в период до 2030 г. составляет 4,5%, темп роста экспорта 7,391304%, производство промышленной продукции – 9,115942%, производство сельскохозяйственной продукции 3,449275%, импорт промежуточных товаров для экспорта 0,800725%, экспорт международных услуг 0,927536 и обесценение курса валют 8,992754.

Данный сценарий предусматривает диверсифицированную модель развития экспорта страны, при котором страна переходит на индустриально-аграрную модель развития и параллельно с развитием экспорта сырья растет экспорт товаров с высокой добавленной стоимостью. Развитие туризма в стране положительно влияет на имидж за рубежом, способствует представлению его как поставщика экологически чистой сельскохозяйственной продукции и как производитель промышленных продукции с зеленой энергией.

Таблица 1. - Прогнозирование развития экспортного сектора в Таджикистане по сценарным условиям

Показатели	Сценарии	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
ВВП	I	105174	116929	129997	144525	159132	175216	192925	212424	233893
	II	96042,8	104379	113439	122100	131423	141457	152257	163882	176394
	III	111614	125945	142117	160364	179215	200282	223825	250136	279539
Экспорт, млн. долл США	I	2392,5	2512,2	2637,8	2769,7	2908,1	3053,5	3206,2	3366,5	3534,9
	II	2367,8	2460,4	2556,7	2656,7	2760,7	2868,7	2981	3097,6	3218,8
	III	2447	2627,9	2822,1	3030,7	3254,7	3495,3	3753,6	4031,1	4329
Объем промышленной продукции (в ценах 2021г.), млн. сомони	I	41702,35	44788,32	48102,66	51662,25	55485,26	59591,17	64000,91	68736,98	73823,52
	II	40702,92	42667,28	44726,44	46884,98	49147,69	51519,60	54005,98	56612,35	59344,51
	III	42368,63	46230,93	50445,31	55043,88	60061,65	65536,83	71511,13	78030,04	85143,22
Производство сельскохозяйственной продукции, млн сомони	I	40902,83	42068,56	43267,51	44500,64	45768,90	47073,32	48414,91	49794,73	51213,88
	II	40495,62	41235,11	41988,10	42754,84	43535,58	44330,58	45140,09	45964,39	46803,74
	III	41141,16	42560,23	44028,25	45546,90	47117,94	48743,17	50424,45	52163,73	53963,00
Импорт промежуточных товаров для экспорта, млн. сомони	I	1164,32	1171,89	1179,50	1187,17	1194,89	1202,65	1210,47	1218,34	1226,26
	II	1161,70	1166,63	1171,57	1176,54	1181,53	1186,54	1191,57	1196,62	1201,69
	III	1166,06	1175,40	1184,81	1194,30	1203,86	1213,50	1223,22	1233,01	1242,89
Экспорт международных услуг	I	140,94	135,31	129,89	124,70	119,71	114,92	110,32	105,91	101,68
	II	137,11	128,05	119,59	111,69	104,31	97,41	90,97	84,96	79,35
	III	148,18	149,55	150,94	152,34	153,75	155,18	156,62	158,07	159,54
Курс валют	I	10,92	11,72	12,57	13,49	14,48	15,53	16,67	17,88	19,19
	II	11,44	11,98	12,56	13,15	13,78	14,44	15,12	15,84	16,60
	III	11,90	12,97	14,14	15,41	16,80	18,31	19,95	21,75	23,70

Источник: расчеты авторов

«Реализация и эксплуатация новых объектов в сфере гидроэнергетики делает ее экспорт, как сырьевой ресурс, невыгодной и возникает вопрос о создании дополнительных крупных энергоемких проектов для эффективного использования гидроэнергетических ресурсов страны с высокой добавленной стоимостью» [2, с.262]. Такая тенденция способствует тому, что интеграционные и кооперационные связи отечественных товаропроизводителей широко развиваются с международно-признанными организациями, пропагандирующими зеленую технологию и выступающие за снижение объемов выбросов закиси азота, парникового газа в атмосферу с целью борьбы с глобальным потеплением. Формируются условия для развития деловых услуг, которые будут занимать промежуточное положение между производителями, поставщиками, экспортерами и иностранными потребителями. Развитие специализации в сфере производства экспортоориентированных товаров приводит к широкому набору входных услуг.

Реализация индустриально-инновационного сценария в рамках Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. способствует переходу от сырьевой модели промышленности на производство готовой продукции и организации полного цикла переработки сырья внутри страны, что стимулирует экспорт готовых изделий за рубеж.

Предусмотренные в НСР - 2030 создание основ инновационного развития экономики по индустриально-инновационному сценарию страны, который требует проведения реформ в системе образования и подготовке современных кадров, создает хорошие условия для подготовки кадров в сфере внешнеэкономической деятельности [7, с.40]. Формирование инновационных подходов решения экономических и социальных вопросов, наряду с развитием импортозамещения и наращивания экспорта товаров и услуг положительно влияет на формирование знаниеёмких секторов экономики.

Таким образом, все рассмотренные сценарии развития экспорта предусматривают положительный тренд развития экспортного сектора Республики Таджикистан. При реализации сценария «реалистическое развитие» объем экспорта товаров достигает 3534,9 млн. долл. США. При реализации сценария «страховое развитие» - объем экспорта к 2030 году составит 3218,8 млн. долл. США, а «оптимистическое развитие» - 4329 млн. долл. США (см. рис. 1).

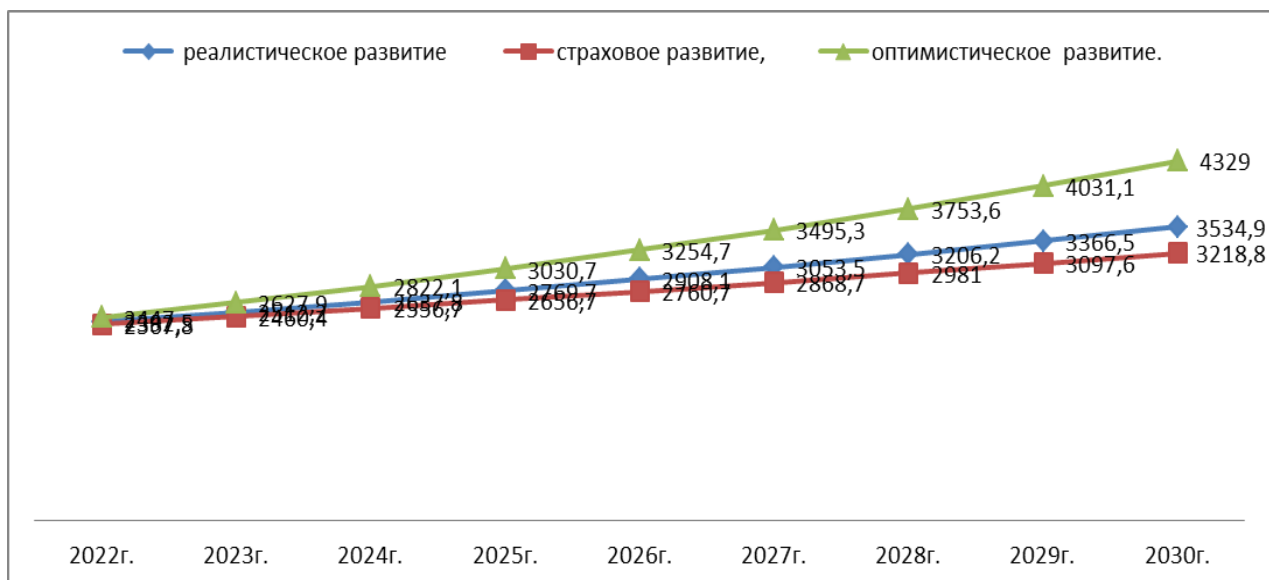

Рисунок 1 - Прогноз объемов экспорта Республики Таджикистан на период до 2030 года (расчеты авторов).

Согласно прогнозу, до 2030 г. при реализации сценария «реалистическое развитие» объем импорта промежуточных ресурсов для экспорта достигнет 1226,26 млн. долл. США. При реализации сценария «страховое развитие» - 1201,69 млн. долл. США, а при «оптимистическое развитие» - 1242,89 млн. долл. США (см. рис. 2).

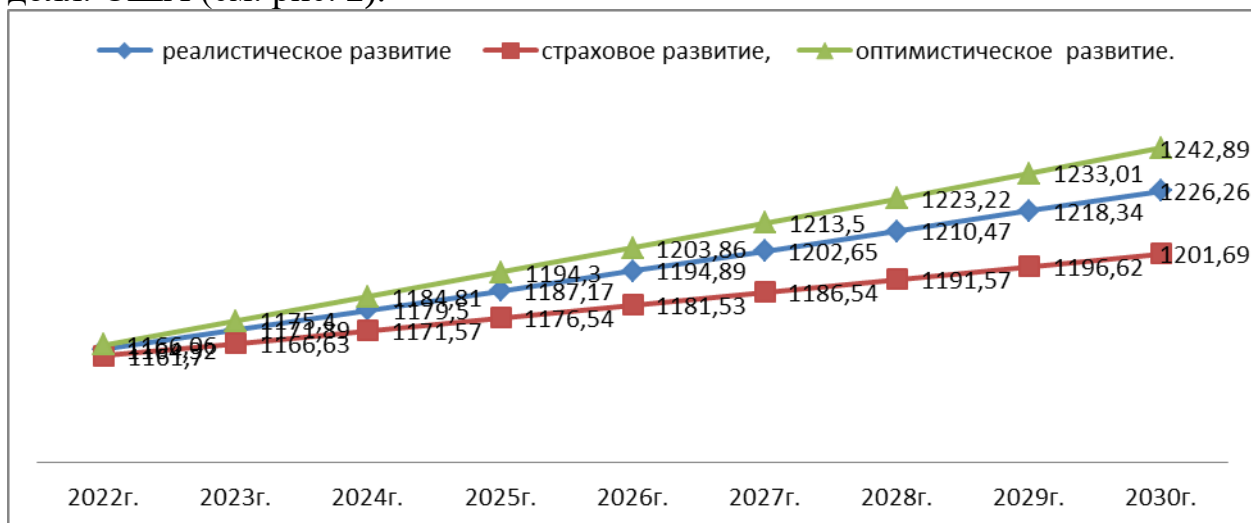

Рисунок 2 - Прогнозирование роста объема импорта промежуточных товаров для экспорта в Республике Таджикистан в период до 2030 года (расчеты авторов).

Все рассмотренные сценарии развития экспорта предусматривают положительный тренд обесценения курса национальной валюты в Республике Таджикистан. При реализации сценария «реалистическое развитие» соотношение курса долл. США к сомони составит 19,19 сомони. При реализации сценария «страховое развитие» - 16,6 сомони к 2030 году, а при «оптимистическое развитие» - 23,7 сомони (см. рис. 3).

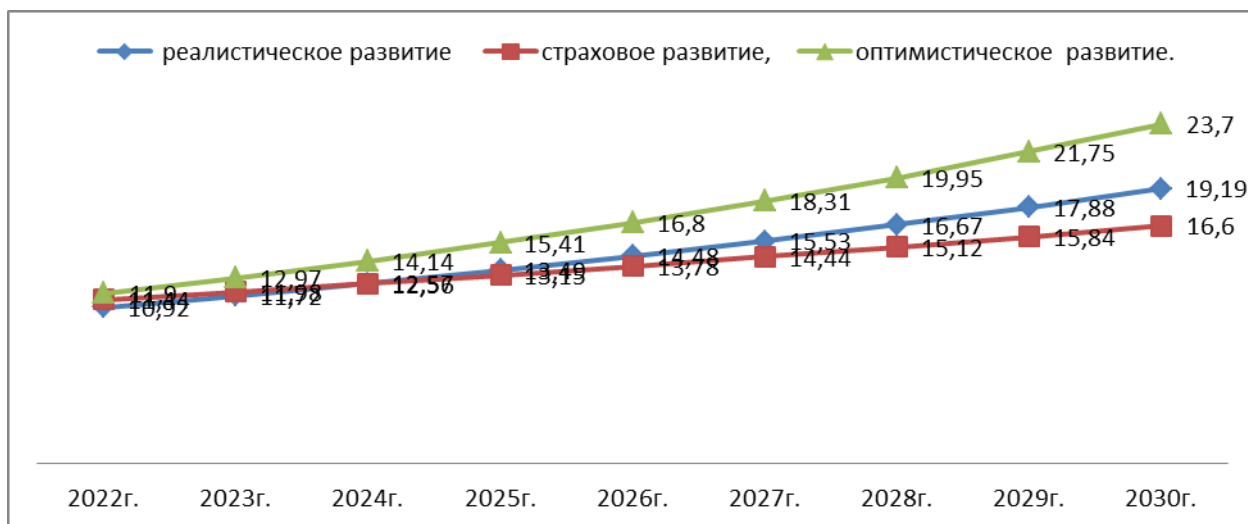

Рисунок 3 - Прогнозирование роста курса валют в Республике Таджикистан на период до 2030 года (расчеты авторов).

Независимо от того, что рассчитанные и предлагаемые нами сценарии развития экспорта из Республики Таджикистан предусматривают совершенно разные пути развития экономики страны в перспективе, также возможно и наступление такого варианта развития экспорта, который включает различные элементы всех рассматриваемых сценариев. Однако, совмещение элементов различных сценариев развития национальной экономики не меняет общий тренд развития экспорта страны. Основные характеристики рассматриваемых сценариев развития экспорта из Республики Таджикистан представлены в табл. 2.

Таблица 2. - Основные характеристики различных вариантов сценарных условий развития экспорта из Республики Таджикистан

Индикаторы	сценарий А «Реалистический»	сценарий Б «Страховой»	сценарий В «Оптимистический»
Среднегодовой темп роста ВВП	6,9%,	4,5%,	8,5%,
Среднегодовой темп роста экспорта	5,0%.	3,913043478	7,391304
Среднегодовой темп роста производства услуг	11,20%	10,94%	11,36%
Среднегодовой темп роста промышленной продукции	7,4	4,826086957	9,115942
Роль стимулирующих мер в развитие экспорта	средний	низкий	высокий
Изменение структуры экспорта	принципиально не изменятся или улучшатся в незначительной степени	ухудшатся	улучшатся в значительной степени

Доступность иностранных рынков	расширяется доступ на иностранные рынки	Санкционное давление на экспортном секторе	повышение доступности иностранных рынков, развитие кооперации между поставщиками и экспортерами, развитие процесса кластеризации экспортного сектора
Качество экспортируемых товаров	частичное повышение качества экспортируемых товаров	снижение качества экспортируемых товаров	значительное повышение качества экспортируемых товаров
Использование новых технологий в экспортном секторе	рост использования новых технологий	снижение доступа новых технологий из-за высокого уровня цен	формирование развитой информационно-коммуникационной и технологической инфраструктуры в экспортном секторе

Источник: разработан авторами.

Таким образом, дальнейшее развитие экспортного сектора должно осуществляться на основе сценария «оптимистическое развитие». Для увеличения эффекта использования данного сценария в стране должна осуществляться разработка и принятие Стратегии ускоренного развития экспорта Таджикистана на период до 2030 г. В рамках данной стратегии необходимо указать целевые мероприятия и инструменты для стимулирования экспорта. Для переориентирования направлений развития рынка экспорта страны на оптимистический сценарий, требуется уникальный подход к выработке комплексной программы стимулирования развития экспорта в стране, направленное на преодоление сырьевого направления экспорта, решение приоритетных задач в сфере его диверсификации и достижение положительного сальдо платежного баланса.

Литература:

1. Глебкова, И.Ю. Особенности статистического анализа и прогнозирования экспорта и импорта товаров в России / И.Ю. Глебкова, Н.Н. Качанова // Вопросы статистики. - 2014. - № 2. - С. 60-64.
2. Джумъев, Б.М. Организационно-экономический механизм формирования и развития рынка бизнес-услуг: теория, методология, практика (на материалах Республики Таджикистан): дис..... докт. экон. наук: 08.00.05 /Б.М. Джумъев. – Душанбе, 2022. - 316 с.
3. Евдокимова Е.С. Сценарный подход к оценке результатов деятельности строительной организации: автореферат дисс.... канд. экон. наук: 08.00.05 / Е.С. Евдокимова. – Иркутск, 2014. – 24с.
4. Кодирзода, Д.Б. Внутренний рынок Республики Таджикистан: современное состояние и меры его защиты / Д.Б. Кодирзода, Р.Х. Бобохонзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук: – Душанбе: 2019. - № 6. - С. 5-10.
5. Кодирзода, Д.Б. Вопросы обеспечения внешнеэкономической безопасности Республики Таджикистан в условиях интеграции в мировую экономику / Д.Б. Кодирзода,

К.Х. Хушвахтзода, Б.М. Джумъев // Международные отношения и безопасность. - 2022. - № 1 (1). - С. 130-140.

6. Кодирзода, Д.Б. Теоретико-методологические основы совершенствования механизма стимулирования экспорта в условиях членства в ВТО / Д.Б. Кодирзода, Ф.М. Гулзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2022. - № 2. - С. 13-19.

7. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. Утверждено Постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 1 декабря 2016 года, № 636. – Душанбе: Контраст, 2016. – 80с.

УДК: 336.7

ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ МУОСИРИ ҚАРЗДИҲИИ ИПОТЕКИИ МАНЗИЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Хикматов Умедҷон Сафаралиевич - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи қори бонкии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хiebони Рӯдакӣ 17. Тел.: +992 93 931-70-70. E-mail: UShikmatov@gmail.com

Сайфуров Кароматулло Файзуллоевич - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи қори бонкии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хiebони Рӯдакӣ 17. Тел.: +992-93-556-29-92. E-mail: karom.bank@mail.ru

Раҳимов Ромиз Рамазонович - унвонҷӯи кафедраи қори бонкии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хiebони Рӯдакӣ 17 Тел.: (+992 93) 517-01-18 E-mail: maverick0180@mail.ru

Дар шароити муосир, қарзҳои ипотекии манзилӣ ба яке аз унсурҳои муҳими рушди иқтисодию иҷтимоии кишвар бо роҳи мусоидат ба робитаи мутақобилаи ташилотҳои қарзӣ бо ташилотҳои сохтмонӣ ва захираҳои аҳоли табдил ёфтааст. Аз ин лиҳоз, муаллифон дар мақола як қатор масъалаҳоро ба монанди: мавқеи қарзҳои ипотекии манзилӣ дар сохтори иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, омилҳои таъсиррасон ба вазъи кунунии бозори қарзҳои ипотекии манзилӣ, рушди ҳиссаи қарзҳои ипотекии манзилӣ дар сандуқи қарзии ташилотҳои қарзӣ, тағйирёбии сифати сандуқи қарзии ташилотҳои қарзии ватанӣ ва ғайра мавриди тадқиқ қарор додаанд. Бо тадқиқи масоили мазкур муаллифон мушиқилоҳои рушди қарзҳои ипотекии манзилиро дар қаламрави кишвар баррасӣ ва сабабҳои худдорӣи бонкҳоро аз пешниҳоди қарзҳои мазкур муайян намудаанд.

Калидвожаҳо: бонкҳо, ташилотҳои қарзӣ, қарзҳои ипотекии манзилӣ, бозори қарзҳои ипотекии манзилӣ, сандуқи қарзӣ, сифати сандуқи қарзӣ, омилҳои таъсиррасон, мушиқилоҳои ҷойдошта.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ИПОТЕЧНОГО ЖИЛИЩНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Хикматов Умедҷон Сафаралиевич - доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 17. Тел.: +992-93-931-70-70. E-mail: UShikmatov@gmail.com

Сайфуров Кароматулло Файзуллоевич - кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела Таджикского национального университета. Адрес: 734025,

Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: +992-93-556-29-92. E-mail: karom.bank@mail.ru

Рахимов Ромиз Рамазонович соискатель кафедры банковского дела Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 17. Тел.: (+992 93) 517-01-18 E-mail: maverick0180@mail.ru

В современных условиях ипотечное жилищное кредитование стало одним из важных элементов экономического и социального развития страны, облегчая взаимодействие кредитных организаций со строительными организациями и ресурсами населения. В связи с этим авторы в статье обсуждают ряд вопросов, таких как: место ипотечного жилищного кредитования в структуре национальной экономики Республики Таджикистан, факторы, влияющие на современное состояние рынка ипотечного жилищного кредитования, развитие доли ипотечных жилищных кредитов в кредитном портфеле кредитных организаций, изменение качества кредитного портфеля кредитных организаций и др. Изучая эти вопросы, авторы обсудили проблемы развития ипотечного кредитования в стране и выявили причины нежелания банков предлагать эти кредиты.

Ключевые слова: банки, кредитные организации, ипотечные жилищные кредиты, рынок ипотечных жилищных кредитов, кредитный портфель, качество кредитного портфеля, факторы влияния, существующие проблемы.

ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION OF HOUSING MORTGAGE LENDING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Hikmatov Umedjon Safaralievich, Doctor of Economics, Professor of Banking department. Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: +992 93 931-70-70. E-mail: UShikmatov@gmail.com

Sayfurov Karomatullo Fayzulloevich - candidate of economics, associate professor of banking department. Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: +992-93-556-29-92. E-mail: karom.bank@mail.ru

Rahimov Romiz Ramazonovich – Applicant to the Department of Banking. Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992 93) 517-01-18 E-mail: maverick0180@mail.ru

In modern conditions, residential mortgage lending has become one of the important elements of the country's economic and social development, facilitating the interaction of credit institutions with construction organizations and the resources of the population. In this regard, the authors in the article discuss a number of issues, such as: the place of housing mortgage lending in the structure of the national economy of the Republic of Tajikistan, factors influencing the current state of the housing mortgage lending market, the development of the share of housing mortgage loans in the loan portfolio of credit organizations, changes in the quality of credit portfolio of credit institutions, etc. While studying these issues, the authors discussed the problems of developing mortgage lending in the country and identified the reasons for the reluctance of banks to offer these loans.

Key words: banks, credit organizations, residential mortgage loans, housing mortgage loan market, loan portfolio, loan portfolio quality, influencing factors, existing problems.

Қарзи ипотекии манзилӣ дар сохтори иқтисоди миллӣ мавқеи ҳосае дорад. Якум, бозори сармояи ипотекӣ дар аксари кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдкарда на танҳо шакли асосии беҳтар намудани шароити манзилӣ аст, балки ба вазъи иқтисодии кишвар, дар маҷмуъ, таъсири амиқ мерасонад. Дуюм, низомии қарзҳои ипотекии манзилӣ механизми мураккабтарин буда, аз зерсохторҳои ба ҳам алоқаманд ва ба ҳам вобаста

иборат аст. Маҳз ипотека имкон медиҳад, ки манфиатҳои аҳоли дар бехтар намудани шароити манзилӣ, манфиатҳои бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар қарздиҳандагон - дар фаъолияти самаранок ва ғоидаовар, манфиатҳои маҷмааи сохтмонӣ - дар мунтазамии кори истеҳсолот, манфиатҳои давлат - дар рушди умумии иқтисодӣ ҳамоҳанг карда шаванд, ки ба он истифодаи васеи қарздиҳии ипотекии манзилӣ барои аҳоли мусоидат хоҳад кард.

Вазъи кунунии рушди бозори қарзи ипотекии манзилӣ дар кишвари мо дар чанд соли охир динамикаи мусбӣ дорад. Афзоиши ҳаҷми қарздиҳии ипотекии манзилӣ, аз як тараф, аз афзоиши таваҷҷуҳи ташкилотҳои қарзӣ ба ин намуди қарз шаҳодат медиҳад, аз тарафи дигар - аз имкониятҳои пешниҳод намудани қарзҳои дарозмуддат. Ҳамчунин, бояд қайд кард, ки бозори амволи ғайриманқул дар тӯли чанд соли охир ба таври назаррас рушд кард, ки ин омил ба афзоиши пешниҳод (хонаҳои истиқоматӣ) мусоидат намуд. Оид ба талабот ба манзил қайд кардан зарур аст, ки он одатан дар кишвари мо дар сатҳи баланд қарор дошта, пеш аз ҳама, бо суръати баланди афзоиши аҳоли ва норасоии манзил вобаста мебошад.

Сарфи назар аз рушди сандуқи қарзии қарзҳои ипотекии манзилӣ, дар давоми таҳлилӣ, ҳаҷми он хеле кам боқӣ мемонад. Дар соли 2022 ҳиссаи қарзҳои ипотекии манзилӣ дар сандуқи умумии қарзии ташкилотҳои қарзии кишвар - 1,85%-ро ташкил намуд (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Ҳиссаи қарзҳои ипотекии манзилӣ (ҚИМ) дар сандуқи қарзии (СҚ) ташкилотҳои қарзӣ (ҳазор сомонӣ)*

	2018	2019	2020	2021	2022
Ҳамагӣ, СҚ	8 741 361	9 789 509	10 965 357	11 970 360	13 577 600
ҚИМ	209 132	214 347	220 517	257 888	250 723
Ҳаҷми ҚИМ дар маҷмуи СҚ	2,39%	2,19%	2,01%	1,90%	1,85%

**Сарчашма: [2, С. 66-67; 3, С. 65-66; 4, С. 35; 5, С. 36]*

Таҳлили маълумотҳои ҷадвали 1 рушди сандуқи қарзиро нишон медиҳад. Натиҷаҳои соли 2022 дар муқоиса бо соли 2018 - 55,3% зиёдшавиро нишон медиҳад. Дар мавриди қарздиҳии ипотекии манзилӣ бояд қайд кард, ки сандуқи қарзӣ дар ин намуди қарздиҳӣ дар давраи таҳлилӣ тамоюли болоравиро дошт, ки бо талаботи зиёди аҳоли ба амволи ғайриманқул ва инчунин, рушди ин намуди қарздиҳӣ аз ҷониби ташкилотҳои қарздиҳӣ алоқаманд аст. Аммо бояд қайд кард, ки ҳиссаи қарзҳои ипотекии манзилӣ дар сандуқи умумии қарзии ташкилотҳо коҳиш меёбад. Дар давраи таҳлилӣ ҳиссаи қарзҳои ипотека дар сандуқи умумии қарзӣ аз 2,27% то 2,01% коҳиш ёфт. Дар умум, ҳисса ва ҳаҷми қарзҳои ипотекии манзилӣ хеле ночиз боқӣ мемонанд. Барои муқоиса, соли 2021 ин нишондиҳанда дар Федератсияи Россия 15,5%-ро ташкил додааст [1, с. 22].

Бояд қайд намуд, ки қарзҳои ипотекии манзилӣ на танҳо аз ҷониби бонкҳо (ниг. ба ҷадвали 2), балки аз ҷониби ташкилотҳои маблағгузори хурд (ТМХ) низ дода мешаванд (ниг. ба ҷадвали 3).

Сандуқи қарзи бонкҳо тамоюли болоравӣ дорад. Натиҷаҳои соли 2022 дар муқоиса бо соли 2018 - 58% зиёдшавиро нишон медиҳад. Ба он нигоҳ накарда, ки сандуқи қарзҳои ипотекии манзилии бонкҳо зиёд шуда истодааст, ҳаҷми он ниҳоят кам буда, ҳамагӣ 2,01% аз ҳаҷми умумии сандуқи қарзии бонкҳо, дар соли 2022, ташкил дод.

Чадвали 2. - Рушди қарзҳои ипотекии манзилӣ (ҚИМ) дар сандуқи қарзии (СҚ) бонкҳо (ҳазор сомонӣ)

	2018	2019	2020	2021	2022
Ҳамагӣ, СҚ	6 700 735	7 664 690	8 903 692	9 437 350	10 591 200
ҚИМ	151 802	153 918	172 502	216 288	213 723
Ҳиссаи ҚИМ дар маҷмуи СҚ	2,27%	2,01%	1,94%	2,29%	2,01%

Сарчашма: [2, С. 25; 3, С. 24; 4, С. 37; 5, С. 41]

Ба фикри мо, бонкҳо аз пешниҳоди босуръати қарзҳои ипотекии манзилӣ бо сабабҳои зерин худдорӣ мекунанд:

1. **Қарздиҳии дарозмуддат** - одатан, қарзгирандагон ҳангоми гирифтани ипотекаи манзилӣ интизоранд, ки муҳлати он на камтар аз 5 сол (дар асоси воқеияти низоми бонкии ватанӣ) хоҳад буд [14, с. 29]. Қарзи дарозмуддат дар ин ҳолат ба даромади аҳоли марбут аст, ба ибораи дигар, ҳар чӣ қадар муҳлати қарз дарозтар бошад, ҳамон қадар пардохти ҳармоҳаи он камтар мешавад. Дар ин шароит барои бонкҳо қарзҳои кӯтоҳмуддат ва миёнамуҳлат фоидаовартаранд (қарзҳо ба муҳлати аз 3 моҳ то 3 сол), зеро фоизи онҳо хеле баландтар буда, гардиши сармояи бонк баландтар аст ва мутаносибан, даромадноки назар ба қарзи дарозмуддат хеле баландтар аст.

2. **Набудани маблағҳои «дарозмуддат» бо асъори миллӣ** низ яке аз сабабҳои асосии сусти инкишоф ёфтани сандуқи қарзии ипотекии манзилӣ мебошад [10, с. 59]. Тавре ки дар боло қайд кардем, ипотекаи манзилӣ хусусияти дарозмуддати қарздиҳиро дар назар дорад, ки он дар кишвари мо 10 сол мебошад (ҳоло он ки дар Федератсияи Россия он - 30 сол [15, с. 131], дар Қирғизистон - 15 сол, дар Қазоқистон то 25 сол, дар Ўзбекистон то 20 сол аст) ва бо назардошти он, ки қарзгирандагон мехоҳанд қарзи ипотекии манзилиро бо асъори миллӣ гиранд (аксаран даромади худро бо асъори миллӣ ба даст меоранд ва ҳамчунин, хатари зиёди асъорӣ - беқурбшавии сомонӣ вучуд дорад), бинобар имкониятҳои маҳдуд бонкҳо наметавонанд чунин қарзҳоро ба таври оммавӣ пешниҳод намоянд. Аз тарафи дигар, дар кишварҳои ҳамсоя, инчунин, дар Федератсияи Россия, аксари бонкҳо бо дастгирии давлат қарзҳои ипотекии манзилиро ба муҳлати дароз ва бо фоизи паст пешниҳод мекунанд (барномаҳои давлатии рушди қарздиҳии ипотекаӣ мавҷуданд, ки дар доираи онҳо давлат ба бонкҳо зарари фоизҳоро ҷуброн мекунад ё барои қарздиҳии мақсаднок захираҳои арзон ҷудо мекунад). Мутаассифона, дар кишвари мо ин механизми иштироки давлат тавассути низоми бонкӣ вучуд надорад.

3. **Талаботи шадид ба таъминоти қарз.** Одатан, бонкҳо кӯшиш мекунанд хавфҳои худро бо истифода аз таъминоти гаравӣ паст кунанд. Хусусияти мақсадноки пешниҳоди қарзҳои ипотекии манзилӣ гаравро дар шакли амволе, ки харида мешаванд, пешбинӣ мекунад [8, с. 151]. Пешниҳоди ин гуна гарав мушкил нест, агар сухан дар бораи бозори сатҳи дуюм равад. Мушкилоти асосӣ бо таъмини гарав (дар вақти гирифтани қарзи ипотекии манзилӣ) ҳангоми харидани манзили истиқоматӣ дар бозори аввала дар мавриди ба охир нарасидани сохтмон (бинои истиқоматӣ) пайдо мешавад. Дар чунин ҳолат, ҳуҷҷатҳои ҳуқуқии моликият ба манзили харидашаванда, бо сабабҳои маълум, тайёр набуда, муштарӣ мутаносибан онро ба гарав пешниҳод карда наметавонд. Ягона ҳуҷҷате, ки дар ин ҳолат пешниҳод кардан мумкин аст, ин шартномаи иштироқи саҳомӣ дар сохтмон мебошад. Дар чунин ҳолат аксари бонкҳо (ба истиснои ҚСП «Спитамен Бонк») аз қабули чунин гарав саркашӣ мекунанд.

Афзоиши сандуқи қарзии қарзҳои ипотекии манзилии ташкилотҳои маблағгузори хурд дар солҳои 2018-2019 (ниг. ба ҷадвали 3) низ далели талаботи зиёд ба қарзҳои ипотекии манзилӣ мебошад. Коҳиши ҳаҷми сандуқи қарзии қарзҳои ипотекии манзилӣ дар соли 2020 асосан ба пандемияи COVID-19 вобаста буд. Коҳиши солҳои минбаъда бо шадид гаштани шартҳои пешниҳоди қарзҳои ипотекаӣ, ки бо хавфҳои геополитикӣ вобаста мебошанд, алоқаманд аст.

Бо назардошти он ки ташкилотҳои маблағгузори хурд дар деҳот ғайроланд, эҳтимолияти он, ки қисми бештари сандуқи қарзии қарзҳои ипотекии манзилӣ дар деҳот дода шудааст, баланд мебошад [13, с. 27].

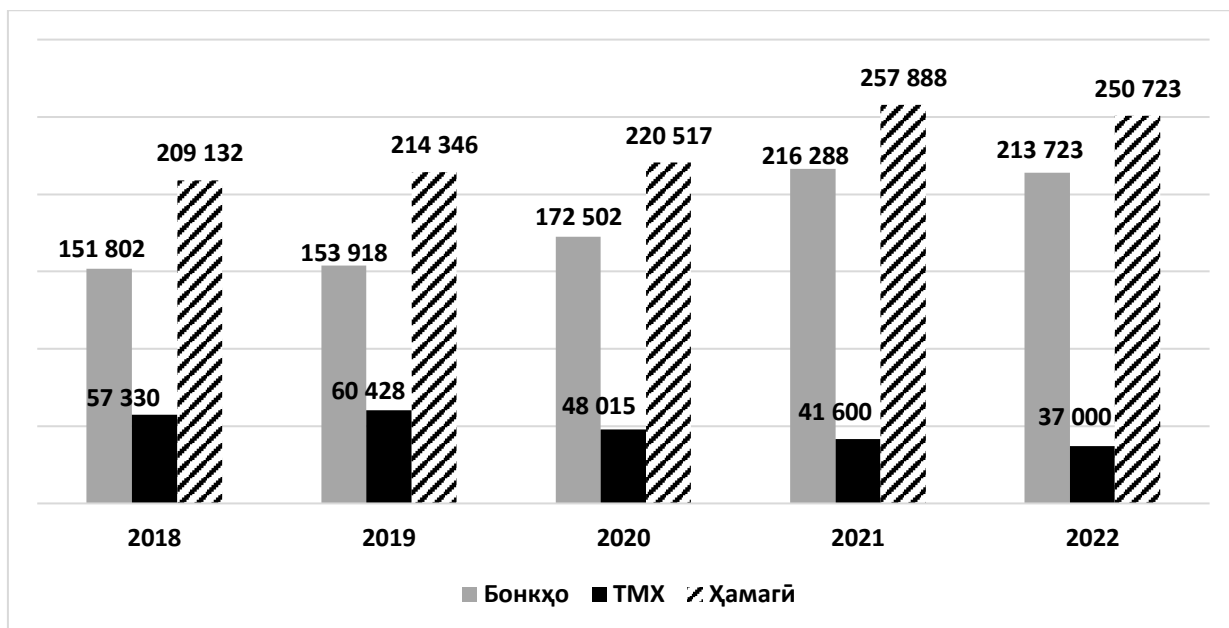
Ҷадвали 3. - Рушди қарзҳои ипотекии манзилӣ (ҚИМ) дар сандуқи қарзии (СҚ) ташкилотҳои маблағгузори хурд (дар ҳазор сомонӣ)

	2018	2019	2020	2021	2022
Ҳамагӣ, СҚ ташкилотҳои маблағгузори хурд	2 040 626	2 124 818	2 061 664	2 496 060	2 982 550
Ҳамагӣ, ҚИМ дар СҚ дар ташкилотҳои маблағгузори хурд	57 330	60 428	48 015	41 600	37 000
Ҳиссаи ҚИМ дар маҷмуи СҚ ташкилотҳои маблағгузори хурд (бо %)	2,81%	2,84%	2,33%	1,67%	1,24%

Сарчашма: [2, С. 26; 3, С. 26; 4, С. 39; 5, С. 43]

Тамоюли иҷтимоии ташкилотҳои маблағгузори хурд (ТМХ) ба онҳо барои ҷалби маблағҳои дарозмуддат дар доираи барномаҳои махсуси қарздиҳии ипотекаӣ, ки аз ҷониби қарздиҳандагони хориҷӣ пешниҳод карда мешаванд, кумак мекунад.

Дар асоси маълумотҳои ҷадвалҳои 2 ва 3 мо маълумотро дар бораи рушди сандуқи қарзии қарзҳои ипотекии манзилӣ дар ташкилотҳои қарзӣ ба даст меорем (ниг. ба расми 1).

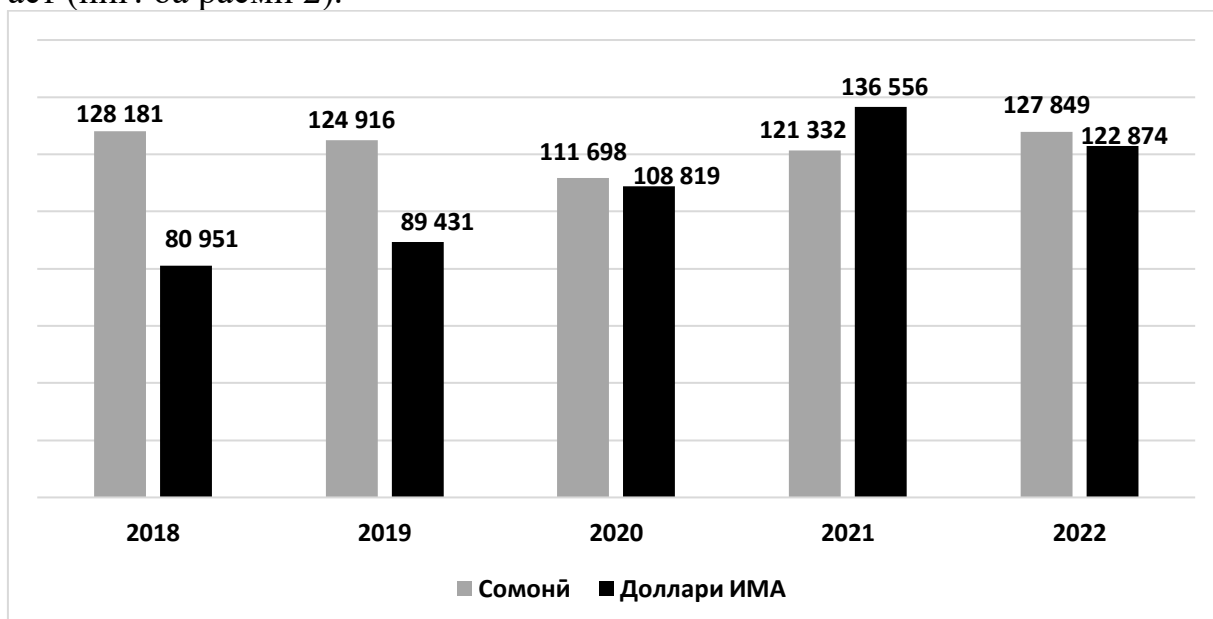

Расми 1. - Сандуқи қарзии қарзҳои ипотекаӣ дар ташкилотҳои қарзӣ, ҳазор сомонӣ

Сарчашма: [2, С.25-27; 3, С.24-26; 4, С.37-39; 5, С.41-43]

Таҳлили муқоисавии расми 1 нишон медиҳад, ки дар давраи таҳлилӣ, дар умум, сандуқи қарзии қарзҳои ипотекаии ташкилотҳои қарзӣ меафзояд. Сандуқи қарзӣ, қариб 20% афзоиш ёфт. Дар заминаи ташкилотҳои қарзӣ - бонкҳо сандуқи қарзии қарзҳои манзили ипотекаии худро 40,8% афзоиш доданд, ташкилотҳои маблағгузори хурд, баръакс, - 35% коҳиш доданд. Агар дар соли 2018 ҳиссаи бонкҳо дар ҳаҷми умумӣ ба 72,6% баробар шуда бошад, пас дар соли 2022 ин ҳисса 85,2%-ро ташкил дод. Ҳиссаи ТМХ мутаносибан 27,4% ва 14,8% -ро ташкил медиҳад.

Тақсироти асъории сандуқи қарзии қарзҳои ипотекаии манзилӣ чунин аст (ниг. ба расми 2).

Расми 2. - Сандуқи қарзии қарзҳои ипотекаии манзилӣ дар заминаи асъор, ҳазор сомонӣ

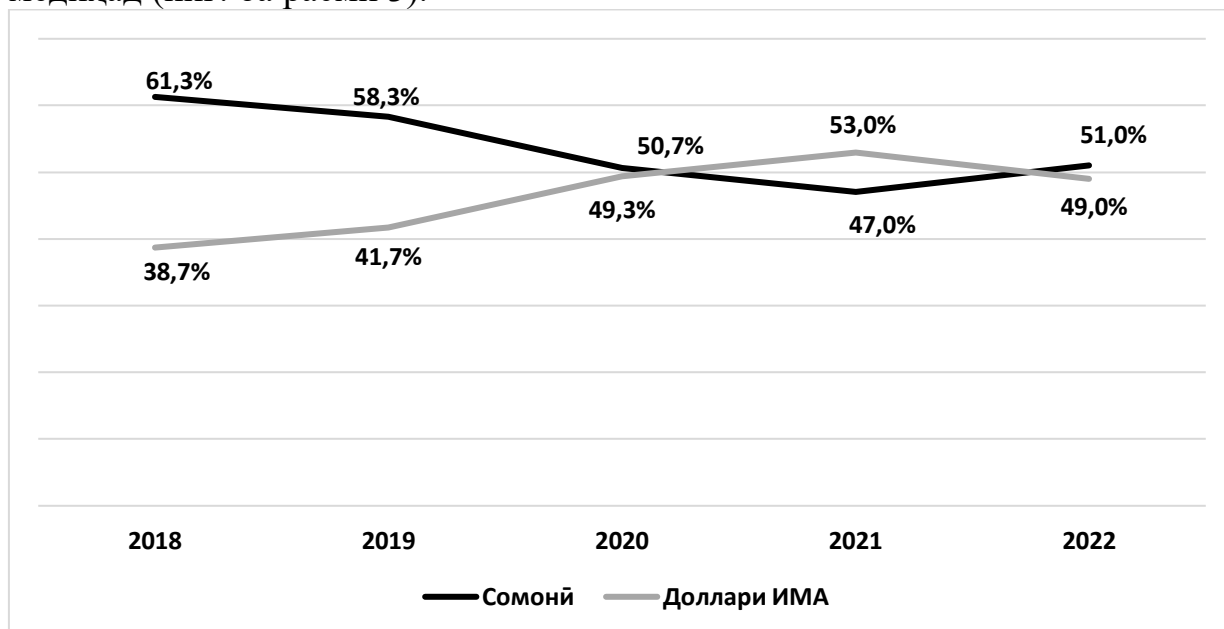
Сарчашма: [2, С.67; 3, С.66; 4, С.36; 5, С.39-40]

Таҳлили расми 2 ноустувории сандуқи қарзӣ бо сомони ро нишон медиҳад, дар ҳоле ки ин нишондиҳанда бо доллари ИМА тамоюли устувори афзоишро аз соли 2018 то соли 2021 нишон дод. Сабабҳои асосии афзоиши сандуқи қарзии доллари инҳоянд:

1. Дар аксари мавридҳо ташкилотҳои қарзӣ метавонанд маблағҳои пулии дарозмуддатро танҳо бо асъори хориҷӣ ҷалб кунанд. Хавфи баланди беқурбшавии асъори милли қарздиҳандагонӣ хориҷиро водор мекунад, ки маблағгузориҳо бо асъори милли қарздиҳандагонӣ кӯҳананд.

2. Сатҳи баланди беқурбшавии асъори милли аҳолиро водор месозад, ки амонатҳои худро дар шакли асъори хориҷӣ бештар нигоҳдоранд.

Ҳамин тариқ, ташкилотҳои қарзӣ маҷбур мешаванд, ки ба муштарӣҳои худ ипотекаи манзилиро бо доллари ИМА пешниҳод кунанд, ки ин дар навбати худ ҳиссаи қарзҳои аъсориро дар маҷмуи қарзҳои ипотекии манзилӣ афзоиш медиҳад (ниг. ба расми 3).

Расми 3. Рушди сандуқи қарзии қарзҳои ипотекаӣ дар заминаи аъсор, бо %

Сарчашма: [2, С. 67; 3, С. 66; 4, С. 36; 5, С. 39-40]

Афзоиши сандуқи қарзии ипотекаи манзилӣ бо аъори хориҷӣ боиси суст шудани суръати афзоиши ипотекаи манзилӣ дар маҷмуъ мегардад. Хавфҳои аъорӣ барои муштарӣён афзоиш меёбад, зеро дар аксари ҳолатҳо онҳо бо пули милли даромад мегиранд ва дар сурати боло рафтани қурби доллар нисбат ба сомонӣ пардохти ҳармоҳаи қарз бо сомонӣ афзоиш меёбад. Бо назардошти он ки маоши миёнаи моҳона дар кишвар ҳамагӣ 1330 сомони ташкил медиҳад, хавфи афзоиши қарзҳои батаъхиррафта дар ташкилотҳои қарзӣ бо аъори хориҷӣ меафзояд. Болоравии қурби доллар низ имкони муштарӣёнро барои гирифтани ипотекаи манзилӣ бо аъори хориҷӣ маҳдуд мекунад. Дар ин маврид, ташкилотҳои қарзӣ маблағи қарзро кам мекунад ё пешниҳоди онро рад мекунад, ки ин дар навбати худ ба суръати афзоиши қарзҳои ипотекаӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Яке аз нишондиҳандаҳои муҳиме, ки сифати сандуқи қарзиро нишон медиҳад, ин сатҳи қарзҳои батаъхирافتода мебошад (ниг. ба ҷадвали 4). Маҳз ин нишондиҳанда аз пайдоиши хавфи барнагардонидани қарзҳо ва зарурати андешидани чораҳо барои бартараф кардани он огоҳ месозад.

Ҷадвали 4. - Сифати сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ (ҳазор сомонӣ)

Қарзҳо	2018	2019	2020	2021	2022
Қолабӣ	4 989 698	6 711 616	7 702 455	9 624 590	10 571 829
Зери назоратӣ	819 713	269 806	634 240	433 596	1 179 531
Ғайриқолабӣ	250 147	41 065	234 241	255 668	107 126
Шубҳанок	458 275	157 792	946 842	35 766	41 793
Беэтимод	1 908 547	2 267 699	1 364 745	1 300 178	1 470 676

Сарчашма: [2, С. 61; 3, С. 61; 4, С. 92; 5, С. 92]

Маълумоти ҷадвали 4 ба таври возеҳ вазъияти ноустуворо дар сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ нишон медиҳад. Ҳиссаи калони қарзҳои беэтимод нишон медиҳад, ки дар қарздиҳӣ мушкилоти калон вучуд дорад. Гарчанде ки вазъ дар солҳои 2020-2022 нисбат ба солҳои 2018-2019 беҳтар шуда бошад ҳам, бо вучуди ин, сатҳи қарзҳои беэтимод дар сатҳи баланд боқӣ мемонад.

Сабабҳои асосии сифати хуби сандуқи қарзии қарзҳои ипотекии манзилӣ инҳоянд: таҳлили дуруст ҳангоми муайян намудани қобилияти қарздокунии қарзгирандагон аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ, инчунин, масъулияти қарзгирандагон. Аксари қарзгирандагон ба масъалаи харидани хона ҷиддӣ муносибат мекунанд.

Ба фикри мо, мушкили ҷиддии баланд бардоштани дастрасии қарз ба аҳоли ин арзиши манзил (ниг. ба ҷадвали 5) ва ҳаҷми он мебошад. Агар кам шудани андозаи Ҷоизи қарз маблағи Ҷоизи пардохтшавандаро кам кунад, пас камшавии арзиши манзил маблағи қарз ва аз ин рӯ, маблағи Ҷоизхоро коҳиш медиҳад. “Паст кардани арзиши манзил дастрасии қарзҳои ипотекиро барои аҳоли афзоиш медиҳад ва сатҳи таъмини аҳолии ҷумҳуриро бо манзил баланд мебардорад” [7, с. 97].

Ҷадвали 5. - Нархи миёна барои 1 метри мураббаи манзил (сомонӣ)

Минтақаҳо	2018	2019	2020	2021	2022
Вилояти Суғд	5 250	4 700	4 500	4 700	5 000
Вилояти Хатлон	4 000	3 800	3 500	3 800	4 200
ВМКБ	-	-	-	-	-
НТМ	4 000	3 700	3 200	3 700	4 000
ш. Душанбе	6 300	6 260	5 540	6 000	6 500

Сарчашма: аз тарафи муаллифон дар асоси маълумоти ширкатҳои сохтмонӣ тартиб дода шудааст.

Таҳлили ҷадвали 5 нишон медиҳад, ки гаронтарин манзил дар шаҳри Душанбе ва арзиши камтарини як метри мураббаи манзил дар ҳаҷми минтақавӣ - дар НТМ мебошад. Сабабҳои ин қомилан объективӣ мебошанд: дар бисёр кишварҳои ҷаҳон манзил дар пойтахтҳо гаронтарин аст. Тибқи маълумоти ҷадвал, нархи миёнаи як метри мураббаъ дар Душанбе паст шуда, соли 2020 дар биноҳои бисёррошёна, нарх то 450 доллар барои як метри

мураббаъ коҳиш ёфт. «Агар ширкати «Манзили Дастрас»-ро мисол орем, он амволи ғайриманкули худро арзонтар - 360 доллар барои як метри мураббаъ мефурӯшад» [6].

Аз тарафи дигар, шароити душвори иқлимӣ, рушди сусти иқтисодӣ ва инфрасохтор манзилро дар ВМКБ ғайриҷолиб мегардонад, аз ин рӯ, талабот ба манзил зиёд нест ва дар натиҷа, сатҳи нархҳо нисбатан пасттаранд.

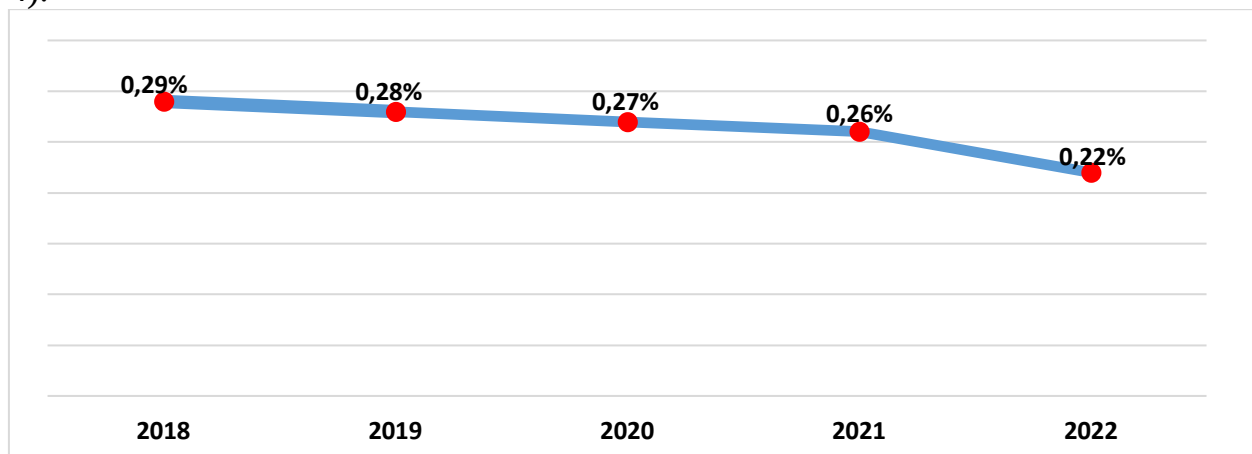
Тавре ки қайд карда шуд, нархи як метри мураббаи амволи ғайриманкули истиқоматӣ дар давраи таҳлилшаванда коҳиш меёбад. Ба андешаи мо, сабабҳои асосии коҳиши арзиш инҳоянд:

1. Коҳиши интиқоли маблағҳои муҳочирони меҳнатӣ аз Федератсияи Русия. Интиқоли маблағ яке аз сарчашмаҳои асосии даромади хонаводаҳост. Дар давраи таҳлилшуда ҳаҷми интиқоли маблағ ба ҷумҳурӣ қариб 2 маротиба кам шудааст.

2. Тасҳеҳи нархҳои манзили истиқоматӣ. Бояд тазаққур дод, ки нархҳо дар аввал аз сабаби зиёд будани талабот ва маҳдудияти пешниҳодот, махсусан дар шаҳри Душанбе, боло рафтанд.

3. Афзоиши ҳаҷми пешниҳод дар бозори амволи ғайриманкул.

Бо вучуди афзоиши ҳаҷми сохтмони амволи ғайриманкул, ҳаҷми қарзҳои манзилӣ дар маҷмуи маҳсулоти дохилии кишвар назаррас нест (ниг. ба расми 4).

Расми 4. - Ҳиссаи қарзҳои ипотекии манзилӣ дар ММД

Сарчашма: [2, С. 7, 66-67; 3, С. 8, 65-66; 4, С. 10, 35; 5, С. 10, 39]

Сарфи назар аз афзоиши сандуқи қарзии қарзҳои ипотекии манзилӣ, ҳаҷми он нисбат ба ММД-и кишвар коҳиш меёбад. Дар соли 2022 ҳиссаи қарзҳои ипотекаӣ дар ММД - 0,22%-ро ташкил дод, ки ин албатта як нишондиҳандаи хеле паст аст. Барои муқоиса, ин нишондиҳанда дар Федератсияи Россия тақрибан 7%, дар ИМА ҳиссаи қарзҳои ипотекаӣ 70-80% ММД, дар Аврупо - тақрибан 60%-ро ташкил дод.

Дар ин шароит зарур аст, ки ҳаҷми қарзҳои ипотекии манзилӣ зиёд карда шавад. Барои ноил шудан ба ин мақсад, пеш аз ҳама, иштироки фаъоли бонкҳо ва ташкилотҳои маблағгузори хурд зарур аст. Таҳлили номгӯи маҳсулотҳо нишон дод, ки аз 15 бонки дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияткунанда танҳо 4 бонк ба муштарӣ қарзи ипотекии манзилӣ пешниҳод мекунанд. Боқимонда бонкҳо бо сабабҳои гуногун қарзи ипотекаӣ

пешкаш намекунанд. Як қатор бонкҳо ин намуди қарзро бо сабабҳои объективӣ пешниҳод намекунанд, масалан:

- вазъи душвори молиявӣ - ҚСП «Бонки рушди Тоҷикистон»;
- бонки наватъсиси КВД БСИТ «Саноатсодиротбонк» - то ҳол ба анҷом додани амалиёти қарздиҳии ипотекии манзилӣ шуруъ накардааст;

Аммо боқимонда бонкҳо, ки як қисми назарраси дороиҳои бонкиро соҳиб мебошанд ва ба захираҳои нисбатан арзон ва дарозмуддати молиявӣ дастрасӣ доранд, ба фикри мо, ҳуқуқи маънавии пешниҳод накардани қарзҳои ипотекии манзилиро надоранд.

Дар байни бонкҳои ғайрибонӣ қарзҳои ипотекии манзилӣ пешниҳодкунанда бонкҳои зеринро метавон ҷудо намуд:

1. ҚСК «Бонки Эсхата».
2. ҚСП «Спитамен Бонк».
3. ҚСП «Аввалин Бонки молиявии хурд».
4. КВД БА ҚТ "Амонатбонк"

Тавре ки дар боло қайд кардем, ташкилотҳои маблағгузори хурд, инчунин, қарзҳои ипотекии манзилӣ ба муштариён пешниҳод менамоянд. Ба гурӯҳи ташкилотҳои маблағгузори хурд дохил мешаванд: Ташкилоти амонатии қарзии хурд (18 ташкилот); Ташкилотҳои қарзии хурд (5 ташкилот) ва фондҳои қарзии хурд (27 ташкилот), ки дар якҷоягӣ 50 ташкилоти қарзии хурд (ТҚХ)-ро ташкил медиҳанд. Сарфи назар аз он, ки шумораи ташкилотҳо зиёданд, танҳо 2 ташкилот қарзҳои ипотекии манзилӣ пешниҳод мекунанд.

Сабабҳои асосии рушди сусти қарзи ипотекии манзилӣ дар ТАҚХ инҳоянд:

1. Набудани (норасоӣ) захираҳои дарозмуддат, хусусан бо асъори миллий.
2. Маҳдудиятҳо дар ҳаҷми додани қарзҳо - ташкилотҳои маблағгузори хурд дар ҳаҷми максималии қарз ба 1 қарзгир маҳдуд карда мешаванд (дар байни ташкилотҳои маблағгузори хурд танҳо ташкилоти амонатии қарзии хурд метавонанд маблағи ҳадди аксарро барои як қарзгир (инфироӣ) - 250 000 сомонӣ диҳанд, ҳаҷми максималии қарз дар дигар намудҳои ташкилотҳои маблағгузори хурд камтар аз ин аст).

Ноил шудан ба натиҷаҳои пешбинишудаи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (минбаъд Стратегия) бо чунин суръат ва ҳаҷм амалан ғайриимкон аст. Стратегия пешбинӣ менамояд, ки «ҳадди ақал 30% манзил дар бозори аввала бояд бо истифодаи воситаҳои қарзи ипотекаӣ харидорӣ шавад» [9, с. 89-90]. Маълумоти воқеӣ барои соли 2022 нишон медиҳад, ки ин нишондиҳанда - 0,33%-ро ташкил медиҳад.

Ҳамин тариқ, рушди институти ипотека яке аз вазифаҳои муҳими лоиҳаҳои миллии рушди иҷтимоию иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Маҳз дар марҳилаи ташаккул ва рушди муносибатҳои бозорӣ институти ипотека метавонад ҳамчун пешбарандаи ислоҳоти иҷтимоию иқтисодӣ ва катализатор барои рушди иқтисодии кишвар амал кунад. Вазъи кунунии бозори қарзи ипотекии манзилиро мо ғайриқаноатбахш арзёбӣ мекунем. Набудани қарзҳои ипотекаӣ дар номгӯи маҳсулотҳои аксари бонкҳо,

қарздиҳии афзалиятнок бо асъори хориҷӣ ва инчунин, нисбатан кутоҳ будани муҳлати қарз гирифтани онро барои аксари кулли аҳоли ғайриимкон мекунад. Ин дар навбати худ, андешидани чораҳои муассир оид ба тағйир додани вазъ ва тақвияти нақши давлат дар масъалаҳои маблағгузорию муштараки сохтмони манзил, инчунин, дар масъалаҳои пӯшондани фоизҳои бонкҳои тижоратиро тақозо мекунад.

Адабиёт:

1. Банковский сектор - 2021: кредитование. [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.banki.ru/news/research/?id=10962645> (дата обращения: 02.03.2022).
2. Бюллетени омили бонкӣ. Бонки миллии Тоҷикистон. - 2022. - №12 (329) - 99 с.
3. Бюллетени омили бонкӣ. Бонки миллии Тоҷикистон. - 2021. - №12 (316) - 98 с.
4. Бюллетени омили бонкӣ. Бонки миллии Тоҷикистон. - 2020. - №12 (305) - 122 с.
5. Бюллетени омили бонкӣ. Бонки миллии Тоҷикистон. - 2019. - №12 (293) - 121 с.
6. В Таджикистане снизились цены на жилье - причина. [Электронный ресурс]. - URL: <https://tj.sputniknews.ru/economy/20200717/1031593081/tajikistan-tseny-na-zhile-prichina.html> (дата обращения: 02.03.2022).
7. Ипотечное кредитование жилищного строительства. Учебное пособие / под общ. ред. С.А. Баронина, В.С. Казейкина. – М.: ИНФРА-М, 2020. – 189 с.
8. Лазарева Л.Б. Ипотечное жилищное кредитование и страхование. Учебное пособие / Л.Б. Лазарева, Ф.А. Каирова. - М.: Прометей, 2019. - 186 с.
9. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Душанбе, 2016. - 104 с.
10. Рахимов Р.Р. Инвестиционные возможности ипотечного жилищного кредитования / Р.Р. Рахимов, С.Х. Хикматов // Вестник университета (РТСУ). - 2020. - №4(72). - С. 55-66.
11. Сайфуров К. Омилҳои ба рушди хизматрасониҳои таъшилотҳои қарзӣ таъсиррасонанда дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / К. Сайфуров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2017. - №2/10. - С. 110-115.
12. Сайфуров К. Хусусиятҳои таъшилотҳои амалиётҳои аъсории бонкҳои тижоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон / К. Сайфуров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2020. - №5. - С. 21-27.
13. Хикматов У.С. Анализ развития основных показателей микрофинансового сектора / У.С. Хикматов // Вестник университета (РТСУ). - 2021. - №3-4(75). – С. 26-35.
14. Хикматов У.С. Анализ современного состояния рынка ипотечного жилищного кредитования в Республике Таджикистан / У.С. Хикматов, Р.Р. Рахимов // Вестник университета (РТСУ). - 2021. - №1(73). - С. 27-36.
15. Языкова А.Д. Формирование финансовых механизмов поддержки ипотечных заемщиков: монография. / А.Д. Языкова, А.А. Цыганова. - М.: Прометей, 2019. - 220 с.

УДК: 657.2

СУЩНОСТЬ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И АУДИТА В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Кошонова Манзура Рахматджановна - доктор экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. E-mail: manzura@yandex.ru

В данной статье рассматривается сущность бухгалтерского учета и аудита в современных экономических условиях и их различия. Автор отмечает, что теория бухгалтерского учета и аудита представляет собой своеобразное явление, которое в весьма разумной форме собирает все правила и процедуры любого бизнеса или основы различных отраслей и представляет их владельцам бизнеса. Одной из основных целей теории бухгалтерского учета и аудита является создание комплексного знаний и научных знаний, которые четко определены, систематически собираются и систематизируются.

Автор на научных основаниях доказал разницу между бухгалтерским учетом и аудитом.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, аудит, экономика, рыночная экономика, анализ и аудит, финансовая отчетность, финансовая деятельность, хозяйственные субъекты.

МОҲИЯТИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ВА АУДИТ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ БОЗОРӢ

Кошонова Манзура Раҳматҷоновна – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. **E-mail:** manzura@yandex.ru

Дар мақола моҳияти баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит дар шароити муносири иқтисодӣ ва тафовути онҳо баррасӣ карда шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки назарияи баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит як навъ падидаест, ки тамоми қоидаҳо ва тартиботи ҳама гуна тиҷорат ё асосҳои соҳаҳои гуногунро ба таври хеле оқилона ҷамъоварӣ намуда, ба соҳибони тиҷорат пешкаш мекунад. Яке аз ҳадафҳои асосии назарияи баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит эҷоди маҷмуи мукаммали дониш ва донишҳои илмӣ мебошад, ки муайян, мунтазам ҷамъоварӣ ва ташик карда шудаанд. Муаллиф бо асосҳои илмӣ фарқи байни баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудитро исбот кардааст.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибӣ, аудит, иқтисодиёт, иқтисоди бозорӣ, таҳлил ва аудит, ҳисоботи молиявӣ, фаъолияти молиявӣ, субъектҳои хоҷагидорӣ.

THE ESSENCE OF ACCOUNTING AND AUDITING IN A MARKET ECONOMY

Koshonova Manzura Rakhmatjanovna - doctor economic sciences, professor department of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova St., 64/14. Tel.:(+922)93 3600016. E-mail: manzura@yandex.ru

This article examines the essence of accounting and auditing in modern economic conditions and their differences. The author notes that the theory of accounting and auditing is a unique phenomenon, which in a very reasonable form collects all the rules and procedures of any business or the basics of various industries and presents them to business owners. One of the main goals of accounting and auditing theory is to create comprehensive knowledge and scientific knowledge that is clearly defined, systematically collected and organized. In this way, a structure of rules and procedures can be provided for each business. The difference between accounting and auditing is that accounting means maintaining the financial records of a company, while auditing means checking the accuracy of the financial statements of a company.

The author scientifically proved the difference between accounting and auditing.

Key words: accounting, audit, economics, market economy, analysis and audit, financial reporting, financial activity, economic entities.

Бухгалтерский учет, который еще называют языком бизнеса - это наука о финансовой отчетности компаний. Отчеты, которые передают пользователям этих отчетов финансовое состояние, прибыли и убытки, доходы, расходы, капитал, обязательства компании в соответствии со стандартами бухгалтерского учета, чтобы каждый человек мог изучить текущий, прошлый и будущий статус этих отчетов. Бухгалтерский учет - это запись транзакций и финансовых документов, связанных с компанией.

Теория бухгалтерского учета - это своего рода явление, которое совершенно рациональным образом собирает все правила и положения любого бизнеса или основы различных областей и предоставляет их владельцам бизнеса. Одной из основных целей теории бухгалтерского учета является создание полной коллекции научных знаний и знаний, которые четко определены, систематически собираются и систематизируются. Таким образом, можно обеспечить структуру правил и положений каждого бизнеса.

Развитие экономических отношений и процессы мировой экономической интеграции привели к тому, что бухгалтерский учет теперь выходит за пределы экономических систем - отдельных предприятий и все больше входит в более широкую сферу коммерческих коммуникационных отношений. Для сбора, регистрации, обобщения и представления заинтересованным лицам необходимой информации о финансово-хозяйственной деятельности в компании создание подходящей и эффективной системы бухгалтерского учета является требованием нового этапа развития экономических отношений в условиях глобальной экономической интеграции. Для достижения этой цели лица, ответственные за создание системы бухгалтерского учета, должны владеть информацией об исторических аспектах и методических подходах формирования бухгалтерского учета и применять ее в своей деятельности. Прежде всего, они должны понимать, что современные системы бухгалтерского учета, действующие в хозяйственных субъектах, не являются едиными для всех стран, каждая страна имеет свои подходы к отражению экономических явлений и фактов, разработанные и утвержденные в национальных стандартах бухгалтерского учета. Однако в последние годы в некоторых странах наблюдается тенденция перенимать больше положений систем бухгалтерского учета друг у друга.

На сегодняшний день исторические аспекты возникновения систем бухгалтерского учета в хозяйственных субъектах не исследованы в полной мере, методические подходы к становлению и развитию бухгалтерского учета в экономических системах не доведены до законченного вида. Среди ученых и исследователей существуют разные мнения относительно исторических аспектов, принципов, теоретических и методологических основ организации систем бухгалтерского учета в хозяйственных субъектах. Исследование исторических, теоретических и методологических аспектов становления и развития бухгалтерского учета позволяет систематизировать и определить направления дальнейшего развития внедрения систем бухгалтерского учета в хозяйственных субъектах. Важные вопросы изучения исторических,

теоретических и методологических аспектов становления и развития систем бухгалтерского учета отмечены в трудах таких зарубежных ученых, как: Л.А. Боланд, М. Гаффикин, С. Дивайн, В.В. Ковалев, М.И. Кутер, Р. Маттесич, Л.К. Никандрова, В.Ф. Пали, Д.А. Панков, М.Л. Пятов, Ю.В. Соколов, В.И. Ткач, Е.С. Хендриксен, Дж. Чемберс, Дж. Эдвардс и др. Отечественные исследователи - М.Ю. Бабаев, Б.Х. Каримов, Д.А. Розиев, К.Х. Хушвахтзода и другие в своих исследованиях обсудили некоторые исторические и методологические аспекты формирования и развития систем бухгалтерского учета. Изучение исторических аспектов возникновения и развития теории и практики бухгалтерского учета позволяет специалистам отрасли реалистично отражать и оценивать данные хозяйственной деятельности.

История бухгалтерского учета охватывает почти шесть тысяч лет. Экономическая деятельность человека необходима для его существования. Сначала объекты учета, приемы и методы их учета были очень простыми. В ходе эволюции социально-экономических и политических явлений разного времени развивалось человеческое хозяйство, расширялись масштабы хозяйственной деятельности людей, расширялся состав фермерской собственности, и все это приводило к совершенствованию предмета бухгалтерского учета и его методологии. Однако его цель – адекватно отражать имущество и расчеты между участниками хозяйственных операций – не изменилась.

Хотя ученые и исследователи пытались, им не удалось установить точное время учета. «Источники учета, его первые подробности навсегда сокрыты от нас. Мы их не знаем и не можем знать. Они исчезли из нашего поля зрения на тысячи лет. Единственное, что мы можем подтвердить, это то, что учет появился не сразу. Было время, когда в этом не было необходимости, тогда вся информация о ферме хранилась у него в голове, но не потому, что у него была хорошая память, а потому, что ферма была небольшая и информации о ней было не так много.

Бухгалтерский учет и аудит - два очень важных процесса, связанных с финансовой деятельностью и отчетами организации. Разница между бухгалтерским учетом и аудитом очевидна» [4, с. 4].

Бухгалтерский учет и аудит имеют свой собственный мир. Это правда, что эти два предмета очень связаны друг с другом, но на практике реализация и стандарты сильно различаются, а цели бухгалтерского учета и аудита отличаются друг от друга.

Бухгалтерский учет является одной из основных опор организаций и предприятий. Результатом работы бухгалтеров является предоставление финансовой отчетности. Но заслуживают ли доверия финансовые отчеты, подготовленные бухгалтерами?

Решение проблемы надежности и правильности финансовых отчетов, таких как финансовая отчетность, осуществляется с помощью аудиторов. Как правило, независимый аудитор помещает личность этой компании и бухгалтеров с одной стороны, а пользователей финансовой отчетности,

особенно внешних лиц, с другой стороны, и после проверки эффективности группы в различных аспектах представляет свое мнение через аудиторский отчет.

Финансы являются наиболее важной функцией или отделом в любой организации и служат прочной основой их успеха. Любая ошибка в финансах приводит к катастрофическим или даже фатальным результатам для бизнеса. Для обеспечения прозрачности реализации существуют подмножества видов деятельности, которые определены под эгидой финансов, то есть бухгалтерский учет и аудит [3, с.126].

Но многие люди путают их и относятся к ним или к деятельности одинаково. Однако оба они очень разные по объему работы и производительности.

Разница между бухгалтерским учетом и аудитом заключается в том, что бухгалтерский учет означает ведение финансовой отчетности компании, а аудит означает проверку точности финансовой отчетности, которую ведет компания. Учет ведется по ежедневным операциям, а аудит проводится ежеквартально или ежегодно.

Бухгалтерский учет относится к процессу ведения актуального учета каждой финансовой операции, то есть продажи или покупки каждого товара, и подготовки необходимой финансовой отчетности.

Аудит – это процесс, в котором финансовая отчетность, подготовленная в рамках бухгалтерского процесса, используется для анализа и оценки ее точности или неточности [1, с. 48-49].

Также в ходе аудита предпринимаются шаги для определения того, была ли данная финансовая отчетность подготовлена в соответствии с отчетной и правовой базой, которая специально определена для подготовки и представления финансовой отчетности.

Бухгалтерский учет, как отрасль науки, изучает сущность и структуру доказательств хозяйственной деятельности, его цель - объяснить содержание и соотношение экономических и правовых понятий, с помощью которых эти факты понимаются. Как сфера деятельности она представляет собой организованный и целенаправленный процесс получения информации о фактах хозяйственной деятельности, ее обработки и представления пользователям в обобщенном виде. Другими словами, бухгалтерский учет связан с формированием точной и полной финансовой информации и охватывает все стороны деятельности хозяйствующих субъектов. При этом все доказательства хозяйственной деятельности должны быть подтверждены документально и учтены бухгалтером согласно соответствующим нормативно-правовым документам.

Бухгалтерский учет также известен как язык бизнеса, поскольку каждый бизнес измеряется определенными цифрами, и эти цифры подготавливаются с использованием бухгалтерского учета.

В современных условиях глобальной экономической интеграции особый вопрос приобретает склонность хозяйствующих субъектов к инновационному

развитию деятельности и цифровой экономике, организации и правильному развитию бухгалтерского учета. Значимость этого вопроса еще более усиливается степенью зрелости управления национальной экономикой, развитием рыночных отношений, использованием различных форм собственности в экономической деятельности, созданием предприятий с участием капитала иностранных партнеров и, самое главное, переход национальной системы бухгалтерского учета на международные стандарты финансовой отчетности (МСФО). Поэтому понимание исторических предпосылок и научных основ становления и развития бухгалтерского учета позволяет совершенствовать его современную теорию и практику как постоянно развивающуюся систему.

Простыми словами, бухгалтерский учет можно хорошо понять с помощью следующих вопросов [6, с. 26]:

- Сколько товаров будет продано в этом месяце, квартале или в этом году?
- Какова общая стоимость этого месяца, квартала или года?
- Компания теряет деньги или получает прибыль?
- Каково соотношение прибыли или убытка по сравнению с общими затратами или продажами?
- Какую власть имеют сотрудники или сотрудники в организации?
- Какова текущая доля рынка этой организации?

А аудит относится к серьезной проверке финансовых отчетов или отчетов предприятия или организации. Аудит является обязательным для всех юридических лиц. Аудит проводится после окончательной подготовки финансовой отчетности и счетов.

Аудит - деятельность аудиторов по проверке бухгалтерской (финансовой) отчетности, расчетных платежных документов, налоговых деклараций и иной финансово-хозяйственной деятельности хозяйствующих субъектов и их отчетов, соответствия проводимых операций действующим законодательным и нормативным актам, а также обеспечения аудиторских услуг. С этой точки зрения аудиторская служба играет очень важную роль в совершенствовании финансового учета, управления и налогообложения в соответствии с требованиями Международных стандартов финансовой отчетности. Аудиторская служба в Республике Таджикистан создана в соответствии с Законом Республики Таджикистан «Об аудиторской деятельности» №170 от 3 марта 2006 года. Если аудиторская деятельность осуществляется в соответствии с настоящим законом и осуществляется беспристрастно и честно, считается, что в процессе перехода к рыночной экономике уровень и качество финансовой отчетности и управления предприятиями улучшится, а прогресс будет прогрессировать, будет наблюдаться в процессе экономической эффективности.

Аудит – это процесс проверки, подтверждения и оценки финансовой отчетности организации. Поскольку финансовая отчетность составляется с

помощью бухгалтерских записей, аудит включает также проверку бухгалтерских записей в выборочной форме.

Этот метод оценивает достоверность учетной информации организации, представленной с помощью финансовой отчетности. Аудит начинается после завершения процесса финансового учета и подготовки финансовой отчетности за определенный год. Аудит можно назвать последней финансовой деятельностью.

Он также бывает внутренним, то есть его выполняют внутренние сотрудники, и внешним - проводится уполномоченной внешней аудиторской фирмой или независимым аудитором. Но внешний аудит является настоящим оценщиком.

Сходства и различия между бухгалтерским учетом и аудитом являются привлекательными темами этих двух областей работы. Каждый из них имеет свои особенности. Самое важное различие между бухгалтерским учетом и аудитом заключается в стандартах обоих. Стандарты бухгалтерского учета отличаются от стандартов аудита.

Сходство бухгалтерского учета и аудита в учебе и даже на университетских курсах не означает, что они одинаковы с точки зрения трудоустройства и ведения бизнеса.

Многие из основных процессов бухгалтерского учета и аудита схожи. Оба требуют глубокого понимания принципов и принципов бухгалтерского учета[13]. Как правило, и то, и другое выполняют люди, имеющие высшее бухгалтерское образование. Оба используют базовые методы бухгалтерского учета, расчета и анализа.

Бухгалтерский учет и аудит направлены на то, чтобы финансовые отчеты и записи справедливо отражали истинное финансовое положение организации.

Мы объясняем разницу между бухгалтерским учетом и аудитом, исходя из следующего:

- Бухгалтерский учет – это запись финансовых операций и подготовка финансовой отчетности. Но аудит – это критическая проверка финансовой отчетности с целью оценки ее справедливости.
- Бухгалтерский учет ведется непрерывно и с ежедневной записью финансовых операций. Хотя аудит, по сути, представляет собой периодический процесс, и после подготовки итоговых счетов и финансовой отчетности он обычно проводится ежегодно.
- Бухгалтерский учет обычно начинается там, где бухгалтерский учет заканчивается. Аудит всегда начинается там, где заканчивается бухгалтерский учет.
- Бухгалтерский учет в основном фокусируется на текущих финансовых операциях и деятельности. В то время как аудит фокусируется на прошлой финансовой отчетности.

- Бухгалтерский учет охватывает все операции, записи и отчеты, имеющие финансовые последствия. Аудит в основном охватывает финансовую отчетность и итоговые отчеты.

- Бухгалтерский учет очень подробный и фиксирует все детали финансовых операций, записей и отчетов. При аудите обычно в качестве образцов используются финансовые отчеты и записи.

- Бухгалтерский учет включает в себя анализ и проверку деталей всех финансовых отчетов и записей. Аудит может проводиться посредством тестовой проверки или выборочной проверки.

- Основное внимание в бухгалтерском учете уделяется точной регистрации и представлению всех операций и финансовой отчетности. В то время как основной целью аудита является проверка точности и надежности финансовой отчетности и принятие решения о том, представляет ли финансовая отчетность правдивую картину истинного финансового положения субъекта хозяйствования.

- Целью бухгалтерского учета является определение финансового состояния, прибыльности и результатов деятельности. В то время как цель аудита состоит в том, чтобы повысить доверие к финансовой отчетности и отчетам компании.

- Бухгалтерский учет регулируется стандартами бухгалтерского учета с определенной степенью усмотрения. Однако аудит регулируется стандартами аудита и не обеспечивает особой гибкости.

Основная цель аудита – выражение мнения о достоверности финансовой отчетности, выявлении, предотвращении, страховой оценке и признании недостатков в хозяйственной жизни, оказании услуг, помощи и сотрудничестве с клиентом. Другой целью аудита является решение конкретных вопросов, установленных законодательством, системой нормативного регулирования аудиторской деятельности, договорными обязательствами аудитора и клиента.

Другая основная цель аудита завершается решением следующих задач, которые включены в договор с клиентом:

1. Поиск ресурсов для более эффективного использования финансовых ресурсов.

2. Анализ правильности расчета налога.

3. Разработка мероприятий по улучшению финансового положения дома, оптимизации расходов и результата деятельности.

Задачи аудита условно можно разделить на 3 группы:

1. Контрольно-следственные;

2. Консультация-прогнозирование;

3. Консультация-оценка.

Однако следует отметить, что большинство пользователей финансовой отчетности считают, что аудит и бухгалтерский учет – это одно и то же понятие, и это мнение не может быть научно обосновано. Потому что аудит должен не только разбираться в бухгалтерском учете, но и анализировать все

сферы деятельности хозяйствующих субъектов и предлагать эффективные пути прогресса и развития предприятий и организаций.

Проведенные анализы показывают, что предприятия и учреждения, которые пользовались аудиторскими услугами и управляли своей финансово-хозяйственной деятельностью в соответствии с указаниями аудиторов, шаг за шагом добивались успеха. Следует отметить, что в большинстве случаев аудиторская деятельность осуществляется даже в общеобразовательных школах и институтах, что на наш взгляд, не лишено пользы.

Таким образом, современное состояние развития бухгалтерского учета и аудита в экономических системах вынуждает лиц, ответственных за создание теоретических и практических основ, а также принятие методологических подходов бухгалтерского учета и аудита, обращаться к источникам возникновения и развития бухгалтерского учета как области деятельности и науки, и на основе их исследований создавать подходящую среду для развития бухгалтерского учета, проведения аудита и подготовки финансовой отчетности в условиях глобальной экономической интеграции.

Литература

1. Арабян К.К. Аудит. Теория, организация, методика и практика: учебник для студентов вузов, обучающихся по направлениям «Бухгалтерский учет, анализ и аудит», «Финансы и кредит» / К.К. Арабян. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2020. – 479 с.
2. Аудит: проблемы оценки качества: монография / Е.И. Ерохина [и др.]. – Москва: Научный консультант, 2020. – 248 с.
3. Бобоев М.У. Финансовый учет как источник информации системы финансового менеджмента /М.У. Бобоев, Д.А. Гайбуллоева. // Вестник Технологического университета Таджикистана. - 2021. - № 1 (44). - С. 125-135.
4. Богатая И.Н. Исследование современных тенденций развития бухгалтерского учета и отчетности в Российской Федерации / И.Н. Богатая, Е.М. Евстафьева // Бухгалтерский учет в издательстве и полиграфии. – 2013. - № 5 (167). – С. 2-16.
5. Говдя В.В., Дегальцева Ж.В. Современные концепции развития бухгалтерского учета: проблемы и перспективы // Политематический сетевой электронный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2014. - № 99. – С. 991-1002. [Электронный ресурс]. - URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_21695055_33068215.pdf (дата обращения: 23.09.2021).
6. Зырянова Т.В. Методологические и методические подходы к гармонизации бухгалтерского учета в условиях автоматизации и перехода на МСФО /Т.В. Зырянова, Ж.Р. Скребкова //Международный бухгалтерский учет. – 2008. - № 7 (115). – С. 26-39.
7. Каримов Б.Х. Влияние глобализации на развитие национальной системы бухгалтерского учета /Б.Х. Каримов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. - № 4. – С. 169-179.
8. Никандрова Л.К. Формирование учетной системы хозяйствующих субъектов: теория, методология, практика. Монография / Л.К. Никандрова. – М.: МГУП, 2010. – 240 с.
9. Панков Д.А. Методология бухгалтерского учета: диалектика научного познания и проблема научного результата /Д.А. Панков, С.Г. Вегера // Международный бухгалтерский учет. – 2012. - № 14 (212). – С. 2-15.
10. Пашенко Т.В. Бухгалтерский учет: трансформация назначения и содержания / Т.В. Пашенко // Вестник Пермского университета. Серия: Экономика. – 2016. - № 3 (30). – С. 182-192.

11. Пятов М.Л. Эволюция методологии бухгалтерского учета в рамках балансовой модели фирмы / М.Л. Пятов // Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика. – 2014. - № 4. – С. 56-75.
12. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней / Я.В. Соколов. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996. – 638 с.
13. Сафаров, Б. Г. Развитие экономики Таджикистана в условиях глобализации / Б. Г. Сафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2015. – № 2/4(169). – С. 176-182..

УДК: 338.1

ТАЪСИРИ ОМИЛҲО БА РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ МИНТАҚА ДАР ШАРОИТИ ДИГАРГУНСОЗИИ ИҚТИСОДИЁТ

Қурбонов Абдулхайр Каримович - д.и.и., профессори кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва аудити Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: pbobomurodov@mail.ru. Телефон: 917-24-24-83.

Бобомуродов Парвиз Уктамович - н.и.и., дотсенти кафедраи менеҷменти Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Саид Носирӣ 33, E-mail: pbobomurodov@mail.ru. Телефон: 904-12-62-63.

Дар мақолаи мазкур омилҳои рушди инноватсионии минтақа бо назардошти дигаргунсозии низоми иқтисодиёт мавриди омӯзиши қарор гирифтааст. Муаллифон қайд менамоянд, ки дараҷаи рушди равандҳои инноватсионӣ, самт ва суръати рушди минтақаро бо мақсади дигаргунсозии сифат ва баланд бардоштани сатҳи нишондиҳандаҳои асосии иқтисодӣ ташикл медиҳад. Аз ин лиҳоз, омӯзиши рушди инноватсионии минтақа муҳим ва актуалӣ арзёбӣ мегардад. Ба андешаи муаллифон, сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа яке аз омилҳои муҳимтарини рушди инноватсионии он мебошад. Аз ин рӯ, моҳияти инноватсия дар он асос меёбад, ки корхонаҳо рақобатпазирии худро тавассути истифодаи васеи технологияҳои нав ва истеҳсоли навҳои нави маҳсулот ба роҳ монанд. Ҳамзамон, қайд гардидааст, ки дар шароити бӯҳрони ҷаҳонии молиявӣ иқтисодӣ, ки аксари корхонаҳо ва ташиклотҳо, субъектҳои хоҷагидорӣ дигар минтақаҳо дар пешбурди фаъолияти худ ба мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ шуда истодаанд, роҳи ягонаи ҳалли масъала бо ҷорӣ намудани технологияи инноватсионӣ ва гузаштан ба усулҳои самарабахши истеҳсоли маҳсулот имконпазир мегардад.

Калидвожаҳо: инноватсия, иқтисоди инноватсионӣ, дигаргунсозии иқтисодиёт, технология, истеҳсолот, раванди инноватсионӣ, иқтисодиёт, минтақа, рушд.

ВЛИЯНИЕ ФАКТОРОВ НА ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Курбанов Абдулхайр Каримович - д.э.н., профессор кафедры экономического анализа и аудита Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 917-24-24-83. E-mail: pbobomurodov@mail.ru.

Бобомуродов Парвиз Уктамович - к.э.н., доцент кафедры менеджмента Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саида Насира, 33. Телефон: 904-12-62-63. E-mail: pbobomurodov@mail.ru.

В данной статье изучены факторы инновационного развития региона с учетом модернизации экономической системы. Авторы отмечают, что уровень развития инновационных процессов определяет направление и скорость регионального развития с целью изменения качества и повышения уровня основных экономических показателей. С этой точки зрения изучение инновационного развития региона считается важным и актуальным. По мнению авторов, уровень социально-экономического развития региона является одним из важнейших факторов его инновационного развития. Поэтому сущность инноваций заключается в том, что предприятия повышают свою конкурентоспособность за счет широкого использования новых технологий и производства новых видов продукции. В то же время было отмечено, что в условиях мирового финансово-экономического кризиса большинство предприятий и организаций хозяйствующих субъектов других регионов сталкиваются с серьезными проблемами в ведении своей деятельности, и единственным способом решения этой проблемы является внедрение инновационных технологий и переход на новые методы, которые становятся возможным эффективным производством продукции. В условиях мирового финансово-экономического кризиса, когда большинство компаний и организаций, а также хозяйствующих субъектов сталкиваются с серьезными проблемами при осуществлении своей деятельности, единственным способом решения этой проблемы является внедрение инновационных технологий и переход к эффективным методам производства.

Ключевые слова: инновация, инновационная экономика, модернизация экономики, технология, производство, инновационный процесс, экономика, регион, развитие.

INFLUENCE OF FACTORS ON INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE REGION IN CONDITIONS OF ECONOMY MODERNIZATION

Kurbanov Abdulkhair Karimovich - doctor of Economics sciences, Professor of the Department of Economic Analysis and Audit of the Tajik National University. Address: 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: pbobomurodov@mail.ru. Phone: 917-24-24-83.

Bobomurodov Parviz Uktamovich - candidate of economical sciences, associate Professor of the department of Management of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nasir Street, 33, 734003. E-mail: pbobomurodov@mail.ru. Phone: 904-12-62-63.

This article examines the factors of innovative development of the region, taking into account the modernization of the economic system. The author notes that the level of development of innovative processes determines the direction and speed of regional development in order to change the quality and increase the level of basic economic indicators. From this point of view, the study of the innovative development of the region is considered important and relevant. According to the author, the level of socio-economic development of the region is one of the most important factors of its innovative development. Therefore, the essence of innovation lies in the fact that enterprises increase their competitiveness through the widespread use of new technologies and the production of new types of products. At the same time, it was noted that in the context of the global financial and economic crisis, most enterprises and organizations of economic entities in other regions are facing serious problems in conducting their activities, and the only way to solve this problem is to introduce innovative technologies and switch to new methods, it becomes possible to effectively product manufacturing. In the context of the global financial and economic crisis, when most companies and organizations, as well as business entities, face serious problems in carrying out their activities, the only way to solve this problem is the introduction of innovative technologies and the transition to efficient production methods.

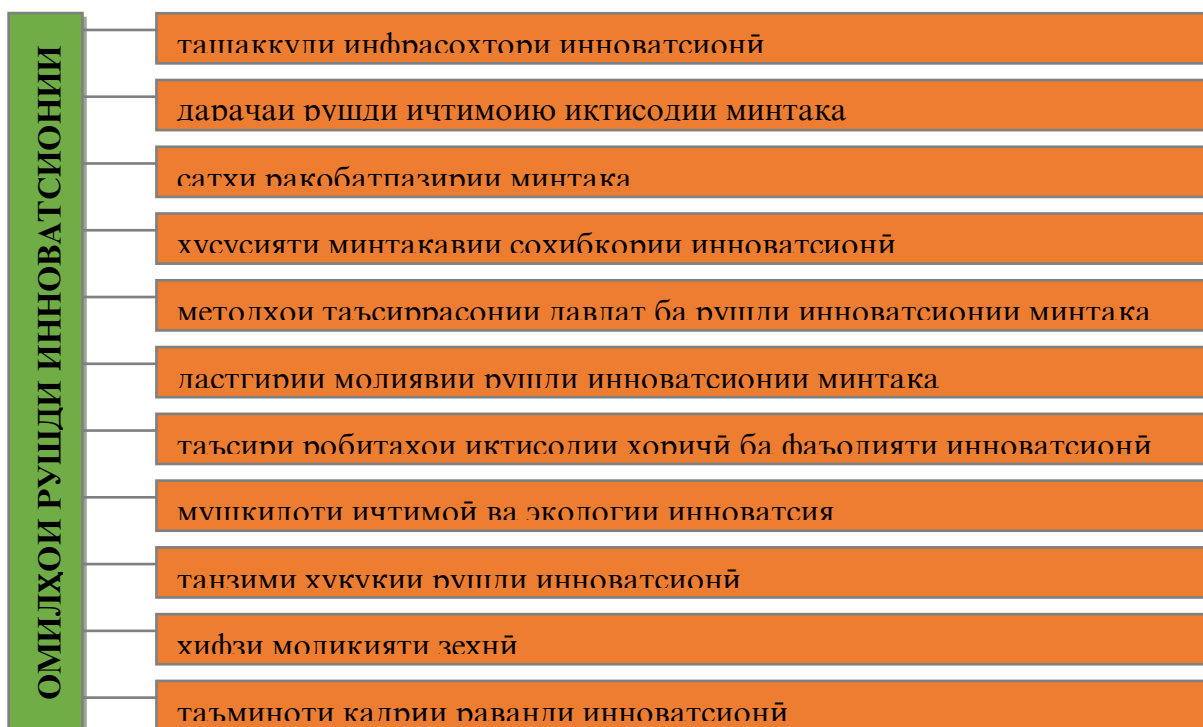
Key words: innovation, innovation economy, modernization of the economy, technology, production, innovation process, economy, region, development.

Имрӯз ҳадафҳои рушди инноватсионӣ ва пешрафти илмию техникӣ самтҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодии давлатро муайян менамоянд, ки дар он инноватсия шартӣ ҳатмӣ рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ маҳсуб меёбад. Дарачаи рушди равандҳои инноватсионӣ самт ва суръати рушди минтақаро бо мақсади дигаргунсозии сифат ва баланд бардоштани сатҳи нишондиҳандаҳои асосии иқтисодӣ ташкил медиҳад. Аз ин лиҳоз, омӯзиши рушди инноватсионии минтақа муҳим ва актуалӣ арзёбӣ мегардад.

Вобаста ба масъалаи рушди инноватсионии минтақа дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт як қатор олимони ватанӣ ва хориҷӣ таҳқиқотҳои илмӣ бурда истодаанд, аммо ин ҳоло ҳам кам аст. Чунки омили асосии баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодиёти минтақа афзоиши босуръати пешрафти илмию техникӣ мебошад, ки роҳи инноватсионии рушди субъектҳои хоҷагидориро дар чорчубаи низоми ҷойгиркунонии иқтисодӣ, аз ҷумла дар давлатҳо, минтақаҳо, соҳаҳо ва корхонаҳо муайян мекунад. Чунин тағйирот зарурати дигаргунсозии инноватсиониро аз сатҳҳои микро-, мезо- ва макро сар карда, муайян мекунад.

Бо мақсади таъмини рушди инноватсионӣ зарурати тағйироти кулӣ дар ҳамаи соҳаҳо ва намудҳои фаъолияти иқтисодии комплекси мамлакат ва минтақаҳои он муайян карда мешавад. Ҳамзамон, зарурати таҳияи воситаҳои методии ташаккули механизмҳои рушди инноватсионии минтақа ба миён омадааст, ки ба баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии минтақа ва таъмини рушди иҷтимоию иқтисодии он мусоидат мекунад. Рушди инноватсионии минтақавӣ ҳамгироии соҳаи илмию техникиро дар равандҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ дар назар дорад, инчунин, маънои ташаккули системаи институтҳоеро ифода мекунад, ки дар ташаккули системаи инноватсионии минтақа тавассути тавлиди инноватсия ва эҷоди бозорҳои нави маҳсулот ва хидматрасонӣ мусоидат мекунад.

Инноватсия ҳамчун самти афзалиятноки рушди иҷтимоию иқтисодӣ ба сифати зиндагии инсон бевосита таъсир мерасонад. Татбиқи ин рушд, пеш аз ҳама, ба иқтисодии дохилии инноватсионӣ ва таъсири самараноки идоракунӣ вобаста аст, ки самаранокии соҳаи инноватсиониро афзоиш медиҳад. Ҳамзамон, устувории рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа омили муҳими рушди инноватсионӣ ба шумор меравад, зеро он муҳити берунаро барои рушди инноватсионӣ ташкил медиҳад. Ҳамин тариқ, рушди инноватсионии минтақа таҳти таъсири як қатор омилҳо ташаккул меёбад, ки дар расми 1 оварда шудааст.

Расми 1. - Омилҳои рушди инноватсионии минтақа дар шароити дигаргунсозии иқтисодиёт

Коркарди муаллифон

Аз ин рӯ, вобастагии мутақобилаи ин омилҳо моҳияти рушди инноватсионии минтақаро муайян намуда, имкон медиҳанд, ки системаи самараноки татбиқи он ташаккул дода шавад. Пеш аз ҳама, таъсири онҳоро метавон тавассути номгуӣ омилҳои алоҳидаи ҷузъӣ махсусан: илмӣ, зеҳнӣ ва кадрӣ амалӣ кард. Дар ин замина, соҳаи илмӣ рушди минтақа ҳамчун як омил муҳими зеҳнии рушди сармояи инсонӣ ва баланд бардоштани сатҳи нури инноватсионӣ хизмат карда метавонад. Ҳамзамон, сармояи инсонӣ бо сатҳи рушди зеҳнӣ ва маънавӣ, таҳассус, қобилиятҳои навоарона, маҳорати касбӣ, ки дар раванди азхудкунии донишҳои махсус ва андӯхтани таҷриба дар соҳаи таъминоти инноватсионии рушди минтақа ба даст омадааст, шарҳ дода мешавад. Дар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон институтҳо робитаи устувору самарабахшро байни корфармоён, муассисаҳои таълимӣ ва аҳоли таъмин намуда, мутаносибан зуд мутобиктавии қувваи кориро дар раванди дигаргунсозии иқтисодиёт таъмин мекунанд.

Дар марҳалаи кунунии рушди иқтисодиёти ҷаҳон инноватсия ва технологияҳои пешрафтаи инноватсионӣ натавонанд омилҳои ҳалкунанда барои рушди иқтисодии кишварҳо, инчунин, нишондиҳандаи некуаҳволии кишварҳо ва ҳатто соҳибхитӣ онҳо мебошанд. Рушди иқтисодӣ ва инноватсия имрӯз бо се сабаби асосӣ бо ҳам мепайвандад: а) дониш ва пешрафти техникӣ дар ҳар кишвар омилҳои муҳимтарини рушди иқтисодиёт мебошанд; б) инноватсия танҳо дар сурате муфид буда метавонад, ки агар онҳо ба шароити мушаххаси иқтисодии ин ё он кишвар

мутобиқ карда шаванд; в) имрӯз унсури муҳимтарини ҳар як иқтисодиёти миллӣ мавҷудияти инфрасохтори баъдииндустриалии худ мебошад. Ин бояд ҳадафи аввалиндараҷаи ҳар як сиёсати иқтисодӣ бошад, зеро танҳо инноватсия метавонад афзалиятҳои нави рақобатиро дар бозорҳои ҷаҳонӣ кафолат диҳад.

Муҳаққиқи рус Р.А. Фатхутдинов масъалаи рушди инноватсионии минтақаро таҳқиқ намуда, чунин қайд менамояд, ки яке аз омилҳои муҳимтарини рушди инноватсионии минтақа ин ҳавасмандгардонии давлатӣ барои тиҷоратикунони инноватсияҳо мебошад [8, с. 124]:

1. Дастгирии фаъолияти инноватсионӣ бояд дар ҳама марҳилаҳо (аз корҳои илмӣ-тадқиқотӣ то татбиқи маҳсулоти илмию техникӣ (хизматрасонӣ)) амалӣ карда шавад;

2. Дастгирии бисёрҷонибаи инноватсия бояд бо назардошти хусусиятҳои минтақавӣ ва афзалиятҳои давлатӣ амалӣ карда шавад;

3. Ба барномаҳои, ки натиҷаҳои тадқиқот ва коркардро дар марҳилаи татбиқи тиҷоратӣ табдил медиҳанд, таваҷҷуҳи ҷиддӣ бояд дода шавад;

4. Давлат бояд ба инкишофи муносибатҳои илмию истеҳсолӣ аз ҳисоби маблағгузори ташкилотҳои таҳқиқотӣ-конструкторӣ дар марҳалаи пеш аз рақобат фаъолона ёрӣ расонад.

Дар ин давра, инчунин, барои таъмини рушди инноватсионии минтақа идораи ҳокимияти иҷроия ва қонунбарор низ нақши назаррас доранд, ки аз инҳо иборат аст:

- ташкил ва ҷамъоварии маблағҳо барои тадқиқот ва фаъолияти инноватсионӣ;
- ҳамоҳангсозии фаъолияти инноватсионӣ бо дигар ниҳодҳо;
- ҳавасмандгардонии навоарӣ, рақобат дар ин соҳа, суғуртаи таваккалҳои инноватсионӣ, роҳ надодан ба истеҳсоли маҳсулоти қобилияти рақобатпазириашро гумкарда;
- фароҳам овардани заминаи ҳуқуқии равандҳои инноватсионӣ дар ҳамаи сатҳҳо, махсусан ҳифзи ҳуқуқи муаллифӣ ихтирокорон ва ҳифзи моликияти зеҳнӣ;
- таъмини сохторӣ ва равандҳои инноватсионӣ дар бахши давлатӣ;
- баланд бардоштани мақоми иҷтимоии фаъолияти инноватсионӣ;
- таъмини самти иҷтимоӣ ва экологии инноватсия;
- танзими минтақавии равандҳои инноватсионӣ;
- ташаккули инфрасохтори илмию инноватсионӣ дар сатҳи давлатӣ ва минтақавӣ.

Бояд гуфт, ки дар танзими равандҳои инноватсионӣ дар доираи системаи иқтисодии минтақавӣ нақши асосӣ ба мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ, вилоятҳо ва мақомоти худидоракунии маҳаллӣ тааллуқ дорад. Бинобар ин, вазифаи асосии сиёсати минтақавӣ бояд дар таъмини

мутамаказии захираҳо дар самтҳои афзалиятнок, фароҳам овардани шароит барои ҳамкории байниминтақавӣ ва шарикии стратегии ниҳодҳои давлатӣ, соҳибкорӣ ва ҷамъиятӣ дар доираи амсилаи инноватсионии рушд асос ёбад. Аз ин рӯ, дар доираи дастгирии маъмурию ҳуқуқии рушди илмию техникӣ ва инноватсионии минтақа ташаккули фазои институтсионалӣ ва қонунгузорӣ барои дастгирӣ ва ҳавасмандгардонии сармоягузoron, корхонаҳои инноватсионӣ ва ислоҳоти институтсионалӣ аҳамияти муҳим дорад. Вобаста ба ин, Ҳукумати мамлакатро зарур аст, ки ба ташкил ва рушди инфрасохтори инноватсионӣ барои соҳибкории инноватсионӣ шароити мусоидро фароҳам орад. Чунки Ҷумҳурии Тоҷикистон сохтори мушаххас, системаи афзалиятҳои ба худ хос дорад ва зарур аст, ки ба захираҳои худӣ ҳангоми татбиқи стратегии ташаккули иқтисодиёти инноватсионӣ таъяс кард [4, с. 102-103].

Бояд қайд кард, ки таъмини рушди мутаносиби муҳити инноватсиониро ташаккули инфрасохтори вобастаи он, ҳамчун маҷмуи системаҳое, ки ба захираҳои зарурии он дастрасӣ доранд ва ба субъектҳои фаъолияти инноватсионӣ хизматрасониҳои гуногун мерасонанд, мусоидат мекунад. Дар адабиёти соҳавӣ, намудҳои зерини инфрасохтори инноватсионӣ нишон дода шудааст [5]:

- молиявӣ - намудҳои гуногуни маблағҳо (буҷет, сармояи венчурӣ, суғурта, сармоягузорӣ), инчунин, дигар муассисаҳои молиявӣ, масалан, бозори фондӣ, ширкатҳо;
- истеҳсолӣ-технологӣ (ё моддӣ) - паркҳои технологӣ, марказҳои технологияҳои инноватсионӣ, бизнес-инкубаторҳо, марказҳои интиқоли технология ва ғ.;
- иттилоотӣ - базаи маълумотҳо ва донишҳо, марказҳои дастрасӣ, инчунин, марказҳои таҳлилӣ, оморӣ, иттилоотӣ ва ғайра (яъне ташкилотҳое, ки хизматрасонӣ мекунанд);
- кадрҳо - муассисаҳои таълимӣ барои тайёркунӣ ва бозомӯзии кадрҳо дар соҳаи идоракунии илмию инноватсионӣ, аудити технологӣ, маркетинг ва ғайра.

Ҳамин тариқ, ба ақидаи Е.В. Петрухина барои рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа дар заминаи инноватсионии рушд ҷаҳор шарти ибтидоиро ба назар гирифтанд зарур аст [5]:

- иқтисодии технологӣ ва зеҳнии кофӣ барои роҳандозии раванди инноватсионӣ;
- афзоиши доимии шумораи иштирокчиёни «занҷири инноватсионӣ», аз ҷумла дар натиҷаи ҷалби гурӯҳҳои нави иҷтимоӣ ба он;
- низоми институтсионалӣ (аз ҷумла, унсурҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ), ки ба рушди инноватсионӣ нигаронида шудааст;
- талабот ба навоарӣ аз ҷониби субъектҳои соҳибкорӣ, шахсони воқеӣ ва дар маҷмӯъ, системаи миллии инноватсионӣ.

Ба андешаи мо, сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа яке аз омилҳои муҳимтарини рушди инноватсионии он мебошад. Аз ин рӯ, моҳияти инноватсия дар он асос меёбад, ки корхонаҳо рақобатпазирии худро тавассути истифодаи васеи технологияҳои нав ва истеҳсоли навҳои нави маҳсулот ба роҳ монанд.

Барои фароҳам овардани шароити рушди инноватсионии минтақа аз нуқтаи назари иқтисодӣ, категорияи «минтақа» дар системаи муносибатҳои иқтисодӣ тавсиф карда мешавад. Аммо ин мафҳум дар адабиёти иқтисодӣ ба тарзҳои гуногун ва аз нуқтаи назари гуногун шарҳ дода шудааст. Дар луғати англисию русии иқтисодии О.В. Сиполс чунин шарҳ дода шудааст: “Минтақа ҳудуди мушаххасест, ки аз дигар ҳудудҳо бо баъзе хусусиятҳои хос (иқтисодӣ, этникӣ, иҷтимоӣ ва ғайра) фарқ мекунад” [6, с. 231]. Аксари олимоне, ки масъалаҳои минтақавиро таҳқиқ менамоянд, мафҳуми «минтақа»-ро ҳамин тавр шарҳ медиҳанд, зеро онҳо мафҳуми «минтақа» ва «ноҳия»-ро муайян мекунанд ва бар ин назаранд, ки ин ду вожа муродифи якдигаранд. Ба гуфтаи олимони дигар, мафҳуми «минтақа» тамоми миқёси дарназардоштаро фаро гирифта наметавонад ва танҳо як қисми онҳоро фаро мегирад.

Минтақаҳо имрӯз дорои форматсияи кушоди иқтисодӣ буда, аз бисёр зерсистемаҳои иқтисодӣ иборатанд. Ба шарофати ин сифатҳо онҳо имкони рушди инноватсиониро доро мебошанд. Рушди инноватсионӣ на танҳо равандҳои инноватсионӣ, инчунин, таҳияи системаи омилҳо ва шароитҳои мебошад, ки барои татбиқи он заруранд. Ҳамин тавр, рушди инноватсионии минтақа ҳамгироии соҳаи илмӣ-техникӣ дар равандҳои иҷтимоию иқтисодии рушди минтақаро дар назар дорад, ки маънои ташаккули низоми институтҳои доро мебошад ва ба тавлиди инноватсия ва эҷоди бозорҳои нави маҳсулот ва хизматрасонии технологӣ қодир мебошад, ки дар натиҷа, низоми инноватсионии минтақавӣ ташаккул ва рушд меёбад.

Категорияҳои фаъолияти инноватсионӣ ва раванди инноватсионӣ бо мафҳуми рушди инноватсионии минтақа зич алоқаманданд. Моҳияти раванди инноватсионӣ дар он асос меёбад, ки он бояд ҳамчун занҷири ҳодисаҳо дида баромада шавад, ки дар рафти он навоарӣ аз идея ба маҳсулоти мушаххас, технология ва ё хидмат дар амалияи хоҷагидорӣ паҳн мегардад ва талаботи инсонро қонеъ мегардонад.

Фаъолиятҳо вобаста ба инноватсия воситаи асосии рақобати корхонаҳои муосир мебошанд. На корхонаҳои алоҳида ва на минтақаҳо наметавонанд рушди устуворро бидуни ин фаъолият таъмин кунанд, ки он ба раванди инноватсионӣ асос ёфтааст. Онро метавон ҳамчун раванди пайваста ба мол табдил додани ғояҳо, ки аз ба даст овардан ва тижоратӣ кардани инноватсия иборат аст, муайян кард.

Бояд гуфт, ки ҳадафи асосии рушди инноватсионии минтақаҳо баланд бардоштани сатҳи фаъолияти инноватсионии иқтисодии минтақа тавассути ташкили истеҳсолот бо технологияҳои навтарин дар

асоси истифодаи меҳнати зеҳнӣ ва эҷоди арзиши баланди иловагии маҳсулот мебошад.

Фаъолияти ҳаётии ҷамъият бо хусусияти рӯзафзуни фаъолияти инноватсионӣ торафт бештар тағйир меёбад. Ин боиси афзоиши диверсификатсияи шаклҳои ташкилии фаъолияти соҳибкорӣ, ҳамгирии пурсамари сохторҳои азими амудӣ муттаҳидшуда ва корхонаҳои хурд, рушди ташкилотҳои шабакавӣ, корпоратсияҳои виртуалӣ, иттифоқҳои стратегии технологӣ ва дигар шаклҳои тиҷорат мегардад.

Аз рӯи сохтори худ раванди инноватсионии муосир бисёрҷанба буда, на танҳо навовариҳои технологӣ ва ташкилӣ, балки навовариҳои иҷтимоиро низ дар худ таҷассум мекунад.

Дар натиҷаи равандҳои ҷаҳонишавӣ дар мамолики саноатӣ, пеш аз ҳама, дар ИМА, Ҷопон, Олмон ва дигар кишварҳои тараққикарда иқтисоди нав ба вучуд омад, ки ба назари як қатор пажӯҳишгарони ватанӣ ва хориҷӣ бо инқилоби саноатӣ ва натиҷаҳои он фарқкунанда мебошад. Бо назардошти афзоиши нақши инноватсия, муҳаққиқон чунин иқтисодиётро «иқтисодиёти ба дониш асосёфта», «омӯзишӣ» ва ё «иқтисодиёти инноватсионӣ» меноманд, ки асоси дигаргунсозии иқтисодиёт дар шароити муосир мебошад.

Иқтисодиёти инноватсионӣ иқтисодиётест, ки дар он принципи инноватсионии идоракунӣ ҳукмфармост, моҳияти он дар он асос меёбад, ки илм ва маориф ҳамчун манбаи асосии инноватсияҳои гуногун амал мекунанд. Дар ин раванд, прогресси илмӣ-техникӣ, ки муддати дароз ба амал бароварда мешавад, дар иқтисодиёти инноватсионӣ ба самти ягонаи тараққиёт табдил меёбад.

Вазифаи асосии иқтисоди инноватсионӣ ин баланд бардоштани самаранокии ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт, пеш аз ҳама, фирмаҳои, ки ба иқтисодиёти куҳна мансубанд. Иқтисодиёти инноватсионӣ ба таври органикӣ ба иқтисодиёт тавассути эҷоди «комбинатсияҳои нав» (ба гуфтаи Ю. Шумпетер) - молҳои нав, инноватсияҳо, технологияҳои нав ва манбаъҳои ашёи хом дар истеҳсолот, тағйир додани сохтори соҳавӣ ва рушди бозорҳои нав дохил карда мешавад [9, с. 86-87].

Аз ин ҷо, метавон назарияи соҳибкориро муҳимтарин қадам ба роҳи рушди назарияи иқтисоди инноватсионӣ шарҳ дод, чунки дар ин раванд фаъолияти соҳибкорӣ ва инноватсионӣ ба ҳам мепайванданд ва дар натиҷа, афзоиши ҳаҷми маблағгузорӣ дар соҳаи инноватсионӣ омиле ба ҳисоб меравад, ки тавассути рушди фаъолияти соҳибкорӣ ҳамаи натиҷаҳои иқтисодиро таъмин менамояд. Бояд гуфт, ки рушди назарияи соҳибкорӣ бо рушди назарияи иқтисоди инноватсионӣ, пайваста ҳаракатдоранд. Ба назари мо, рушди соҳибкории хурд яке аз шартҳои зарурии ташаккули иқтисодиёти инноватсионӣ ба шумор меравад, зеро он дар таъмини фаъолияти иқтисодиёт ва рушди иҷтимоию иқтисодӣ нақши муҳим дорад [1, с. 371].

Ҳамин тариқ, рушди бомуваффақияти инноватсионии минтақа бевосита аз таъмини корхонаҳо бо кадрҳои баландихтисоси касбӣ, ки қодиранд ба талаботи рушди инноватсионии истеҳсолоти саноатӣ мувофиқат кунанд, инчунин, ба стратегияи тайёр кардани мутахассисоне, ки барои кор дар шароити рушди интенсивии саноат ва технологияҳои сатҳи баланд заруранд, вобаста аст. Нақши ҳалқунандаро барои равандҳои инноватсионӣ дар минтақа мувофиқати муносибатҳо дар доираи шабакаҳои минтақавии шарикӣ мебозад: эҷоди донишҳои нав дар раванди фаъолияти таълимӣ ва тадқиқотӣ, истеҳсол ва ҷамъоварии сармояи зеҳнӣ, ки барои татбиқи фаъолияти инноватсионӣ заруранд, фароҳам овардани шароит барои паҳн намудани натиҷаҳои тадқиқот, инкишофи ҳамкориҳои илмӣ иттилоотӣ дар минтақа.

Адабиёт

1. Бобомуродов П.У. Характерные особенности региональной инновационной подсистемы. / П.У. Бобомуродов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. - №5-1. - С. 106-112.
2. Бобомуродов П.У. Ҷанбаҳои назариявии ташаккулёбӣ ва рушди иқтисоди инноватсионӣ / П.У. Бобомуродов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - 2022. - №2 (41). - С. 368-375.
3. Мирзоева Е.Ш. Привлечение иностранных инвестиций в инновационную деятельность промышленных предприятий Республики Таджикистан / Е.Ш. Мирзоева, Ш.С. Фатхуллоева // Финансово-экономический вестник. - 2023. - №2(36). - С. 349-356.
4. Мирзоева Е.Ш. Проблемы формирования инновационной инфраструктуры для инновационного предпринимательства в современных условиях Республики Таджикистан / Е. Ш. Мирзоева // Финансово-экономический вестник. - 2022. - №3(32). - С. 102-109.
5. Петрухина Е.В. Основные факторы инновационного развития регионов / Е.В. Петрухина [электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-factory-innovatsionnogo-razvitiya-regionov>; (дата обращения: 23.04.2021)
6. Сиполс О.В. Новый англо-русский словарь-справочник. / О.В. Сиполс. - М.: 2011, - 712 с.
7. Убайдуллозода Ф.У. Асосҳои назариявии ташаккул ва рушди соҳибкории инноватсионӣ / Ф.У. Убайдуллозода, Ҷ.Н. Қурбонов // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - №2 (36). - С. 357-366.
8. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов. 6-е изд. / Р.А. Фатхутдинов. - СПб. Питер, 2011. - 448 с.
9. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития / Й.А. Шумпетер. - Москва: Директ-Медиа, 2007. - 400 с.

УДК: 364.442

РУШДИ УСТУВОРИ НИЗОМИ ҲИФЗИ ИҶТИМОИИ УҲДАДОРОН ВА ХИЗМАТЧИЁНИ ҲАРБӢ ҲАМЧУН КАФИЛИ МЕҲНАТИ ШОИСТАИ ШАҲРВАНДОНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ашуров Гайрат Давлатович – доктори илми иқтисод, и.в., профессор. [Телефон +79827384061](tel:+79827384061). E-mail: gairat-a@mail.ru

Шарифзода Фирдавси Ҳабиб – унвонҷӯи кафедраи андоз ва суғуртаи Донишгоҳи давлатии тиҷоратии Тоҷикистон. Суроға 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Дехотӣ 1/2. Тел.: (+992) 887770915. E-mail: Sharifzoda78@list.ru

Дар мақолаи мазкур вобаста ба муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи вазъи ҳуқуқии хизматчиёни ҳарбӣ” вазъи ҳифзи иҷтимоии уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ таҳлил гардидааст. Дар баробари ин, масъалаҳои системаи самарабахии ҳифзи иҷтимоии аҳоли, фаъолият накардани хизматчиёни ҳарбӣ дар намудҳои гуногуни фаъолияти соҳибкорӣ, уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ ва хусусиятҳои онҳо, ҳифзи иҷтимоии хизматчиёни ҳарбӣ дар муқоиса бо ҳифзи иҷтимоии дигар категорияҳои шаҳрвандон, унсурҳои низоми ҳифзи иҷтимоии уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ баррасӣ гардидааст.

Калидвожаҳо: бекорӣ, маъҷубӣ, қобилияти корӣ, ҳифзи иҷтимоӣ, вазифаҳои ҳарбӣ, ҷузъиёти ҳарбӣ, хизматчиёни ҳарбӣ, уҳдадориҳои ҳарбӣ.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ВОЕННООБЯЗАННЫХ И ВОЕННОСЛУЖАЩИХ КАК ГАРАНТ ДОСТОЙНОГО ТРУДА ДЛЯ ГРАЖДАН РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Ашуров Гайрат Давлатович – доктор экономических наук, и.о., профессор. Электронная почта: gairat-a@mail.ru. Телефон +79827384061.

Шарифзода Фирдавси Ҳабиб – соискатель кафедры налога и страхования Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, улица Дехоти, 1/2. E-mail: Sharifzoda78@list.ru. Тел.: (+992) 887770915:

В данной статье анализируется состояние социальной защиты военнообязанных и военнослужащих применительно к положениям Закона Республики Таджикистан «О правовом статусе военнослужащих». А также рассмотрены проблемы эффективной системы социальной защиты населения, неиспользование военнослужащими различных видов предпринимательской деятельности, военнообязанные и военнослужащие, и их характеристики, социальная защита военнослужащих в сравнении с защитой социального обеспечения других категорий граждан, элементы системы социальной защиты призывников и военнослужащих.

Ключевые слова: безработица, инвалидность, трудоспособность, социальная защита, воинская повинность, воинские части, военнослужащие, военная повинность.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM FOR MILITARY PERSONNEL AND MILITARY PERSONNEL AS A GUARANTOR OF DECENT WORK FOR CITIZENS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Ashurov Gairat Davlatovich – Doctor of Economic Sciences, I.V., Professor. Email: gairat-a@mail.ru. Phone +79827384061.

Sharifzoda Firdavsi Habib - aspirant of the Department of Tax and Insurance, Tajik State University of Commerce. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dekhoti Street, 1/2. E-mail: Sharifzoda78@list.ru. Tel.: (+992) 887770915:

This article analyzes the state of social protection of those liable for military service and military personnel in relation to the provisions of the Law of the Republic of Tajikistan “On the legal status of military personnel.” The problems of an effective system of social protection of the population, the non-use of various types of business activities by military personnel, those liable for military service and military personnel, and their characteristics, the social protection of military personnel in comparison with the protection of social security of other categories of citizens, elements of the social protection system for conscripts and military personnel are also considered.

Key words: *unemployment, disability, ability to work, social protection, military service, military units, military personnel, military service.*

Таъмини сифати зиндагии шоистаи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ барои давраи дарозмуддат, меъёри асосии рушди неруи илмӣ ва техникаӣ ва инсонии кишвар мебошад.

Системаи самарабахши ҳифзи иҷтимоии аҳоли, ки тамоми шаҳрвандонро фаро мегирад, на танҳо боиси баланд шудани некуаҳволии онҳо, васеъ ва мустаҳкам гардидани захираҳои меҳнати кишвар мегардад, балки ба рушди иқтисодиёт ва ба эътидол овардани вазъи сиёсӣ иҷтимоии кишвар мусоидат мекунад [1, с.330]. Аз ин рӯ, низоми дастгирии иҷтимоӣ ва додани кафолатҳои давлатӣ ба уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ ҳуҷуқи ҳудудонашавандаи фаъолияти ҳар як давлати мустақил мебошад.

Вобаста ба маҳдудиятҳои муайян ва навъи фаъолияти хизмати ҳарбӣ, ки санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намудаанд, уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ дар ташаккули муносибатҳои нави моликиятдорӣ, фаъолияти соҳибкорӣ иштирок карда наметавонанд ва аз ин рӯ, маҷмуан аз истифодаи манбаъҳои нави даромад маҳрум мебошанд.

Вале ноустуворнокии иқтисодиёт, сатҳи бекорӣ, таваррум, касри буҷет, ҳолати сиёсии ҷаҳон, буҳронҳои молиявӣ ва монанди инҳо метавонанд садди роҳи ташаккулёбии бозори хизматрасонӣ дар кишвар шаванд [5, с.144].

Бинобар ин, хусусияти хоси меҳнатталабии уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ зарурати ҳифзи иҷтимоии махсусро талаб менамояд, зеро фаъолияти онҳо соҳаи мушаххасу куллан фарқкунандаро нисбат ба дигар равандҳои фаъолияти инсон фарогир буда, дорои чунин хусусиятҳо мебошад:

1. Нақши муайянкунандаи вазифаҳои ҳарбӣ, мазмуну мантиқи ҳуҷуқи ҳарбӣ ва мундариҷаи қисми хизматчиёни ҳарбӣ - ташаккули ҳислатҳои дохилии шахсият, ангеҷаҳо ва низоми арзишҳои ҳаётиро муайян мекунад;
2. Маҳдудияти маҳдудиятҳо дар ҳуқуқҳои граҷданӣ, шахсӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ иқтисодӣ, аз ҷумла:
 - фаъолияти номуқаррари (бе регламенти) давомнок ва номунтазам;
 - зиёд будани талабот ба равони инсон, вазъи саломатӣ, ҳолатҳои ҷисмонӣ ва синну сол;
 - маҳдудиятҳои ҳуқуқии рафту омади озод, инчунин ҳуқуқи истифодаи озоди маълумоти расмӣ ва ифшои он.

3. Кафолати меҳнати шоистаи ҳамаи коргарон.

Низоми ташкили хизмати ҳарбӣ ба сарбоз имконияти интихобро фароҳам намеорад, зеро он ба иҷрои ҳатмии фармонҳо асос ёфтааст. Фаъолияти хизматчиёни ҳарбӣ бо зиёд шудани хатар дар ҳаёти онҳо тавсиф мешавад ва меҳнатталабӣ дар давраҳои ҷанг боз ҳам вазнинтар

мегардад, зеро вазифаи асосии Қувваҳои Мусаллаҳ кафолати амнияти мамлакат ва тайёр будан ба мудофияи мусаллаҳона мебошад, ки барои меҳнати шоистаи дигар меҳнаткашон шароити мусоид муҳайё мекунад.

Маҳз, бинобар ҳамин, ҳамчун кафили меҳнати шоистаи дигар меҳнаткашон будан – фаъолияти уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ бояд ба талаботи меҳнати шоиста ҷавобгӯӣ бошад, яъне таъмин будан бо: 1) музди меҳнати арзанда; 2) шароити волои ҳифзи тандурустӣ; 3) таъмин будан бо манзили истиқоматӣ.

4. Зудҳаракатӣ ва зиракии сиёсӣ. Ба як хизматчиӣ ҳарбӣ лозим аст, ки дар давраи хидмат якҷанд маротиба сафарҳои хидматӣ ва ё омодабошии ҳарбӣ анҷом диҳад, ки ин ба буҷет ва шуғли аъзои оилаи ҳарбӣ таъсир мерасонад. Чунин ҳислатҳои хос ба фаъолияти онҳо зудҳаракатӣ ва зиракии сиёсиро дар ҳамаи давраҳои ҳаёти талаб менамояд.

Дар асоси ин ҳама гуфтаҳо бояд хулоса намуд, ки Қувваҳои Мусаллаҳ, дар умум, талаботи иҷтимоии мудофияи ҳарбии давлатро иҷро мекунад. Дар шароити имрӯза ин ниҳоди тавоноии мамлакат ба як сохтори боэътимод табдил ёфтааст, ки дар ҳимояи марзу буми давлат, таъмини амният, ҳифзи суботу оромии ҷомеа, пешгирӣ ва бартараф кардани ҳама гуна таҳдиду хатарҳо, таъмини волоияти қонун ва тартиботи ҷамъиятӣ нақши муассир дорад.

Кормандони ҳарбӣ ҳамчун истеҳсолкунандагони хизмати махсус ва мушаххас - ҳифзи ҷомеа мебошанд. Маҳсули меҳнати хизматчиёни ҳарбӣ пурра неъматӣ ҷамъиятӣ ҳисобида мешавад.

Чунин нишондиҳандаҳои оморино агар дар фаъолияти КВД “Тоҷиксуғурта” мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор диҳем, натиҷаи он чунин аст (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Воридоти ҳаққи суғуртавӣ ва пардохти маблағи суғуртавии суғуртаи шахсии хизматчиён ва уҳдадорони ҳарбӣ дар давоми солҳои 2017-2021 (бо сомонӣ)

Номгӯи сохторҳо	2017		2018		2019		2020		2021	
Вазорати мудофияи ҚТ	Ҳақ.	Маб.	Ҳақ.	Маб.	Ҳақ.	Маб.	Ҳақ.	Маб.	Ҳақ.	Маб.
Қўшунҳои сарҳадии ҚДАМ	45000	30000	20000	15750	-	-	-	6355	30000	31400
СИЧҚ ва ҚТ	5000	4000	20000	12000	23000	30900		8120		2400
Вазорати корҳои дохилии ҚТ	19972	17400	9900	7000	8470	9700	39160	35600	-	7000

Раёсати қўшунҳои доҳилаи ВКД	17500	15000	5000	5000	-	-	-	-	6600	6000
Гвардияи миллии ҚТ	20000	4250	-	250	-	-	-	-	-	5000
Кумитаи ҳолатҳои фавқулода	-	4250	-	-	-	2000	-	-	-	-
Ҳамагӣ	107472	94450	114900	60950	31470	53400	69160	57895	36600	51800

Манбаъ: маълумоти оморӣ КВД “Тоҷиксуғурта”, ки бо дархост ва мактуби расмӣ муаллиф дастрас гардидаанд.

Аз маълумоти ҷадвал маълум аст, ки на ҳамаи вазорату мақомоти дахлдор сари вақт маблағҳои ҳаққи суғуртавино ба КВД “Тоҷиксуғурта” пардохт менамоянд, ки ин ҳолат бар хилофи санадҳои маъёрӣ-ҳуқуқӣ амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Илова бар ин, мақомотҳои фаъолият доранд, ки (ба монанди Кумитаи ҳолатҳои фавқулода) дар давоми давраи таҳқиқшаванда ҳаққи суғуртавӣ пардохт накарда, ба онҳо давоми ду сол маблағи ҷуброни суғуртавӣ дода шудааст.

Нишондиҳандаҳои ҷадвали болоӣ гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки шартҳои ташаккули суғуртаи ҳатмӣ дар ин намуди суғуртаи давлатӣ ба пуррагӣ иҷро нагардида, механизми амали он номутаносиб фаъолият намуда истодааст [8, с.177]. Яке аз шартҳои муҳим ва маъмули суғуртақонунӣ он аст, ки амали шартномаи суғуртавӣ баъд аз пардохти ҳаққи суғуртавӣ татбиқ мегардад.

Ҳамин тариқ, меҳнати хизматчиёни ҳарбӣ як қисми умумии меҳнати ҷамъиятист, ки кафили меҳнати шоистаи ҳамаи коргарон мебошад ва фарогири ҳамаи субъектҳои ҷомеа буда, хусусиятҳои он дар нақши муайянкунандаи вазифаҳои ҳарбӣ, мавҷудияти маҳдудиятҳо дар меҳнати шаҳрвандӣ, шахсӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ зоҳир мегардад.

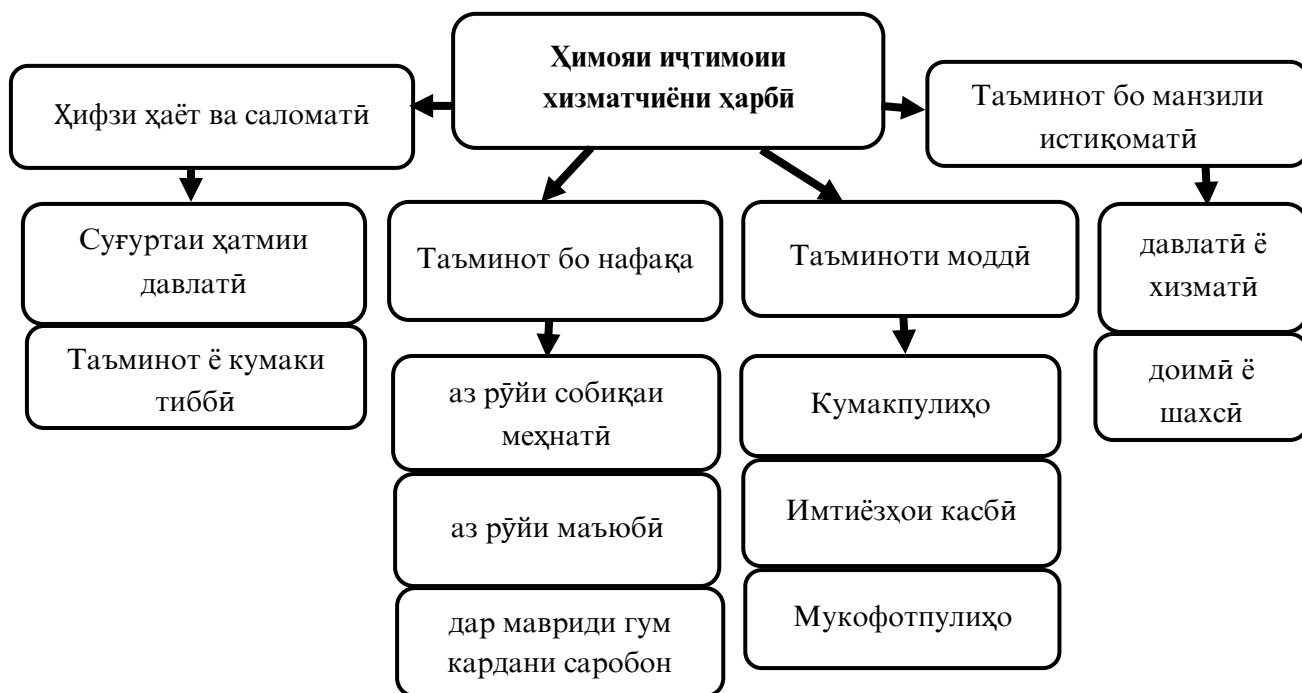
Ҳифзи иҷтимоии уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ – низоми муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ мебошад, ки барои таъмин ва нигоҳ доштани вазъи иҷтимоии шоистаи хизматчиёни ҳарбӣ ва аъзои оилаи онҳо ҳангоми дучор шудан ба хавфҳои касбӣ равона шудааст [6, с.168]. Он ҷузъи ҷудонашаванда ва ҳам қисми таркибии соҳаи иҷтимоӣ ва ҳам соҳаи низомӣ буда, инфрасохтори иҷтимоӣ ва ҳам инфрасохтори ҳарбӣ-иҷтимоиро дар бар мегирад, ки шабакаи ташкилотҳои тобеи Вазорати муҳофизат мебошад ва дар хизматрасонии амниятӣ-муҳофизатии соҳаҳои фарҳангу фароғат, коммуникатсияи оммавӣ, тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, тандурустӣ, маориф, савдо ва хизмати маишӣ саҳмгузор аст.

Ҳамин аст, ки ҳифзи иҷтимоии хизматчиёни ҳарбӣ дар муқоиса бо ҳифзи иҷтимоии дигар категорияҳои шаҳрвандон дорои як қатор хусусиятҳои хоси зерин мебошад.

1. Ҳифзи иҷтимоии хизматчиёни ҳарбӣ ба таъминоти иҷтимоии аъзои оилаи онҳо ҳангоми адои хизмати ҳарбӣ ва баъд аз озод шудан аз хизмати ҳарбӣ нигаронида шудааст. Чуноне қайд намудем, низоми таъминоти моддии хизматчиёни ҳарбӣ (музди меҳнат, кумакпулиҳо, мукофоту ҷоизаҳо ва ғ.) аз рӯйи қоида, манбаи ягонаи даромади буҷети оила маҳсуб меёбад;
2. Ҳимояи иҷтимоии хизматчиёни ҳарбӣ бештар ба ҳавасмандгардонии хизмати софдилона ва ҷуброни маҳдудияти як қатор ҳуқуқу озодиҳои умумии шаҳрвандии онҳо нигаронида шуда, ҳифзи иҷтимоии аҳоли бошад, танҳо бо мақсади кам кардани хавфҳои иҷтимоӣ ва ҷуброни даромади аз даст рафта ва даромадҳои дигар аз сабаби бекорӣ, маъҷубӣ, гум кардани қобилияти корӣ ва ғайраҳо амалӣ карда мешавад. Бинобар ин, ҳифзи иҷтимоии хизматчиёни ҳарбӣ бо зиёд шудани маблағи нафақа, кумакпулӣ ва дигар пардохтҳои молиявӣ ҷубронпулиҳо нисбат ба дигар категорияҳои шаҳрвандон тафовут дорад;
3. Меъёрҳои қонунгузории низоми ҳифзи иҷтимоии уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбиро қонунҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намуда, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии субъектҳои хоҷагидорӣ, мақомоти маҳаллии идоракунӣ дар сатҳи умумии қонунгузории ҳарбӣ-иҷтимоӣ нақши кумакрасонро иҷро менамоянд;
4. Маблағгузории низоми ҳифзи иҷтимоии уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ асосан аз манбаъҳои буҷети давлатӣ сарчашма мегирад, манбаъҳои молиявии фондҳои ғайрибуҷетӣ, ки дар самти ҳифзи иҷтимоии аҳоли нақши калидӣ доранд, нисбатан дар системаи ҳарбӣ истифода намешаванд;
5. Дар байни собиқаи хизмати ҳарбӣ ва ҳаҷми кафолатҳо ва ҷубронпулӣ, ки ба хизматчиёни ҳарбӣ дода мешавад, алоқаи мустақим мавҷуд аст. Вобаста ба давомнокӣ низоми ҳифзи иҷтимоии хизматчиёни ҳарбӣ ҷудо мешавад: 1) муваққатӣ – муҳлати адои хизмати ҳарбии маҳдуд; 2) доимӣ – барои гурӯҳи алоҳидаи шаҳрвандон пас аз озод шудан аз хизмати ҳарбӣ дар оянда боқӣ мемонад.

Хизматчиёни ҳарбӣ бояд, дар навбати аввал, ҳамчун шаҳрванд, хизматчиӣ давлатӣ доираи пурраи тадбирҳои ҳифзи иҷтимоии аҳолиро соҳиб бошанд ва дуюм, илова бар онҳо системаи таҳияшудаи тадбирҳои махсуси (касбии) ҳифзи иҷтимоӣ амал намояд, ки бояд барои фароҳам овардани шароити меҳнати шоиста мусоидат кунад. Албатта, шароити мусоиди меҳнат ва музди арзанда хароҷоти иловагиро талаб мекунад, аммо дар соҳаи ҳарбӣ онҳо асоснок ва бамаврид мебошанд, зеро таъмини чунин шароит ба ҳосилнокӣ ва самаранокии меҳнат мусоидат намуда, дар натиҷа, амнияти умумии кишвар устуворона таъмин мегардад.

Ҳамин тариқ, ҳифзи иҷтимоии уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ шартӣ иловагӣ таъмини амнияти ҳарбию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад ва сохтори он дорои чаҳор унсур мебошад, инҳо: таъмини ҳифзи ҳаёт ва саломатӣ, таъминот бо манзили истиқоматӣ, таъминоти моддӣ ва нафақавӣ (расми 1).

Расми 1. Унсурҳои низоми ҳифзи иҷтимоии уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ

Сарчашма: таҳияи муаллифон аз рӯйи сарчашмаҳои илмӣ.

Дар умум, низоми таъминоти ҳифзи иҷтимоии уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ ҳаммонанди (аналоги) низоми кафолатҳои камтарини иҷтимоии аҳоли мебошад. Аммо, аз сабаби он ки хизмати ҳарбӣ фарогири хатари зиёди махсуси ҳаётӣ аст, суғуртаи иҷтимоии хизматчиёни ҳарбӣ шакли ҳимояи ҳаёт ва саломатиро мегирад ва тавассути суғуртаи ҳатмии давлатӣ таъмин гардида, яке аз унсурҳои асосӣ ва махсуси таъминоти ҳифзи иҷтимоии уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ махсуб меёбад.

Вобаста ба ин, мувофиқи муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи вазъи ҳуқуқи хизматчиёни ҳарбӣ”. ба онҳо ва шахрвандони ба ҷамъомадҳои ҳарбӣ даъватшуда ҳатман аз ҳисоби маблағи Вазорати муҳофизати Ҷумҳурии Тоҷикистон (вазорату идораҳои, ки дар онҳо тибқи қонун хизмати ҳарбӣ пешбинӣ гардидааст) суғуртаи ҳатмии шахсии давлатӣ карда мешаванд [2, с.9].

Унсурҳои махсуси сохтори низоми ҳифзи иҷтимоии уҳдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ ин таъмин будан бо манзили истиқоматӣ мебошад. Гарчанде, он ҳамчун яке аз имтиёзҳои асосии кафолати давлат ба хизматчиёни ҳарбӣ амалӣ мегардад [2, с.8], аз тарафи дигар, яке аз ангеҳои асосие мебошад, ки дар ҳолати интиҳоби касб барои субъектҳои меҳнати ҳарбӣ роҳ ҳамвора менамояд. Илова ба ин: “Ба хизматчиёни ҳарбӣ барои харидан ё сохтмони манзил, инчунин беҳтар намудани шароити манзилӣ ба муҳлати 20 сол қарзи бефоида дода мешавад, ки шартҳои тартиби додани чунин қарзро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамояд” [4, с.26].

Хулоса, таъмини устувори хифзи иҷтимоии ухдадорон ва хизматчиёни ҳарбӣ дар шароити имрӯзаи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон кафили амнияти ҳарбӣ-иқтисодӣ буда, барои кормандони дигар соҳаҳои иқтисодӣ шароити мусоиди иҷтимоӣ-иқтисодӣ фароҳам меоварад ва дар умум, ба рушди ҳамаҷонибаи иқтисодиёти кишвар мусоидат менамояд.

Адабиёт

1. Ашуров, Ғ.Д. Идоракунии рушди бозори хизматрасонии суғуртавӣ. Монография [матн] / Ғ.Д. Ашуров. – Душанбе: Файзи борон, 2020. – 330 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи вазъи ҳукукии хизматчиёни ҳарбӣ”. – Душанбе, 2005, №90. - С. 9.
3. Медведев, А.В. Актуальные аспекты развития системы социальной защиты военнослужащих в современных условиях // Индустриальная экономика. Научно-практический журнал. – 2021. - №3. Том 3. - С. 88- 92.
4. Серебрякова, Н.А. Совершенствование системы социальной защиты военнослужащих: автореферат дисс. на сиос. уч. степен к.э.н. по спец: 08.00.05 / Н.А. Серебрякова. – Саратов, 2009. - 26 с.
5. Раҳимов, Ш.М. Роҳҳои тақмилдиҳии фаъолияти ширкатҳои суғуртавӣ / Ш.М. Раҳимов, М.С. Ҳусайнов // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2021. – №1. – С. 143-149.
6. Ҳусайнов, М.С. Тамоюли рушди муносири бозори хизматрасонии суғурта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.С. Ҳусайнов // Паёми молия ва иқтисод. – 2020. – №1(21). – С. 167-174.
7. Ҳусайнов, М.С. Рушди низоми суғуртаи пасандозҳои аҳоли - омили муҳими ташаккули сарчашмаҳои захираҳои сармоягузорӣ / М.С. Ҳусайнов, Н.А. Авғонов // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №4-1(33). – С. 210-220.
8. Сафаров, Б. Г. Развитие экономики Таджикистана в условиях глобализации / Б. Г. Сафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2015. – № 2/4(169). – С. 176-182.

УДК: 332.146

МЕХАНИЗМҲОИ АРЗЁБИИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ РАҚОБАТПАЗИРИИ СУБЪЕКТҲОИ ИҚТИСОДӢ ДАР ШАРОИТИ НАВИ ХОҶАГИДОРӢ

Муслихова Тахмина Тагоевна - н.и.и., дотсент, мудири кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14.

Мақолаи мазкур ба масъалаҳои арзёбии рақобатпазирии субъектҳои хоҷагидор ва маҳсулоти алоҳида дар сатҳи минтақаҳо бахшида шудааст. Моҳияти иқтисодии рақобатпазирии корхона ва рақобатпазирии маҳсулот таҳлил шуда, сатҳи он муайян гардидааст. Нишондиҳандаҳои иқтисодии истеҳсоли техникаи корхона таҳқиқ карда шудааст. Нишондиҳандаҳои арзёбии фаъолияти соҳибкории корхона низ дар он асоснок гардидаанд. Муаллиф нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва техникаи рақобатпазирии маҳсулотро ҷудо кардааст.

Муаллиф нишондиҳандаҳои бо фонд муҷахҳазгардонии истеҳсолот ва таъминоти техникаи истеҳсолотро омили муҳимми афзоиши истеҳсоли маҳсулот ва кам шудани арзиши аслии он меҳисобад.

Калидвожаҳо: рақобатпазирии корхона, рақобатпазирии маҳсулот, иқтисоди бозорӣ, коэффитсиенти навсозии фондҳои асосӣ, коэффитсиенти умумии гардиши

сармоя, коэффитсиенти пардохтпазирӣ, коэффитсиенти бозоргирӣ, таъминоти техникӣ.

МЕХАНИЗМЫ ОЦЕНКИ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СУБЪЕКТОВ В НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

Муслихова Тахмина Тагоевна - к.э.н., доцент, заведующий кафедрой банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14.

Данная статья посвящена вопросам оценки конкурентоспособности хозяйствующих субъектов и отдельных товаров на региональном уровне. Автором проанализирована экономическая сущность конкурентоспособности предприятия и конкурентоспособности продукции и определен ее уровень. Исследованы показатели производственно-технической мощности предприятия. Обоснованы показатели оценки деловой активности предприятия. Автор разделила экономические и технические показатели конкурентоспособности продукции.

Важным фактором увеличения производства и снижения его себестоимости автор считает показатели оснащения производства средствами и технического обеспечения производства.

Ключевые слова: конкурентоспособность предприятия, конкурентоспособность продукции, рыночная экономика, коэффициент обновления основных фондов, коэффициент оборачиваемости капитала, коэффициент платежеспособности, коэффициент ликвидности, техническое обеспечение.

MECHANISMS FOR ASSESSING INDICATORS OF COMPETITIVENESS OF ECONOMIC ENTITIES IN NEW ECONOMIC CONDITIONS

Muslikhova Tahmina Tagoevna - candidate of economics sciences, associate professor of the banking department of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov st. 64/14.

This article is devoted to the issues of assessing the competitiveness of business entities and individual goods at the regional level. The economic essence of the competitiveness of an enterprise and the competitiveness of products is analyzed and its level is determined. The indicators of the production and technical capacity of the enterprise were studied. The indicators for assessing the business activity of an enterprise are substantiated. The author divided economic and technical indicators of product competitiveness.

The author considers indicators of equipping production with means and technical support of production to be an important factor in increasing production and reducing its cost.

Key words: enterprise competitiveness, product competitiveness, market economy, fixed assets renewal ratio, capital turnover ratio, solvency ratio, liquidity ratio, technical support.

Тафовути дар моҳият ва маънои рақобатпазирӣ корхона ва рақобатпазирӣ маҳсулот боиси баъзе мушаххасот дар нишондодҳо ва усулҳои баҳодихӣ сатҳи рақобатпазирӣ корхона ва рақобатпазирӣ маҳсулот мегардад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ чунин нишондиҳандаҳо, монанди дараҷаи маблағгузорӣ ва таъминоти техникии истеҳсолот, дараҷаи механиконидани равандҳои истеҳсолот, истифодаи техника ва технологияи нави кишоварзӣ ва нишондиҳандаҳое, ки тавоноии

иқтисодию молиявӣ ва устуворию корхонаро тавсиф мекунад, қобилияти пардохтпазирӣ, қобилияти рақобат дар бозор вучуд доранд.

Барои баҳодиҳии сатҳи рақобатпазирии корхона, дар маҷмуъ низоми нишондиҳандаҳоро тавсия медиҳем, ки ҷаҳор гуруҳро дар бар мегирад.

Гуруҳи якуми нишондиҳандаҳо барои баҳо додан ба иқтидори истеҳсолию техникий корхона хизмат мекунад. Вобаста ба корхонаҳои кишоварзӣ ба ин гуруҳ нишондиҳандаҳои зерин дохил мешаванд:

Бо фонд муҷахҳазгардонии истеҳсолот

$$F_{\text{муч}} = \frac{\Phi_{\text{арз.ф.а.и}}}{M} \quad (1.1)$$

Дар ин ҷо: $\Phi_{\text{арз.ф.а.и}}$ - арзиши миёнаи солони фондҳои асосии истеҳсолӣ;

M - майдони замини қорами шартӣ.

Таъминоти техникий истеҳсолот

$$T_{\text{таъ}} = \frac{T_{\text{арз.т.к}}}{M} \quad (1.1)$$

Дар ин ҷо:

$T_{\text{арз.т.к}}$ - арзиши техникаи кишоварзӣ;

M - майдони замини қорами шартӣ.

Ҳарду нишондиҳандаҳои дар боло зикршуда омили муҳимми афзоиши истеҳсоли маҳсулот ва кам шудани арзиши аслии он мебошанд. Аҳамияти ин нишондиҳандаҳо дар он аст, ки корхона бо таъминоти беҳтарини фондӣ ва техникӣ қорҳои кишоварзиро хушсифат ва сари вақт ба ҷо оварда метавонад, ки ин гавари ҳосили баланд ва сифати беҳтарин мебошад. Ин, махсусан дар сари вақт беталаф ҷамъоварӣ қардани ҳосил эҳсос қарда мешавад.

Коэффитсиенти навсозии фондҳои асосӣ

$$K_{\text{нав}} = \frac{\Phi_{\text{арз.ф.а}}}{\Phi_{\text{о.с.}}} \quad (1.1)$$

Дар ин ҷо:

$\Phi_{\text{арз.ф.а}}$ - арзиши фондҳои дар давоми соли қорӣ ба қор андохташуда (ё қаридашуда);

$\Phi_{\text{о.с.}}$ - арзиши фондҳои асосӣ дар охири сол

Ин нишондиҳанда тавсиф мекунад, ки дар соҳаи кишоварзӣ ҷӣ қадар таҷҳизоти нав ба қор бурда мешавад, ки ҳамчун шарти беҳтар намудани сифати маҳсулот ва арзон қардани арзиши аслии он дониста мешавад.

Гуруҳи дуюми нишондиҳандаҳо барои арзёбии фаъолияти соҳибқории қорхона хизмат мекунад, ки нишондиҳандаҳои зеринро дар бар мегирад:

Коэффитсиенти умумии қардиши сармоя дар давоми сол

$$K_{\text{гар. с. с.}} = \frac{D_{\text{аз ф.}}}{T_{\text{ав}}} \quad (1.1)$$

$D_{\text{аз ф.}}$ - даромад аз фурӯш;

$T_{\text{ав}}$ - андозаи миёнаи тавозуни корхона.

Коэффитсиенти гирдгардиши сармояи гардон

$$K_{\text{гг. с. г.}} = \frac{D_{\text{аз ф.}}}{3 + Д} \quad (1.1)$$

З - арзиши миёнаи захираҳои молӣ ва хароҷот аз рӯи тавозуни солона;

Д - арзиши миёнаи маблағҳои пулӣ, ҳисоббаробаркуниҳо ва дороиҳои дигар дар тавозун.

Коэффитсиенти гирдгардиши воситаҳои моддии гардон

$$K_{\text{гг. в. м.}} = \frac{D_{\text{аз ф.}}}{3} \quad (1.1)$$

Коэффитсиенти гирдгардиши маҳсулоти тайёр

$$K_{\text{гг. м. т.}} = \frac{D_{\text{аз ф.}}}{M_{\text{т}}} \quad (1.1)$$

$M_{\text{т}}$ - бузургии миёнаи маҳсулоти тайёр.

Ҳамаи ин коэффитсиентҳо фарқияти истифодаи сармояи корхонаро инъикос мекунанд.

Ба гурӯҳи сеюми нишондиҳандаҳои рақобатпазирии корхона нишондиҳандаҳои дохил мешаванд, ки қобилияти пардохти онро, яъне, қобилияти корхона дар самти аз ҳисоби маблағҳои мавҷуда пардохтҳои таъҷилӣ карданро тавсиф мекунанд. Ин нишондиҳандаҳо маблағи қарз, вазъияти молиявӣ ва фаъолияти корхонаро нишон медиҳанд. Ба ин гурӯҳ нишондиҳандаҳои зерин дохил мешаванд:

Коэффитсиенти пардохтпазирӣ, ки таносуби маблағҳои мавҷуда ба маблағи умумии пардохтҳои таъхирнопазир дар санаи муайян мебошад, яъне:

$$K_{\text{п}} = \frac{\text{Маблағҳои пулӣ}}{\text{Пардохтҳои муҳлатнок}} \quad (1.1)$$

Коэффитсиенти фарогирӣ - ҳамчун таносуби арзиши сармояи гардон ба маблағи қарздорӣ мебошад.

Ин нишондиҳанда имконият медиҳад, ки дараҷаи ба маблағи қарз мувофиқ будани фонди сармояи гардони корхона муайян карда шавад.

Коэффитсиенти ҳисоббаробаркунӣ бо корхонаҳо, ки ҳамчун таносуби даромади фурӯш ба суратҳисобҳои қарздорон ҳисоб карда мешавад.

Таносуби байни дороиҳо ва уҳдадориҳои корхона. Ин нишондод қобилияти молиявӣ иқтисодии корхонаро барои сари вақт ба даст овардани техникаи нав ва технологияи пешрафтаи истеҳсолот ҳангоми иваз кардани техникаи кӯҳна тавсиф мекунанд. Ин аз он вобаста аст, ки

дороиҳои ширкат то чӣ андоза уҳдадориҳоро пӯшониданд ва оё маблағи изофа вучуд дорад.

Бар замми ин, барои арзёбии қобилияти пардохтпазирӣ аз дигар нишондиҳандаҳо истифода бурдан мумкин аст, масалан, таносуби фоида ба хароҷоти доимӣ, таносуби даромади пулӣ ба хароҷоти доимӣ ва ғ. Ин нишондиҳандаҳо имконияти корхонаро ҷиҳати иҷрои хароҷоти доимӣ тавсиф намуда, шохиси қобилияти пардохтпазирӣ мебошанд.

Нишондиҳандаҳои асосие, ки рақобатпазирии субъектҳои хоҷагидориро тавсиф мекунанд, ба назари мо, нишондиҳандаҳои гурӯҳи чорум мебошанд, ки пардохтпазирӣ ё имконияти дар сари вақт баргардонидани уҳдадориҳояшон ва устувории молиявии бозорро баҳо медиҳанд. Ин нишондиҳандаҳои зеринро дар бар мегирад:

Коэффитсиенти бозоргирӣ - таносуби пули нақд, ҳисоббаробаркуниҳо ва дороиҳои дигар ба маблағи уҳдадориҳои муҳлатнок мебошад. Он нишон медиҳад, ки кадом қисми қарзи кӯтоҳмуддатро ширкат метавонад дар ояндаи наздик баргардонад.

Коэффитсиенти мустақилият - ҳамчун таносуби маблағҳои худӣ ба андозаи тавозуни корхона ё таносуби маблағҳои худӣ ба маблағи манбаъҳои ташаккули захираҳо ва /758257 хароҷот. Дар ҳолати якум ҳиссаи маблағҳои худӣ дар тавозуни корхона ва дар сурати дуум ҳиссаи маблағҳои худӣ дар ташаккули захира ва хароҷот нишон дода мешавад. Ҳар қадаре ки ин саҳмияҳо баланд бошанд, корхона ҳамон қадар рақобатпазиртар аст. Арзиши муқаррарии ҳадди ақали коэффитсиенти мустақилият барои ҳолати аввал бояд дар сатҳи 0,5 бошад. Афзоиши он аз афзоиши мустақилияти молиявии корхона, кам шудани хавфи душвориҳои молиявӣ шаҳодат медиҳад.

Коэффитсиенти таносуби маблағҳои қарзӣ ва худӣ, ки ҳамчун таносуби арзиши уҳдадориҳои корхона нисбат ба бузургии маблағҳои худӣ муайян карда мешавад. Ин нишондиҳанда коэффитсиенти мустақилиятро пурра мекунад ва барои корхонаи рақобатпазир он ҳамеша камтар аз як аст.

Коэффитсиенти маневрпазирӣ, ки ба таносуби сармояи гардони худӣ корхона нисбат ба ҳаҷми умумии сармояи гардон баробар аст. Он нишон медиҳад, ки чӣ қадар маблағҳои худӣ корхона дар шакли гардон мавҷуд аст ва ба онҳо имкон медиҳад, ки ин маблағҳоро озодона идора кунанд. Барои корхонаи аз ҷиҳати молиявӣ устувор, бузургии муносибтарини он тақрибан 0,5 аст.

Коэффитсиенти устувории молиявӣ таносуби маблағҳои худӣ ва қарзӣ мебошад. Он бо формула муайян карда мешавад:

$$K_{ум} = \frac{M_x}{M_k + K} \quad (1.1)$$

Дар он ҷо:

$K_{ум}$ - коэффитсиенти устувории молиявӣ,

M_x - маблағҳои худӣ,

Мқ - маблағҳои қарзӣ,

Қ - қарздориҳо ва дигар уҳдадориҳо.

Зиёд будани маблағҳои худӣ аз маблағҳои қарзшуда маънои онро дорад, ки субъекти хоҷагидор дорои маржаи кофии суботи молиявӣ буда, аз манбаъҳои молиявии беруна нисбатан мустақил аст. Дар акси ҳол, ӯ ба бӯҳрони молиявӣ дучор хоҳад шуд.

Нишондиҳандаи муҳими рақобатпазирии корхона ҳуди маҳсулоти рақобатпазир мебошад. Рақобатпазирии корхона шартӣ асосӣ, омили эҷоди маҳсулоти рақобатпазир аст. Маҳсулоти рақобатпазир натиҷаи рақобатпазирии корхона мебошад. Рақобатпазирии корхона маҳз дар истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир ифода меёбад ва маънои рақобатпазирии корхона маҳз дар он аст, ки вай қобилияти истеҳсоли маҳсулотро дорад, ки дар бозори рақобатӣ рақобат карда метавонад.

Дар боло суҳан рафт, ки байни рақобатпазирии корхона ва маҳсулот умумият ва тафовут вучуд дорад.

Рақобатпазирии корхонаҳо, ки натиҷаи фароҳам овардан ва ба камол расидани шароиту омилҳои зиёд мебошад, худ шартӣ таъмини рақобатпазирии маҳсулот мебошад.

Рақобатпазирии маҳсулот категорияи техникӣ-иқтисодӣ буда, бо маҷмуи нишондиҳандаҳои техникӣ-иқтисодӣ, омилҳо ва шароитҳо баҳо дода мешавад.

Нишондиҳандаҳои техникӣ, омилҳо ва шароитҳо сифати маҳсулот, аз ҷумла эътимоднокии он, бехатарии экологӣ, бехатарӣ, инчунин тарҳрезӣ ва шароити хизматрасонии пеш аз фурӯш ва пас аз фурӯшро дар бар мегиранд.

Нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, омилҳо ва шартҳои иқтисодӣ инҳоянд: рутбаи (нуфузи) маҳсулот дар ҷадвали рақобати дохилӣ ва хориҷӣ дар асоси иттилоот ва таблиғи одилона, шаффофияти патент, тақозо, хароҷоти истеҳсолӣ, даромаднокӣ, нарх, лизинг, самаранокии истифодаи сармояи асосӣ, шартҳои пардохт ва таҳвил, самаранокии равандҳои инноватсия ва сармоягузорӣ, омилҳои интиҳоби бозор ва технологияҳои пешбурди маркетинги маҳсулот ба бозор, арзиши содирот, сатҳи боҷҳои гумрукӣ, фоида ва ғ.

Омилҳои асосии таъмини рақобатпазирии маҳсулот инҳоянд: кадрҳо ва тахассуси онҳо; сифати меҳнат, идоракунии самарабахши ташкилию иқтисодии истеҳсолот, системаҳои идоракунии сифат барои равандҳои инноватсионӣ ва истеҳсоли маҳсулот, технология ва таҷҳизоти пешрафтаи истеҳсолот, нигоҳдории сифат (хизматрасонии таъмир, хизматрасонӣ), технологияи ҷамъоварӣ ва коркарди иттилоот, стандартизатсия ва сертификатсияи маҳсулот, қарздиҳии ипотека, сармоягузорӣ, истифодаи системаи иттилоотӣ ва маркетингӣ барои ояндабинии шароити бозор, идоракунии хавфҳо, таҳлили функционалию хароҷотӣ.

Дар байни ҳамаи нишондиҳандаҳои рақобатпазирии маҳсулот сифат ва арзиши аслии воҳиди маҳсулот муҳимтаринанд. Дар бозори рақобат сифати баланди маҳсулот шартӣ муҳими ҷалби харидорон, ба вуҷуд овардани талабот, муқаррар намудани нарх нисбат ба нархи моли ҳаммонанди рақобаткунанда ва мустаҳкам намудани мавқеи он дар бозор мебошад.

Корхонаи ба муваффақият нигаронидашуда бояд на танҳо барои қонеъ гардонидани талаботи истеъмолкунандагон ба молҳо ё хизматрасониҳо, балки инчунин, бояд ба ҳадафи таҳия ва татбиқи стратегияи рақобатии худ диққат диҳад. Дар ин стратегия бояд хусусият ва иқтидори қувваҳои рақобатпазири бозор, қувваҳое, ки динамикаи бозорро ташаккул медиҳанд ва назорат мекунанд, паҳншавии истеъмолкунандагон ва рақибон дар муҳити маркетинг ба назар гирифта шаванд.

Адабиёт:

1. Астапенко М.С. Теории и концепции пространственной экономики: существенные аспекты и эволюция подходов [электронный ресурс] URL: <https://esj.today/> М.С. Астапенко // Вестник Евразийской науки. – 2018. - №1, Том 10. (дата обращения: 12.06.2022)
2. Дюркгейм Э. Социология и социальные науки / Э. Дюркгейм. - М: Канон, 1995. - 350 с.
3. Кандыерова Д.О. Теоретические основы развития экономического пространства регионов. Монография / Д.О. Кандыерова, И.И. Каримова. - Душанбе: ТГФЭУ, 2018. - 220 с.
4. Каримова Н.И. Вербализация концепта «Пространство» в русской, польской и таджикской национально-культурных картинах мира. Монография / Н.И. Каримова - Душанбе: РТСУ, 2020. – 174 с.
5. Николаева О.В. Понятие концептуального пространства в методологии языкознания / О.В. Николаева // Личность. Культура. Общество. - 2011. - Т. 13. Вып. 2 (6364). - С. 186-196.
6. Рахимов Р.К. Общеэкономические пропорции в народном хозяйстве Республики Таджикистан / Р.К. Рахимов, Я.П. Довгялло, Б.М. Шарипов // Вестник РТСУ. - 2015. - №1(48). - С.58-66.
7. Симарова И.С. Обоснование регионального развития с учетом связанности экономического пространства: дис. ... канд.экон.наук: 08.00.05 / И.С. Симарова. - Тюмень, 2014. - 146 с.
8. Ярошевский Б.Е. Теория периферийной экономики /Б.Е. Ярошевский. - М.: Мысль, 1973. - 214 с.
9. Кандиерова, Д. О. Инвестиционные процессы в Республике Таджикистан: региональный аспект / Д. О. Кандиерова, Б. Г. Сафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2015. – № 2/1(157). – С. 176-185.

УДК: 336.79.(075.8)

ТАҲЛИЛИ ОМИЛИИ ТАВАРРУМ МУВОФИҚИ МОДЕЛИ МОНЕТАРӢ

Мирзоев Сайалӣ Сайвалиевич - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи омори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: ш. Душанбе, маҳаллаи Б. Ҳисорак, «Шаҳраки донишҷӯён», бинои №10.

Холов Рустам Шермаҳмадович - номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Тел.: +992 985249695. Суроғаи электронӣ: 1977-rustam-77@mail.ru

Тағйирёбии ҳолати иқтисод дар ҷаҳони муосир ба таъсири омилҳои дохилию берунӣ зич алоқаманд буда, масъалаи устувор нигоҳ доштани қобилияти харидории пули миллӣ ва роҳ надодан ба ҳолатҳои ғайриинфлясионӣ таваррум муҳим, ҳалталаб ва мубрам боқӣ мемонанд. Бинобар ин, дар мақола муаллифон кӯшиши намудаанд, ки таркиби таваррум ва тамоюли тағйирёбии динамикаи нишондиҳандаҳои сатҳи мубодиларо мавриди омӯзиши қарор диҳанд. Бо истифода аз модели монетарӣ ва арзёбии омории динамикаи таваррум таҳлили омилӣ гузаронида шуд, ки нишондиҳандаҳои омили муомилоти пулиро фаро гирифтааст. Омӯзиши сохтори таваррум дар асоси таҳлили омилӣ аз ҳисоби омилҳои монетарӣ ошкор гардида, индекси номиналӣ, индекси суръати гардиши ҳаҷми пул ва индекси ҳаҷми воқеии ММД ҳисоб карда шудаанд.

Калидвожаҳо: таваррум, қобилияти харидории пули миллӣ, таҳлили омилӣ, индекси номиналӣ, суръати гардиши ҳаҷми пул, индекси ҳаҷми воқеии ММД, пардохти ғайринақдӣ, модели монетарӣ, омилҳои ғайримонетарӣ, унсури пулӣ, ҳаҷми пули нақд.

ФАКТОРНЫЙ АНАЛИЗ ИНФЛЯЦИИ В СООТВЕТСТВИИ С МОНЕТАРНОЙ МОДЕЛЮ

Мирзоев Сайали Сайвалиевич - кандидат экономических наук, доцент кафедры статистики Таджикского государственного университета. Адрес: г. Душанбе, мкр. Б. Хисорак, Студенческий городок, корпус №10.

Холов Рустам Шермаҳмадович - кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры экономического анализа и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: +992 985249695. Майл: 1977-rustam-77@mail.ru

В современном мире изменения состояния экономики под влиянием внутренних и внешних факторов тесно связаны с вопросами сохранения покупательной способности национальной валюты, которые предотвращают непредвиденную инфляцию, являются важными и актуальными вопросами. Поэтому, в статье авторы изучили состав инфляции и тенденции её изменения, динамику показателей валютного курса. Используя монетарную модель и статистическую оценку динамики инфляции, одновременно провели факторный анализ, который охватил статистические показатели денежных операций. Изучение структуры инфляции на основе факторного анализа, выявлено за счёт монетарных факторов, также рассчитаны показатели номинального индекса, индекса денежного потока и индекс реального ВВП.

Ключевые слова: инфляция, покупательная способность национальная валюта, факторный анализ, номинальный индекс, скорость денежного потока, индекс реального ВВП, безналичный расчет, монетарная модель, немонетарные факторы, денежная масса, объем наличных денег.

FACTOR ANALYSIS OF INFLATION IN ACCORDANCE WITH THE MONETARY MODEL

Mirzoev Sayali Sayvalievich - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Statistics TNU Address: Dushanbe, microdistrict. B. Khisorak, "Student Town", building No. 10.

Kholov Rustam Shermakhmadovich - Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer at the Department of Economic Analysis and Statistics of the State University of Finance and Economics of Tajikistan Address: sh. Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: +992 985249695

In the modern world, changes in the state of the economy under the influence of internal and external factors are closely related to the issues of maintaining the purchasing power of the national currency, which prevent unexpected inflation, are important and pressing issues. Therefore, in the article, the authors studied the composition of inflation and trends in its changes, the dynamics of exchange rate indicators. Using the monetary model and a statistical assessment of inflation dynamics, we simultaneously conducted a factor analysis that covered statistical indicators of monetary transactions. A study of the structure of inflation based on factor analysis, identified through monetary factors, and indicators of the nominal index, cash flow index and real GDP index were also calculated.

Key words: *inflation, purchasing power of the national currency, factor analysis, nominal index, cash flow velocity, real GDP index, cashless payments, monetary model, non-monetary factors, money supply, volume of cash.*

Дар шароити муосир, ки ҳолати номувозинатии макроиқтисодӣ ва таъсири омилҳои дохилию берунӣ бештар ба назар мерасанд, масъалаи устувор нигоҳ доштани қобилияти харидории пули миллий ва роҳ надодан ба ҳолатҳои ғайриинтизории таваррум муҳим, ҳалталаб ва мубрам боқӣ мемонанд. Дарвоқеъ, ба ақидаи Р.Ш. Холов, “Таваррум яке аз нишондиҳандаи муҳими иқтисодӣ ба ҳисоб рафта, сатҳ ва андозаи он ба дигар нишондиҳандаҳои рушди макроиқтисодӣ ё дар маҷмӯъ, ба сатҳи зиндагии аҳоли таъсир мерасонад” [11, с. 129-140]. Аз нигоҳи олими рус Т.Ю. Матвеева, таваррум истилоҳи итолёвӣ буда, мазмунан ҳамчун категорияи иқтисодӣ устувории суръати баландшавии ҳамаи сатҳи нархҳо дар давраи муайяни вақт мебошад [6, с. 126]. Вобаста ба ин, дар доираи сиёсати пешгирифтаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон андешидани тадбирҳои зарурӣ ҷиҳати рушди низоми бонкӣ ва тақмили минбаъдаи инфрасохтори пардохти ғайринақдӣ барои нигоҳ доштани сатҳи муътадили таваррум масъалаи муҳим ва саривақтӣ ҳисобида мешаванд. Аз ин нуқтаи назар дар соли гузашта нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ хуб арзёбӣ гардида, сатҳи таваррум муътадил нигоҳ дошта шуд. Барои таҳқиқи таркиби таваррум тамоюли тағйирёбии динамикаи нишондиҳандаҳои сатҳи мубодиларо мавриди омӯзиш қарор медиҳем. Дар таҷрибаи байналмилалӣ барои омӯзиши таркиби таваррум усулҳои мухталиф татбиқ мегарданд, ки ҷиҳати шарҳи алоқамандии муомилоти пулӣ ва сектори воқеии иқтисодиёт истифода бурда мешаванд. Бо ақидаи профессор Ғ.Ҷ. Чурабоев, “...барои баҳогузории ҳамаҷониба ва пурра омӯхтани таъсири ҳаҷми сатҳи таваррум, суръати миёнамоҳонаи тағйирёбии унсурҳои пулиро истифода бурдан ба мақсад мувофиқ аст” [7, с. 20-25]. Вобаста ба ин гуфтаҳо яке аз усулҳои маъмул ва бештар истифодашаванда модели монетаристии таваррум ба шумор меравад, ки дар асоси таҳлили омилӣ ва арзёбии омории нишондиҳандаҳои таркибии таваррум ҳисоб карда мешавад. Дар натиҷаи истифодаи ин модел ҳиссаи омилҳои монетарӣ ва ғайримонетарӣ дар ташаккулёбии таваррум муайян мегардад. Барои татбиқи модели монетарӣ ва арзёбии омории динамикаи таваррум, таҳлили омилӣ гузаронида мешавад, ки нишондиҳандаҳои омори муомилоти пулиро фаро гирифтааст.

Дар ин асос, нишондиҳандаи омили макроиқтисодии муомилоти пулӣ ҳисоб карда мешаванд, ки аз баробарии Фишер маншаъ мегирад. Мутобиқи назарияи монетаристии таваррум дар мавриди ба вучуд омадани ҳолатҳои бухронӣ баробарии Фишер ҳалалдор мешавад. Бо ибораи дигар, сабаби ба вучуд омадани таваррум якбора зиёд гардидани ҳаҷми пулӣ дар муқоиса бо афзоиши ҳаҷми воқеии молӣ буда метавонад. Барои омӯзиши ин ҳолат якҷанд нишондиҳандаҳои монетарӣ ва ғайримонетариро бояд ҳисоб намуд. Бо истифода аз маълумотҳои омили бонкӣ индекси номиналӣ ва индекси суръати гардиши ҳаҷми пул, индекси ҳаҷми воқеии ММД ва сатҳи таваррумиро дар муқоиса бо соли гузашта дида мебароем. Барои таҳқиқи сохтори таваррум таҳлили омилӣ гузаронида мешавад. Аз маълумотҳои омили бармеояд, ки сатҳи таваррум нисбат ба соли гузашта 4,2 Ҷоизро ташкил намуда, дар зери таъсири омилҳои ҷудогона ба вучуд омадааст. Таҷрибаи усули таҳлили омилӣ имкон медиҳад, ки сатҳи таварруми ҳосилгардида ва омилҳои ба ин таъсиррасон ошкор карда шаванд. Барои омӯзиши сохтори таваррум динамикаи нишондиҳандаҳои сатҳи мубодиларо барои солҳои 2018-2022 дида мебароем.

Ҷадвали 1. - Динамикаи нишондиҳандаҳои сатҳи мубодила барои иқтисодӣ милли давомии солҳои 2018-2022) (бо % нисбат ба соли гузашта)

Нишондиҳандаҳо	2018	2019	2020	2021	2022
Индекси номиналии ҳаҷми пулӣ $M_2 (I_m)$	110,0	123,1	118,8	112,3	143,37
Индекси суръати гардиши ҳаҷми пулӣ (I_v)	102,3	57,5	89,9	106,5	77,2
Индекс ҳаҷми воқеии ММД (I_Q)	102,8	105,6	97,3	126,0	108,0
Сатҳи таваррум $(I_{p-1}) \%$	5,4	8,0	9,4	8,0	4,2 (2,4)

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ. с. 2022 (329), с. 2021 (316), с. 2020 (308), с. 2019 (300), с. 2018 (281).

Дар шароити муосири таҳаввулоти иқтисодӣ ва таъсири омилҳои гуногун муносибатҳои бозорӣ тағйирёбанда буда, суръати гардиши пул ва ҳаҷми воқеии истеҳсоли мол ва иҷрои хизматрасониҳо муътадил нест ва байни суръати рушди ҳаҷми пулӣ ва нархҳо алоқамандии зич мушоҳида намегардад. Ҳамчунин, баробарии мубодилавино ба сифати модели динамикии таваррум метавон истифода бурд, ки дар асоси дефлятори ММД чен карда мешавад. Дар асоси маълумотҳои расмӣ омили бонкӣ, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст, сохтори таваррумиро дар солҳои 2021-2022 ва динамикаи тағйирёбии онро мувофиқи модели монетаристӣ таҳлил менамоем.

Яъне $I_{p-1} = I_M * I_v * I_Q$ из инҷо I^1_Q чунин муайян карда мешавад;

$$\frac{1}{I_Q} = I_Q^1; I_{p-1} = I_M * I_V * I_Q^1, \text{ ки аз инҷо } I_Q^1 = \frac{1}{1,08} = 0,93$$

$$1,024 = 1,43 * 0,77 * 0,93 \quad (1,024)$$

Дар асоси таҳлили омилӣ қисматҳои асосии ташкилдиҳандаи таваррум, ки 2,4%-ро дар бар гирифтаанд, аз ҳисоби омилҳои монетарӣ буда, боқимонда 1,8% аз ҳисоби омилҳои ғайримонетарӣ мебошад, ки сатҳи таваррум дар ин сол мувофиқи маълумотҳои омили расмӣ ба 4,2% баробар аст. Ин ҳолатро ба асос гирифта, ҳиссаи ҳар як омил монетариро дар алоҳидагӣ дида мебароем.

а) Дар натиҷаи таъсири тағйирёбии ҳаҷми пулӣ;

$I_M - 1 = 1,43 - 1 = 0,43$ ё 43% тавре аз натиҷаи таҳқиқ бармеояд, тағйирёбии ҳаҷми пулӣ дар муомилот буда ва танзими он омил муҳим ва бештар таъсиррасон ба ҳолати таваррум дар соли 2022 ба шумор рафта, ҳиссаи он 43%-ро ташкил додааст, ки хеле назаррас мебошад.

б) дар натиҷаи тағйир ёфтани суръати гардиши пулӣ;

$$I_V(I_V - 1) = 1,43(0,77 - 1) = -0,329 \text{ ё } -32,9\%$$

Дигар омил таъсиррасон ба раванди таваррум ин тағйир ёфтани суръати гардиши пулӣ мебошад, ки ҳиссааш дар сохтори таваррум ба 32,9% баробар буда, дар якҷоягӣ таъсири ин ду омил ба 75,9% баробар шудаанд.

в) дар натиҷаи тағйир ёфтани ҳаҷми воқеии ММД;

$$I_M * I_V * (I_Q^1 - 1) = 1,43 * 0,77(0,93 - 1) = -0,077; \text{ ё } -7,7\%$$

Тағйир ёфтани ҳаҷми воқеии ММД, ки нишондиҳандаи асосии макроиқтисодии давлат ба шумор меравад, ҳиссааш ночиз буда, ҳамагӣ 7,7%-ро ташкил додааст.

Натиҷаи таъсири се омилро дар якҷоягӣ дида мебароем;

$43 + (-32,9) + (-7,7) = -2,4\%$ Натиҷаи таъсири се омил монетарӣ дар якҷоягӣ, ки аз натиҷаи таҳлил баромадааст, ба 2,4% баробар гардида, тасдиқи худро ёфтааст.

Аз натиҷаи таҳлил бармеояд, ки омил асосии таваррум дар соли 2022 якбора зиёд гардидани ҳаҷми пули нақдӣ дар муомилот буда ва тағйир ёфтани суръати гардиши пулӣ ба ҳисоб меравад, ки таъсири ин ду омил дар якҷоягӣ 75,9% ташкил додааст.

Ҳамзамон, барои арзёбии омории таваррум ва баррасии он ба сектори истеъмолии иқтисодиёт, давоми солҳои 2021-2022 рӯй оварда, таҳлили омилро мегузаронем. Ба сифати нишондиҳандаи массаи пулӣ унсури пулии М0 истифода гардида, аз рӯйи маълумотҳои омили расмӣ ва омили бонкӣ бузургии миёнаи ҳаҷми пулиро аз рӯйи миёнаи хронологӣ меёбем.

$$\bar{X}_{(2021)} = 19026,59 \text{ млн сом.}$$

$$\bar{X}_{(2022)} = 25402,55 \text{ млн сом.}$$

Тавре маълум аст, дар ин давра индекси нархҳои истеъмоли ба 100,2% баробар аст. Модели монетарии таваррум аз рӯи маълумоти ҳафтави 1 чунин мешавад;

$$\frac{1,34 \cdot 0,85}{1,002} = 1,136; I_Q^1 = \frac{1}{1,002} = 0,998;$$

Дурустии натиҷаи ҳисобро аз рӯи модели монетарӣ санҷида мебароем: $1,136 = 1,34 \cdot 0,85 \cdot 0,998$

Ҷадвали 2. - Хароҷоти иловагии аҳоли ба назардошти таваррум

(млн сом)	2021	2022	Афзоиши мутлақ	Суръати афзоиш	Суръати афзоиш (коэффициент)
Гардиши чаканаи молӣ	33259,5	39586,2	6326,7	119,02	1,19
Бузургии миёнаи унсури пулии (M0)	19026,59	25402,55	6375,96	133,51	1,34
Суръати гардиши унсури пулии (M0)	5,2	4,4	-0,8	84,61	0,85

Сарчашма: Бюллетени омили бонкӣ. с. 2022 (329), с. 2021 (316), с. 2020 (308), с. 2019 (300), с. 2018 (281).

Хароҷоти иловагии пулии аҳолиро бо назардошти болоравии нарх ва ҳолати таваррум аз рӯи омилҳои алоҳида дида мебароем:

а) тағйир ёфтани пулҳои нақдӣ дар муомилот буда:

$$33259,5 \cdot (1,34 - 1) = 11308,23 \text{ млн сом.}$$

б) тағйир ёфтани суръати гардиши пулӣ:

$$33259,5 \cdot 1,34 \cdot (0,85 - 1) = -6685,2 \text{ млн сом.}$$

в) тағйир ёфтани ҳаҷми ҷисмии фуруш:

$$33259,5 \cdot 1,34 \cdot 0,85 \cdot (0,998 - 1) = -75,76 \text{ млн сом.}$$

Натиҷаи таъсири се омил дар яқоягӣ: $11308,23 + (-6685,2) + (-75,76) = 4547,3$ млн сом.

Ҳамин тариқ, босуръат зиёдшавии даромадҳои аҳоли дар муқоиса бо афзоиши нархҳо дар давоми солҳои 2021-2022 имконият дод, ки аҳоли 75,76 млн сомонӣ маблағҳои худро сарфа намояд. Афзоиши нархҳо имконият дод, ки талабот зиёд гарданд ва ин ҳолат шароитро ба вуҷуд овард, ки даромади воқеии аҳоли ба маблағи 11308,23 млн сом. коҳиш ёбанд.

Коҳиш ёфтани суръати гардиши пулҳои нақдӣ дар муомилот буда ба афзоиши пасандозгузориҳои аҳоли алоқаманд аст, ки ба сарфа гардидани хароҷоти аҳоли ба маблағи 6685,2 млн сомонӣ оварда мерасонад.

Адабиёт

1. Алиев Б.Х. Денги, кредит, банки. Учебное пособие / Б.Х. Алиев, С.К. Идрисова, Д.А. Рабаданова. - М.: Инфра-М., 2018. - 288 с.
2. Баско О.В. Совершенствование методика расчета индексов условий банковского кредитования / О.В. Баско, Т.В. Ким // Финансовые исследования. - 2014. - №3(44). - С. 13-16.
3. Бюллетени омили бонкӣ. - Душанбе, 2021. - 12 (316). - 100с.
4. Бюллетени омили бонкӣ. - Душанбе, 2022. - 12 (329). - 103с.

5. Илларионов А.Н. Реальный валютный курс и экономический рост/ А.Н. Илларионов//Вопросы экономики. - 2022. - №2. - С. 236.
6. Матвеева Т.Ю. Макроэкономика: курс лекции для экономистов /Т.Ю. Матвеева. – М.: НИУ-ВШЭ, 2001. - 126 с.
7. Чӯрабоев Ғ.Ҷ. Модели иқтисодӣ-оморӣ ва истифодаи он дар сатҳи таваррум /Ғ.Ҷ. Чӯрабоев // Паёми молия ва иқтисод. - 2021. - №3(27). - С. 20-25.
8. Омори солони Чумхурии Тоҷикистон соли 2022. – Душанбе. - 429 с.
9. Ризокулов Т.Р. Проблемы инфляции в экономике Таджикистана /Т.Р. Ризокулов. - Душанбе: Ирфон, 2006. - 172 с.
10. Ризокулов Т.Р. О некоторых монетарных факторах макроэкономической нестабильности в условиях становления рыночной экономики. / Т.Р. Ризокулов. // Стратегия и развития Таджикистана - 2008. - С. 93-97.
11. Холов Р.Ш. Таҳлили сохтори таъсири омилҳо ба сатҳ ва динамикаи монетизатсияи иқтисодиёт /Р.Ш. Холов // Паёми молия ва иқтисод. - 2020. - №1(9). - С. 129-140.
12. Кандиерова, Д. О. Инвестиционные процессы в Республике Таджикистан: региональный аспект / Д. О. Кандиерова, Б. Г. Сафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2015. – № 2/1(157). – С. 176-185.

УДК: 330.59

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ РЕГИОНА

***Исвализода Сулаймон Джурахон** – к.э.н., доцент Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. E-mail: sulaimonisvaliev@mail.ru*

***Темиров Улугбек Абдухалилович** – старший преподаватель кафедры гуманитарных и социальных наук Горно-металлургического института Таджикистана. Адрес: Республика Таджикистан, г. Бустан ул. Баротова А. E-mail: ulugbek_988421985@mail.ru*

В статье отмечается, что систематизированы некоторые подходы зарубежных и отечественных экономистов к оценке уровня благосостояния населения региона. Отмечается, что последние тенденции, имеющие место в экономической науке, повысили стандарты, связанные с подходами к оценке благосостояния населения на региональном, национальном и международном уровнях. Сделан вывод, что и общая оценка, и отдельные параметры благосостояния населения представляют собой ценные уровни для анализа соответствующих факторов обеспечения и улучшения благосостояния. Предоставлено мнение, что, кроме существующих критериев и факторов оценки уровня благосостояния населения региона, следует учесть институциональные факторы, существующие в региональной экономике, и что качество институтов непосредственно связано с уровнем благосостояния и в процессе анализа и данный фактор должен быть учтен.

***Ключевые слова:** уровень жизни, качество жизни, индекс человеческого развития, благосостояние населения, регион, институциональные факторы, доходы населения, условия жизни.*

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАЪМИНИ НЕКУАҲВОЛИИ АҲОЛИИ МИНТАҚА

Исвализода Сулаймон Чурахон – н.и.и., дотсенти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. e-mail: sulaimonisvaliev@mail.ru

Темиров Улугбек Абдухалилович – муаллими калони кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва иҷтимоии Донишқадаи кӯҳию металлургии Тоҷикистон. Сурога: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бӯстон, кӯчаи Баротов А. e-mail: ulugbek_988421985@mail.ru

Дар мақола қайд мегардад, ки аз ҷониби иқтисоддонҳои хориҷӣ ва ватанӣ арзёбии баъзе бархӯрдҳои сатҳи некуаҳволии аҳолии минтақа ба низом дароварда шудаанд. Қайд карда мешавад, ки тамоюлҳои охири илми иқтисод стандартҳои бо равишҳои баҳодихии некуаҳволии аҳоли дар сатҳи минтақавӣ, миллӣ ва байналмилалӣ алоқамандандро боло бурданд. Хулоса мешавад, ки ҳам баҳодихии умумӣ ва ҳам параметрҳои алоҳидаи некуаҳволии аҳоли барои таҳлили омилҳои дахлдори таъмин ва беҳтар намудани некуаҳволӣ сатҳи арзишмандро ифода мекунанд. Гуфта мешавад, ки ба ғайр аз меъёру омилҳои мавҷудаи арзёбии сатҳи некуаҳволии аҳолии минтақа, омилҳои институтсионалии дар иқтисодиёти минтақа мавҷудбуда ва сифати муассисаҳои бевосита ба дараҷаи некуаҳволӣ алоқаманд ҳангоми таҳлил бояд ба назар гирифта шаванд.

Калидвожаҳо: сатҳи зиндагонӣ, сифати зиндагӣ, шохиси рушди инсонӣ, некуаҳволии аҳоли, минтақа, омилҳои институтсионалӣ, даромади аҳоли, шароити зиндагӣ.

THEORETICAL ASPECTS OF ENSURING THE WELFARE OF THE REGIONAL POPULATION

Isvalizoda Sulaymon Jurakhon – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova St., 64/14. e-mail: sulaimonisvaliev@mail.ru

Temirov Ulugbek Abdukhalilovich – Senior Lecturer at the Department of humanities and social sciences MMIT, e-mail: ulugbek_988421985@mail.ru

The article notes that some approaches of foreign and domestic economists to assessing the level of well-being of the population of the region have been systematized. As noted, recent trends in economic science have raised the standards associated with approaches to assessing the well-being of the population at the regional, national and international levels. The author concludes that both the overall assessment and individual parameters of the well-being of the population are valuable levels of analysis for studying the relevant factors for ensuring and improving well-being. According to the author, in addition to the existing criteria and factors in assessing the level of well-being of the population of the region, it is necessary to take into account the institutional factors that exist in the regional economy. In his opinion, the quality of institutions is directly related to the level of well-being, and in the process of such analyzes, this factor should also be taken into account.

Keywords: level and quality of life, human development index, welfare of the population, region, institutional factors, income of the population, living conditions.

Благосостояние населения выявляется благодаря всесторонней оценке физического, психического и социального состояния общества, на которую влияет географическое и природно-климатическое расположение территории, уровень и ожидаемая продолжительность жизни. Инициативы, направленные на повышение благосостояния населения могут улучшить не только качество жизни, но и его численность в регионе. Это означает, что благосостояние

населения имеет прямую зависимость от демографического развития региона, где основным компонентом становится рост населения в здоровой среде и с хорошими способностями.

В современных условиях международные организации, правительства многих стран мира, а также различные компании и сообщества взяли курс на улучшение благосостояния как на средство повышения качества жизни населения, оптимизации трудовой деятельности и производительности труда, а также с целью управления здоровьем населения. Изучение научной литературы показывает, что определение уровня жизни исходит из различных факторов и критериев, таких как производство, потребление, доходы населения, стоимость жизни, потребительские нормативы и стандарты и др. [8]. Благосостояние населения определяется не только отсутствием или низкими показателями заболеваемости и снижения физического функционирования населения, но и наличием положительных физических, психических и психосоциальных показателей проживания. Сюда также относится состояние жизнедеятельности, включая эмоциональную реакцию на условия жизни. В настоящее время имеется достаточно причинно-следственных доказательств того, что субъективное благополучие влияет на здоровье, продолжительность жизни и функционирование человека.

Несмотря на то, что в последние годы существует достаточно широкий набор инструментов и показателей оценки благосостояния населения, по-прежнему существует потребность в так называемых психометрических инструментах, основанных на использовании обширных данных, рассчитываемых с помощью специальных показателей, таких как индекс благосостояния населения и индикатор благополучия населения. Использование этих показателей в процессе анализа благосостояния населения одновременно достигает нескольких целей измерения, которые необходимы для понимания и управления благополучием населения. В таблице 1 представлено описание этапов оценки благосостояния населения, которые, на наш взгляд, обеспечивают всеобъемлющую оценку.

Таблица 1. - Механизм оценки благосостояния населения региона

№	Этапы	Критерии
1	Комплексная оценка благосостояния населения	Корреляция с предварительно выбранными показателями благосостояния. Представление каждой известной конструкции благополучия (т. е. элементов, подпараметров).
2	Психометрическая оценка благосостояния населения	Применение индексов структурного анализа
3	Прогнозирование результатов	Соотношение производительности и охраны труда. Определение возможных параметров и резервов повышения уровня благосостояния населения
4	Диагностика обратной связи	Определение приоритетов государственного регулирования благосостояния населения

5	Сравнение на разных уровнях оценки	Сопоставление результатов оценки с аналогичными, плановыми и прогнозными показателями на индивидуальном, региональном, национальном и международном уровне.
---	------------------------------------	---

Составлено авторами.

Кроме того, в процессе оценки ставятся дополнительные цели, которые включают прогнозные показатели внешнего воздействия на благосостояние населения. Ими могут быть: воздействие окружающей среды на здоровье человека, параметры изменения климата, различные социально-экономические и политические угрозы.

В современных условиях практически отсутствует методика, обеспечивающая возможность всесторонней оценки благосостояния населения, хотя в ней существует фундаментальная потребность. В оценке благосостояния населения многие инструменты сосредоточены на измерении только одного или нескольких элементов общего благополучия, таких как психологическое благосостояние, риски для здоровья и благополучие на рабочем месте.

С теоретической точки зрения можно предполагать, что каждая из пяти основных жизненных сфер или элементов, которыми выступают целеустремлённость, социальная, финансовая, физическая и общественная среда, являются ядром общей концепции благосостояния населения. По каждому из этих элементов жизненной сферы общества было проведено достаточно большое количество исследований, результаты которых показывают, что при оценке благосостояния населения наиболее приемлемым научным подходом является междисциплинарный, который даёт возможность для оценки каждого элемента и его подпараметров в процессе обеспечения благосостояния людей.

Необходимо отметить, что инструменты и показатели оценки благосостояния населения должны демонстрировать высокую конструктивность. Оценка благосостояния должна иметь тесную связь с показателями социально-экономической, политической и морально-психологической среды. Кроме того, как отмечают российские учёные, С.Н. Найденов и А.В. Белоусова, «адекватный анализ пространственной неоднородности предполагает проведение корректных межрегиональных сопоставлений, где особое значение приобретает характер исходных данных: пространственная выборка, представленная абсолютными или относительными показателями» [4]. Поэтому проведение подобного анализа является одной из трудных задач в экономической науке.

Также очень важно, чтобы оценка благосостояния сопровождалась процессами, которые наиболее предсказуемы для сценария общественного развития. Благосостояние населения при этом выступает как более сильный прогностический фактор здоровья и результатов деятельности в долгосрочной перспективе, чем демографические характеристики. Кроме того, согласно

исследованиям М.А. Хажеевой, «в настоящее время уже доказано, что способности и знания человека рассматриваются как основной фактор роста экономики страны» [7]. Это позволяет оценить экономическую роль образования, науки, здравоохранения в системе обеспечения и повышения благосостояния населения. Соответственно, такое положение требует разработки более целостного подхода к управлению благосостоянием населения.

Следует отметить, что оценка благосостояния населения включает физическом, эмоциональные и социальные показатели, которые объясняют различия в качестве и продолжительности жизни в разных странах и регионах. Здесь мы согласны с мнением. А.Н. Климоновой, что «благосостояние населения необходимо рассматривать во взаимосвязи со всеми фазами воспроизводственного цикла и комплексом общественных отношений, возникающих в процессе производства, распределения, обмена и потребления материальных и нематериальных благ и услуг» [2, 60-67]. В структуру качества жизни населения входит не только отсутствие различных болезней, но и возможности для счастья и отсутствия стресса в обществе. Это отражает способность позволить себе достаточное количество еды, жилье и медицинское обслуживание; жизнь в безопасном районе; работу в доверительной, уважительной среде и т.п., Иными словами, благосостояние всесторонне оценивает, как индивидуальные, так и региональные характеристики, которые могут влиять на здоровье и продолжительность жизни всего общества. По сравнению с регионом с низким уровнем благосостояния, население региона с высоким уровнем благосостояния может с большей вероятностью вести здоровый образ жизни, развивать социальные связи и создавать надёжные системы. Регион с высоким уровнем благосостояния может также способствовать его устойчивости, смягчению негативного воздействия внешней среды и улучшению жизненной среды в долгосрочной перспективе. Таким образом, благосостояние населения может быть важной характеристикой региона, объясняющей географические различия и качество жизни в нем.

В научной литературе наблюдается три подхода к оценке благосостояния населения: объективный, субъективный и относительное благосостояние. Они формируют единую теорию благосостояния с вкладом различных дисциплин, таких как философия, психология, экономика и, в последнее время, сфера естественных наук.

Объективный подход связан с материальными условиями жизни человека, часто представляемыми показателями благосостояния и бедности. Субъективное благосостояние связано с самооценкой личных обстоятельств, в котором в качестве инструмента оценки выступает шкала удовлетворённости жизнью. Здесь часто используют понятие «реляционное благосостояние», разработанное западным экономистом А. Сеном, суть которого заключается в возможностях и ресурсах, доступных человеку, при

этом признается факт, что индивидуальное благосостояние достигается в условиях общего благополучия [10].

В нынешних условиях также возрастает необходимость методологического согласования в общем подходе к оценке благосостояния населения, которое в научной практике называют относительным методом оценки благосостояния. Поскольку общество в разных странах и регионах неоднородно, представление о благосостоянии становится социально сконструированным и возникает необходимость учёта различий между субъектами и контекстами.

Кроме того, исходя из трудности анализа уровня и качества жизни и благосостояния, в научной литературе также встречается объективистский концептуальный подход. Согласно ему, подход к анализу благосостояния населения производится с применением следующих принципов: «1) объективность оценки уровня благосостояния населения на основе установленных и известных всем нормативов; 2) возможность сравнения показателей благосостояния населения по прошествии определённого периода времени (временной критерий); 3) возможность сопоставления показателей благосостояния населения между различными странами и регионами (географический критерий)» [3].

По мнению российских учёных Г.А. Резник и А.А. Малышева, «для того, чтобы показать факторы, формирующие благосостояние, присущие определенной стадии развития, необходимо остановиться на характеристике всей совокупности обстоятельств, которые оказывают влияние на благосостояние общества, и выделить важнейшие» [5, 146-151]. Неравенство в качестве и продолжительности жизни разных демографических групп населения, определяемое расой, уровнем бедности и образования, объясняется несколькими факторами, которые включают различия в воздействии на рабочем месте, бремя болезней и поведение в жизнедеятельности. Благосостояние населения, которое учитывает эти факторы, может опосредовать соотношение расы, бедности и уровня образования и ожидаемой продолжительности жизни и обеспечить более глубокое понимание этих понятий. Это также может выражать состояние здоровья, на которое влияют не только раса, бедность и образование, но и которое может объяснить различия в ожидаемой продолжительности жизни помимо этих демографических характеристик.

Исследование оценки благосостояния населения имеет ряд ограничений. Во-первых, благосостояние населения тесно связано с экологической средой, в которой объектом анализа выступает население региона, а не отдельный человек. Поэтому интерпретация результатов оценки невозможна на индивидуальном уровне, так как внимание будет сосредоточено на всем обществе. Во-вторых, на ожидаемое благосостояние факторы на протяжении долгого периода, могут влиять кумулятивные при том, что оценка ориентируется на ограниченный период времени (например, 5, 10, 20 лет). Кроме того, часть данных о благосостоянии населения собирается через

наблюдение или экспертными методами. А это в свою очередь снижает достоверность такой информации. В-третьих, на субрегионы с небольшим количеством населения в значительной степени влияют закономерности, имеющиеся в близлежащих регионах, где уровень социально-экономического развития является более высоким. В этих случаях действительное состояние благополучия в субрегионах скрывается из-за эффективного взаимодействия с крупным регионом, что не является надёжной информацией о благосостоянии населения конкретного субрегиона.

Кроме всего отмеченного, прежде чем приступить к оценке благосостояния, необходимо определить разнообразие членов общества, присутствующих в предполагаемой области исследования, и уделить особое внимание обеспечению участия маргинализированных групп. Это следует осуществить таким образом, чтобы учитывались культурные и институциональные особенности регионов. Необходимо выбрать, как минимум, два контрастных субрегиона (например, районы), чтобы определить вариацию выборки по исследуемой территории. Выбранные районы должны быть репрезентативными для изучаемой территории и предусматривать вариации ключевых социально-экономических и экологических переменных, имеющих отношение к условиям всего региона. Здесь в качестве общих критериев выступают экономические факторы благосостояния: близость к местным рынкам; экологические факторы: топография, влияющая на ведение сельского хозяйства, и другие способы получения средств к существованию и жизнедеятельности.

Во многих исследованиях для представления общей информации о благосостоянии населения региона используют индекс человеческого благополучия. Индекс человеческого благополучия (HWI) рассчитывается для представления всех показателей в едином стандартизированном индексе в соответствии с принципами индекса человеческого развития.

$$HWI = \frac{\text{материальное обеспечение } (\bar{x}) + \text{здоровье } (\bar{x}) + \text{безопасность } (\bar{x}) + \text{социальная среда } (\bar{x}) + \text{свобода слова } (\bar{x})}{5}$$

(1)

При этом HWI используется в качестве непрерывной переменной в целях сокращения числа индикаторов оценки, так как это может решить проблему статистической избыточности. Кроме того, во многих исследованиях также используется статистическое моделирование с использованием теоретико-информационного подхода. Это способствует достижению статистической экономии, т. е. сокращения показателей без потери сложности, необходимой для адекватного описания благосостояния.

На наш взгляд, состояние региональной окружающей среды напрямую влияет на все сферы жизнедеятельности человека, число которых неуклонно увеличивается. В свою очередь экологическая ситуация в регионе зависит от совокупности факторов природного, социального, экономического, правового и политического характера, которые тесно связаны друг с другом. К ним могут относиться: наличие природных ресурсов, промышленный потенциал региона, показатели работы отраслей промышленности, уровень внедрения инноваций,

наличие или отсутствие экологически опасных производств, потребление основного капитала внутри предприятия, объем финансирования природоохранной деятельности, уровень образования и здравоохранения, качество жизни населения региона, состояние природоохранного законодательства и социально-экологической политики, уровень экологической культуры и др. Эти показатели служат основой для оценки уровня благосостояния населения во многих исследованиях в этой области.

В отечественной экономической литературе также встречаются значительные исследования, посвящённые благосостоянию населения, в которых определены критерии и факторы оценки благосостояния населения в условиях Республики Таджикистан. Например, И.С. Фасихов в качестве важнейшей составляющей благосостояния населения определяет продовольственную безопасность [6, с.118-121]. М.М. Юнусова, Х.Ш. Гафурова отмечают, что важным компонентом благосостояния является уровень доходов населения. В целом уровень доходов является результатом развития экономики страны и наличия природных ресурсов [9, с.151-160]. М.А. Атаходжаева предполагает, что оценку благосостояния населения следует производить через показатели качества жизни населения, так как именно они наиболее полно отражают уровень благосостояния населения региона [1].

Исходя из вышесказанного, можно сказать, что на сегодняшний день для оценки благосостояния населения региона имеется достаточно широкая методическая база, используя которую, можно произвести необходимый мониторинг. Но при этом, в условиях роста чувствительности потребительского поведения, при оценке благосостояния населения региона, кроме приведённых выше подходов, следует учесть влияние качества институтов на благосостояние. Качество институтов во многом отражается на компонентах благосостояния, таких как материальное обеспечение, безопасность, свобода слова и др. Исходя из этого, мы предполагаем, что качество институтов также является одним из факторов определения благосостояния населения региона.

Институты в их формальной и неформальной форме образуют ход развития социально-экономических отношений в регионе. По мере появления в экономике наиболее эффективных институтов, обеспечивается наибольшая эффективность этих отношений, соответственно, и уровня благосостояния. Поэтому при оценке благосостояния населения в регионе должен учитываться и этот важный фактор современной экономики.

Таким образом, определение количественных показателей благосостояния населения региона возможно на основе всестороннего многомерного исследования. Полученные показатели могут быть использованы для оценки эффективности деятельности государственных и региональных органов в сфере социально-экономического и экологического развития.

Литература:

1. Атаходжаева М.А. – Оценка качества жизни населения Республики Таджикистан в современный период // Вестник ТГУПБП. 2011. №4. [электронный ресурс]. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-kachestva-zhizni-naseleniya-respubliki-tadzhikistan-v-sovremennyy-period> (дата обращения: 22.11.2022).
2. Климонова А.Н. Благополучие населения как целевой ориентир деятельности государства: сущность, элементы, факторы благополучия /А.Н. Климонова // Социально-экономические явления и процессы. – 2016. - Т.11. - №12. - С. 60-67.
3. Мухомодьяров В.В. Уровень и качество жизни населения как критерии общего благополучия // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 6.; [электронный ресурс]. - URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=8092> (дата обращения: 22.11.2022).
4. Найдено С.Н., Белоусова А.В. Методический инструментальный оценки благополучия населения: межрегиональное сопоставление // Экономика региона. 2018. №1. [электронный ресурс]. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskiy-instrumentariy-otsenki-blagosostoyaniya-naseleniya-mezhregionalnoe-sopostavlenie> (дата обращения: 17.11.2022).
5. Резник Г.А. Эколого-экономический фактор как критерий оценки благополучия населения Пензенского региона/ Г.А. Резник, А.А. Малышев // Региональная архитектура и строительства. - 2013. - №1. - С. 146-151.
6. Фасихов И.С. Продовольственная безопасность как фактор обеспечения благополучия населения Республики Таджикистан /И.С.Фасихов // Вестник КЭУ им. М.Рыскулбекова. – 2016. - №2(36). - С. 118-121.
7. Хажеева М.А. Сравнительные методики оценки благополучия населения на уровне мировой экономики // Вестник Евразийской науки. - 2013. - №6 (19). [электронный ресурс]. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnye-metodiki-otsenki-blagosostoyaniya-naseleniya-na-urovne-mirovoy-ekonomiki> (дата обращения: 17.11.2022).
8. Чуличков Е.А. Уровень и качество жизни населения // Челябинский гуманитарий. - 2009. - №1 (7). [электронный ресурс]. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uroven-i-kachestvo-zhizni-naseleniya> (дата обращения: 21.11.2022).
9. Юнусова М.М. Экономический рост и проблемы благополучия Республики Таджикистан /М.М. Юнусова, Х.Ш. Гафурова // Вестник ТГУК. – 2020.- №2 (31). - С.151-160.
10. Sen A. Development as freedom (1999) //The globalization and development reader: Perspectives on development and global change. – 2014. – Т. 525.

УДК: 338.514 (575.3)

АСОСҶОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ НИЗОМИ ҚАРЗДИҲӢ ДАР СОҶАИ КИШОВАРӢ

Давлатзода Баҳролю Раҳмон – номзади илмҳои иқтисодӣ, директори Коллеҷи информатика ва техникаи компютери шаҳри Душанбе. Суроға: 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Борбад 48/1. Телефон: 909225858

Дар шароити имрӯзаи ҳоҷагидорӣ соҳаи кишоварзӣ яке аз самтҳои афзалиятноки иқтисодиёти миллӣ ба шумор рафта, дар таъмини амнияти озуқаворӣ кишвар нақши муассир дорад. Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯза соҳаи кишоварзӣ ва дигар бахшҳои алоҳидаи он ба маблағгузори қарзӣ эҳтиёҷ дорад. Муаллиф дар доираи имкониятҳои мавҷудаи давлат механизмҳои асосии низоми қарздиҳии давлатро бо назардошти дигар воситаҳои таъсиррасон дар соҳаи кишоварзӣ мавриди таҳлил қарор додааст. Ҳамчунин, дар мақолаи мазкур як қатор омилҳои, ки дар доираи танзими

давлатии низоми қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ нигаронида шудаанд, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд, ки натиҷаи таҳқиқоти илмӣ муаллиф мебошад.

Калидвожаҳо: қарздиҳӣ, кишоварзӣ, субъектҳои иқтисодӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ, танзими давлатӣ, воситаҳои пулӣ, истеҳсолот, молу маҳсулот, воридот, афзоиш.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ КРЕДИТОВАНИЯ В СФЕРЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Давлатзода Бахруло Рахмон – кандидат экономических наук, директор Колледжа информатики и компьютерных технологий г. Душанбе. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Борбада 48/1. Телефон: 909225858.

В современных экономических условиях сельское хозяйство является одним из приоритетных направлений национальной экономики, и этот вопрос играет эффективную роль в обеспечении продовольственной безопасности страны. В связи с этим необходимо отметить, что в сегодняшних условиях аграрный сектор и другие его отдельные отрасли нуждаются в кредитном финансировании. На основе этого, автор проанализировал основные механизмы системы государственного кредитования с учетом других инструментов воздействия в сфере сельского хозяйства в рамках существующих возможностей государства. Также в данной статье анализируется и обсуждается ряд факторов, на которые ориентировано государственное регулирование системы агрокредитования, которые являются результатом научных исследований автора.

Ключевые слова: кредит, сельское хозяйство, хозяйствующие субъекты, фермерские хозяйства, государственное регулирование, монетарные инструменты, производство, товары и продукты, импорт, рост.

THEORETICAL BASIS OF ORGANIZATION OF STATE REGULATION OF AGRICULTURAL LENDING

Davlatzoda Bakhrulo Rahmon - Candidate of Economic Sciences, director of the College of Informatics and Computer Technologies in Dushanbe. Address: 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad str. 48/1. Phone: 909225858

In modern economic conditions, agriculture is one of the priority areas of the national economy, and this issue plays an effective role in ensuring the country's food security. In this regard, it should be noted that in today's conditions, the agricultural sector and its other individual sectors require credit financing. Based on this, the author analyzed the main mechanisms of the state lending system, taking into account other instruments of influence in the field of agriculture within the existing capabilities of the state. This article also analyzes and discusses a number of factors that the state regulation of the agricultural credit system is focused on, which are the result of the author's scientific research.

Keywords: credit, agriculture, business entities, farms, government regulation, monetary instruments, production, goods and products, imports, growth.

Дар шароити бамаротиб афзоиш ёфтани талабот ба молу маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ ва дар заминаи ин, таъмини амнияти озуқавории кишвар зарурати ташаккул ва рушди низоми муассири дастгирии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ дар сатҳи ҷумҳурӣ ва манотиқи гуногуни деҳот ба миён меояд, ки ин як низоми махсуси қарзиро дар шароити имрӯза вобаста ба нарасидани захираҳои пулӣ дар ҳама соҳаҳои кишоварзӣ тақозо менамояд. Дар айни замон низоми қарзии кишоварзӣ, низоми дастгирии афзоиши даромади истеҳсолкунандагон, фуруши маҳсулоти барзиёди кишоварзӣ, ҳимоят аз афзоиши маҳсулоти

воридотӣ дар бозори маҳаллӣ, барномаи рушди зерсохтори деҳот ва таъмини хадамоти иҷтимоӣ барои аҳолии деҳот бояд ҳадафи асосии давлат ва сохторҳои марбутаи соҳа бошад. Тавре таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ нишон медиҳад, рушди устувори соҳаи кишоварзӣ бе ин ниҳодҳои дастгирӣ, ки дар маҷмӯъ, низоми танзими давлатии соҳаро ташкил медиҳанд, ғайриимкон аст.

Вазъи мураккаби ҷомеаи ҷаҳонӣ дар самти таъмини амнияти озуқаворӣ ва таъминоти аҳоли бо ғизои хушсифати аз ҷиҳати экологӣ тоза моро водор месозад, ки барои расидан ба яке аз ҳадафҳои олии мамлакат - таъмини амнияти озуқаворӣ, ки аҳаммияти умумимиллӣ дорад, диққати аввалиндараҷа диҳем [1, с. 138]. Низоми қарздиҳии хоҷагиҳои деҳқонӣ, ки бо иштироки давлат бояд ба таври ҳаматарафа тақвият дода шаванд, ба фикри мо, яке аз механизмҳои муҳимтарини рушди низоми қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ ин танзими давлатӣ ба ҳисоб рафта, рушду такмили унсурҳои ин самт аз вазифаҳои муҳими марҳилаҳои баъдии ислоҳоти соҳаи кишоварзӣ ва сиёсати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат мебошад.

Вобаста ба ин, дуруст қайд гардидааст, ки раванди танзим як шакли таъсиррасонии ҳадафманди идорист, ки ба нигоҳдории тавозуни объекти идорашаванда ва ба рушди он тавассути вориднамоии танзимгарон: меъёрҳо, қоидаҳо, ҳадафҳо, равобит ва ғ. нигаронида шудааст. [1, с. 476].

Мафҳуми «танзим»-ро дар соҳаҳои гуногуни дарки масъалаҳо, аз ҷумла дар соҳаи иқтисод истифода меkunанд. Аз лиҳози иқтисодӣ танзим яке аз шаклҳои идоракунист, ки тавассути он хосиятҳои низоми идорашаванда дар сатҳе, ки низоми идоракунанда супориш додааст, нигоҳ дошта мешаванд. Татбиқи ҳадафи мазкур, яъне нигоҳ доштани татбиқи низом дар ҳолати додашуда, бо ёрии танзим мувофиқи фарқиятҳо ва танзим мувофиқи нишондиҳандаҳои интиқодӣ амалӣ мегардад. Дар ҳолати яқин низом рафтори худро тағйир медиҳад, вақте ки фарқияташ аз меъёр, нишондиҳандаи нақша ва ғайра ошкор мешавад; дар ҳолати дувум - ҳангоме ки сатҳи ягон нишондиҳандаи интиқодии ғайриқобили қабул эътирофшуда ҳосил мешавад (масалан, ҷамъовариҳои захираи барзиёд - маълумот барои арзон кардани мол).

Вобаста ба хосияти низоми иқтисодӣ, хусусиятҳои ҳамкориҳои тарафҳо бо муҳити атраф, танзим мумкин аст тавассути таъсиррасонии бевосита ба низоми идорашаванда, тавассути таъсири омили беруна, ки бар асари он низом дар ҳолати лозима қарор мегирад, тавассути ҳифзи низом аз таъсири эҳтимоли амалӣ карда шавад.

Андозаи таъсири давлат ба сатҳи рушди иқтисод ҳамавақт дар ҳар давраи таърих гуногун буд. Он бештар ба суннатҳои иҷтимоии кишвар, инчунин, шароити ниҳодҳои он вобаста аст. Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ ҷиҳати таъмини ҳаматарафаи соҳаи кишоварзӣ ба қарз давлат даҳлат менамояд. Илова бар ин, аини замон сабабҳои асосии зерин барои даҳлати давлат ба бахши воқеии иқтисод вуҷуд доранд:

1) вучуд надоштани рақобати солим байни субъектҳои иқтисодӣ ҳамчун воситаи асосӣ дар сатҳи рақобат;

2) барои субъектҳои иқтисод дастрас набудани имкониятҳои иртиботию коммуникатсионӣ дар бораи бозор ва қобили мувозинати комил набудани бозор;

3) зарурати бозтақсимкунии неъматҳои ҷамъиятӣ мувофиқи омилҳои, ки вобастаи бозор нестанд;

4) набудани навъҳои алоҳидаи бозор дар шаклҳои рушдёфта;

5) таъсири омилҳои беруна, ки фаъолияти субъектҳои кишоварзиро ба омилҳои вобаста душвор мегардонанд;

6) шумораи зиёди соҳаҳои рақобатпазир, ки ба истеҳсоли неъматҳои ҷамъиятӣ алоқаманданд.

Раванди идоракунии низоми иҷтимоию иқтисодиро, ки давлат амалӣ менамояд, аз ду ҷиҳат баррасӣ кардан мумкин аст.

Якум ин, ки рафтори дилхоҳи низоми идорашаванда ва унсурҳои он тавассути таъсири мустақими идоракунӣ ба манфиати ташкилкунандагони ин зинаи иқтисодӣ ҳосил мешавад. Чунин равиш асосан идоракунии маъмуриро дар сатҳи муносибатҳои иқтисодию молиявӣ ифода мекунад. Фароҳам овардани чунин шароити иқтисодӣ боиси он мегардад, ки зинаҳои хоҷагидориро ба рафтори дилхоҳи низом мувофиқ намояд (бо ёрии таъйини нарх, меъёрҳо, иттилоърасонӣ). Дар чунин ҳолат давлат аз усулҳои иқтисодии идора истифода намуда, ҳадафҳои стратегии худро дар самти татбиқи масъалаи мазкур ба таври оқилона истифода менамояд. Танзими давлатии муассири низоми иқтисодӣ дар заминаи истифодаи муштараки шаклҳои маъмурӣ ва иқтисодӣ бо равишҳои таъсиррасонӣ амал мекунад. Ин намуди танзим манфиати субъектҳои мухталифи хоҷагидорӣ ва гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоиро ба ҳам пайваستا, шароити молиявии онҳоро дар масъалаи ҳимояи бахшҳои заифтари иқтисод ва гурӯҳҳои аҳоли, татбиқи ҳадафҳои бартари рушди иқтисодӣ мусоидат мекунанд. Ҳамзамон, онҳо бо муносибатҳои бозорӣ созгор буда, ба андозаи маълум таркиби нарху хароҷот, рақобатпазирии воқеии бахшҳои алоҳидаи иқтисод, яъне вазифаи бозорро низ ташаккул медиҳанд [2, с. 206].

Танзими давлатии низоми қарздиҳии хоҷагиҳои деҳқонӣ бояд чун низоми ягонаи мукаммали унсурҳои ташкилӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, илмӣ, техникӣ бо назардошти хусусияти омилҳои рушди истеҳсоли кишоварзӣ, бозорҳои пулу молро дар ҳама шароит фарогир бошад.

Зарурати фаъолонаи танзими давлатии низоми қарзро хусусияти муносибатҳои ташкилии иқтисодии соҳаи КАС, заминагузори сатҳи рушди қувваҳои истеҳсолкунанда, муносибатҳои истеҳсолӣ, механизми бозории худтанзим, ки усулҳои муассири дастгирии раванди такрористеҳсоли кишоварзиро металабанд, муайян менамоянд.

Соҳаи кишоварзӣ дар шароити муосир яке аз қисматҳои асосии низоми иҷтимоию иқтисодӣ маҳсуб ёфта, дар ҳама шароит ҷиҳати рушди

ҳаматарафаи он чораҳои зарурӣ андешида мешавад. Илова бар ин, чараёни рушди соҳаи кишоварзӣ бо назардошти дастгириҳои ҳаматарафаи давлат ва дигар институтҳои молиявӣ масъалаи мураккаб ва печида мебошад. Дар шароити имрӯза соҳаи кишоварзӣ фарогири корхонаву хоҷагиҳои мансуби шаклҳои гуногуни моликият ва дорои талаботу манфиатҳои гуногун буда, ба сифати воситаҳои истеҳсолот: замин, парвариши растанӣ ва ҳайвонот, об, рӯшноӣ, гармӣ ва ғайраро истифода мегарданд.

Азбаски дар соҳаи кишоварзӣ равандҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва табиӣ ба ҳам печидаанд, лозим аст, ки тағйироти тақозову арза, нархи бозорӣ, фаъолияти устувори муносибатҳои моликиятӣ, дастгирии моликони воқеии пурсамар ба ҳисоб гирифта шавад. Ин унсурҳои механизми бозории фаъолияти хоҷагидориро бояд ба тавозуни муносиби сохторӣ ва суръати устувории зарурии такрористеҳсолро дар соҳаи кишоварзӣ тақвият диҳанд. Чунин тавозун фақат дар заминаи танзими давлатӣ ҳамчун унсури пурсамар ва механизми равандҳои иқтисодии такрористеҳсол ва қонунияти воқеии рушди иқтисоди бозорӣ сурат мегирад.

Унсурҳои бозории худтанзим ба механизми таъмини такрористеҳсоли васеъ ва ҳатто одии соҳа қодир нестанд. Илова бар ин, талабот ба дастгирии давлатии соҳаи кишоварзӣ дар ҷумҳурӣ айни замон бештар аз кишварҳои мутараққист. Ин аз шароити табиӣ, иқлимӣ, моддии техникӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ вобастагии зиёд дорад.

Истеҳсол дар соҳаи кишоварзӣ хеле пуртаваккал буда, харчи зиёди пулу энергияро талаб менамояд. Дар шароити имрӯза бо сабаби баланд будани сатҳи хавфҳо дар соҳаи кишоварзӣ ҳавасмандии қарздиҳандагон ва дигар институтҳои молиявии имкониятдошта кам ба назар мерасад. Аз ин нуқтаи назар, айни замон ба соҳаи кишоварзӣ сафарбар сохтани воситаҳои ҷалбшуда ҳамчун сармояи қарзи боиси душвориҳо мегардад. Дар чараёни ислоҳоти бахши кишоварзӣ як қатор мушкилоти марбути дастрасии соҳаи кишоварзӣ ба қарз вучуд дорад, ки он ба сохтани шаклҳои махсуси дастгирии молику қарзии соҳа, таъмини дастрасии истеҳсолкунандагони молҳои кишоварзӣ ба сарчашмаҳои дохилӣ ва берунии сармояи асосӣ ва гардон, ҳамкориҳои унсурҳои низомии дастгирии молиявӣ қарзии бахши агросаноатӣ ошкор гардида, роҳҳои рушди самараноки соҳа дар асоси қарздиҳии бахши институтсионалӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст.

Дар айни замон, давлатро зарур аст, ки самтҳои асосии танзими соҳаи кишоварзиро ба таври системавӣ баррасӣ намуда, ҳалли тамоми масъалаҳои заруриро чиҳати фароҳам овардани имконият дар ташкили механизми босамари фаъолияти низомии қарзӣ дар бахши КАС шароит фароҳам оварда шавад. Ҳангоми танзими давлатии равиши системавии КАС аз як қатор масъалаҳои таъсиррасонӣ ба объектҳои асосии зерин, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст, иборат мебошад (ҷадвали 1.):

Ҷадвали 1. - Низоми танзими давлатии КАС вобаста ба объектҳои танзимшаванда

Нишондиҳандаҳо	Объектҳои танзим			
	Муносибатҳои вобаста ба нарх	Муносибатҳои қарзӣ	Муносибатҳои берунии иқтисодӣ	Минтақаҳои деҳот ва муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ
Вазифаҳои танзим	Таъмини даромаднокии истеҳсоли кишоварзӣ	Тавсеаи ҳудуди қарзгузорӣ	Ҳимояи бозорҳои соҳавӣ ва минтақавӣ аз таъсири омилҳои берунӣ	Таъмини шароити устувори иҷтимоӣ ва иқтисодии ҳаёту кори аҳолии деҳот
	Ҳавасмандсозии такрористеҳсоли васеъ	Коҳиш додани хатарҳои қарз	Афзоиш додани рақобатпазирии истеҳсолкунандагони ватанӣ дар бозорҳои	Инкишоф додани зерсохтори деҳот
	Таъмини дастрасии маҳсулоти кишоварзӣ барои	Густариш додани пойгоҳи захираи қарздиҳӣ	Ҳавасмандсозии истеҳсоли миллии ивазкунандаҳои воридот	Таъмини гуногунии иқтисоди кишоварзӣ

Сарчашма: Коркарди муаллиф

Аз маълумотҳои ҷадвали мазкур бармеояд, ки танзими давлатии КАС тавассути як қатор меъёрҳои объективӣ танзим гардида, дар натиҷа, рушди бомароми соҳа аз ҳисоби ҳамаи сарчашмаҳо ва воситаҳои таъсиррасон таъмин карда мешавад. Илова бар ин, дар рафти танзими масъалаи мазкур як қатор муносибатҳо ба низом дароварда мешавад:

- муносибатҳои вобаста ба нарх;
- муносибатҳои иқтисодии берунӣ;
- муносибатҳои қарзӣ;
- минтақаҳои деҳот ва муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ.

Танзими давлатии бозори дохилӣ ва берунии маҳсулоти хӯроқворӣ аз ташкили хариди маҳсулоти кишоварзӣ бо нархи тазминшуда, кумак дар ташкили иттиҳодияҳои истеҳсолкунандагон барои пешбарии фурӯши муштаракӣ маҳсулот дар бозор, ҳамгироии онҳо бо корхонаҳои коркард ва савдо, муҳофизати маҳсулоти ватанӣ бо ёрии танзими гумрукию тарифӣ иборат мебошад.

Дар баробари истифода аз нархҳои тазминшуда, инчунин, фароҳамсозии шароити ҷиҳати муносибгардонии таносуби нарх дар байни маҳсулоти кишоварзӣ ва маҳсулоти соҳаҳои дигари хоҷагии халқ масъалаи зарурӣ мебошад.

Бо ин мақсад, танзими давлатӣ бояд ташкили алгоритми нави рушди иҷтимоии маҳалҳои деҳотро аз рӯи имкониятҳои истеҳсолии онҳо дар шакл ва намудҳои гуногуни маҳсулот бо таваҷҷуҳ ба ташаккул ва ҳифзи шароити сифатан баробари ҳаёт, инчунин, рушди муносибатҳои пурсамар дар соҳаи кишоварзӣ таъмин намояд.

Дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон танзими давлатии

низомии қарздиҳии хоҷагиҳои деҳқонӣ ба ташкили муносиби манбаъҳои бозгардандаи фондҳои пулии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ дар марҳилаҳои гуногуни тақсим, истеҳсол, мубодила ва истеъмоли маҳсулот равона карда шудааст.

Танзими низомии қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ ба таъсису тақмили равобити мутақобилаи унсурҳои таркиби низомии мукаммали қарзӣ нигаронда шудааст, ки фаъолияти босамари онро метавонад дар ҳама шароит таъмин намояд. Чунин муносибат ба ташкили танзими давлатӣ таъйини моҳияти низомии қарзии соҳаро талаб мекунад.

Танзими давлатии низомии қарздиҳии соҳаи кишоварзиро мо ҳамчун механизми таъминкунандаи фаъолияти он ва механизми иловагии кумакрасон барои тақвияти минбаъдаи соҳа баррасӣ мекунем.

Иловатан дар сатҳи баррасии масъала ва мукаммалии механизмҳои фарогир А.В. Никитин қайд менамояд, ки «аз лиҳози вазифаҳои ҷамъиятӣ дар иқтисод, ҳамчунин маҷмуи соҳаҳоеро ҷудо бояд кард, ки фаъолиятшон бо истеҳсоли молу ҳадамот маҳдуд намешавад, балки шароити заминавиро барои ҳаракати устувори тамоми самтҳои иқтисод таъмин мекунад» [4, с. 28]. Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ новобаста ба он, ки соҳаи кишоварзӣ ба маблағгузори қарзӣ ҳамеша ниёз дорад, дар баробари ин, як қатор соҳаҳои таъмини ҳаёти фаъолият, аз қабili комплекси сӯзишворию энергия (КСЭ), нақлиёти боркашонӣ ва ХМК вобастагӣ дорад, ки дар амал рушди тамоми субъектҳои иқтисод ба фаъолияти ин соҳаҳо вобаста аст ва онҳо чун қоида, бахшҳои дорои хавф барои сармоягузoron ғайри қобили қабул мебошанд.

Заминаи пайдоиши талабот ба қарзро дар соҳаҳои асосии истеҳсолоту савдо ва хизматрасонӣ вобаста ба талаботи замон ҷустан зарур аст [2, с. 5]. Ҳаминро ҳам дар нисбати соҳаи кишоварзӣ гуфтан мумкин аст. КАС ва соҳаи асосии он дорои низому вазифаҳои печида ҳастанд, ки дар маҷмӯъ, он имкон медиҳанд то соҳаро як бахши афзалиятноки иқтисоди кишвар эътироф намоем.

Маҳз сатҳи баланди рушди истеҳсоли кишоварзӣ, пардохтпазирии он, имкону зарурати хариду истеъмоли захираҳои моддию техники (техника, қисмҳои эҳтиётӣ, воситаҳои химиявӣ, захираи энергия ва ғ.), ки маҳсулоти дахҳо соҳаҳо ва гурӯҳи истеҳсолкунандагон мебошанд, рушди устувори тамоми комплекси хоҷагии халқи кишварро муайян мекунад. Аммо бо вучуди ин ки соҳаи кишоварзӣ асоси таъмини ҳаёти ороиштаи аҳолии кишварро вобаста ба таъминоти ғизоии онҳо дар назар дорад, таъмингари суботи макроиқтисодӣ, шартҳои истиқлоли иқтисодии кишвар аст, ҳаҷми зарурии захираҳои молиявиро барои татбиқи вазифаҳои асосии худ надорад.

Танзими давлатии низомии қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ раванди мушкилест, ки ба татбиқи ҳадафҳои муҳими зерини соҳа мусоидат мекунад:

- 1) таъмини устувори низом бо роҳи воситаҳои гуногун;

- 2) таъмини фарогирии пурраи қарзгирандагон;
3) таъмини рушди соҳаи кишоварзӣ ба захираҳои молиявӣ.

Иҷроиши вазифаи устувории низом дар таъмини соҳа ба захираҳои қарзӣ бо ташкили заминаҳои истеҳсоли ва молиявии механизмҳои самараноки қарзӣ дар соҳаи кишоварзӣ иртибот мебошад.

Илова бар гуфтаҳои боло ба заминаҳои устувори қарздиҳии истеҳсоли масъалаҳои зеринро ҳамчун асос нисбат додан мумкин аст:

- 1) дараҷаи фоидаоварии истеҳсоли кишоварзӣ;
- 2) таъмин будани соҳа ба воситаҳои истеҳсол;
- 3) низоми муносиби фурӯш, интиқол ва нигоҳдории маҳсулоти кишоварзӣ;
- 4) тақозои қобили пардохт дар бозор.

Фоидаоварии истеҳсолоти кишоварзӣ. Рушди муваффақи соҳаи кишоварзӣ ва устувории фаъолияти самтҳои гуногуни кишоварзӣ, пеш аз ҳама, ба фоидаоварии фаъолияти кишоварзӣ ҷиҳати сари вақт бозгашти қарзу пардохтҳо, балки такрористеҳсоли васеъро ҳам таъмин хоҳад кард. Агар хоҷагиро барои истеҳсолоти худ маблағгузорӣ накунад, гумон аст, ки дар оянда фоидаовари онҳо кам шаванд. Аз тарафи дигар, ҷалби захираҳои арзони қарзҳо барои истеҳсолкунандагони кишоварзӣ гарави афзоиши батадриҷи даромадноки ва коҳишдиҳии қарзи ҷамъшуда мебошад.

Таъминот бо воситаҳои истеҳсол. Хусусияти соҳа арзани муносиби захираҳои истифодашаванда дар бозору дигар шабакаҳои таъмин ва таҳвили саривақтии онҳоро пешбинӣ мекунад. Низоми нигоҳдорӣ ва таҳвил дар соҳаи кишоварзӣ маҷмуан мураккаб аст. Бисёре аз воситаҳои истеҳсол дар вақти муайяни иборат аз рӯзҳои тақвими кишоварзӣ лозиманд. Барои сохтани воситаҳои истеҳсолие, ки на дар соҳаи кишоварзӣ омода карда мешаванд, мумкин аст вақти бисёртар, ҳафтаҳо ё моҳҳо лозим шавад. Аз ин рӯ, зарурати тамвили босуботи истеҳсолоти кишоварзӣ аз ҳисоби сармоягузорӣ ба миён меояд.

Дар оғози ислоҳоти бозорӣ мушкилоти соҳа, андозҳои баланд, номаҳфуз будани бозори хӯрокворӣ дар муқобили воридот, ки ин ба ихроҷи молиёти истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ҷиҳати такрористеҳсоли васеъ ва ҳатто одӣ лозим буд, оварда расонд. Дар солҳои охир талошҳои давлат ба татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 равона карда шудаанд. Чораҳои таъмини субот, вазъи иқтисодӣ, ҳимояи истеҳсолкунандаи ватанӣ натиҷаи фоидаи истеҳсоли кишоварзӣ меафзояд, сармоягузорӣ мебошад.

Мавҷудияти тақозои қобили пардохт дар бозор. Тақозои қобили пардохти аҳоли барои он лозим аст, ки истеҳсолкунандагони молҳои кишоварзӣ маҳсулоташонро фурӯхта, аз фурӯш даромад гирифта тавонанд, ки аз ҳисоби он қарзи ҷорӣ пардохта, уҳдадориҳои хизматрасонии қарзҳои муҳлатнок иҷро карда мешаванд. Дар ин ҳангом мавҷуд будани тавозун ё болоравии босуръати нархи маҳсулоти

кишоварзӣ нисбат ба нархи маҳсулоти саноатии мавриди истеъмоли соҳа лозим аст. Ин шарт зарурии устувории низоми қарзгузори, зеро билохира тақозои қобили пардохт дар бозор ва таносуби нархҳо риояи принципи муҳимтарини қарздиҳӣ, яъне бозгардониро таъмин мекунад.

Шартҳои молиявии пешакии фаъолияти устувори низоми қарздиҳии кишоварзӣ инҳо мебошанд:

- 1) дастрасии сода ба институтҳои қарзӣ;
- 2) мавҷудияти иттилоот барои арзёбии хатарҳо;
- 3) озодии тасмимгирӣ дар масъалаҳои қарздиҳӣ;
- 4) сифати хуб ва миқдори кофии сармояи қарзӣ;
- 5) усулҳои пурсамари қобилияти қарзпардозии қарзгир;
- 6) механизми таъмини иҷроиши уҳдадориҳо.

Дастрасӣ ба ниҳодҳои қарзӣ. Таъмини дастрасии истеҳсолкунандаҳои молҳои кишоварзӣ ба қарз бо зарурати коҳишдиҳии хароҷоти трансаксионии онҳо оид ба баргузори музокирот ва бастанӣ шартномаҳо бо ниҳодҳои қарздеҳ иртибот дорад. Барои ин зерсохтори рушдкардаи муассисоти қарзӣ дар деҳот, наздикии ҷуғрофии онҳо ба қарзгирони эҳтимолӣ ва расмиёти иқтисодии арзёбии дархостҳои қарзгирӣ лозим аст. Танзими давлатии соҳаи кишоварзӣ шаклҳои устувори ниҳодии дастгирии қарзии истеҳсолкунандаҳои кишоварзиро фаро гирифта, дастрасӣ ба манбаъҳои зарурии тамвили берунаро таъмин мекунад.

Озодии тасмимгирӣ дар масъалаҳои қарз. Ин замина фаъолияти низомро дар шароите пешбинӣ мекунад, ки ҳама гуна фишороварии сиёсӣ ва таъсири дигар ба ниҳодҳои қарзӣ, инчунин, ба қарзгиронро ҳангоми интихоби қарздеҳ ва тарзи қарздиҳӣ истисно мекунад. Дар ояндаи дарозмуддат чунин шароит самтҳои тақмили ниҳоди қарзӣ дар умум, равандҳои арзёбии қобилияти қарзпардозии истеҳсолкунандаҳои кишоварзиро дар ин хусус муайян мекунад.

Озодии тасмимгирӣ, инчунин, талаб мекунад, ки қарздеҳон имкони муқаррар кардани меъёрҳои ғоиз ва музди хизматрасонии қобили пӯшиши хароҷоташонро дошта бошанд ва шартҳои додани қарзро дар ҷараёни музокирот бо хоҷагӣҳо муайян карда тавонанд. Дар ин ҳолат, меъёри ғоиз барои бисёре аз қарзгирон - кишоварзон метавонад хеле баланд бошад: Дар низоми қарзии аз лиҳози молиявӣ устувор давлат озодии тасмимгириро бо ёрии кумак ба қарзгирон, субсидияи меъёри ғоиз ё қисми он, паст кардани арзиши қарз то сатҳи даромаднокии истеҳсолкунандаи кишоварзӣ ва нигоҳ доштани принципҳои бозории ташаққули меъёри ғоизи маблағҳои қарздеҳ таъмин мекунад. Ғайр аз ин, вақте ки давлат хароҷоти қарзгирро барои хизматгузори қарзҳо пурра ё қисман ҷуброн мекунад, он ҳамчунин, қарздеҳонро бо мақсади пешгирӣ аз болоравии арзиши маблағи қарз зери назорат мегирад, ки ин устувории низоми қарзгузори афзун мегардонад.

Ҳар як субъекти иқтисоди кишоварзӣ манфиатҳои иқтисодӣ дорад,

ки тавассути гирифтани даромад амалӣ мешаванд. Вале ҳолати молиявӣ бештари тавлидгарони молҳои кишоварзии ҷумҳури ҷунон аст, ки имкон намедиҳад тақрористеҳсоли васеъ ва баъзан ҳатто тақрористеҳсоли одиро амалӣ намоянд, чунки даромаднокии соҳа баланд нест. Аз ҳамин сабаб, мусаллам аст, ки субъектҳои иқтисоди кишоварзӣ манфиатҳои ниҳодӣ доранд ва татбиқи ин манфиатҳо имкон медиҳад то манфиатҳои иқтисодии худро амалӣ кунанд.

Манфиати институтҳои истеҳсолкунандаи молҳои кишоварзӣ дар тақозои мавҷудияти муҳити иқтисодие зоҳир мегардад, ки онро давлат тавассути танзими амалкард дар ҷорҷӯби муайяни қоидаҳои рафтор ва додани имконоти интиҳоби амали дигар таъмин кардааст. Бинобар ин, ба мавзуи манфиати ниҳодии соҳаи кишоварзӣ дастгирии истеҳсолкунандаҳои кишоварзиро бо истифода аз низоми қарзгузорӣ метавон нисбат дод, ки сохтори ниҳодии он бо талаботи ташаккули манбаъҳои берунии тамвили тамоми субъектҳои соҳибкорӣ, сарфи назар аз шаклҳои ҳуқуқии хоҷагидорӣ, ҳаҷму андозаи истеҳсол, нави фаъолияти соҳибкории кишоварзӣ созгор аст.

Ҳолатҳои мазкур вазифаи муҳими дуоми низоми қарздиҳии кишоварзиро муайян мекунад, ки татбиқи он фарогирии пурраи қарзгирони кишоварзиро таъмин мекунад. Яъне, ҳар истеҳсолкунандаи кишоварзӣ бояд аз дастрасии пурра ба механизмҳои дастгирии қарзии мавҷудаи низом ва таъминкардаи давлат бархурдор бошад.

Иҷрои ин вазифа мубодилаи баробари иттилоот дар байни қарздеҳ ва қарзгирро талаб мекунад. Мубодилаи нобаробар, вақте ки яке аз тарафҳо ҳаҷми бештари иттилооти бозорро дорад, ба натиҷаи номуайян оварда мерасонад ва метавонад арзиши усулҳои дастгирии қарзгирони кишоварзиро коста гардонад. Ба ибораи дигар, арзиши баъди мубодила метавонад ҳам камтар ва ҳам бештар аз давраи қабл аз мубодила бошад. Азбаски мубодилаи нобаробар натиҷаи номуайянро ба бор меорад, яке аз пайомадҳои ҷунин ҳолат қатъшавии қори низоми қарз - ба ном «ҳалқаи ниҳодӣ» буда метавонад, робитаи байни ниҳодҳои он ба маҳдудӣ ва қатъи равандҳое, ки низом бояд таъмин кунад, оварда мерасонад [4, с. 62]. Ин ба ғоидаи ҳеҷ яке аз субъектҳои низоми қарзгузорӣ нест, бинобар ин, тарафҳо (ба андозаи гуногун ҳам бошад) ҷонибдори қоҳиш додани нобаробарии иттилоотии низом ҳастанд.

Танзими давлатии сиёсати қарзӣ дар соҳаи кишоварзӣ имкони таъсиррасонӣ ба инкишофи онро муҳайё мекунад. Вобаста ба ин, нишондиҳандаи фарогирии қарзгирони кишоварзӣ аломате барои интиҳоби шакли усули таъсиррасонии давлат мебошад. Ҳар аҳди қарзӣ аз як тараф, боиси афзоиши арзиш мегардад, афзоиши арзиш дар ҳар сурат боиси пайдошавии аҳдҳои нав дар дохили низом ва ҳам берун аз он мешавад.

Фарогирии бештари истеҳсолкунандаҳои кишоварзӣ худ ба худ самарабахш аст, зеро ин имкони ҷамъоварии миқдори зиёди иттилооти

махсуси зарур барои кори низомро фароҳам меорад. Натиҷаҳои ҷамъшавии чунин дониш дар сифати кори кумаки ниҳоди қарзӣ ва густариши имконоти коҳишдиҳии хароҷоти трансаксионӣ ҳангоми ҳамкориҳои қарздохону қарзгирон инъикос хоҳанд ёфт.

Ба ин васила, тағйирёбии нишондиҳандаҳои фарогирии қарзгирони кишоварзӣ ба самти афзоиш ё коҳиши аҳдҳо ҳаракат кардани низомро нишон медиҳад. Масъалаи таъйинкунанда ин аст, ки чӣ гуна танзими давлатӣ ба аҳдҳои қарзӣ таъсир мерасонад, оё он ба афзоиши теъдоду ҳаҷми аҳдҳо дар замони мусоидат мекунад ё на. Агар низоми қарз ба сӯи тавсеи аҳдҳои қарзӣ, афзоиши фарогирии истеҳсолкунандаҳои кишоварз ҳаракат кунад, пас танзими давлатӣ самаранок аст, дар акси ин ҳол, теъдоди аҳдҳо нисбатан кам мешавад ва низоми қарзгузорӣ ба таназзул рӯ меорад.

Ҷанбаи сифати кори низоми қарзгузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ бо изҳори боз як вазифаи дигари танзими давлатӣ - қобилияти ҳавасмандсозии рушди соҳа алоқаманд аст. Дар робита бо ин, нақши муассисаҳои қарзӣ дар таъсиси зерсохтори молиявӣ барои рушди иқтисоии соҳаи кишоварзӣ муҳимтар мешавад.

Таъсиррасонӣ ба шаклҳои ниҳодии дастгирии қарзии истеҳсолкунандаҳои кишоварзӣ нуқтаи ибтидоии механизми таҳрики рушди иқтисодӣ доништа мешавад, ки ҳосили кори ниҳодҳои заминагузори низоми қарз ва суръати рушди иқтисоди кишоварзиро муайян менамояд.

Мантиқи ин гуфтаҳо аз таъйиноти ниҳодҳо ва нақши онҳо дар танзими давлатии равандҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ бармеояд. Механизми робитаи рушди иқтисодӣ ва шаклҳои ниҳодии дастгирӣ дар он аст, ки суръати рушди соҳаро асосан суръати ҷамъоварии сармояи ҷисмӣ ва инсонӣ, инчунин, афзоиши қувваҳои истеҳсолкунанда муайян мекунад ва охири дар навбати худ ба рушди технологияҳо ва самаранокии баланди истеҳсол вобаста аст. Барои ин шароити рақобатпазири кори истеҳсолкунандаҳои кишоварзӣ лозиманд, ки онҳоро танзими давлатӣ таъмин мекунад. Суръати равандҳои мазкур ба механизмҳои ташаккул ва кори манбаъҳои берунии тамвили раванди тақриристеҳсол дар соҳаи кишоварзӣ вобаста аст. Нақши хосро қоидаҳои расмӣ мебозанд, ки дар маҷмӯъ, имкони таъсиси сохтори зарурии низоми қарзиеро медиҳанд, ки он шаклҳои эҷтимолии дастгирии қарзии истеҳсолкунандаҳои мушаххаси кишоварзиро муайян хоҳад кард.

Таъсиррасонии ҳадафмандонаи давлат ба тартиби рафтори субъектҳои муносибатҳои қарзӣ барои қонёгардонии талаботи онҳо ба ташкили намудҳои муайяни иртибот, иҷрои амалҳои ташкилии муштарак, ки сохтори дохилии низоми қарзгузорӣ муайян мекунад, мусоидат менамояд ва ба онҳо имкон медиҳад, ки дар ин замина, манфиатҳои иқтисодии хешро амалӣ намоянд. Ҳамин тариқ, ифодаи амалии раванди танзими низоми қарздиҳии кишоварзӣ самти амалиёти

субъектони идораи давлатӣ дар раванди ташаккулдиҳии шаклҳои ниҳодии дастгирии қарзӣ мебошад, ки барои ташкили муҳиту шароити молиявӣ иқтисодии татбиқи манфиатҳои иқтисодии истеҳсолкунандаҳои кишоварзӣ тавассути муқаррар намудани қоидаҳои муайяни рафтори онҳо хидмат мекунад.

Адабиёт

1. Давлатзода Б.Р. Танзими давлатии КАС тавассути рушди кооператсияи хоҷагии қишлоқ дар баҳши аграрӣ /Б.Р. Давлатзода, Н.А. Попов //Кишоварз. - 2018. - №2. - С. 68-71.
2. Давлатзода Б.Р. Механизми нархгузори маҳсулоти кишоварзӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ /Б.Р. Давлатзода, М.А. Ишмуродова // Аҳбори форуми Иссиққӯли муҳосибон ва аудиторони кишварҳои Осиёи Марказӣ. Маҷаллаи илмӣ-амалии байналмилалӣ. - 2017. - №2 (16). -С. 75-79.
3. Давлатзода Б.Р. Таҳлили ҳолати умумии рушди хоҷагии қишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бӯҳрони молиявӣ /Б.Р. Давлатзода, Н.А. Попов // Таъсири бӯҳрони молиявӣ ба нишондиҳандаҳои макроиқтисоди ҶТ: Маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ баҳшида ба Соли ҷавонон (шаҳри Душанбе, 12 декабри соли 2017) - Душанбе: Ирфон, 2017. - С. 110-115.
4. Никитин А.В. Финансово-экономическое оздоровление сельскохозяйственных предприятий / А.В. Никитин - М.: Энциклопедия российских деревень, 2002. - Вып. 5. - 206 с.
5. Поляк Г.Б. Территориальные финансы: учеб. пособие / Г.Б. Поляк. - М.: Вузовский учебник. - 2006. - 479 с.
6. Юнйева Р.Р. Государственное регулирование системы кредитования в сельском хозяйстве: теория, методология и практика / дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.05. / Р.Р. Юнйева. – Пенза, 2004. - 30 с.
7. Сафаров, Б. Г. Развитие экономики Таджикистана в условиях глобализации / Б. Г. Сафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2015. – № 2/4(169). – С. 176-182.

УДК: 658.7

ОМУЌИШИ АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА ТАҶРИБАВИИ ҶАҲОНИЁН ОИД БА ТАВОЗУНИ БАЙНИСОҲАВӢ ҶАМЧУН МОДЕЛИ МАКРОИҚТИСОДӢ

Исматов Асадулло Ҳурматович – номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молия ва сугуртаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рудақӣ 17, Тел.: (+992) 93-943-77-77, почтаи электронӣ: aismatov@yahoo.com.

Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявӣ ва таҷрибавии ҷаҳониён оид ба рушди услуби «хароҷот ва истеҳсол», яъне тавозуни байнисоҳавӣ ҷамчун модели макроиқтисодӣ таҳти омӯзиши қарор дода шудааст, ки он дар дурнамозӣ ва банақшагирии рушди иқтисодии мамлакат аҳаммияти бениҳоят калон дорад. Дар асоси омӯзиши таърихи тараққиёти услуб (модел)-и тавозуни байнисоҳавӣ дар Федератсияи Россия ва мамлакатҳои дигари ҷаҳон муаллиф мавқеи онро дар рушди макроиқтисодии мамлакат равшан сохтааст. Аз он ҷумла, дар мамлакатҳои пешрафтаи ҷаҳонӣ бо роҳбарии иқтисоддон В. Леонтьев модели “хароҷот-истеҳсол” рушд дода шудааст. Дар мақола исбот гардид, ки дар мавриди таъмин намудани муҳаққиқон бо маълумоти оморӣ ва техникаи муосир барои сохтани тавозунҳои ҷаҳонии байнисоҳавӣ дар сатҳи тамоман дигар имкон ба вуҷуд меорад.

Таҷрибаи бойи рушди системаҳои пешгуиши иқтисоди миллӣ ва минтақавӣ омӯхта шуда, истифодаи он дар таҳқиқи пешгуиҳои муосир, пешгуиши сохтори моддии истеҳсолот ва нишондиҳандаҳои дигари сиёсӣ, институтсионалӣ, молиявӣ пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: *тавозуни байнисоҳавӣ, услуги “хароҷот-истеҳсол”, модели макроиқтисодӣ, низоми молиявӣ макрологистикӣ таъминот, муносибатҳои молиявӣ тиҷоратӣ, Ассотсиатсияи байналмилалӣ «хароҷот-истеҳсол», маълумоти ибтидоии оморӣ, моделҳои динамикӣ, муодилаҳои эконометрикӣ.*

ИЗУЧЕНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ОСНОВ МИРОВОГО МЕЖПРОМЫШЛЕННОГО БАЛАНСА КАК МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ

Исмамов Асадулло Хурматович - кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов и страхования, Таджикский национальный университет. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Тел.: (+992) 93-943-77-77. [E-mail: aismatov@yahoo.com](mailto:aismatov@yahoo.com)

В статье исследуются теоретические и практические аспекты развития подхода «затраты и производство», то есть межотраслевого баланса как макроэкономической модели, имеющей большое значение при прогнозировании и планировании экономического развития страны. На основе исторического исследования развития модели межотраслевого баланса в России и других странах автор уточняет ее позицию в макроэкономическом развитии страны. В частности, в развитых странах мира под руководством экономиста В.Леонтьева разработана модель «затраты-производство». В статье доказано, что обеспечение исследователей современной статистической и технической информацией дает возможность выстроить глобальный межотраслевой баланс на совершенно ином уровне.

Был изучен богатый опыт разработки национальных и региональных систем экономического прогнозирования и представлен его применение при изучении современных прогнозов, прогнозировании материальной структуры производства и многих других политических, институциональных, финансовых показателей.

Ключевые слова: *межотраслевой баланс, метод «затраты-производство», макроэкономическая модель, финансовая и макро-логистическая система, финансовые и торговые отношения, Международная ассоциация «затраты-выпуск», основные статистические данные, экономические модели, динамические модели.*

INVESTIGATION THE THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF INTER-BRANCH BALANCE IN COUNTRIES AS A MACROECONOMIC MODEL

Ismatov Asadullo Hurmatovich - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of "Finance and Insurance" department, Tajik National University, Dushanbe, 17 Rudaki Ave., mob (+992) 93-943-77-77, e-mail: aismatov@yahoo.com.

This article examines the theoretical and practical aspects of the development of the "input-output" approach, ie the intersectoral balance as a macroeconomic model, which is of great importance in the forecasting and planning of economic development of the country. Based on a historical study of the development of a model of intersectoral balance in Russia and other countries, the author clarifies its position in the macroeconomic development of the country. In particular, in the developed countries of the world under the leadership of economist Leontev V. a "input-output" model has been developed. The article proved that the provision of researchers with modern statistical and technical information provides an opportunity to build a global intersectoral balance at a completely different level.

The rich experience in the development of national and regional economic forecasting systems was studied and its application in the study of modern forecasts, forecasting the material

structure of production and many other political, institutional and financial indicators was presented.

Keywords: *Intersectoral balance, “input-output” method, macroeconomic model, financial and macro-logistics system, financial and trade relations, International Association of “input-output”, basic statistical data, economic models, dynamic models.*

Барои муайян кардани аҳаммияти оламшумули тавозуни байнисоҳавӣ ҳамчун низоми молиявию макрологистикии таъминот бояд таҷрибаи кишварҳои ҷаҳонро биёмӯзем. Дар ин мақола мо аввал таҷрибаи Федератсияи Россия ва сипас боқимондаи ҷаҳонро дар ин мавзӯ тадқиқ менамоем.

Таҷрибаи Федератсияи Россия. Таҳқиқот дар соҳаи усули тавозуни байнисоҳавӣ омӯзиши махсусро талаб мекунад, на танҳо аз он ҷиҳат, ки шакли ҷадвалҳои муосири “Хароҷот-истеҳсол” аввалин маротиба барои иқтисоди шуравӣ сохта шуда буд, балки ҳамчунин бо сабаби беҳамто будани онҳост. Илова бар он, Тоҷикистон ҳамчун узви комилҳуқуқи ИҶШС метавонад ин таҷрибаро ватанӣ шуморад. Дар ИҶШС на танҳо намунаҳои ҷадвалҳои “Хароҷот-истеҳсол” барои хоҷагии халқ, тавозунҳои минтақавии сатҳҳои гуногуни иерархия, тавозунҳои байниминтақавӣ бо даврии қатъӣ таҳия карда мешуданд, балки дар асоси ин ҷадвалҳо конструкторҳои амсилавӣ низ коркард мегардид, ки то имрӯз дар ҷаҳон ҳамто надоранд. Давраи пасошуравӣ аз он ҷиҳат беназир аст, ки коршиносони ватанӣ дар соҳаи тавозуни байнисоҳавӣ (ТБ) тавонистанд таҳқиқотро бо набудани амалии дастгирии омӯӣ оид ба таҳияи тавозун аз ҷониби мақомоти омури давлатӣ идома диҳанд. Қайд кардан кофист, ки фарқи байни ду тадқиқоти яқвақтаи сохтори хароҷот дар ин давра қариб 20 сол буд. Дар чунин шароит самти таҳқиқот, инчунин дар соҳаи сохтани тавозунҳои тахминии байнисоҳавӣ рушд карда, дар таҳлил ва коркарди массивҳои зиёди маълумоти ибтидоии омӯӣ ва кор оид ба ҳамоҳангсозии гурӯҳбандии омӯӣ таҷрибаи калони амалӣ ба даст оварда шуд.

Бе мубоҳиса, чунин таҷрибаи бой дар рушди системаҳои пешгӯии иқтисоди миллӣ ва минтақавӣ бояд истифода шавад ва он дар таҳқиқоти пешгӯиҳои муосир истифода шуда истодааст - пас, мантиқи пешгӯии сохтори моддии истеҳсолот ва бисёр нишондиҳандаҳои дигар аз омилҳои сиёсӣ, институтсионалӣ, молиявӣ ва ғайра начандон вобастагӣ дорад.

Тавре ки маълум аст, аввалин коркардҳои ватанӣ оид ба тавозуни байнисоҳавӣ ба солҳои 1924-1925 рост меояд. Гарчанде ки дар солҳои минбаъда корҳои тавозун дар дигар кишварҳо идома доштанд, аммо ҷадвалҳои ватании тавозуни байнисоҳавӣ дар шакли муосир танҳо дар соли 1959 сохта шудаанд. Коркардҳо аз ҷониби Идораи марказии омури ИҶШС дар асоси тадқиқоти махсуси сохтори хароҷот бо теъдоди соҳаҳо бо андозаи 83×83 амалӣ карда шуда, дар соли 1961 ба таъъ расидаанд. Дар оянда, ба истилоҳ ТБ-и базавӣ дар асоси тадқиқоти яқвақтаи сохтори

харочот, мунтазам, чун қоида, бо ҳар панҷсола таҳия карда шуд. Ҳамин тавр, модели тавозуни байнисоҳавӣ (МТБ) асосӣ барои ИҶШС дар концепсияи тавозуни хоҷагии халқ (ТХХ), ки теъдоди соҳаҳояшон аз 83 то 119 буд, барои солҳои 1959, 1966, 1972, 1977, 1982, 1987 тартиб дода шуданд. ТБ ба Федератсияи Россия барои солҳои 1995 ва 2011 тартиб дода шудааст. Маҷмуи ҷадвалҳои “Хароҷот-истеҳсол”-и Россия ҷадвали таъминот, ҷадвалҳои истифода бо нархҳои харидорон ва асосӣ, матритсаи истифодаи ватанӣ ва воридотӣ, матритсаҳои андозҳо, матритсаи болонархи савдоию нақлиётӣ ва матритсаи “Хароҷот-истеҳсол”-и симметрӣ мебошанд.

Концепсияҳои ТХХ ва системаи ҳисобҳои миллий (СХМ) аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Фарқияти аввали онҳо дар тафсири таркиби арзиши маҳсулот мебошад: дар ТХХ – ин арзиши интиқолшуда мебошад, ки он иборат аст аз арзиши предметҳои меҳнат, истеҳлоки фондҳои асосӣ ва арзиши нафтаъсисдодашуда (даромади асосии иштирокчиёни истеҳсолот: аҳоли дар соҳаи истеҳсолоти моддӣ ва корхонаҳои ин соҳа, яъне музди меҳнат, истеҳсолоти софи хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ, ғоида ва дигар унсурҳои маҳсулоти изофӣ); дар СХМ ин хароҷоти ашёи меҳнат, пардохт барои омилҳои истеҳсолот мебошанд; дувум, дар тафсири ғаёлияти истеҳсолӣ: дар ТХХ ин ғаёлият дар соҳаи истеҳсолоти моддӣ, дар СХМ ин ҳама гуна ғаёлиятест, ки даромад меорад.

Дар Россия барои соли 1995 ҷадвалҳо дар заминаи 22 соҳа ва маҳсулот, дар соли 2011 - дар доираи 178 соҳа ва 248 маҳсулот нашр карда шудаанд. Илова бар ин, барои солҳои 1996-2003 дар асоси сохтори хароҷоти ҷадвалҳои заминавӣ ҷадвалҳои ҳисобшудаи андозаи 22×22 нашр шудаанд. Ҷадвалҳои ҳисобкунӣ, ба истиснои ҷадвалҳои симметрӣ, бо андозаи 59×59 барои солҳои 2012-2015 низ нашр шудаанд.

Қуллаи шиддатноки таҳқиқот дар таҳияи моделҳои тавозуни байнисоҳавӣ ба солҳои 1960-1980 рост меояд. Дар ин давра муҳаққиқони ватанӣ ҳама намуди моделҳои байнисоҳавиро сохтанд. [1, с.84; 12, с.15; 15, с.114; 19, с.32; 20, с.96; 21, с.69; 3, с.21; 4, с. 27; 11, с. 34, 5, с. 61].

Азбаски номбар кардани ҳама модел ва муҳаққиқон дар ин соҳа дар доираи ин мақола ғайриимкон аст, дар бораи марҳилаҳои бунёдии дохилии усули мазкур каме истода мегузарем.

Дар ин давра тавачҷуҳ ба моделҳои иқтисодӣ ва математикӣ, дар маҷмуъ бениҳоят калон буд. Дар ин бора дар соли 1963 таъсис ёфтани Институти марказии иқтисодиёт ва математикаи (ИМИМ) Академияи илмҳои ИҶШС шаҳодат медиҳад, ки бо ташаббуси академик В.С. Немчинов кушода шуд. Таҳти роҳбарии ӯ кор дар тавозуни байнисоҳавӣ, ки дар солҳои 20-ум қатъ шуда буд, аз сар шуруъ шуд. Институт дар таҳияи моделҳои байнисоҳавӣ дар системаи моделҳои оптималии банақшагирӣ, методологияи таҳияи тавозунҳои байнисоҳавии хоҷагии халқ ва минтақаҳо саҳми калон гузоштааст. Дар айни замон тадқиқот дар соҳаи татбиқи тавозуни байнисоҳавӣ дар банақшагирии хоҷагии халқ дар

Институти илмий тадқиқоти иқтисодии (НИЭИ) назди Госплани ИЧШС гузаронида шуд.

Соли 1968 ба гурӯҳи иқтисодчиёни шуравӣ барои эҷоди асосҳои назариявӣ ва методологии таҳияи тавозунҳои байнисоҳавӣ ва ҷорикунии он дар амалияи омор ва ҳисобкуниҳо дар банақшагирӣ ва пешгӯӣ бо мукофотҳои давлатӣ мушарраф гардонида шуданд, ба монанди академик А.Н. Ефимов (сардори кор, ПИТИ дар назди Госплани ИЧШС), Е.Ф. Баранов (ИМИМ), Я. Берри (ПИТИ), Э.Б. Ершов (ПИТИ), Ф.Н. Клотсвог (НИЭИ), В.В. Коссов (ЦЭМИ), Л.Е. Минтҳо (ИМИМ), С.С. Шаталин (ИМИМ), М.Р. Эйделман (Идораи марказии омери ИЧШС).

Дар солҳои 70-ум самти нави омӯзиши муносибатҳои байнисоҳавӣ дар асоси усули тавозуни байнисоҳавӣ бо сарвари Ю.В. Яременко - аввал дар ҳайати ЦЭМИ, сипас дар Институти навтаъсиси иқтисодиёт ва пешгӯиҳои пешрафти илмӣ-техникӣ (ҳоло Институти пешгӯиҳои иқтисодии миллий (ИНП РАН). Рушди усул иборат аз тағйир додани фарзияи асосии тавозуни байнисоҳавӣ – оид ба таносуби хароҷоту истеҳсол дар асоси модели мутақобилаи байнисоҳавӣ буд. Дар он, тавре ки дар боло қайд кардем, ҷараёнҳои байнисоҳавӣ ҳамчун моделҳои бисёрҷабҳаи эконометрикӣ ҳисобида мешуданд, ки дар онҳо натиҷаҳои истеҳсолот ва истеъмолкунандагон, инчунин дигар ҷараёнҳои байнисоҳавӣ ба сифати омил қабул карда шуда буданд. Барои татбиқи ин ва ба ин монанд моделҳо мавҷудияти як қатор тавозунҳои асосии байнисоҳавии кишвар аҳаммияти калон доштанд.

Мутаассифона, рушди минбаъдаи усули мазкур бо як қатор сабабҳои маълум хеле одитар шудааст. Муҳимтаринаш набудани заминаи оморӣ барои таҳқиқот мебошад. Модели тавозуни байнисоҳавӣ иборат аз коэффитсиентҳои номарбут ва муфассали хароҷоти мустақим чизе беш аз як навиштаи математикӣ нест, новобаста аз он ки мутахассисон дар моделсозӣ ва истифодаи амалии моделҳо чӣ қадар талош накунад. Коэффитсиентҳои мустақими хароҷот дар асоси ҷадвали симметрии “Хароҷот-истеҳсол”, ки аз ҷониби Идораи омери давлатӣ дар асоси тадқиқоти яквақтаи сохтори хароҷот бо ташаббуси ҳукумати Федератсияи Россия тартиб дода шудааст, ҳисоб карда мешаванд.

Тавре ки дар боло қайд кардем, Россия дар таҳияи ҷадвалҳои “Хароҷот-истеҳсол” тақрибан 20 сол танаффус кардааст. Ҷадвалҳои соли 1995, ки дар асоси тадқиқоти яквақтаи сохтори хароҷот тибқи гурӯҳбандии ГСХХ тартиб дода шудаанд, соли 2000 дар заминаи 22 соҳа ва маҳсулот нашр шуданд ва баъдан ҷадвалҳои ҳисобкардашуда ҳамон андоза барои солҳои 1996-2003 нашр шуданд. Бо дарназардошти миқёси тағйироти сохторӣ, ки ҳамзамон бо гузариш ба иқтисоди бозорӣ ба амал пайваست, интиҳоби миқдори соҳаҳоро пурра номидан мумкин нест. Дар натиҷа, диққати тадқиқот ба таҳияи тавозунҳои “таҳминии” байнисоҳавӣ кӯчид. Ҳамин тариқ, кормандони Институти пешгӯиҳои иқтисодии ИПИ АИР таҳти роҳбарии М. Узяков [14] чунин тавозунҳо барои солҳои 1980-

2006 таҳия ва нашр шудаанд, ки дар ГСХХ бо нархҳои қорӣ ва доимӣ бо андозаи 25x25, барои солҳои 1980-2013 - дар ГСХХ бо нархҳои қорӣ, андозаи 45x45-ро дар бар гирифта буд. Сарфи назар аз нокифоягии иттилооти оморӣ, дар Институти пешгӯӣҳои иқтисодии ИПИ АИР [23] системаи моделҳои пешгӯии макроструктурӣ амал мекунанд.

Тавозунҳои байнисоҳавии минтақавӣ ва байниминтақавӣ

Мо бо боварии комил гуфта метавонем, ки Иттиҳоди Шуравӣ дар соҳаи омӯзиши пешгӯӣҳои таҳлилии минтақавӣ бо истифода аз системаҳои моделҳои иқтисодӣ ва математикӣ, ки тавозуни байнисоҳавӣ асоси онро ташкил меод, дар сафи пеш буд. Зарурати рушди ин соҳаро, пеш аз ҳама, сохтори ҳудудии кишвар муайян кард, ки ба он 15 ҷумҳурии иттифоқӣ, аз ҷумла ҶФСР, ки 16 ҷумҳурии мухтор, 5 вилояти мухтор, 10 округи мухтор, 6 қаламрав (край) ва 49 вилоятро дар бар мегирифт [6, с.258].

Дар як қатор ҷумҳуриҳои худмухтор, ҳудудҳо ва минтақаҳо тавозунҳои ҳисоботии байнисоҳавӣ таҳия карда шуданд, ки дар марҳилаи таҳлилии дурнамасозӣ истифода мешаванд. Аз ҷумла, чунин таҳияҳо дар филиалҳои Академияи илмҳои Карелия, Коми, Доғистон, Бурят, Ҷумҳурии худмухтори Ёкутистон гузаронида шудаанд. Тавозунҳои ҳисоботии байнисоҳавӣ барои қаламравҳои Приморье, Хабаровск, Магадан, Томск ва як қатор минтақаҳои дигар тартиб дода шудаанд. Масалан, шӯбаи тадқиқоти иқтисодии филиали Бошқирдистонии Академияи илмҳои ИҶШС тавозунҳои ҳисоботии байнисоҳавии истеҳсол ва тақсимои маҳсулоти ҷамъиятиро барои солҳои 1966, 1972, 1977, 1982 таҳия намуд. Ҳисобҳо дар доираи “Барномаи ҳамаҷонибаи пешрафти илмию техникӣ” [18] аз рӯи он модели оптимизатсионии динамикии тавозуни байнисоҳавӣ бо уфуқи пешгӯии то соли 2010 анҷом дода шуданд.

Аввалин ҳисобҳои амалии ҳамкории минтақаҳои калони иқтисодӣ дар иқтисодиёти ИҶШС солҳои 1972-1975 [6] таҳти роҳбарии А.Г. Гранберг анҷом ёфт. Баъдтар, маҷмуи моделҳои байниминтақавии байнисоҳавӣ, ки ба вазифаҳои пешгӯии иқтисоди ҷаҳонӣ мутобиқ карда шудаанд, дар тадқиқоти муштарак аз ҷониби ИЭиОПП ва маркази тадқиқотии котиботи СММ дар заминаи пойгоҳи иттилоотӣ истифода карда шуд, ки он таҳти роҳбарии ҷоизадори Нобел В.Леонтьев таҳия шуда буд [8, с.104].

Мутаассифона, ҳоло таҳияи тавозуни байнисоҳавӣ дар сатҳи давлатии Федератсияи Россия комилан қатъ карда шудааст. Сабаби ин мавҷуд набудани омори зарурии минтақавӣ, мураккабии баҳисобгирии ҷараёнҳои минтақавии инфиродии истеъмол ва истеҳсоли маҳсулот, набудани мутахассисони дорои таҳассуси зарурӣ дар мақомоти ҳудудии омори давлатӣ мебошад. Муҳаққиқони таносуби минтақавии байнисоҳавӣ, сохтори байнисоҳавӣ ва байниминтақавии хоҷагии халқ маҷбуранд, ки аз ҷадвалҳои байнисоҳавии баҳодиҳии худ истифода баранд.

Муваффақиятҳои умумичаҳонӣ дар истифодаи усули “хароҷот-истеҳсол”

Самтҳои нави истифодаи усули “хароҷот-истеҳсол” дар таҳқиқоти иқтисодӣ бо ҳам тағйир додани модели асосии СБМ ва ҳам истифодаи он барои ҳалли масъалаҳои нав алоқаманданд. Дар ин мақола мухтасар нуктаҳои асосиро дида мебароем.

Сенарияи асосии татбиқи модели тавозуни байнисоҳавӣ дар пешгӯиҳои макросохторӣ масъалаи алоҳидаи омӯзиш мебошад. Дар асоси “портрет”-и омории иқтисод, ба монанди ҷадвалҳои “хароҷот-истеҳсол” модели параметрҳои асосии макроиқтисодиро ба ҳам мепайвандад, аз ин рӯ, имкониятҳои ҳисобҳои сенариявии пешгӯишаванда воқеан бепоёнанд. Бисёр вариантҳои проблемаҳо, ки бо истифодаи усули “хароҷот-истеҳсол” ҳал карда шудаанд, дар амалияи таҳқиқоти байнисоҳавии ватанӣ ва хориҷӣ анъанавӣ шудаанд. Масалан, дар асоси модели “хароҷот-истеҳсол” афзоиши ММД-ро аз ҳисоби кам шудани истифодаи неруи барқ дар соҳаҳо ҳисоб кардан мумкин аст.

Васеъ намудани доираи истифодаи абзорҳои ТБ, пеш аз ҳама, бо тавозунҳои байнисоҳавии ҷаҳон алоқаманд аст. Дар шароити табдил ёфтани иқтисоди ҷаҳонӣ ба бозори ягонаи молҳо, хидматҳо, сармоя, меҳнат ва дониш, моделҳои тавозуни байнисоҳавии ҷаҳонӣ воситаи бебаҳо барои арзёбии тағйироти параметрҳои ба ҳам вобастаи системаҳои иқтисодии миллӣ шуда истодаанд.

Мавзуи моделҳои глобалии иқтисодии иқтисоди ҷаҳонӣ дар солҳои 70-ум ба вуҷуд омадааст. Дараҷаи ҳамбастагӣ ва ҳамкориҳои омилҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, илмӣ, техникӣ, ҳарбӣ, экологӣ ва ғайра дар миқёси ҷаҳонӣ ҳатто дар он замон вазифаҳои моделсозӣ, таҳлил ва пешгӯии ин равандҳоро ниҳоят таъхирнопазир кард. Машхуртарин, миқёснок ва муфассалтарин моделҳои ҷаҳонии он давра модели таҳти роҳбарии В.Леонтьев ва сарпарастии СММ таҳияшуда буд [13].

Ҷадвалҳои ҷаҳонии “хароҷот-истеҳсол” одатан бо фармоиши ташкилотҳои манфиатдори байналмилалӣ аз ҷониби олимони якҷанд кишвар таҳия карда мешаванд. Пойгоҳҳои иттилоотии WIOD ва ОЭСР маъруфтарин мебошанд. Имкониятҳои дигари тавозуни байнисоҳавӣ вуҷуд доранд, масалан, Exiopol [25], ки дар асоси маълумоти Eurostat тартиб дода шудааст, 43 кишварро фаро мегирад. Дар адабиёти махсус аксар вақт пойгоҳи иттилоотӣ ва модели дар Донишгоҳи Сидней - Эора (Австралия) [24, с.81] таъсисёфта зикр карда мешавад, ки 187 кишварро фаро мегирад ва дар асоси маълумоти солҳои 1990-2011 асос ёфтааст. Дар Институти иқтисодҳои рӯ ба рушд (Ҷопон) вариантҳои зиёди тавозуни ҷаҳонӣ таҳия карда мешаванд. Вариантҳои гуногун тавассути гурӯҳбандии гуногуни кишварҳо ва соҳаҳо ба даст оварда мешаванд.

Инчунин, як модели байникишварӣ дар Олмон таҳия шудааст, ки 55 кишвар, 48 бахшро дар бар мегирад ва дар асоси маълумоти ОЭСР таҳия шудааст.

Таваччуҳ ба тавозунҳои ҷаҳонии байнисоҳавӣ дар замони имрӯза бо сабаби равандҳои ҷаҳонишавӣ ба амал омадааст. Охири ҷам зарурати тартиб додани чунин тавозун ва ҷам имконоти татбиқи чунин лоиҳаҳоро муайян мекунад. Тавозунҳои ҷаҳонии байнисоҳавӣ, ки дар асоси ҷадвалиҳои миллии “хароҷот-истеҳсол” ва муносибатҳои тиҷоратии байни кишварҳо тартиб дода шудаанд, имкон медиҳанд, ки масъалаҳои пешгӯишаванда ва таҳлилий дар сатҳи нав ҳал карда шаванд.

Зиёда аз даҳ сол аст, ки ҷомеаи ҷаҳониро мушкилоти таъсири глобалии антропогенӣ ба иқлим ба ташвиш овардааст. Барои таҳияи тадбирҳои системаи муносири танзими байналмилалӣ иқлим нишондиҳандаҳои миқдорӣ сатҳи ифлосшавӣ ва манбаҳои онҳо ниҳоят муҳиманд.

Партовҳои гази гармхонаӣ аз истеҳсолот дар маркази баҳси сиёсати иқлимӣ қарор доранд. Масалан, партовҳои гази карбон, ки бо истеҳсоли маҳсулоти дар Россия истеъмолшаванда, вале дар дигар кишварҳо истеҳсолшаванда алоқаманданд, бояд ба Россия мансуб бошанд ва баръакс. Модели тавозуни вуруди маҳсулоти ҷаҳонӣ имкон медиҳад, ки ҳаҷми ифлоскунондаҳое, ки ба маҳсулот ё хидмати мушаххас вобастаанд, ҳамчун як қисми талаботи ниҳой ҳисоб карда шаванд. Чунин натиҷаҳо, бешубҳа, дар таҳияи чораҳои танзими байналмилалӣ иқлим ба назар гирифта мешаванд.

Самти дигари муҳими татбиқи тавозунҳои ҷаҳонии байнисоҳавӣ баҳодиҳии параметрҳои миқдорӣ занҷирҳои арзиши ҷаҳонӣ (GVC - Global Value Chain) мебошад. Дар истилоҳоти модели тавозуни ҷаҳонии байнисоҳавӣ тафсири GVC хеле шаффоф ба назар мерасад: муаррифии арзиши маҳсулот ё хидмати мушаххас дар тақозои ниҳой ҳамчун маҷмуи арзишҳое, ки аз ҷониби соҳаҳои мухталиф бевосита ё ғайримустақим дар раванди истеҳсоли маҳсулот ё хидмат мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Вобаста ба соҳаҳои кишварҳои гуногун, ки иштирокчиҳои бавучудории «арзиши изофӣ» мебошанд, чунин таҷзия ба занҷираи ҷаҳонии арзиши изофӣ мубаддал мегардад, яъне дар асоси модели тавозуни ҷаҳонии байнисоҳавӣ ҳама гуна маҳсулот ҳамчун арзиши изофаи ашғашта ҳисобида мешавад. Ҳамин тариқ, миқдори ҳиссаи арзиши изофии ҳар як соҳаро дар ҳар як кишвар дар таркиби арзиши маҳсулоти мушаххас дар талаботи ниҳойи ҷаҳонӣ муайян кардан мумкин аст.

Ин услубро метавон барои баҳодиҳии ҳиссаи арзиши изофаи хориҷӣ дар содирот низ истифода бурд. Абзорҳои ҷадвали ҷаҳонии «хароҷот-истеҳсол» барои арзёбии нишондиҳандаҳои иқтисодӣ имкониятҳои нав фароҳам меорад. Масалан, муҳаққиқони занҷирҳои ҷаҳонии арзиш дар кишварҳои Аврупо ба хулосае омаданд, ки самаранокии баланди баъзе кишварҳои Иттиҳоди Аврупо дар самти рушди нишондиҳандаҳои содирот ба барҳам хӯрдани робитаи онҳо ба даромад ва ташкили ҷойҳои нави корӣ дар баҳши истеҳсоли оварда расонид. Аз ҷумла, таъкид карда

мешавад, ки содироти умумӣ рақобатпазирии кишварҳоро аз будаш зиёд нишон медиҳад.

Ба тавозуни ҷаҳонии байнисоҳавӣ на танҳо созмонҳои байналмилалӣ, балки кишварҳои алоҳида, инчунин субъектҳои иқтисодӣ ҳавасманданд. Масалан, дар заминаи модели байникишварии «хароҷот-истеҳсол» имконоти тавсеаи содирот (иқтидори бозор) -и молҳои Россияро метавон ҳисоб кард. Аз ҷумла, имконпазир аст, ки оқибатҳои тавсеаи содироти маҳсулоти нафтии нисбатан сердаромади Россия ба кишварҳои Иттиҳоди Аврупо арзёбӣ карда шаванд. Татбиқи чунин сценария дар асоси тавозуни ҷаҳонии байнисоҳавӣ тағйироти мувофиқро дар коэффитсиентҳои савдои модел пешбинӣ мекунад. Инчунин, дар заминаи модели ҷаҳонии «хароҷот-истеҳсол» нишондиҳандаҳои дурнамои талабот ба молҳои Россияро дар робита бо лоиҳаҳои миқёси калони иқтисодӣ дар кишварҳои шарикӣ Федератсияи Россия арзёбӣ кардан мумкин аст. Нишондиҳандаҳои содиротии соҳавӣ барои оянда низ метавонанд дар асоси таҳлили динамикаи коэффитсиентҳои технологии тавозуни воридотӣ-истеҳсолии кишварҳои шарикӣ Федератсияи Россия ва ғайра арзёбӣ карда шаванд.

Дар бораи дастовардҳои ҷаҳонӣ дар рушди методи «хароҷот-истеҳсол» сухан ронда, қувваҳои пешбарандаи ин равандро дар канор мондан комилан дуруст нест. Пеш аз ҳама, ин Ассотсиатсияи байналмилалӣ «хароҷот-истеҳсол» (International Input-Output Association – ИОА) мебошад, ки онро В.Леонтйев таъсис додааст ва он соли 1988 дар Вена ба қайд гирифта шудааст. Дар тӯли солҳо ҳадафи ИОА рушди дониш дар соҳаи таҳлили «хароҷот-истеҳсол», аз ҷумла такмил додани пойгоҳи иттилоотӣ, ғояҳои назариявӣ ва моделсозӣ, инчунин барномаҳои анъанавӣ ва нав дар асоси усули «хароҷот-истеҳсол» буд. Дар солҳои гуногун президентҳои ассотсиатсия шогирдони В.Леонтйев - А.Картер, К.Поленске, Ф.Дачин, инчунин дигар мутахассисони маъруфи соҳаи моделсозии байнисоҳавӣ Ҷ.Остерхавен, Э.Дизенбахер ва дигарон буданд.

Маркази INFORUM (Interindustry Forecasting at the University of Maryland) дар Донишгоҳи Мэриленд, ки 50 сол пеш аз ҷониби шогирди В.Леонтйев Клоппер Алмон [10, с.12], ки ҳоло профессори фаҳрии донишгоҳи мазкур мебошад, таъсис ёфтааст, ба таври васеъ шинохта шудааст. Моделҳои динамикии Interindustry-Makroeconomic (IM), ки онро марказ таҳия кардааст, усули «хароҷот-истеҳсол»-ро бо муодилаҳои эконометрикӣ муттаҳид мекунад ва воситаи маъмули пешгӯӣ ва ҳисобҳои таҳлилӣ мебошанд. Дар баробари ин, INFORUM бо ташкилотҳои хориҷӣ ва гурӯҳҳои тадқиқотӣ, ки бо моделсозии байнисоҳавӣ машғуланд, ҳамкорӣ мекунад.

Хулоса, усули “хароҷот-истеҳсол” бо истифода аз тавозуни байнисоҳавӣ обзори муҳимтарин дар таҳқиқоти муосир барои дурнамозии рушди иқтисодии кишвар, муайян кардани соҳаҳои

афзалиятнок, истифодаи самарабахши маблағгузориҳо ва муайянсозии таносуби беҳтарини сармоягузорӣ мебошад.

Адабиёт

1. Аганбегян А.Г. Экономико-математический анализ межотраслевого баланса СССР / А.Г. Аганбегян, А.Г. Гранберг. - М.: Мысль, 1968. - 357 с.
2. Баранов Э. Ф. и другие. Вопросы построения таблиц «затраты-выпуск» России в международных классификаторах / Э.Ф. Баранов и другие. // Экономический журнал Высшей школы экономики. - 2014. - Т.18. - №1. - С. 7-42.
3. Баранов Э.Ф. Об основных направлениях развития метода межотраслевого баланса / Э.Ф. Баранов // Межотраслевые исследования: сборник статей. - М.: Статистика, 1974. - 143 с.
4. Баранов Э. Ф. Проблемы разработки схемы динамической модели межотраслевого баланса / Э.Ф. Баранов // Экономика и математические методы. - 1968. - Т.IV. - №1. - С. 26-41;
5. Вохидов У.М. Механизм расчета налогового поступления на основе модель межотраслевого баланса / У.М. Вохидов // Экономика и общество в условиях пандемии: взгляд молодых. материалы XVII международной конференции (Челябинск, 16 февраля 2021г). – Челябинск, 2021. – С. 60-64.
6. Географический энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1989. – 397с.
7. Гранберг А.Г. Моделирование социалистической экономики. Учебник / А.Г. Гранберг. - М.: Экономика, 1988. - 487 с.
8. Гранберг А.Г. Принципиальная структура комплекса моделей для прогнозирования финансово-экономического состояния регионов в двухуровневой системе «Федеральный центр регионы – субъекты РФ» / А.Г. Гранберг, С.А. Суспицын // Анализ и моделирование экономических процессов переходного периода в России. –Новосибирск. - 1997. - С. 103-117.
9. Иброҳимзода И.Р. Муаммоҳои логистикаи воситаҳои истеҳсолот ва истифодаи такрории захираҳои моддӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария, методология ва амалия. Монография / И.Р. Иброҳимзода, Ф. Мирзоахмедов, А.Ҳ. Исмаилов. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 207 с. ISBN978-99985-58-02-1
10. Клоппер А. Искусство экономического моделирования / А. Клоппер. -Отв. ред. М.Н. Узяков; общая ред. и пер. с англ. Г.Г. Сапова, Г.Р. Серебрякова. - М.: МАКС Пресс, 2012. - 648 с.
11. Клоцвог Ф.И. Экспериментальные расчеты упрощенной динамической модели межотраслевого баланса /Ф.И. Клоцвог, В.И. Новичков // Проблемы моделирования народного хозяйства. - Новосибирск: Наука, 1970.
12. Коссов В.В. Межотраслевые модели /В.В. Коссов. - М.: Экономика, 1973. - 220 с.
13. Леонтьев В. Будущее мировой экономики / В. Леонтьев. - М.: Международные отношения, 1979. - 212 с.
14. Лисин В.С. Отрасль в системе межотраслевых связей: возможности анализа и прогнозирования / В.С. Лисин, М.Н. Узяков. - М.: ТЕИС, 2002. - 215 с.
15. Межотраслевой баланс экономического района. Методика составления / Под. ред. Л.Е. Минца, В.В. Коссова, Э.Ф. Баранова. - М.: Наука, 1967. - 332 с.
16. Мирзоахмедов Ф. Детерминированные и стохастические оптимизационные модели межотраслевого баланса / Ф. Мирзоахмедов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе. – 2011. - 1/10. - С.151-158. ISSN 2413-5151
17. Моделирование народно-хозяйственных процессов / Под. ред. В.С. Дадаева. - М.: Экономика, 1973. - 479 с.

18. О Комплексной программе научно-технического прогресса [электронный ресурс]. - URL: <https://ecfor.ru/-publication/kompleksnaya-programma-nauchno-tehnicheskogo-progressa-sssr/> (дата обращения: 23.04.2022).
19. Оптимизационные и балансовые модели народного хозяйства / Под редакцией К.К. Вальтуха, И.А. Ицковича. - Новосибирск: Наука. 1977. - 253 с.
20. Оптимизация территориальных систем. Межотраслевые балансы в анализе территориальных пропорций СССР. - Новосибирск: Наука, 1975. - 302 с.
21. Опыт разработки плановых межотраслевых моделей экономического района / Под. ред. Э.Ф. Баранова, А.В. Кольцова. - М.: Наука, 1978. - 276 с.
22. Стрижкова Л.А. Роль макроэкономических исследований в государственном управлении экономикой переходного периода / Л.А. Стрижкова. - М.: ИМЭИ, 1997. - 251 с.
23. Широ́в А.А. Многоуровневые исследования и долгосрочная стратегия развития экономики / А.А. Широ́в. - М.: МАКС Пресс, 2015. - 264 с.; Широ́в А.А. Межотраслевая макроэкономическая модель RIM – развитие инструментария в современных экономических условиях / А.А. Широ́в, А.А. Янтовский // Проблемы прогнозирования. - 2017. - №3. - С. 3-18.
24. Кандиерова, Д. О. Инвестиционные процессы в Республике Таджикистан: региональный аспект / Д. О. Кандиерова, Б. Г. Сафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2015. – № 2/1(157). – С. 176-185.
25. WIOD // Working Paper, No 10. [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.wiod.org/projectinfo/publications>; <https://www.iioa.org/-news/io-data>
-

УДК: 657.2 (100)

АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНЫХ МОДЕЛЕЙ УЧЁТНО-АНАЛИТИЧЕСКОГО И КОНТРОЛЬНОГО ПРОЦЕССА ПО СОЦИАЛЬНОМУ СТРАХОВАНИЮ И ПЕНСИЯМ

Абдурахмонова Мукадамхон Зокирхоновна - к.э.н., зав. кафедрой бухгалтерского учёта, анализа и аудита Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 735000, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 29-1а-25. Тел.: (+992) 92-765-19-81.

Статья охватывает научные исследования в аспекте сравнительного анализа зарубежных моделей бухгалтерского учёта с целью внедрения некоторых подходящих элементов в деятельность учётно-аналитического и контрольного процесса по направлению социального страхования Таджикистана. Выделены факторы, влияющие на выбор моделей учётно-аналитического и контрольного процесса в деятельности органов государственного социального страхования Таджикистана. Произведена группировка стандартов, в зависимости от масштаба их использования, в частности полномасштабное внедрение МСФО, принятие МСФО с учётом национальных стандартов, а также применяющие национальные стандарты с учётом МСФО. Также систематизированы основные показатели учётно-аналитического и контрольного процесса системы социального и страхования и пенсий стран ближнего и дальнего зарубежья.

Ключевые слова: модели бухгалтерского учёта, социальное страхование, пенсия, МСФО, GAAP, учётно-аналитический и контрольный процесс, органы социального

страхования и пенсий, социальные взносы, особенности учётной системы и финансовая отчётность.

ТАҲЛИЛИ МОДЕЛҲОИ ХОРИҶИИ РАВАНДИ БАҲИСОБГИРИЮ ТАҲЛИЛӢ ВА НАЗОРАТИИ СУҒУРТАИ ИҶТИМОӢ ВА НАҒАҚА

Абдурахмонова Муқадамхон Зокирхоновна – н.и.и., мудири кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ, таҳлил ва аудити Донишқадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. Суроға: 735000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, 29-1а-25. Тел.: (+992) 92-765-19-81

Дар мақола тадқиқоти илмӣ дар ҷанбаи таҳлили муқоисавии моделҳои баҳисобгирии муҳосибӣ бо мақсади ворид намудани баъзе унсурҳои мувофиқ ба фаъолияти баҳисобгирӣ, таҳлилӣ ва назоратӣ дар самти суғуртаи иҷтимоӣ дар Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Омилҳое, ки ба интихоби моделҳои баҳисобгирӣ-таҳлилӣ ва назоратӣ ба фаъолияти мақомоти суғуртаи давлатии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсир мерасонанд, муайян карда шудаанд. Гурӯҳбандии стандартҳо вобаста ба миқёси истифодаи онҳо, аз ҷумла татбиқи пурраи СБҲМ, қабули СБҲМ бо назардошти стандартҳои миллӣ, инчунин истифодаи стандартҳои миллӣ бо назардошти СБҲМ татбиқ карда шудааст. Нишондиҳандаҳои асосии раванди баҳисобгирӣ-таҳлилӣ ва назоратии низоми суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақаи кишварҳои хориҷи наздик ва дур низ ба низом дароварда шудаанд.

***Калидвожаҳо:** моделҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, суғуртаи иҷтимоӣ, нафақа, СБҲМ, GAAP, раванди баҳисобгирӣ-таҳлилӣ ва назоратӣ, мақомоти суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақа, пардохтҳои иҷтимоӣ, хусусиятҳои низоми баҳисобгирӣ ва ҳисоботи молиявӣ.*

ANALYSIS OF FOREIGN MODELS OF ACCOUNTING-ANALYTICAL AND CONTROLLING PROCESS FOR SOCIAL INSURANCE AND PENSIONS

Abdurahmonova Muqadamkhon Zokirkhonovna – PhD doctor, Head. Department of “Accounting, analysis and audit” of the Institute of Economics and Trade of the Tajik State University of Commerce. Address: 735000, Republic of Tajikistan, Khujand, 29-1a-25. Tel.: (+992) 92-765-19-81

The article covers scientific research in the aspect of comparative analysis of foreign accounting models with the aim of introducing some suitable elements into the activities of the accounting, analytical and control process in the direction of social insurance in Tajikistan. Factors influencing the choice of accounting, analytical and control process models in the activities of state social insurance bodies in Tajikistan are identified. A grouping of standards has been made depending on the scale of their use, in particular the full-scale implementation of IFRS, the adoption of IFRS taking into account national standards, as well as those applying national standards taking into account IFRS. The main indicators of the accounting, analytical and control process of the social insurance and pension systems of near and far abroad countries are also systematized.

***Key words:** accounting models, social insurance, pensions, IFRS, GAAP, accounting-analytical and controlling process, social insurance and pension authorities, social contributions, features of the accounting system and financial reporting.*

В современных условиях нестабильности и устойчивого развития экономики стран мира, считаем необходимым исследовать отличительные аспекты деятельности социального страхования в зарубежных странах.

Основное отличие заключается в том, что во многих зарубежных странах имеются негосударственные пенсионные фонды [6]. Но у каждого государства имеются свои методы стимулирования и привлечения социальных взносов в негосударственные пенсионные фонды. Общеизвестно, что для привлечения социальных взносов со стороны работодателей необходимо заслужить определенную степень доверия [3].

По нашему мнению, совершенствование учёта в органах социального страхования в Республике Таджикистан необходимо осуществлять, поэтапно применив те элементы учётно-аналитического и контрольного процесса зарубежных стран, которые можно адаптировать под национальную систему. Итак, мы полагаем, что в результате исследования основных элементов бухгалтерского учёта некоторых стран мира, экономика которых ближе к экономическому положению Республики Таджикистан можно использовать отдельные элементы практики стран ближнего и дальнего зарубежья. В этой связи исследованы особенности учётной системы некоторых стран дальнего и ближнего зарубежья, но мы полагаем, что во всем мире нет ни одной страны, порядок ведения учёта которых был одинаковым, но также по виду практикуемой модели невозможно сделать выбор в сторону правильной и эффективной модели, поскольку использование той или иной модели зависит от следующих факторов:

- экономического положения страны;
- целей учёта и отчётности;
- степени глобализации страны [7].

В этом аспекте нами проведено исследование по направлению определения особенностей учётно-аналитического и контрольного процесса в органах государственного социального страхования.

На основании проведенного исследования по направлению используемых моделей бухгалтерского учёта и финансовой отчётности странами дальнего и ближнего зарубежья нами выделены страны и практикуемые модели, некоторые элементы которых можно адаптировать под учётную систему органов социального страхования Республики Таджикистан.

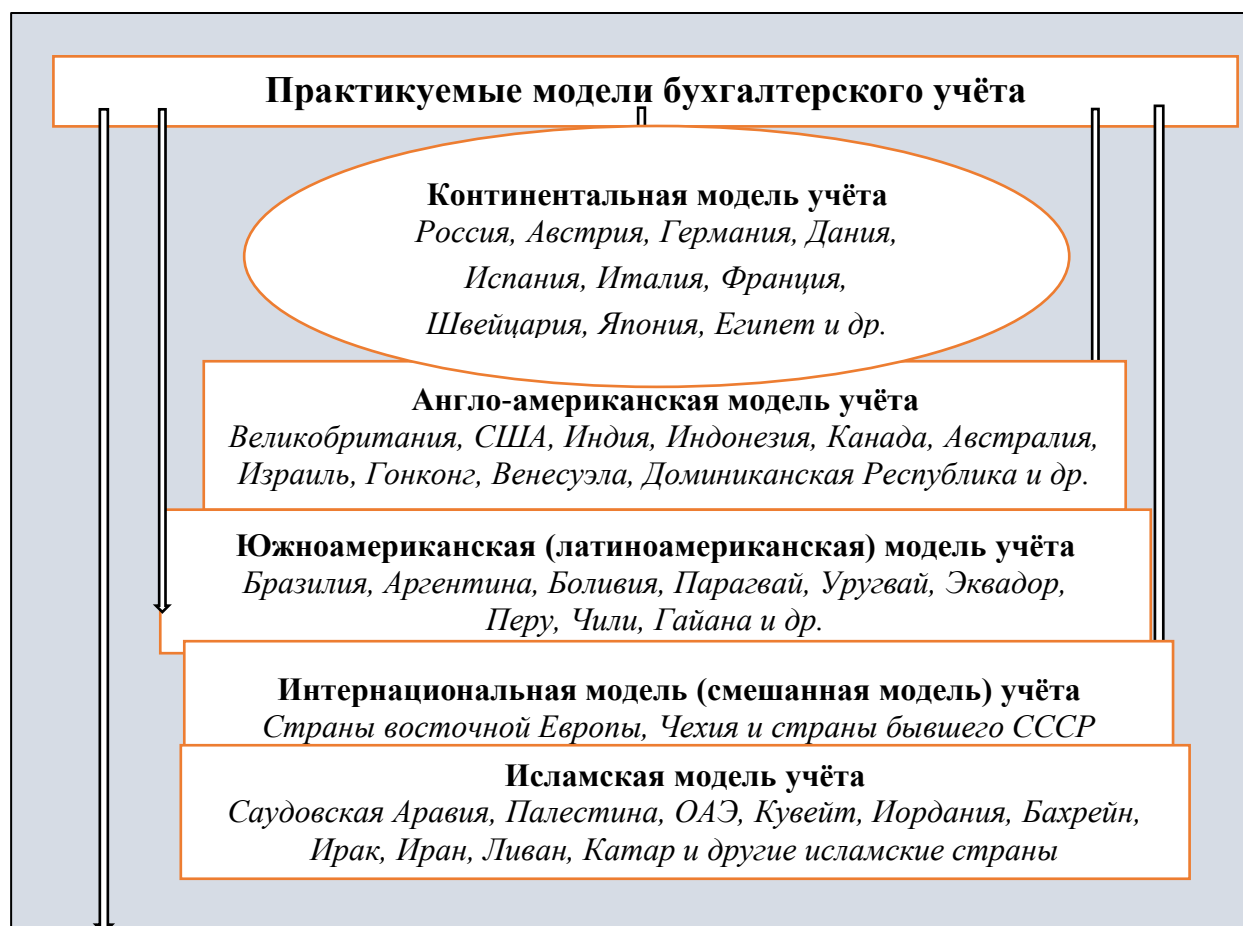

Рисунок 1. Практикуемые модели бухгалтерского учёта некоторыми странами мира

Источник: Жарикова Л.А. Бухгалтерский учёт и отчётность в зарубежных странах. Учебное пособие / Л.А. Жарикова, Н.В. Наумова. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. – 160 с.

Одним не менее важных факторов, влияющим на совершенствование учётно-аналитического процесса системы государственного социального страхования - является методика и размер уплаты социальных взносов. В этой связи исследование некоторых стран мира по данному аспекту способствует совершенствованию методики формирования социальных взносов в Республике Таджикистан (таблица 1).

Таблица 1. - Основные элементы учётно-аналитического и контрольного процесса органов государственного социального страхования и пенсий некоторых стран мира

Исследованные страны	Особенности применяемой модели бухгалтерского учёта	Средний размер пенсии за 2021 год[3] (в дол. США)	Система уплаты социальных взносов

Китай	Континентальная модель - учёт полностью регламентируется государством и отличается консервативностью и отчётные данные хранятся в течение 15 лет в специально отведенном месте.	465 дол. США	Взносы работодателей 20% от фонда зарплаты Взносы работников 8% от зарплаты
Хорватия	Интернациональная модель - используют международные бухгалтерские стандарты как национальные стандарты	71 дол. США	Взносы работодателей 20% от фонда зарплаты, причём 5% от суммы уплаченных страховых взносов зачисляются на индивидуальные счета застрахованных лиц
США	Англо-американская модель - особенность заключается в простоте составления отчётности, максимальная прозрачность данных и минимизация государственного вмешательства	1500 дол. США	Ставка социального взноса как для работодателя, так и для работника - 7,65%
Россия	Континентальная модель - основана на таблицах по корректировке прибыли с целью определения налоговых обязательств. [2] Расчёт осуществляется полностью через банковскую инфраструктуру.	227 дол. США	Стандартная ставка страховых взносов - 30% от зарплаты сотрудника. Из них 22% - пенсионное страхование до достижения предельной базы, а далее 10%, 5,1% - медицинское и 2,9% на случай больничных, декретов и прочих вариантов нетрудоспособности Работодатели: 6 % от зарплаты, социальное и медицинское страхование по 1,5%
Казахстан	Интернациональная модель - основана на МСФО и жестко контролируется государством.	222 дол. США	С 1 января 2023 года введен «Единый платеж», содержащий: ИПН с дохода работников, обязательные пенсионные взносы, социальные отчисления, взносы и отчисления на обязательное социальное медицинское страхование. Ставка единого платежа составляет: с 1 января 2023г.

			20%, 2024г. - 21,5%, 2025г. - 23,8%, 2026г. -24,8%, 2027г. – 25,8%, 2028г.-26,3%. Для плательщиков единого платежа доля обязательных пенсионных взносов в ставке единого платежа составляет ежегодно с убывающим темпом: с 1 января 2023г. - 50%, 2024г.-46,5%, 2025г. - 42%, 2026г. - 40,3%, 2027г.-38,8%, 2028г.-38%.
Узбекистан	Континентальная модель - применяются национальные стандарты учёта и в большей степени обеспечивают информацию для налоговой отчётности.	70 дол. США	Ставка отчислений физических лиц в Пенсионный фонд 8%; Для юридических лиц - 25%.
Таджикистан	Интернациональная модель - приняты МСФО, как основа национальных стандартов и высокая степень государственного регулирования.	28 дол. США	Юридические лица: для бюджетных учреждений - 25% Другие организации - 20% Физические лица: для бюджетных - 1% для других - 2%

Источник: Страны, уже использующиеся МСФО или предполагающие переход на МСФО. [электронный ресурс]. - URL: https://gaap.ru/articles/strany_uzhe_ispolzuyushchiesya_msfo_ili_predpolagayushchie_perekhod_na_msfo/ (дата обращения: 12.10.2023)

По данным исследований, приведенных в таблице, можно полагать, что у каждой страны имеются свои особенности ведения бухгалтерского учёта и отчётности в соответствии с их традициями, национальными особенностями, экономическим положением и другими факторами, влияющие на практикуемую модель учёта и отчётности. Результат исследований является доказательством того, что аналогичная модель, используемая одновременно несколькими странами имеют общность, но также в большей степени наблюдаются отличительные стороны. В этой связи нами хотелось бы отметить, что приведенный в таблице перечень является не случайным, поскольку в результате исследования вопросов учётно-аналитического и контрольного процесса в органах социального страхования и пенсий этих стран мира мы выделили некоторые элементы, которые можно использовать в условиях Республики Таджикистан с учётом особых корректировок. Итак, нами были выбраны для исследования именно эти страны ближнего и дальнего зарубежья. Конечно, имеются развитые страны с очень примерной пенсионной системой, но необходимо отметить, что из-за некоторых барьеров, в частности национальных, экономических, социальных, демографических и других

полное внедрение пенсионных моделей этих стран является затруднительно и даже невозможно [1]. Но общеизвестно, что невозможно развиваться и совершенствоваться без анализа учётных и пенсионных систем развитых стран мира, поскольку это приведёт к полному консерватизму. В этом аспекте, учитывая специфику и возможности бухгалтерского учёта в органах государственного социального страхования, нами проделана попытка формирования инновационной схемы учётно-аналитического и контрольного процесса органов социального страхования и пенсий на основании опыта зарубежных стран мира в условиях цифровой экономики [2].

В этом аспекте можно полагать, что все страны уже перешли на МСФО, находятся на стадии перехода [5]. Но практика показывает, что степень и масштаб перехода на международные стандарты у каждой страны абсолютно отличается и нами произведена группировка стандартов в следующем формате:

- полномасштабное внедрение МСФО;
- принятие МСФО с учётом национальных стандартов;
- применение национальных стандартов с учётом МСФО.

В этой связи выявим страны, использующие МСФО (табл. 2.).

Таблица 2. - Анализ стран использующих МСФО и GAAP

Страны, использующие МСФО – это всемирный язык бухгалтеров (страны ЕС и многие страны Азии и Южной Америки)
ОАЭ, Ангилья, Антигуа, Барбуда, Армения, Австрия, Австралия, Багамы, Бахрейн, Барбадос, Бельгия, Ботсвана, Болгария, Чили, Коста, Рика, Хорватия, Кипр, Греция, Денмарк, Доминиканская республика, Эквадор, Египет, Эстония, Фиджи, Финляндия, Франция, Германия, Грузия, Гана, Гренада, Гватемала, Гаяна, Гондурас, Гонконг, Венгрия, Исландия, Ирак, Ирландия, Италия, Ямайка, Иордания, Казахстан, Кения, Кувейт, Кыргызстан, Латвия, Ливан, Лихштейн, Литва, Люксембург, Македония, Малави, Мальта, Маврикий, Монголия, Монтенегро, Намбия, Нидерланды, Непал, Новая Зеландия, Никарагуа, Норвегия, Оман, Панама, Новая Гвинея, Перу, Польша, Португалия, Катар, Румыния, Сербия, СиеррЛеон, Словения, Словацкая Республика, Южная Африка, Испания, Швеция, Таджикистан, Танзания, Тринидат, Украина, Великобритания и Палестина.
Страны, использующие GAAP – широко используется в США (могут использовать все страны, в США - US GAAP, в России – RUS GAAP и т.д.)

Источник: Страны, уже использующиеся МСФО или предполагающие переход на МСФО. [электронный ресурс]. https://gaap.ru/articles/strany_uzhe_ispolzuyushchiesya_msfo_ili_predpolagayushchie_perekhod_na_msfo/ (дата обращения: 12.10.2023)

Имеются некоторые страны бывших СССР, экономика которых ближе к Таджикистану. Исследования показали, что не все страны перешли на международный учёт бухгалтерского учёта, но большинство стран Европы уже давно перешли на международные стандарты, которые имеют больше опыта и практикуют наиболее эффективные методы решения вопросов в аспекте социального страхования и пенсий [4]. Но, необходимо отметить, что

граждане Таджикистана, временно работающие в Российской Федерации, но не имеющие Российское гражданство нуждаются в социальной поддержке, в этом аспекте хотелось бы предложить открыть представительство органов государственного социального страхования и пенсии Таджикистана в России и привлечь их в социальный взнос, который обеспечивает пенсию в Таджикистане. На сайте пенсионного фонда Российской Федерации имеется страничка, в которой каждый желающий может воспользоваться пенсионным калькулятором, с помощью которого при наличии всех информационных данных может рассчитать сумму своей пенсии.

В этом аспекте выделены группы пользователей международных стандартов, которые классифицированы в зависимости от масштаба их использования (рисунок 2):

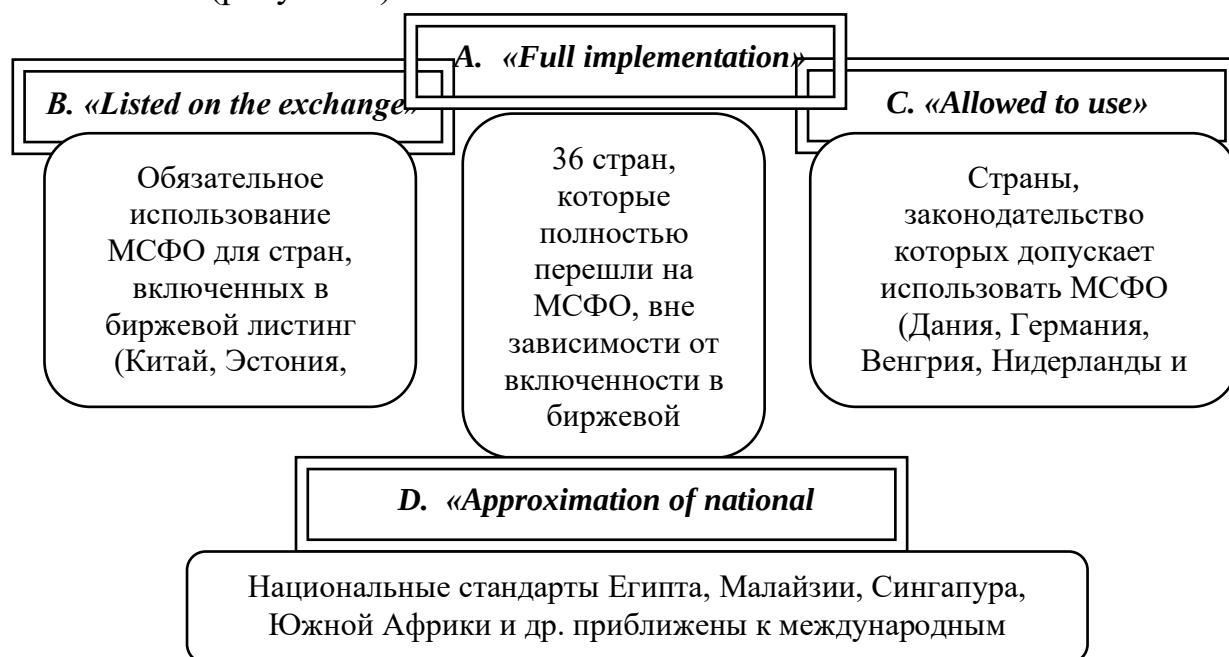

Рисунок 2. Группировка «Европейских стран - пользователей МСФО, не входящих в ЕС»

Источник: Страны, уже использующиеся МСФО или предполагающие переход на МСФО. [электронный ресурс]. –URL: https://gaap.ru/articles/strany_uzhe_ispolzuyushchiesya_msfo_ili_predpolagayushchie_perekhod_na_msfo/ (дата обращения: 12.10.2023)

Группы пользователей, приведенные в вышеприведенном рисунке, имеют следующую трактовку, в частности:

- А. «Страны, полностью внедрившие МСФО»;
- В. «Страны, включенные в биржевой листинг»;
- С. «Страны, законодательство которых разрешает использовать МСФО»;
- Д. «Страны, использующие стандарты, приближенные к МСФО».

В этом аспекте мы полагаем, некоторые стороны практики бухгалтерского учёта сферы социального страхования и пенсий этой страны можно

адаптировать под деятельность ГАССИП в Таджикистане, как одну из опытных стран, использующих международные стандарты.

В результате исследования мы полагаем, что каждый пенсионер, при получении накопленной части пенсии, получив детализацию начисленной и выплаченной суммы пенсионного страхования, может убедиться в прозрачности бухгалтерских расчётов в органах государственного социального страхования. Поскольку у каждого работника может появиться сомнение о полноте выплаты накопленных средств за счёт ежемесячных социальных взносов.

Литература

- 1.Бобиев И.А. Шартҳо ва принсипҳои тартиб додани ҳисоботи зерсохторҳои дохилӣ / И.А. Бобиев, Қ.Х. Барфиев // Зарурати баландбардории маърифати молиявии аҳоли ва нақши он дар таъмини рушди устувори иқтисодӣ: маҷмӯаи маводҳои конфронси имлӣ-амалии ҷумҳуриявӣ (ш. Душанбе, 31 март с.2016). - Душанбе: ЧДММ «Нашри Камол», 2016. - С.120-124;
- 2.Дяченко Д.В. Международные модели бухгалтерского учета //Молодой ученый. - 2017. - №40 (174). - С.108-110. - [электронный ресурс]. - URL: <https://moluch.ru/archive/174/45809/> (дата обращения: 01.10.2023).
- 3.Жарикова Л.А. Бухгалтерский учёт и отчётность в зарубежных странах. Учебное пособие / Л.А. Жарикова, Н.В. Наумова. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. – 160 с.
- 4.Каримов Б.Ҳ. ва дигарон. Стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ. Васоити таълимӣ / Б.Ҳ. Каримов ва дигарон. - Душанбе: Ирфон, 2014. – 440 с.
- 5.Каримов Б.Ҳ. ва дигарон. Баҳисобири молиявӣ. Китоби дарсӣ / Б.Ҳ. Каримов ва дигарон. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 552 с.
- 6.Каримов Б.Х. Современное состояние бухгалтерского учёта в Республике Таджикистан. Монография / Б.Х. Каримов, М.Б. Каримиён. - Душанбе: ИПС, 2018. – 350 с.
- 7.Караев С. В каких странах бывшего СССР самые высокие и низкие пенсии? [электронный ресурс]. - URL: <https://asiaplustj.ru/news/tajikistan/society/20220728/v-kakih-stranah-bivshego-sssr-samie-visokie-i-nizkie-pensii> (дата обращения: 15.08.2023)
8. Страны, уже использующие МСФО или предполагающие переход на МСФО. [электронный ресурс]. - URL: https://gaap.ru/articles/strany_uzhe_ispolzuyushchiesya_msfo_ili_predpolagayushchie_pere_khod_na_msfo/ (дата обращения: 12.10.2023)

УДК: 338.2

РИСКИ И УГРОЗЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Попов Николай Анатольевич – к.э.н., доцент, заведующий отделом подготовки научных и научно-педагогических кадров Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 907960096.

Иматчоев Зинатио Хизматчоевич – к.э.н., доцент, заместитель директора по учебной части Колледжа информатики и компьютерной техники города Душанбе. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Борбад, 48/1. Телефон: 988256581.

Экономическая безопасность предприятия – это состояние защищенности жизненно важных интересов предприятия от воздействия внутренних и внешних дестабилизирующих факторов, и угроз, формирующихся руководством и коллективом

предприятия путем эффективного использования его ресурсов, а также реализации мероприятий экономического, правовых, организационно-технических, технологического и социального характера. Авторы отмечают, что цифровизация вносит изменения в экономику страны: в том числе в объем услуг, использование рабочей силы, инвестиции в физический и человеческий капитал, технологии и их распространение, использование бизнес-услуг, в том числе финансовых, юридических, управленческих, информационных и консалтинг, эффективность производства, производительность труда и конкурентоспособность, культура, образ жизни и система ценностей. Предложенные риски и угрозы безопасности предприятий в условиях цифровой экономики подчеркивают необходимость совершенствования системы электронной безопасности. При этом в статье отражены особенности процесса обеспечения электронной безопасности в условиях цифрового развития в разработке и использовании отдельных инструментов, и оценке рисков и показателей уровня экономической безопасности, обеспечении подсистем содержащий информационную, технологическую, кадровую, инвестиционную и нормативную составляющие.

Ключевые слова: электронная безопасность, эффективность производства, экономическая безопасность предприятия, цифровизация, цифровые технологии, угрозы экономической безопасности, цифровая экономика, информационная система и ресурсы, несанкционированная атака и кибератака, оценка рисков, цифровая среда, обработка цифровых данных субъекта.

ХАВФҲО ВА ТАҲДИДҲО БА АМНИЯТИ ИҚТИСОДИҶ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Попов Николай Анатольевич - н.и.и., дотсент, сардори шуъбаи омодакунии кадрҳои илмӣ ва илмӣ-педагогии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: 907960096

Иматчоев Зинатио Хизматчоевич - муовини директор оид ба корҳои таълими Коллеҷи информатика ва техникаи компютери шаҳри Душанбе. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Борбад 48/1. Телефон: 988256581

Амниятӣ иқтисодии корхона ин ҳолати ҳифзи манфиатҳои ҳаётан муҳими корхона аз таъсири омилҳои нооромкунандаи дохилӣ ва берунӣ ва таҳдидҳои аз ҷониби роҳбарият ва кормандони корхона тавассути истифодаи самараноки захираҳои он истифодашуда мебошад. Тадбирҳои характери иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, ташиқӣ, техникӣ, технологӣ ва иҷтимоиро соҳибанд. Муаллифон қайд менамоянд, ки рақамикунонӣ ба иқтисодиёти кишвар тағйирот ворид мекунад: аз ҷумла ба ҳаҷми хизматрасонӣ, истифодаи меҳнат, сармоягузорӣ ба сармояи ҷисмонӣ ва инсонӣ, технологияҳо ва паҳнкунии онҳо, истифодаи хизматрасониҳои тиҷоратӣ, аз ҷумла молиявӣ, ҳуқуқӣ, идоракунӣ, иттилоотӣ ва маишаратӣ, ба самаранокии истеҳсолот, ҳосилнокии меҳнат ва рақобатпазирӣ, фарҳанг, тарзи ҳаёт ва системаи арзишҳо. Хавфҳо ва таҳдидҳои пешниҳодишуда ба амниятӣ корхонаҳо дар иқтисодиёти рақамӣ зарурати такмил додани системаи амниятӣ электрониро таъкид мекунад. Дар мақола баробари ин, хусусиятҳои раванди таъмини амниятӣ электронӣ дар заминаи рушди рақамӣ дар таҳия ва истифодаи абзорҳои муайян ва арзёбии хатарҳо ва нишондиҳандаҳои сатҳи амниятӣ иқтисодӣ, таъмини зерсистемаҳои дорои иттилоот, ҷузъҳои технологӣ, кадрӣ, сармоягузорӣ ва танзимкунанда инъикос гардидааст.

Калидовҷаҳо: амниятӣ электронӣ, самаранокии истеҳсолот, амниятӣ иқтисодии корхона, рақамисозӣ, технологияҳои рақамӣ, таҳдидҳо ба амниятӣ иқтисодӣ, иқтисодиёти рақамӣ, система ва захираҳои иттилоотӣ, ҳамлаҳои беиҷозат ва киберҳуҷумҳо, арзёбии хатар, муҳити рақамӣ, коркарди маълумоти рақамии мавзӯ.

RISKS AND THREATS TO ECONOMIC SECURITY IN THE DIGITAL ECONOMY

Popov Nikolay Anatolyevich - head of the department of training of scientific and pedagogical personalle of Tajik state University of Finance and Economics. Adress: Dushanbe city, 64/14 Nakhimov street. Phone 907960096

Imatchoev Zinasho Khizmatchoevich, Deputy Director for Academic Affairs of the College of Informatics and Computer Technology in Dushanbe. Adress: Dushanbe city, 48/1 Borbad street. Phone 988256581

Economic security of an enterprise is a state of protection of the vital interests of the enterprise from the influence of internal and external destabilizing factors and threats formed by the management and staff of the enterprise through the effective use of its resources, as well as the implementation of measures of an economic, legal, organizational, technical, technological and social nature. The authors note that digitalization makes changes to the country's economy: including the volume of services, the use of labor, investments in physical and human capital, technologies and their distribution, the use of business services, including financial, legal, management, information and consulting, production efficiency, labor productivity and competitiveness, culture, lifestyle and value system.

The proposed risks and threats to the security of enterprises in the digital economy emphasize the need to improve the electronic security system. At the same time, the article reflects the features of the process of ensuring electronic security in the context of digital development in the development and use of individual tools, and assessment of risks and indicators of the level of economic security, provision of subsystems containing information, technological, personnel, investment and regulatory components.

Key words: *electronic security, production efficiency, economic security of the enterprise, digitalization, digital technologies, threats to economic security, digital economy, information system and resource, unauthorized attacks and cyber attacks, risk assessment, digital environment, processing of digital data of the subject.*

Современные условия, характеризующиеся политическим влиянием западных стран, санкциями и запретами, нестабильной экономической ситуацией в мире, возникновением все большего числа угроз и дестабилизирующих факторов, обусловили высокую значимость развития и укрепления национальной экономики и обеспечения экономической безопасности [2].

Одним из важнейших условий укрепления экономики страны является развитие и модернизация производственно-технологической базы и приоритетных отраслей национальной экономики, развитие инновационной системы и повышение инвестиционной привлекательности страны, улучшение делового климата и создание благоприятной бизнес-среды для национальной экономики. Важность интересов общества в условиях современных демократических государств с социально ориентированной рыночной экономикой очевидна, так же как очевидна и приоритетность социально-экономического блока для любой стратегии экономической безопасности. Однако в данном случае мы считаем необходимым напомнить о правиле, основанном на опыте многих поколений: во всем следует соблюдать меру. Это позволяет говорить о том, что «экономическая безопасность» является комплексным понятием, охватывающим состояние

многих сфер экономической деятельности и общественной жизни государства и определяется состоянием устойчивости экономической системы. Предприятие, как ячейка экономической системы, оказывает непосредственное влияние на ее устойчивое и динамичное развитие. В связи с этим экономическая безопасность хозяйствующего субъекта становится важнейшей и неотъемлемым компонентом экономической безопасности государства и национальной безопасности в целом.

Понятие экономической безопасности предприятия (ЭБП) обычно связывают с его состоянием, характеризующимся способностью противостоять дестабилизирующим факторам и условиям внешней и внутренней среды, исключать угрозы их неблагоприятного воздействия, наличием потенциала, обеспечивающего стабильное и эффективное функционирование в текущем периоде и в долгосрочной перспективе [1].

В сложившихся непростых условиях, вызванных влиянием на деятельность предприятий многих дестабилизирующих факторов как внешней, так и внутренней среды, эффективным будет так называемый комплексный подход, как совокупность основных вышеперечисленных подходов, что позволит повысить эффективность и комплексность ЭБП. Должен быть непрерывным процессом, интегрированным во все производственные процессы предприятия, поэтому он должен быть органично интегрирован в систему управления предприятием как подсистема, обеспечивающая эффективную работу всех его звеньев, способствующая достижению намеченных стратегических целей, придающая устойчивость и надежность системе управления путем нейтрализации угроз. При этом ресурсы являются основными функциональными элементами обеспечения электронного электропитания.

Процессы, происходящие в функциональных компонентах ЭБП, влияют на экономическую систему предприятия, изменяют ее параметры и показатели. Придание экономическим параметрам особой роли не случайно. Например, низкая скорость потока информации влияет на скорость производственных процессов, препятствует принятию эффективных управленческих решений, что, в итоге, может привести к изменению финансового результата предприятия и его показателей. Модель предприятия с экономическими параметрами, которая фиксируется в показателях ЕВР, выступает своеобразным стандартом безопасного функционирования, при достижении которого необходимо разработать новую концепцию, обеспечивающую достаточную гибкость, мобильность, возможность оценки изменений для перераспределения внутреннего потенциала и адаптации предприятия в ответ на изменения внешней среды [9, с.84]. Настоящее время характеризуется переходом общества, государства и бизнеса в новую среду, в которой цифровые технологии все больше интегрируются во все сферы экономики и общества, кардинально меняя целые отрасли и оказывая существенное влияние на экономическое развитие страны. Таким образом, эти изменения становятся основой всех современных инновационных

управленческих и экономических систем и движущей силой социально-экономического и инновационного развития любого государства и общества. Предпосылками возникновения «цифровой» экономики стали развитие новых технологий, начавшееся с цифровой (третьей промышленной) революции, представляющей собой переход от механической и аналоговой электронной техники к цифровой (конец 1950-х гг.), появление глобальной сети Интернет (1982 г.), радикальные изменения, вызванные цифровыми вычислительными и коммуникационными технологиями второй половины 20 века, а также концепция новой электронной экономики, основанная на переходе человечества в своей деятельности от обработки атомов к обработке электронных битов, сформулированная в 1995 году американским специалистом по информационным технологиям Николасом Негропonte в его книге «Быть цифровым» [8, с.11].

Таким образом, философию четвертой промышленной революции как основу «цифровой экономики» можно определить следующим образом [9, с.53]: «принципиально новая, качественная трансформация всех сфер жизнедеятельности человека на основе разработки и применения принципиально новых цифровых технологий, искусственного интеллекта, виртуальной реальности и цифровых платформ. Поскольку технологии динамично развиваются, экономическая деятельность, основанная на их использовании, также претерпевает изменения» [6].

Следовательно, сам субъект цифровой экономики находится в состоянии постоянного совершенствования. С этой точки зрения формирование цифровой экономики является результатом технологического развития, а ее теория – плодом теории информационного общества и информационной экономики [10, с.25]. Переходя к рассмотрению рисков и угроз экономической безопасности в цифровой экономике непосредственно на уровне предприятия, следует отметить, что процесс ее цифровой трансформации представляет собой переход от материальных активов к нематериальным (цифровым, виртуальным), автоматизацию бизнес-процессов за счет внедрения современных информационных (цифровых) технологий и систем, и создания на их основе новых бизнес-моделей. Вся совокупность информации, объектов информатизации, информационных (цифровых) технологий и систем, субъектов, использующих эти технологии, а также механизмов регулирования соответствующих экономических отношений в данной среде представляет собой информационную сферу (цифровую среду), в которой функционирует предприятие, а ИКТ (информационно-коммуникационные технологии) и цифровые технологии являются инструментами хозяйственной деятельности предприятия в цифровой среде. Внедрение ИКТ и переход предприятия к функционированию в цифровой среде несет в себе новые риски и угрозы, не присущие традиционным (нецифровым) процессам.

Выделим основные группы рисков и угроз экономической безопасности, характерных для цифровой трансформации предприятия:

- информационные риски и угрозы;
- риски и угрозы информационной безопасности (кибербезопасности);
- риски, связанные с использованием технологий цифровой экономики;
- инвестиционные риски и угрозы;
- риски и угрозы человеческим ресурсам;
- риски и угрозы «третьей стороны»;
- организационные и управленческие риски;
- риски и угрозы правового характера.

Первая группа – это информационные риски и угрозы. Среди материальных и нематериальных активов, используемых предприятием для своего функционирования, в условиях цифровой трансформации информационные и информационные ресурсы служат базовым активом «цифровых технологий» [5].

В связи с этим в условиях цифровой трансформации в деятельности любого хозяйствующего субъекта присутствуют информационные ресурсы – информация и данные в цифровом формате, которые становятся одним из важнейших управленческих ресурсов, наряду с человеческими, финансовыми и материальными ресурсами. Их накопление и потребление является основой эффективного функционирования и развития цифровой экономики предприятия, а целостность и достоверность информации как цифрового нематериального актива становится одним из важнейших элементов управления бизнес-процессами предприятия.

В этом контексте риски и угрозы, связанные с информацией и данными в цифровом формате, технологиями, используемыми для их получения, обработки, хранения и предоставления, становятся одними из основных и значимых рисков ЭЭ в цифровой экономике, поскольку их составляющая проецируется на все остальные риски основной деятельности.

При этом важно подчеркнуть отличие этих рисков и угроз от тех, которые возникают в результате преднамеренной атаки со стороны физического лица, организации, страны или иного субъекта, рассматриваемых в рамках информационной безопасности. Информационные риски возникают из-за зависимости от сложных информационных систем. Они часто включают в себя скрытые факторы, такие, как информационная перегрузка, человеческая предвзятость, взаимозависимость систем, а также скрытые неопределенности и неполнота самой информации, различные датчики, электронные носители данных, информация, обрабатываемая в корпоративных информационных системах и передаваемая по каналам передачи данных). Основным проявлением информационного риска является нарушение целостности, достоверности и доступности информационных активов (ресурсов). Данные проявления могут быть связаны с надежностью аппаратных компонентов ИБ и возможностью их выхода из строя, программными сбоями, несоблюдением требований различных стандартов при эксплуатации ИС и цифровых сервисов, некомпетентностью и ошибочными действиями персонала предприятия (внутренняя среда), подрядчиков (аутсорсеров) и поставщиков

ИС и ресурсов (внешняя среда), вероятность наличия в системе недокументированных возможностей, несовершенства организационной структуры ИС, а также несоответствия требованиям стандартов на этапе проектирования, производства и эксплуатации системы. По своей природе информационные риски и угрозы можно разделить на организационно-технические, аппаратные и программные.

Организационные риски обусловлены недостаточной эффективностью разработанных правил, регламентирующих деятельность персонала, эксплуатирующего и обслуживающего ИБ, а также проблемами системы внутреннего контроля.

Технические риски – связаны с оборудованием и программной средой ИС или цифрового ресурса и их эксплуатацией, т.е. непосредственно связаны с жизненным циклом ИС и, в свою очередь, подразделяются на:

- аппаратные риски – связанные с выходом из строя компонентов ИС, таких как: серверы, персональные компьютеры, сетевые коммутаторы и маршрутизаторы, производственное оборудование, станки, и т.д.
- проектные риски - системные ошибки в постановке целей и задач проектирования ИС, формулировании требований к функциям и характеристикам решения задач цифровизации процесса или объекта, определение условий и параметров внешней среды, в которой будет применяться ИС;
- ошибки алгоритмического проектирования при непосредственной алгоритмизации функций программных средств и баз данных, при определении структуры и взаимодействия компонентов программных комплексов, а также при использовании информации из баз данных;
- ошибки программирования в текстах программ и описаниях данных, а также в исходной и результирующей документации на компоненты ИС;
- программные риски – напрямую связанные со сбоями и системными ошибками в функционировании программного обеспечения.

Помимо перечисленных факторов информационных рисков, последние могут быть внешними и внутренними. Внешние информационные риски не зависят от внутренней среды предприятия и не связаны с его непосредственной деятельностью. Предприятию сложно на них повлиять, так как они обусловлены политической и социально-экономической ситуацией в стране. Внутренние информационные риски напрямую связаны с деятельностью предприятия и его персонала и зависят от таких факторов, как производственные и кадровые ресурсы, уровень технического и технологического оснащения и развития информационной инфраструктуры, организация информационной безопасности.

Вторая группа рисков – это риски и угрозы информационной безопасности (кибербезопасности). Ключевым ресурсом цифровой экономики являются информация и данные в цифровом формате, которые не исчезают при потреблении, могут многократно использоваться различными субъектами без привязки к месту, времени и предмету создания (появления). С этой точки

зрения они становятся не только главной ценностью предприятия, но и объектом кибератак, в первую очередь направленных на поиск уязвимостей, позволяющих получить доступ к корпоративной информации в экономических целях, что в конечном итоге может привести не только к потере конкурентных преимуществ и прямым финансовым потерям, но и к потере капитализации предприятия, снижение деловой репутации [7].

Безопасность любого информационного (цифрового) ресурса, как известно, заключается в обеспечении трех его характеристик:

- конфиденциальность – заключается в том, что она доступна только тем субъектам доступа (пользователям, программам, процессам), которым предоставлены соответствующие полномочия;
- целостность – предполагает, что она может быть изменена только субъектом, имеющим на это соответствующие права. Целостность – это гарантия правильности компонента в любой момент времени;
- доступность – означает, что субъект, обладающий соответствующими полномочиями, может в любой момент без каких-либо проблем получить доступ к необходимому компоненту системы.

Риски и угрозы информационной безопасности (ИБ), в отличие от информационных угроз и рисков, являются результатом целенаправленного воздействия на информацию, данные в цифровом виде, функционирование информационных ресурсов и систем в цифровом пространстве. Механизм воздействия рисков информационной безопасности в условиях цифровой трансформации экономики предприятия представляет собой крупнейшую классификационную группу информационных угроз и рисков и включает в себя такие из них, как [4, с.683]:

- потеря информационного ресурса;
- потеря доступа к информационному ресурсу, нарушение его целостности, доступности в результате преднамеренного воздействия;
- кража информации и данных в цифровом формате;
- умышленное искажение информации;
- сбои и отказы аппаратных и программных средств автоматизированных систем управления и информационных систем, а также нарушение функционирования программного обеспечения и средств защиты в результате преднамеренного воздействия;
- распространение вредоносного программного обеспечения и закладок;
- шпионское ПО;
- несанкционированный доступ;
- нарушение авторских прав.

По своей природе их можно условно разделить на пять основных групп:

- программные – вызванные внедрением и воздействием вредоносного программного обеспечения («вирусов»), программных «закладок»; уничтожение и модификация данных в информационных системах; умышленные изменения параметров, состава и конфигурации

информационной системы и ресурса, приводящие к их несоответствию таковым при тестировании и сертификации.

- техническое – внешнее воздействие на информационно-управляющие системы и каналы передачи информации с целью нарушения их нормальной работы;

сбои и отказы аппаратных и программных средств цифровой среды предприятия на всех этапах их использования, вызванные целенаправленным воздействием;

- физическое – уничтожение средств обработки и носителей информации; кража носителей, а также аппаратных или программных электронных ключей для доступа и аутентификации;

- информационные – нарушение правил обмена информацией; несанкционированный доступ, сбор, хищение, использование и распространение информационных ресурсов;

незаконное копирование данных в информационных системах; дезинформация, сокрытие или искажение информации, умышленное искажение и недопустимое изменение характеристик информационных потоков в цифровых каналах, поступающих от источников и передаваемых потребителям.

- организационные – в связи с неэффективностью организации на предприятии мероприятий по обеспечению киберзащиты; несоблюдение и нарушение требований документов и нормативных актов, регулирующих сферу информационной безопасности; недостаточная эффективность применяемых методов и средств оперативной защиты программ и данных и обеспечения безопасности функционирования ИС в условиях случайных негативных воздействий.

Несмотря на многообразие форм реализации угроз ИБ на электронную систему безопасности по характеру и содержанию, к основным из них можно отнести:

- перехват информации - копирование информации или цифровых баз данных, в результате чего злоумышленник получает их полный дубликат. Современный уровень развития ИКТ предоставляет широкие возможности и инструменты для перехвата данных с использованием разнообразных методов и технических средств;

- хищение информации – субъект угрозы не только получает соответствующие данные, но и лишает их предприятие, причем объектом хищения может быть не только закрытая (конфиденциальная), но и открытая информация, необходимая для функционирования предприятия;

- повреждение или уничтожение данных и информации – субъект угрозы достигает только задачи по нанесению ущерба предприятию и нарушению его функционирования; - искажение информации и данных сотрудником из-за умышленных или непреднамеренных действий. Зачастую причиной реализации данной формы угрозы является безответственность и некомпетентность персонала, что проявляется в нарушении требований по

обеспечению ИБ, действующих на предприятии, как по собственной инициативе, так и под влиянием третьих лиц. К таким угрозам относятся: - непреднамеренные ошибки пользователей, операторов, системных администраторов и других лиц, обслуживающих и эксплуатирующих ИС.

Они являются наиболее опасными по размеру ущерба, так как являются не только угрозами нормальному функционированию ИС (неправильно введенные данные, ошибка в программе, вызвавшая сбой системы), но и могут создавать уязвимости, которые могут быть использованы кибер злоумышленниками;

- кражи и подделки документов – находятся на втором месте по уровню ущерба.

В результате таких противоправных действий с использованием персональных компьютеров российским организациям ежегодно наносится суммарный ущерб в десятки миллиардов рублей; несанкционированный доступ к информации и несанкционированное изменение данных – несанкционированный выход из круга лиц предприятия, которым эта информация доверена. Сюда же относятся риски и угрозы, связанные с его утечкой или неправомерным присвоением и тем самым получением возможности использовать его в своих интересах. При этом источником утечки защищаемой информации является любой носитель конфиденциальной информации, к которому злоумышленнику удалось получить несанкционированный доступ. Третья группа рисков – это риски, связанные с использованием технологий цифровой экономики (так называемые технологические риски).

К ним относятся: - Интернет вещей (IoT). Всевозможные чипы и датчики, встроенные в оборудование и транспортные средства, различные технические устройства, управление которыми осуществляется с помощью интернета и приложений, предоставляют широкие возможности для оптимизации ресурсов, рационализации транзакций, автоматизации рутинных операций. Но, наряду с положительным эффектом, они сопровождаются и рисками, так как IT-технологии являются достаточно уязвимым сегментом ИКТ для несанкционированных атак и кибератак, а уровень безопасности большинства его технологий близок к нулю; - риски, связанные с технологией распределенного реестра Blockchain. Одной из развивающихся областей применения технологии блокчейн являются блокчейн-платформы и реализованные с их помощью смарт-контракты.

При этом основополагающим принципом блокчейна является неизменность проводимых транзакций, то есть, даже если транзакция была некорректной, вызванной сбоем, ошибочной или мошеннической, но она была подтверждена, она никак не может быть исправлена», создает в платформе ряд уязвимостей, которые могут привести к ответвлениям (форкам) в экосистеме криптовалют или смарт-контрактов. Потенциальная угроза связана со способностью производителя ИКТ встраивать в выпускаемые компоненты целевые вкладки в интересах спецслужб. Учитывая, что принципиальные

схемы и исходные коды программного известны только разработчику, риски, связанные с данной уязвимостью, могут привести к снижению уровня безопасности данных и угрозе цифровой целостности ИС; - риски и угрозы, связанные с использованием облачных и распределенных вычислений. Происходят изменения в моделях поведения производителей и потребителей; зависимость компании от надежного функционирования ИКТ возрастает. Распределение ответственности в области информационной безопасности между пользователями предприятия, организацией, владеющей облачной платформой, и интернет-провайдером объективно влечет за собой размывание границ ответственности, снижение уровня контроля и управления средствами защиты, а также повышает правовую неопределенность; - риски и угрозы, связанные со стабильностью работы сети Интернет.

На сегодняшний день существует множество примеров необходимости обращать внимание на риски третьих лиц. Например, благодаря использованию сторонней системы кассовых терминалов более 5 миллионов клиентов Saks Fifth Avenue получили данные кредитных карт. Кроме того, личная информация, связанная с кредитными картами, была обнародована в BestBuy и Delta из-за привлечения третьей стороны для создания онлайн-поддержки. Эти случаи демонстрируют, что необоснованные ожидания относительно качества и ответственной работы третьих лиц имеют серьезные последствия для самой компании.

Предприятию необходимо учитывать взаимозависимость привлекаемых партнеров от других лиц, например, поставщиков, с которыми они могут быть связаны. Еще один не менее значимый фактор — кибербезопасность и конфиденциальность. В условиях цифровой трансформации предприятия и компании все чаще обращаются к онлайн-закупкам, облачным вычислениям и аналитике цифровых данных, привлекая третьи стороны для управления процессами. Опасность заключается в том, что руководители бизнеса и компаний не всегда имеют представление об уровне доступа к ценной информации. Не менее важными являются риски, связанные с проблемами интеграции цифровых технологий между основными стейкхолдерами, такие как: - риски взаимодействия с поставщиками (поиск поставщиков необходимого оборудования (услуг) для производства инновационной продукции); - риски отсутствия единых IT-платформ для взаимодействия предприятия с поставщиками, транспортными компаниями, потребителями продукции или услуг, контролирующими организациями; - риски ограниченной (или отсутствующей) цифровой интеграции с поставщиками ресурсов/услуг; - риски взаимодействия с потребителями (покупателями) продукции (услуг) предприятия.

Седьмая группа рисков – организационно-управленческие риски. Риски, входящие в данную группу, обусловлены: - необходимостью построения новой организационной структуры, направленной на повышение эффективности цифровизации предприятия; - отсутствие отлаженной горизонтальной и вертикальной интеграции подразделений компании; -

неразвитость цифровой инфраструктуры, что, с одной стороны, уже является существенным риском для ЕБС, а с другой стороны, ускоренная цифровизация предприятия в направлении создания онлайн-платформ для сотрудничества сама по себе может вызвать риски из-за усложнения моделей взаимодействия на разных уровнях цифрового развития участников. Необходимо отметить проблему, которая может оказать негативное влияние на уровень ЕБР – неправильное представление руководителей относительно принципов и целей цифровой трансформации. Как отмечалось ранее, цифровая трансформация предприятия – это процесс трансформации бизнес-моделей под влиянием ССТ. Однако цифровая трансформация на самом деле не сводится только к цифрам. Цифровые технологии могут привести к масштабным изменениям, но они пока остаются лишь инструментом, потому что любое предприятие или компания могут использовать цифровые технологии, но они не всегда создают конкурентное преимущество. Иными словами, цифровая трансформация — это не столько про новые технологии, сколько про то, как они изменяют бизнес-процессы предприятия.

Восьмая группа – это риски и угрозы правового характера:

- отставание нормативного правового регулирования экономических отношений от скорости «цифровизации»; - правовая неопределенность ответственности субъектов правоотношений в условиях цифровой экономики;
- регуляторные вопросы, обеспечивающие правовую значимость технологий цифровой экономики;
- неопределенность правового статуса трудовых отношений в цифровой среде;
- отсутствие правового регулирования деятельности коммерческих организаций по сбору, передаче, хранению, обработке цифровых данных субъекта.

Закключение. Внедрение цифровых технологий в бизнес-процессы предприятия и переход его к функционированию в цифровой среде несет в себе новые риски и угрозы, которые не присущи традиционным (нецифровым) процессам и обусловлены новыми технологиями и особенностями цифровой экономики. Выявление возможных рисков и угроз является одной из важнейших задач в обеспечении экономической безопасности предприятия в условиях цифровой экономики. От качества и своевременности реализации этой задачи зависит эффективность разработанных и применяемых мер по минимизации рисков и нейтрализации угроз экономической безопасности предприятия. Подход к анализу рисков и угроз предприятия в условиях цифровой экономики должен быть комплексным и охватывать все основные бизнес-процессы предприятия во внутренней и внешней среде.

Литература

1. Блинчикова И.Ю. Стратегия экономической безопасности Республики Таджикистан: проблемы реализации и перспективы / И.Ю. Блинчикова // Отраслевая и региональная экономика: проблемы управления и пути решения - Вестник АГТУ. Сер. 77 Экономика. - 2015. - №3. - С 124-126.

2. Удалов Д.В. Угрозы и вызовы цифровой экономики / Д.В. Удалов // Экономическая безопасность и качество. - 2018. - №1(30). - С. 12-18.
3. Кешелова А.В. Введение в «цифровую» экономику / А.В. Кешелова. –М.: ВНИИ Геосистема, 2017. – 34 с.
4. Курбанов А.Х. Применение современных цифровых технологий в логистике / А.Х. Курбанов, Т.Х. Курбанов // Развитие региональной экономики в условиях цифровизации: сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования "Чеченский государственный университет". Грозный, 2018. - С. 683-688.
5. Литвинцева Г. Эффекты цифровой трансформации экономики и качества жизни населения в России / Г. Литвинцева, И.Н. Карелин // Terra Economicus. – 2020 - №18(3). – С.53-71.
6. Мошелла Д. Путеводитель в цифровое будущее: отрасли, организации и профессии / Д. Мошелла. – М.: Альпина Паблишер, 2020. – 216 с.
7. Попов Н.А. Глобальный экономический кризис: особенности развития и последствия для Республики Таджикистан / Н.А. Попов, З.Х. Иматчоев // Сборник международной научно-практической конференции «Таджикистан в современной системе международных финансово-кредитных отношений» (Душанбе, 26 ноября 2021 г.). - С.25-27.
8. Санникова И.Н. Методологические аспекты оценки экономической безопасности промышленных предприятий / И.Н. Санникова, О.И. Герман // Экономика профессии бизнес. – 2016. - №4. – С.7-13.
9. Сергеев А.А. Экономическая безопасность предприятия / А.А. Сергеев. – М.: Изд-во «Юрайт», - 2020. - С. 84-85.
10. Столбов М.И., Бренделева Е.А. Основы цифровой экономики: учебное пособие / Издательство «Научная библиотека», 2018. - С. 108-109.

УДК: 338. 12 (575.3)

РАҚАМИКУНОНИИ СОҶАИ ЭНЕРГЕТИКАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Аламшоева Муҳайё Муқбилишоевна – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи информатикаи амалӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 93-508-04-89. E-mail: muhayo010200@mail.ru

Дар мақолаи мазкур рақамикунонӣ ва ҳолати истифодабарии технологияи рақамӣ дар соҳаи энергетика мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Маълумоти мушаххаси оморӣ оид ба истифодаи технологияи муосир дар ҷаҳон ва Тоҷикистон оварда шуда, намудҳои гуногуни технологияҳои муосир дар соҳаи энергетика дида баромада шудааст. Мақсади тадқиқот аз он иборат аст, ки ҳолати истифодабарии технология дар рушди соҳаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷаҳон таҳлил карда шуда, мушкилот бо имконияти онҳо ошкор ва роҳҳои ҳалли масъала пешниҳод карда мешаванд. Инчунин, сармоягузорӣ барои ҷорӣ намудани рақамикунонӣ дар соҳаи энергетика ва бехатарии системаи энергетикӣ дида баромада шудааст.

***Калидвожаҳо:** энергетика, системаи энергетикӣ, самаранокӣ энергетикӣ, рақамикунонӣ, рақамикунонии соҳаи энергетика, сармоягузорӣ, бехатарӣ, бехатарии энергетикӣ.*

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ЭНЕРГЕТИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Аламишоева Мухайё Мукбилшоевна – кандидат экономических наук, доцент, зав. кафедрой прикладной информатики в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 93-508-04-89. E-mail: muhayo010200@mail.ru

В данной статье анализируется цифровизация и состояние использования цифровых технологий в сфере энергетики. Приведена конкретная статистическая информация об использовании современных технологий в мире и Таджикистане, а также рассмотрены различные виды современных технологий в сфере энергетики.

Цель исследования – проанализировать состояние использования технологий в развитии энергетического сектора Республики Таджикистан и мира, выявить проблемы с их потенциалом и предложить пути решения. Также рассмотрены инвестиции для внедрения цифровизации в сфере энергетики и безопасности энергосистемы.

Ключевые слова: энергетика, энергетическая система, энергоэффективность, цифровизация, цифровизация энергетики, инвестиции, безопасность, энергетическая безопасность.

DIGITALIZATION OF THE ENERGY SECTOR OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Alamshoeva Muhaiyo Muqbilshoevna – Candidate of economical sciences, dotcent, head of the department of applied informatics in economics of the Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Nakhimov Str. 64/14. Tel.: (+992) 93-508-04-89. E-mail: muhayo010200@mail.ru

This article analyzes digitalization and the state of use of digital technologies in the energy sector. Specific statistical information is provided on the use of modern technologies in the world and Tajikistan, and various types of modern technologies in the energy sector are also considered.

The purpose of the study is to analyze the state of the use of technologies in the development of the energy sector of the Republic of Tajikistan and the world, identify problems with their potential and propose solutions. Investments for the implementation of digitalization in the field of energy and energy system security are also analyzed.

Key words: energy, energy system, energy efficiency, digitization, digitization of the energy sector, investment, safety, energy safety.

Ҷаҳони муосир пешбурд ва рушди пайвастаро дар дилҳо соҳаи иқтисодиёт тақозо менамояд, ки ин барои дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти инсон, аз ҷумла дар соҳаи энергетика қорӣ намудани технологияи нав мусоидат мекунад. Ҳамин тариқ, гузариш ба амсилаҳои нави тичорат, рақамикунонии соҳаи энергетикаро ба миён овард. Илова бар ин, рушди босуръати соҳаҳои гуногуни иқтисодиёти миллӣ ва навсозии унсурҳои таркибии он яке аз самтҳои асосии фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ ба шумор рафта, ҳамеша дар меҳвари таваҷҷуҳи давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ қарор дорад. Масоили тақвият бахшидани иқтисодиёти миллӣ дар шароити муосир ба рушди бозори хизматрасониҳои электронӣ алоқамандии ноғусастанӣ дорад [5, с.112].

Вазифаи асосии соҳаи энергетикаи оянда на танҳо эътимодноӣ, балки самаранокии иқтисодӣ, технологӣ ва иҷтимоии низоми таъминоти неруи барқӣ дар мамлакат мебошад. Инчунин, соҳаи энергетика метавонад нақши пешбарандаи рушди иқтисодиёти мамлакатро иҷро

намояд. Яъне, технологияҳои рақамӣ барои инсон имкониятҳои нави воридшавӣ ба муҳити автоматикунонидашудаи тамоми фаъолияти ҷамъиятӣ фароҳам меоваранд.

Оид ба рақамикунонии соҳаҳои гуногун олимони соҳа қорҳои зиёдеро ба сомон расонидаанд. Рақамикунонӣ ин қорӣ намудани технологияҳои васеи рақамӣ дар соҳаҳои гуногуни ҷомеа: иқтисод, саноат, кишоварзӣ, маориф, фарҳанг, хизматрасонӣ ва ғайра мебошад [9, с.66]. Трансформатсияи рақамӣ (табодули рақамӣ) дар соҳаи энергетика, пеш аз ҳама, таҳияи моделҳои нави бизнес, хизматрасонӣ ва бозорҳо дар асоси имкониятҳои иқтисоди рақамӣ мебошад [9, с.55].

Агентии байналмилалӣ энергетикӣ (IEA) қайд мекунад, ки рақамикунонӣ истифодаи босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ (ТИК) мебошад ва онро ҳамчун конвергенсияи ҷаҳони рақамӣ ва воқеӣ арзёбӣ кардан мумкин аст. Нашри "Digital Energy Sector"-и Ассотсиатсияи энергетикӣ ва оби Олмон рақамикунониро дар соҳаи энергетика ҳамчун шабакаи барномаҳо, равандҳо ва дастгоҳҳо дар асоси технологияҳои интернетӣ муайян мекунад [11].

Энергетикаи интернетӣ (Internet of Energy, IoE) маҷмуи технологияҳо ва моделҳои тиҷорӣ мебошад, ки имконияти ҳамкориҳои чандирии уфуқии «ҳама бо ҳама»-ро дар робита бо истехсол, интиқол ва истеъмоли қувваи барқ таъмин мекунад [10].

Ҳамин тариқ, рақамикунонӣ дар соҳаи энергетика, аввалан, раванди автоматикунонии истехсолот ва дуюм, истифодаи технологияҳои мушаххас барои таъминот ва истифодабарии неруи барқ мебошад.

Digitalization (Рақамикунонӣ) - дар соҳаи энергетика имконият медиҳад, ки роҳҳои ҳалли муносиби масъалаҳои муҳим, ба монанди истифодабарии технологияҳои иттилоотии навтарин дар истехсоли неруи барқ, тақсимот, истифодабарӣ, низоми марказонидашудаи идоракунӣ ва мониторинг, ба роҳ мондани автоматикунонии хизматрасониҳо мебошад.

Қонун гардонидани талаботи ҷомеа ва тамоюли ҷаҳонӣ декарбонизатсия, бахши ҷаҳонӣ энергетикӣ низ тағйир меёбад. Технологияҳои рақамӣ (Digital technologies) ва маълумоти ҳаҷман калон (big data) омилҳои муҳими тағйирёбии энергия дар оянда хоҳанд буд. Масалан, бозори ҷаҳонӣ технологияҳои тақсимшудаи захираҳои энергетикӣ босуръат меафзояд: тавлиди иқтидорҳои хурд, идоракунӣ талабот, нигоҳдорӣ, самаранокии энергия ва ғайра. Аллакай ҳаҷми солони иқтидорҳои тавлидшуда дар ҷаҳон бо ба қор андохтани неругоҳҳои мутамарказ баробар аст.

Аз ин рӯ, рушди низоми энергетикӣ дар ҷаҳон ба он оварда расонидааст, ки ба "Гузариши рақамӣ" - тағйироти куллии сохторӣ ва идоракунӣ дохилӣ гузарад. Моҳияти гузариши рақамӣ ин гузариш аз моделҳои анъанавӣ ба моделҳои навест, ки ҳаҷми зиёди тавлиди иқтидор (аз ҷумла манбаҳои барқароршавандаи энергия – МБЭ) ва нигоҳдории неруи барқ истифода мебаранд. Бозорҳо ғайримарказикунонида

мешаванд, инфрасохтор зехнӣ мешавад ва истеъмолкунандагон ба модели фаъолтар мегузаранд.

Рақамикунонии соҳаи энергетика рушд ва истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ, аз ҷумла саноати Интернетӣ, таҷҳизоти робототехникӣ, алоқаи бесим ва ғайраро талаб мекунад. Трансформатсияи (табдилдиҳии) рақамӣ маҷмуи таҷҳизот ва таҷрибаҳоест, ки ба ширкатҳои энергетикӣ барои баланд бардоштани самаранокии онҳо, васеъ кардани миқёс ва равандҳои муносиби онҳо кумак мекунад, ки он дар расми 1 ба таври васеъ нишон дода шудааст.

Расми 1. Раванди рақамикунонии соҳаи энергетика
Коркарди муаллиф

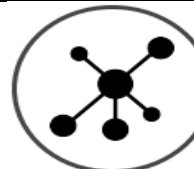
Таҳлили коршиносон нишон медиҳад, ки ба таври васеъ ҷорӣ намудани усулҳои нави назорат ва пешгӯии ҳолати таҷҳизоти истеҳсолӣ ва шабакавӣ боиси кам кардани садамаҳо, инчунин кам кардани талафоти неруи барқ ва дар миқёси ҷаҳонӣ дар як сол то 500-700 ТВт/соат неруи барқ сарфа кардан мумкин аст [8, с.30].

Тибқи пешгӯӣҳое, ки дар Сенарияи рушди устувори СММ сабт шудааст, то соли 2040, сарфи назар аз рушди иқтисодёти ҷаҳон, ба ҳисоби миёна 3,4% дар як сол коҳиши назарраси талабот ба энергияи карбогидрид дида мешавад, бозори нафт то соли 2040 тақрибан 65-70 миллион баррел дар як рӯз ба дараҷаи аввали солҳои 90-ум бармегардад. Дар баробари ин, аз нав тақсимои назарраси маблағгузорӣ барои сӯзишвории истихроҷшаванда ба манбаъҳои барқароршавандаи энергия сурат мегирад: маблағгузорӣ ба сӯзишвории истихроҷшаванда қариб 50% кам ва хароҷот ба манбаъҳои барқароршавандаи энергия 250% зиёд мешавад.

Иттилоот бо суръати экспоненсиалӣ афзоиш меёбад - трафики интернет танҳо дар панҷ соли охир се маротиба афзоиш ёфтааст ва

тақрибан 90% маълумот дар ҷаҳон имрӯз дар давоми ду соли охир таҳия гардидааст. Ин афзоиши экспоненсиалӣ боиси истифодаи воҳидҳои ченкунии торафт калон гардид. Масалан, трафики солони интернет дар ҷаҳон, соли 1997 60PB (петабайт), 2017 54EB (екзабайт), 2017 1.1ZB (зетабайт) ва 2022 ба 4.2ZB (зетабайт) расид [14]. Ҳолати истифодабарии технологияи иттилоотӣ, аз ҷумла технологияи рақамӣ дар ҷаҳон чунин аст.

Ҷадвали 1. - Рақамикунонӣ дар ҷаҳон барои солҳои 2019-2023, миллиард нафар

Ишора	Номгӯи нишондиҳандаҳо	2019	2020	2021	2022	2023 (апрел)
	Аҳолии ҷаҳон, миллиард нафар (total population)	7,66	7,75	7,83	7,91	8,03
	Муштариёни мобилӣ (unique mobile subscribers)	5,11	5,19	5,22	5,31	5,48
	Истифодабарандагони интернет (individuals using the internet)	4,38	4,54	4,66	4,95	5,18
	Истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоӣ (social media user identities)	3,48	3,80	4,20	4,62	4,80

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси Digital 2020-2023: Global Digital Overview (санаи муроҷиат: 13.10.2023).

Аз ҷадвал бармеояд, ки дар моҳи апрели соли 2023 аҳолии ҷаҳон ба 8,03 миллиард нафар расид. Аз ин миқдор истифодабарандагони интернет 64,6%, муштариёни мобилӣ 68,3%, истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоӣ 59,9% мебошанд. Истифодабарандагони интернет дар моҳи апрели соли 2023 ба 5,18 миллиард нафар расид, ки нисбати соли 2019 1,18% афзудааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи муштариёни Интернет дар соли 2020 ба 3,34 млн нафар расид.

Мутобиқи таҳлили Рейтинги индекси инноватсия дар ҷаҳон барои соли 2023 (Global Innovation Index 2023) давлатҳои зерин ба даҳгонаи беҳтарин аз рӯи индекси инноватсионӣ дохил мешаванд: Швейтсария, Шветсия, ИМА, Инглистон, Сингапур, Финландия, Нидерландия, Германия, Дания ва Ҷумҳурии Корея. Агар рейтингҳои давлатҳои Осиёи

Миёнаро таҳлил намоем, натиҷаи он чунин мебошад: Қазоқистон (81), Узбекистон (82), Қирғизистон (106), Ҷумҳурии Тоҷикистон (111) [15]. Инноватсияро аз рӯи табиати худ муайян кардан душвор аст, аммо Индекси Глобалии Инноватсия, ки 81 нишондиҳандаро дар ҳафт категория (воридшавии сармоягузори мустақими хориҷӣ, ҳаҷми ММД, инфрасохтор, сифати муассисаҳои тадқиқотӣ, суботи сиёсӣ ва амният, осонии оғози тиҷорат, патентҳои ба қайд гирифташуда) дар бар мегирад, махсус барои арзёбии суръати пешрафти технологӣ ва азхудкунии технология, инчунин барои инъикоси муҳимтарин тамоюлҳои инноватсия таҳия шудааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ҷаҳон истифодаи технологияи муосир ва рақамӣ дар соҳаи энергетика сол аз сол афзуда, бештар дар давлатҳои тараққикарда, аз ҷумла Швейтсария, Шветсия, Канада, Аморати Муттаҳидаи Араб, Германия, ИМА, Финландия, Белгия ва дигар давлатҳо дида мешавад. Рақамикунонӣ дар соҳаи энергетика ва рейтинги давлатҳо аз рӯи рақамикунонӣ дар асоси формулаи махсуси муайнкунии нишондиҳандаҳои интегралӣ муайян карда мешавад:

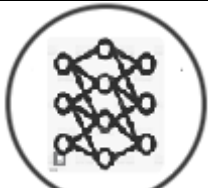
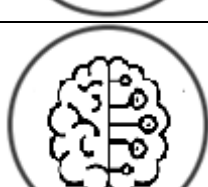
1. UHC - нишондиҳандаи интегралӣ арзёбии омодагии кишварҳо ба рақамикунонӣ дар соҳаи энергетика мебошад, ки бо усули индекс ба даст оварда шудааст;
2. Cheka - нишондиҳандаи сармояи инсонӣ;
3. NDE - нишондиҳандаҳои эътимодноки ва сифати таъмини неруи барқ;
4. DEE - нишондиҳандаи мавҷудияти неруи барқ;
5. OIE - нишондиҳандаи самаранокии амалиётӣ ва сармоягузорӣ;
6. EN - нишондиҳандаи устувории экологӣ ва омодагии сиёсӣ ва инфрасохтори кишвар ба рақамикунонӣ.

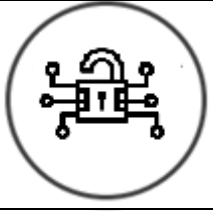
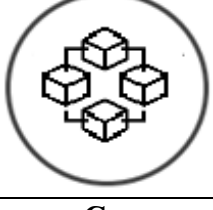
Аз рӯи натиҷаи таҳлил, агар нишондиҳандаи интегралӣ аз 3,8 то 5,2 бошад, ин давлатҳо сатҳи баланди омодагӣ ба рақамисозиро доранд ва лоиҳаҳои рақамӣ бо сатҳи баланди самаранокии иқтисодӣ дар соҳаи энергетикаро соҳиб гаштаанд. Агар нишондиҳандаи интегралӣ аз 3,65 то 3,8 бошад, ин давлатҳо сатҳи миёнаи омодагӣ ба рақамисозӣ доранд, вале дар таҳияи лоиҳаҳои рақамисозии корхонаҳои соҳаи энергетика натиҷаҳои мусбӣ дорад. Агар нишондиҳандаи интегралӣ аз 3,65 паст бошад, ин давлатҳо сатҳи пастии рақамикунонӣ доранд.

Мувофиқи тадқиқоти олимони барои солҳои 2016-2020 муайян карда шудааст, ки давлатҳои Швейтсария, Шветсия, Канада, Аморати Муттаҳидаи Араб, Корея, Озарбойҷон, Сингапур, Беларус, Франция ва ғайраҳо аз ҷиҳати татбиқи технологияи иттилоотӣ ва рақамикунонӣ ҷойҳои намоёнро ишғол менамоянд [3, с.310].

Мувофиқи таҳлилҳои олимони ва Инқилоби 4 –уми Саноат дар соҳаи саноат, аз он ҷумла энергетика чунин намуди технологияҳо истифода бурда мешаванд.

**Ҷадвали 2. - Ҳаҷми бозори ҷаҳонии технологияҳои гуногун, миллиард
доллари ИМА**

Нишонаи графикии технология	Намуди технология	Ҳаҷми бозори ҷаҳонӣ (The Global Market Size)	Ҳаҷми бозори ҷаҳонӣ дар соҳаи энергетика (The Global Market Size in Energy)
	Таҷҳизоти саноатии интернетӣ (Industrial Internet of Things, IIoT)	76,7	10,9
	Роботкунонӣ (Robotic Process Automation, RPA)	2,07	1,6
	Маълумоти бузург (Big Date)	240	9,51
	Нейросет (neural network)	8,32	-
	Дугоникҳои рақамӣ (Digital Twin)	6,5	0,8
	Воқеияти маҷозӣ (virtual reality, VR,)	22,6	-
	Таҳсилоти компютерӣ (machine learning, ML)	15.44	-

	Зехни сунъӣ (artificial intelligence, AI)	67,0	4,0
	Кибербехатарӣ (Cybersecurity)	220,51	9,086
	Блокчейн/низоми рӯйхати таксимот (block chain/ distributed ledger technology, DLT)	7,5	0,497

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси IMD World Digital Competitiveness Rating 2022. [Электронный ресурс]. – URL: <https://imd.cld.bz/IMD-World-Digital-Competitiveness-Ranking-2020/18/> (дата обращения: 13.10.2023) 2. Information Technology Global Market Report. [Электронный ресурс]: hebusinessresearchcompany.com/report/information-technology-global-market-report (дата обращения: 13.10.2023).

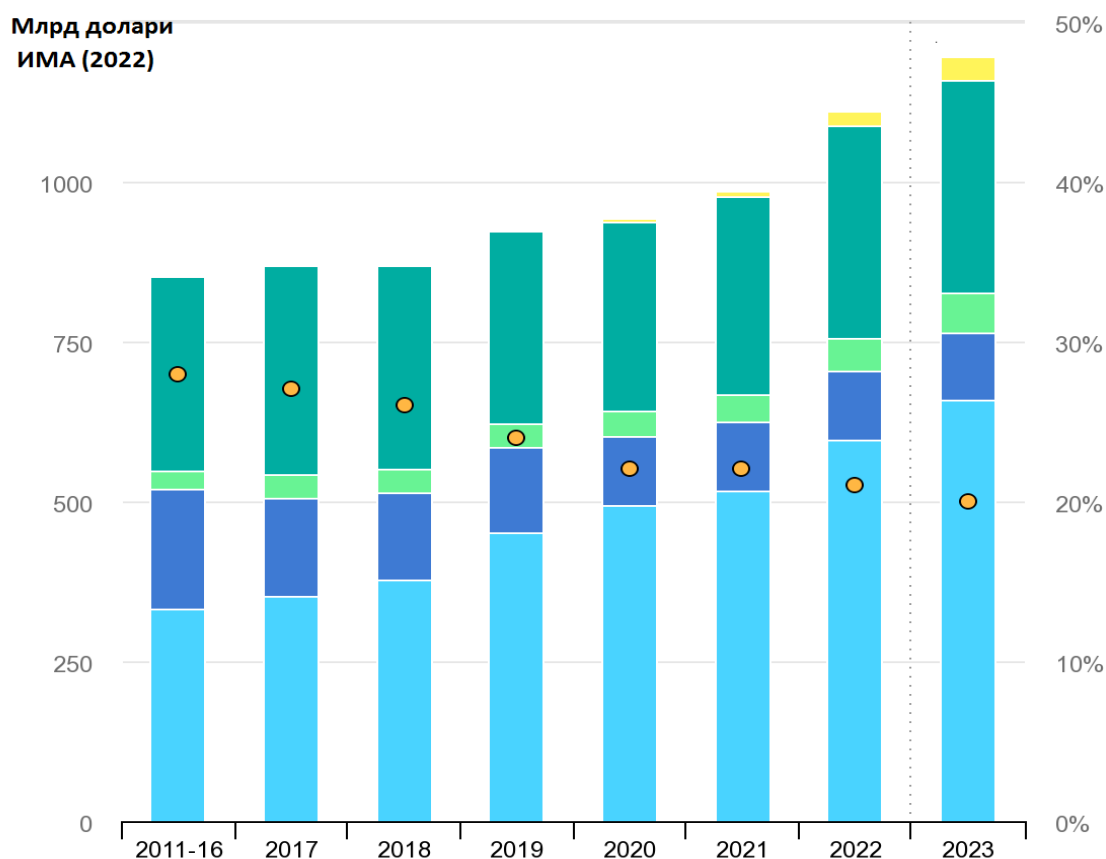
Суръати рақамикунонии энергетика афзоиш ёфта, сармоягузорино талаб менамояд. Сармоягузорӣ барои технологияҳои рақамӣ аз ҷониби ширкатҳои энергетикӣ дар тӯли чанд соли охир якбора афзоиш ёфтааст. Масалан, сармоягузорӣ дар микёси ҷаҳон ба инфрасохтори рақамии барқ ва таъминоти техникӣ, аз соли 2014 инҷониб ҳамасола беш аз 20% афзоиш ёфта, дар соли 2016 ба 47 миллиард доллар расид. Ин сармоягузорию рақамӣ дар соли 2016 аз сармоягузорӣ ба тавлиди неруи барқ дар саросари ҷаҳон тақрибан 40% зиёдтар мебошад (34 доллари ИМА) [13].

Мувофиқи таҳлили мутахассисон, дар соли 2023 ба соҳаи энергетика дар умум тақрибан 2,8 триллион доллари амрикоӣ сармоягузорӣ пешниҳод карда шудааст, ки аз он ба технологияҳои рақамӣ тақрибан 1216 млрд доллари ИМА равона карда шудааст. Аз микдори умумии сармоягузорию глобалӣ дар соҳаи электроэнергетика аз рӯи технология барои манбаъҳои барқароршавандаи энергия 699,0 млрд доллари ИМА, неруи сӯзишвории истихроҷшуда 106,0 млрд доллари ИМА, неруи ҳастай (ядрой) 63,0 млрд доллари ИМА, шабакаҳои барқӣ 331,0 млрд доллари ИМА, захиракунии батареяҳо 37 млрд доллари ИМА чудо гардидааст.

Тамоюли рушди низоми энергетикӣ дар ҷаҳон мутахассисонро ба «гузариши рақамӣ» водор мекунад, ки тағйироти кулӣ дар сохтор ва идоракунии дохилӣ ворид намоянд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба таъмини рақамикунонии соҳаҳои асосии иқтисодиёти ҷумҳурӣ ба монанди бахши хизматрасонии давлатӣ ва гузариш ба ҳукумати электронӣ, рақамикунонии соҳаи иҷтимоӣ, инчунин соҳаҳои асосии

истеҳсолот, ба монанди энергетика, саноати коркард, кишоварзӣ ва дигар соҳаҳо аҳаммияти ҷиддӣ дода, корҳои назаррас анҷом дода шудааст. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҷаласаи нахустини Шурои илм, маориф ва инноватсия зарурати дар истеҳсолот ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣю коммуникатсиониро таъкид намуда, тазаққур доданд: «Замони муосир талаб мекунад, ки тамоми равандҳои иқтисодӣ ва хизматрасонӣ тавассути истифода аз технологияҳои рақамӣ ва иттилоотӣ иртиботӣ дар заминаи инфрасохтори иттилоотӣ роҳандозӣ карда шаванд». Боз олимони соҳаро вазифадор карда, чунин қайд намуданд: «Дар ҳамкорӣ бо вазоратҳои саноат ва технологияҳои нав, энергетика ва захираҳои об коркарди технологияҳои каммасраф, «энергетикаи сабз», технологияҳои коркарди партовҳо, аз ҷумла партовҳои радиоактивиро ҷиҳати рушди техника ва технологияҳои муосир вусъат бахшанд» [8].

Диаграммаи 1. - Сармоягузори глобалӣ дар соҳаи электроэнергетика аз рӯи технология, 2000-2023

Сарчашма: МЭА, Глобальные инвестиции в электроэнергетический сектор по технологиям, 2000–2023 гг.; МЭА, Париж Технология - 2000-2023, МЭА. Лицензия: CC BY 4.0. [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.iea.org/data-and-statistics/charts/global-investment-in-the-electricity-sector-by-> (дата обращения: 03.10.2023)

Дар соҳаи энергетика баробари тезондани рақамикунонӣ, ба охир расондани раванди хусусигардонӣ ва трансформатсия, оид ба пурзӯр гардондани назорати давлативу ҷамъиятӣ ҷиҳати сарфакории захираҳои энергетикӣ, бояд, пеш аз ҳама, асосҳои ҳуқуқиро мустаҳкам кард. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди соҳаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва инноватсионӣ заминаи меъёрии ҳуқуқӣ фароҳам оварда шудааст, аз қабилӣ: Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи паркҳои технологӣ», «Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи энергетика (таъминоти илмию техникӣ дар соҳаи энергетика), Қарори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи стратегияи давлатии иттилоотӣ-коммуникатсионии технологӣ барои рушди Тоҷикистон», ки санаи 05.11.2003, №1174 ба тасвиб расидааст, Консепсияи ташаккули Ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ғайраҳо қабул шудаанд.

Рақамикунонии соҳаи энергетика яке аз масъалаҳои мубрам арзёбӣ гардида, барои таъмини шаффофият ва пардохти саривақтию пурраи ҳаққи неруи барқ тибқи маълумотҳои оморӣ аз соли 2018 сар карда, дар 64 шабакаи барқии минтақавӣ, шаҳрӣ ва ноҳиявии зертобеи ШСХК «Барқи тоҷик» низоми биллингӣ насб карда шудааст. Аз ҷумла низоми биллингии «Express Client» дар 25 шабакаи барқӣ ва «Tajbilling» дар 39 шабакаи барқӣ ба пуррагӣ тарҳрезӣ шуда, истифодабарандагон ба барномаҳои мазкур ворид карда шудаанд. Ҳамчунин, низоми пардохти қувваи барқ дар терминалҳои пардохтии худкор «Экспресс-пей», «Киви», «Пардохт-ТҶ», «Квик-пей», тавассути интернет бонкинги ширкатҳои бонкӣ ба роҳ монда шудааст. Бо мақсади таҳкими низоми биллингии назорат ва баҳисобгирии неруи барқ бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 ноябри соли 2019, №597 Созишномаи сармоягузорӣ байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Консорсиуми сармоягузoron дар ҳайати ЧДММ «Авесто Гурӯҳ», ЧСК «Тоҷикгидроэлектромонтаж» ва ЧДММ ТАҚХ «Душанбе Сити» дар бораи амалӣ намудани лоиҳаи «Ҷорӣ намудани низоми автоматикунонидашудаи назорат ва баҳисобгирии тижоратии неруи барқ дар шаҳри Душанбе» тасдиқ гардидааст [4].

Новобаста аз саъю кӯшиш ва корҳои анҷомдода дар соҳаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкилоти зиёд вуҷуд дорад, аз он ҷумла пурра таъмин набудани соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ бо ҳисобкунакҳои индуксионӣ ва зехнӣ, пурра фарогир набудани соҳаи таъминоти неруи барқ бо низоми биллингӣ, барзиёд будани талафоти техникӣ ва тижоратии неруи барқ дар низоми энергетикӣ кишвар, дар сатҳи паст қарор доштани пардохти электронӣ аз тарафи истифодабарандагони неруи барқ, набудани назорат тавассути технологияҳои рақамӣ дар тамоми системаи энергетикӣ, дастрасӣ надоштани тамоми аҳолии кишвар ба интернетӣ баландсуръат ва барномаҳои мобилии пардохт.

Вобаста ба рақамикунонӣ дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон - Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23.12.2022 қайд гардидааст, ки Вазорати энергетика ва захираҳои об ва Ҷамъияти саҳомии «Ширкати тақсимоти барқ»-ро зарур аст, ки татбиқи босифату саривақтии лоиҳаҳои кам намудани талафоти неруи барқро ба маблағи 2,4 миллиард сомонӣ ва насби беш аз 800 ҳазор ҳисобкунаки барқиро дар шаҳру ноҳияҳои мамлакат дар муҳлатҳои муқарраршуда ва бо сифати баланд таъмин намоянд. Инчунин, барои таъсис додани низоми ягона ва мутамаркази биллингӣ, насби ҳисобкунакҳои зехнӣ ва ба ин васила то охири соли 2025 то сатҳи 9 фоиз паст намудани талафот ва ҷамъовариҳои пурраи маблағи барқи истифодашуда, инчунин истифодаи самараноки захираҳои мавҷудайи соҳа чораҳои фаврӣ андешад [6].

Гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ, аз он ҷумла соҳаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз муайян кардани ҳадафҳои мушаххас, стратегияҳо ва нақшаи чорабиниҳо бо дарназардошти ҳолати ҳозираи он вобастагӣ дошта, таҳия ва татбиқи онҳо, усулу равишҳои инноватсионии баландро талаб мекунад. Бинобар ин, бояд трендҳои инноватсионии соҳаи энергетика, ки фаъолияти ширкатҳои энергетикӣ ва идоракунии соҳаи мазкурро одӣ ва шаффоф мегардонад, дар соҳаи мазкур ҷорӣ карда шаванд ва тадбирҳои мушаххас санҷида шаванд:

1) ҷорӣ намудани низоми биллингӣ ва истифодаи ҳисобкунакҳои барқӣ дар тамоми минтақаҳои ҷумҳурӣ;

2) ҷорӣ намудани назорат тавассути технологияҳои рақамӣ (истифода аз робот, дронҳо) барои беҳатариҳои кормандони НБО, НБГ, хатҳои интиқоли неруи барқи баландшиддат (ХИБ), истгоҳҳо ва зеристгоҳҳои электрикӣ;

3) ҷорӣ намудани низоми зехнии энергетикӣ муосир (технологияи Smart Grid);

4) ҷорӣ намудани мониторинги марказонидашуда барои муайян кардани ҳолати техникӣ НБГ ва НБО, беҳатарӣ ва идоракунии қори кормандони соҳа;

5) кам кардани талафот тавассути истифодаи технологияҳои муосир;

6) фароҳам овардани шароити сармоягузорӣ барои бунёди неругоҳҳои хурду бузург, таъмиру таҷдиди неругоҳҳои мавҷуда, инфрасохтори энергетикӣ ва таъмини технологияи муосир;

7) омода намудани мутахассисони равияи технологияи рақамӣ дар соҳаи энергетика;

8) тақвият додани пардохти пурраи қувваи барқ тавассути низоми худкор бо истифода аз қорти электронӣ, қорти бонкӣ, интернет-бонкинг, барномаҳои мобилии пардохт ва дигар шаклҳои пардохти электронӣ;

9) баланд бардоштани маърифати истифодабарии компютер ва истифодаи технология барои тамоми аҳолии кишвар.

Тавассути низоми энергетикӣ рақамӣ дар оянда метавон муайян кард, ки қучо ба энергия ниёз дорад ва онро дар вақти лозимӣ, дар ҷойи лозимӣ ва бо арзиши пасттарин интиқол диҳад. Рақамикунонӣ бехатарӣ, маҳсулноқӣ, дастрасӣ ва устувории низоми энергетикӣро бехтар мекунад.

Дар баробари ин, имкониятҳои рақамисозӣ хатарҳои нави амният ва даҳолатнопазирӣро ба вуҷуд меоранд ва бозорҳо, тиҷорат ва шуғлро ҳалалдор мекунад. Гарчанде ки афзоиши таҷҳизоти саноатии интернетӣ метавонад ба хоҷагиҳо ва саноат фоидаи назарраси самаранокӣ энергетикӣ оварад, он инчунин доираи ҳадафҳои энергетикӣро барои киберҳамлаҳо афзоиш медиҳад. То имрӯз, зарар ба низоми энергетикӣ дар натиҷаи ҳамлаҳои киберӣ нисбатан камтар мебошад, вале аллакай дар системаи энергетикӣ якҷанд ҳодисаҳои ҳалалдоркунӣ рух дода буд.

Ҷадвали 3. - Ҳодисаҳои ҳамлаҳои киберӣ дар низоми энергетикӣ

Солҳо	Ҳодисаҳо
Солҳои 2012 ва 2016 вируси зараровари Shamoon 1	Аввалин ҳамлаи киберчиноят дар низоми шабакаи энергетикӣ ба ҳисоб меравад. Ин вирус зиёда аз 30 000 компютерҳои ширкати “Saudi Aramco”-ро дар Арабистони Саудӣ аз кор баровард.
Соли 2015, ҳамла ба шабакаи барқии Украинаи Ғарбӣ	23 декабри соли 2015 ба шабакаи барқии Украинаи Ғарбӣ ҳамлаи киберчиноятӣ баргузор гардид, ки дар натиҷа тақрибан 230 000 истеъмолкунанда дар Украина барои аз 1 то 6 соат барқ қатъ шуд.
Сол 2016, вируси Mirai (Mirai Botnet)	Соли 2016 вируси Mirai барои зарар ба низоми энергетикӣ истифода карда шуд, вале низоми умумии энергетикӣ аз он зарар надида бошад ҳам, ба таҷҳизоти интернетӣ (IoT) таъсир расонид.
Соли 2016, вируси Industroyer/Crash Override	Соли 2016 барномаи зараровар бо номи "Industroyer" (инчунин "Crash Override") ба низоми идаракунии энергетикӣ Украина ҳамлаи киберӣ намуд.
Соли 2017 ҳамла ба неругоҳи атомии ИМА	Соли 2017 ба неругоҳи атомии ИМА ҳамлаи фишингӣ карда шуд.
Соли 2017, ҳамлаи нозири Triconex ба Saudi Aramco	Соли 2017 ба ширкати калонтарини содирунандаи нафт-Saudi Aramco ҳамлаи киберӣ баргузор гардид.
Соли 2017, Барномаи зараровари “WannaCry”	Барномаи зараровари “WannaCry” соли 2017 ба компютерҳои зиёда аз 150 ширкатҳои ҷаҳон таъсири мусбӣ расонид. Ин ҳамлаи киберӣ барои сохтори энергетикӣ равона карда нашуда бошад ҳам, ба якҷанд ширкатҳои энергетикӣ таъсир расонид, аз он ҷумла беш аз 20 000 нуктаҳои сӯзишвории нафтии Чин (CNPC) аз кор монданд.
Соли 2021, Системаи кубури Colonial Pipeline	7 майи соли 2021 аз тарафи гурӯҳи DarkSide ба низоми бузургтарини кубури ИМА ҳамлаи ҳакерӣ баргузор гардид, ки дар натиҷа ин низом 5 рӯз аз фаъолият боз монд.
Соли 2022	Ҳамлаи киберӣ ба бандарҳои коркарди нафт ва анборҳои аврупоии ширкатҳои Аврупои Шимолӣ (маркази коркарди нафти Амстердам-Роттердам-Антверпен) баргузор гардид.

Сарчашма: Digitalisation and Energy. [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.iea.org/reports/digitalisation-and-energy2>. (дата обращения: 14.10.2023); 2.

Ҳамлаҳои киберӣ ба саноати энергетикӣ аз соли 2017 босуръат афзоиш ёфта, зиёда аз 45 ҳамлаи киберӣ ба соҳаи энергетика рух додааст ва соли 2022 аз рӯйи шумораи ҳамлаҳое, ки дар як сол рух дода буданд, рекорди баландтаринро нишон доданд. Яъне, дар соли 2022 34 ҳамлаи киберӣ: дар Федератсияи Русия 14, Германия 5, Ҳиндустон 2, Италия 2, Нидерланд 2, ИМА 2 ва дигар давлатҳо 9-то ба қайд гирифта шудааст [12]. Рақамикунонӣ дар соҳаи энергетика бояд ҳамчун раванди ба даст овардани иттилоот ва натиҷаҳои андозагирӣ дар формати ададӣ фаҳмида шавад ва инчунин технологияҳои ниҳой дар раванди идоракунонӣ ва истехсоли корхонаҳои энергетикӣ баррасӣ карда шаванд, то ки фаъолияти онҳо осон ва самаранок бошад [2, с.66].

Хулоса, рақамикунонӣ дар соҳаи энергетика истехсолкунандагон, истеъмолкунандагон ва шабакаҳои барқрасониро дар низоми ягонаи автоматӣ муттаҳид мекунад, он кори ҳамаи иштирокчиёни низоми энергетикиро дар речаи онлайн назорат ва идора мекунад, эътимодноӣ, сарфакорӣ, ва коҳишёбии талафоти неруи барқ, самаранокии умумиро афзоиш медиҳад. Технологияҳои рақамӣ на танҳо устувории низоми энергетикиро баланд мебардоранд, балки инчунин барои рушди тавлиди иқтидор дар миқёси як истгоҳ то тамоми шабака бо садҳо иншоот, аз ҷумла объектҳои ба манбаъҳои барқароршавандаи энергия асосёфта шароит фароҳам меоранд ва экосистемаи ягонаи энергетикӣ Интернетиро ташкил медиҳанд.

Истифодаи технологияҳои рақамӣ дар энергетика имкон медиҳад, ки партовҳои зараровар кам карда шаванд, ҳосилнокии меҳнат баланд бардошта шавад, истеъмолу истифодаи об кам карда шавад, истифодаи неруи барқ сарфа карда шавад, хароҷот барои хизматрасониҳои техникӣ коҳиш ёбад, садамаҳоро дар низоми энергетикӣ бартараф мекунад ва барои ширкатҳои энергетикӣ даромади иловагӣ оварда мешавад. Новобаста аз он ки рақамикунонӣ манфиатҳои зиёди мусбӣ дар соҳаи энергетика меоварад, он инчунин метавонад системаҳои энергетикиро ба ҳамлаҳои киберӣ осебпазиртар кунад. Бинобар ин, барои рақамикунонии соҳаи энергетика Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба масъалаҳои бехатарӣ ва амният аҳамияти ҷиддӣ диҳад.

Адабиёт

1. Аламшоева, М.М. Таҳлили рушди соҳаи энергетика дар даври 30 соли истиқлоли давлатӣ / М.М. Аламшоева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – №7. – Р. 65-74.
2. Аламшоева, М.М. Факторы, влияющие на развитие и эффективное функционирование энергетики Таджикистана / М.М. Аламшоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – №6. – С. 69-75.

3. Ахметова И.Г. Цифровизация энергосектора: генезис, содержание, составляющие, методика оценки. Экономика промышленности. / И.Г.Ахметова, Ю.С.Валеева, М.В. Калинина //Russian Journal of Industrial Economics. – 2022. - 15(3). - С.308-322.
 4. Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. - С. 34 [захираи интернетӣ]: <https://www.medt.tj/images/29.08.2023-2.pdf> (санаи муроҷиат 14.10.2023).
 5. Нусратзода, М.Н. Ташаккул ва рушди тичорати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.Н. Нусратзода, М.Ф. Файзиддинзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2023. – №2 (36). – Р. 111-119.
 6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», 23.12.2022.
 7. Суҳанронӣ дар ҷаласаи якуми Шурои илм, маориф ва инноватсияи назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 15.04.2021. [манбаи электронӣ]: <https://maorif.tj/ahborot> (санаи муроҷиат: 13.10.2023)
 8. Текслер А.Л. Цифровизация энергетики: от автоматизации процессов к цифровой трансформации отрасли / А.Л. Текслер // Текст научной статьи по специальности «Экономика и бизнес». -2018. -№5. -С. 28-38.
 9. Темурбекова, С.Д. Автоматизация и цифровизация сельского хозяйства Республики Таджикистан / С.Д. Темурбекова, М.М. Аламшоева, О.К. Фарайдунов, К.К. Каландаршоев // От модернизации к опережающему развитию: обеспечение конкурентоспособности и научного лидерства АПК: сборник материалов научно-практической конференции, Екатеринбург (24–25 марта 2022 г.). – Екатеринбург: Уральский государственный аграрный университет. - 2022. – С. 55-58.
 10. Цифровизация в энергетике [электронный ресурс]. - URL: <https://www.skolkovo.ru/centres/senec/senec-research-internet-of-energy> (дата обращения: 12.10.2023)
 11. Цифровизация информационные технологии в энергетике [электронный ресурс]. - URL: <https://electricalschool.info/spravochnik/poleznoe/2762-cifrovizaciya-it-v-energetike.html> (дата обращения: 12.10.2023)
 12. Cyber incident overview. [электронный ресурс]. - URL: <https://konbriefing.com/en-topics/cyber-attacks-2022-ind-energy-industry-h1.html> (дата обращения: 12.10.2023)
 13. Digitalization and Energy [электронный ресурс]. - URL: <https://www.iea.org/reports/digitalisation-and-energy> (дата обращения: 12.10.2023.)
 14. Global annual internet traffic [электронный ресурс]. - URL: <https://www.iea.org/reports/digitalisation-and-energy> (дата обращения: 13.10.2023).
 15. Global Innovation Index 2023 [электронный ресурс]. - URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2019-2023/global-digital-overview> (дата обращения: 12.10.2023)
-

УДК: 336.564

МАЪМУРИКУНОНИИ АНДОЗ АСОСИ ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ АНДОЗБАНДИИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА

Воҳидов Умар Маҳмадиевич - н.и.и, дотсенти кафедраи иқтисоди рақамӣ ва логистикаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: umarv@mail.ru.
Телефон: (+992) 93 463 40 40.

Файзуллоев Бахтовар Сайфуллоевич - унвонҷӯи кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067,

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе к. Нахимов 64/14. E-mail: beto-ne@mail.ru. Тел.: (+992) 918 26 88 04.

Дар мақола шароитҳои амалкунандаи институтсионалии андоз нисбат ба баҳиши воқеии иқтисоди миллӣ дар шароити муосир дар робита ба маъмурикунонӣ мавриди омӯзиши қарор гирифтааст. Дар он муаллиф кӯшиши ба харҷ додааст, ки низоми маъмурикунонии андоз ҳамчун фишанги муҳими танзими низоми андозӣ ва робита ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ аз ҳисоби васеъ ба роҳ мондани чорабиниҳои таъкилику иқтисодӣ, маъмурӣ, фароҳам овардани шароити муфид барои фаъолияти соҳибкориҳои хурду миёна ҳамчун заминаи татбиқи низоми институтсионалӣ сафарбар карда шавад.

Дар раванди таҳқиқ маълум мегардад, ки дар шароити ба таври динамикӣ тағйирёбии муҳити беруна, таъмин намудани раванди мунтазами механизми маъмурикунонии андоз дар рушди фаъолияти соҳибкориҳои истеҳсолӣ барои таъсис додани ҷойҳои нави корӣ, дастгирии фаъолияти иқтисодӣ, фаъл гардонидани онҳо дар шароити рақамикунони ин раванд мусоидат менамояд. Бинобар ҳамин, низоми қоидаҳо ва вазифаҳои асосии маъмурикунонии андоз дар таъмини танзими низоми андозбандии субъектҳои соҳибкорӣ ҳамчун низоми характери комплексӣ дошта бо ҷанбаҳои назариявӣ методологии муносибатҳои андозӣ ва маъмурикунонии андоз аз тариқи риоя намудани манфиатҳои андозӣ, асоснокгардонии амалиёт, эътирофи ягонагӣ ва таъмини самаранокии интиҳоби усулҳои муфид пешниҳод гардонидани шудааст.

Қайд мегардад, ки дар низоми институтсионалӣ усулҳои гуногуни таъмини самаранокии санҷишҳои андозӣ дар доираи маъмурикунонӣ ҷой дорад ва дар робита ба истифодаи санадҳои меъёрии назорати андоз, ҷамъоварӣ, таҳлил ва дурнамои фаъолияти институтсионалиро аз ҳисоби муфидгардонии маъмурикунонӣ таъмин намудан лозим меояд. Ин барои баҳодиҳии низоми маъмурикунонии андоз аз ҳисоби муфид ба роҳ мондани натиҷаҳои корҳои назоратӣ, ҳисоббаробаркунии бақияпулиҳои андоз, ба ҳисоб гирифтани теъдоди субъектҳои ғайрифаъл ва ба инобат гирифтани онҳо таъсирбахш ба шумор мераванд.

Калидвожаҳо: низоми маъмурикунонии андоз, рушди фаъолияти соҳибкориҳои хурд, чорабиниҳои таъкилику иқтисодӣ, соҳибкориҳои истеҳсолӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, рақамикунони фаъолияти иқтисодӣ, танзими муносибатҳои андозбандӣ, қоидаҳо ва вазифаҳои маъмурикунонии андоз, қоидаҳои баҳисобгирӣ.

НАЛОГОВОЕ АДМИНИСТРИРОВАНИЕ – ОСНОВА РЕГУЛИРОВАНИЯ НАЛОГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Вохидов Умар Махмадиевич - к.э.н., доцент кафедры цифровой экономики и логистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: +992934634040. E-mail: umarv@mail.ru.

Файзуллоев Бахтовар Сайфуллоевич - соискатель кафедры экономики предприятия и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 918268804. E-mail: beto-ne@mail.ru.

В статье изучены действующие институциональные условия налога применительно к реальному сектору национальной экономики в современных условиях в связи с администрированием. В ней авторы попытались утвердить систему налогового администрирования как важный инструмент регулирования налоговой системы и связи с развитием предпринимательской деятельности за счет широкого осуществления организационно-хозяйственной и административной деятельности, создания полезных

условий для деятельности малого и среднего бизнеса как основы реализации институциональной системы.

В процессе исследования становится понятным, что в условиях динамичных изменений внешней среды обеспечение регулярности процесса механизма налогового администрирования способствует развитию промышленного предпринимательства, созданию новых рабочих мест, поддержке экономической активности, активизации их в условиях цифровизации этого процесса. Поэтому система правил и основные задачи налогового администрирования по обеспечению регулирования системы налогообложения субъектов предпринимательства как системы комплексного характера с теоретико-методологическими аспектами налоговых отношений и налогового администрирования путем соблюдения налоговых льгот, обоснования операций, признания предложены единство и обеспечение эффективности выбора полезных методов.

Отмечается, что в институциональной системе существуют различные методы обеспечения эффективности налоговых проверок в сфере администрирования, а в связи с применением нормативных актов налогового контроля необходимо обеспечить сбор, анализ и перспективу налоговых проверок, институциональную деятельность из-за полезности управления. Это эффективно для оценки системы налогового администрирования за счет полезного подсчета результатов контрольной деятельности, расчета налоговой задолженности, расчета количества неактивных субъектов и их учета.

Ключевые слова: система налогового администрирования, развитие малого предпринимательства, организационно-хозяйственная деятельность, промышленное предпринимательство, создание новых рабочих мест, цифровизация экономической деятельности, регулирование налоговых отношений, правила и обязанности налогового администрирования, цифровая экономика.

TAX ADMINISTRATION IS THE BASIS FOR REGULATING TAX RELATIONS OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES

Vohidov Umar Makhmadievich - PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Digital Economy and Logistics, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, s. Dushanbe, st. Nakhimov, 64/14. E-mail: umarv@mail.ru. Phone: +992934634040.

Fayzullov Bakhtovar Sayfulloevich - Competitor of the Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, sh. Dushanbe k. Nakhimova, 64/14. E-mail: beto-ne@mail.ru . Phone: (+992) 918268804.

The article examines the current institutional conditions of the tax in relation to the real sector of the national economy in modern conditions in connection with administration. In it, the author tried to establish the tax administration system as an important tool for regulating the tax system and connection with the development of entrepreneurial activity through the widespread implementation of organizational, economic and administrative activities, creating useful conditions for the activities of small and medium-sized businesses as the basis for the implementation of the institutional system.

During the research process, it becomes clear that in the context of dynamic changes in the external environment, ensuring the regularity of the tax administration mechanism process contributes to the development of industrial entrepreneurship, the creation of new jobs, the support of economic activity, and their activation in the context of digitalization of this process. Therefore, the system of rules and the main tasks of tax administration to ensure regulation of the taxation system of business entities as a complex system with theoretical and methodological aspects of tax

relations and tax administration through compliance with tax benefits, justification of operations, recognition, unity and ensuring the effectiveness of the choice of useful methods are proposed.

It is noted that in the institutional system there are various methods to ensure the effectiveness of tax audits in the field of administration, and in connection with the application of tax control regulations, it is necessary to ensure the collection, analysis and perspective of tax audits, institutional activities due to the usefulness of management. This is effective for assessing the tax administration system due to the useful calculation of the results of control activities, calculation of tax debt, calculation of the number of inactive entities and their accounting.

Key words: *tax administration system, development of small business, organizational and economic activities, industrial entrepreneurship, creation of new jobs, digitalization of economic activity, regulation of tax relations, rules and responsibilities of tax administration, digital economy.*

Таъсири низоми андоз ба ҷараёни рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар бо роҳи дар амал татбиқ намудани шаклҳои инфиродии низоми институтсионалӣ ҷорӣ карда мешавад. Самаранокии шароитҳои амалкунандаи институтсионалии андоз нисбат ба бахши воқеии иқтисоди миллӣ дар шароити муосир дар робита ба маъмурикунонӣ зарурати омӯзишро ба миён овардааст. Низоми маъмурикунонии андоз ҳамчун фишанги муҳими танзими низоми андозӣ, хусусияти хоси маъмурикунонии андозро дар робита ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ аз ҳисоби васеъ ба роҳ мондани чорабиниҳои ташкилию иқтисодӣ, маъмурӣ аз тариқи фароҳам овардани шароити муфид барои фаъолияти субъектҳои хоҷагидор, аз ҷумла соҳибкории хурду миёна сафарбар карда мешавад. Омӯзиши муаммоҳои асосии низоми танзими давлатии андоз собит месозад, ки онҳо ба суръати рушди фаъолияти субъектҳои хоҷагидор ва, дар маҷмӯъ, ба таъмини тараққиёти бахшҳои воқеӣ таъсири манфӣ мерасонанд. Бинобар ин, коркарди самтҳои асосии тақмили танзими давлатии андози фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ бо чорабиниҳои маъмурикунонии андоз асоси пешрафти иқтисодиёти миллӣ маҳсуб меёбанд.

Дар низоми давлатии танзими иқтисодию иҷтимоӣ механизмҳои танзими андоз мавқеи афзалиятнок дошта, ба суръати афзоиши нишондиҳандаҳои иқтисодии рушди бахшҳои воқеӣ таъсири калон мерасонад. Яъне, дар шароити ба таври динамикӣ тағйирёбии муҳити беруна, таъмин намудани раванди мунтазами тақмили механизмҳои маъмурикунонии андоз дар самтҳои мазкур аҳамияти стратегӣ пайдо мекунад. Яъне, низоми маъмурикунонии андоз, чорабиние ба шумор меравад, ки ҳамчун шароит дар асоси қоидаю меъёрҳо иборат буда, ба таъмини устувории буҷет, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти андоз аз тариқи интиҳоби низоми мукаммали маъмурикунонӣ асоси танзими иқтисодӣ баромад карда, амалӣ намудани он ба самти назорат, воридоти саривақтии андоз ва азнавтақсимкунии он мебошад. Ҳамзамон, низоми маъмурикунонии андоз заминае ба шумор меравад, ки дар рушди фаъолияти соҳибкорӣ, аз ҷумла соҳибкории истеҳсолӣ имкониятҳои таъсис додани ҷойҳои нави корӣ, дастгирии фаъолияти

иқтисодии онҳо мусоидат менамояд. Ҳамин тавр, бо таъмини принципҳои муносибатҳои андозӣ ва риояи манфиатҳои тарафҳои буҷетӣ аз тариқи пеш гирифтани дараҷаи самаранокии фаъолият иборат мебошад. Ҳолати мазкур заминаи муҳим дар ташаккул додани устувории буҷет аз ҳисоби шаклҳои нави хоҷагидорӣ ва интиҳоби усулҳои маъмурикунонӣ дар доираи низомҳои андозӣ ва рақамикунонии фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ равона карда мешавад.

Тақвият додани низоми танзими андоз бо роҳи усулҳои маъмурӣ ба унсурҳои муҳити институтсионалии андоз, ки дар маҷмӯъ ҳамчун фишанги давлатӣ барои таъсиррасонӣ ба субъектҳои иқтисодӣ сафарбар карда мешаванд. Дар шароити имрӯза, маъмурикунонии андозбандии соҳибкорӣ ҳамчун заминаи татбиқи низоми институтсионалӣ ба шумор рафта, тибқи қонунгузории андоз дар робита ба муносибатҳои андозбандӣ вобаста ба пайдоиш ва интиҳоби санадҳои меъёрӣ ва ҷорӣ кардани онҳо аз рӯйи меъёрҳои муайянгардида таъсис меёбад. Тибқи банди 1-уми моддаи 2-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, “маъмурикунонии андоз – маҷмуи чораҳои аз ҷониби мақомоти андоз бо риояи талаботи Кодекси мазкур ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амалишавандае, ки ба таъмини татбиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои андозӣ, боҷи давлатӣ ва пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет равона гардидаанд” [7, с.19]. Аз ин ҷо назорати таъмини самарабахши андоз шартӣ фаъолияти ҳар як низоми андоз буда, мақсади асосӣ дар ин самт ба андешидани чорабиниҳо нисбат ба риояи талаботи қонунгузории андоз равона гардидааст. Ҳамзамон, дар шароити рақамикунонӣ фаъол гардонидани соҳибкории хурд асоси тақвият ёфтани иқтисоди миллӣ ба шумор меравад. Дар робита ба ҳамин, тибқи банди 3-юми моддаи 41-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, назорати андозӣ аз ҷониби мақомоти андоз гузаронида шуда, аз рӯйи шаклҳои “назорати камералӣ, муоинаи хронометражӣ, назорати иловагии молҳои зераксизӣ ва фаъолияти дигар, назорати низоми рамзгузории электронии молҳо, санҷиши сайёри андоз, санҷиши амалиётӣ, мониторинги андозӣ, наrxгузории трансфертӣ ва бозорӣ” [7, с. 57-58] амалӣ карда мешавад. Бинобар ин, дар заминаи риояи қонунгузории андоз мунтазам ба роҳ мондани назорат санҷишҳои андозӣ яке аз усулҳои муҳимтарини идоракунии маъмурикунонии андоз мебошад. Дар ин замина, бо мақсади бо пуррагӣ ва сари вақт ҳисоб кардани пардохти андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ имкониятҳои ба амал меояд, ки маъмурикунонӣ муфид гардида, аз рӯйи таъйинот, назорати андоз барои таъмини риоя намудани қоидаҳои баҳисобгирӣ ва ҳисоботдиҳӣ тариқи электронӣ таъмин гардонида мешаванд.

Назорати андоз бояд таъсирбахш бошад, яъне натиҷаи он бояд ба ошкор ва пешгирӣ намудани қонунвайронкуниҳо равона гардад. Чунин ҳолат, сода ва самаранокии низоми андозро дар раванди маъмурикунонии андоз мусоидат менамояд, ки фаъолияти субъектҳои

иқтисодӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳои молиявии онҳо таъсири муфид пайдо намоянд. Ин ҷараён яке аз фишангҳои низоми танзими андоз дар доираи низоми институтсионалӣ баромад намуда, фаъолияти самарабахши онро бо дарназардошти банақшагирии андоз нисбат ба ташаккул ёфтани манбаи андоз аз ҳисоби тақвияти фаъолияти субъектҳои нави хоҷагидорӣ таъмин мегардад. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар низоми институтсионалӣ усулҳои гуногуни таъмини самаранокии санҷишҳои андозӣ дар доираи маъмурикунонӣ ҷой дошта, мақомоти андоз дар робита ба истифодаи санадҳои меъёрии назорати андоз онҳоро анҷом медиҳад. Бинобар ин, зарурате дар пеш меистад, ки дар ин самт ҷамъоварӣ, таҳлил ва дурнамои фаъолияти институтсионалиро аз ҳисоби муфидгардонии маъмурикунонӣ таъмин намоем. Ба андешаи мо, дар раванди ҷамъбасти назорати андозӣ, тартиби ситонидани андозҳо, ҷаримаҳо бо дарназардошти хусусиятҳои муносибатҳои ҳуқуқии андоз бо истифода аз ниҳодҳои институтсионалӣ ва риояи меъёрҳои қонунгузорӣ дар доираи муносибатҳои андозӣ имкониятҳои фаровони васеъ кардани манбаи андоз ва муфид гардонидани гаронии андоз ба амал меояд.

Тибқи ақидаи Ш.М. Исмоилов, "Қонунгузорию андози Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмуи санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзими муносибатҳои ҳуқуқии андозӣ буда, дараҷаи рушд ёфтани он имкониятҳои зиёди такмилдиҳии қонунгузорию соҳавиро мегирад" [6, с.186]. Аз ин ҷо, ба ақидаи мо, маҳз ба эътибор гирифтани риояи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ дар муносибатҳои андозӣ заминаи устувор ва муфидноки ба роҳ мондани назорати андозро таъмин менамояд. Ба андешаи О.В. Мандрошенко, "андозҳо ин пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет аз тарафи шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ мебошанд, ки аз ҷониби давлат ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ бо мақсади иҷрои эҳтиёҷоти иҷтимоӣ ситонида мешаванд. Хирочҳо ҳиссаи ҳатмии шахсони ҳуқуқӣ ва шахсони воқеиро дар бар гирифта, мақомот ва намояндагони ваколатдори онҳо бо мақсади такмил додани амалҳои дорои аҳамияти ҳуқуқӣ ситониданро дар бар мегирад" [8, с.5]. Аз ин ҷо, аз назари мо, ҷиҳатро ба назар гирифтани лозим аст, ки равандҳои рушди иқтисодию иҷтимоӣ дар алоқамандии зич бо дигаргуниҳои ташкилию ҳуқуқӣ ва ҷорӣ намудани шаклҳои нави идоракунӣ ташаккул ёфта, заминаҳои институтсионалии танзими низоми андозро дар шароити ташаккулёбии таърихӣ муносибатҳои бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ифода мекунад.

Ба ақидаи С. Ғаюров, «таҷрибаи таърихи давлат ва ҳуқуқ, аз ҷумла Тоҷикистон, нишон медиҳад, ки зарурати кодификатсияи қонун дар давраи тағйироти шадид дар рушди иқтисодию сиёсии кишвар ба вуҷуд омадааст. Аз «гузариш ба иқтисодиёти танзимшавандаи бозаргонӣ» (1988), ки дар ИҶШС эълон шудааст, оғоз карда, Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди таҳаввулотӣ навсозии иқтисодӣ ва сиёсиро паси сар мекунад, ки марҳилаи ниҳоии он қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (1994, 1999, 2003 ва 2016) мебошад [4, с.111]. Дар баробари ин, қайд кардан лозим

аст, ки дар шароити ҳамгироӣҳо сафарбар кардани имкониятҳои институтсионалии рушди муносибатҳои байналмилалӣ ва муфид гардонидани низоми маъмурикунонӣ аз тариқи рақамикунонӣ дар самти андозбандии субъектҳои соҳибкорӣ дар кишвар хело таъсирбахш мебошад.

Татбиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 январи соли 1999, таҳрирҳои нав дар соли 2004, 2012 ва 2021 барои ташаккули сиёсати андоз, низоми андоз ва мақомоти андоз дар ташаккул ёфтани унсурҳои институтсионалӣ аҳамияти ҳалкунанда доранд. Кодекси мазкур муқаррароти умумии низомии андоз, номгӯ, тартиби ворид, ҷамъоварӣ ва бекор кардани андозҳо ва пардохтҳоро танзим мекунад. Дар банди 2-юми моддаи 6-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин қайд гардидааст: “Муқаррароти шартномаҳои байналмилалӣ танзимкунандаи масъалаҳои канорачӯӣ аз андозбандии дукарата ва пешгирии саркашӣ аз пардохти андозҳо, ки яке аз тарафҳои онҳо Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, нисбат ба резидентони андози як ё ҳар ду давлат, ки чунин шартномаҳо ба имзо расондаанд, татбиқ карда мешавад. Бо ин мақсад резиденти андоз мутобиқи шартнома муайян карда мешаванд” [7, с.28]. Яъне, Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав тибқи талаботи стандартҳои байналмилалӣ мавриди истифода қарор дода шуда, дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ва ҳавасмандгардонии субъектҳои иқтисодӣ дар самти татбиқи ҳадафҳои стратегӣ ҳамчун унсури институтсионалӣ ва муфид гардонидани хароҷоти маъмурикунонӣ мақоми ҳалкунанда доранд. Аз ин хусус, муҳаққиқони ватанӣ қорбарӣ намуда, аз ҷумла қайд мегардад, ки “Бо мақсади аз байн бурдани омилҳои фардӣ ва даҳлати беасос ба фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ дар Кодекси нави андоз тартиби муосири хизматрасонӣ, тақмили низоми қорҳои назоратӣ, системаи муттаҳидаи иттилоотии андоз оид ба баҳисобгирӣ, назорат ва мониторинги амалиёт, сода намудани расмиёти андозбандӣ ва мубодилаи электронии иттилоот пешбинӣ карда шудааст” [5, с.86]. Вобаста ба ин, ба эътибор гирифтани муносибатҳои андозӣ дар доираи рушди низоми институтсионалӣ ва муфидгардонии маъмурикунонии андоз барои муътадил гардонидани фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ, аз ҷумла соҳибқорӣ хурди истеҳсолӣ муайянкунанда баромад мекунад.

Тибқи ақидаи С. Маъдиев ва У.М. Воҳидов, ташаккул ёфтани механизми институтсионалии танзими андоз аз алоқамандии зичи шарикӣ бахши хусусӣ ва давлат вобастагӣ дошта, “дар шароити муосир дар қорҷӯбаи татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, низоми иҷтимоӣ иқтисодии кишвар ба марҳилаи нави рушд ворид мегардад. Чунин иқдом вазифадор мекунад, ки ислоҳоти иқтисодӣ ва тағйироти институтсионалие, ки боиси тақмили қонунгузории соҳаҳои дахлдор, аз ҷумла, дар низоми андоз ва андозбандӣ мегарданд, идома дода шаванд. Бо ин мақсад Ҳукумати ҷумҳурӣ барномаи миёнамуҳлати рушд ва мутобиқсозии иқтисоди кишварро ба

шароиту марҳилаҳои нави рушдро таҳия намудааст” [9, с.4]. Дар робита ба ҳамин, рушди низоми маъмурикунонии андоз дар ҷумҳурӣ бо роҳи дигаргуниҳои бахши андозӣ, аз ҷумла такмил додани ниҳодҳои институтсионалӣ ва муфид гардонидани маъмурикунонии андоз дар самти рушди соҳибкорӣ амалӣ мегардад. Ғайрисамаранок ба роҳ мондани маъмурикунонии андоз барои тарафҳои муносибатҳои андозӣ мушкилиҳоро ба амал оварда, боиси садди роҳи рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва бо пуррагӣ ва сари вақт таъмин гардидани уҳдадориҳои андоз мегардад. Алалхусус, дар доираи муносибатҳои бозорӣ. Дар ин низом, маъмурикунонии андоз ҳамчун фишанги муҳими сиёсати давлатии андозӣ баромад мекунад. Чунки рушди низоми андоз ба раванди фаъолияти институтсионалӣ ва интихоби варианти нисбатан беҳтари маъмурикунонии андоз алоқамандӣ дошта, бевосита аз даҳлати фишангҳои давлатӣ бармеояд. Чунин мавқеъ аз ҳисоби нуқтаи назари гуногуни илмӣ ва ҷанбаҳои методологии ташаккул ва такмили низоми маъмурикунонии андоз бармеояд.

Солҳои охир низоми маъмурикунонии андоз дар самти баҳисобгирии манбаъҳои андоз дар доираи фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ, мувофиқ ба барномаҳои давлатӣ дар самти рушди маъмурикунонии соҳаҳои фаъолият, аз ҷумла фаъолияти андозбандии субъектҳои соҳибкорӣ, махсусан, Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2011-2019 амал менамуд, ки он шароитҳоро фароҳам меовард, ки дар ҷумҳурӣ сатҳи маъмурикунонии андозҳо беҳтар гардад. Масъалаи мазкур аҳамияти иҷтимоию иқтисодӣ дошта, пайваста мавриди ҳаллу фасли мақомотҳои давлатӣ ба шумор меравад. Тибқи нақшаи чорабиниҳо оид ба амалисозии Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020-2025 дар самтҳои 2-4 аз қабili рушди пайвастаи системаи автоматикунонидашудаи маъмурикунонии андоз, ба роҳ мондани ҳамкории фосолавӣ бо андозсупорандагон ва мақомоти давлатӣ, кам кардани истифодаи ҳуҷҷатҳои қоғазӣ, баланд бардоштани интизоми андозсупории андозсупорандагон ва Беҳтар намудани сифати фаъолияти мақомоти андоз аз ҷумлаи тадбирҳои мебошанд, ки пешбурди фаъолияти минбаъдаи субъектҳои соҳибкорӣ тибқи талаботи нав барои таъмини рушди иқтисоди миллӣ нигаронида шудаанд. Яъне, “гузаронидани равандҳои бештари кории маъмурикунонӣ ба шакли электронӣ ва таъмини пурраи субъектҳои соҳибкорӣ бо имзои электронии рақамӣ, таҳкими механизмҳои ҳавасмандкунандаи фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ дар ҷараёни маъмурикунонии андоз, баланд бардоштани иқтисодии минтақавӣ ҷиҳати истифодаи механизми андоз барои ҳавасмандии фаъолгардонии фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ, кам кардани хароҷоти марбут ба иҷрои уҳдадориҳои андоз, ташаккули низоми устувори андоз, ки барои ҳамаи субъектҳои соҳибкорӣ шароити мусоид фароҳам меоварад ва татбиқи системаи муосири таҳлили фаъолияти соҳибкорӣ ва ҷорӣ намудани идоракунии стратегӣ дар

мақомоти андоз (бо шакли мурофиавӣ) [1, с.8-7]. Вобаста ба ин маълум мегардад, ки низоми институтсионалӣ ва маъмурикунонии андоз дар робита ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун қисми таркибии чорабиниҳои давлатӣ баромад карда, онҳо дар ниҳояти кор барои риояи қонунгузорӣ, васеъ кардани манбаи андозбандӣ ва воридоти пардохтҳои андозӣ аз ҳисоби рушди фаъолияти соҳибкорӣ ба шумор мераванд.

Ҳамин тавр, таҳқиқ намудани ҷанбаҳои методии тақмили низоми маъмурикунонии андоз нишон медиҳад, ки барои дар оянда тақвият додани рушди соҳибкориҳои хурд муфид амал намудани чорабиниҳои ташкилию иқтисодӣ ва ҳуқуқию назоратӣ ба шумор мераванд. Дар робита ба ин, тибқи ақидаи коршиносон ва муҳаққиқони ватанӣ, дар таҷрибаи аксарияти кишварҳо, аз ҷумла дар Тоҷикистон, баҳои самаранокии низоми маъмурикунонии андоз, асосан ба як нишондиҳанда - ҳаҷми воридоти андозу пардохтҳои ҳатмии давлатӣ ба буҷет баҳогоздорӣ карда мешавад [11, с.39]. Лекин, ба андешаи мо, нишондиҳандаҳои дигари баҳодиҳии низоми маъмурикунонии андозро аз ҳисоби муфид ба роҳ мондани натиҷаҳои корҳои назоратӣ, ҳисоббаробаркунии бақияпулиҳои андоз, ба ҳисоб гирифтани теъдоди субъектҳои ғайрифаъл ва ба инобат гирифтани онҳо хело муҳим мебошанд, ки онҳо барои омӯзиш ва таҳқиқи қоидаҳои асосӣ ва иҷрои вазифаҳои тақмили низоми андозӣ ва маъмурикунонии он баромад мекунад (ниг. ба расми 1).

Расми 1. Қоидаҳо ва вазифаҳои асосии маъмурикунонии андоз дар таъмини танзими низоми андозбандии субъектҳои соҳибкорӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллифон.

Чӣ тавре аз расми 1 бармеояд, ташаккули низоми маъмурикунонии андози субъектҳои иқтисодӣ характери комплексӣ дошта, онҳо ҷанбаҳои назариявӣю методологии муносибатҳои андозӣ ва маъмурикунонии

андозро аз тариқи риоя намудани манфиатҳои андозӣ, асоснокгардони амалиёт, эътирофи ягонагӣ ва таъмини самаранокии интиҳоби усулҳои муфид иборат мебошад. Дар ин замина, имкониятҳои ҳалли вазифаҳои банақшагирии андоз, дуруст ба роҳ мондани амалиёти ҳисоботӣ, таъмини назорат ва танзими муносибатҳои андозӣ ба амал омада, барои баланд бардоштани самаранокии низоми андозӣ аз ҳисоби тақвияти соҳибкории хурд дар доираи амал намудани низоми институтсионалӣ ва маъмурикунонии андоз дар шароити иқтисоди рақамӣ мусоидат менамояд.

Тибқи андешаи мо, “Иқтисоди рақамӣ дар низоми иқтисодӣ ба шаффофияти амалиётҳои соҳибкорӣ, хизматрасонӣ, сармоягузорӣ, инчунин ҷамъовариҳои андозҳо оварда мерасонад. Одатан, қоидаҳои пардохти андоз бо ҳузури агенти андозсупоранда иҷро карда мешуд. Аммо, дар тӯли даҳсолаи охир, бо гузариш ба иқтисоди рақамӣ, чунин система мунтазам аз байн рафта истодааст” [3, с.147]. Яъне, дар оянда нозироти андоз бояд ҳамкориҳои худро бо субъектҳои андозсупор дар доираи талаботи иқтисоди рақамӣ ба роҳ монда, ҳамроҳангсозии маъмурикунонии андозро бо субъектҳои соҳибкорӣ дар ҳаёти ҳаррӯза таъмин намояд.

Ҳамин тариқ, субъектҳои институтсионалӣ дар доираи фаъолияти мақомоти давлатӣ ва салоҳият санадҳои меъёрии ҳуқуқиро амалӣ менамоянд, ки ин дар ташаккул додани муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии кишвар саҳми сазовор ишғол карда метавонад. Он барои таъмини таъсири муфиди андоз ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ заминагузорӣ менамояд. Тибқи банди 3-юми Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020-2025: “Зарурати такмил додани идоракунии андоз, пеш аз ҳама, ба муҳим будани ҷамъовариҳои андозҳо, коҳиши сарбории маъмурӣ ба андозсупорандагони бомасъулият, тавсеаи шаффофияти системаи андоз алоқаманд мебошад, ки фаъолияти минбаъдаи онро мушаххас менамояд” [1, с.5]. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки дар тақвияти механизми институтсионалии танзими андоз барномаи мазкур ҳамчун як унсур заминавии институтсионалӣ, ташаккул ва арзёбии таъсири он аз рӯйи таносуби сарчашмаҳои даромади андозӣ барои рушди минбаъдаи соҳибкорӣ мусоидат менамояд. Вобаста ба ин, қайд кардан бамаврид аст, ки барои мураттаб ва амалӣ гардонидани механизми институтсионалии танзими низоми андоз дар шароити бозор унсурҳои ташаккул додани методикаи ягонаи назорати андозӣ, таносуби муфиди сарчашмаҳои даромади субъектҳои хурди хоҷагидор бо мақсади васеъ кардани манбаи андоз, ташаккули фишангҳои ҳамгироии фаъолияти бахшҳои воқеӣ, инчунин методикаҳои муайян намудани меъёрҳои андозӣ, муфидгардони гаронии андози субъектҳои соҳибкорӣ равона гардида, чунин чараён асоси таъмини суботи иқтисодии андозро молиявӣ мегардад.

Ба андешаи мо, низоми таҳияшуда имкониятеро фароҳам меорад, ки раванди таъсири унсурҳои институтсионалӣ барои ба инобат гирифтани омилҳои таъсиррасон ва хавфҳои эҳтимолии андоз дар фаъолияти соҳибкорӣ ва муфид арзёбӣ намудани фаъолияти молиявӣ иқтисодии субъектҳои

хоҷагидор заминагузорӣ намоянд. Аз ин ҷо низоми пешниҳодгардида ҳамчун чорабиниҳои пешгирии хатарҳои ноустувории иқтисодии молиявии субъектҳои соҳибкорӣ дар таъмини рушди устувори кишвар баромад мекунад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки ҳавасмандгардонии истехсолот дар заминаи ашёи хоми ватанӣ даромади субъектҳои хоҷагидориро афзун ва ҳаҷму таркиби сармоягузориро зиёд мегардонад. Дар ин раванд тақвият ёфтани низоми институтсионалӣ ва самаранок ба роҳ мондани маъмурикунонии андоз барои васеъ гардидани манбаи андоз, фондҳо ва ташаккули мавқеи бозорӣ субъектҳои соҳибкорӣ мусоидат менамояд. Аз ин ҷо, тақвияти иқтидори андозӣ ва дигар фондҳо хело муфид маҳсуб меёбанд, ки дар ин замина ташаккули фонди рушд ва ҳавасмандгардонии моддии мақомоти давлатии андоз дар маҳалҳо ғайраро гардонидани мешаванд. Дар робита ба ин, ҷорӣ кардани сабукиҳо, аз қабилӣ тарҳҳои андозӣ ва даромадҳои ҳисобшуда, инчунин, маблағи ҷамъшудаи муҷозоти маъмурӣ ва молиявӣ ҳамчун унсури институтсионалӣ ва муфид гардонидани маъмурикунонии андоз баромад мекунад. Ҳамзамон, раванди муфидгардонии муносибатҳои андозӣ ҳароҷоти маъмурии субъектҳои соҳибкориро коҳиш дода, ба арзёбии дараҷаи рақобатнокӣ ва рушди ғайраро гардонидани онҳо дар заминаи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ бо мақсади таъмини рушди иқтисоди миллӣ мусоидат менамояд.

Имрӯзҳо танзими низоми андоз дар шароити бозор аз рушди соҳибкорӣ вобастагии калон дорад. Чунки ин заминаи дар амал татбиқ намудани унсурҳои институтсионалӣ ба шумор меравад. Бинобар ҳамин, дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурате дар пеш меистад, ки мушкилиҳои ҷойдошта дар робита ба баланд бардоштани қобилияти харидории аҳоли, муфидгардонии ҳароҷоти хизматрасонии нақлиётӣ, фароҳам овардани шароит барои соҳибкорон бобати дастрасӣ ба ашёи хом, дастовардҳои илмӣ ва техникаӣ ва сармоягузорӣ мавриди истифода қарор дода шаванд. Дар робита ба ин, тақсими нобаробари даромадҳо, гаронии андоз, тақсими ваколатҳо ва уҳдадорӣҳои андозӣ байни мақомоти ҳокимият ва идоракунӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон унсурҳои асосии тақвияти танзими муносибатҳои андозӣ мебошанд. Чунин алоқамандӣ ҳамчун унсури заминавии институтсионалӣ барои танзими низоми андоз дар шароити бозор аз ҳисоби тақвияти низоми маъмурикунонӣ мавқеи ҳалкунандаро мегирад. Аз ҷумла, ҷиҳате ба эътибор гирифта мешавад, ки манфиатҳои давлат аз ҳисоби ҳамоҳангсозии пардохтҳои андозӣ ғайриандозӣ ҳамчун фишангҳои институтсионалӣ барои пурра гардонидани буҷети сатҳҳои гуногун ва риояи манфиатҳои тарафҳо бо дарназардошти пешгирии ҳолатҳои қонунвайронкунии андозӣ, инчунин маъмурикунонии онҳо заминаҳои устуворӣ пайдо мекунад (ниг. ба ҷадв. 1).

Ҷадвали 1 - Динамикаи бақияи қарзи андозҳо бо дарназардошти қарзи андози иҷтимоӣ дар ҷумҳурӣ дар солҳои 2016-2021

№	Минтқаҳо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1	ВМКБ	942,0	989,9	2 513,0	2 289,6	1 817,9	1 787,4

2	Хатлон	177 991,8	184 506,1	183 034,0	168 916,6	189 917,2	179 977,1
3	Суғд	130 972,3	117 380,9	97 257,8	85 006,9	81 568,8	70 147,9
4	ш. Душанбе	77 703,7	77 378,7	76 435,1	51 738,2	51 295,3	41 118,7
5	НТҚ	71 580,1	74 477,3	64 463,6	57 466,9	84 941,9	66 714,3
	Ҳамагӣ	860 528,7	771 072,4	725 672,8	580 384,9	884 014,5	793 924,9

Сарчашма: таҳияи муаллифон аз рӯйи: Ҳисоботҳои даврии Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Аз маълумоти таҳлилии ҷадвали 1 бармеояд, ки тамоили динамикаи бақияҳои қарзи андозҳо, дар маҷмӯъ, майли тафриқавӣ дорад. Қайд кардан бамаврида аст, ки чунин майлгирӣ асосан солҳои 2019-2020-ро дар бар гирифта, аз таъсири омилҳои беруна бармеояд. Соли 2021 нишондиҳандаҳои қарзи андозӣ дар сатҳи минтақавӣ, ба истиснои ВМКБ, мувофиқан кам гардида, тағйирёбии динамикии он, дар маҷмӯъ, бештар аз 7,7% мебошад, ки ин аз муфид гардонидани фишангҳои ниҳодҳои институтсионалӣ дарак медиҳад. Аз назари мо, чунин ҳолат аз он бармеояд, ки асоси дигаргуншавии низомҳои институтсионалӣ ин устувор гардидани шароитҳои моддии ташаккулёбии иқтисодӣ ва тарзҳои нави идоракунии раванди маъмурикунонӣ дар кишвар мебошад. Дар робита ба ҳамин, тибқи ақидаи олмони ватанӣ бармеояд, ки “хусусияти муҳимтарини иқтисоди давраи гузариш - ноустуворӣ ва рушди босуръати он боиси тағйирёбии доимии системаи умумии иқтисодӣ мегардад ва аз ин рӯ, зарур аст, ки низоми мавҷудаи андоз бо назардошти тағйирот дар иқтисодиёт ва сиёсати афзалиятҳои давлатӣ такмил дода шавад” [2, с.60]. Аз ин ҷо, чунин бармеояд, ки бештар гардидани фишангҳои ниҳодҳои институтсионалӣ дар робита ба рушди иқтисоди миллӣ боиси он гардиданд, ки дар кишвар фазои хуби ташаккулёбии иқтисодӣ дар натиҷаи муфид гардидани меъёрҳои андозию ғайриандозӣ, бештар гардидани сатҳи идоракунии молиявӣ ва, дар ҳамин замина, васеъ гардидани манбаи андозӣ ба амал омадааст.

Бинобар ин, заминаҳои институтсионалии танзими низоми андоз ва маъмурикунонии он дар шароити рақамикунонӣ ҷиҳатҳоеро дар бар мегиранд, ки онҳо ба бештар кардани танзими андозии фаъолияти дохилии субъектҳои иқтисодӣ, такмили муносибатҳои байналмилалӣ ва вусъати ҳаҷми содирот дар заминаи коркарди ашёи хоми ватанӣ оварда мерасонад. Дар ин самт вусъат ёфтани фаъолияти субъектҳои хоҷагидор, аз ҷумла соҳибкории хурди дохилӣ ва муштарак, ҳамзамон, фаъл гардонидани ҳамкориҳо дар ин самт аз ҳисоби истифодаи дастовардҳои нави прогрессияи илмию техникӣ, рақамикунонии фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ муайянкунанда баромад мекунад.

Ҳамин тариқ, маъмурикунонии андоз дар шароити бозори Ҷумҳурии Тоҷикистон аз васеъ шудани иқтисодӣ андозии дохилӣ, афзун гаштани содироти молу хизматрасонии маҳсулоти ватанӣ ва ҳавасмандгардонии ин равандҳо афзоиш ёфта, асоси амалӣ гардидани ҳадафҳои стратегӣ мебошанд. Бинобар ин, дар самти мазкур баробари муфидгардонии меъёрҳои андоз,

муқаррарсозии имтиёзу сабукиҳои андозӣ барои таъмини шароитҳои моддӣ ва устуворгардонии даромадҳои субъектҳои хоҷагидор, аз ҷумла соҳибкории хурд зарур мебошад. Дар ин самт, аз мавқеи таҳқиқотӣ зарурати вусъат додани истехсоли маҳсулот дар заминаи коркарди ашёи хоми ватанӣ ва молу хизматрасониҳо ба занҷираи арзиши илова пеш меояд, ки манбаи нави андозбандиро ба вучуд меоранд. Бинобар ин, барои рушди фаъолияти соҳибкории истехсолии хурд бодарназардошти имтиёзу сабукиҳо истифодаи самараноки фишангҳои ниҳодҳои институтсионалӣ, маъмурикунонӣ ва рақамикунонии муносибатҳои андозӣ дар кишвар зарур мебошад.

Адабиёт

1. Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020-2025 аз 30 декабри соли 2019. - №463. – 19 с.
2. Бегматов, А.А. Вопросы совершенствования налоговых отношений в переходной экономике Таджикистана / А.А. Бегматов // Сборник научных трудов Налогово-правового института. - Душанбе, 2001. - №3. - С.59-64.
3. Воҳидов, У.М. Муаммоҳои ташаккули заминаи андозбандӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ / У.М. Воҳидов // Иқтисодиёти рақамӣ: муаммо, рушд ва механизмҳои ҳалли он: маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ (ш. Душанбе, 20 декабри соли 2020). – Душанбе: ДДМИТ, 2020. - С. 146-151.
4. Гаюров, Ш. Анализ налогового Кодекса Республики Таджикистан. Подготовлен исследовательской группой ТФ ИОО-ФС в рамках программы экономического развития и предпринимательства / Ш.Гаюров. – Душанбе, 2003. – 160 с.
5. Иброҳимзода, И.Р. Рушди низоми молиявию бонкии кишвар дар 31 соли истиқлолияти давлатӣ / И.Р. Иброҳимзода, А.Б. Мирсаидов, М.А. Одинаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. - №8. – С. 82-93.
6. Исмаилов, Ш.М. Правовое регулирование предпринимательской и налоговой деятельности в Республике Таджикистан. Монография / Ш.М. Исмаилов. – Душанбе: Конуният, 1998. – 210 с.
7. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – 340 с.
8. Мандрошенко, О.В. Налоги и налогообложение. Учебное пособие / О.В. Мандрошенко. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2002. – 280 с.
9. Маъдиев, С. Усулҳои оморию иқтисодии идоракунии гаронии андоз дар сатҳи корхона. Монография / С. Маъдиев, У.М. Воҳидов. – Душанбе, 2019. – 120 с.
10. Маъдиев, С. Масъалаҳои оморию эконометрии мутобиқ намудани гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба талаботҳои мушоҳидавии замони муосир / С. Маъдиев, У.М. Воҳидов // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе, 2023. - №1 (35). – С. 133 -143.
11. Халифазода, С. Такмили низоми маъмурикунонии андоз дар шароити муосир (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон): диссертатсия барои дарёфти ... н.и.и. аз рӯи ихтисоси 08.00.07/ С. Халифазода. – Душанбе, 2022. – 192 с.
12. Сафаров Б.Г. Институциональные основы формирования и развития рыночной инфраструктуры в приграничных районах Республики Таджикистан / М. Н. Ашуров, Б. Г. Сафаров, К. Н. Саидов // Финансовая экономика. – 2018. – № 8. – С. 155-159.

УДК: 338.48

ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ ПРИНЦИПИ МЕТОДОЛОГИИ ТАНЗИМИ АНДОЗИИ ИҚТИСОДИЁТ

Гулаҳмадзода Зулфиқор Аҳмад – унвонҷӯи кафедраи молияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Сурога: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: zulfiqor1988@mail.ru. Телефон: 985994999

Дар мақолаи мазкур муаллиф дар таъкиди ба маводи ҷойдошта ва таҳлилу омӯзиши он оид ба хусусиятҳои ҳоси принципи методологии танзими андозии иқтисодӣ маълумоти мушаххас пешниҳод намудааст. Андозбандӣ ҳамчун ҷузъи таркибии сиёсати иқтисодии давлат ба кам намудани ҳаҷми пул ва осон кардани маблағгузорӣ ба соҳибкорӣ равона карда шудааст. Низомии андоз ба сифати танзимгари иқтисодӣ истифода бурда мешавад. Вазни ҳоси андоз дар даромади миллии давлатҳои мансуби иҷтимоӣ иқтисоди бозорӣ, нишонаи сифатан тағйир ёфтани муносибатҳои азнавтақсимкуниро дорад. Андоз на танҳо дар тақсими даромади миллии, балки дар қисмати маҷмуи маҳсулоти миллии низ ширкат меварзад, яъне он ба баҳии истеҳсолоти моддӣ, хизматрасонӣ ва дигар гурӯҳҳои иҷтимоӣ ҷомеа дахл менамояд.

Андоз имконият фароҳам меорад, ки як қисмати муҳими даромади миллии давлатӣ қунонда шавад ва ин барои таъсири давлат ба иқтисодӣ имконият фароҳам меорад. Аз ин рӯ, модели низомии андоз вобаста ба сиёсати иқтисодии давлат дар даврони гуногуни тараққиёт тағйир меёбад.

Калидвожаҳо: хусусият, принцип, метод, танзим, андоз, иқтисод, истеҳсол, корхона, саноат, амвол, тараққиёт, молия, бозор, муассиса, имконият.

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО ПРИНЦИПА НАЛОГОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ

Гулаҳмадзода Зулфиқор Аҳмад – соискатель кафедры финансов Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: zulfiqor1988@mail.ru. Телефон: 985994999.

В данной статье автор на основе имеющихся материалов, их анализа и изучения дает конкретную информацию об особенностях методологических основ налогового регулирования экономики. Налогообложение как неотъемлемая часть экономической политики государства направлено на уменьшение суммы денег и облегчение инвестирования в бизнес. Налоговая система используется как регулятор экономики. Доля налогов в национальном доходе стран с рыночной экономикой свидетельствует о качественном изменении перераспределения. Налог участвует не только в распределении национального дохода, но и в валовом национальном продукте, т.е. применяется к сектору материального производства, услуг и другим социальным группам общества.

Налоги позволяют национализировать важную часть национального дохода, а это позволяет государству влиять на экономику. Поэтому модель налоговой системы меняется в зависимости от экономической политики государства на разных этапах развития.

Ключевые слова: природа, принцип, метод, регулирование, налог, экономика, производство, предприятие, промышленность, собственность, развитие, финансы, рынок, институт, возможность.

SPECIFIC FEATURES OF THE METHODOLOGICAL PRINCIPLE OF TAX REGULATION OF THE ECONOMY

Gulakhmadzoda Zulfiqor Ahmad - applicant for the financial faculty of the Tajik National University. Address: Tajikistan, 119454, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: zulfiqor1988@mail.ru. Phone. 985994999

In this article, the author, based on the available materials and its analysis and study, provides specific and concrete information on the specifics of the methodological principles of tax regulation of the economy. Taxation as an integral part of the state's economic policy is aimed at reducing the amount of money and facilitating investment in business. The tax system is used as a regulator of the economy. The share of taxes in the national income of countries

with market economies is a sign of a qualitative change in redistribution. The tax participates not only in the distribution of national income, but also in the gross national product, ie it applies to the sector of material production, services and other social groups of society.

Taxes make it possible to nationalize an important part of national income, and this allows the state to influence the economy. Therefore, the model of the tax system changes depending on the economic policy of the state at different stages of development.

Keywords: *nature, principle, method, regulation, tax, economy, production, enterprise, industry, property, development, finance, market, institution, opportunity.*

Таҷриба нишон медиҳад, ки омили муҳимми рушди босуботи давлат танзими самараноки соҳаи иқтисодиёт ба шумор меравад, чун ҳама вақт давлат ба даромаду хароҷоти зиёд ниёзманд аст. Табиист, ки ин ба воситаи танзими соҳаи андоз ва даромаду пардохтҳо муяссар мегардад. Бе ин маблағҳо давлат наметавонад, ки ба раванди иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар таъсиррасон бошад. Вобаста ба ин, метавон қайд кард, ки пайдоиш ва рушди низоми андозбандӣ тасодуфӣ нест, балки аз дар така ба қонун аст ва аз натиҷаи бо ҳам алоқаманди ногузирии муҳофизати давлатӣ ба иқтисодиёт ва таъмини асоси моддии ин муҳофизат сар мезанад.

Бояд таъкид кард, ки миқдор ва меъёри андоз ва даромадҳо бояд дар доираи меъёри муайянкардаи қонун бошанд, на ихтиёрӣ ва онҳо бояд вобаста ба шароити давраи мушаххас ва аз рӯи хусусияти объекти андозбандимешуда таъин гарданд. Меъёри андозбандӣ мутабиқи сатҳи тараққиёти давлат аст. Дар давлатҳои мутараққии дунё ҳудуди андоз нисбат ба давлатҳои камтараққикарда баланд аст. Ба ғайр аз ин, фаҳмишҳои мухталифи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ метавонанд меъёри андозбандиро баланд ё паст намоянд. Ҳудудҳои нисбии андоз ва даромадро метавон бо пайдоиши аломатҳои маъмул аз ҷониби андозсупорандагон муайян намуд [4, с.15].

Бешубҳа, давлат барои маблағгузориҳои фаъолияти худ ба даромадҳо ва пардохтҳо эҳтиёҷ дорад. Вале чамъ овардани андозҳо ва даромадҳо бояд пурра дар доираи қонун сурат гирад. Меъёрҳои мушаххаси қонунгузориҳо, ки муносибати андозбандӣ ва андозсупориро ба танзим мебарорад, бояд аз ҷиҳати илмӣ асоснок бошад ва аз принципҳои бунёдии ин қонунгузориҳо сарчашма гирад.

Ду принсипи асосӣ таърихӣ танзими андоз вучуд дорад:

1. Асоси эквивалентӣ;
2. Асоси қобилияти шахси воқеӣ дар бобати таъмини пардохти андоз.

Амалӣ гардидани ин асосҳо дар раванди рушди муносибати бозорӣ дар мамолики мухталиф, вобаста бо модели мушаххаси иқтисоди бозорӣ мушоҳида намудан мумкин аст.

Таҳаввули (эволютсияи) иқтисоди бозорӣ ба ташаккули ду модели асосии он оварда расонд:

1. Модели иқтисоди бозории либералӣ, ки тақлиф менамояд давлат ба раванди иқтисодӣ кам даҳлат намояд ё даҳлати бевосита надошта бошад; субъектҳои хоҷагидор озодона амал намоянд, давлат дар ҳалли

проблемаҳои иҷтимоӣ ба таври минималӣ иштирок наояд, танзими давлатӣ фақат дар раванди макроиқтисодӣ амалӣ гардад. Ин модел бештар дар ИМА, Англия ва Франция ҷорӣ гаштааст.

2. Модели тамаркузи иҷтимоидоштаи иқтисоди бозорӣ, ки дар он танзими давлатӣ нақши асосӣ дорад, бахши давлатӣ дар иқтисодиёт ва дар танзими бозор ҳам дар сатҳи макро ва ҳам микроиқтисодӣ мавқеи калонтареро ишғол менамояд, ҳифзи иҷтимоии давлатӣ тамоми табақаи ҷомеаро фаро гирифтааст. Ин модел дар Шветсия, Норвегия, Япония, Австрия ва Германия амал дорад.

Иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон алҳол дар ҳолати гузариш ба муносибатҳои бозорӣ қарор дорад. Бояд қайд намуд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба дигар ҷумҳуриҳои қаламрави собиқ Иттиҳоди Шуравӣ гузариш ба муносибати бозорӣ нисбатан дертар сурат гирифт. Аз дигарон дертар асъори миллӣ пайдо шуд. Хусусигардонӣ низ дертар сар шуд, ҳарчанд он бо суръати баланд гузашт. Ба раванди гузариш ҷанги шаҳрвандӣ, нооромиҳои сиёсии давраи аввали гузариш халали ҷиддӣ ворид намуданд. Ҳарчи ҳам набошад, дар иқтисодиёти Тоҷикистон модели иқтисоди бозории либералӣ, ҳарчанд ҳанӯз сабук шудани бори андоз мавҷуд нест, мушоҳида мегардад. Аз тарафи дигар, гарчанде хусусигардонӣ дар савдо ва хизматрасонии маишӣ кайҳо анҷом ёфтааст, ҳиссаи моликияти давлатӣ дар саноат, соҳтмон ва энергетика ҳоло хеле калон аст [9].

7 ноябри соли 2003 аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Нақшаи стратегияи хусусигардонии муассисаҳои миёна ва калон кор карда баромада шуд. Оқилона амалӣ гардидани он, албатта, боиси созмон додани бозори мукамал дар иқтисодиёт ва афзоиши манбаи андоз мегардад. Вале набояд фаромӯш кард, ки хусусигардонӣ бояд амалан, бо риояи ҳамаи рухнаҳояш, алаҳусус бо риояи нарху қимати аслии иншооти фурухташаванда сурат гирад.

Хусусигардонӣ бояд ба сафарбарии маблағи дохилӣ ва ҷалби инвеститсияи хориҷӣ мусоидат наояд.

Мутобиқи нақшаи стратегияи мазкур муассисаҳо бояд ҳатман, бо кадом нархе набошад, бо роҳи гузаронидани музояда ё тендери чоркарата хусусӣ гардонида шаванд. Агар он дар се музояда ба фуруш наравад, дафъаи чорум бо нархи ибтидоии ба нархи кафолатии барои иштирок дар музояда ё тендер баробар ба фуруш монда мешавад. Ин боис мегардад, ки муассиса ба шахсони алоҳида қариб, ки ройгон дода мешавад.

Муассисаҳои давлатӣ бояд бо нархи аслий ё ба нархи аслий наздик фурухта шаванд, бояд аломатҳои коррупсионӣ аз фуруши иншоот бо нархҳои арзон дур карда шаванд. Нархҳои арзон метавонанд боиси шубҳаи маблағгузорҳои потенциалӣ гардад. Стратегияи мазкур «терапияи мадхушкунанда»-ро мемунад, [6] ки он барои Тоҷикистон мувофиқ нест.

Дар ин асос тасдиқ намудан мумкин аст, ки дар ҷумҳурии мо модели омехтаи аз аломатҳои ду модели асосии иқтисоди бозорӣ иборат реша

медавонад. Аз рӯи ақидаи мо, ин махсусият роҳҳои шаклдарории принципҳои сохтори низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистонро муайян менамояд.

Барои кишварҳое, ки ба иқтисоди бозорӣ ворид мешаванд, аз ҷумла барои Тоҷикистон, қабули принципҳои классикӣ бояд бо дар назардошти хусусиятҳои рушди давлат дар шароити мушаххаси таърихӣ амалӣ гардад.

Вобаста бар ин, низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ бояд принципҳои зеринро доро бошад:

1. Мунтазамӣ;
2. Устуворӣ;
3. Роҳ надодан ба қувваи акси қонун;
4. Як бор рӯндани андоз;
5. Шиддати якхелаи бори андоз барои тамоми субъектҳо;
6. Роҳ надодан ба ҳислати камфаъолиятӣ (таназзулӣ) дар фаъолияти мақомоти андоз;
7. Мутамарказ будани маъмурияти маҳаллии андоз бо ҳуқуқи идораи муносибатҳои корӣ дар ҳудудҳои вилоят ва ноҳияҳо.

Аз нуқтаи назари мо, агар низоми андоз дар заминаи асосҳои мазкур созмон дода шавад, метавонад дар давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ асоси таъминсозии рушди иқтисодии кишвар гардад. Ин асосҳо шароит фароҳам меоранд, ки пардохтҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ барои рушди истеҳсолот, рақобатпазирии маҳсулот, танзими раванди ҷамъ овардани маблағ ва таъмини талаботи иҷтимоии аҳолии кишвар самара ва натиҷаҳои дилхоҳ биоранд.

Аз ин нуқтаи назар, низоми андоз ва сиёсати андоз аз ҷониби мо чун воситаи муҳимтарини танзими давлатии иқтисоди бозорӣ баррасӣ мегардад. Бахусус, дар давраи гузариш он бояд аз ҷониби давлат ҳамчун воситаи муҳимми тавсеаи муносибатҳо дар сатҳи макро- ва микроиқтисодӣ истифода гардад.

Яке аз қонуниятҳои муҳимми рушди низоми андозбандӣ аз муайян намудани ченак (индикатор)-и фаъолияти субъектҳои андоз ба шумор меравад. Дар раванди рушди таърихӣ ҷомеа дар аввал чунин ченак амвол ба шумор мерафт ва баъди тараққиёти саноат ва бозори молиявӣ акнун ин ченак даромад ба шумор меравад. Дар овони гузариш ҳардуи ин нишондодҳоро мушоҳида намудан мумкин аст. Пурра имкон дорад, ки дар шароити кам шудани истеҳсолоти саноатӣ, вақте шумораи муассисаҳои аз кормонда зиёданд ё муассисаҳои саноатӣ, сохтмонӣ ва нақлиёт бо ҳаҷми пурра кор намеkunанд, нишондихандаи андозбандӣ ё худ ченак метавонад амволи корхонаҳо қарор гиранд.

Назарияи иқтисодӣ табиати иқтисодии андозҳоро мавриди таҳқиқот қарор дода, бояд ба маҳаке, ки ҳудудҳои иқтисодии андозбандиро муайян менамояд, диққати махсус диҳад. Чор маҳақи асосиро ҷудо намудан

мумкин аст, ки риоя нашудани онҳо маънои риоя нашудани ҳудудҳои андозбандиро дорад:

1. Риоя нашудани принципҳои асосии андозбандӣ;
2. Андозбандие, ки сабаби зарар расонидан ба мақсадҳои олии иқтисодии ҷомеа мегардад;
3. Андозбандие, ки боиси харобии сарчашмаи андоз мегардад;
4. Андозбандие, ки новобаста ба баланд будани меъёри андоз буҷети давлат ба таври намоён пурра намегардад.

Гаронии вазни андоз, махсусан дар он ҳолате аён мегардад, ки даромади дар ихтиёри худ доштаи андозсупор барои супоридани андоз қифоя нест ва дар натиҷаи ин сарчашмаи андоз зарар мебинад. Барои ин мисол шуда метавонад муассисаҳои саноатӣ, сохтмонӣ ва бахши кишоварзӣ, ки барои супоридани андоз маҷбуранд, ки як қисми молу амволи худро фурӯшанд. Ин раванд ҳудуди таҳдиднокеро фаро гирифта, бо сабаби он ки базаи моддии аз иқтисоди нақшавӣ мерос мондари хароб менамояд, барои тараққиӣ минбаъдаи иқтисоди миллии кишвар хавфи ҷиддӣ дорад.

Сиёсате, ки принципи *бо кадом роҳе набошад, бояд нишондоди андоз иҷро гардад* - ин ҳатто агар ба харобии сарчашмаи андоз боис гардад, тамоман мувофиқи мақсад нест. Андозбандии амвол ҳама вақт бо таваккал кардан рӯ ба рӯст ва дар натиҷаи ҳолати пешбинишудаи рушди иқтисодӣ, андози муайяннамуда мумкин аст аз ҳад баланд бошад ва сарчашмаи андозсупориро заиф гардонад [3, с.28].

Агар алоқаи мутақобилан судманди рушди иқтисодӣ, сатҳи ба қор ҷалб будани аҳоли ва маблағгузориҳо дар худ тасаввур намоем, ҳолате пайдо шудани мумкин аст, ки андозбандии амвол ва махсусан сармояи инвестиционӣ боиси таъсири номатлуб ба рушди иқтисодиёт ва ба қор таъмин будани аҳоли мегардад.

Зиёд намудани меъёри андоз аз даромад метавонад боиси қам шудани меъёрҳои даромад гардад ва давлат на ҳама вақт метавонад, ки тавассути танзими талабот ин оқибати номатлубро ҷуброн намояд. Сабабаш дар он аст, ки қам шудани даромади мавҷуда боиси зиёд шудани талаботи давлат мегардад.

Ба ақидаи мо, баланд бардоштани меъёрҳои андоз метавонад ба қам шудани дараҷаи бозоргирии маҳсулот сабаб гардад. Маблағгузорӣ аз ҳисоби қарз дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ бо як қатор нишонаҳои таваккалӣ ё худ хатарнок алоқаманд аст. Аз ин рӯ, андозбандӣ метавонад, ки ба маблағгузорӣ таъсири номатлуб расонад.

Аз дигар тараф, ҳудудҳои аниқии андозбандиро муайян намудан тақрибан номумкин аст. Яққоя бо он метавон қонуниятҳои андозро таҳти назорат гирифт. Алоқамандии байни рушди иқтисоди милли ва нишондоди даромадҳои андоз ба буҷет, инчунин сохтори андоз имконият фароҳам меорад, ки ин ҳудудҳо дар таҳти назорат бошанд.

Андозбандӣ ҳамчун ҷузъи таркибии сиёсати иқтисодии давлат ба кам намудани ҳаҷми пул ва осон намудани маблағгузорӣ ба соҳибкорӣ равона карда шудааст. Низоми андоз ба сифати танзимгари иқтисодиёт истифода бурда мешавад. Вазни хоси андоз дар даромади миллии давлатҳои мансуби иҷтимоиёти иқтисоди бозорӣ, нишонаи сифатан тағйир ёфтани муносибатҳои азнавтаксимкуниро дорад. Андоз на танҳо дар тақсимои даромади миллий, балки дар қисмати маҷмуи маҳсулоти миллий низ ширкат меварзад, яъне он ба баҳши истеҳсолоти моддӣ, хизматрасонӣ ва дигар гурӯҳҳои иҷтимоии ҷомеа дахл менамояд.

Андоз имконият фароҳам меорад, ки як қисмати муҳимми даромади миллий давлатӣ кунонида шавад ва ин барои таъсири давлат ба иқтисодиёт имконият фароҳам меорад. Аз ин рӯ, модели низоми андоз вобаста ба сиёсати иқтисодии давлат дар давраҳои гуногуни тараққиёт тағйир меёбад [4, с.87].

Дар иқтисоди бозории давлатҳои мутараққӣ бештар моделҳои классикӣ ва неоклассикӣ, ки асосашон рақобати озод ва ҷанбаи табиӣ он, инчунин устувории равандӣ; иқтисодиёт истифода мегарданд. Дар иқтисоди бозори давраи гузариш истифодаи назарияи иқтисодии Ч.М. Кейнс, ки таълим медиҳад - андоз дар низоми иқтисодӣ чун механизми хеле қайш шинонда мешавад - ба мақсад мувофиқ аст. Кам шудани воридоти андоз даромади буҷетро кам ва ноустувории иқтисодиро афзун месозад. Дар давраи бухрони иқтисодӣ андозҳо пештар аз кам шудани даромадҳо коҳиш меёбанд, дар давраи рушди иқтисодӣ бошад, даромадҳо пештар аз андоз зиёд шудан мегиранд. Ба ҳамин васила вазъияти устувори иҷтимоӣ пайдо мегардад.

Нишонаи марказии системаи назариявии Кейнс асосноксозии ногузир будани даҳлати давлат ба раванди иқтисодист. Андоз бошад, ҳамчун воситаи даҳлат ё асоси моддии он хизмат намуда, ин равандро сабук месозад. Маҷмуи тадбирҳо ё ҳудуди танзими давлатии иқтисодиёт дар давраи гузариш вобаста ба хусусиятҳои ин давра муайян мегардад ва он метавонад ҳар хел шакл гирад. Вобаста ба ин хусусиятҳо бояд системаи андоз ва сиёсати андози давлатро созмон дод.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба андешаи мо, чунин бахшҳо асосан хоҷагии қишлоқ, соҳибкории хурд ва миёна ба шумор мераванд.

Дар заминаи таҳқиқоти қонуниятҳои рушди андозбандӣ мо ба ҳулосае омадем, ки муносибатҳои андоз ин аз ягонагӣ ва муборизаи бо ҳам зидҳо иборат аст. Муносибати давлат ва сохторҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеа дар баҳши андоз маҷмааи мураккаб ва рақобатнок ба шумор меравад.

Ягона намуди гузариш ин ҷо алоқаи ин муносибатҳост. Муборизаи ба ҳам зидҳо бештар дар муносибати гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоии андозсупорандагон, ки барои ҳуқуқҳояшон сурат мегардад, бештар намоён мегардад. Ҳукумат метавонад андози даромади корхонаҳоро кам ва ҷойи онро аз ҳисоби зиёд намудани андози даромади коргарон пур намояд.

Функсияи ҷамъиятии андоз аз созмон додани асоси молиявӣ барои фаъолияти давлат ва аз ҷониби он иҷро намудани мақсадҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ иборат аст. Вобаста ба ин, ба андоз бояд чун ба категорияи махсуси иқтисодӣ, ки дар низоми муносибатҳои иқтисодии ҷомеа мавқеи муҳимеро дорост, баҳо дод. Дар ин низом андоз ҳамчун категорияи мухтор мавқеъ дорад.

Ин асоснок мешавад аз рӯи:

- аввалан, муносибати махсуси пойсутун (базис) ва болосохти (надстройкаи) низоми бозорӣ будани андоз;
- дувум, маҷбуран аз тарафи давлат гирифтани як қисми даромади миллий, ки ба сиёсати давлат дахл дорад;
- сеюм, маҷмуаи муносибатҳои якҷояи байни давлат ва дигар субъектҳои системаи иқтисодӣ будани андоз, ки дар бахши иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва молиявӣ ба миён меояд;
- чорум, мундариҷаи иқтисодии андоз, яъне аз муносибатҳои истехсолоти моддӣ ва ғайримоддӣ иборат будани он, ки асоси онҳо аз ҳуқуқи моликият ба воситаи истехсолот аст, иборат мебошад.

Аз рӯи ақидаи мо, агар якҷоягии муносибатҳои истехсолӣ пойсутуни иқтисодиро ташкил диҳад, қисме аз ин муносибатҳо, яъне муносибатҳои молиявӣ қисме аз он пойсутуни иқтисодист, ки дар болои он механизми молиявии давлат чун болосохт бунёд мегардад.

Андоз ибтидои хеле одии сохт ва амали оғоз ёфтани ташаккули буҷети давлат аст. Баъд, дар раванди ҳаракат ва амалӣ гардидани алоқаҳо дар бахши молиявӣ андоз ба категорияи асосии молиявии давлат табдил меёбад.

Ҳамин тариқ, андоз ҳамчун як мафҳуми илми иқтисодиёт, категорияи иқтисодӣ, як ҷузъи муносибатҳои иқтисодист, ки бояд ҳамчун проблемаи махсус дар системаи иқтисодӣ баррасӣ гардад. Дар қатори ин, андоз на танҳо мафҳуми иқтисодист, балки он аз рӯи моҳият ва аҳамияти худ мафҳуми ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ низ ба шумор меравад.

Андоз ҳамчун категорияи иқтисодӣ хусусияти хеле амиқи таърихӣ дорад. Дар фаҳмиши муосир андоз ин пардохти ҳатмӣ, маҷбурӣ, бебозгашти муассисаҳо ва аҳоли дар шакли ҷудо карда гирифтани аз хоҷагӣ, амвол ва ё фаъолияти онҳо аз рӯи меъёрҳои, ки қонун муайян намудааст, мебошад, ки дар муҳлатҳои муайян бо мақсади маблағгузорӣ намудани фаъолияти давлат ситонида мешавад.

Нишонаҳои асосии андоз инҳо ба шумор мераванд:

- шарт нагузоштан; мутобиқи қонун қисме аз даромадашро ба давлат месупорад ва агар рад намояд, мутобиқи қонун маҷбурӣ аз ӯ андоз гирифта мешавад;
- иваз намудани даромади моликият, яъне қисми даромади субъект бебозгашт ба моликияти давлатӣ табдил меёбад ва аз тарафи давлат истифода мегардад;

- бебозгаштӣ ва ройгонӣ, яъне қисми даромаде, ки ба давлат дода мешавад, барнамегардад, субъект ба он дигар ягон ҳукуке надорад, дар тақсими он иштирок намекунад;
- қонунияти андоз, ки маънои на танҳо эътироф кардани андозро дар асоси қонунгузориҳо дорад, балки таъкид мекунад, ки тамоми амалиёт бояд дар ҷаҳорҷӯбаи қонун амалӣ гардад.

Андоз яке аз қисматҳои хеле даромадноки пур кардани ҳазинаи давлат ба шумор меравад, ки, аввалан, маблағи аз ҷониби давлат аз андозсупорандагон бебозгашт рӯёнда мешавад ва, дувум, он қисмати буҷет ба ҳисоб меравад, ки давлат барои нигоҳдории он маблағ сарф намекунад.

Табиати иҷтимоӣ-иқтисодии андоз, таъинот ва таъсири он ба вазъияти иқтисодии кишвар аз сохти давлатдорӣ ва сиёсати давлат вобаста мебошад.

Аз нуктаи назари иҷтимоӣ, андоз воситаи истисмори ҷомеа ба шумор меравад. Ин нукта, махсусан вақте ки бори андоз аз ҳад гарон ва меъёрҳои он зиёд мегардад, бештар мувофиқат менамояд.

Аз рӯи нуктаи назари шаклгирии буҷети марказӣ ва маҳаллӣ, як силсила вазифаҳои ҳастанд, ки иҷрои онҳо ба зиммаи давлат мебошад.

Аз ҷумла:

- таъминоти дастгоҳи идора, хадамоти бехатарӣ, хифз, тартиботи ҷамъиятӣ, иҷрои масъалаҳои иҷтимоӣ ва ғ.;
- танзими ҷаҳлияти иқтисодӣ дар сатҳи макро, инчунин, субъектҳои хоҷагидор ва тараққи инфсохтор;
- ҳалли масъалаҳои ба азхудкунии технология, барномаҳои нави ба истеҳсолот вобаста;
- таъмини шартномаҳои байналмилалӣ.

Ба андоз ду вазифаи (функсияи) асосӣ хос аст.

1. Ворид намудани маблағ ба ҳазинаи давлат, таъиноти он, ки андоз даромади давлат ба шумор меравад ва қисми асосии даромади буҷетро ба шакл медарорад. Ин яке аз вазифаҳои асосии андоз мебошад.

2. Функсияи иқтисодӣ ё танзимгарии андоз, ки аз таъсири андоз муносибатҳои ҷамъиятӣ-иқтисодӣ ба миён меояд. Андоз ба талаботи нархгузорӣ, пешниҳодот ва сарфаи захираҳо таъсир мерасонад. Он шароитҳои иқтисодии танзими иқтисодии муносибати бозорино дар давлат созмон медиҳал ё баръакс, хароб месозад.

Дар баробари ин, андоз дар байни андозсупоранда, ҳамчун субъекти андоз, аз як тараф, ва ҳокимияти давлатӣ, аз тарафи дигар, ҳамчун зиддияте, ки дар асоси он ҷамъоварии маҷбурии як қисми даромади субъект, ки боиси бадшавии вазъи моддии он мегардад, амал менамояд.

Ин зиддият дар раванди шаклгирии низоми андоз ва қабули қонунгузориҳои ҳар як давлат асосӣ ба шумор меравад. Дар як вақт инчунин дигар зиддиятҳо низ вучуд доранд, ки онҳо дар дохили худ низоми андоз маҳфузанд:

Якум, меъёрҳои баланди андозбандӣ, инчунин, намудҳои зиёди андоз ба рушди иқтисодиёт ҳалал мерасонанд, субъектҳои хоҷагидориро маҷбур менамоянд, ки роҳҳо ва механизмҳои аз бори гарони андоз раҳой ёфтано ҷустуҷӯ намоянд. Дар натиҷаи ин буҷет аз маблағҳои калоне маҳрум мешавад, сатҳи ҷамъоварии андоз паст мегардад, бақияпулиҳо ва ҷинойти соҳаи андоз меафзояд.

Дувум, тақсимои нодуруст ва ноҳақи андоз дар байни гурӯҳҳои гуногуни андозсупорандагон боиси тезу тунд шудани муносибати байни онҳо мегардад. Масалан, сатҳҳои мухталифи даромад ба меъёри якхела андозбандӣ мешаванд ё ба баъзе гурӯҳҳои андозсупорандагон имтиёзҳои беасос дода мешавад, ки ин ба зиддияти байни ҳуди андозсупорандагон оварда мерасонад.

Сеюм, зиддият метавонад байни тақсимои андоз ва меъёри андоз дар сатҳи низоми буҷет, яъне байни буҷети марказӣ ва маҳаллӣ пайдо гардад.

Чорум, қорӣ намудани намудҳои нави андоз ё ба андозҳо ворид намудани иловапулиҳо, инчунин баланд бардоштани меъёри андоз боиси болоравии нарх, тақвияти таваррум ва кам гаштани воридоти андоз мегардад, чунки дар ин ҳол раванди аз андоз саркашӣ қарданҳо меафзояд. Ин ҳам метавонад боиси зиддияти байни андозсупорандагон ва давлат гардад.

Ҳалли проблемаҳои мазкур на танҳо аз ҷиҳати назариявӣ, балки аз ҷиҳати амалӣ низ хеле муҳиманд. Ҳама масъала ба он нигаронида шудааст, ки сатҳи андозбандӣ чӣ гуна бошад, то ки таъсири он ба раванди иқтисодии ҷомеа манфиатбахш арзёбӣ гардад ва зиддиятҳо то сатҳи минималӣ поён фуруварда шавад. Бояд байни андозаи меъёри андоз ва микдори маблағи ба буҷет воридшаванда тобеияте пайдо намуд. Дар шароити бисёр будани намудҳои андоз ин проблемаи мушкӣ, вале хеле муҳим ба шумор меравад. Ҳалли ин проблема хеле осон мегардид, агар ба даромади андозсупорандагон андози ягона қорӣ мегардид.

Низоми андоз бояд дар тамоми қаламрави иқтисодии кишвар базаи ягонаи қонунгузорӣ дошта бошад, ки он механизми ҳукукии идорасозиро аз рӯи тамоми аломатҳои он ва микдори ҳарчи камтари ҳуҷҷатҳои меъёри тартиби ҷамъоварии маблағ ва назорати воридоти онро ба буҷет ба танзим дарорад.

Адабиёт

1. Дастовардҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар 25 соли Истиқлолияти давлатӣ. Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. – С. 35.
2. Мир денег: краткий путеводитель, по денежной кредитной и налоговой системам Запада / ред. - сост. Р.М. Энгов. - М.: АО «Развитие», 1992. – 320с.
3. Мещерякова О.В. Налоговые системы развитых стран мира. Справочник / О.В. Мещерякова. – М.: Фонд «Правовая культура», 2010. - 270 с.
4. Налоги в развитых странах / Под. ред. И.Т. Русаковой. - М.: Финансы и статистика, 1991. – 285с.

5. Налоговая политика в индустриальных странах (сборник обзоров). - М.: ИНИОН РАН, 1995. – 169с.
6. Налоговая система в Японии, Германии и Китая // Экономика и управления в зарубежных странах (информационный бюллетень НИФИ). - М., 1993.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ҷумҳурият. – 2007. - 30 апрел.
8. Раҳмон, Э. Уфуқҳои истиқлол / Э. Раҳмон. – Душанбе: Ганҷ-нашриёт, 2018. – 436 с.
9. Солиев, Х.Х. Иқтисоди Тоҷикистон дар давраи гузариш: ҷамъбаст ва ояндабинӣ / Х.Х. Солиев. – Душанбе, 2001. – С. 57.
10. Тағоев, Ҷ. Сиёсати аграрии Тоҷикистон / Ҷ. Тағоев. – Душанбе, 2001. – 124с.
11. Шарифзода А. Тоҷикистон: 20 сол / А. Шарифзода, А. Асадов. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 272 с.

УДК: 36.368

ҶАБҲАҲОИ НАЗАРИЯВИИ АРЗЁБИИ РЕЙТИНГИ ТАШКИЛОТИ СУҒУРТА

Муминов Абдукарим Бегович - н.и.и., дотсенти кафедраи фаъолияти гумрукии Дошишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: +(992) 2115738383

Суғурта яке аз намудҳои муносибатҳои иқтисодӣ ва қисми асосии баҳши анъанавии иқтисод буда, вазифаҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодиро иҷро мекунад.

Дар мақола нақш ва аҳаммияти бозори суғурта дар баҳши иқтисодӣ, зерсохтори бозори суғурта, аз ҷумла хадамоту агентҳои амаликунандаи хизматрасонии иттилоотию машваратии суғурташавандагон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Муаллиф таъкид менамояд, ки ҳангоми муайян намудани феҳристи ширкатҳое, ки барояшон рейтинг тартиб дода мешавад, риояи принсипи саҳеҳият аҳаммияти басо муҳим дорад. Ҳамчунин, дар мақола муаллиф мавқеи рейтингро ҳамчун арзёбии маҷмуии вазъи ташкилоти суғурта баррасӣ намуда, ҳаши нишондиҳандаи устувориву суботи молиявии ташкилоти суғуртаро асоснок кардааст.

Калидвожаҳо: бозори суғурта, ташкилоти суғурта, рейтинг, механизм, принцип, агент, хизматрасонӣ, рақобат, зерсохтор, сармоя.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕЙТИНГОВОЙ ОЦЕНКИ СТРАХОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Муминов Абдукарим Бегович – кандидат экономических наук., доцент кафедры таможенной деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.: +(992) 2115738383.

Страхование является одним из видов экономических отношений и основной частью традиционного сектора экономики, который выполняет различные социальные и экономические функции.

Поэтому в статье исследуются роль и значение страхового рынка в экономике, инфраструктура страхового рынка, в том числе службы и агентства, оказывающие информационные и консультационные услуги страхователям. Автор подчеркивает, что очень важно соблюдать принцип точности при определении списка компаний, по которым будет составляться рейтинг. Также в статье автор, рассматривая позицию

рейтинга как комплексной оценки состояния страховой организации, обосновал восемь показателей финансовой устойчивости страховой организации.

Ключевые слова: страховой рынок, страховая организация, рейтинг, механизм, принцип, агент, услуга, конкуренция, инфраструктура, капитал.

THEORETICAL ASPECTS OF RATING ASSESSMENT OF AN INSURANCE ORGANIZATION

Muminov Abdulkarim Begovich - PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Customs Activities of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov st. 64/14. Tel: + (992) 2115738383

Insurance is one of the types of economic relations and a major part of the traditional sector of the economy, which performs various social and economic functions.

Therefore, the article examines the role and importance of the insurance market in the economy, the infrastructure of the insurance market, including services and agencies that provide information and consulting services to policyholders. The authors emphasize that it is very important to observe the principle of accuracy when determining the list of companies for which the rating will be compiled. Also in the article, the authors consider the position of the rating as a comprehensive assessment of the state of the insurance organization and substantiate eight indicators of the financial stability of the insurance organization.

Key words: insurance market, insurance organization, rating, mechanism, principle, agent, service, competition, infrastructure, capital.

Раванди ҳамгирии Тоҷикистон бо бозори байналмилалӣ тақмили механизмҳои низоми босамари истеҳсоли пешниҳоди хизматрасониҳои суғуртавӣ ва ҳам расонидани хизматҳои молиявиро талаб мекунад. Чуноне ки маълум аст, арзани хизматрасониҳои суғуртавӣ ва дигар хизматрасониҳои молиявӣ ба воситаи бозори суғурта, ки ба қимати бахше аз бозори молиявӣ баромад мекунад, амалӣ карда мешавад. Хизматҳоро дар ин бозор агентҳои он, яъне ташкилоти суғурта мерасонанд. Яке аз принципҳои муҳимтарини ташкили бозори суғурта таъмини рақобати одилонаи ташкилоти суғурта мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонуни махсуси Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимояи рақобат» (аз 30 майи соли 2017, №1417) амал мекунад, ки маҳакҳои рақобати одилона дар бозор, аз ҷумла дар бозори хизматрасонии суғуртаро мукаддари менамояд. «Ҳамин Қонун муносибатҳои ба ҳимояи рақобат нигарондашуда, аз ҷумла, огоҳонӣ, маҳдудсозӣ, пешгирӣ ва қатъкунии ғайриқонунии инҳисорӣ ва рақобати носолимро дар бозорҳои молӣ ва молиявӣ танзим мекунад» [2]. Ташаккули бозори молиявӣ ҳамроҳ бо муборизаи рақибона дар байни ташкилоти суғурта, яъне рақобат барои дастбӣ ба натиҷаҳои молиявии баландтар ҷараён мегирад. Бозори суғурта робитаи қавии байни суғурташаванда ва суғуртакундаро таъмин менамояд. Дар ташкилоти суғурта чун агенти асосии бозори суғурта ташаккул ва истифодабарии воситаҳои фонди суғурта ба миён меояд, муносибатҳои иқтисодӣ пайдо мешаванд, манфиатҳои шахсӣ, дастаҷамъӣ ва гурӯҳӣ ба ҳам меоянд. Нақши ташкилоти суғурта инчунин дар он таҷассум меёбад, ки он вазифаи ниҳоди махсуси қарздиҳӣ ва

сармоягузори ро иҷро мекунад, бинобар ин ташкилоти суғурта аз ҷиҳати андозаи активҳо ва ҳамчун таҳвилгари сармояи қарзӣ баъд аз бонкҳо ҷойи дуомиро ишғол мекунад. Захираҳои ҷамъовардаи ташкилоти суғурта ба он имкон медиҳад, ки воситаҳои пулии муваққатан озодро барои сармоягузори истехсолии дарозмуҳлат истифода кунад.

Дар дурнамо нақш ва аҳаммияти бозори суғурта на танҳо дар бахши молиявии иқтисод, балки дар тамоми иқтисодиёт баландтар мешавад. Дар робита бо ҳамин зерсохтори бозори суғурта, аз ҷумла хадамоту агентҳои амаликунандаи хизматрасонии иттилоотӣ машваратии суғурташавандагон, суғуртакунандагон ва миёнаравони суғуртаро такмил бояд дод, ки ин олати калидии танзими давлатӣ мебошад [7, с.56]. Зерсохтори бозори суғурта бояд як механизми дорои системаи рушдкардаи таъмини иттилоотӣ таҳлилӣ бошад, ки ба субъектони бозори суғурта ва шахсони манфиатдор имкон медиҳад, ки дар миёни суғуртакунандагони сершумор барои худ мувофиқашро интихоб карда тавонанд, то ки аз маҳсули суғуртавии шарикӣ қобили пардохт ва аз ҷиҳати молиявӣ устувор, арзёбии воқеъбинонаи афзалиятҳои сармоягузорӣ бархӯрдор бошад.

Ин бениҳоят муҳим аст, чунки қариб тамоми муҳаққиқони бозори суғуртаи ҷумҳурӣ пӯшидагии иттилоотӣ он, норасоии маълумот барои таҳлили дурнамои соҳа ва ширкатҳои алоҳидаро таъкид мекунанд. Бешубҳа, ин ба рушди низоми миллии суғурта таъсири манфӣ мегузорад. Мушкилоти мазкур ҳанӯз дар солҳои 2000-ум дар ҳуҷҷатҳои ҳукуматӣ ба сароҳат инъикос ёфта буд. Алаҳусус, дар самтҳои асосии рушди низоми миллии суғурта рӯйрош қайд карда мешавад, ки дар ҷумҳурӣ кори иттилоотӣ таҳлилӣ ба таври бояду шояд ба роҳ монда нашудааст. Бо мақсади ислоҳи вазъияти мазкур таъсиси марказҳои иттилоотӣ таҳлилӣ, баргузор намудани намоишгоҳҳои мунтазам, омодагии маърузаҳои таҳлилии ҳарсола оид ба масъалаҳои суғурта ва ҷорабиниҳои дигар пешниҳод карда шуданд. Сипас ҳуҷҷатҳои барномавии рушди суғуртакунонӣ таҳия карда шуд ва дар он ҳамчунин қайд карда мешавад, ки пӯшидагии иттилоотӣ бозори хизматрасонии суғуртавӣ барои суғурташавандагони эҳтимоли ҳангоми интихоби ташкилоти устувори суғурта мушкил эҷод мекунад ва дар пайи ин садди роҳи рушди бозори хизматрасонии суғуртаи кишвар мегардад. Валекин дар Консепсия ҳеҷ гуна амалҳо барои ислоҳи ин норасоии бозори суғурта пешниҳод нагардидаанд. Бояд гуфт, ки ҳадафгирӣ ба рушди кори иттилоотӣ таҳлилӣ аз ҳисоби ташкилоти суғурта ҳамакунун бебарор аст: қариб сеяки суғуртагарони пурсидашуда дар соли 2020 бар ин ақидаанд, ки агентҳои иттилоотӣ, таҳлилӣ ва рейтингӣ лозим нестанд. Дар натиҷа, дар давраи баъди қабули самтҳои асосии рушди низоми миллии суғурта шаффофии иттилоотӣ бозори суғурта он қадар наафзуд. Набудани иттилоъ ва омори суғуртаро ҳатто мақомоти давлатӣ эҳсос карданд: ҳангоми муайян намудани тарофаҳои суғурта ба ҷои он ки ҳисоб кунанд, тахмин

мекарданд, зеро ки омори суғурта вучуд надошт. Вазъияти омори суғурта суғуртагаронро қонсӯ намекунад, онҳо зимни ҳисоби тарофаҳо ва ояндабинии дурнамои рушд бо мушкил мувоҷеҳ мешаванд. Аммо надоштани хоҳиши додани иттилооти махфӣ ба бисёре аз суғуртакунандагон имкон намедихад, то ба таври ихтиёрӣ ба ВАО ва агентҳои иттилоотӣ таҳлилӣ дар бораи фаъолияти худ маълумот диҳанд.

Таҳқиқоте, ки дар соли 2022 дар байни 16 ташкилоти суғурта гузаронида шуд, аҳволи дигареро пеши назар меорад. Бино ба маълумоти тадқиқоти мазкур, суғуртакуандаҳо аз хидмати сюрвейерҳо ва баҳодихандагон кам истифода мебаранд. Бисёре аз муҳотабон ин намуди хизматрасониро зиёдтар медонанд. Аммо натиҷаҳои пурсиши суғуртакунандагонро ҳамчун эътирофи беихтиёри рушд наёфтани муносибатҳои суғуртавӣ низ тафсир кардан мумкин аст, яъне миқдори шартномаҳои суғурта ва ҳодисаҳои суғуртавӣ кам, вале теъдоди арзёбикунандагон кофӣ мебошад ва бисёре аз суғурташавандагон дар бораи хизматрасонии онҳо чизе намедонанд ё ба новобастагии онҳо аз суғуртакунандагон боварӣ надоранд. Далели ин ҳулосаи мо иттилооти ҳадамоти назорати суғуртавӣ метавонад бошад, ки мувофиқи он суғурташавандагон аз таъхиргузори баррасии ҳуҷҷатҳо ва арзёбии беадолатонаи зарар шикоят мекунанд [4, с.39]. Масъалаи муҳимтарин масъалаи ташаккули ниҳоди баҳодихандагони мустақил аст, ки ҳуди суғурташавандагон бояд ба онҳо машғул шаванд. Ҳолати мазкур, бо вучуди он ки иҷборист, мустақилии коршиносонро ба як расмиёти хушқу ҳолӣ табдил медиҳад. То ҳол як қатор масъалаҳои усулан муҳимми ташкилӣ, ки бевосита ба ташкили экспертизаи техникӣ иртибот доранд, танзим нашудаанд. Дар ҳамин ҳол масъалаи таъсиси миқдори кофии ҳадамоти экспертиза дар кишвар, ки ба танзими зарар ба ҳаёту саломатӣ машғул бошанд ва таъмини онҳо бо кадрҳои баландхаттисос ҳал нашудааст. Воридсозии эҳтимолии намудҳои нави суғуртаи ҳатмӣ барои аҳоли талаботи бе ин ҳам калон ба хизматрасонии сифатноки баҳодихандагони суғуртавино боз ҳам бештар мекунад.

Дар ҳоли ҳозир дар баробари инкишоф ёфтани бозори хизматрасонии суғуртавӣ ва фаъолшавии қори ташкилоти суғурта, масъалаи эҳтимоднокии ташкилоти суғурта ба миён меояд. Агар ин саволро ба ҳориҷиён диҳем, шакке нест, ки онҳо посухи муҳтасар хоҳанд дод, зеро ба мавқеи он дар рейтинг назар бояд кард. Ва ҳайратовар аст, ки танҳо ҳамин маълумот барои як амрикоӣ ё аврупоӣ кофист, то бо ширкати суғурта шартнома бандад, омӯхтани асосҳои таҳлили молиявӣ ё қовиши ҳисоботи суғуртакунанда лозим нест. Чустани ҳулосаҳои сипосгузорӣ ё интиқодии мизочон, аз менечер пурсидан, ки ширкати суғурта маблағҳои суғуртавино ба кадом қоғазҳои қиматнок сармоягузорӣ мекунад, қӣ ва бо кадом шартҳо ҳавфҳои ўро такроран суғурта менамояд, умуман лозим нест. Ҳамаи инро аллақай соҳибқасбон - қормандони агентҳои рейтингӣ

кардаанд. Муайяннамоии рейтинги ширкатҳои суғурта ҳамчун роҳнамои танзими давлатии бозори хизматрасонии суғурта хидмат мекунад.

Мавқеи рейтинг ҳамчун арзёбии маҷмуии вазъи ташкилоти суғурта аз ҷониби коршиносони мустақил яке аз унсурҳои асосии «рақобати ғайринархӣ» гаштааст. Мавқеи рейтингӣ ва сатҳи он ҷиҳатҳои мусбати суғуртакунандаро нишон медиҳад, далели кушода будани он ва шаффофии фаъолияти он аст, имкони دیدани сатҳи рақобатпазирии ширкати суғуртаро фароҳам месозад. Дар ин робита сифати усулҳои таҳиясозии рейтинг аҳаммияти махсус пайдо мекунад, зеро истифодаи усулҳои хориҷӣ дар шароити бозори суғуртаи ҷумҳурий бидуни мутобиқгардонии дахлдор баъид мебошад. Агентҳои рейтингии хориҷӣ, ки таҷрибаи хеле калон андӯхтаанд, масалан «Standard & Poor's», «A.M.Best» ва диг., ҳангоми муайян кардани рейтинг миқдори зиёди коэффитсиентҳои миқдорӣ инъикосгари ҷиҳатҳои мухталифи суғуртакунандаро ҳисоб мекунад. Чунин равиш, ба фикри онҳо, воқеияти арзёбии ҳосилшудаи рақобатпазиро беҳтар мекунад. Аммо баҳисобгирии миқдори зиёди нишондиҳандаҳо на ҳамеша ба фоидаи кор аст. Аз ҷумла, ҳангоми таҳия кардани экспресс-рейтингҳо барои истифодабарони ғайрикасбӣ берунӣ, корбурди 10 нишондиҳандаи ҳисобшудаи муҳимтарин басанда хоҳад буд. Онҳо бояд инъикосгари равобити муҳимтарини байни паҳлуҳои алоҳидаи суғуртакунанда ва тамоюли тағйирёбии сатҳи рақобатпазирии он бошанд. Вале таҳлили миқдори зиёди нишондиҳандаҳо барои муайян намудани рейтинги дохилӣ зарур аст. Дар ин ҳолат барои муайян намудани сабабҳои тағйирёбии рақобатпазирӣ (хусусан бад шудани он) таҳлили амиқтари ин ё он ҷанбаҳои кори суғуртакунанда лозим мешавад.

Ҳамаи усулҳои шинохтани хориҷии таҳияи рейтинг гурӯҳҳои нишондиҳандаҳои миқдорӣ ва ҳам сифатии ҳангоми ҳисоби рейтинг ҳисобшаванда, инчунин расмиёти муайян намудани мавқеи рейтингро ба таври хеле муфассал инъикос мекунад. Аммо ҳеҷ яке аз ин усулҳо меъёрҳои арзёбии қимати нишондиҳандаҳоро шарҳ намедиҳад, алгоритми ҳисоби рейтингӣ ниҳоиро намеорад, ки ин истифодаи амалии чунин усулҳо, алаҳусус, таҳлили интиқодии онҳоро душвор мегардонад.

Яке аз хусусиятҳо ва бартарии усулҳои хориҷӣ ин аст, ки қариб ҳамаи онҳо барои истифодабарандаи ғайрикасбӣ нигаронида шудаанд. Чун қоида, мизочони калони корпоративӣ ё ҳудашон иқтисодшиносони касбиро дар ихтиёр доранд, ё маблағи озод доранд, ки тавассути он метавонанд чунин мутахассисонро барои таҳлили рақобатпазирии ширкати суғуртаи мавриди таваҷҷуҳ ҷалб кунанд. Илова ба ин, пӯшида нест, ки ҳангоми интиҳоби шарикони суғурта ё суғуртаи тақрорӣ равобити шахсии байни роҳбарони суғуртакунанда ва мизоч нақши муҳимро мебозанд. Ҳамзамон, мизочони ғайрикorporативӣ, инчунин ширкатҳои хурду миёна, ки маъмулан қисми асосии асоси ҷузъдони

мутанаввеи ҳар суғуртакунандаро ташкил медиҳанд, дар соҳаи суғурта дониши махсус надоранд.

Барои он ки рейтинг ба ҳамин гурӯҳи охирини истифодабарон фаҳмо гардад, агентҳои рейтингии хориҷӣ, сарфи назар аз маҷмуи нишондиҳандаҳои омори барои ҳисобкунии рейтинг, мураккабии усулҳои иқтисодии омории мавриди истифода ва ҳоказо, аз ҷадвали одии ҳарфию рақамии арзёбӣ истифода мебаранд. Гайр аз ин, ҳар агентӣ як қатор символҳои баёнгари рейтинги додашударо таҳия кардааст, ки онҳо ба истифодабарандаи ноогоҳи рейтинг имкон медиҳанд, ки бидуни таҳлили амиқи фаъолияти ширкати суғурта, дар бораи суғуртакунандаи мавриди таваҷҷуҳаш иттилооти иловагиро бигирад [1, с.89].

Як қатор агентҳои хориҷӣ ҳангоми таҳлили рақобатпазирии ин ё он ширкат мекушанд, ки суғуртакунандаҳои арзёбишавандаро ба гурӯҳҳои шабеҳ тақсим намоянд. Таҷриба нишон медиҳад, ки истифодабарии усулҳои хориҷӣ бе мутобиқсозӣ ба хусусияти бозори миллии суғурта самарائي мусбат намедиҳад ва ин якчанд сабаб дорад.

Пеш аз ҳама, фарқиятҳо дар низоми баҳисобгирии муҳосибӣ таъсир мерасонанд, сарфи назар аз ин ки солҳои охир дар ҷумҳурӣ раванди мутобиқсозии баҳисобгирии муҳосибӣ, хусусан пойгоҳи меъёрии ҳуқуқии он, ба стандартҳои байналмилалӣ мушоҳида карда мешавад. Аз ҷумла, усулҳои ғарбӣ ба таҳлили як омили муҳим - таъсиррасонии ширкатҳои марбута ба фаъолияти ширкат - аҳаммияти калон медиҳанд (масалан, агар ширкати фаръӣ муфлис шавад, ташкилоти болоияш масъулиятро дар назди мизоҷони ширкати муфлисшуда бар дӯш дорад). Дар ҷумҳурӣ қонунгузорӣ чунин вобастагиро иртиботи қавии байни ширкаткунандагон, ширкатҳои фаръӣ ва ташкилотҳои болоиро пешбинӣ намекунад.

Сабаби дигар зиёд будани миқдори ширкатҳои суғуртаи универсалӣ мебошад. Бештари суғуртакунандагон ба тамоми намудҳои суғуртакунӣ машғуланд. Дар аксарияти кишварҳои хориҷ таъсиси ширкатҳои суғуртаи махсус, масалан, ширкатҳои суғуртакунандаи ҳаёт, ташкилоту ширкатҳои суғуртаи тиббӣ ва ширкатҳои суғуртакунонии таваккал дар сатҳи қонунгузорӣ муайян карда шудааст. Чунин маҳдудсозии соҳавии суғурта расмиёти арзёбии фаъолият ва рақобатпазиро ба маротиба содатар мекунад. Ҳамзамон, ҳангоми арзёбӣ намудани суғуртакунандагони универсалии ватанӣ таҳлили амиқи амалиёти суғуртакунонии ҳаёт зарур мебошад, зеро ин амалиёт на танҳо ба устувории молиявии ширкат таъсири бузург мерасонанд, балки баъзан натиҷаҳои амалиёти оид ба намудҳои таваккалноки суғуртаро тағйир медиҳанд. Ба сифати сабаби сеюм, инкишоф наёфтани бозори дуюмдараҷаи коғазҳои қиматноки кишварро номбар кардан мумкин аст, дар ҳоле ки усулҳои хориҷӣ ба таҳлили даромаднокии коғазҳои қиматноки ширкатҳои суғурта аҳаммияти калон медиҳанд.

Ҳангоми муайян намудани феҳристи ширкатҳое, ки барояшон рейтинг тартиб дода мешавад, риояи принципи саҳеҳият аҳаммияти басо муҳим дорад. Мазмуни ин принцип чунин аст, ки натиҷаҳои муқоисаи ду ширкати суғурта набояд ба ҳосиятҳои ҳар ширкати сеюм вобастагӣ дошта бошанд. Усулҳои ватании таҳияи рейтинг баъзан тибқи яке аз алгоритмҳои зерин сохта мешаванд:

- муқоисаи нишондиҳандаҳои суғуртакунанди арзёбишаванда бо нишондиҳандаҳои ширкати суғуртаи ба истилоҳ «идеалӣ», ки тамоми талаботи мақомоти қонунгузорро риоя мекунад ва зимнан аз ҷиҳати тамоми нишондиҳандаҳои ширкати суғурта, аз лиҳози молиявӣ устувор мебошад;

- раддабандии ширкатҳо танҳо дар дохили гурӯҳҳои махсусан интихобшуда.

Дар ҳолати якум қимати рейтинг ба тағйири нишондиҳандаҳои чунин ширкат вобастагии калон дорад. Дар ҳоли ҳозир чунин усул чандон маъмул нест, зеро дар сурати набудани омори муфассали фаъолияти суғуртавӣ ва ҳам молиявӣ хоҷагидорӣ муайян намудани қимати меёрии коэффитсиентҳои таркиби ҳисоб, хусусан барои ширкати идеалӣ, душвор аст.

Усули раддабандии ташкилотҳои суғурта танҳо дар дохили гурӯҳҳои махсусан интихобгардида имрӯзҳо дар байни агентҳои рейтингии кишвар хеле маъмул мебошад. Аз ҷумла, дар ин усул суғуртакунандгон бе назардошти «хавфҳои суғуртавии макроиктисодӣ ва хавфҳои рушди бозори суғурта» муқоиса карда мешаванд. Чунин равиш чандон саҳеҳ нест, зеро ки ҳангоми ба феҳрист илова кардани ташкилоти нав қимати рейтингии ташкилотҳои қаблан воридшуда тағйир меёбанд, дар ҳоле ки хусусиятҳои онҳо дигаргун нашудаанд. Ин имкони тақаллуби натиҷаҳои арзёбии рейтингиро ба вуҷуд меорад, чун сатрҳои болоии рейтингро метавонанд ширкатҳои дорои «хосиятҳои беҳтарин аз миёни бадтаринҳо» ишғол намоянд.

Дар заминаи навиштаҳои боло хулоса метавон кард, ки алҳол зарурати таҳияи равиши ягонаи арзёбии рақобатпазирии ташкилоти суғурта дар асоси таҷрибаи андухташуда ба миён меояд, ки бо дарназардошти он агентҳои махсус ва баҳодиҳандаҳо метавонанд усулҳои худро таҳия намоянд.

Арзёбии рейтингии эътимоднокии ширкати суғурта самтҳои афзалиятнок ва объектҳои муҳимми танзими давлатии фаъолияти суғуртаро дар мамлакат муайян мекунад [6]. Барои муайян намудани рейтингии ташкилоти суғурта таҳлили маълумот дар давоми панҷ ва ё се соли охир зарур аст. Пеш аз ҳама, иттилоот доир ба имкониятҳои молиявии ҷорӣ ва захираҳои амалиётии суғуртакунанда барои сари вақт иҷро намудани уҳдадориҳои аз рӯи шартномаҳои суғурташуда, ки устувории молиявии онҳоро ифода менамояд, зарур аст. Аз ин рӯ, интихоби маҷмуи нишондиҳандаҳое, ки арзёбии молиявии ташкилотҳои

суғуртаро инъикос менамоянд, хеле зарур аст. Ба андешаи мо, нишондиҳандаҳои зерин устувориву суботи молиявии ташкилоти суғуртаро нишон медиҳанд ва маҳз онҳо дар асоси муайян намудани рейтинг қарор мегиранд:

1. Дараҷаи таъмини сармояи худӣ (таносуби концентратсияи сармоя), тибқи стандартҳои бисёре аз бонкҳо, набояд аз 0,2 камтар бошад, яъне дар ҳар ташкилоти суғурта сармояи худӣ бояд камаш 20 фоизи сармояи умумии ташкилоти суғуртавино ташкил диҳад (K1).

2. Таносуби сармояи худӣ ва пасивҳо, ки ҳамчун таносуби сармояи худӣ ва уҳдадориҳо муайян карда мешавад, ки қимати ин нишондиҳанда аз 0,25 набояд камтар бошад (K2).

3. Таносуби мукофоти суғуртавӣ ва захираҳои суғуртавӣ, ки бо таносуби мукофоти суғуртавӣ аз рӯи ҳамаи намудҳои суғурта ба захираҳои суғурта муайян карда мешавад. Афзоиши ин нишондиҳанда аз афзоиши эътимоди соҳибони полис ба ташкилоти суғурта шаҳодат медиҳад (K3).

4. Таносуби сармояи гардон ва ғайригардон, ки ҳамчун таносуби маблағҳои ба дороиҳои гардони ташкилоти суғуртавӣ гузошташуда ба захираҳое, ки ба дороиҳои ғайригардон гузошта шудааст, муайян карда мешавад (K4).

5. Сатҳи сармояи (перманентный) доимӣ, ки бо таносуби маблағи сармояи худӣ ва захираҳои суғурта ба арзиши дороиҳои умумии ташкилоти суғурта муайян карда мешавад. Қимати ин нишондиҳанда 0,9 аст, яъне сармояи доимӣ дар ширкати суғурта на камтар аз 90 фоизи сармояи умумӣ (K5).

6. Коэффитсиенти таносуби маблағҳои худӣ ва захираҳои суғурта муайян карда мешавад, яъне ин нишондиҳанда таносуби маблағи сармояи худӣ ба захираи ташкилоти суғурта муайян карда мешавад. Меёри ин нишондиҳанда ба 0,3 баробар аст, яъне на кам аз 30 фоизи захираҳои суғурта бояд аз тарафи сармояи худии ташкилоти суғуртавӣ таъмин бошад (K6).

7. Сатҳи сарбории қарзӣ, ки бо таносуби уҳдадориҳои ташкилоти суғурта ба маблағи сармояи умумӣ муайян карда мешавад. Стандарт барои ин нишондиҳанда 0,25 аст, яъне маблағи уҳдадориҳои ташкилоти суғуртавӣ набояд аз 25 фоизи сармояи умумии ташкилоти суғуртавӣ зиёд бошад (K7).

8. Сатҳи захираҳои суғурта. Нишондиҳанда аз рӯи таносуби захираҳои суғуртаи ташкилот ба арзиши умумии дороиҳо муайян карда мешавад. Стандарт барои ин нишондиҳанда 0,7 аст, яъне маҷмуи дороиҳои азимро бояд 70 фоиз захираҳои суғурта ё бештар аз он таъмин карда шаванд (K8).

Маҷмуи нишондодҳо дар асоси материалҳои кушодаи бонкҳо, ки дар онҳо талаботи устувории молиявии ташкилотҳои суғуртавӣ муайян карда шудаанд, таҳия шудаанд [5].

Ҳамин тариқ, сарфи назар аз тафовути нишондиҳандаҳои интихобкардаи мо, онҳо маҳақҳои арзёбӣ ва ҷадвали қиматҳои мавриди истифодаи усулҳои хориҷӣ, равиши комплекси таҳлили рақобатпазирии суғуртакуанда дар давоми даҳсолаҳо озмуда шудааст. Тақрибан, ҳамаи усулҳои маъмули арзёбии хориҷӣ як равиши методологӣ, ҳадафгирии афзалиятнок ба истифодабарони ғайрикасбии рейтингҳо (ҳам аз лиҳози содагии тафсир ва ҳам аз рӯи дастрасӣ) ва фарогирии шумораи зиёди ширкатҳои суғуртаи миллӣ ва ҳам байналмилалӣ истифода бурда мешавад.

Адабиёт

1. Александров, А.А. Страхование / А.А. Александров. - М.: ПРИОР, 2009. – 137 с. - С.89.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳофизати рақобат» (аз 30 майи соли 2017, №1417).
3. Пузыревский, А.С. Антиконтентные соглашения и недобросовестная конкуренция / А.С. Пузыревский. — М.: Проспект, 2015. — 288 с.
4. Сплетухов, Ю.Л. Место и роль государства в организации страхования в современных условиях / Ю.Л. Сплетухов // Финансы. — 2000. — №10. — С.39-41.
5. Требования Банка к финансовой устойчивости страховых компаний // РН банк. [электронный ресурс]. - Режим доступа: http://bank.ru/upload/document/insurance/Trebovaniya_Banka_k_finansovoj_ustojchivosti_Strahovyh_kompanij.pdf (санаи муроҷиат: 21.10.2023); Требования к финансовой устойчивости страховой компании // ВТБ 24. [электронный ресурс]. - Режим доступа: http://ipoteka.vtb.ru/Wiki/Documents/vtb24_insurance_finance_requirements_9.pdf (дата обращения: 21.10.2023).
6. Публичная методика определения рейтинга надежности страховой компании - [электронный ресурс]. URL: chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://rtng.akm.ru/files/methodology/ru/6.pdf (дата обращения: 5.10.2023).
7. Шавкунова И.С. Институциональные технологии: теоретический анализ / И.С. Шавкунова // Тенденции и проблемы в экономике России: теоретические и практические аспекты: материалы Всерос. науч. -практ. конф., 23 марта 2017 г. / под ред. С.А. Курганского. – Иркутск: Изд-во БГУ, 2017. – 293 с.
8. Юсупова, Г.А. Страховой рынок как инструмент развития социально-экономической сферы Таджикистана [электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/strahovoy-rynok-kak-instrument-razvitiya-sotsialno-ekonomicheskoy-sfery-tadzhikistana> (дата обращения: 12.08.2023).

УДК: 336.334

ЭВОЛЮЦИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О НЕФОРМАЛЬНОМ СЕКТОРЕ

Хамидов Абдусалим Худойбердиевич - к.э.н., доцент кафедры менеджмента, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 985-12-92-22.

В статье рассматривается неформальный сектор в системе современных экономических отношений, также интерпретирована сущность неформального сектора экономики. Даны сравнительные характеристики предприятий формального и неформального секторов, раскрыто мнение отечественных и зарубежных учёных и

основные подходы к определению неформального сектора. Также рассмотрена сущность лёгкой промышленности и ее неформальный сектор. Проанализировано место неформального сектора в лёгкой промышленности, особенно в сфере производства продуктов питания.

Ключевые слова: неформальный сектор, неформальная экономика, лёгкая промышленность, неформальный сектор в лёгкой промышленности, налог, неформальная занятость, предпринимательство, экономика промышленности.

ТАҲАВВУЛОТИ ТАСАВВУРОТИ НАЗАРИЯВӢ ДАР БОРАИ БАХШИ ҒАЙРИРАСМӢ

Ҳамидов Абдусалим Ҳудойбердиевич – н.и.и., дотсенти кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Нахимов 64/14. Телефон: 985-12-92-22

Дар мақола баҳши ғайрирасмӣ дар низоми муносибатҳои муносири иқтисодӣ баррасӣ ва моҳияти баҳши ғайрирасмӣ иқтисодиёт шарҳ дода шудааст. Хусусиятҳои муқоисавии корхонаҳои баҳшҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ оварда шуда, андешаҳои олимони ватанию хориҷӣ ва равишҳои асосии муайян кардани баҳши ғайрирасмӣ ошкор карда шудаанд. Моҳияти саноати сабук ва баҳши ғайрирасмӣ дар саноати сабук низ ба назар гирифта шудааст. Мавқеи баҳши ғайрирасмӣ дар саноати сабук, махсусан дар соҳаи саноати хӯрокворӣ таҳлил карда шудааст.

Калидвожаҳо: баҳши ғайрирасмӣ, иқтисоди ғайрирасмӣ, саноати сабук, баҳши ғайрирасмӣ дар саноати сабук, андоз, шӯғли ғайрирасмӣ, соҳибкорӣ, иқтисодиёти саноат.

EVOLUTION OF THEORETICAL VIEWS ABOUT THE INFORMAL SECTOR

Khamidov Abdusalim Khudoiberdievich - Tajik State University of Finance and Economics, Ph.D. in Economics, Associate Professor of the Department of Management. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 985-12-92-22

The article examines the informal sector in the system of modern economic relations, and also interprets the essence of the informal sector of the economy. Comparative characteristics of enterprises in the formal and informal sectors are given, the opinions of domestic and foreign scientists and the main approaches to defining the informal sector are revealed. The essence of light industry and the informal sector in light industry are also considered. The place of the informal sector in light industry, especially in the field of food production, is analyzed.

Keywords: informal sector, informal economy, light industry, informal sector in light industry, tax, informal employment, entrepreneurship, industrial economics.

В капиталистической системе хрестоматийный образ фирмы слабо соответствовал тем принципам и требованиям организации деятельности, демонстрировавшими такими предприятиями. Таким образом, понятие «неформальный сектор» кооперировало многообразные типы занятости, опирающиеся на неформальные отношения с покупателями и наемными работниками, т.е. на этой почве неформальный сектор был синонимом нескольких категорий. Одни исследователи употребляли термин «дуальная экономика», другие «базарная» и «ориентированная на фирменное устройство» экономики («bazaar-economy», «firm-cent red economy»), «государственный сектор», «властный/профессиональный сектор», «сельский современный/сельский традиционный сектор» [14]. Для обоснования

отрицательных сторон и механизмов регулирования неформального сектора, особенно в лёгкой промышленности, нужно определить сущность и эволюции ее теоретических основ.

В начале 70-х гг. XX века во время полевых исследований в Аккре, (столица Ганы) - К. Харт определил, что горожане «третьего мира» в большей мере не имеют никакого отношения к формальной системе и «открыл» неформальную занятость. В отсталых странах городская экономика предстала как огромное скопление мелких и мельчайших лавок и мастерских снабжающих жителей городов необходимыми повседневными товарами (едой, одеждой, бытовыми услугами и т.п.), без никакой официальной регистрации, отрицая налоговые и другие требования правительства к предпринимательству. К. Харт так описывал ситуацию: «люди берут в свои руки ту хозяйственную власть, которую централизованные структуры пытались, у них, отнять». Однако с именем К. Харта связывают введение в научный оборот термина «неформальный сектор», отмечавшего, что: «отверженные структурой формальных возможностей, люди из низов городского пролетариата ищут неформальные способы, чтобы увеличить свои доходы». При формулировании понятия «неформальный сектор» К. Харт исходил из той точки зрения, что предприятия, поддающиеся статистическому учёту, составляют «современный сектор» городской экономики, а остальные - избегающие учёта - и формируют неформальный сектор [17, с.61-89].

Поступенно, по мере институционализации данного термина МОТ, это динамическая характеристика была утрачена и «неформальность» получила иное определение - его стали использовать преимущественно в качестве синонима бедности. Определение «неформальности», как мало развитых секторов, сокращенных из современного хозяйства, удачно использовалось в большинстве публикациях МОТ, PREALC, Всемирного банка, посвященных исследованиям городской бедности, экономики и рынкам труда. Другие экономисты-специалисты «неформальности» увидели проблему в ином ракурсе и попали под сомнение негативной характеристики неформального сектора экономики. С этих позиций неформальная деятельность воспринимается, как свидетельство динамичного характера предпринимательской активности населения. В связи с этим перуанский экономист Э. Де Сото определяет «неформальность», как: «реакцию населения на негибкое поведение «меркантилистских» государств, господствующих в Перу и других странах Латинской Америки, которые выживают за счёт того, что отдают привилегию легализованного участия в экономике малочисленной элите» [7].

Английский исследователь по проблемам «третьего мира» Р. Бромлей отметил: «концепция неформального сектора быстро завоевала международную популярность прежде всего потому, что она предлагала такие рекомендации, которые в 70-е годы XX века оказались весьма удобны для международных организаций и несклонных к крайностям правительств. Поддержка неформального сектора предполагает возможность «помогать

бедным, не угрожая богатым», т.е. найти компромисс между требованиями перераспределения доходов и богатства, с одной стороны, и желанием элиты жить в атмосфере стабильности, с другой». Также, Р. Бромлей написал: «Та огромная поспешность, с которой МОТ восприняла концепцию неформального сектора, и замечательная скорость подготовки многих (основанных на эти концепции) международных отчетов помогают объяснить, почему это концепция имела первоначально так много несогласованностей и аномалий, а, следовательно, почему возникла такая разнообразная и противоречивая литература о городском неформальном секторе» [15, с. 1035-1036].

Тем не менее, дебаты о сущности, роли и характере неформального сектора позволяли обсуждать насущные проблемы социально-экономического развития стран «третьего мира», абстрагируясь до нужной степени от идеологических стереотипов.

Можно отметить, что в исследованиях МОТ неформальный сектор трактовался не как прибежище маргиналов, реанимирующих докапиталистический этап развития, а как амортизатор социально-экономических потрясений, инкубатор предпринимательского слоя, спасение от бедности широких масс населения. По этому поводу Р. Бромлей отмечал: «интеллектуальная валидность концепции была для многих людей вторична по сравнению с ее политической направленностью» [4, с. 1035-1036].

В конце 1971 г. МОТ опубликовала коллективное исследование о занятости в Кении, где концепция неформального сектора использовалась уже как основная научная парадигма. В отчете о Кении МОТ следующим образом объяснял различия между неформальным и формальным секторами:

- для неформальной деятельности характерны: легкость вступления; опора на собственные ресурсы; семейная собственность на предприятия; малые масштабы деятельности; трудоинтенсивные и гибкие технологии; навыки, приобретаемые вне официальной школьной системы; нерегулируемость и конкурентность рынков. Деятельность неформального сектора обычно правительством игнорируется, редко поддерживается, часто регулируется и иногда активно подавляется;

- характеристики деятельности в формальном секторе противоположны, а именно: вступление затруднено; постоянная опора на внешние ресурсы; корпоративная собственность; крупные масштабы функционирования; капиталоемкие, часто импортные технологии; формально полученные навыки; рынки находятся под протекционистской защитой (при помощи тарифов, квот, торговых лицензий) [18, с.6].

Таким образом, неформальный сектор — это различные виды социально-экономической деятельности, осуществляемые как субъектами малых и средних хозяйств, так и индивидуальными предпринимателями, направленные на получение выгоды в условиях рыночной экономики. Также, неформальный сектор как экономическое явление довольно противоречивое, сложное и ее исследование является сложной задачей. При этом неформальный

сектор столь же трудно определить, как и сложно измерить его масштабы. Для определения неформального сектора исследователи данного явления уже несколько десятилетий пытаются загнать его в рамки определенных схем.

В течение нескольких десятилетий к определению неформального сектора наметилось несколько подходов (табл. 1).

Таблица 1. - Основные подходы к определению неформального сектора

Подходы	Характеристика
Структуралистский (structuralist)	Последователи этого подхода опираются на дуальную концепцию (современный/неформальный), связанную с размером предприятия (малым, средним), типом занятости или способом ведения деятельности и способом организации производства, а также с результатами деятельности (низкая производительность, низкие доходы, стратегии выживания). Его сторонники утверждают, что неформальный сектор обусловлен избыточным предложением рабочей силы, вызванным характером индустриализации (например, капиталоемким), характеристиками работников (низкий уровень квалификации, плохое образование, возраст и пол), миграцией в сельской местности, а также быстрым ростом городской рабочей силы.
Подпольной экономики (underground economic)	Сторонники подхода подпольной экономики отвергают экономический дуализм и раскрывают способ интеграции форм производства, производственных единиц, технологий и рабочих в местную, региональную и международную экономику. Язык подпольной экономики включает такие термины, как реструктуризация промышленности, интернационализация капитала и гибкая специализация. В исследованиях, посвященных подпольной экономике, анализируются отношения производства (особенно механизмы подчинения труда), схемы накопления (например, связи между неформальной деятельностью и крупными фирмами), классовые расслоения и (пере) ориентация производства в условиях изменяющихся экономических, институциональных, социальных и правовых условиях.
Легалистский (legalist)	Позиция сторонников легалистского подхода отличается от позиции сторонников структуралистских подходов и подхода подпольной экономики с точки зрения основных причин и результатов неформальности и роли неформального сектора в экономическом росте. Если сторонники структуралистских подходов концентрируют свое внимание на «расслоении экономического и социального состава в формальной и неформальной экономике» и «заключают, что правильная роль государства заключается в том, чтобы помочь уравнивать различия», сторонники легалистского подхода утверждают, что «расслоения являются не структурными, а юридическими, бюрократическими, создаваемыми государством» [2, с.127-129]. Имеются также важные точки сближения сторонников структуралистских и легалистских подходов, состоящие в том, что связи между секторами являются неблагоприятными для неформальной деятельности и что неформальный сектор играет важную роль в периферийных экономиках. При этом структуралисты стремятся улучшить положение рабочих, в то время как легалисты утверждают, что защита работников может привести к потере рабочих мест.

Неолиберальный (Neoliberals)	Неолиберальная концепция определяет неформальный сектор в контексте его <i>переступания через закон</i> . Так, Дж. Уикс считает: отношение предприятий к государству основным различием формального и неформального секторов и фокусом анализа становится нелегальность неформалов [22]. Также, как правило, можно следуют рассуждения об избыточности регламентации, о неадекватности законов, о завышенной налогового бремени и т.п. Понятно, что относительно безопасно и легко нарушают закон малые и средние предприятия и самозанятые. Их-ю деятельность и определяют, как неформальный сектор экономики.
Неоинституциональный (Neonstitutional)	Неоинституциональная концепция основное внимание обращает на связь между «правилами игры», ограничивающими и определяющими хозяйственную деятельность производителя, и процессом социально-экономического развития в целом. Основными элементами формального сектора являются производители. Если их действия соответствуют критериями установленным «правилам игры» они защищены. И наоборот, если производители нарушают установленные правила, они рассматриваются как элементы неформального сектора экономики, независимо от их объем (малый, средний или крупный).
Десотианский (Desotian)	Проведенное исследование в 1989 г. Э. де Сото в представлениях зарубежных исследователей произвела подлинный переворот о понятии, роли и значении неформального сектора в нынешней рыночной системе. Именно концепция Э. де Сото сейчас определяет новую, преобладающую парадигму термина неформального сектора как экономического термина. Экономическое подполье виделось маргинальной прослойкой: «бывшие крестьяне уходят в поисках более высоких заработков в города, в силу своей низкой квалификации или найдут работу в сфере промышленности (мелкие и средние предприятия) или занимаются индивидуальной предпринимательством (ремесленничество) создавая условие для развитие неформальной деятельностью, с трудом обеспечивая себе прожиточный минимум». Неформальный сектор, с такой точки зрения, — экономическое гетто: «не имеющее позитивных перспектив. Данные о бурном разрастании неформального сектора в городской экономике развивающихся стран истолковывались как показатель деградации периферии мирового хозяйства» [13, с.89].
Неформальный сектор в контексте концепции экономических систем (The informal sector in the context of the concept of economic systems)	Делается акцент на характер деятельности предприятий неформального сектора. К объяснению широкого роста неформального сектора в конце XX в. несколько иной подход предлагается американскими социологами А. Портеса и С. Сассен-Куб. Они обосновано доказывают, что не только в развитых странах, но и в странах с транзитной экономикой неформальный сектор органично включена в ткань хозяйственной жизни общества, являясь своеобразным «ответом» на «вызовы» глобализации хозяйственной жизни и развития НТР [20, с. 30-58]. Природа неформального сектора связывается с глобальными процессами трудового процесса, децентрализации и реорганизации производства. Новыми моделями эффективных предприятий становятся горизонтальные сети, а не вертикальная бюрократия. М. Кастельс и А. Портес отмечают: «таким образом, неформальность порождается потребностью в экономии издержек, актуализированной выходом конкуренции на новый,

	глобальный уровень [16]. В таком случае между феноменами «неформальность» и «нелегальность» нет жесткого соответствия. При таком подходе нелегальность не является конституирующим элементом неформального сектора, это скорее всего сопутствующая характеристика, производная специфической формы организации производства, выработанной как ответ на развитие конкуренции при избытке малоквалифицированной рабочей силы.
--	---

***Источник:** составлено автором на основе теоретических исследований*

По нашему мнению, учетно-статистическая концепция на основе методологии Системы национальных счетов Организация Объединённых Наций (СНС ООН) является наиболее последовательной. Исходя из основной цели СНС понятие неформальный сектор определяется как: «максимально точного учета всех видов хозяйственной деятельности, обеспечивающих реальный вклад в производство валового внутреннего продукта (ВВП).

В соответствии с методологией СНС все проявления неформального сектора разделяются на две группы:

- продуктивные виды деятельности, результаты которой учитываются в структуре ВВП;
- непродуктивные виды деятельности, не включаемые в состав ВВП и фиксируемые на специальном счете для уменьшения статистических погрешностей [1, с.81].

К производительной части неформального сектора относится:

- формальная деятельность, приуменьшаемая или скрываемая производителями товаров для уклонения от уплаты налогов, в целях увеличения личного дохода;
- неформальная законная деятельность, в том числе и деятельность индивидуальных предпринимателей, работающих ради собственных выгод;
- деятельность разных организационно-правовых форм предпринимательства с неформальной занятостью.

Данный подход имеет как свои преимущества, так и недостатки. Преимущество данного подхода включает: возможность количественной оценки части, скрытой производственной социально-экономической деятельности на основе общепринятой методологии СНС; использование результатов расчетов при создании экономических прогнозов. Для формирования социально-экономической политики результаты расчетов параметров неформального сектора по методологии СНС являются исключительно ценными, особенно в кризисной ситуации в Таджикистане, когда проблема контроля над неформальным сектором перешла в разряд экономико-политических.

Серьезной проблемой при использовании этого подхода может стать отсутствие или несовершенство информационной базы статистических расчетов. К примеру, объемы неформального сектора в Республике Таджикистан являются заниженными, поскольку Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан при расчетах объема ВВП не учитывает

влияния отрицательных внешних эффектов в связи с отсутствием информации. По мере совершенствования информационной основы расчетов статистический подход может быть более эффективно использован для оценки роли неформального сектора не только в производстве, но и в потреблении.

Относительно понятия "неформального сектора" в отечественной и зарубежной экономической литературе до сих пор нет единого подхода. По этому поводу ученые дают разные интерпретации (см. таблица 2).

Таблица 2. - Понятия "неформального сектора" по мнению отечественных и зарубежных авторов

№	Автор	Определение
1	Л.Х. Саидмуродов	Неформальным сектор – это многообразие экономических видов деятельности, полностью или частично не подчиненных формальным нормам хозяйствования, не подкрепленных формальными контрактами и не фиксируемых статистическим учётом [11, с. 6-10].
2	Ш.Б. Джонмамадов	Неформальный сектор - это действия хозяйственных субъектов или физических лиц, который направлен для получения доходов скрывааемых от уплаты налогов [5, с.208].
3	Ф.С. Мамадалиева	Неформальный сектор представляет собой систему неформальных взаимодействий между экономическими субъектами, базирующуюся на личных отношениях и непосредственных контактах между ними и заменяющую или дополняющую формально установленный порядок организации и реализации экономических связей [6, с.210].
4	Г.Н. Бутов	Неформальный сектор - это разнообразная предпринимательская деятельность, представленной по преимуществу мелким и мельчайшим предприятием, скрыта от налоговых и статистических учреждений или скрывающейся от жестоких государственных поборов, чрезвычайно важна для населения [3, с.67].
5	Е. Синдяшкина	Неформальный сектор — это "совокупность очень мелких единиц, производящих и распространяющих товары (услуг) и состоящих главным образом из независимых, самостоятельно занятых производителей [12, с.59-70].
6	Н.В. Дзинтер, Ж.Р. Шарафутдинова	Неформальный сектор – это законные виды деятельности, масштаб которых скрывается или занижается хозяйствующими субъектами с целью избежать уплаты налогов или давления со стороны государственных органов [4, с.231].
7	Ф. Шнайдер	Неформальный сектор состоит из «легального производства товаров и услуг на рыночной основе, намеренно скрытого от регулирующих органов, чтобы избежать уплаты налогов и взносов на социальное обеспечение» [21, с.29].
8	Отечественная статистика	Всякая хозяйственная, торгово-закупочная деятельность со стороны малых предприятий и индивидуальных предпринимателей, которые не отражаются в отчётах статистических органах, относится к неформальному сектору.
9	Российская статистика	Предприятиями неформального сектора считаются предприятия домашних хозяйств, или некорпоративные предприятия, принадлежащие домашним хозяйствам, которые осуществляют

		производство товаров для реализации на рынке и не имеют правового статуса юридического лица [10].
10	По мнению автора	Неформальный сектор – это деятельность индивидуальных предпринимателей работающих на основе патента, которой не являются отчётодателем в соответствующих органах о своих доходах или юридические лица занимающийся производством товаров (услуг), которой скрывают полностью или частично свой доход от налогообложение.

Источник: составлено автором на основе теоретических исследований

Многочисленные и противоположные точки зрения на неформальный сектор экономики и многообразные определения, на наш взгляд, свидетельствуют, о том, что данный сектор представляет собой многогранное социально-экономическое явление, которому вряд ли возможно дать однозначное толкование. Как видно из рассмотренных характеристик, даваемых различными авторами, неформальный сектор, это:

- сфера деятельности производственных предпринимателей;
- увеличенные доходы скрывается от уплаты налогов;
- совокупность неформальных экономических отношений;
- не фиксируемых статистическим учётом;
- не зарегистрированная экономическая деятельность;
- производства товаров (услуг) с целью полного или частичного уклонение от уплаты налогов;
- некорпоративные предприятия, которой не имеют правового статуса юридического лица;
- хозяйственное, торгово-закупочное учреждения;
- видов экономической деятельности.

Отличительной особенностью физических лиц в составе неформального сектора, это их положение в трудовой сфере, а именно то, что не на условиях найма, а самостоятельно обеспечивают себя работой. Они в составе экономически активного населения образуют особую категорию. Особой характеристикой неформального сектора является его значительный удельный вес в объеме валового внутреннего продукта и численности занятых, целом по стране.

Неформальный сектор - это вся деятельность субъектов хозяйствования, выходящая за пределы правовых действий, не подлежащая учету, скрываемая от официальных органов, а также противозаконные латентные, антиобщественные хозяйственные действия. В Республике Таджикистан в неформальный сектор включаются:

- граждане, занимающиеся предпринимательской деятельностью на индивидуальной основе, с государственную регистрацию в качестве индивидуального предпринимателя;
- граждане, занимающиеся производственной деятельностью, юридические лица, срывающиеся полностью или частично своего дохода от государственных органов с целью уклонение от уплаты налогов;
- граждане, занимающиеся производством сельскохозяйственные

продукты (домашнее хозяйство, члены семей, занятые на арендованных землях производством продукции, ДФХ на индивидуальной или юридической основе), которые не являются отчётодателем в соответствующих органах или частично скрывают своего дохода.

В общем (по всем отраслям) Таджикистана неформальный сектор в 2021 году составил 15,0% от ВВП, сфера промышленности 2% [9].

Лёгкая промышленность обеспечивает обществу товарами народного потребления производимые как со стороны юридических лиц, так и индивидуальных предпринимателей. Структура неформального сектора в легкой промышленности в основном состоит из текстильных, издательская, обработка и производство изделий из дерева, пищевых и народных ремесел и т.д. По данным нашего исследования в 2023 году неформальный сектор в лёгкой промышленности составил 2,7% от ВВП Республики Таджикистан и 28% от общего объема самой промышленной сферы страны. Также, можно отметить, что неформальный сектор в сфере промышленности это сектор как все зарегистрированные или некорпорированные предприятия меньше определенного размера, включая микропредприятия, принадлежащие неформально занятым, которые нанимают одного или более работников на временной основе, и при этом сами владельцы участвуют в операционной деятельности предприятия, используя помощь членов семьи и случайно занятых работников.

Т.Е. Кузнецова, С.А. Хавин отмечают, что семейные предприятия, где заняты 3-4 члена семьи, надомные промыслы, кустарные микропредприятия, самозанятые трудящиеся – это сегмент неформального сектора, функционирование которого неразрывно связано с реструктуризацией малых и средних предприятий и повышением его роли в мировом экономическом развитии. Также, деятельность производителей товаров легкого назначения, которой полностью или частично не учитываются статистическими органами или скрываются от уплаты налогов, являются сегментами неформального сектора [8, с.108]. По мнению Дж. Гершуна неформальный сектор в промышленности - это производства товаров частными лицами и небольших по размерам предприятий, а также производство товаров сотрудниками предприятий с использованием ресурсов этих предприятий при условии полного или частичного присвоения вырученных средств [19, с.342].

Для определения сущности неформального сектора в лёгкой промышленности, прежде всего надо раскрыть некоторые неотъемлемые её составляющие части. Лёгкая промышленность — это производство товаров первой необходимости народного потребления для повышения качества жизни. В настоящее время в экономической литературе и хозяйственной практике для обозначения типа национального хозяйства стал широко использоваться термин «экономика промышленности» [11]. Экономика промышленности – это комплексная система взаимосвязанных отраслей, производств и предприятий, с целью превращение сферы промышленности в ведущий сектор национального хозяйства по производству ВВП и

численности занятых. Также получило распространение название «хозяйство промышленности», которое по существу отражает происходящие экономические процессы в сфере промышленности.

Исходя из специфики предмета исследования нами введен в научный оборот термин неформальный сектор экономики промышленности и дано определение его сущности как исключительно сложное и многоплановое явление с гибкими границами охвата в рамках производства различных видов товаров субъектами различных организационно-правовых форм хозяйствования, которые по своей направленности, содержанию, характеру и форме нарушают действующее законодательство, и осуществляются вопреки и/или в обход установленным правилам и нормам государственного регулирования экономики.

При этом использование термина "неформальный сектор экономики промышленности" хотя указывает на объект и область обслуживания, однако трудно избежать логистического изъяна и тавтологии типа "сектор в сфере". Поэтому в работе предлагается использовать также термин «неформальный сектор экономики промышленности». Он позволяет более точно очертить границы и акцентировать на суть определяемого понятия, избежав тем самым некоторых указанных недостатков. При этом термин «неформальный сектор экономики промышленности» не требует специального перечисления в него входящих составных частей (видов товаров и его отраслей), тем более, что любое определение, построенное по такой схеме, заведомо имеет логические изъяны: любое перечисление не может быть полным и всегда носит иллюстративный, а не формальный характер.

Таким образом «неформальный сектор экономики промышленности» является более емким и лаконичным термином, который гораздо шире, чем существующая терминология отражает саму промышленную деятельность и ее отрасли.

Литература

1. Базаров Ш.Ш. Неформальный сектор в системе современных экономических отношений/ Ш.Ш. Базаров, Ф.С. Мамадалиев, А.Х. Хамидов// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе - 2019. - №3 - Част 1. –С. 82-89.
2. Барсукова С. Неформальная практика российского бизнеса в зеркало транзакционных издержек/С. Барсукова// Проблемы, успехи и трудности переходной экономики: под ред. М.А. Портного. Серия «Научная перспектива», выпуск XVI. - М.: Московский общественный научный фонд. - 2000. - С.127-129.
3. Бутов Г.Н. Неформальный сектор в современной российской экономике Г.Н. Бутов. - Казань, 2003. – 146 с.
4. Дзинтер Н.В. Теневая экономика России: причины появления, структура, основные тенденции журнал экономика, инновации и предпринимательство /Н.В. Дзинтер, Ж.Р. Шарафутдинова. - М., 2016. – 231 с.
5. Джонмамадов Ш.Б., Неформальная занятость: специфика функционирования в переходной экономике// Ш.Б. Джонмамадов. - Душанбе: Ирфон, 2010. – 208 с.
6. Мамадалиев Ф.С. Теоретические вопросы и особенности функционирования теневой экономики в переходной экономике Республики Таджикистан. Монография / Ф.С. Мамадалиев. – Душанбе: Ирфон-2011. – 210 с.

Барраси муаммои рушди устувори системаҳои иҷтимоию иқтисодии сатҳҳои зинанизоми гуногун, аз ҷумла минтақа номгӯи васеи масъалаҳоро дар бар мегирад, ки дар байни онҳо масъалаҳои ҳавасмандгардонии фаъолияти инноватсионӣ, баланд бардоштани рақобатпазирии фаъолияти иқтисодӣ дар баробари таъмини амният ва рушди устувор нақши махсусро ишғол менамояд.

Калидвожаҳо: рушди устувори минтақа, амнияти иқтисодии иқтисодиёти минтақа, фаъолияти инноватсионӣ, рақобатпазирии иқтисодиёти минтақа.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА: ИННОВАЦИИ, ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ

Джумаев Аскарджон Каюмович - кандидат экономических наук, доцент кафедры Финансы, банк и таможенное дело ФГУ МУПТС в г.Худжанде. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, мкр-27, дом 1. Телефон: (+992)92-763-76-11. E-mail: askar.jumae@yandex.com

Данная статья посвящена анализу места и роли этих процессов в обеспечении устойчивого социально-экономического развития региона. Теоретический подход автора к оценке взаимосвязи инновационных процессов, повышения конкурентоспособности, поддержания экономической безопасности региона и обеспечения устойчивого социально-экономического развития основан на анализе ведущих отечественных и зарубежных научных школ в данной области.

Рассматривается проблема устойчивого развития социально-экономических систем на разных иерархических уровнях, в том числе региона, включает в себя широкий перечень вопросов, среди которых особое место занимают вопросы стимулирования инновационной деятельности, повышения конкурентоспособности экономической деятельности, обеспечения безопасности и устойчивого развития.

Ключевые слова: устойчивое развитие региона, экономическая безопасность региональной экономики, инновационная активность, конкурентоспособность региональной экономики.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGION: INNOVATION, ECONOMIC SECURITY AND COMPETITIVENESS

Jumae Askarjon Kayumovich - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Banking and Customs Affairs, Branch of the State Institution of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan in the Sughd region, Khujand city Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, microdistrict 27, building 1. Phone: (+992)92-763-76-11. E-mail: askar.jumae@yandex.com

This article is devoted to the analysis of the place and role of these processes in ensuring sustainable socio-economic development of the region. The author's theoretical approach to assessing the relationship between innovation processes, increasing competitiveness, maintaining the economic security of the region and ensuring sustainable socio-economic development is based on an analysis of leading domestic and foreign scientific schools in this field.

The problem of sustainable development of socio-economic systems at different hierarchical levels, including the region, is considered, it includes a wide range of issues, among which a special place is occupied by the issues of stimulating innovation, increasing the competitiveness of economic activity, ensuring security and sustainable development.

Keywords: sustainable development of the region, economic security of the regional economy, innovation activity, competitiveness of the regional economy.

Масъалаҳои фаъолияти устувори иқтисодиёти минтақа ва ҷустуҷӯи омилу шароите, ки ноил шудан ба нишондиҳандаҳои баланди тараққиёти иҷтимоию иқтисодии онро таъмин мекунанд, дар вақтҳои охир аз самтҳои гуногуни назария ва равандро фаъолон муҳокима карда мешаванд. Муайян кардан ва таҳлили омилҳое, ки ба устувории рушди системаҳои иҷтимоию иқтисодии минтақавӣ дар шароити афзоиши рақобат байни кишварҳо ва минтақаҳо таъсир мерасонанд, ба устувории рушди минтақавӣ, таъсиррасонии оқибатҳои бухрони ҷаҳонӣ, инчунин арзёбии оқибатҳои минтақаҳои алоҳида, воридшавии Тоҷикистон ба СУС маъмул аст.

Дар асоси раванди умум эътирофшуда (тавсияҳои Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд – СҲИР, Организация экономического сотрудничества и развития – ОЭСР), ки мувофиқи он рушди устувор аз нуқтаи назари тағйироти миқдорӣ ва сифатӣ баррасӣ мешавад [16, с. 139], ки дар рушди босуръати соҳаҳо ва самтҳои фаъолияти иқтисодӣ ва бехбуди сифати зиндагии аҳоли ифода ёфтааст, дар бораи он таваққуф мекунем, ки сатҳи рушди устувори минтақа аз ҳамкории як қатор гурӯҳҳо, омилҳои ҳислати табиӣ экологӣ, сиёсӣ, ҷамъиятӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ вобаста аст. Бе баррасии муфассали таъсири тамоми омилҳои имконпазир, инчунин тамоми мафҳумҳои соҳаи рушди устувор, ки дар адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ мавҷуданд, мо ба муҳимтарин самтҳо барои тадқиқоти худ таваҷҷуҳ зоҳир мекунем.

Таҳлилҳо нишон дод, ки яке аз самтҳои мукаммалтарин дар доираи ҳалли масъалаи рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ (вале бо муаммоҳои экология ва истифодаи захираҳо бевосита алоқаманд нест, ки барои консепсияи рушди устувор асосӣ мебошад) дар адабиёти хориҷӣ ва ватанӣ муносибати «инноватсия - рушди устувор» ба таври васеъ кушода шудааст. Аммо дар аксари асарҳое, ки ба ин мавзӯ бахшида шудаанд, як камбудии хеле муҳимро мушоҳида кардан мумкин аст - муносибати яктарафа ба таҳлили таъсири инноватсия ба рушди системаи иҷтимоию иқтисодӣ, ки дар баҳо додани ин муносибат танҳо аз ҷиҳати мусбат навоарӣ танҳо ҳамчун муҳаррики пешрафт ва рушд, ҳамчун омилҳои фароҳам овардани имкониятҳои нав барои истеҳсолот ва истеъмолот, ҳамчун шартҳои асосии рушди устувор ва прогрессивӣ шарҳ дода мешавад, зоҳир мегардад.

Бар замми ин, чунин яктарафӣ ба андозаи зиёд барои кор дар соҳаи минтақашиносӣ, тадқиқоти умумии назариявӣ, макроиқтисодӣ хос аст. Дар баробари ин, дар адабиёт оид ба назария ва иқтисоди инноватсионӣ хеле хуб инъикос ёфтааст, менечменти инноватсионӣ, метавонад як омилҳои пурқуввати ноустуворкунанда гардад (ин аксар вақт дар амалия рӯй медиҳад).

Агар навоариҳои воридшуда барои система аз ҳад зиёд бошад, пас он метавонад на ба такмил ва рушд, балки ба вайроншавии ин система оварда мерасонад. Ба ибораи дигар, "ҳадди иқтидор" -и система паси сар

мешавад, ки бо он мо се ҷузъро дар назар дорем: иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва экологӣ [7, с. 66-68].

Хусусияти дигари манфии раванди инноватсионӣ, ки дар адабиёт оид ба менеҷменти инноватсионӣ, банақшагирии инноватсионӣ ва ғайра низ ба таври васеъ инъикос ёфтааст, вале ҳангоми таҳлили таъсири инноватсия ба рушди устувори низомҳои иҷтимоӣю иқтисодӣ аз ҳисоби миқдори иҷтимоӣ ва иқтисодии инноватсионӣ дар паси парда мондааст, корхона аз ҷумла минтақаҳо, мавҷудияти як қатор хатарҳои гуногуне мебошад, ки бо инноватсия ҳамроҳ мешаванд: ин хатарҳои ноқомии тадқиқоти илмӣ ва хатарҳои аз даст додани сармоягузориҳои молиявӣ дар тадқиқот, коркардҳо ва хатарҳои талафоти онҳо марҳилаи татбиқи лоиҳаи инноватсионӣ ва хавфи рад кардани бозор ва истеъмолкунандагон аз навоариҳои пешниҳодшуда ва як қатор дигарҳо мебошад.

Чунон ки Н. Розенберг ва Л.Е. Бердселл қайд карда буданд, «Пешгӯӣ кардани ояндаи лоиҳаҳои инноватсионӣ ба мушкилиҳои дучониба дучор мешавад. То оғози истеҳсоли маҳсулот ё хидмат, номуайяни дар бораи имконпазирии технологӣ ва ё арзиши он боқӣ мемонад. Амали истеъмолкунандагон низ маълум нест. Ҳарду номуайяни бо ҳам алоқаманданд ... » [15, с. 267-268].

Илова бар ин, ин хатарҳо бо дараҷаи хеле баланди эҳтимолияти пайдоиш тавсиф мешаванд. Аслан фаъолияти инноватсионӣ як фаъолияти хатарнок аст, яъне худ ба субот ва устувории система, инчунин ба амнияти иқтисодии он таҳдид мекунад. Ниҳоят, ҷорӣ намудани таклифҳои навоарона аксар вақт бо як қатор монеаҳо ва мушкилот, аз ҷумла нақшаи институтсионалӣ алоқаманд аст. Яке аз ҷиддитарини онҳо хатарҳои аз ҷониби одамон (иҷрокунандагони лоиҳа) рад кардани навоариҳои гуногун мебошад, ки метавонад ҳамчун амали ғайрифаволонии навоариҳои пешниҳодшуда зоҳир шавад ё метавонад ба муқовимати ошкоро ба навоариҳои номутаносиби тамоми система табдил ёбад.

Ин махсусан хавфнок аст, ки навоарӣ аз боло бидуни ба назар гирифтани шароити ҳақиқатан мавҷуда ҷорӣ карда мешавад, зеро дар ин маврид номутаносибии ошкоро дар система, паст шудани устувории он ба амал меояд. Дар сатҳи субъекти хоҷагидорӣ инфиродӣ даст кашидан аз навоариҳои ташкилӣ ва дигар аз ҷониби кормандон ва роҳбарони ширкат боиси аз даст додани рақобатпазирии ширкат ва муфлисшавии он ва дар системаҳои сатҳи зинанизоми баландтар, аз ҷумла минтақа, аз даст додани иқтисодии тараққиёт, бад шудани шароити зиндагонии аҳоли, тақонҳои иҷтимоӣю иқтисодӣ ва ғайра мегардад.

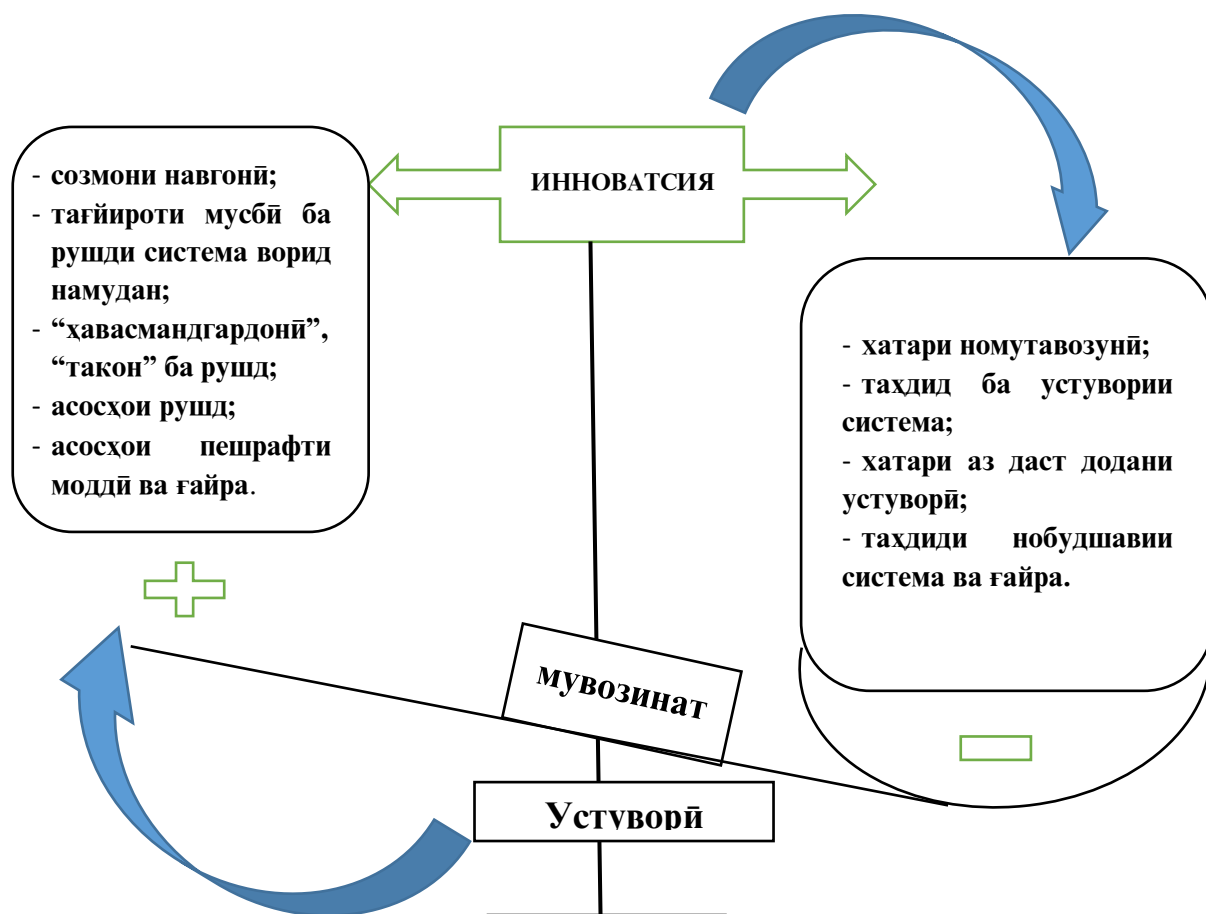
И.М. Тенякова қайд мекунад: «Худ аз худ мавҷудияти шумораи зиёди навоарӣ дар бораи самт ва дурнамои рушди иқтисоди миллӣ чизе намегӯяд: навоарӣ метавонад ҳам ба рушди кишвар таъсири мусбат расонад ва ҳам онро суст кунад» [16].

Дар шароити муосир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фароҳам овардани фазои инноватсионӣ, ки ҷустуҷӯ ва татбиқи инноватсияҳо дар ҳамаи

соҳаҳо ва пеш аз ҳама дар истеҳсолоти саноатӣ водор месозад, аҳамияти хоса дорад. Зеро аз пур шудани бозор аз маҳсулоти воридотии хеле рақобатпазир, корхонаҳои ватанӣ зарар мебинанд, ки аксаран аз коркардҳои инноватсионӣ истифода намебаранд. Дар ин шароит барои корхонаҳои саноатӣ чорӣ намудани навоарӣ, ки қувваи пешбарандаи тараққиёти онҳо хоҳанд шуд, ҳаётан муҳим аст. Навоварӣ барои тиҷорат барои ба даст овардани мавқеи устувор дар бозор дар тӯли дарозмуддат муҳим аст [13].

Ҳамин тавр, ҳангоми ҳалли механизми таъсири инноватсия (фаъолияти инноватсионии субъектҳои иқтисодии минтақавӣ) ба рушди устувори минтақа зарур аст, ки ҳам ҷанбаҳои мусбат ва ҳам манфии фаъолияти инноватсиониро, ки метавонанд афзоиш ё коҳиш ёбанд, ба таври возеҳ ба инобат гиранд, зеро дар шароитҳои гуногун (расми 1) дар таносуби муҳталиф оқибатҳои манфӣ ва мусбӣ ба вучуд омада, мутаносибан ба ҳавасмандкунӣ ва фаъолгардонии рушд ё ин ки монеаи он мегардад.

Мутаассифона, метавон гуфт, ки дар айни замон дар Тоҷикистон унсурҳои манфӣ ва оқибатҳои фаъолияти инноватсионӣ аз омилҳои мусбӣ зиёдтаранд, ки ин боиси коҳиши фаъолияти инноватсионии корхонаҳои ватанӣ ва рушди инноватсионии кишвар ва минтақаҳо мегардад.

Расми 1. Таносуби оқибатҳои мусбат ва манфии фаъолияти инноватсионӣ

Сарчашма: Коркарди муаллиф

Самти дуҷуми асосии тадқиқот дар доираи муаммои таъмини рушди устувори минтақа ин фаъолиятест, ки ба таҳлили муносибатҳои «амнияти иқтисодӣ → рушди устувор» ва «рақобатпазирӣ → рушди устувор» дар сатҳи минтақа бахшида шудааст.

Аммо дар бисёре аз асарҳои ин соҳа, муносибатҳо на ҳамчун унсурҳои бунёдии рушди устувор, балки ҳамчун «хусусиятҳо», «шароитҳо», «меъёрҳо», «нишондиҳандаҳо» ва ғайра, ки вазъи низоми иқтисодиро тавсиф мекунанд, умумӣ ба назар гирифта мешаванд. Масалан, дар асари С. Иванова ва Е.Я. Осип [5] чунин қайд шудааст: «Амнияти иқтисодӣ ва рақобатпазирӣ хусусияти комплекси иқтисодии миллӣ ва қисмҳои таркибии он мебошанд. Аммо агар рақобатпазирӣ ҳам мақсад ва ҳам нишондиҳандаи дараҷаи рушди комплекси иқтисодии миллӣ ва қисматҳои он бошад, амнияти иқтисодӣ шартӣ мавҷудият ва рушди он мебошад». Ҳамин гуна муносибатро М. Минасов, «рақобатпазирӣ нишондиҳандаи мураккаби ҷудонашавандаи устуворӣ ва самаранокии системаи иқтисодии кишвар мебошад» [2], гӯён қайд намудааст.

Бояд гуфт, ки дар айни замон тамоми таҷрибаи рушди иқтисоди ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ҳам рақобатпазирӣ ва ҳам амнияти иқтисодӣ на фақат «шартӣ мавҷудият ва рушд»-и системаи иҷтимоӣ иқтисодӣ (комплекси минтақавии иқтисодӣ, субъектҳои хоҷагидор), балки заминаи бунёдии фаъолияти устувор ва рушди прогрессивии он мебошад. Аввалан, биед ба таҳлили моҳияти муносибатҳои «амнияти иқтисодӣ – рушди устувор» таваҷҷуҳ намоем. Ба андешаи мо, баҳо надодан ба аҳамият ва мавқеи омили амнияти иқтисодӣ яке аз муаммоҳои ҷиддии назариявии омӯзиши системаи муттаҳидшудаи таъмини рушди устувор мебошад.

Таҳлили муфассали тафсири вобастагии байни мафҳумҳои «амнияти иқтисодӣ» ва «рушди устувор» нишон дод, ки ақидаҳо ва бархӯрдҳо хеле гуногунанд. Барои истинод бояд гуфт, ки тамоми навъҳои таърифҳои амнияти иқтисодиро, ки дар асарҳои олимони истифода мешаванд, метавон аз рӯи чор заминаи асосӣ (таснифи С.А. Афонтов) ҷудо кард: 1) ба воситаи «манфиатҳо» (ҷомеа, давлатӣ, шахсӣ ва ғайра); 2) тавассути «устуворӣ» (системаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ғ.); 3) тавассути «мустақилият» (иқтисодиёт аз бозорҳои беруна ва ғ.); ва 4) тавассути таркибҳои гуногуни онҳо [2, с. 38].

Дар байни ин равандҳо, аввалин ва дуҷум маъмултарин мебошанд.

Таърифи амнияти иқтисодӣ тавассути «устуворӣ» ба нигоҳ доштани хусусиятҳои муайяни фаъолияти иқтисодиёт дар шароити омилҳои манфӣ амал мекунад [8, с. 213]. Инак, С.Ю. Глазев амнияти иқтисодиро ҳамчун «вазъи иқтисоди миллӣ, ки бо устуворӣ, масуният» ба таъсири омилҳои дохилӣ ва беруна хос аст, ки фаъолияти муътадили таҷдиди иҷтимоиро ҳалалдор месозад, сатҳи бадастомадаи зиндагонии аҳоли ҳалалдор месозанд ва бо ин васила боиси афзоиши сатҳи иҷтимоӣ дар ҷомеа,

инчунин таҳдид ба мавҷудияти давлат мегардад [2, с. 4] ва С.А. Афонтов чунин мешуморад, ки «амниятӣ иқтисодии миллӣ муқовимати системаи иқтисодии миллӣ ба тақонҳои эндогенӣ ва экзогенӣ пайдоиши иқтисодӣ ё сиёсӣ мебошад, ки дар қобилияти безаргардонии манбаҳои эҳтимолии тақон ва кам кардани зарари марбут ба тақонҳои воқеӣ зоҳир мегардад» [2, с. 38].

Муаллифони дигар амниятӣ иқтисодиро ҳамчун омил, шарт, унсурӣ рушди устувор шарҳ медиҳанд. Масалан, П.Я. Бакланов бар ин назар аст, ки амниятӣ иқтисодӣ ин «қобилияти дохилӣ, мавҷудияти иқтисодӣ дохилии кишвар ё минтақа барои фаъолият ва рушди дарозмуддати беҳатар ва ҳатто устувор, муассир», яъне онҳо онро мафҳуми тангтаре медонанд, ки истилоҳи васеътар – «рушди устувор» аст [4, с. 139].

Л.И. Абалкин амниятӣ иқтисодиро маҷмуи шарту омилҳои таъриф мекунад, ки мустақилияти иқтисодиёти миллӣ, муътадилӣ ва устувории он қобилияти пайваста тақмил ва нав кардани таъмин менамояд [1, с. 4] ва Е. Бухвалд, Н. Гловатская ва С. Лазуренко чунин мешуморанд, ки «амниятӣ иқтисодӣ хусусияти системаи иқтисодӣ мебошад, ки қобилияти онро барои нигоҳ доштани шароити муътадили зиндагии аҳоли, таъмини устувори захираҳо барои рушди миллии иқтисодиёт, инчунин таъбиқи пайгириҳои манфиатҳои миллӣ дар ҳамаи марҳилаҳои даври иқтисодӣ» муайян мекунад [5, с. 26].

Ҳамин тавр, дар як қатор таҳқиқоти муосир ин мафҳумҳо аксаран ҳамчун мафҳуми ҳамдигар, ҳамчун муносибатҳои мутақобила, яъне «амниятӣ иқтисодӣ – рушди устувор» истифода мешаванд. Мо бидуни рад кардани робитаи зичи ин мафҳумҳо, инчунин мураккабии таносуби онҳо аз нигоҳи шомил шудани яке ба дигаре ва тобеият, мо дар ин таҳқиқот чунин хусусияти ин муносибатро ҳамчун амниятӣ иқтисодӣ ва унсурӣ рушди устувор истифода мебарем.

Чунин ҳулосаи объективона аз таҳлили натиҷаҳои тараққиёти иқтимоӣ иқтисодии иқтисодиёти ҳақон дар солҳои охир бармеояд, ки бӯҳронҳои гуногун (пеш аз ҳама молиявӣ) устувории фаъолияти иқтисодиёти бисёр кишварҳо ва минтақаҳо ҳалалдор намуда, боиси ҳалалдор шудани вазъи иқтисодиёти мамлакатҳо, ноустувор гардондани тамоми системаи иқтисодии ҳақонӣ гардиданд. Ин нисбат ба як қатор асарҳои фундаменталии охири асри бистум, ки ба таъмини амниятӣ иқтисодии ҳақонӣ халқ, таҳлили унсурҳо, омилҳо ва шартҳои дастгирии он баҳшида шудаанд, нисбатан нав аст.

Равандҳои муосир низ дар доираи як соҳаи дигари таҳқиқот - хусусиятҳои муносибатҳо ва вобастагӣ дар ҳуфти «рақобатпазирӣ - рушди устувор», ки имрӯзҳо на танҳо ҳамчун хусусият ё нишондиҳандаи рушди устувор, балки дар навбати аввал шарҳ дода мешаванд, ҳамчун омиле, ки онро ташкил медиҳад, норавшананд [6, с.10]. Аммо, чунон ки дар мавриди инноватсия, афзоиши аз ҳад зиёди рақобатпазирӣ метавонад ба суръати рушди ҳуду субъект ва дар маҷмӯъ система аз ҳисоби ташкили сегменти

бозори монополӣ таъсири манфӣ расонад, ки ногузир боиси аз даст додани афзоиши иқтидор, умуман бад шудани вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ва таҳдид ба рушди устувор мегардад.

Дар шакли умумӣ, зухуроти таъсири манфии омили рақобатпазирӣ (мисли пештара - омили инноватсионӣ) ба устувории рушди системаи иҷтимоию иқтисодии минтақавӣ метавонад аз он иборат бошад, ки оқибатҳои манфии вайрон кардани шартҳои рақобат ба вучуд омадаанд, ки доираи васеътари таъсир ва шумораи зиёди унсурҳои системаи иқтисодии минтақавиро фаро мегирад. Дар баробари ин, мувозинати ташкили фаъолияти хоҷагӣ вайрон мешавад, ки ин боиси бад шудани фаъолияти иқтисодиёти минтақа ба талафоти беаҳсули истеъмолкунандагон аз муқаррар намудани нархҳои монополистӣ, вайрон кардани меъёри ҳолати устувори минтақа мегардад.

Илова бар ин, аҳолии минтақа ва субъектҳои хоҷагидор маҷбуранд як қисми захираҳои мавҷударо барои рафъи оқибатҳои манфии сустшавии рақобат дар бозорҳои молии минтақавӣ равона созанд. Дар натиҷа, суръати рушди иҷтимоию иқтисодӣ паст шуда, боиси номутаносибии боз ҳам бештари унсурҳои механизми устуворӣ мегардад.

Муносибати муҳими навбатӣ, ки баҳои он бояд дар заминаи мушкилоти таҳлилшуда дода мешаванд, баҳодиҳии муносибатҳои «рақобатпазирӣ – амнияти иқтисодӣ» мебошад. Бояд гуфт, ки дар ин ҷо низ тафсир ва равандҳои якхела вучуд надоранд, масалан, дар баъзе асарҳо баръакс тавсиф шудааст, яъне рақобатпазирӣ аз нигоҳи амнияти иқтисодӣ ва рушди устувор муайян шудааст [16, с. 200-205].

Ҳамин тавр, масалан, Д.С. Сибин амнияти иқтисодии минтақаҳои алоҳидаро ҳамчун “маҷмуи шароитҳои дохилӣ ва берунӣ ..., ки рақобатпазирӣ минтақаҳои алоҳидаро дар бозорҳои хориҷӣ, кафолати ҳифзи соҳаи иқтисодии онро аз таҳдид ва талафоти гуногун» таъмин менамояд, муайян мекунад [17, с.14].

А. Архипов, А. Городетский ва Б. Михайлов мафҳуми амнияти иқтисодиро чунин шарҳ медиҳанд: «ин маҷмуи шароитҳои дохилӣ ва беруние мебошад, ки ба афзоиши самарабахши динамикии иқтисодиёти миллӣ, қонеъ гардонидани талаботи ҷомеа, давлат, шахс, таъмини рақобатпазирӣ дар бозорҳои хориҷӣ, кафолати муҳофизат аз намудҳои гуногуни таҳдиду талафот» қобилияти он мусоидат менамоянд [3, с.38-39].

Дар монографияи коллективии олимони маркази илмӣ-тадқиқотӣ ва таълимии донишгоҳи Созмони Ҳамкории Шанхай ва рушди устувори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон (соли 2014), ки ба таҳлили мафҳуми дахлнопазирӣ рақобатпазирӣ ҳудуд, инноватсия ва рушди устувор бахшида шудааст, «ҳамчун қобилияти устувори минтақа

барои бомуваффакият бо дигар минтақаҳо барои сармоягузорӣ, тиҷорат, инноватсия ва ғайра рақобат кардан, ба хатарҳои эҳтимоли аз таъсири беруна ва дохилӣ (буҳрон, офати табиӣ, садама ва ғайра) тоб овардан, аз ҳодисаҳои харобиовар бинобар мавҷудияти баъзан захираҳо ва дороиҳои ханӯз талабнашуда ва истифоданашуда» (яъне, воқеан сухан дар бораи устуворӣ ва амният меравад) интишор гардидааст [11].

Ба ақидаи С.А. Ғозибеков, чунин муносибат ба идоракунии равандҳои инноватсионии рушди иқтисодии минтақавӣ, ба монанди системаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ки диққат ба дидгоҳҳо оид ба равандҳои рушди системаҳо дар маҷмӯъ ва махсусан ба хусусияти флукуатсия (аз калимаи латинии *fluctuatio* — тағйирёбӣ) ва бифуркатсияҳои (аз калимаи латинии *bifurcus* - ҳама гуна тағйирёбии сифатӣ) объектҳои гуногун ҳангоми тағйир додани самтҳо, ки ба онҳо вобастаанд, сохторҳои парокандакунанда, системаҳои кушодаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ки дар шароити ҷомеаи инноватсионӣ ва индустриалӣ инкишоф меёбанд, талаб менамояд.

Зарурати ба миён омадани равандҳои флукуатсия ва бифуркатсияро, ки якҷоя раванди рушди иқтисодӣ минтақаро ҳамчун системаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ташкил медиҳанд, ба назар гирифта, бояд қайд кард, ки маҳз тавассути талаботи рӯзафзунӣ инсон самт ва муҳити равандҳои инноватсионии рушди системаро муайян менамояд [11, с.70].

Наздик ба ин таъриф М. Минасов чунин мешуморад, ки афзалиятҳои рақобатӣ дар ҷараёни рушди устувор ташаккул меёбанд ва сифатан тағйир меёбанд [6].

Ниҳоят, қорхонҳо ҳастанд, ки дар онҳо амнияти иқтисодӣ на тавассути истилоҳҳои устуворӣ ё рақобатпазирӣ, балки ҳамчун падидаи мустақил баррасӣ мешавад.

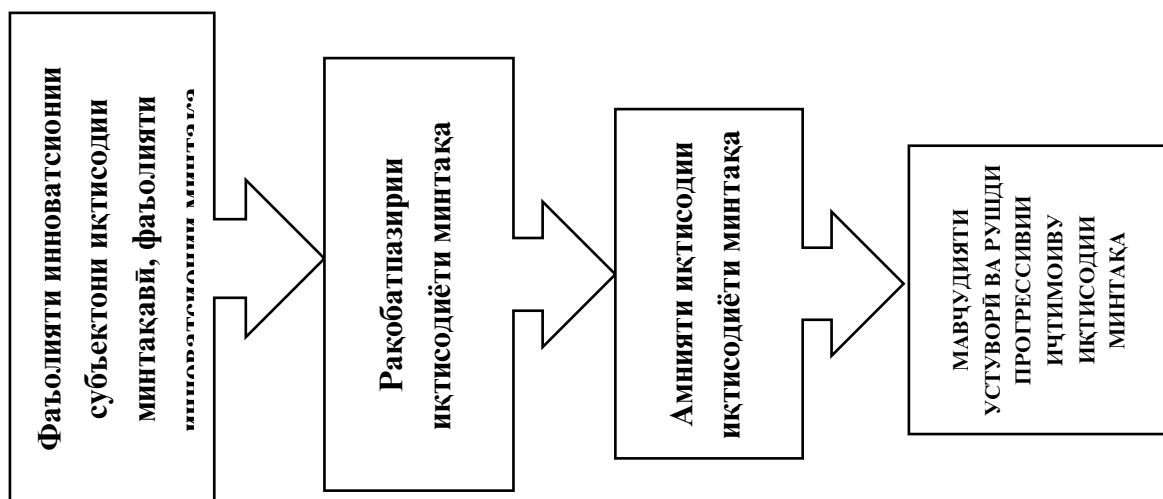
Дар баробари ин, албатта, ҳам масъалаҳои устуворӣ ва ҳам масъалаҳои рақобатпазирӣ аз доираи тадқиқот берун намераванд, балки дар заминаи умумии муаммои таъмини амнияти иқтисодии системаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар сатҳҳои гуногун таҳлил карда мешаванд [11]. Инчунин, дар адабиёти илмӣ ватанӣ асарҳо, ки ба таҳлили муносибати «инноватсия - рақобатпазирӣ», «инноватсия - амнияти иқтисодӣ», инчунин таҳлили силсилаи «инноватсия - рақобатпазирӣ - амнияти иқтисодӣ» бахшида шудаанд, мавҷуданд.

Аммо, чуноне ки омӯзиши адабиёти илмӣ хориҷӣ ва ватанӣ нишон медиҳад, то ҳол ягон асари маҷмуавии фарогире вуҷуд надорад, ки маҷмуи муносибатҳои «инноватсия – рақобатпазирӣ – амнияти иқтисодӣ – рушди устуворӣ»-ро ошкор созанд.

Дар баробари ин, мантиқи рушди иҷтимоӣ-иқтисодии системаи иқтисодӣ ҷаҳонӣ дар солҳои охир тақозо менамояд, ки тавачҷуҳи бештарро ба тамоми занҷири робитаи байниҳамдигарӣ (инноватсия – рақобатпазирӣ – амнияти иқтисодӣ – рушди устуворӣ), аз ҷумла тамоми ҳалқаҳо ва самтҳои таъсири мутақобила, инчунин таъсири манфии

эҳтимолии ҳар кадоми онҳо дар тамоми системаи муносибатҳо ва умуман, рушди устувор нигаронанд.

Робитаи байни мафҳумҳои инноватсия, рақобатпазирӣ, амнияти иқтисодӣ ва устувории низоми иқтисодӣ, инчунин ҷойгоҳ ва нақши онҳо дар рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ дар шакли содатарин дар расми 2 оварда шудааст.

Расми 2. Алоқамандии инноватсия, рақобатпазирӣ ва амнияти иқтисодӣ дар рушди устувори иҷтимоию иқтисодии минтақа

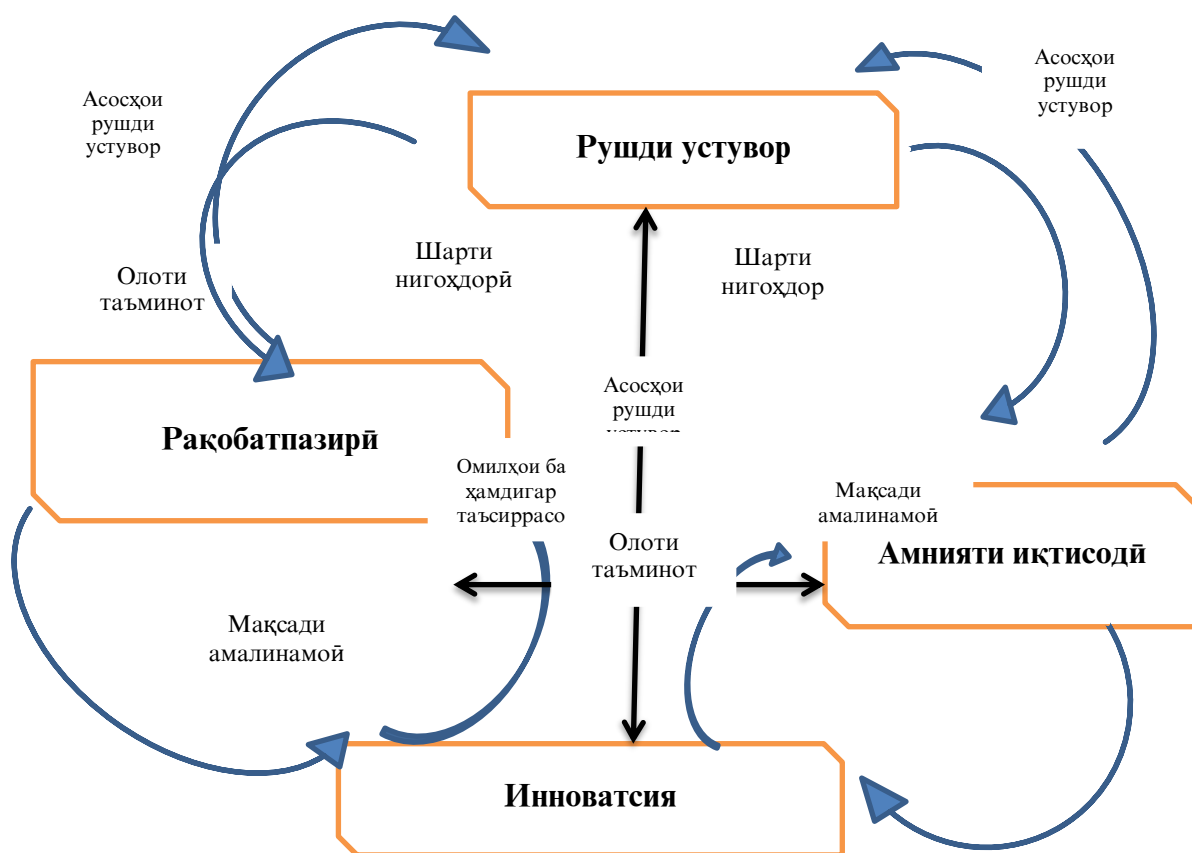
Сарчашма: Коркарди муаллиф

Дар расми 2 марҳила ба марҳила ташаккули рушди устувори минтақа дар татбиқи фаъолияти инноватсионӣ аз ҷониби субъектҳои хоҷагидорӣ минтақавӣ оғоз мегардад, ки рақобатпазирӣ ҳам худи онҳо ва ҳам дар маҷмӯъ иқтисодиёти минтақаро таъмин менамояд, нишон дода шудааст. Дар айни замон, ба ақидае, ки инноватсия асоси таъмини рақобатпазирӣ субъекти хоҷагии ҳама гуна сатҳи иерархӣ ва мустаҳкам намудани мавқеи он дар рақобат аст, амалан касе эътироз намекунад. Гузашта аз ин, вақтҳои охир истилоҳи «инноватсия, рақобатпазирӣ», ки нақши инноватсионӣ дар таъмини рақобатпазирӣ субъекти хоҷагидорро равшантар муайян менамояд, дар гардиш пайдо шудаанд. Шубҳае нест, ки сатҳи баланди рақобатпазирӣ асос ва омили нигоҳдории амнияти кофӣ иқтисодӣ ва таъмини рушди он мебошад (қадами дуҷумлаи мантиқӣ). Ниҳоят, метавон гуфт, ки иқтисодиёти минтақа, ки вазъи он аз ҷиҳати амнияти иқтисодӣ тавсиф мешавад, ҳамзамон тамоми шароити нишондодҳои рушди устувори иҷтимоию иқтисодиро доранд. Ҳамин тавр, занҷири «инноватсия – рақобатпазирӣ – амнияти иқтисодӣ» баҳри

таъмини вазифаи рушди устувор дар низоми иҷтимоию иқтисодӣ асосӣ мегардад.

Бояд қайд кард, ки вобастагии пешниҳодшуда байни унсурҳои асосии занҷир он қадар якранг ва оддӣ нест, зеро он дар расми 2 нишон дода шудааст.

Дар шакли мураккабтар системаи робитаи байни равандҳои инноватсионӣ, рақобатпазирӣ, амнияти иқтисодӣ ва рушди устувор дар расми 3 нишон дода шудааст.

Расми 3. Системаи алоқамандии равандҳои инноватсионӣ, рақобатпазирӣ, амнияти иқтисодӣ ва рушди устувор

Сарчашма: Коркарди муаллиф

Таҳлили адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ, ки ба омӯзиши оқибатҳо ва натиҷаҳои бухронҳо, таҳияи барномаҳои гуногуни рафъи зухуроти номатлуб ва оқибатҳои вайроншавии устувории фаъолияти иқтисоди миллӣ ва кишварҳои хориҷӣ нишон доданд, ки дар шароити муосир бо рушди низоми иқтисодии пасоиндустриалӣ ҷомеаи иттилоотӣ ва навъи инноватсионии иқтисодиёт ташаккул меёбад, робитаи амалии байниҳамдигарӣ ва ҳамоҳангсозии ҳамаи унсурҳо ва омилҳои асосии фаъолияти системаи ҳозираи иқтисодиро талаб мекунад.

Аммо, сарфи назар аз робитаи равшани ин равандҳо, инчунин мавҷудияти мисолҳои зиёди амалии тасдиқкунандаи таҳкими ин вобастагии байниҳамдигарӣ, омӯзиши назариявии ин масъалаҳо ҳанӯз хеле каманд ва асарҳое, ки ба таҳлили ҳамаҷонибаи таъсири мутақобилаи ин равандҳо, ангуштшумор ҳисоб кардан мумкин аст.

Дар интиҳо бояд қайд кард, ки баҳо надодан ба аҳамияти амнияти иқтисодӣ дар системаи мақсадҳо ва вазифаҳои рушди ҳар як системаи иҷтимоӣ иқтисодӣ, махсусан дар ҳамбастагӣ бо равандҳои инноватсионӣ метавонад боиси (дар амалия низ) ба оқибатҳои гуногуни манфӣ, аз ҷумла вайрон кардани устувории системаи иҷтимоӣ иқтисодӣ, коҳиши иқтидори тараққиёти устувор ва паст шудани дараҷаи амнияти иқтисодӣ, мағлуб шудан дар рақобат, аз даст додани мавқеъҳои мавҷуда мегарданд.

Адабиёт

1. Абалкин, Л.И. Экономическая безопасность России. Угрозы и их отражение / Л.И. Абалкин // Вопросы экономики. - 1994. - № 12. - С.4-13.
2. Афонцев, С.А. Национальная экономическая безопасность. На пути к теоретическому консенсусу / С.А. Афонцев // Мировая экономика и международные отношения. - 2002. - №10. - С. 30-39.
3. Архипов, А. Экономическая безопасность. Оценки, проблемы, способы обеспечения / А. Архипов, А. Городецкий, Б. Михайлов // Вопросы экономики. - 1994. - № 12. - С. 38-39.
4. Бакланов, П.Я. Территориальные структуры хозяйства в региональном управлении / П.Я. Бакланов. - М.: Наука, 2007. - 239 с.
5. Бухвальд, Е. Макроаспекты экономической безопасности: факторы, критерии и показатели / Е. Бухвальд, Н. Гловацкая, С. Лазуренко // Вопросы экономики. - 1994. - № 12. - С. 25-35.
6. Бутенко, Я.А. Повышение конкурентоспособности территории как фактор устойчивого развития страны / Я.А. Бутенко // Маркетинг в России и за рубежом. - 2008. - №6. - С. 75-87.
7. Гершанок, Г.А. Формирование стратегии устойчивого развития локальных территорий на основе оценки социально-экономической и экологической емкости / Г.А. Гершанок. — М.: ЗАО «Изд-во „Экономика”», 2006. — 418 с.
8. Глазьев, С.Ю. Основы обеспечения экономической безопасности страны - альтернативный реформационный курс / С.Ю. Глазьев // Российский экономический журнал. - 1997. - № 1. - С.3-19.
9. Иванов, С.А. Инновационный потенциал развития экономической безопасности хозяйственной системы / С.А. Иванов, Е.Я. Осип // Вестник Санкт-Петербургского университета ГПС МЧС России. - 2009. - №2. - С. 120-133.
10. Казарян, Н.В. Конкурентоспособность как фактор устойчивого развития межотраслевых комплексов: на примере лесопромышленного комплекса: автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Н.В. Казарян. - М., 2009. - 27 с.
11. Коллективная монография ученых научно-исследовательского и образовательского центра университета Шанхайской Организации Сотрудничества и устойчивого развития ТГУПБП. - Душанбе: Ирфон, 2014. - 221 с.
12. Минасов, М.Ш. Конкурентоспособность — определяющий фактор устойчивого развития региона / М.Ш. Минасов // Экономика и управление. - 2011. - №2. - С. 59-67.

13. Мирзоева, Е. Ш. К вопросу о необходимости формирования инновационного климата на промышленных предприятиях / Е. Ш. Мирзоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – № 10. – С. 120-126.
 14. Мирзоева, Е. Факторы и условия обеспечения инвестиционной привлекательности: проблемы и перспективы / Е. Мирзоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2013. – № 2/1(103). – С. 169-173.
 15. Розенберг, Н. Как Запад стал богатым: экономическое преобразование индустриального мира / Н. Розенберг, Л.У. Бирдцелл-мл. - Новосибирск: ЭКОР, 1995. – 351 с.
 16. Теняков, И.М. Инновации. Реальные и мнимые / И.М. Теняков // Экономические проблемы инновационного развития: монография. — М.: ТЕИС, 2009. — 291 с.
 17. Цыбин, Д.С. Концептуальные основы экономической безопасности муниципального образования / Д.С. Цыбин // Вологодские чтения. - 2002. - №26. – С. 13-14.
 18. Towards Sustainable Development. Indicators to Measure Progress. Rome Conference. — OECD, 1998.
-

УДК: 336.774.3

ТАҲЛИЛИ ВАЗЪИ СИЁСАТИ ПУЛИЮ ҚАРЗӢ ВА ТАВАРРУМ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Махшулов Саидхуҷа Ҷумъаевич – н.и.и., дотсенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 555563308. E-mail: saidhujal986@mail.ru.

Қурбонов Вафоҳуҷа Намозалиевич - докторанти PhD кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 931069904. E-mail: kuafol995@mail.ru

Сиёсати пулию қарзӣ гуфта, қулли чорабиниҳои давлатиеро дар назар доранд, ки ба мақсади танзими сатҳи нархҳо, танзими қарздиҳӣ, мувозинати сатҳи таваррум ва дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодиро дар бар мегирад. Аз ин лиҳоз, таҳлили вазъияти иқтисодии давлат ва татбиқи соҳаҳои алоҳидаи он ба воситаи фишангҳои сиёсати пулию қарзӣ ва сатҳи монетизатсия шартӣ зарурӣ мебошад. Дар мақолаи мазкур муаллифон масъалаҳои муҳимтарини сиёсати пулию қарзиро, ки ба сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт, нишондиҳандаҳои васеи ҳаҷми пул ва пулҳои берун аз бонкҳо, ки ба алоқамандии таваррум қиёс гардидаанд, мавриди таҳлил қарор додаанд. Ҳамчунин, дар мақола таҳлили як қатор нишондиҳандаҳои пулию таваррум мавриди таҳлил ва баррасии амиқ қарор дода шуда, дар натиҷа хулосаҳои зарурӣ бароварда шудааст.

Калидвожаҳо: сиёсати пулию қарзӣ, асфдор, таваррум, макроиқтисодиёт, иқтисодиёт, давлат, пул, амният, субъект, фойз, инкишоф.

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ И ИНФЛЯЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Махшулов Саидхуджа Джумаевич – к.э.н., доцент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Телефон: 555563308. E-mail: saidhujal986@mail.ru.

Курбанов Вафохуджа Намозалиевич - докторант PhD кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Телефон: 931069904. E-mail: kuafo1995@mail.ru

Под денежно-кредитной политикой понимаются все меры правительства, направленные на регулирование уровня цен, регулирование кредитования, балансирование уровня инфляции и других макроэкономических показателей. С этой точки зрения анализ экономического положения государства и реализации его отдельных направлений через рычаги денежно-кредитной политики и уровня монетизации является необходимым условием. В данной статье авторы проанализировали важнейшие вопросы денежно-кредитной политики, связанные с уровнем монетизации экономики, широкими показателями объема денег и денег вне банков, которые сравниваются с инфляцией. Также в данной статье был подробно проанализирован и обсужден анализ ряда монетарных и инфляционных показателей, в результате чего были сделаны необходимые выводы.

Ключевые слова: денежно-кредитная политика, валюта, инфляция, макроэкономика, экономика, государство, деньги, безопасность, субъект, интерес, развитие.

ANALYSIS OF THE STATE OF MONETARY POLICY AND INFLATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Makhshulov Saidhuja Jumaevich – Ph.D., Associate Professor of the Department of Banking, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova St., 64/14. Telephone: 555563308. E-mail: saidhuja1986@mail.ru.

Kurbonov Vafohuja Namozalievich - PhD candidate at the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova St., 64/14. Telephone: 931069904. E-mail: kuafo1995@mail.ru

Monetary policy refers to all government measures aimed at regulating price levels, regulating lending, balancing inflation and other macroeconomic indicators. From this point of view, analysis of the economic situation of the state and the implementation of its individual directions through the levers of monetary policy and the level of monetization is a necessary condition.

In this article, the authors analyzed the most important issues of monetary policy related to the level of monetization of the economy, broad indicators of the volume of money and money outside banks, which are compared with inflation. Also in this article, the analysis of a number of monetary and inflation indicators was analyzed and discussed in detail, because of which the necessary conclusions were drawn.

Key words: monetary policy, currency, inflation, macroeconomics, economy, state, money, security, subject, interest, development.

Сиёсати пулию қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз механизмҳои асосии татбиқи сиёсати иқтисодии давлат ва таъминкунандаи амнияти иқтисодии давлат мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати пулию қарзӣ баъд аз соҳибистиклолӣ як қатор марҳалаҳои мушкилро аз сар гузаронид. Қайд кардан зарур аст, ки дар солҳои аввали Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ба давраи хеле мушкили дар кишвар боло гирифтани оташи ҷанги шаҳрвандӣ, коҳиш ёфтани назорат ва идорасозии давлатӣ, вазъи ноустувори макроиқтисодӣ рост омад. Дар ин давра

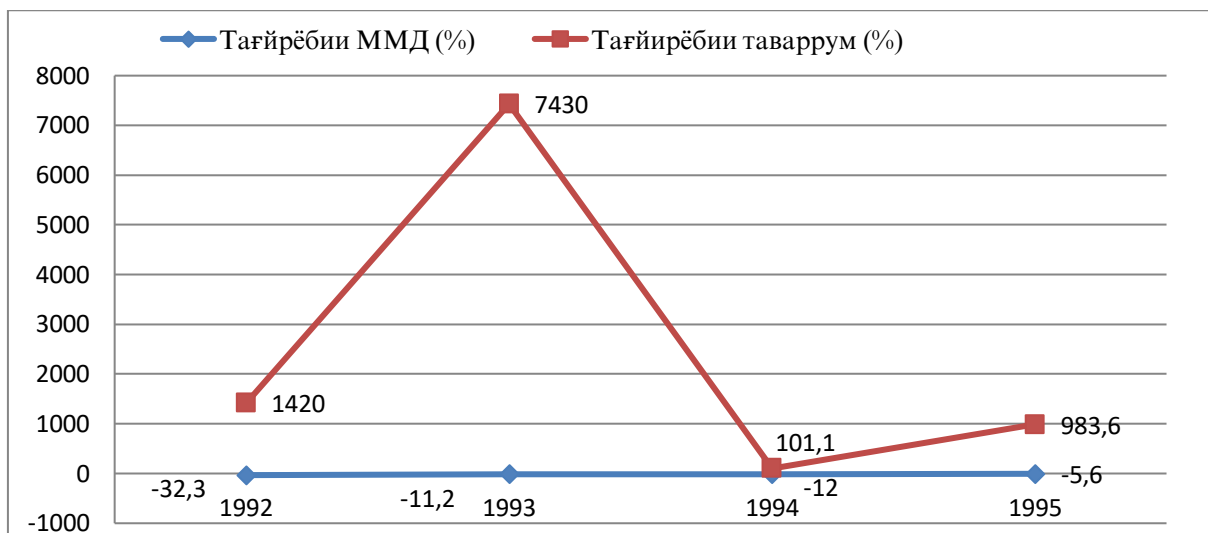
фаъолияти сохторҳои давлатӣ, мақомоти қонунбарору судӣ ва иҷроия, соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, бахши хусусӣ ва дигар соҳаҳо фалаҷ шуда буданд.

Вазъи мураккаби ҷомеаи ҷаҳонӣ дар самти таъмини амнияти озуқаворӣ ва таъминоти аҳоли бо ғизои хушсифати аз ҷиҳати экологӣ тоза муро водор месозад барои расидан ба яке аз ҳадафҳои олии кишвар - таъмини амнияти озуқавории кишвар, ки аҳаммияти умумимиллӣ дорад, диққати аввалиндараҷа диҳем [2, с.139].

Дар он айёми сангин ва тоқатфарсо дар назди давлати миллии тозабунёди мо масъалаи воқеан ҳам муҳим боқӣ мондани Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун субъекти мустақил дар арсаи байналмилалӣ, соҳибистиклолии ҳақиқӣ ва якпорчагии давлати тоҷикон меистод.

Табиист, ки дар чунин вазъият иқтисодиёт ва истеҳсолот наметавонист на танҳо инкишоф ёбад, балки дар як сатҳ нигоҳ дошта шавад. Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) дар тӯли солҳои 1992-95 босуръат, ба ҳисоби миёна 20 фоизи солона паст мешуд. Гузашта аз ин, сатҳи умумии нархҳои истеъмоли (таваррум) дар тӯли солҳои 1992-95 бо суръати хеле баланд, ба ҳисоби миёна 2483 фоизи солона меафзуд. Омилҳои ба ин тарз ҷараён гирифтани сатҳи таваррум, аз як тараф, ба қаламрави ҷумҳурӣ ба миқдори зиёд ворид шудани пулҳои барориши солҳои 1961-1992-и Бонки давлатии ИЧШС (бештар аз 65 млрд рубл баҳо дода мешавад) бошад, аз ҷониби дигар, мавҷуд набудани низоми мукамал ва мустақили пули миллий, ки метавонист таъсири ин гуна воридшавии пулҳоро маҳдуд намояд, ба шумор мерафт. Хусусан, дар чунин шароит воситаи асосие, ки равандҳои бесуботии низоми пулӣ ва таваррумро танзим менамуд, ин сиёсати пулию қарзӣ буд, илова бар ин, дар чунин ҳолат татбиқи сиёсати ягонаи пулию қарзӣ душвор буд. Зеро идоракунии равандҳои пулӣ, танзими ҳаҷми пул ва дигар масъалаҳои ба ин баробар аз ҷониби дигар идора мегардид. Ба ин хотир, Тоҷикистон баъд аз соли 1990 то соли 1995 як марҳалаи душворро аз сар гузаронида, як қатор чораҳои заруриро ҷиҳати танзими ин масъала андешид. Қайд кардан зарур аст, ки дар ин давра вазъи сиёсати пулию қарзӣ ва дар маҷмуъ иқтисодиёти давлат душвор гардида ба ҳисоби миёна сатҳи Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) дар тӯли солҳои 1992-95 босуръат, ба ҳисоби миёна 20 фоизи солона паст мешуд ва сатҳи умумии нархҳои истеъмоли (таваррум) бошад, дар тӯли ин солҳо бо суръати хеле баланд, ба ҳисоби миёна 2483 фоизи солона зиёд мегардид (нигар. диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. - Тамоили тағйирёбии ММД ва таваррум дар солҳои 1992-1995 бо (%)

Сарчашма: дар асоси маълумоти маҷмуаи оморӣ Рушди низоми бонкӣ дар 25 соли Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон омода шудааст.

Диаграммаи 1 вазъи нугувори сиёсати пулию қарзии мамлакатро бо назардошти ҳолати воқеии иқтисодиёти давлат инъикос менамояд. Аз нишондиҳандаҳои диаграммаи мазкур чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки вазъияти бади сиёсӣ, касодии иқтисодӣ ва надоштани пули миллӣ, ки он ҳамчун воситаи ягонаи пардохт мебошад, вазъи иқтисодиётро коста намуда, боиси дар сатҳи баланд боло рафтани таваррум гардид. Тибқи маълумотҳои диаграммаи мазкур, агар таваррум дар соли 1992 1420%-ро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 1993 7430%-ро ташкил намуд, ки мутаносибан 4 маротиба нисбат ба соли 1991 зиёд гардидааст. Ба андозаи баланд шудани сатҳи таваррум, ММД ба ҳисоби миёна дар сатҳи -15,2% коҳиш меёфт, ки ин дар натиҷа як қатор мушкилоти иқтимоию иқтисодиро ба миён овард. То соли 1995 тамоили серақамаи болоравии таваррум баръало эҳсос гардида, баъд аз ислоҳоти якуми хусусияти миллидоштаи пул, ки онро рубли тоҷикӣ ифода менамуд, тамоили болоравии сатҳи таваррум то як андоза пешгирӣ гардид. Ин аз меъёри серақамаи соли 1995 983,6% ба 40% дар соли 1996 баробар гардид, ки ин дар заминаи ислоҳоти пулӣ ва қабули як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқии дигар ба даст омад. Ҳамзамон бо ин, қайд кардан зарур аст, ки дар масъалаи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ ва танзими сатҳи таваррум бо нигоҳ доштани мувозинатҳои рушди нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба як қатор масъалаҳои аҳаммияти макро ва микроиқтисодидошта аҳаммияти аввалиндараҷа дода шуда, чиҳати татбиқи дуруст ва самараноки сиёсати пулию қарзӣ воситаҳои татбиқи сиёсати пулию қарзӣ муқаррар карда шуд, ки масъули пешбарандаи онҳо Бонки миллии Тоҷикистон буд.

Барои ба даст овардани мақсади нахустин, яъне нигоҳ доштани иқтисодии харидории пули миллӣ, ба ибораи дигар, нигоҳдории сатҳи умумии нархҳои маҳсулоти истеъмолӣ (таваррум) Бонки миллии Тоҷикистон дорои чунин воситаҳои (фишангҳои) воқеан бозорӣ гашт, ки

дар тамоми мамлакатҳои дунё мавриди истифодаи фаъол ва самаранок мебошанд, аз ҷумла:

- ❖ меъёри фоизӣ аз рӯи амалиёти Бонки миллии Тоҷикистон (меъёри бозтамвил);
- ❖ меъёри захираҳои ҳатмӣ (талаботи захиравӣ);
- ❖ амалиёт дар бозори озод;
- ❖ ба бонкҳо додани қарз;
- ❖ танзими асъор;
- ❖ муқаррарсозии аломатҳои афзоиши пули дар муомилотбуда;
- ❖ маҳдудкуниҳои бевоситаи миқдорӣ.

Новобаста аз он, ки дар сатҳи ҷумҳурӣ вобаста ба татбиқи сиёсати пулию қарзӣ як қатор чораҳои зарурӣ андешида мешуд, ҳамоно вазъияти макроиктисодии давлат, касодии иқтисодиёт, сатҳи пасти истеҳсолот, норасоии захираҳои аъсорию пулӣ, сатҳи баланди бекорию камбизоатӣ ва дигар масоили ба ин вобаста дар сатҳи иқтисодиёт ҳамоно нигаронкунанда боқӣ монда буд. Зеро дар солҳои 1995-2000 суръати рушди иқтисодиёт ба ҳисоби миёна ба андозаи 1,32% рушди иқтисодиёт таъмин мегардид. Сабаби сатҳи пасти рушди иқтисодӣ ва таварруми баланд агар, аз як тараф, сатҳи пасти меъёрҳои воситаҳои сиёсати пулию қарзӣ бошад, аз дигар тараф, таъсири омилҳои зерин дар ин масъала боиси сатҳи пасти сиёсати пулию қарзӣ буд:

- ❖ гузаштани муддати кӯтоҳ пас аз давраи ҷанги дохилии таҳмилии шаҳрвандӣ барои барқароршавии истеҳсоли маҳсулоти гуногуни истеъмолии ниёзи аввал дар кишвар;

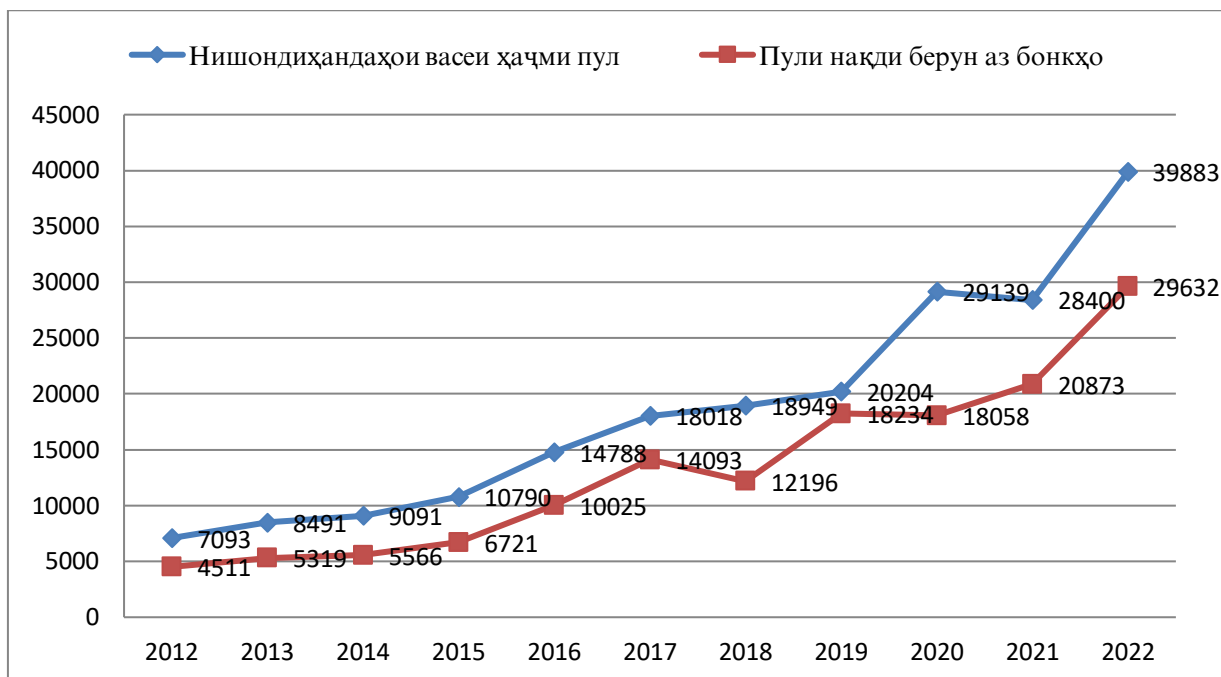
- ❖ аз қор бозмондани қорхонаҳои истеҳсолӣ ва дар натиҷа бамаротиб қоҳиш ёфтани номгӯи маҳсулоти истеҳсолшавандаи кишоварзии ватанӣ;

- ❖ вобаста будани фаъолияти тамоми субъектҳои иқтисодиёи ҷамъиятӣ аз маводи сӯхти воридшаванда ва дигар молҳои ба ин баробар;

- ❖ паст будани сатҳи самаранокии фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ дар натиҷаи аз қор бозмондани фаъолияти совхозҳо ва қолхозҳо.

Дар сатҳи муносибатҳои пулӣ миқдори пули дармуомилотбуда ва сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт вобаста ба масъалаҳои сатҳи таваррум зарурӣ буда, нигоҳ доштани мувозинати он вазифаи танзимгарони иқтисодӣ ва сохторҳои марбутатаи пулӣ мебошад. Сатҳи пасти монетизатсияи иқтисодиёт ва зиёд шудани пулҳои нақди берун аз бонкҳо, ки мақсади истифода надоранд, ин боиси ба миён омадани як қатор мушкилот мегардад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки новобаста аз он ки ҳамасола соҳаҳои гуногуни истеҳсолот фаъол мегарданд, ҳамоно аз ҳисоби норасоии як қатор молу маҳсулоти ниёзи аввал ва талабот ба пули нақд низ меафзояд (ниг. диаграммаи 2).

Диаграммаи 2. - Динамикаи тағйирёбии нишондиҳандаҳои васеи ҳаҷми пул ва пулҳои берун аз бонкҳо дар солҳои 2012-2022 (млн сомонӣ)

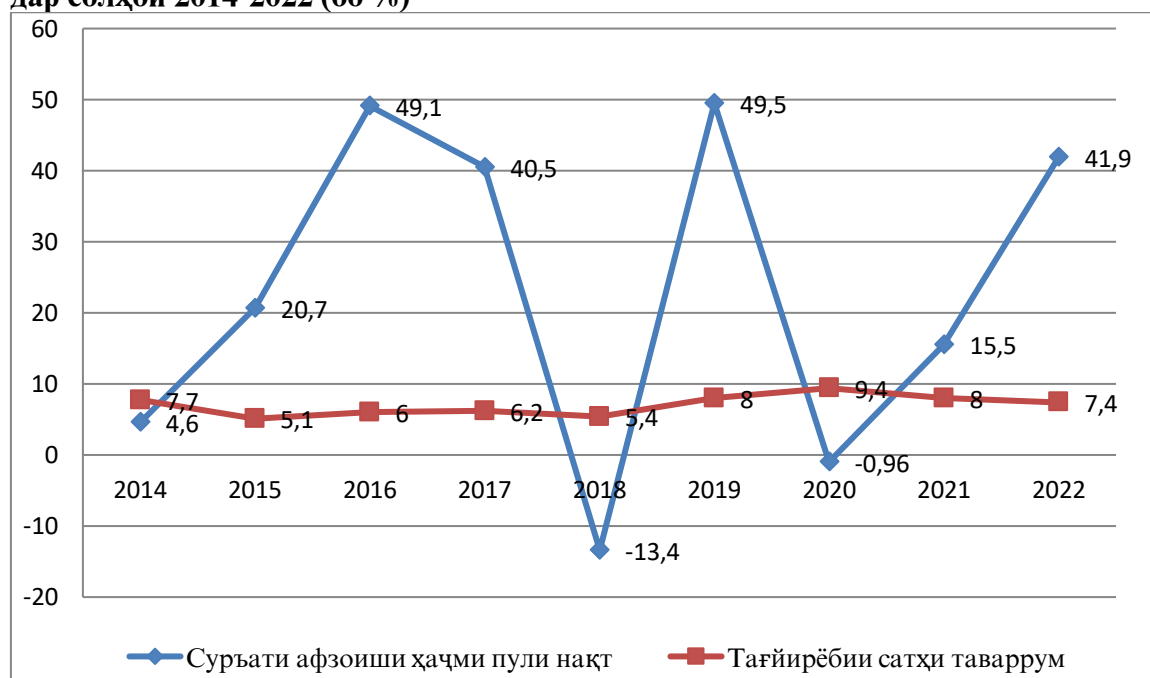
Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ дар солҳои таҳлилшаванда.

Таҳлили маълумоти диаграммаи мазкур нишон медиҳад, ки новобаста аз дастрасии аҳоли ба захираҳои пулӣ ва бамаротиб тағйир ёфтани талабот ба молу маҳсулоти гуногун, ҳаҷм пули дар муомилотбуда, аз он ҷумла пулҳои нақди берун аз бонкҳо, ки онҳо бидуни таъмини истеҳсолот мебошанд, ба сатҳи таваррум ва баланд гардидани нархи молу маҳсулот мусоидат менамоянд. Аз динамикаи маълумотҳои диаграммаи мазкур бармеояд, ки вобаста ба маҳдуд кардани ҳиссаи воридоти молҳои дар дохили Тоҷикистон истеҳсолшаванда ва фаъол гардонидани соҳаҳои гуногуни аҳамияти иқтисодидоншта ва таъсири як қатор омилҳои дигар ҳаҷми пули дармуомилотбуда бамаротиб афзоиш ёфтааст, ки ин агар, аз як тараф, хусусияти мусбӣ дошта бошад ҳам, лекин як қатор мушкилотро низ метавонад ба миён орад.

Тибқи маълумотҳо, агар нишондиҳандаҳои васеи ҳаҷми пул дар соли 2012 7093 млн сомониро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2018 18949 ва ин нишондиҳанда дар соли 2022 ба 39883 млн сомонӣ баробар гардид, ки дар муқоиса ба соли 2012 4,6 маротиба афзоиш ёфтааст, ки ба масъалаи пулҳои нақди берун аз бонкҳо ва зиёд шудани сатҳи таваррум мусоидат менамояд. Новобаста аз он ки нишондиҳандаҳои васеи ҳаҷми пул дар ҳоли зиёдшавӣ қарор доранд, дар баробари ин, ҳаҷми пули нақди берун аз бонкҳо низ дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дорад, ки ин метавонад ба болоравии сатҳи таваррум мусоидат намояд. Таҳлили диаграммаи мазкур нишон медиҳад, ки агар ҳаҷми пули нақди берун аз бонкҳо дар соли 2012 4511 млн сомониро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2018 ба 12196 млн сомонӣ ва дар соли 2022 ба 29632 млн сомониро ташкил намуд, ки дар муқоиса ба соли 2022 142% афзоиш ёфтааст.

Масъалаи зиёд шудани ҳаҷм пули нақди берун аз бонкҳо баъд аз соли 2016 агар, аз як тараф, ба масъалаи ба сармояи иловагӣ таъмин намудани баъзе аз бонкҳои тиҷоратӣ бошад, аз дигар тараф, ба масъалаи тағйир ёфтани таркиби иқтисодиёт вобаста ба тақонҳои иқтисодӣ, тағйирот дар истеҳсолотӣ дохилӣ, таҳримҳо ба шарикони стратегии рушд, кам гардидани маблағҳои интиқолии мизочон ва монанди инҳоро дар бар мегирад. Ҷиҳати нигоҳ доштани мувозинати сатҳи таваррум дар шароити муосир дар баробари усулҳои татбиқи дурусти сиёсати пулию қарзӣ, ғаёлгардонии бахшҳои гуногуни иқтисодӣ низ шартӣ зарурӣ мебошад. Таҷрибаи даврони соҳибистиклолӣ нишон медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари бамаротиб зиёд шудани ҳаҷми пули дар муомилотбуда вайрон шудани мувозинат байни талабот ва тақлифот ҳангоми поин рафтани ММД буд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити имрӯзаи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири ҳаҷми пули нақди берун аз бонкҳо ба сатҳи таваррум таъсири кам мерасонад (нигар. диаграммаи 3).

Диаграммаи 3. - Тағйирёбии суръати афзоиши ҳаҷми пули нақд ва сатҳи таваррум дар солҳои 2014-2022 (бо %)

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкии солҳои таҳлилшаванда.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки на дар ҳама ҳолат зиёд шудани ҳаҷми пул дар муомилот ба болоравии сатҳи таваррум таъсир мерасонад, зеро дар шароити доимотағйирёбандаи иқтисодиёт дар аксар маврид зиёд шудани ҳаҷми пул ба ҷанбаҳои психологӣ аҳолии марбут буда, дар сатҳи иқтисодиёт аксар маврид таварруми интизориро ба вуҷуд меорад, ки ин ба тағйир ёфтани таркиби истеҳсолот ва нархи молу хизматрасониҳо дар дохил ва берун аз кишвар вобастагӣ надорад. Вобаста ба ин, гуфтаҳои

диаграммаи мазкур нишон медиҳад, ки ба ҳисоби миёна ҳаҷми пули нақди берун аз бонкҳо ба ҳисоби миёна 32,1% боло меравад. Болоравии сатҳи таваррум бошад, дар иқтисодиёти имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусияти ғайрипулӣ дошта, дар давраи таҳлилӣ ба ҳисоби миёна 6,7%-ро ташкил медиҳад. Ғайр аз ин, аз таҳлили маълумотҳои мазкур бармеояд, ки агар суръати афзоиши ҳаҷми пули нақди берун аз бонкҳо дар соли 2014 4,6%-ро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2022 41,9%-ро ташкил намудааст, ки мутаносибан дар муқоиса ба соли 2014 37,3% афзоиш ёфтааст.

Сатҳи таваррум бошад, дар давраи таҳлилӣ ба таври чашмрас афзоиш наёфтааст ва он баръакс дар муқоиса ба соли 2014 -0,3 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Сатҳи таваррум танҳо дар соли 2020 бо сабаби бемории ҳамагири COVID-19 ба нуқтаи аз ҳама баланд - 9,4% расид, ки дар ин давра бештар таварруми талабот ва таварруми интизорӣ ба назар мерасид. Аз таҳлили маълумотҳои овардашуда қайд кардан зарур аст, ки на дар ҳама ҳолат афзоиши ҳаҷми пули дар муомилотбуда боиси болоравии таваррум мегардад. Аз ин лиҳоз, сатҳи монетизатсияи самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ бояд вазифаи дигари сиёсати пулию қарзӣ бошад.

Аз ин лиҳоз, ҷиҳати таъмини сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт бо назардошти нигоҳ доштани сатҳи муътадили таваррум бояд чораҳои зерин андешида шавад:

- дастгирии молиявии бахши воқеии иқтисодиёт бо роҳи ғаёлгардонидани саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ;

- фароҳам овардани шароит ҷиҳати дастрасии субъектҳои гуногуни иқтисодӣ ба захираҳои арзони қарзӣ;

- вобаста ба тағйир додани меъёрҳои сиёсати пулию қарзӣ васеъ кардани имконияти қарздиҳӣ ва хизматрасонии бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ;

- аз муомилот ҷамъ намудани пулҳои озоди аҳоли ва сармоягузорӣ намудани онҳо ба бахшҳои воқеии иқтисодиёт;

- қабул намудани барномаҳои дахлдори соҳавӣ ҷиҳати гирифтани пеши роҳи омилҳои таъсиррасон ба болоравии таваррум ва ғ.

Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки масъалаи пешбурди сиёсати самараноки пулию қарзӣ яке аз воситаҳои муҳими рушди иқтисодиёт ва дар заминаи ин нигоҳ доштани мувозинати сатҳи таваррум мебошад. Аз ин лиҳоз, тавассути роҳандозӣ намудани як қатор чораҳои зарурӣ ва ғаёлгардонидани бахшҳои воқеии иқтисодиёт амалкардҳои якҷояи тамоми сохторҳои дахлдор, аз он ҷумла Бонки миллии Тоҷикистон шартӣ зарурӣ мебошад.

Адабиёт

1. Красавина, Л.Н. Регулирование инфляции как фактор экономической стабилизации /Л.Н. Красавина // Финансы. - 2000. - №4. - С.36-39.

2. Махшулов, С.Ҷ. Механизмҳои асосии ғаёлгардонии қарздиҳии низомӣ бонкӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт / С.Ҷ. Махшулов, Б. Ахмедова // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - №2 (36). - С. 137-151.

3. Махшулов, С.Ч. Равандҳои идоракунии осебпазирии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон / С.Ч. Махшулов, М.Х. Чулиев // Паёми молия ва иқтисод. - 2021. - №4 (28). - С. 147-155.
4. Нурмахмадзода, Ҷ. Рушди низоми бонкӣ дар 25 соли истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ҷ. Нурмахмадзода, Ҷ. Нуралиев, С. Иқромӣ. — Душанбе: Вектор принт, 2016. - 294 с.
5. Осадчая, И. Инфляция: суть, причины, формы проявления / И. Осадчая // Наука и жизнь. - 2008. - №4. - С.14-20.
6. Плышевский, Б. Инфляция: причины и механизм / Б. Плышевский // Экономист. - 2008. - №7. - С.25-33.
7. Раҳимзода, Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ / Ш. Раҳимзода. — Душанбе, 2018. — 202 с.
8. Экономическая теория. Макроэкономика 1, 2. Архивная копия от 7 января 2019 на Wayback Machine / 3-е изд. Под общ. ред. Г.П. Журавлёвой. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2014. — 243 с.
9. *Cost-Push Inflation versus Demand-Pull Inflation*. [электронный ресурс]. - URL: <http://www.investopedia.com/articles/05/012005.asp>.

УДК: 368.1

СТРАХОВАНИЕ ХОЗЯЙСТВЕННЫХ РИСКОВ ПРЕДПРИЯТИЙ ХЛОПКООЧИСТИТЕЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Содиқов Раҳмон Ҳамроевич - кандидат экономических наук, доцент кафедры управления государственными финансами Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: 734025, Таджикистан, г. Душанбе, ул. С. Носира, 33. Тел.: (+992) 93-518-00-12. E-mail: rakhmon67@mail.ru

В данной статье обоснованы необходимость, роль и значение страхования как важного и эффективного метода управления рисками на предприятиях хлопкоочистительной промышленности. Определены несколько факторов, вызывающих потребность предприятий к услугам страховой организации. Выявлены основные хозяйственные риски, составляющие страховой портфель страховщика. Автор отмечает, что систему риск-менеджмента предприятий хлопкоочистительной промышленности можно формировать, развивать и совершенствовать в рамках комплексной системы управления рисками. Отмечается, что на предприятиях хлопкоочистительной промышленности кроме формирования базы фактических убытков от наступления различных рисков, необходимо формировать базу экспертных оценок рисков. Автором разработан алгоритм идентификации анализа страховых рисков и формирование страхового портфеля предприятия хлопкоочистительной промышленности. Выявлены основные элементы, составляющие систему страхования хозяйственных рисков предприятий хлопкоочистительной промышленности. Автором разработан алгоритм формирования страховых программ страхователей-предприятий хлопкоочистительной промышленности, направленный на максимальное облегчение негативных результатов наступления страховых рисков, создание приемлемого страхового портфеля предприятия-страхователя, снижение уровня рисков невыполнения страховых обязательств страховщиков. Отмечается, что страховые программы страхователей-предприятий состоят из трёх этапов. Выявлены основные показатели, на которых особое внимание уделяет страхователь-предприятия при оценке страховщиков. Автором проведена оценка возможности страхования хозяйственных рисков предприятий хлопкоочистительной промышленности и выявлено, что страховщики не желают принимать на страхование только политические риски и риск банкротства. Предложено

использовать предприятиям хлопкоочистительной промышленности два более важного метода, которые используются в международной практике.

Ключевые слова: риски, страхование, идентификация рисков, экономические показатели, предприятия хлопкоочистительной промышленности, страховые программы, франшиза, убытки, страховая стоимость, страховой взнос.

СУҒУРТАКУНИИ ХАВФҲОИ ХОҶАГИДОРИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТИ ПАХТАТОЗАКУНӢ

Содиқов Раҳмон Ҳамроевич - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идоракунии молияи давлатии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. С. Носир, 33. Тел.: +992 93-518-00-12. E-mail: rakhmon67@mail.ru

Дар мақолаи мазкур зарурат, нақш ва аҳаммияти суғурта ҳамчун усули муҳим ва самараноки идоракунии хавфҳо дар саноати пахтатозакунӣ асоснок карда шудааст. Якчанд омилҳои, ки боиси пайдоиши талаботи корхонаҳо ба хизматрасониҳои ташиклоти суғурта мегарданд, муайян карда шудаанд. Хавфҳои асосии хоҷагидорӣ, ки портфели суғуртавии суғуртакунандаро ташикл медиҳанд, муайян карда шудаанд. Муаллиф қайд мекунад, ки системаи идоракунии хавфҳои корхонаҳои саноати пахтатозакуниро дар доираи системаи маҷмуии идоракунии хавфҳо ташаққул, инкишоф ва тақмил додан мумкин аст. Қайд мешавад, ки дар корхонаҳои саноати пахтатозакунӣ дар баробари ташаққул додани манбаи муайянкунандаи зарари воқеӣ, ки дар натиҷаи ба вуҷӯ пайвастании хавфҳои гуногун пайдо шудааст, ташикли манбаи баҳодихии экспертии хавфҳо зарур аст. Муаллиф алгоритми муайянкунӣ, таҳлили хавфҳои суғуртавӣ ва ташаққули портфели суғуртавию барои корхонаи саноати пахтатозакунӣ таҳия кардааст. Унсурҳои асосие, ки системаи суғуртаи хавфҳои хоҷагидории корхонаҳои саноати пахтатозакуниро ташикл медиҳанд, муайян карда шудаанд. Муаллиф алгоритми ташаққули барномаҳои суғуртавию барои корхонаҳои суғуртакунандаи саноати пахтатозакунӣ таҳия кардааст, ки барои то ба ҳадди аксар коҳиш додани оқибатҳои манфии фарорасии хавфҳои суғурташуда, ташикли портфели суғуртавии қобили қабули корхонаи суғурташаванда, наст кардани сатҳи хавфи иҷро накардани ухдадорӣҳои суғуртавӣ аз ҷониби суғуртакунандагон нигаронида шудааст. Қайд карда мешавад, ки барномаҳои суғуртавии корхонаҳои суғурташаванда аз се марҳила иборатанд. Нишондиҳандаҳои асосие, ки корхонаи суғурташаванда ҳангоми баҳодихии суғуртакунандагон ба онҳо диққати махсус медиҳад, муайян карда шудаанд. Муаллиф имкони суғуртакунии хавфҳои хоҷагидории корхонаҳои саноати пахтатозакуниро баҳогузори намуда, муайян кардааст, ки суғуртакунандагон барои суғуртакунӣ қабул намудани хавфҳои сиёсӣ ва хавфи муфлисшавиро хоҳиш надоранд. Пешиҳод шудааст, ки корхонаҳои саноати пахтатозакунӣ аз ду усули муҳим, ки дар таҷрибаи байналхалқӣ мавҷуд аст, истифода баранд.

Калидвожаҳо: хавф, суғурта, муайянкунии хавф, нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, корхонаҳои саноати пахтатозакунӣ, барномаҳои суғуртавӣ, франшиза, зарар, арзиши суғуртавӣ, ҳаққи суғуртавӣ.

INSURANCE OF ECONOMIC RISKS OF COTTON GINING INDUSTRY ENTERPRISES

Sodikov Rahmon Hamroevich - candidate in economics, assistant professor of the Department of Management State Finance of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. The address: 734025, Tajikistan, Dushanbe, street Said Nosir 33. Tel.: 93-518-00-12. E-mail: rakhmon67@mail.ru.

This article substantiates the need, role and significance of insurance as an important and effective method of risk management in the cotton ginning industry. Several factors have been

identified that cause enterprises to need the services of an insurance organization. The main economic risks that make up the insurer's insurance portfolio have been identified. The author notes that the risk management system of enterprises in the cotton ginning industry can be formed, developed and improved within the framework of an integrated risk management system. It is noted that at enterprises of the cotton ginning industry, in addition to forming a base of actual losses from the occurrence of various risks, it is necessary to form a base of expert risk assessments. The author has developed an algorithm for identifying, analyzing insurance risks and forming an insurance portfolio for an enterprise in the cotton ginning industry. The main elements that make up the system of insurance of economic risks of enterprises in the cotton ginning industry have been identified. The author has developed an algorithm for the formation of insurance programs for insurers-enterprises of the cotton ginning industry, aimed at maximizing alleviation of the negative results of the onset of insurance risks, creating an acceptable insurance portfolio of the insured enterprise, reducing the level of risks of non-fulfillment of insurers' insurance obligations. It is noted that the insurance programs of insurers-enterprises consist of three stages. The main indicators on which the insurer-enterprise pays special attention when assessing insurers are identified. The author assessed the possibility of insuring the economic risks of enterprises in the cotton ginning industry and found that insurers are not willing to accept only political risks and the risk of bankruptcy for insurance. It is proposed that enterprises in the cotton ginning industry use two more important methods that are used in international practice.

Keywords: risks, insurance, risk identification, economic indicators, enterprises of the cotton ginning industry, insurance programs, franchise, losses, insured value, insurance premium.

Функционирование предприятий хлопкоочистительной промышленности в современных условиях связано с неопределенностью хозяйственной деятельности, конкурентными отношениями, непредсказуемыми ситуациями, что становится факторами появления многочисленных внешних и внутренних хозяйственных рисков. В такой ситуации возникает объективная необходимость в формировании системы риск-менеджмента как одного из основных и эффективных методов повышения уровня результативности и финансовой устойчивости предприятия. Стабильное функционирование предприятия требует, с одной стороны, минимизацию возможных потерь, с другой стороны, сокращение издержек по риск-менеджменту. В условиях неопределенной среды риск-менеджмент превращается в один из резервных источников по повышению уровня конкурентоспособности предприятий. Риск-менеджмент способствует уменьшению потенциальных предстоящих затрат предприятия, которые связаны с ликвидацией негативных результатов рискованных ситуаций, что позволяет увеличить рыночную стоимость предприятия в перспективе.

На наш взгляд, среди различных методов управления хозяйственными рисками предприятий хлопкоочистительной промышленности самое важное место занимает метод страхования, поскольку гарантирует своевременное возмещения убытков в соответствии с условиями страхового договора и способствует бесперебойную и непрерывную работу предприятия. Следовательно, формирование системы страхового риск-менеджмента предприятий хлопкоочистительной промышленности со стратегической точки зрения считается более важным и нуждается в совершенствовании.

Характерными особенностями страховой защиты предприятий хлопкоочистительной промышленности вытекает от объема производства, используемые технологии, диверсификации производства, уровнем угроз и бремени результатов возникновения рискованных ситуаций, отраслевых и территориальных черт и т.д. Потребность предприятий хлопкоочистительной промышленности в условиях рыночных отношений к услугам страховой организации вызвана несколькими факторами, такими как:

- объемом убытков от происшествий и других непредвиденных ситуаций;
- рискованностью характера деятельности работников предприятий и необходимостью соблюдения требований промышленной безопасности;
- необходимостью обеспечения непрерывности процессов производства.

Исходя из этого, Г.Д. Ашуров отмечает, что «страхование и предпринимательская деятельность являются взаимосвязанными понятиями рыночных отношений» [2, с.18].

Совокупность страховых договоров по добровольному и обязательному страхованию различных рисков предприятия называется страховым портфелем. К основным видам хозяйственных рисков можно отнести: технологический, логистический, маркетинговый, коммерческий, финансово-инвестиционный, отраслевой, политический, экономический, техногенный, экологический и т.д. [5, с.110]. На наш взгляд, систему риск-менеджмента предприятий хлопкоочистительной промышленности можно формировать, развивать и совершенствовать в рамках комплексной системы управления рисками.

Процесс идентификации, анализа и оценки хозяйственных рисков предприятий хлопкоочистительной промышленности основывается на следующих элементах:

- разработка рискованных карт (исходя из уровня разделения вероятности, средние значения, уровня результатов рискованных ситуаций);
- распределение настройки применения страховых рисков в зависимости от уровня потенциальных потерь;
- выявление и анализ приемлемых степеней рисков;
- определение измерителей рисков с учетом их предельных значений;
- уточнение зон рисков по уровню их опасности (например, в зависимости от уровня безопасности использования информационных технологий, новых оборудований и т.д.);
- дифференциация потенциальных рисков между подразделениями предприятия.

С целью формирования страхового портфеля по комплексному страхованию хозяйственных рисков предприятий хлопкоочистительной промышленности предполагается осуществить дифференцированную оценку этих рисков на основе следующих критериев:

- наименование выпускаемой продукции и видов используемых имуществ;

- структура управления предприятием;
- вероятности наступления рисков ситуаций;
- возможный объем убытков.

Следует отметить, что на предприятиях хлопкоочистительной промышленности кроме формирования базы фактических убытков от наступления различных рисков, необходимо формировать базу экспертных оценок рисков. Данная база создается со стороны руководителя и сотрудниками технологических отделов предприятия, риск-менеджмента и промышленной безопасности и направлена на определение зон рисков, качественного и количественного прогнозирования показателей возможных финансовых, материальных и других потерь.

На основе идентификации и анализа страховых рисков можно формировать страховой портфель предприятия хлопкоочистительной промышленности (рис. 1).

Рис. 1. Алгоритм идентификации, анализа страховых рисков и формирование страхового портфеля предприятия хлопкоочистительной промышленности

Источник: составлено автором

Система страхования хозяйственных рисков предприятий хлопкоочистительной промышленности состоит из следующих элементов:

- создание структур риск-менеджмента предприятий;
- совокупность методов и способов идентификации, анализ и оценка рисков;
- методы осуществления внутреннего аудита производственного процесса и сравнение полученных результатов с результатами оценки сюрвейера;
- способы оценки объективной стоимости имущества предприятия-страхователя для уточнения страховой стоимости объекта страховой защиты;
- составление приемлемых пропорций лимитов ответственности, объемов франшиз и страховых взносов, исходя из настройки и размеров убытков по страховым случаям при возникновении рисков;
- способы осуществления тендеров страховщиков и перестраховщиков, анализа и оценки уровня их финансовой устойчивости; риск-менеджмент невыполнения обязательств страховыми компаниями.

Следует отметить, что основными факторами, составляющими страховые программы страхователей-предприятий хлопкоочистительной промышленности являются уточнение объемов условных или безусловных франшиз, лимитов ответственности, дифференциация страхового возмещения по страховым и перестраховочным операциям (рис. 2), поскольку данные факторы имеют непосредственное влияние на размер страховых взносов.

Рис. 2. Алгоритм формирования страховых программ страхователей-предприятий хлопкоочистительной промышленности

Источник: составлено автором

Страховая программа страхователей-предприятий хлопкоочистительной промышленности направлена на максимальное облегчение негативных результатов наступления страховых рисков, создание приемлемого страхового портфеля предприятия-страхователя, снижение уровня рисков невыполнения страховых обязательств страховщиков и т.д. При формировании таких страховых программ следует соблюдать требования по определению приемлемого для предприятия связь между объемам потенциальных потерь (для восстановления нарушенных имущественных интересов и возобновления процесса производства и т.п.) и расходы на страхование (по выявлению и оценке рисков, организационные издержки), прежде всего, с объемам страховых взносов [9, с.86]. Данный процесс практически осуществляется в три этапа.

Первый этап. На этом этапе проводится выявление основных целей рисковой политики предприятия, формирование и реализация комплексной системы риск-менеджмента. Создается многостепенная организационная структура риск-менеджмента, представляющая трехуровневую систему [7, с.118]:

1) совет директоров, комитеты для стратегического планирования и корпоративного управления формируют стратегию риск-менеджмента, разрабатывают рисковую политику предприятия, уточняют общий уровень рисков и их максимальный объем, разрабатывают тактические и стратегические цели, а также задачи по риск-менеджменту;

2) исполнительные органы, заместители руководителя (проводят риск-менеджмент на уровне предприятия, исходя из имеющихся у них полномочий),

3) организационные элементы комплексной системы риск-менеджмента в структурных подразделениях (идентифицируют и оценивают риски, несут ответственность за работу системы риск-менеджмента, в установленный срок предоставляют отчеты).

Второй этап. Основными задачами на этом этапе являются распределение страховых рисков, уточнение страховых стоимостей имущества как объектов страховой защиты, расчет возможной величины потерь, контроль за ходом реализации страховых программ. Для распределения страховых рисков формируются базы фактических страховых случаев, оценки экспертов (проводятся опросы, анкетирование - руководителями структурных подразделений, ведущими специалистами), сравниваются с отчетами соответствующих подразделений и результатами аудита производственного процесса [3, с.71]. Комплексная база рисков, которая формируется внутри

предприятия, вносят поправки, исходя из отчетов сюрвейеров, а также внешних независимых оценщиков, выводы и предложения страховых брокеров, данных наступивших страховых случаев и объем потерь по отрасли. Страховая стоимость имущества передаваемого на страхование определяется в зависимости от видов производств, исходя из особенностей технологий, роли и значения производственного процесса, вероятности передачи ущерба на другие структурные подразделения в результате наступления страховых рисков. При этом самое важное, как для страховщиков, так и для страхователей, является вид стоимости (общая, рыночная, восстановленная, остаточная и т.д.), применяемого как страховой стоимости, поскольку от этого во многом зависят объем страхового взноса и размер страховой выплаты [6, с.140].

Третий этап. На этом этапе проводится дифференциация уровней страховой защиты, разрабатываются страховые программы, осуществляются конкурсы и тендеры. Приемлемые условия страховой защиты обеспечиваются на основе пропорции лимита ответственности, степени франшизы, объема страховой стоимости, распределенных по наименованию имущества, зонам скопления рисков [8, с.60]. Для повышения уровня организации и осуществления конкурсов и тендеров, страхователь-предприятия тщательно изучая и анализируя предлагаемую страховщиком страховую программу, оценивает возможности изменения приемлемых степеней рисков, реализацию комплексной базы рисков, определяет необходимые виды страхования, уровень страховой защиты, объем возможного собственного удержания рисков, размер франшизы, а также составляет технические задания для страховых организаций, участвующих на конкурсах и тендерах.

Страховщики желающие участвовать на конкурсах и тендерах должны предоставляют страхователям-предприятиям следующие информации: размер страховых взносов; лимиты страхового возмещения по каждому риску; уровень франшизы (если предлагается); сведения о финансовом состоянии страховщика; историю деятельности страховщика; другие сведения (лицензия на осуществлении страховой деятельности, размеры страховых тарифов по каждому виду страхования, заключение аудиторов о финансовом положении страховщика и т.д.) [10, с.86].

В современных условиях международная практика по определению уровня финансовой устойчивости страховщиков основывается на выполнении определенных нормативных требований, в том числе:

- достаточность объема уставного фонда в соответствии с установленными нормами;
- соответствие маржи платежеспособности установленным требованиям;
- целенаправленное использование средства страхового резерва;
- разумное и эффективное использование собственных средств [1, с.50].

Страхователи-предприятий при оценке страховщиков уделяют особое внимание следующим показателям:

- страховые взаимоотношения предприятия с этим страховщиком;

- уровень организации и управления страховой организации и ее имидж на рынке страховых услуг;
- уровень страховых тарифов по отдельным видам риска;
- уровень квалификации персонала страховой организации;
- использование метода перестрахования;
- уровень использования современных информационных технологий;
- экономические показатели, определяющие финансовое положение страховой организации.

Крупным предприятиям необходимо определить политику страховщика по перестрахованию: рейтинг перестраховочных организаций, порядок заключения облигаторных договоров с нерезидентными перестраховочными организациями, доли перестраховочных организаций в структуре страховых резервов [4, с.195].

Таким образом, на наш взгляд, правильный и рациональный выбор предприятием хлопкоочистительной промышленности страховщика способствует повышению уровня и качества риск-менеджмента с применением инструмента страхования, что позволяет предприятию с наименьшими расходами эффективно управлять собственными хозяйственными рисками и получать страховые выплаты от страховщика при наступлении застрахованных рисков.

Следует отметить, что при исследовании вопроса страхования рисков предприятий хлопкоочистительной промышленности особое место занимает оценка возможности страхования хозяйственных рисков этих предприятий (табл. 1).

Таблица 1. - Оценка возможности страхования хозяйственных рисков предприятий хлопкоочистительной промышленности

Виды хозяйственных рисков	Вероятность наступления ущерба	Вероятность получения положительного и отрицательного результата	Вероятность оценки ущерба	Возможность страхования
Естественно-природные	+	-	+	+
Политические	+/-	+/-	-	-
Производственные	+/-	-	+	+
Финансовые	+/-	+	+	+
Технические	+	-	+	+
Социальные	+/-	+/-	+	+
Имущественные	+	-	+	+
Транспортные	+	-	+	+
Торговые	+	-	+	+
Инфляционные	+/-	+	+/-	-
Инвестиционные	+/-	+	+	+
Риск банкротства	+/-	-	+/-	-
Экологические	+/-	-	+	+
Коммерческие	+	+/-	+	+

Источник: составлено автором

Можно сказать, что из всех хозяйственных рисков показанных на табл. 1, страховщики не желают принимать на страхование только политические риски и риск банкротства.

В заключении, можно сделать вывод, что применение предприятиями хлопкоочистительной промышленности страхового инструмента является важным, эффективным и гарантированным способом защиты их имущественных интересов от различных хозяйственных рисков. С целью более целесообразного и эффективного использования инструмента страхования предприятиям необходимо формировать свою систему анализа, оценки и страхования потенциальных хозяйственных рисков, что позволяет к более тесному взаимодействию между предприятием и страховщиком. Также с целью оценки незапланированных финансовых и материальных убытков на предприятиях необходимо применять два более важных метода, которые используются в международной практике:

- оценка максимально возможного ущерба;
- оценка ущерба на основе вероятностного и статистического подхода.

Использование этих методов позволяют соответствующим подразделениям предприятия уточнить основные экономические и технические показатели страховой защиты, необходимые для разработки договоров страхования и использование метода перестрахования.

Литература

1. Арашкевич О.В. Создание системы управления рисками в организации / О.В. Арашкевич // Экономика. Бизнес. Финансы. - 2019. - №12. - С. 47-51.
2. Ашуров Г.Д. Управление развитием рынка страховых услуг: теория, методология, практика: автореф. дис.... на соиск. уч. степ. докт. экон. наук: 08.00.05 / Г.Д. Ашуров. - Душанбе. - 2020. - 46 с.
3. Буньковский Д.В. Инструменты управления предпринимательскими рисками / Д.В. Буньковский // Вопросы управления. - 2019. - №1(37). - С. 65-76.
4. Климова В.В. Теоретические подходы к созданию системы управления рисками на предприятии / В.В. Климова // Наука и образование транспорту. - 2021. - №1. - С. 193-198
5. Неретина Е.А. Управление финансовыми рисками промышленных предприятий: теория и практика: монография / Е.А. Неретина, И.И. Можанова. - Тольятти: Изд-во ПВГУС. - 2019. - 221 с.
6. Основы страхования предпринимательства. Учебное пособие / А.С. Молчан, Е.Э. Удовик, Н.А. Гончарова [и др.]. - Краснодар: КГУ. - 2020. - 180 с.
7. Пионткевич Н.С. Управление финансами хозяйствующего субъекта и финансовыми рисками / Н.С. Пионткевич. - Екатеринбург: Изд-во АМБ. - 2018. - 258 с.
8. Прозоровская Л.В. Исследование процесса оценки финансовых рисков / Л.В. Прозоровская, Л.В. Бацких // Финансы и кредит. - 2021. - №33(237). - С. 57-63.
9. Романова И.Н. Страхование в сфере предпринимательской деятельности как редуцирующий фактор убытков / И.Н. Романова // Правовая парадигма. - 2019. - Т. 18, - №2. - С. 84-89.
10. Содиков Р.Х. Страхование финансовых рисков в условиях нестабильности экономики / Р.Х. Содиков // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - 2021. - №1(35) . - С. 83-89.

УДК: 338.46 (575.3)

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ТАШКИЛ ВА ТАШАККУЛИ БИЗНЕС-ХИЗМАТРАСОНИҶО ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ

Сулаймонзода Шухрат Фирдавс - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи фаъолияти биржавии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: +992 940-63-63-63. E-mail: Sulaymonzoda_sh@mail.ru

Тадқиқоти илмӣ муаллиф дар самти таҷрибаи хориҷӣ оид ба таъкил ва таъаккули пешниҳоди бизнес-хизматрасониҳо дар шароити рақамикунони иқтисодиёт мавриди омӯзиш қарор гирифта, дар натиҷаи он вазъи рушд ва мушкилоти бизнес-хизматрасониҳо дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Британияи Кабир, Ҷумҳурии Федеративии Олмон, Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Беларус ва Ҷумҳурии Қазоқистон мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Қайд кардан зарур аст, ки бо дарназардошти хусусиятҳои иқтисодии кишварҳои таҳлилгардида, намудҳои афзалтари бизнес-хизматрасониҳо дар ҳар як мамлакат мавриди таваҷҷуҳ қарор дода шудааст. Аз он ҷумла, муайян гардидааст, ки дар бисёр кишварҳои пешрафтаи Иттиҳоди Аврупо ҳаҷми бизнес-хизматрасониҳо нисбати ҳаҷми хизматрасониҳои анъанавӣ дар соҳаи нақлиёт, меҳмонхонаҳо, тарабхонаҳо ва телекоммуникация хеле зиёд мебошад. Нисфи даромади бизнес-хизматрасониҳо дар Ҷумҳурии Қазоқистон аз содироти хизматрасониҳои меъморӣ, муҳандисӣ ва дигар хизматрасониҳои техникӣ ба даст меояд. Дар хотимаи мақола аз ҷониби муаллиф таҳлили вазъи бизнес-хизматрасониҳо дар мамлакатҳо ва вазъи рақамигардонии онҳо таҳқиқ гашта, барои истифодаи таҷриба онро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: хизматрасонӣ, бизнес-хизматрасонӣ, иқтисодиёти рақамӣ, рақамигардонӣ, таҷрибаи хориҷӣ, рушд, технологияҳои иттилоотӣ, истифодабарандагон, сифат, сатҳ, иқтисодиёт, ҳадаф, таҳлил.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПО ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЮ БИЗНЕС-УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Сулаймонзода Шухрат Фирдавс - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой биржевой деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: +992 940-63-63-63. E-mail: Sulaymonzoda_sh@mail.ru

Научное исследование автора изучается по направлению зарубежного опыта по организации и развитию бизнес-услуг в условиях цифровизации экономики, в результате состояния развития и проблемы деловых услуг в странах Европейского Союза, Соединенных Штатах Америки, Великобритании, Федеративной Республики Германии, Российской Федерации, Республики Беларусь и Республики Казахстан были проанализированы. Необходимо отметить, что с учетом экономических особенностей анализируемых стран были рассмотрены приоритетные виды бизнес-услуг в каждой стране. Среди них определено, что во многих развитых странах Евросоюза объем бизнес-услуг значительно превышает объем традиционных услуг в сфере транспорта, гостиниц, ресторанов и телекоммуникаций. Половина доходов от деловых услуг в Республике Казахстан поступает от экспорта архитектурных, инженерных и других технических услуг. В конце статьи автор проанализировал состояние бизнес-услуг в странах и состояние их цифровизации, для использования опыта предложили его в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: услуга, бизнес-услуга, цифровая экономика, цифровизация, зарубежный опыт, развитие, информационные технологии, пользователи, качество, уровень, экономика, цель, анализ.

FOREIGN EXPERIENCE IN ORGANIZING AND DEVELOPING BUSINESS SERVICES IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY

Sulaymonzoda Shuhrat Firdavs - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Exchange Activities, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov, 64/14. Tel: +992 940-63-63-63. E-mail: Sulaymonzoda_sh@mail.ru

The author's scientific research is studied in the direction of foreign experience in organizing and developing business services in the context of the development of the digital economy, as a result of the state of development and problems of business services in the countries of the European Union, the United States of America, Great Britain, the Federal Republic of Germany, the Russian Federation, the Republic of Belarus and Republic of Kazakhstan were analyzed. It should be noted that, taking into account the economic characteristics of the analyzed countries, the priority types of business services in each country were considered. Among them, it was determined that in many developed countries of the European Union the volume of business services significantly exceeds the volume of traditional services in the field of transport, hotels, restaurants and telecommunications. Half of the revenue from business services in the Republic of Kazakhstan comes from the export of architectural, engineering and other technical services. At the end of the article, the author analyzed the state of business services in countries and the state of their digitalization; to use the experience, it was proposed in the Republic of Tajikistan.

Key words: service, business service, digital economy, digitalization, foreign experience, development, information technology, users, quality, level, economics, goal, analysis.

Дахсолаҳои охир дар сохтори савдои хизматрасонии ҷаҳонӣ тағйироти ҷиддӣ ба амал омад, ки муҳимтарини онҳо рушди босуръати бизнес-хизматрасониҳо нисбат ба дигар намудҳои хизматрасонӣ мебошад. Ин соҳаи хизматрасонӣ дар солҳои охир шумораи зиёди ҷойҳои корӣ таъсис дода, ба омили муҳимтарини рушди иқтисодӣ табдил ёфтааст. Дар бисёр кишварҳои пешрафтаи Иттиҳоди Аврупо ҳаҷми бизнес-хизматрасониҳо нисбати ҳаҷми хизматрасониҳои анъанавӣ дар соҳаи нақлиёт, меҳмонхонаҳо, тарабхонаҳо ва телекоммуникатсия хеле зиёд гардидааст.

Дар 15 кишвари аврупоӣ бизнес-хизматрасониҳо беш аз 19 миллион нафарро бо қор фаро гирифта, ҳаҷми маблағи пешниҳодгардидаи бизнес-хизматрасониҳо зиёда аз 1 триллион евро, бо дарназардошти арзиши изофа бошад, ин соҳа тақрибан 11% ММД-и иқтисодиёти 15 кишвари Иттиҳоди Аврупо ро ташкил медиҳад [13].

Дар байни намудҳои муҳимтарини бизнес-хизматрасониҳо хизматрасониҳои аутсорсингӣ ҷои махсусро ишғол менамоянд. ИМА истеъмолкунандаи асосии хизматрасониҳои аутсорсингӣ ба ҳисоб рафта, он тақрибан 60% истеъмоли хизматрасониҳои аутсорсингиро дар бозори ҷаҳонӣ ташкил медиҳад ва дар ҷои дуюм минтақаи Аврупои Ғарбӣ, дар ҷои сеюм Япония мебошад [3, с.57].

Дар бозори ҷаҳонии бизнес-хизматрасониҳо ҷои аввалро дар сатҳи микро ширкати «big 4» ё «ҷаҳоргонаи калон» касб намудааст. Ҷаҳоргонаи калон (big 4) яке аз таҳвилгарони пешбари бизнес-хизматрасониҳо дар соҳаи хизматрасонии касбӣ аз он ҷумла дар самтҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, аудит, андоз ва машварати ҳуқуқӣ маҳсуб меёбад.

PricewaterhouseCoopers (PwC, талаффузаш «ПрайсуотерхаусКуперс») бузургтарин ширкати байналмилалӣ шабакавие мебошад, ки хизматрасонии машваратӣ ва аудитории касбиро пешниҳод менамояд. Ин ширкатҳо доираи васеи хизматрасониҳои кориро пешниҳод намуда, аксар вақт онҳоро ширкатҳои аудитории бисёрфункционалӣ меноманд. Хизматрасониҳои аудиторӣ ба ин ширкатҳо имкон фароҳам овард, ки ҳиссаи бузурги бозорро дар саросари ҷаҳон ба даст оранд.

Бизнес-хизматрасониҳо дар иқтисодиёти аксари кишварҳои саноатӣ мавқеи пешқадамро ишғол мекунанд. Асосан, ба инҳо хизматрасониҳои маркетингӣ, рекламавӣ, лизингӣ, консалтингӣ, илмӣ-таҳқиқотӣ, хизматрасонии компютерӣ, хизматрасонии муҳофизатӣ ва нигоҳдории биноҳо, хизматрасонии муҳандисию сохтмонӣ ва меъморӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ, аудит ва ғайра дохил мешаванд.

Дар охири солҳои 1990-ум дар соҳаи бизнес-хизматрасониҳои ИМА бештар аз 11 миллион нафар кормандон ба шуғл фаро гирифта шуда буданд, ки ин 17% шумораи умумии шуғли иқтисодиро ташкил медод. Ин рақам дар Ҷопон 3 миллион нафар, дар Британияи Кабир 1,5 миллион нафар, Олмон 1,4 миллион нафар ва дар Фаронса 600 ҳазор нафар буд [1, с.25].

Дар даҳсолаи аввали асри 21 соҳаи бизнес-хизматрасониҳо аз ҳисоби гузариш аз иқтисодиёти индустриалӣ ба иқтисодиёти баъд аз индустриалӣ ва ташаккули иқтисодиёти хизматрасонӣ ин соҳа ба яке аз соҳаҳои босуръат рушдбандаи иқтисодиёт табдил ёфт.

Барои кушодани иқтисодии рушди бозори бизнес-хизматрасониҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, моро зарур аст, ки ба таври муфассал таҷрибаи кишварҳои пешрафта дар ин самтро мавриди омӯзиш қарор диҳем. Аз нуқтаи назари мо, таҷрибаи ҷолибтаринро ИМА, кишварҳои Иттиҳоди Аврупо, баҳусус Олмон, Британияи Кабир, баъзе кишварҳои ИДМ, аз қабили Федератсияи Россия, Беларус ва Қазоқистон доро буда, дар ин давлатҳо бизнес-хизматрасониҳо бештар рушд кардаанд.

Яке аз хусусиятҳои муҳими соҳаи бизнес-хизматрасониҳо дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико нисбат ба дигар соҳаҳои хизматрасонӣ ва саноат дар он аст, ки аксарияти ҳайати кормандонашонро мутахассисони дорои таҳсилоти олӣ ва дорои музди миёнаи меҳнат ташкил медиҳанд. Дар ҷадвали 1 ҳиссаи коргарони дорои таҳсилоти олӣ ва дараҷаҳои илмӣ, ки дар бахшҳои гуногуни иқтисоди ИМА фаъолият менамоянд, нишон дода шудааст.

Ҷадвали 1. - Сатҳи таҳсилот ва музди миёнаи меҳнат дар баъзе бахшҳои иқтисоди ИМА дар соли 2021

№	Баҳши иқтисодӣ	Ҳиссаи кормандони маълумоти олидошта, бо%	Ҳиссаи кормандони дараҷаи илмидошта бо %	Музди миёнаи кормандон бо доллари ИМА
1.	Идораи корхонаҳо ва ширкатҳо	41	2	148059
2.	Бизнес-хизматрасонӣ	44	14	134108
3.	Хизматрасониҳои касбӣ, илмӣ ва техникӣ	36	16	120374
4.	Савдои яклухт ва чакана	19	3	95476
5.	Баҳши истеҳсолот	23	7	79465

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси платформаи №1 бизнес-маълумот дар ҷаҳон

Тавре ки аз маълумотҳои оморӣ дида мешавад, соҳаи бизнес-хизматрасониҳо баҳши аз ҳама доништалаб буда, ҳиссаи зиёди кормандони онро мутахассисони дорои таҳсилоти олидошта ташкил медиҳад. Тақрибан 40 фоизи кормандони соҳаи бизнес-хизматрасониҳо дорои таҳсилоти олӣ мебошанд, ки ин нишондод дар соҳаи истеҳсолот бошад, 25 фоизро ташкил медиҳад. Мусаллам аст, ки сатҳи баланди таҳсилот боиси баланд будани музди меҳнат мегардад.

Музди меҳнати баланд дар соҳаи бизнес-хизматрасониҳо дорои дигар хусусияти хос ҳам дошта, аз пешниҳоди навовариҳо ва малакаи махсуси кордонӣ метавонанд кормандон онро соҳиб гарданд.

Дар Британияи Кабир баҳши бизнес-хизматрасониҳо 11% ММД-и кишварро ташкил медиҳад. Хусусияти ин баҳш дар Британияи Кабир дар он аст, ки дар ин давлат бизнесҳои хурду миёна аз дастгирии баланди ҳукумат ҳамеша бархӯрдор мебошанд.

Паҳнои бизнес-хизматрасониҳои пешниҳодшуда ва дарозумрии он барои бисёре аз ширкатҳои бизнес-хизматрасонӣ дар Британияи Кабир рушди қавиро касб намудааст. Мушкилоте, ки баҳши бизнес-хизматрасониҳо дар Британияи Кабир рӯ ба рӯ мешавад, асосан ба фишори нархҳо аз ҷониби рақибони нав дар бозори ҷаҳонии бизнес-хизматрасониҳо ва тағйирот дар қоидаҳои бизнес-хизматрасониҳо дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ алоқаманд аст. Барои нигоҳ доштани мавқеи пешсафи худ дар бозори ҷаҳонии бизнес-хизматрасониҳо, таъминкунандагони Британиё аз моделҳои муосири тиҷорат дар асоси бизнес-хизматрасониҳои ниҳой, идоракунии самараноки хароҷоти истеҳсолӣ, истифодаи васеи натиҷаҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва навовариҳои технологӣ барои баланд бардоштани ҳосилнокии соҳа истифода мебаранд.

Қобили тазаккур аст, ки Британияи Кабир дар пешниҳоди бизнес-хизматрасониҳо пешсаф буда, маҳз дар он бозори босуръат рушдёбанда ва бузургтарин бозори аутсорсинг дар ҷаҳон ҷойгир аст. Ҷаҳор ҷанбаи

асосии рушди соҳаи бизнес-хизматрасониҳо дар Британияи Кабирро метавон муайян кард: муносибати пешрафтаи бозор, фазои мусоиди сармоягузорӣ, бозори мутараққии молиявӣ ва мавҷудияти қувваи кории баландихтисос.

Таҳқиқоти солҳои охир нишон доданд, ки соҳаи бизнес-хизматрасониҳо дар рушди иқтисоди Бритониё саҳми назаррас дорад. Ҳаҷми бизнес-хизматрасониҳо дар Британияи Кабир 186 миллиард фунт стерлингро ташкил медиҳад ва ҷамъовариҳои умумии андоз аз ин соҳа ҳар сол беш аз 16 миллиард фунт стерлингро дар бар гирифта, арзиши иловагии баландро дорои мебошад. Дар байни муҳимтарин соҳаҳои бизнес-хизматрасониҳо хизматрасонии сохтмонӣ (33%), телекоммуникатсия ва технологияҳои иттилоотӣ (28%) ва хизматрасонии машваратии берунии давлатӣ (21%) арзиши изофа ташкил медиҳад, мебошанд [14].

Дар соҳаи бизнес-хизматрасониҳо дар Британияи Кабир тақрибан 5,1 миллион нафар банд мебошад, ки ин беш аз 17% шумораи умумии коргарони кишварро ташкил медиҳад. Кормандони ин соҳа аз коргарони амалиётӣ то муҳандисони баланди технологӣ иборатанд. Ғайр аз ин, дар истеҳсолот ҳар сол зиёда аз 30 ҳазор нафар донишҷӯён ё мутахассисони нав тайёр карда мешаванд [12]. Истифодаи васеи бизнес-хизматрасониҳо дар Британияи Кабир ба рушди иқтисодии тамоми минтақаҳои кишвар мусоидат намуд. Шугъл дар соҳаи бизнес-хизматрасонӣ дар Британияи Кабир дар ҷадвали 2 нишон дода шудааст.

Ҷадвали 2. - Шугъл дар соҳаҳои бизнес-хизматрасониҳо дар Британияи Кабир, 2022 сол

№	Номгӯӣ	Шумораи кормандон	%-и шумораи умумии шугъл
1.	Хизматрасониҳои ҳуқуқӣ ва баҳисобгирии муҳосибӣ	830000	2,5
2.	Машваратҳои идоракунии	920000	2,7
3.	Хизматрасониҳо дар соҳаи меъморӣ, тадқиқоти муҳандисӣ, санҷиши техникӣ ва таҳлил	640000	2,1
4.	Хизматрасониҳо дар соҳаи таҳқиқоти илмӣ ва таҳиявӣ	17000	0,5
5.	Таҳқиқоти бозорӣ ва реклама	212000	0,8
6.	Дигар хизматрасониҳои касбӣ, илмӣ ва техникӣ	391000	0,9
7.	Лизинг ва иҷора	173000	0,7
8.	Интихоби ҳайат ё рекрутинг	1271000	5
9.	Хизматрасониҳо дар соҳаҳои маъмурӣ, офисӣ ва дастгирии тиҷорат	612000	1,8
10.	Ҳамагӣ	5066000	17

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси захираҳои электронии маълумоти Бонки Ҷаҳонӣ

Ширкатҳои бизнес-хизматрасониҳо тақрибан чоряки ширкати беҳтаринро ташкил медиҳанд, ки даромадашон аз 30 миллион фунт стерлинг то 1 миллиард фунт стерлингро ташкил медиҳад. Дар гузориши солони Deloitte оид ба рушди бозори ҷаҳонии бизнес-хизматрасониҳо қайд шудааст, ки дар Британияи Кабир корхонаҳои миёнаи бизнес-хизматрасониҳо ба ҳаҷми зиёда аз суръати афзоиши миёна ноил шудаанд. Дар саросари кишвар зиёда аз 250 000 корхонаҳои хурду миёна мавҷуданд, ки ба бизнес-хизматрасониҳо машғул мебошанд.

Дар Британияи Кабир истифодаи бизнес-хизматрасониҳо аз ҷониби корхонаҳо ва ташкилотҳо дар давоми ду даҳсолаи охир ба таври назаррас афзоиш ёфтааст, ки ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳиссаи ширкатҳо барои ба даст овардани бизнес-хизматрасониҳо ҳамчун ҳиссаи хароҷоти умумӣ афзуда истодааст. Ин боиси беҳтар шудани ҷараёни нишондиҳандаҳои муҳимтарини макроиқтисодӣ, аз қабili рушди иқтисодӣ ва ҳосилнокии меҳнат дар кишвар гардид.

Дар даҳсолаҳои охир истеҳсолкунандагон дар кишварҳои Аврупо сохтори пешниҳоди маҳсулоти хурро ба пешниҳоди маҷмуи иловагии бизнес-хизматрасониҳо ба таври назаррас васеъ карданд.

Ҳаҷми бозори ҷаҳонии бизнес-хизматрасониҳо аз 3,5 триллион евро гузашт, ки дар даҳ соли охир ду баробар афзоиш ёфтааст. Танҳо дар Иттиҳоди Аврупо арзиши умумии иловагии бизнес-хизматрасониҳо беш аз 1,5 триллион евроро ташкил дода, 3,9 миллион корхона ва зиёда аз 20,5 миллион кормандонро бо кор таъмин мекунад.

Ҳиссаи соҳаи бизнес-хизматрасониҳо дар ММД дар Иттиҳоди Аврупо 11,7 Ҷоизро ташкил медиҳад. Дар ИМА, он 12% ММД-и кишварро ташкил медиҳад. Ин нишондод дар Бразилия ва Русия 6 Ҷоиз, дар Ҳиндустон 2 Ҷоиз ва дар Чин 8 Ҷоизро ташкил медиҳад.

Дар байни кишварҳои аврупоӣ омӯзиши таҷрибаи Олмон дар ташаккул ва рушди бозори бизнес-хизматрасониҳо таваҷҷуҳи хоса дорад. Олмон яке аз бузургтарин бозорҳои бизнес-хизматрасониҳо дар Аврупо аст ва ин соҳа дар тӯли даҳ соли охир рушди устуворро касб кардааст. Олмон як маркази ҷалби провайдерҳои бизнес-хизматрасониҳои дохилӣ ва байналмилалӣ мебошад. Инфрасохтори пешрафта, сатҳи баланди маҳсулноқӣ ва кадрҳои баландихтисос Олмонро ба ҷои хеле ҷолиб барои рушди бизнес-хизматрасониҳо табдил медиҳанд.

Бозори бизнес-хизматрасониҳо дар Олмон дувумин бузургтарин дар минтақаи Аврупо, Шарқи Наздик ва Африқо (ЕМЕА) буда, суръати афзоиши солони ин соҳа тақрибан 2%-ро ташкил медиҳад. Дар соли 2021 ҳаҷми бозори бизнес-хизматрасониҳо дар якҷоягӣ бо бозори хизматрасонии иттилоотӣ беш аз 50 миллиард евроро ташкил дод. Тамоюли ҷаҳонии рақамисозӣ омили асосии афзоиши бизнес-хизматрасониҳо дар Олмон мебошад. Раванди автоматикунонии робототехникӣ дар Олмон, дар ҳоле ки равандҳои истеҳсолиро хеле осон мекунад, маҳсулноқӣ тавассути истифодаи бизнес-хизматрасониҳо

афзоиш ёфтааст. Истифодаи зехни сунъӣ дар раванди истеҳсолот сифати маҳсулот ва хизматҳои истеҳсолшударо хеле беҳтар кард, вақтро сарфа ва қаноатмандии муштариёро ба миён овардааст.

Дар Олмон, пас аз автоматикунории баланди раванди истеҳсолот дар соҳаи бизнес-хизматрасониҳо, пешрафтҳои инқилобӣ дар соҳаи технологияҳои Интернет ва технологияҳои «Индустрия 4.0» васеъ истифода мешаванд. Истифодаи системаҳои кибер-физикӣ дар пешниҳоди бизнес-хизматрасониҳо имкон медиҳад, ки бизнес-хизматрасониҳои онлайн ва бизнес-хизматрасониҳои анъанавӣ муттаҳид карда шуда, дараҷаи қонеъ кардани ниёзҳои мушаххаси истеъмолкунандагони бизнес-хизматрасониҳои инфиродиро хеле беҳтар намояд. Агар чунин система, аз як тараф, ба рушди соҳаи бизнес-хизматрасониҳо таъсири ҷиддӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, платформаҳои нави хизматрасонии муштариён ва занҷирҳои нави арзишро ба вуҷуд меорад. Ин, дар навбати худ, ба Олмон имкон медиҳад, ки дар татбиқи технологияҳои «Индустрия 4.0» яке аз аввалинҳои ҷаҳон гардад.

Вазъияти мусоид дар бозори меҳнат, сатҳи устувори афзоиши музди меҳнат, ки дар навбати худ, пешгирии хуруҷи кадрҳоро дар корхонаҳо кафолат медиҳад, шумораи ширкатҳои зиёд дар Олмон офисҳои худро ҷойгир кардаанд. Аутсорсерҳои байналмилалӣ, инчунин, аз саҳифаҳои интернетии Олмон баҳра бурда, то сатҳи баланди хизматрасониро таъмин, амнияти маълумоти муштариёни Олмонро кафолат диҳанд.

Рушди технологияҳои ноу-хау ва таҷрибаи чандинсола, бештари провайдерҳои бизнес-хизматрасониҳои Олмон ба татбиқи шартномаҳои байналмилалӣ дар бозори озод шуруъ карданд. Чунин провайдерҳои бизнес-хизматрасониҳо афзоиши талабот ба бизнес-хизматрасониҳо дар бозори ҷаҳонӣ тавассути пешниҳоди хизматрасониҳои арзишманд ва босифат ба рушди устувор ноил гардиданд.

Дар кишварҳои Осиё дар муқоиса бо Иёлоти Муттаҳида ва кишварҳои Иттиҳоди Аврупо саҳми бизнес-хизматрасониҳо дар сохтори иқтисоди кишвар чандон зиёд нест. Соҳаи бизнес-хизматрасониҳо дар кишварҳои Осиё, аз қабилӣ Корейи Ҷанубӣ ва Сингапур нисбат ба дигар кишварҳо рушдкарда маҳсуб меёбад.

Бизнес-хизматрасониҳо айни замон дар кишварҳои рӯ ба тараққи Осиё маҳдуд буда, онҳо камсамар ва таркиби асосиашон хизматрасониҳоро ташкил медиҳад [8, с.125]. Албатта, ин аз сатҳи нисбатан пасти таҳсил дар Осиё дар муқоиса бо кишварҳои аврупоӣ ва соҳаи на он қадар зиёди босамари хизматрасонӣ вобаста мебошад. Агар дар оянда беҳбуди сатҳи таҳсилот барои рушди бозори бизнес-хизматрасониҳо замина фароҳам оварад, аз тарафи дигар, дар бисёре аз кишварҳои Осиё камбуди захираҳои табиӣ ва кишоварзӣ аз сар мегузаронанд. Дар баробари ин, густариши имкониятҳои содиротии кишварҳои Осиё дар оянда бештар ба ташаккули бозори пешрафтаи

бизнес-хизматрасониҳо дар ин кишварҳо вобаста хоҳад буд. Дар ҷадвали 3 ҳиссаи шуғл дар соҳаи бизнес-хизматрасониҳо дар баъзе кишварҳои Осиё пешниҳод гардидааст.

Ҷадвали 3. - Ҳиссаи шуғл дар соҳаи бизнес-хизматрасониҳо ва шумораи умумии коргарон дар кишварҳои Осиё нисбат ба дигар кишварҳо дар соли 2021

№	Мамлакатҳои ҷаҳон	Ҳиссаи шуғл дар соҳаи бизнес-хизматрасониҳо бо %
1.	Британияи Кабир	24
2.	ИМА	23
3.	Кореяи Ҷанубӣ	20
4.	Сингапур	19
5.	Ҳиндустон	18
6.	Тайван	16
7.	Қазоқистон	14,5
8.	Хитой	14
9.	Малайзия	13
10.	Филиппин	12,5
11.	Шри-Ланка	11
12.	Қирғизистон	8,8
13.	Армения	8
14.	Озарбойҷон	7,9
15.	Индонезия	7
16.	Монголия	7
17.	Гурҷистон	6,5

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти Ташкилоти байналмилалӣ меҳнат

Бизнес-хизматрасониҳо малакаҳои назаррасро талаб намуда, маънои онро дорад, ки ҳаҷми бахши бизнес-хизматрасониҳо дар Осиё дар ҳоли ҳозир назар ба Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ё Британияи Кабир хеле хурдтар аст. Дониш ва малака омили муҳимми муайян кардани ҳаҷм ва фаъолияти соҳаи бизнес-хизматрасониҳо мебошад. Барои муайян кардани дурнамои рушди соҳаи бизнес-хизматрасониҳо дар кишварҳои Осиё, мо омӯзиши сатҳи таҳсили аҳолии ин кишварҳоро омили муҳимми ташаккули сармояи инсонӣ дар бахши хизматрасонӣ мешуморем.

Ҷадвали 4 сатҳи миёнаи таҳсилотро барои кишварҳои интихобшуда дар соли 2020 нишон медиҳад.

Ҷадвали 4. - Рейтинги кишварҳо аз рӯи таҳсил дар соли 2020

№	Мамлакатҳо	Пурра таҳсилоти олӣ (дар синну сол)	Давомнокии миёнаи таҳсил (сол)
	Австралия	22,9	12,9
	Белгия	19,8	11,8
	Дания	19,1	12,6
	Испания	17,9	9,8
	Шветсия	17,6	12,4
	Финляндия	17,6	12,4
	Британияи Кабир	17,4	12,9

	Олмон	17	14,1
	ИМА	16,5	13,4
0.	Кореяи Чанубӣ	16,5	12,1
1.	Канада	16,4	13,3
2.	Франсия	16,4	11,5
3.	Италия	16,3	10,2
4.	Португалия	16,3	9,2
5.	Швейтсария	16,2	13,4
6.	Сингапур	16,2	11,5
7.	Австрия	16,1	12,1
8.	Россия	15,5	12
9.	Беларус	15,5	12,3
0.	Қазоқистон	15,1	11,8
1.	Гурҷистон	15	12,8
2.	Украина	15	11,3
3.	Мексика	14,1	8,6
4.	Хитой	13,8	7,8
5.	Қиғизистон	13,4	10,9
6.	Арманистон	13	11,7
7.	Ҳиндустон	12,3	6,4
8.	Узбекистон	12	11,5
9.	Тоҷикистон	11,2	10,4
0.	Туркменистон	10,8	9,8

Сарчашма: муаллиф дар асоси маълумотҳои рейтинги давлатҳо барои давомнокии таҳсил таҳия намудааст.

Нишондиҳандаи «давоми таҳсил» вақти таҳсил дар кишварро барои гирифтани дипломи маълумоти олӣ аз мактаб то донишгоҳ дар бар мегирад ва инчунин нишон медиҳад, ки сокинони кишвар ба ҳисоби миёна чанд сол барои таҳсил сарф мекунанд. Ин нишондиҳанда ба таври ғайримустақим аз сатҳи маълумотнокии аҳолии кишвар ва омодагии онҳо ба кор дар бахшҳои доништалаби иқтисодиёт шаҳодат медиҳад.

Ин рақам дар ИМА баландтарин аст. Дар таърих Иёлотҳои Муттаҳида як кишвари дорои малакаҳо буд, махсусан дар байни кишварҳои сераҳоли. Дар ҳоле, ки омилҳои дигар низ метавонанд ба ташаккул ва рушди бозори бизнес-хизматрасониҳо таъсир расонанд, ба назар чунин менамояд, ки намунаҳои ҷамъовариҳои маҳорат, ки ҳадди ақал дар тӯли 40 соли охир дар ИМА вучуд доштанд, дар рушди як ширкати баркамол ва баландихтисос нақши муҳим бозиданд.

Азбаски малакаҳои назаррас барои расонидани бизнес-хизматрасониҳо талаб карда мешаванд, кишварҳое, ки аксарияти коргарони донишманд доранд, барои рушди бахши бизнес-хизматрасониҳо мавқеи хуб доранд [9, с.64].

Дар баробари ин, дар навбати худ, соҳаи рушдёфта ва самараноки бизнес-хизматрасониҳо манбаи асосии ҳосилнокии меҳнат ва рушди иқтисодиёт мебошад. Ҳамин тавр, таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки давлатҳои Осиё бояд барои баланд бардоштани сатҳи маориф тадбирҳо

андешанд, то рушди баланди соҳаи бизнес-хизматрасониҳо таъмин карда шавад.

Пас аз табдили бозор, бизнес-хизматрасониҳо омили муҳимми ғаёлияти корхонаҳо ва ташкилотҳои Русия гардид. Ҳиссаи кормандони ширкатҳои бизнес-хизматрасониҳо дар Федератсияи Русия аз 3,3% дар соли 2014 тақрибан то 14,3% дар соли 2022 афзоиш ёфтааст [7, с.96].

Ҳарчанд ин рақам нисбат ба кишварҳои аврупоӣ хеле паст аст, ин аз дурнамои рушди ин соҳа дар Федератсияи Русия шаҳодат медиҳад.

Дар нашрияҳои омили Русия тақрибан ҳама намуди бизнес-хизматрасониҳо ҳанӯз инъикос наёфтааст. Гарчанде ки баъзе аз онҳо дар «Таснифи умумирусиягии ғаёлияти иқтисодӣ» масалан, аудит, хизматрасонии муҳандисӣ, таблиғ ва хизматрасонии ҷалбкунӣ қайд карда шудаанд. Ассотсиатсияҳои дигар дар доираи хизматрасонӣ барои корхонаҳо ё барои шахсони воқеӣ мебошанд. Дар асоси тақсмоти нишондиҳандаҳои рушди бизнес-хизматрасониҳо дар доираи таснифи умумирусиягӣ тасвири таҳрифшуда оварда шудааст.

Омилҳои асосии шароити рушди бахши бизнес-хизматрасониҳо дар Федератсияи Русия афзоиши аҳаммияти ин хизматҳо барои истеҳсоли мол ё пешниҳоди хизматҳои дигар, тағйирот дар сохтори моликият, афзоиши талабот ба хизматрасонӣ, мусоидат ба рушди технологияҳои нав, васеъ намудани номгуӣ онҳо, хоҳиши корхонаю ташкилотҳо барои баланд бардоштани рақобатпазирии молу хизматрасониҳои худ бо роҳи кам кардани арзиши истеҳсолот, баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат, афзоиши сармоягузорӣ ба илм, ҷолибияти рушди бизнес-хизматрасониҳо ва ғайраҳо мебошанд [10, с.245].

Проблемаҳои рушди соҳаи бизнес-хизматрасониҳо дар Федератсияи Русия, инҳоянд:

- гаронии нархи бизнес-хизматрасониҳо аз сабаби набудани рақобат дар ин бахш;

- рушди ноустувори саноат ё ноустувории истеҳсолот, ки афзоиши талабот ба бизнес-хизматрасониҳои дорои хусусияти истеҳсолиро кафолат намедиҳад;

- набудани тавачҷуҳои субъектҳои хоҷагидор ба мақсаднок будани истифодаи бизнес-хизматрасониҳо дар натиҷаҳои кор.

Пас аз Федератсияи Русия, дар байни кишварҳои ИДМ модели бомуваффақияти ташаккул ва рушди бозори бизнес-хизматрасониҳо барои Беларус ва Ҷумҳурии Қазоқистон хос аст. Шартҳои зарурии рушди бозори бизнес-хизматрасониҳо дар Ҷумҳурии Беларус иқтидори эҷодшудаи иҷтимоию иқтисодӣ ва кадрӣ, паҳнкунии ғаёли технологияҳои иттилоотӣ ва бартарҳои иқтисоди миллӣ мебошанд, ки имкон медиҳанд динамикаи доништалабро афзоиш диҳанд.

Дар Ҷумҳурии Беларус монетаи асосии рушди бозори бизнес-хизматрасониҳо талаботи маҳдуди корхонаҳои давлатӣ мебошад, ки дар онҳо бисёр бизнес-хизматрасониҳо ҳамчун вазифаҳои дохилии корхона

тасниф карда мешаванд, бинобар ин, онҳо кӯшиш мекунанд, ки ба аудити дохилӣ машғул шаванд. Ба ғайр аз ин, ғангоми интихоби провайдерҳои хизматрасонӣ афзалият ба сохторҳои хусусӣ, ғайридавлатӣ дода мешавад, ки ин ба сифат ва нарх таъсири манфӣ мерасонад. Набудани системаи самараноки бозор ба ташаккул ва рушди сегменти миллии бизнес-хизматрасониҳо дар Беларус ҳалал мерасонад. Намудҳои маъмултарини бизнес-хизматрасониҳо дар Беларус хизматрасониҳои машваратӣ мебошанд. «Дар Ҷумҳурии Беларус зиёда аз 20 ширкати консалтингӣ фаъолият мекунанд. Тибқи таснифоти дар стандарти аврупоии сифат қабулшуда 84 намуди хизматрасонии машваратӣ мавҷуд аст, ки аз онҳо 20 намуди он дар Беларус талабот ба ҳисоб меравад» [5, с.67].

Мавқеи мусоиди геоиктисодии Беларус барои рушди хизматрасонии логистикӣ шароити хуб фароҳам меорад. "Ин ба мавқеи мусоиди геоиктисодии кишвар дар чорроҳаи роҳи оҳан ва шоҳроҳҳо, системаҳои кубурҳои газу нафт, системаҳои коммуникатсионӣ байни Аврупои Ғарбӣ, минтақаҳои Русия, кишварҳои Осиё асос ёфтааст" [2, с.29]. Аммо ин потенциал аз ҷониби Беларус ҳанӯз пурра истифода намешавад, зеро марказҳои логистикӣ баландтехнологӣ, ки қодиранд доираи васеи бизнес-хизматрасониҳои доништалабро пешниҳод кунанд. Илова бар ин, аксари корхонаҳо интиқоли борҳоро бо мошинҳои шахсии худ бидуни муроҷиат ба хизматрасонии марказҳои муносири технологияи логистикӣ анҷом медиҳанд. Ҳамзамон, норасоии таҷҳизоти замонавӣ ва ҷой барои ниғадории молҳо мутобиқи стандартҳои аврупоӣ, маҳсулоти барномавӣ, ки ҷараёни бор ва ҳаракати нақлиётро муносиб мегардонанд. Ҷумҳурии Беларус мувофиқи нишондиҳандаҳои логистикӣ LPI дар соли 2021 дар ҷои 105-ум қарор дошт, дар ҳоле ки дар соли 2014 кишвар зинаи 99-умро ишғол кард [4, с.53].

Ҳамин тариқ, мо метавонем хулоса барорем, ки Ҷумҳурии Беларус барои рушди баъзе намудҳои бизнес-хизматрасониҳо, ки ба хусусиятҳои миллии ин кишвар хосанд, аллакай шароити ибтидоиро фароҳам овардааст.

Дар Ҷумҳурии Қазоқистон дар байни навъҳои муҳимтарини бизнес-хизматрасониҳо, хизматрасонии касбӣ дар соҳаи муҳандисӣ, консалтингӣ, баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудиторӣ бештар инкишоф ёфтааст. Қисми асосии содироти бизнес-хизматрасониҳо хизматрасониҳои техникӣ марбут ба тиҷорат, хизматрасониҳои машваратии идоракунӣ ва дигар бизнес-хизматрасониҳо мебошанд. Дар муқоиса бо Русия, дар ин ҷо хизматрасонии хусусияти илмӣ-таҳқиқотидошта камтар рушд кардааст.

Нисфи даромади бизнес-хизматрасониҳо дар Қазоқистон аз содироти хизматрасониҳои меъморӣ, муҳандисӣ ва дигар хизматрасониҳои техникӣ ба даст меояд. Дар ҷои дуюм хизматрасониҳо дар соҳаи лизинги оперативӣ қарор доранд. Қазоқистон дар байни

кишварҳои минтақа содиркунандаи асосии бизнес-хизматрасониҳо ба Русия ва Чин мебошад.

Омӯзиши таҷрибаи кишварҳои пешрафта, инчунин бархе аз кишварҳои ИДМ дар рушди соҳаи бизнес-хизматрасониҳо нишон медиҳад, ки айни замон самтҳои бизнес-хизматрасониҳо омили асосии рушди иқтисодӣ дар эҷоди инноватсияҳо дар ин кишварҳо шудааст. Агар кишварҳои мутараққӣ барои рушди доираи васеи бизнес-хизматрасониҳо тамоми шароити заруриро дошта бошанд, пас кишварҳои рӯ ба тараққӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар кишварҳои ИДМ барои рушди соҳаи зехнӣ ва ё сатҳи касбии бизнес-хизматрасониҳо, ба мисли машваратдиҳӣ тамоми имкониятҳо мавҷуд мебошад, зеро нақши ин намудҳои хизматрасониҳо дар марҳилаҳои ибтидоии саноатикунонии мамлакат хеле калон мебошад. Илова бар ин, бо афзоиши сармоягузориҳо ба дигар намуди хизматрасониҳо ва соҳибкории инноватсионӣ, кишварҳои минтақа метавонанд барои гузаштан ба пешниҳоди онҳо дар дохили иқтисоди миллӣ бо мақсади кам кардани ҳаҷми воридоти бизнес-хизматрасониҳо ва танзими мувозинати тиҷорат шароити заруриро фароҳам оваранд.

Адабиёт

1. Демидов, Л.С. Сфера услуг в постиндустриальной экономике / Л.С. Демидов // Мировая экономика и международные отношения. – М.: ФГБУ Российская академия наук, 1999. – №2. – С. 24-32.
2. Жукова, К.И. Развитие сегмента деловых знаниеемких услуг в Республике Беларусь / К.И. Жукова // Вестник полоцкого государственного университета. Серия D. – Минск, 2015. – №6. – С.29-32.
3. Зименков, Р. И. Аутсорсинг в практике американских корпораций / Р.И.Зименков // США и Канада: экономика, политика, культура. – М.: Российская академия наук. Том: 49. - 2019. - №6. - С.54-80.
4. Зорина, Т. Логистический рейтинг 2022: лидеры и аутсайдеры / Т. Зорина, Ю. Трухан // Наука и инновации. – Минск: Издательский дом «Белорусская наука». - 2022. - №2 (192). – С. 51-55.
5. Ковалькова, Ю. Развитие консалтинга на белорусском рынке услуг / Ю. Ковалькова // Маркетинг: идеи и технологии. – Минск. - 2014. – № 3(63). – С.67-72.
6. Рейтинги давлатҳо оид ба давомнокии таҳсил [захираҳои электронӣ]. - URL: <https://gtmarket.ru/ratings/networked-readiness-index/networked-readiness-index-info#tajikistan>. (санаи муроҷиат: 16.09.2023).
7. Россия в цифрах 2022. Краткий статистический сборник. – М.: 2022. – С.96 [электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://issek.hse.ru/mirror/pubs/share/749756927.pdf> (дата обращения: 9.04.2023 г.).
8. Сулаймонзода, Ш.Ф. Афзалиятҳои иқтисодиёти рақамӣ дар рушди бизнес-хизматрасонӣ дар шароити муосир / Ш.Ф. Сулаймонзода, М.А. Самиев // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – № 3(27). – С. 124-130. – EDN YYIIWG.
9. Сулаймонзода, Ш.Ф. Рушди бизнес-хизматрасонӣ дар шароити гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ ва ҳукумати электронӣ / Ш.Ф. Сулаймонзода, А.Н. Нурализода // Идоракунии давлатӣ. – 2021. – № 4-1(53). – С. 63-72. – EDN VDVVZA.
10. Сулаймонов, Ш.Ф. Инновационные тенденции в сфере бизнес-услуг / Ш.Ф. Сулаймонов, В.В. Смирнов // Фундаментальные и прикладные исследования в области управления, экономики и торговли: Сборник трудов научной и учебно-практической конференции. В 3-х частях, Санкт-Петербург, 06–07 июня 2017 года. Том

Часть 3. – Санкт-Петербург: Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования "Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого", 2017. – С. 243-249. – EDN YSUPYX.

11. Худойбердиев, Д. М. Субъекты мирового хозяйства: интеграционные объединения мира / Д. М. Худойбердиев // Актуальные проблемы развития экономики в современных условиях : материалы международной научно-практической конференции, Москва, 11 апреля 2018 года. – Москва: Издательство Современного гуманитарного университета, 2018. – С. 252-257.

12. Business Services Quarterly update Q2 2022.London. Deloitte Corporate Finance LLC.25p. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/xa/Documents/corporate-finance/us-dcf-business-services-update-q2-2022.pdf> (дата обращения: 22.04.2023г.).

13. European Commission Enterprise and Industry Newsletter. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/enterprise/newsroom/cf/itemdetail.cfm?item_id=7446&Lang=en&tpa_id=0&displayType=news&nl_id=1036 (дата обращения: 9.04.2022 г.).

14. Rebecca R. Professional & business services sector creating further demand and growth outside London/ R. Rebecca, B. Chloe // BEIS Research Paper Number 2020/006. – London: 2022. – P.6.

УДК: 339.138 (575.3)

МУКАММАЛГАРДОНИИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ СУҒУРТАВӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Тагоева Робиямоҳ Гулмуродовна – н.и.и., дотсенти кафедраи андоз ва суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: robiyamoh@inbox.ru. Тел.: 907511201

Дар мақола хусусиятҳои хоси хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, соҳаҳои суғурта ва суғуртаи таваккалҳои шахсӣ, амвол ва масъулиятро ошкор менамояд. Баррасӣ мешавад, ки суғурта дар иқтисоди ҳар як кишвар нақши хеле муҳим мебозад ва яке аз воситаҳои асосии ҳимоят хавфҳои молиявӣ дар натиҷаи ҳодисаҳои гайричашидодӣ, аз қабili сӯхтор, дуздӣ, обхезӣ, офатҳои табиӣ ва гайра мебошад. Унсурҳои асосии объектҳои муносибатҳои суғурта, аз қабili ташикили фондҳои суғуртавӣ барои ҷуброни зарари аз офатҳои табиӣ расонидашуда, масъулияти ташиклоти суғурта барои зарари расонидашуда, азнавтасимкунӣ ё баробаркунии зарар ҳам дар ҳудуди муайяни худ ва ҳангоми рӯй додани ҳодисаҳои суғуртавӣ ва ҳифзи манфиатҳои суғуртакунандагон дар иқтисодиёти миллиро дар бар мегирад.

***Калидвожаҳо:** хизматрасониҳои суғуртавӣ, соҳаҳо, шахсӣ, амвол, масъулият, воситаҳои асосӣ, ҳифзи манфиатҳо, объектҳои суғурта.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СТРАХОВЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Тагоева Робиямоҳ Гулмуродовна – к.э.н., доцент кафедры налога и страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 907511201. E-mail: robiyamoh@inbox.ru

В данной статье раскрываются особенности страховых услуг в Республике Таджикистан, приводятся отрасли страхования и страхования рисков, связанные с личным имуществом и ответственностью. Рассмотрено, что страхование играет очень важную роль в экономике любой страны и является одним из основных средств защиты от финансовых потерь из-за непредвиденных событий, таких как пожар,

кража, наводнение, стихийные бедствия и т.д. Автором показаны основные элементы объектов страховых отношений как создание специальных фондов для возмещения ущерба, причиненного стихийными бедствиями, ответственность страховой организации за причиненный ущерб, перераспределение или уравнивание ущерба, как в пределах своей территории, так и во время наступления страховых событий и защита интересов страховщиков в национальной экономике страны.

Ключевые слова: страховые услуги, отрасль, личный, имущественный, ответственный, основные средства, защита интересов, страховые объекты.

IMPROVING INSURANCE SERVICES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Tagoeva Robiyamokh Gulmurodovna - candidate of economic Sciences, Associate Professor of the Department of Tax and Insurance, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, address Nakhimov, 64/14. Email: robiyamoh@inbox.ru. Phone: 907511201.

This article reveals the features of insurance services in the Republic of Tajikistan, the insurance industry and insurance of risks associated with personal, property and liability are carried out. It is considered that insurance plays a very important role in the economy of any country and is one of the main means of protection against financial losses due to unforeseen events such as fire, theft, flood, natural disasters, etc. The main elements of the objects of insurance relations are shown, such as the creation of special funds for compensation of damage caused by natural disasters, the responsibility of the insurance organization for the damage caused, to redistribute or equalize the damage both within its territory and during the occurrence of insurance events and the protection of the interests of insurers in the modern economy.

Key words: insurance services, industries, personal, property, responsible, fixed assets, protection of interests, insurance objects.

Суғурта дар иқтисодиёти ҳар як кишвар нақши хеле муҳимро мебозад ва яке аз воситаҳои асосии муҳофизат аз талафоти молиявӣ дар натиҷаи рӯй додани ҳодисаҳои ғайричашидошт, аз қабili сӯхтор, дуздӣ, обхезӣ, офатҳои табиӣ ва ғайра мебошад.

Суғурта ин ҷараёни ҷуброни зарари шахсони воқеӣ ё ҳуқуқӣ аз ҳисоби маблағҳои фонди суғурта ва дар ихтиёри ташкилоти суғуртабуда аст, ки аз ҳисоби иштирокчиёни муносибатҳои суғуртавӣ ҷамъоварӣ шудааст. Одатан, талафот дар натиҷаи омилҳои харобиовари инсон ва табиат ба амал меояд, ки зарари калон мерасонад ва аз тарафи инсон идора карда намешавад ва бинобар ин, боиси масъулияти шаҳрвандӣ намегардад. Дар ин сурат зарурати суғурта ба миён меояд.

Дар баробари инкишофи муносибатҳои бозорӣ, нақши суғурта дар такрористехсолкунии ҷамъиятӣ низ меафзояд, ташкилотҳои суғуртавии саҳомӣ ба суғуртаи давлатӣ алтернатива пайдо мекунамд, ҳаҷми хизматрасонии суғурта низ меафзояд. Бозори суғурта тадриҷан ташаккул меёбад, дар ҳолате ки афзалияти бештар ба намуди суғуртаи ҳатмӣ дар баъзе бахшҳои суғурта нигоҳ дошта мешавад, инчунин ба намудҳои суғуртаи ихтиёрӣ низ талабот мавҷуд аст.

Дар бозори суғурта ҳангоми тартибдиҳии шартномаи суғурта муносибатҳои суғуртавӣ ба вучуд меоянд, ки унсури асосии бозори суғурта мебошанд.

Бозори суғурта муҳити мушаххасест, ки бо муносибатҳои иқтисодӣ асос ёфтааст, ки дар он хариду фурӯши маҳсулоти суғурта объекти талабот ва пешниҳод қарор дорад. Барои таъмини давомнокии раванди такрористехсолӣ тавассути пардохти ҷуброни суғурта ба шахсони аз ҳодисаҳои суғурта зарардида ва дар ҳолати ба амал омадани ҳолатҳои номусоиди ғайриҷашмдошт бозори суғурта зарур аст. Муносибатҳои пулиеро, ки бо ташаккул ва тақсимкунии фонди суғуртавӣ вобастаанд, ки зарари ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ расонидашударо меپӯшонанд.

Таҳқиқотчиён дар назарияи худ таъмини суғуртавиرو дар ҳолати рӯй додани ҳодисаҳои суғурта нишон дода, зарурати суғурта ҳамчун механизми ёрии молиявӣ ба зарардидагон аз офатҳои табиӣ ё дигар ҳодисаҳои тасодуфӣ иброз намуданд. Ин назария асоснок карда шудааст, зеро вазифаи асосии суғурта ин расондани ёрии моддӣ ба зарардидагони ҳодисаҳои суғурта мебошад.

Ба андешаи мо, дар муносибатҳои суғуртавӣ ду тараф иштирок мекуданд: суғурташавандае, ки шахсони воқеӣ ё ҳуқуқӣ мебошанд ва суғуртакунандае, ки аз ҷониби ширкати суғурта баромад мекунад. Суғуртакунанда шахси ҳуқуқие мебошад, ки барои пешбурди фаъолияти суғуртавӣ дорои иҷозатномаи махсус мебошад, ки мутобиқи қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дода шудааст. Вазифаи асосии суғуртакунанда бастанӣ шартнома аз рӯйи ҳамаи намудҳои суғурта мебошад, онҳо ба фаъолияти истхсолӣ, тиҷоратӣ, миёнаравӣ, бонкӣ машғул шуда наметавонанд.

Соҳибони полис шахсони ҳуқуқӣ ё воқеие мебошанд, ки бо суғуртакунанда шартномаи суғурта мебанданд ва ҳангоми фаро расидани ҳодисаҳои суғурта ҳуқуқи гирифтани ҷуброни суғуртавиرو доранд. Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти суғурта», аз соли 2021 суғуртакунандагон шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ҚСҚ, муассисаҳои хизматрасонӣ буда метавонанд.

Ҳамин тариқ, суғурта шартномаест, ки дар он уҳдадорихои ширкати суғурта, пардохти ҷуброни суғурта ё маблағи суғуртаи зарари расонидашуда ва уҳдадорихои суғурташаванда дар муҳлатҳои муқаррарнамудаи шартномаи суғурта, инчунин пардохти мукофоти суғуртавиرو дар бар мегирад. Умуман, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар бозори хизматрасонии суғурта чи дар дохили кишвар ва чи дар хориҷа шартномаи суғурта бо хоҳиши суғурташаванда ба таври хаттӣ баста мешавад ва ё баъзан бо созишномаи шифохӣ амал мекунад.

Муносибатҳои суғуртавӣ аввал байни суғурташаванда ва суғуртакунанда ҳангоми бастанӣ шартномаи суғурта ба вуҷуд меоянд. Ҳангоми рӯй додани ҳодисаи суғуртавӣ ширкати суғурта маблағи зарарро муайян карда, ба суғурташуда онро пардохт менамояд, шартномаи суғурта аз нав барқарор карда мешавад, яъне муносибатҳои суғуртавӣ даврагӣ ба роҳ монда мешаванд.

Барои тасдиқи шартномаи суғуртавӣ баъди супурдани ҳаққи суғуртавӣ ба соҳиби объекти суғурта полиси суғурта дода мешавад, ки дар он ҳуқуқу уҳдадориҳои ҳар ду тараф нишон дода мешавад. Лаҳзаҳои муҳимми инкишофи муносибатҳои суғуртавӣ объекти суғурта мебошад, ки ба намудҳо ва дигар қисмҳои суғурта низ вобаста аст.

Унсурҳои асосии объектҳои муносибатҳои суғурта, ки аз як қатор равандҳои зарурӣ иборатанд:

а) амволе, ки ба сектори давлатӣ тааллуқ дорад, мутаносибан субъектҳои давлат ва муассисаҳои он мебошанд;

б) манфиатҳои моликияти сектори кооперативии иқтисодиёт, ки субъектҳои он кооперативҳо мебошанд;

в) амволе, ки новобаста аз шакли моликият ба субъектҳо ба иҷора дода мешавад;

г) моликияти хусусӣ. Ин раванд дар Тоҷикистон ҳале инкишоф ёфтааст, ки субъектҳои он соҳибкорони хусусӣ мебошанд;

ғ) манфиатҳои амволии корхонаҳои муштарак, ки субъектҳои онҳо шарикони корхонаҳои муштарак мебошанд;

д) манфиатҳои амволии бахши хусусӣ, ки субъектҳои онҳо шаҳрвандони Тоҷикистон мебошанд.

Дар суғуртаи шахсӣ объекти суғурта ҳаёт ва саломатии суғурташуда, яъне манфиатҳои молу мулкӣ мебошанд, ки бо умр дидани суғурташаванда то синни муайян ё муҳлати суғурта, бо марги суғурташуда, бо расонидани зарар ба суғурташуда вобастаанд. Объекти суғуртаи масъулият манфиатҳои молу мулкӣ мебошанд, ки бо уҳдадориҳои ҷуброни зарари ба шахсони сеюм расонидашуда алоқаманданд.

Яке аз унсурҳои асосии муносибатҳои суғуртавӣ уҳдадориҳои ширкати суғурта мебошад, яъне пардохти суғурта, ки дар он суғуртакунанда, мувофиқи шартномаи суғурта баста шуда, барои суғуртаи ихтиёрӣ ё мувофиқи қонунгузорӣ барои суғуртаи ҳатмӣ мегузаронад. Дар полиси суғурта маблағи суғурта муайян карда мешавад, яъне мукофоте, ки ба суғурташаванда дода мешавад. Дар муҳлати амали шартномаи суғурта пардохти суғуртавӣ барои суғуртаи шахсӣ ба таври пардохти яқвақта ва ё қисм-қисмро дар бар мегирад.

Дар ҳолати напардохтани ҳаққи суғуртавӣ шартномаи суғурта бекор карда мешавад. Маблағи суғурта барои суғуртаи ҳатмӣ мувофиқи талаботи қонунгузориҳои соҳа ва барои суғуртаи ихтиёрӣ бо созиши тарафҳо муқаррар карда мешавад. Масъулияти ширкати суғурта ин муайян кардани андозаи зарар ва пардохти ҷуброни суғуртаро ҳангоми рӯй додани ҳодисаи суғуртавӣ мутобиқи шартномаҳои суғуртаи амвол муайян намуда, баъди осеббинӣ ё дар сурати ғавти шахси суғурташуда ба сифати маблағи суғурта аз рӯйи шартномаҳои суғуртаи шахсӣ дар бар мегирад. Маблағи мукофоти суғуртавӣ ва маблағи пардохт ба маблағи суғурта вобаста аст.

Дар суғуртаи амвол маблағи суғурта аз рӯйи арзиши аслӣ муайян карда мешавад, молу мулк, ки барои суғурта қабул карда мешавад ва он набояд аз арзиши объекти суғурта зиёд бошад. Дар суғуртаи шахсӣ маблағи суғурта, ки бо созишномаи байни ширкати суғурта ва суғурташаванда мустаҳкам мешавад, бе ягон маҳдудиятҳо гузаронида мешавад.

Объекти суғурта – амвол ё манфиати молумулкӣ, ки дар асоси он шартномаи суғуртавӣ баста шудааст, ки хилофи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон нест ва суғуртакунанда уҳдадорӣҳои дар шартномаи суғурта пешбинишударо ба зимма дорад. Ҷуброни суғурта маблағи пулиест, ки ташкилоти суғуртавӣ ҳангоми фаро расидани ҳодисаи суғурта ба суғурташуда пардохт мекунад ва аз маблағи суғуртавии объекти суғурта вобаста аст.

Дар баробари ин, суғурта бо унсурҳои асосии зерин тавсиф карда мешавад:

1. Таъсиси фондҳои махсус барои ҷуброни зарари офатҳои табиӣ.
2. Масъулияти ташкилоти суғурта барои зарари расонидашуда.
3. Ҳангоми рӯй додани ҳодисаҳои суғуртавӣ азнавтақсим кардан ё баробар кардани зарар ҳам дар ҳудуди худ ва ҳам аз рӯйи вақт.
4. Ҳимояи манфиатҳои суғуртакунандагон.
5. Ҷалби маблағҳои муваққатан озод ба сармоягузорӣ барои рушди иқтисоди кишвар.
6. Муносибати зич байни суғурташаванда ва ширкати суғурта.

Бо рушди бозори хизматрасониҳои суғурта, суғуртакунандагон метавонанд аз шакли худсуғуртакунӣ даст кашанд ва барои гирифтани суғуртаи кафолатнок аз хизматҳои ширкатҳои суғурта истифода намуда ва захираҳои молиявӣ, ки ба истеъмол равона карда шудаанд, бароварда мешаванд. Илова бар ин, дорандаи полиси суғуртаи ҳаёт метавонад тавассути харидани чунин маҳсулоти суғуртавӣ, талаботи худро қонеъ кунад.

Бо пешрафти иқтисодӣ бозори суғурта низ инкишоф меёбад, вале дар айни замон суғурта ҳифзи манфиатҳои аъзоёни ҷамъиятро пурра амалӣ намегардонад. Барои ин бояд ба методологияи суғурта диққати махсус дода шавад, ки зарурати таъсиси механизмҳои пурқуввати ҳифзи иҷтимоӣю иқтисодии субъектҳоро пурра инъикос мекунад. Ин далели он аст, ки муносибатҳои суғурта механизми иҷтимоӣю иқтисодӣ мебошанд, бинобар ин рушди бозори суғуртаро таҳлил намуда, механизми тақмили муносибатҳои суғуртаро таҳия кардан зарур аст.

Ҳамин тавр, муносибатҳои суғуртавӣ қисми таркибии муносибатҳои истеҳсолӣ буда, қадимтарин категорияи муносибатҳои иҷтимоӣю иқтисодии байни одамон мебошанд. Муносибатҳои суғуртавӣ системаи муносибатҳои иқтисодӣест, ки ташкилдиҳии фондҳои суғуртавино барои ҳифзи манфиатҳои молу мулкӣ ва шахсии шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҳангоми рӯй додани ҳодисаҳои суғурта ба роҳ мемонад.

Мақсади асосии суғурта расонидани кумаки молиявӣ ба шахрвандон ва субъектҳои иқтисодии зарардида дар ҳолати рӯй додани ҳодисаи суғуртавӣ мебошад ва он бевосита ба таваккал вобаста аст, бинобар ин яке аз вазифаи асосӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин ҳолат, ҳангоми рух додани ҳодисаи суғурта, захираҳои пулӣ байни иштирокчиёни бозори суғурта азнавтақсим карда мешаванд. Дар ин маврид омили асосӣ таваккал буда, бо ҳодисаҳои фавқулода ва талафоти молиявӣ алоқаманд аст, ки он дорои унсурҳои асосии зерин мебошад:

- таваккал ҳамчун унсури муҳимми суғурта ногаҳон пайдо мешавад, бинобар ин зарурати харидани полиси суғурта ба миён меояд;

- хавф характери тасодуфӣ дошта, вақти сар задани он, дараҷаи nobудшавӣ ба суғурташаванда ва ё суғуртакунанда маълум нест, бинобар ин онро таваккал меноманд;

- таваккал бояд барои баҳисобгирии оморӣ дастрас бошад, то ки дараҷа ва андозаи зарари расонидашуда муайян карда шавад, бинобар ин барои ташкили фонди суғурта бе маълумоти оморӣ муайян кардани маблағи зарурӣ, яъне ҷуброни суғуртавӣ имконнопазир аст. Дар ин ҳолат шахс хавфи аз даст додани молу мулк, саломатӣ ва даромад пайдо мешавад ва ба чораҳои муҳофизатӣ, яъне суғурта ниёз дорад. Фонди суғурта – маблағи суғуртакунандагоне, ки барои рӯёнидани зарар пешбини шудаанд. Вай яке аз унсурҳои асосии такрористеҳсоли ҷамъиятӣ буда, бо истеҳсолот алоқаи зич дорад ва барои пӯшонидани зарари моддӣ, ки дар натиҷаи офатҳои табиӣ бармеояд, пешбинӣ шудааст ва унсури асосии инфрасохтори бозори суғурта мебошад.

Аз ҳисоби захираҳо фонди суғуртаи мутамарказ ташкил карда шуда, барои пӯшонидани зарари моддӣ, расондани ёрии моддӣ ба хоҷагӣҳое, ки аз ҳодисаҳои суғурта зарар дидаанд, пардохт карда мешавад. Шакли сеюми фонди суғурта аз дигар шаклҳо хеле фарқ мекунад. Хароҷоти ин фонд ба таври қатъӣ таҳти назорат гирифта, танҳо ба иштирокчиёни фонди суғуртавӣ дода мешавад ва он аз ҳисоби ҳаққи суғуртавии иштирокчиёни суғурта, яъне корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо ва шахрвандони алоҳида ташкил карда мешавад. Бо афзоиши рақобат устуворӣ ва эътимоднокии бозори суғурта мунтазам меафзояд, як қисми иштирокчиёни бозори суғурта рушд ёфта ва бозътимодтар шуда, қисми дигараш аз фаъолият бозмондааст. Бозори муосири суғурта, аз як тараф, пӯшонидани зарари моддиро ба суғуртакунандагон кафолат дода бошад, аз тарафи дигар, ҳамчун танзимгари маблағҳои ширкати суғуртавӣ ва қонеъ гардонидани эҳтиёҷот баромад мекунад.

Ҷаҳонишавӣ, ки тамоюли асосии иқтисоди муосири ҷаҳонӣ буда, ба соҳаи суғурта низ таъсир мерасонад ва ҳамчун системаи молиявии ҷаҳонӣ, дар инкишофи бозори суғуртаи ҷаҳонӣ зохир мегардад, дар мамлакати мо дар инкишоф ва ташаккули суғуртаи ватанӣ осори худро гузоштааст. Барои асоснокунӣ нишондиҳандаҳои асосии бозори суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистонро дида мебароем.

Чадвали 1. - Сохтори иштирокчиёни касбии бозори суғурта дар солҳои 2021-2022 (бо воҳид)

	2021	2022	Тағйирот (+/-)
Ширкатҳои суғуртавӣ	19	16	-3
Ширкатҳои суғуртавии давлатӣ	2	1	-1
Ширкатҳои суғуртавии ғайридавлатӣ	17	15	-2
Филиалҳои ширкатҳои суғуртавӣ	72	67	-5

Манбаъ: маълумоти Идораи назорати суғуртаи назди БМТ барои соли 2022. 30.08.2023_Sharh_solonai_2022.tj.pdf.pdf.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 31 декабри соли 2022 пешниҳоди хизматрасониҳои суғуртавӣ аз ҷониби 16 ташкилоти суғуртавӣ амалӣ карда мешавад, ки аз онҳо 1 ададро ташкилоти суғуртавии давлатӣ (дар шакли КВД) ва 15 ададро ташкилотҳои суғуртавии ғайридавлатӣ ташкил додаанд. Шумораи онҳо нисбат ба соли 2020 бинобар сабаби ба бозори суғуртаи кишвар воридшавии 3 адад ташкилоти суғуртавии наваъсиси ҶДММ “ДС Суғурта”, ҶСП ТС “Паймон Иншуренс” ва ҶДММ «ТС Бима Ҳаёт» ва қатъ гардидани амали иҷозатномаи КВДС «Тоҷиксармоягузор», ҶДММ “Маркази дастгирии суғуртаи мутақобила”, ҶСП «ТС Кафил», ҶДММ «ТС Боварӣ» ва ҶДММ «ТС Меҳрубон» 5 адад тағйир ёфтааст. Филиалҳои иштирокчиёни касбии бозори суғуртаи кишвар бошанд, дар давраи ҳисоботӣ 72 ададро ташкил намуда, нисбат ба соли гузашта 5 адад кам гаштаанд. Раванди мазкур аз ҳисоби кам гардидани филиалҳои ғайрифайзоли КВД “Тоҷиксуғурта” ба амал омадааст.

Дар давраи ҳисоботӣ фаъолияти КВДС «Тоҷиксармоягузор», ҶДММ “Маркази дастгирии суғуртаи мутақобила”, ҶСП «ТС Кафил», ҶДММ «ТС Боварӣ» ва ҶДММ «ТС Меҳрубон» вобаста ба риоя нагардидани талаботи қонунгузори соҳаи суғурта бо роҳи бекор кардани иҷозатнома қатъ гардид.

Инчунин, бо дарназардошти ҳулосаи манфии мақоми назорати суғуртавӣ нисбат ба фаъолияти КВДС “Тоҷиксармоягузор”, ки ба камбудии ҷиддӣ роҳ додааст ва ҳамзамон талаботи Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 марти соли 2020, №211 “Дар бораи андозаи ҳадди ақали сармояи (фонди) оинномавии ташкилотҳои суғуртавӣ (азнавсуғуртакуни)”-ро иҷро накардааст.

Чадвали 2. - Саҳмиядорони иштирокчиёни касбии бозори суғурта

№	Номи ташкилотҳои суғуртавӣ	Сармояи оинномавӣ (сомонӣ)
1.	КВД «Тоҷиксуғурта»	10 000 000,0
2.	ҶДММ «ТС «Муин»	3 474 430,0
3.	ҶДММ «ТС «Меҳнат»	2 000 000,0
4.	ҶДММ «ТС Эсхата Суғурта»	2 000 000,0

5.	ЧДММ ТСА «Спитамен Иншуренс»	90 269 242,0
6.	ЧДММ «ТС Итминон»	2 000 000,0
7.	ЧДММ «ТС Бима»	3 000 000,0
8.	ЧДММ «ТС Бима Ҳаёт»	5 000 000,0
9.	ЧДММ «Суғурта Шарк»	2 000 000,0
10.	ЧДММ «Суғуртаи Тоҷик ва Чин»	2 000 000,0
11.	ҚСП «ТС «Суғуртаи аввалини миллӣ»	127 189 400,0
12.	ЧДММ «Суғуртаи асри 21»	4 319 832,0
13.	ЧДММ «ТС Сипехр»	2 000 000,0
14.	ЧДММ «ТС Такаффул»	2 000 000,0
15.	ЧДММ «ДС суғурта»	10 000 000,0
16.	ҚСП ТС «Паймон Иншуренс»	12 000 000,0

Манбаъ: маълумоти Идораи назорати суғуртаи назди БМТ барои соли 2022.
30.08.2023_Sharh_solonai_2022.tj.pdf.pdf.

Дороиҳои ташкилотҳои суғуртавии кишвар, дар маҷмӯъ, дар соли 2021 ба 527,3 млн сомонӣ баробар гардида, дар муқоиса ба соли гузашта ба маблағи 114,9 млн сомонӣ (27,9%) зиёд мебошад. Ин афзоиш асосан дар натиҷаи зиёд гардидани дороиҳои ҚСП “ТС “Суғуртаи аввалини миллӣ” дар ҳаҷми 52,4 млн сомонӣ, ЧДММ “ТС Бима” дар ҳаҷми 9,6 млн сомонӣ, ЧДММ “ТС Боварӣ” дар ҳаҷми 6,9 млн сомонӣ, инчунин аз ҳисоби ба бозори суғуртаи ҷумҳурий воридшавии ташкилотҳои суғуртавии навтаъсиси ҚСП ТС “Паймон Иншуренс” ва ЧДММ “ДС суғурта” бо ҳаҷми умумии 40,3 млн сомонӣ сармояи оинномавӣ ба амал омадааст.

Дар умум, саҳми дороиҳои низоми суғурта нисбат ба дороиҳои умумии низоми молиявии кишвар дар давраи ҳисоботӣ ба 1,9 фоиз баробар шуда, нисбат ба ММД 0,5 фоизро ташкил дод [7].

Бояд қайд намуд, ки яке аз нишондиҳандаҳои асосии бозори суғурта, пардохти миёнаи суғурта ба ҳар сари аҳоли мебошад. Соли 2005 дар бозори суғурта ин нишондод 3,65 сомони ро ташкил дода, афзоиш дар соли 2021 29,03 сомони ро ташкил дод. Бешубҳа, дар робита ба рушди муносибатҳои бозорӣ, коҳишёбии саҳми сохторҳои давлатӣ, талабот ба хизматрасониҳои суғурта меафзояд, тараққии соҳибқории хурду миёна ба рушди суғурта такони зиёд мебахшад ва баъдан ҳарчи бештар ба соҳаи муносибатҳои суғурта объектҳо ва субъектҳои нав ҷалб карда мешаванд.

Барои ин механизми ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва иқтисодии идоракунии фаъолияти суғуртаро такмил додан лозим аст (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. - Динамикаи пардохтҳои миёнаи суғуртавӣ ба ҳар сари аҳоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Манбаъ: маълумоти Идораи назорати суғуртаи назди БМТ барои соли 2022. 30.08.2023_Sharh_solonai_2022.tj.pdf.pdf

Солҳо	Мукофоти суғуртавии умумӣ (млн сомонӣ)	Аҳоли (млн нафар)	Ҳисоби пардохти миёнаи суғуртавӣ ба ҳар сари аҳоли (сомонӣ, дирам)
2005	24578,8	6 736,1	3,65
2010	107557,1	7 498,3	14,34
2016	123961,2	8 576,9	14,45
2017	235844,7	8 769,2	26,89
2018	234202,6	8 965,8	26,12
2019	234300,0	9 313,8	25,15
2020	235800,0	9 716,8	24,27
2021	287000,0	9 886,8	29,03

Аз рӯйи динамикаи пардохтҳои миёнаи суғуртавӣ ба ҳар сари аҳоли ва мукофоти суғуртавӣ хулоса намудан мумкин аст, ки ин нишондиҳандаҳо аз соли 2017 то соли 2019 рушд ёфтааст, инчунин соли 2021 нисбати соли 2020 4,6 сомонӣ афзудааст. Инчунин, ҷалби бештари суғурташавандагон ва фаъолияти самараноки ширкатҳои суғуртавино исбот менамояд.

Ҳамзамон, рушди фаъолияти суғурта дар ҳамкорихои муштарак Идораи назорати суғуртаи назди Бонки миллии Тоҷикистон бо иштирокчиёни бозори суғурта ба даст оварда мешавад, барои ин зарур аст:

1. Ширкатҳои суғурта бояд намудҳои нави маҳсулоти суғуртавино бо сифати баланд таҳия кунанд, зеро сифати баланди маҳсулоти суғурта ба рушди бозори суғурта мустақиман таъсир мерасонад;

2. Тақвияти назорат аз болои иҷрои уҳдадориҳои ширкатҳои суғурта;

3. Беҳтар намудани фурӯши маҳсулоти суғуртавӣ тавассути татбиқи технологияҳои муосири фурӯш;

4. Бидуни дастгирии ҷиддии давлатӣ рушди суғурта ғайриимкон аст, бинобар ин рушди идеологияи суғурта ва механизми татбиқи он зарур аст;

5. Таҳияи лоиҳаи қонуне, ки фурӯши хизматрасониҳои суғуртавино тавассути Интернет танзим мекунад;

6. Зарур аст, ки стандартҳои муосири суғурта ва технологияҳои инноватсионӣ дар суғурта бо назардошти манфиатҳои суғурташавандагон таҳия карда шаванд.

Ба ақидаи мо, барои рушди ширкатҳои суғуртавии давлатӣ дар бозори суғуртаи миллӣ, пеш аз ҳама, унсурҳои зерин бояд ҷой дошта бошанд:

1. Ташкили системаи самараноки суғуртавӣ дар кишвар;
2. Дар минтақаҳои, ки эҳтимолияти офатҳои табиӣ ва объектҳои иҷтимоӣ зиёданд, суғуртаи амволро ҳавасманд кардан лозим аст;
3. Такмили қонунгузорӣ оид ба ҷуброни зарар ва рушди суғуртаи масъулият;
4. Рушди суғуртаи шахсӣ ва тиббӣ;
5. Рушди суғуртаи экологӣ ва хавфҳои калон;
6. Рушди хавфҳои молиявӣ дар баҳши бонкӣ;
7. Дар бозори суғурта таъсиси ширкатҳои суғуртаи дубора;
8. Такмили донишқадаи актуарҳо бо мақсади рушди тарифҳои аз ҷиҳати риёзӣ-иқтисодӣ асоснок барои тамоми намудҳои суғурта.

Дар асоси тадқиқоти гузаронидашуда, метавон ибраз кард, ки бозори суғурта дар солҳои наздик тамоюли мусбӣи афзоишро нишон дода, дар навбати худ, вектори минбаъдаи рушдро муайян мекунад. Илова бар ин, рушди инфрасохтор ва пурзӯр намудани нақши ассотсиатсияи суғуртакунандагон дар бозори суғурта ба худидоракунии самаранок ва рушди бозори хизматрасонии суғурта дар кишвари мо мусоидат мекунад.

Адабиёт

1. Адамчук Н.Г. Мировой страховой рынок на пути к глобализации / Н.Г. Адамчук. – М.: Научные труды МГИМО, 2014. – 591 с.
2. Адамчук Н.Г. Страховой рынок Европейского союза / Н.Г. Адамчук. – М.: Научные труды МГИМО, 2016. – 238 с.
3. Ахвледиани Ю.Т. Страхование / Ю.Т. Ахвледиани. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2013. – 543 с.
4. Васюкова Л.К. и др. Страхование: учебное пособие / Л.К. Васюкова и др. – Владивосток: Изд-во Дальневост. федераль. ун-та, 2017. – 185 с.
5. Васюкова Л.К. Страхование: методологические подходы к раскрытию сущности / Л.К. Васюкова, В.А. Останин // Вестник ХГАЭП. – 2011. - №6 (57). – С.35-37.
6. Brown, G. And Crew, D. (1999) Corporate Risk: Strategies and Management, London: Risk Books.
7. Департамента страхового надзора при НБТ за 2022 год. Режим доступа: 30.08.2023_Sharh_solonai_2022.tj.pdf
8. Страхование. Учебник / ред. Ю.Т. Ахвледиани, В.В. Шахов. - 4-е изд., перераб. и доп. - Москва: Юнити-Дана, 2011. - 495 с.
9. Страхование. Учебно-методическое пособие. Составитель: Марчева И.А. - Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2012. - 122 с.
10. Страхование. Учебник / ред. Ю.Т. Ахвледиани, В.В. Шахов. - 3-е изд., перераб. и доп. - Москва: Юнити-Дана, 2017. - 511 с.
11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти суғурта» аз 2-юми январи соли 2018, №1349.

УДК: 631.115.11.

ПРИНЦИПҲОИ ФАЪОЛИЯТИ БОНКҲОИ ИСЛОМӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Алишоев Хуршедшоҳ Ҳасратшоевич - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хiebони Борбад 48/5. Тел.: (+992)908086072. E-mail: akhurikshoh@mail.ru.

Дар мақолаи мазкур принципҳои фаъолияти бонкҳои исломӣ дар шароити муосир мушаххасан шарҳ дода шудааст. Асосан, ба принципҳои фаъолияти бонкҳои исломӣ, ки дар шароити муосир амал мекунанд, диққати махсус дода шудааст. Қайд карда шудааст, ки новобаста аз таълифи қорҳои зиёди илмӣ вобаста ба масъалаи принципҳои бонкдорӣ исломӣ, ҳанӯз ҳам паҳлуҳои гуногуни фаъолияти бонкҳои исломӣ норавшан боқӣ мондаанд. Инчунин, мавқеи бонкҳои исломӣ дар замони имрӯза муқоиса ва баррасӣ гардидааст. Вобаста ба пешбурд ва дурнамои бонкҳои исломӣ дар ҷаҳон пешниҳодҳои мушаххас дода шудааст. Қайд карда шудааст, ки дар шароити тезтунд шудани муносибатҳои бозорӣ ва раванди ҷаҳонишавӣ иқтисодиёт рушд ва фаъолияти бонкҳои исломӣ талаботи замон ба ҳисоб рафта, ба ин васила рушди минбаъдаи иқтисодӣ ба роҳ монда мешавад.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, иҷтимоиёт, бонкдорӣ, бонк, рушди иқтисодӣ, бонкдорӣ исломӣ, фоида, молия, низоми молиявӣ, низоми молияи исломӣ, пул, қарз.

ПРИНЦИПЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИСЛАМСКИХ БАНКОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Алишоев Хуршедшоҳ Ҳасратшоевич – кандидат экономических наук, доцент Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада 48/5. Телефон: (+992)908086072. E-mail: akhurikshoh@mail.ru

В данной статье разъясняются принципы работы исламских банков в современных условиях. В основном особое внимание уделено принципам работы исламских банков в современных условиях. Отмечено, что, несмотря на издание множества научных работ, связанных с вопросом принципов исламского банкинга, различные аспекты деятельности исламских банков до сих пор остаются неясными. Также сравнивается и обсуждается положение исламских банков в сегодняшнее время. Были сделаны конкретные предложения относительно развития и перспектив исламских банков в мире. Отмечено, что в условиях активизации рыночных отношений и процесса глобализации экономики развитие и деятельность исламских банков считаются потребностями времени, таким образом, осуществляется дальнейшее экономическое развитие.

Ключевые слова: экономика, социальная жизнь, банковское дело, банк, экономическое развитие, исламский банкинг, процент, финансы, финансовая система, исламская финансовая система, деньги, кредит и др.

PRINCIPLES OF ACTIVITIES OF ISLAMIC BANKS IN MODERN CONDITIONS

Alishoev Khurshedshoh Hasratshoevich – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbada Avenue 48/5, e-mail: akhurikshoh@mail.ru, phone: (+992)908086072

This article explains the principles of operation of Islamic banks in modern conditions. Basically, special attention is paid to the principles of operation of Islamic banks in modern conditions. It is noted that, despite the publication of many scientific works related to the issue of the principles of Islamic banking, various aspects of the activities of Islamic banks still remain unclear. It also compares and discusses the position of Islamic banks in today's time. Concrete proposals were made regarding the development and prospects of Islamic banks in the world. It is noted that in the context of the intensification of market relations and the process of

globalization of the economy, the development and activities of Islamic banks are considered the needs of the time, thus further economic development is carried out.

Key words: *economics, social life, banking, bank, economic development, Islamic banking, interest, finance, financial system, Islamic financial system, money, credit, etc.*

Дар шароити тезутунд шудани муносибатҳои бозорӣ ва раванди ҷаҳонишавии иқтисодиёт низоми молияи исломӣ ва банكدорӣ он барои ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа нақши калидӣ дорад. Вобаста ба ин, таваҷҷуҳи аҳолии ҷаҳон ба он беш аз пеш афзуда истодааст ва дар мамлакатҳои дунё сафи муштариёни банкҳои исломӣ батадриҷ боло рафтааст. Аз ин рӯ, омӯзиши банكدорӣ исломӣ як мавзуи бениҳоят муҳим дар иқтисоди ҷаҳони муосир арзёбӣ мегардад.

Солҳои охир дар миқёси ҷаҳон оид ба иқтисодиёти исломӣ ва фаслҳои алоҳидаи он бисёр асарҳо, монографияҳо, мақолаҳо ва маводи илмӣ ба таъб расидаанд. Аммо, сарфи назар аз миқдори зиёди ин гуна мавод, то ҳол мушкилоти зиёде дар соҳаи банكدорӣ исломӣ ҷой дорад.

Аксарияти мавод ва адабиёти илмӣ оид ба банكدорӣ исломӣ дар бораи банكدорӣ исломӣ маълумот медиҳанд. Аммо мушкилоти ташаккул ва фаъолияти банкҳои исломӣ то ҳанӯз боқӣ мемонад. Барои танзими фаъолияти онҳо дар кишварҳои ғайриисломӣ равишҳои умумӣ таҳия нашудаанд. Дар адабиёти таълимӣ ва илмӣ инъикоси дурусти ин масоил вуҷуд надорад ва манобеи мавҷуд ба фаъолияти банкҳои исломӣ, умдатан дар кишварҳои мусалмонӣ таваҷҷуҳ доранд. Мутахассисони банكدорӣ исломӣ ба паҳлуи иқтисодии фаъолияти банкҳои исломӣ таваҷҷуҳ зоҳир мекунанд.

Иқтисоди исломӣ таваҷҷуҳи умумиро дар солҳои охир ба худ ҷалб кардааст, таҳқиқот ва омӯзиши он дар марҳилаи ибтидоӣ қарор дорад. Олимони хориҷӣ бо таҳқиқоти иқтисоди исломӣ машғул буданд ва машғуланд, аз ҷумла мутахассиси банكدорӣ исломӣ А.Ю. Журавлев, мутахассиси ҳуқуқи банкӣ А.А. Вишневский, мутахассиси суғуртаи исломӣ Р.И. Беккин ва дигарон ба ҳисоб мераванд.

Дар нимаи дуюми солҳои 80-ум дар Ғарб дар бораи иқтисоди исломӣ тақрибан чизе наметавонистанд ва банكدорӣ исломӣ дар марҳилаи ибтидоӣ қарор дошт. Аввалин зикри иқтисоди исломӣ ба китоби олими мусулмон аз Ҳиндустон С.М. Гилонӣ бо номи «Иқтисоди исломӣ» нисбат дода мешавад. Истилоҳи «иқтисоди исломӣ» танҳо дар солҳои 70-ум ба вуҷуд омадааст.

Аксари муаллифони иқтисоди исломиро алтернативаи иқтисоди капиталистӣ ва фармонфармоию маъмурӣ медонанд. Ба ҳамин тариқ, диншиносии эронӣ Х. Рафсанҷонӣ чунин мешуморад, ки фарқи асосии иқтисодиёти исломӣ аз иқтисоди сотсиалистӣ ва капиталистӣ «сектори давлатӣ» мебошад. Аммо ислом бахшҳои дигарро ҳам ба монанди давлатӣ, кооперативӣ ва хусусиро муқаддас медонад. Ҳамин тариқ, иқтисоди исломӣ ба сохтори хоҷагидорӣ наздиктар аст, ки онро

маъмулан «иқтисоди омехта» меноманд. Иқтисодиёти исломӣ ҳамчун «воситаи тиллоӣ», ба ақидаи теологҳои мусулмон, метавонад камбудии иқтисодиёти капиталистӣ ва сотсиалистиро бартараф намояд [1, с. 82].

Тибқи ақоиди исломӣ, Худо ҳама чизро доро аст ва одамон танҳо ҳукми идора кардани онро иҷро мекунанд. Моликияти хусусӣ мисли ҷамъияти капиталистӣ мутлақ шуморида намешавад. Пас, маълум мешавад, ки иқтисодиёти исломӣ нисбат ба ҳуқуқи моликияти хусусӣ аз иқтисоди капиталистӣ кам фарқ мекунад.

Аммо то ҳол тафовут вучуд дорад: ҳам ҷанбаҳои иқтисодӣ ва ҳам ахлоқӣ барои иқтисоди исломӣ муҳиманд. Аз ин рӯ, он ҳамчун яке аз низомҳои иҷтимоии ба ҷиҳати ахлоқӣ нигаронидашуда баррасӣ шуд. Мафҳуми иқтисоди исломӣ метавонад чунин бошад: он як низоми идоракунии ба принципҳои шариати Ислом мувофиқ мебошад. Донишмандони муосири исломӣ иқтисоди исломиро ба ду қисмат ҷудо мекунанд: қисмати якум низоми иқтисодиро меомӯзад ва дуюмӣ бошад, рафтори мусалмононро дар ин низом меомӯзад.

Баръакси тамаддунҳои синтоӣ ва конфутсионӣ, ки тавонистанд бисёре аз арзишҳои ғарбиро мутобиқ кунанд, ҷаҳони ислом дарки интиҳобӣ ва ориятгариро бартарӣ дод. Тавре маълум аст, модели тамаддуни муосири ғарбӣ, ки модерният номида мешавад, натиҷаи секуляризатсияи ҳуқуқӣ ва дунявӣ мебошад¹.

Аз ин рӯ, комилан мантиқӣ аст, ки модерният дар ҷаҳони исломӣ ҳамчун як тарзи ҳаёт бидуни қоидаҳои муқаддас эътироф карда мешавад.

Дар мавриди гирифтани орияти таҷрибаҳои пешқадам, мусалмонон роҳи корбаронро пеш гирифтанд, на роҳи офаринандаро. Коршиносон ва уламои исломӣ корҳои низомӣ, энергияи ҳастай, муҳандисӣ, фикҳи давлатҳои даргирро омӯхтаанд ва меомӯзанд, вале на фалсафаи рушди тамаддуни атлантикиро. Ҳамин тариқ, прагматизми азхудкунии исломии навоариҳои ғарбӣ хеле хос ба ҳисоб меравад.

Элитаҳои ҳокими бисёре аз давлатҳои исломӣ меъёрҳои шариатро ба таври хеле хос риоя мекунанд. Сулолаҳои ҳукмрони Арабистони Саудӣ ва Кувайт майл доранд, ки сармояи худро дар бозорҳои молиявии Ғарб ба роҳ монанд.

Бисёре аз ширкатҳои бузурги исломӣ ва ниҳодҳои молӣ аз маҳсулот ва усулҳои молии ғарбӣ истифода мекунанд.

Муассисаҳои молиявии навъи ғарбӣ дар кишварҳои исломӣ ҳамчун филиалҳои бонкҳои бузурги метрополияҳои Аврупо пайдо шуданд.

Аммо фаъолияти онҳо асосан бо амалиёти содироту воридоти ширкатҳои хориҷӣ маҳдуд буд. Аҳолии маҳаллӣ бо сабабҳои миллатгарой ва мазҳабӣ аз хидмати бонкҳои ғарбӣ худдорӣ мекард.

¹ Секуляризатсия як шакли озодшавӣ аз дин ва муассисаҳои калисо мебошад.

Равандҳои модернизатсия дар иқтисод соҳибкорони мусулмонро водор сохт, ки барои ҳисоббаробаркунӣ суратҳисобҳои ҷорӣ дар бонк кушоянд. Аммо аксари онҳо то ҳол аз гузоштани пасандозҳои ғоизӣ ва гирифтани қарз худдорӣ карданд.

Аз ин рӯ, аз охири солҳои 40-ум иқтисодшиносони исломӣ ба таҳияи назариявии модели молиявии «капитализми исломӣ» шуруъ карданд, ки ғоизи қарзро истисно мекунад.

Шароити пайдоиши бонкҳои исломӣ бо равандҳои «эхёи исломӣ» алоқаманд аст, вақте ки оммаи васеи аҳоли пайравии худро ба арзишҳои «исломи анъанавӣ» намоиш доданд [2, с. 16]. Инқилоби Оятуллоҳ Ҳумайнӣ низ нақши бузург бозид. Ва, ниҳоят, бӯҳрони нафтии соли 1973, ки дар натиҷаи якбора баланд шудани нархи нафт ҷараёни долларҳои нафть ба лагерҳои ислом шитофт.

Талаботи кишварҳои исломӣ ба рушди бонкҳои миллӣ ва зарурати риояи меъёрҳои шариат таъсиси бонкҳои исломиро пешакӣ муайян кардааст. Дар чаҳорҷӯбаи манъи ғоизи қарзҳо тахмин мезаданд, ки бонкҳои исломӣ ба таври беғоиз фаъолият мекунанд.

Ҳам бонкҳои исломӣ ва ҳам бонкҳои классикӣ ҳамчун миёнаравҳои молиявӣ умумияти зиёд доранд: ҳар дуи онҳо барои хидматҳои расонидашон музҳои комисионӣ мегиранд. Тавофут танҳо дар нақше, ки бонк иҷро менамояд, мебошад.

Муассисони аввалин бонкҳои исломӣ бо мушкилоти фаъолияти сохторҳои нав, ки аз бонкҳои классикӣ ба кулӣ фарқ мекунанд, рӯ ба рӯ шуданд: то чӣ андоза онҳо метавонанд маҷмуи пурраи хизматрасониҳои бонкиро, ки ба муштариён лозим аст, пешкаш кунанд. Коршиносон дарк мекарданд, ки барои мутобиқ гардонидани меъёрҳои ҳуқуқи асримиёнагии мусулмонӣ ба амалияи муосири бонкӣ кори бузург ва заҳматталаб лозим аст.

Дар бонкҳои исломӣ "Шуроҳои шаръӣ" ба фаъолият шуруъ карданд; модернизатсия аз принципҳои анъанавии исломие, ки дар тӯли асрҳо маълуманд, аз сар гузаронидаанд. Баъзе аз маъруфтаринҳо мудараба ва мушарака мебошанд. Онҳо асоси маблағгузории сармоягузорию дар фаъолияти бонкҳои исломӣ ташкил доданд.

Гумон меравад, ки Бонки тиҷории исломии Дубай соли 1975 дар Имороти Муттаҳидаи Араб таъсис ёфтааст. Он аввалин сохтори бонкие ба ҳисоб меравад, ки дар асоси шариат фаъолият мекунад ва онро расман эълон намудааст. Бонки исломии Файсали Судон (1977) ва Бонки исломии Файсали Миср (1977), Бонки исломии Баҳрайн (1979) ва дигарон дар солҳои 70-ум ба вучуд омадаанд.

Соли 1974 Созмони Давлатҳои Исломӣ дар бораи таъсиси Бонки байнидавлатии исломии рушд қарор қабул кард. Ҳадафи аслии таъсиси бонк мусоидат ба маблағгузории барномаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар асоси принципҳои шариат буд.

Тавре маълум шуд, мусулмонони динӣ дорои воситаҳои таъсирбахш буданд. Ин ба бонкҳои исломӣ имкон дод, ки уҳдадорҳои назаррасро ба вуҷуд оранд. Бонкҳо ба масъалаи истифодаи самараноки захираҳои мавҷуда дучор шуданд. Дар солҳои 80-ум бонкҳои исломӣ таҷрибаи амалиёти пасивиро такмил дода, ба усулҳои стандартӣ сармоягузорӣ гузаштанд.

Ҳамзамон, афзоиши бонкдорӣ исломӣ дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ оғоз мешавад. Бонкдорӣ дар Малайзия аз соли 1963, замоне ки бунёди хайрия барои ҷалби пасандозҳои мусалмононе, ки қасди зиёрати Макка буданд, дар ҳоли афзоиш аст. Бо мурури замон, Табунг Ҳочӣ яке аз бузургтарин фондҳои сармоягузории исломӣ дар ҷаҳон аз ин фонд ба вуҷуд омад².

Солҳои охир бо ҷорӣ намудани навоарӣ дар амалиёти ғайрифаъолони бонкҳои исломӣ қайд карда мешавад. Сармоягузориҳои нав меҳоянд, ки сармоягузориҳои онҳо на танҳо “дуруст”, яъне мувофиқи шариат бошад, балки даромад ҳам биёрад.

Фондҳо ва бонкҳои сармоягузории исломӣ ташкил карда мешаванд, ки дороиҳоро идора мекунанд, барориши саҳмияҳо ва ҷойгиркунии саҳмияҳоро ташкил мекунанд ва ба амволи ғайриманкул сармоягузорӣ мекунанд. Бонкҳои исломӣ аллакай дар бозори амалиёти лизингӣ ва сармояи таваккалӣ фаъолият доранд. Ва ин ҳама дар ҳоли рақобат бо бонкҳои қудратманди ғарбӣ, ки бо кушодани шӯъбаҳои исломӣ дар бонкҳояшон фаъолони тавсеа меёбанд [3, с. 147].

Дар Ғарб, соли 1978, дар Люксембург аввалин бонки исломӣ бо номи “Islamic Finance House” пайдо шуд. Гурӯҳи «Дорул-мал-ул-исломӣ» дар Женева қарор гирифт. Баъзе бонкҳои ғарбӣ шӯъбаҳои вижаи исломӣ таъсис доданд. Ҳамин тариқ, дар моҳи июли соли 1997 Citibank дар Баҳрайн филиали фаръии Бонки исломии сармоягузорию таъсис дод, ки сармояи ибтидоии он 20 миллион долларро ташкил медиҳад. Бузургтарин бонки Швейтсария UBS соли 2003 Noriba Bank BSC-ро, як бонки фаръӣ дар Баҳрайн кушод.

Бузургтарин маркази молии исломӣ ахиран ба Лондон табдил ёфт, ки дар он ҷо талабот ба хидматрасонии бонкдорӣ исломӣ афзоиш меёбад. Бонки исломии Бритониё (Islamic Bank of Britain) соли 2004 таъсис ёфтааст. Бонки исломӣ дар асоси иҷозатномаи умумӣ барои ҳамаи созмонҳое, ки ба тиҷорати қабули пасандозҳо машғуланд, фаъолият мекунад ва фаъолияти он дар доираи қонунгузориҳои мавҷудаи бонкӣ танзим мешавад. Баъзе бонкҳо хидматҳои мувофиқи шариатро пешниҳод

² Дар Малайзия мусулмонон 75 дарсади ҷамъиятро ташкил медиҳанд ва мардуми этникии чинитабор бештари сармояи бахши хусусиро назорат мекунанд. Аз соли 1983 инҷониб ҳукуматдорон сиёсати беҳтар намудани сатҳи зиндагии аксарияти мусулмононро пеш гирифтаанд. Ҳамин тариқ, дар баробари ҳалли мушкилоти сирф иқтисодӣ ин сиёсат ба ҳалли мушкилоти сиёсии дохилӣ нигаронида шуда буд, ки дар ниҳоят, рушди босуръати бахши бонкдорӣ исломиро дар Малайзия шарҳ медиҳад.

мекунанд (масалан, Бонки Саудии Бритониё (SABB), шубаҳои Lloyds TSB ва HSBC).

Мақомоти Бритониё бонкдории исломиро василаи диверсификатсияи бозори молии кишвар медонанд. То имрӯз дар ягон кишвари ғарбии ғайриисломӣ қонунгузории вижаеро, ки фаъолияти бонкҳои исломиро танзим мекунад, қабул нашудааст.

Барои ба вуҷуд омадани ниҳодҳои молии исломӣ заминаҳои зарурӣ вуҷуд доштанд. Дар солҳои 80-ум бонки исломии Ал-Барака дар Лондон фаъолият мекард. Аз хидматҳои ӯ на танҳо мусулмонон, балки намоёндагони динҳои дигар низ истифода мекарданд. Ал-Барака дар асоси литсензияе, ки Бонки Англия ба он дода буд, амал мекард. Дар ибтидои солҳои 90-ум, вақте ки талаботи Бонки Англия шадидан пурзӯр карда шуд, иҷозатнома бекор карда шуд. Ал-Барака бонк пешниҳоди хадамоти бонкиро қатъ кард, вале фаъолияти худро ҳамчун як ширкати сармоягузории исломӣ идома дод. Баъзе намунаҳои хизматрасонӣ бо истифода аз асбобҳои анъанавии исломӣ аз ҷониби бонкҳои дигар низ пешниҳод карда шуданд (Lloyds, Citibank, Standard Chatherd ва ғайра). Ҳамаи бонкҳо, ки хидматҳои исломӣ пешниҳод мекарданд, дар доираи қонунгузории анъанавии бонкӣ фаъолият мекарданд.

Тибқи маълумоти Ассотсиатсияи байналмилалӣ бонкҳои исломӣ (IAIB), то оғози ҳазорсолаи нав дар 38 кишвари ҷаҳон 176 муассисаи молии исломӣ (бонкҳои тиҷоратӣ ва сармоягузорӣ; ширкатҳои суғурта ва ғ.) фаъолият мекарданд. Дар соли 2008 аллакай 362 адад буд ва қоршиносон иқтисодии сармоягузории ҷаҳони исломро 500 миллиард доллар арзёбӣ мекунанд. Бо дарназардошти ин, корпоратсияҳои молиявии Ғарб ба таъсиси муассисаҳои қарзии назоратшаванда, ки тибқи қоидаҳои, ки дар Ислом иҷозат дода шудаанд, фаъолият мекунанд.

Бонки исломӣ як муассисаи қарзӣ ва молиявие мебошад, ки расман бефоида фаъолият мекунад ва дар фаъолияти худ аз принципҳои бунёдии иқтисоди исломӣ истифода мебарад. Ба унвони мисол, як принциби густурдаеро ба мисли мушорақа номбар мекунем, ки имкон медиҳад, ки аз мамнуъиятҳои фоидаи қарз дар дини ислом канорагирӣ намояд.

Вақтҳои охир шумораи бонкҳои миллии исломӣ дар кишварҳои мухталифи ҷаҳон аз чандин ҳазор гузашт. Баъзеи онҳо дар Ассотсиатсияи байналмилалӣ бонкҳои исломӣ (соли 1978 дар Арабистони Саудӣ таъсис ёфтааст) муттаҳид шудаанд.

Бонки исломии рушд (БИР) низ таъсис ёфт, ки як ниҳоди байналмилалӣ кумаки молӣ ба кишварҳои мусалмонист. Он дар ҷаҳорҷӯбаи Созмони қонфронси исломӣ фаъолият мекунад.

Бонки рушд қариб ба 40 давлати мусулмони ТКИ қарз медиҳад, инчунин амалиёти савдои беруниро бо пул таъмин мекунад ва дар қорхонаҳои омехтаи тиҷоратӣ иштирок мекунад. Бонки исломии рушд бо 4-6 фоидаи солона ё бештар аз он қарз медиҳад.

Бонкҳои исломӣ аз рӯйи принципи мушорака амал карда, бо шарикон ҳамкорӣ мекунанд. Бинобар ин, ҳиссаи ғоида дар асоси шартномаи махсус ба роҳ монда шуда, аз рӯйи маблағи басармоягузашташуда муайян карда намешавад. Иштироки бонкҳои исломӣ дар маблағгузориҳои лоиҳаҳои сармоягузорӣ тибқи нақша сурат мегирад: бонк сармояро таъмин ва шарик ҳама чизи дигареро, ки барои татбиқи лоиҳа зарур аст, пешниҳод менамояд. Дар навбати худ, ғоида ва зиён мувофиқи шартномаи пешакӣ тақсим карда мешавад. Бонкҳои исломӣ ҳангоми харидани мол барои муштарӣ (шарик) ҳамчун комисионер низ амал мекунанд. Қариб дар ҳама гуна шаклҳои фаъолият бонки исломӣ меҳода ғоида ба даст орад. Истифодаи найрангҳои гуногун (хил), усули мушорака ва ғайра имкон медиҳад, ки дар ҳолати зарурӣ аз муқаррароти рибо (рибо) канорагирӣ карда шавад [7, с. 89].

Бонкҳои исломӣ ба муштарӣ пул намедиҳанд (ба истиснои маблағҳои музди меҳнат). Бонкҳо худашон барои тарҳрезӣ, мавод ва ғайра пардохт мекунанд.

Ислом ба се “гуноҳ”-и бонкдорӣ таваҷҷуҳ кардааст: ғоиз, номуайяни, ноадолатии худӣ ваъият, вақте ки баъзеҳо пули зиёд доранд, дар ҳоле ки дигарон ба он ниёз доранд. Коршиносон бонкҳои исломиро ба гурӯҳҳо тақсим мекунанд:

1. Бонкҳое, ки “мударобаи дутарафа”-ро татбиқ мекунанд. Дар фаъолияти худ ин бонкҳо механизми тақсими ғоида ва зиёро истифода мекунанд;

2. Бонкҳое, ки ҳангоми ташаккули уҳдадорӣ аз мударабаи яктарафа истифода мекунанд. Дар амалиёти ғоил механизмҳои мулобаҳа, салом, истисна ва иҷора истифода мешаванд;

3. Бонкҳое, ки ҳамчун агент амал мекунанд. Онҳо аз номи мизҷон маблағҳоро идора мекунанд ва барои онҳо музди комисионерӣ мегиранд.

Вобаста ба ҳадафҳои худ бонкҳои исломӣ ба инҳо тақсим мешаванд:

– бонкҳои тиҷоратӣ бо мақсади ба даст овардани ғоида аз ҳисоби хизматрасониҳои бонкӣ, ки ҳилофи шариат нестанд;

- бонкҳои махсусгардонидашуда (кишоварзӣ, саноатӣ ва ғ.);

- бонкҳои рушд, ки ба рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ нигаронида шудаанд.

Системаҳои бонкии давлатҳои исломӣ яқсон нестанд. Дар танзими мақом ва фаъолияти бонкҳои исломӣ вижагӣ вуҷуд дорад.

Барои танзими мақом ва фаъолияти бонкҳои исломӣ чанд равиш вуҷуд дорад [10, с. 51]:

Монистӣ. Ин равиш ҳоси чунин кишварҳост, чун Эрон, Покистон ва Судон. Дар ин кишварҳо низомии бонкӣ аз рӯйи принципҳои исломӣ қор мекунад. Мушарака ва шаклҳои тағйирёфтаи он дар маблағгузориҳои лоиҳаҳо, қарздиҳии ипотека, маблағгузориҳои муомилоти содироту воридот ва ғайра истифода мешавад. Мушарака дар Судон, ки ҳамчун кишвари кишоварзӣ ба ҳисоб меравад, ба таври васеъ истифода мешавад ва

бонкҳои исломӣ ба деҳқонон хидмат мерасонанд. Бонкҳо ба деҳқонон техникаи ёрирасони кишоварзӣ, нуриҳои маъданӣ ва ғайра медиханд. Деҳқонон дар «лоиҳаҳои якҷоя» замин ва қувваи корӣ сарф меkunанд. Ҷоидаи бадастомада, тибқи шартномаҳои басташуда, тақсим карда мешавад. Ҳамин тариқ, тибқи шартномаҳо бо Бонки исломии Судон, деҳқон 30% ҷоидаи софиро мегирад ва 70% боқимонда мувофиқи саҳми онҳо дар корхонаи муштарак мутаносибан байни бонк ва фермер тақсим карда мешавад.

Дуалистӣ. Чунин равиш дар Малайзия вучуд дорад, ки фаъолияти бонкҳои одӣ бо қонунҳои универсалӣ ва фаъолияти бонкҳои исломӣ аз рӯи меъёрҳои қонуни махсус дар бораи фаъолияти бонки исломӣ аз соли 1983 танзим карда мешавад.

Ин рафтор дар кишварҳои вучуд дорад, ки бонкҳои исломӣ фаъолият меkunанд.

Дар ин ҷо мақом ва фаъолияти бонкҳои исломӣ бо меъёрҳои қонунгузори классикии бонкӣ танзим карда мешаванд.

Дар умум, таъкид намудан бамаврид аст, ки ба фарқ аз ташкилотҳои қарзӣ (бонкҳои тиҷоратӣ) барои мо шинос, бонкҳои исломӣ бештар ширкатҳои сармоягузориву амонатиро ба ёд меоранд. Яъне бонки исломӣ ба ақидаи маъмули бонк мувофиқат намеkunад.

Фаъолияти бонкҳои исломӣ бар фалсафаи барои сокинони Аврупо ва Амрико бегона асос ёфтааст. Ҳамон вазифаҳои бонкиро иҷро карда, онҳо онро ба таври қуллӣ дигар меkunанд. Мисол: гуреза аз Лубнон ба ватанаш бармегардад. Ё барои барқарор намудани хонаи падари харибшуда ва шуруъ намудани тиҷорати худ қомилан чизе надорад. Моле надорад, ки ба қарз қарз диҳад, аммо бо ҳалолқорӣ, меҳнатдӯстӣ ва парҳезгорӣ обрӯ дорад. Муҳҷир пас аз машварат бо бонк ва қарзҳои имом-хатиби масҷиди маҳаллӣ барои харидани мошини борқаш ва интиқол додани мева қарз гирифтааст Ё мисоли дигар: як соҳибқор аз Малайзия аз бухрони иқтисодӣ ва қурӯпошии асёр, ки ба сари кишвар омад, хеле зарар дид. Пас аз он бонке, ки муомилоти тиҷорати хориҷии ўро маблағгузорӣ мекард, зиён гирифт. Бонк дар балоҳое, ки ба сари соҳибқор афтадааст, айби муштариро надид. Амонатгузори бонк маҷбур шуданд, ки бо чунин факт муросо кунанд, ки дар соли бухрон аз ҳисоби пасандозҳои даромад гирифта наметавонанд.

Дар кишварҳои ғарбӣ, ки бо фарҳанги ҳуқуқӣ ва волияти қонун ривҷ ёфтааст, чунин ҳолатҳо аслан ғайриимкон аст. Бонкҳои исломӣ - муассисаҳои молиявӣ аз рӯи принципҳои ахлоқи мусулмонӣ фаъолият меkunанд. Системаи бонкӣ қомилан ба принципҳои шариат асос ёфтааст, танҳо дар Покистон, Эрон ва Судон амал меkunад. Тамоюли устувор афзоиши шумораи бонкҳои исломӣ дар кишварҳои Халиҷи Форс ва Малайзия ба ҳисоб меравад.

Хусусияти асосии молияи исломӣ рад кардани ҷои қарзҳо мебошад. Подош ба қредитор, сарфи назар аз даромаднокии корхона,

наметавонад шакли пардохти маблағи пешакӣ муайяншуда ва кафолатнок дошта бошад. Дар ислом танҳо он сарвате шоиста аст, ки сарчашмаи он кор, мерос ё ҳадяи худи шахс ба ҳисоб равад.

Фаъолияти молӣ, мисли ҳама гуна дигар соҳаҳои ҳаёти мусулмонон, аз ҷониби навиштаҳои муқаддас - Қуръон, инчунин маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва динӣ - шариат танзим карда мешавад. Тибқи шариат, пуле, ки ба тиҷорат гузошта нашудааст, ба фоидаи камбағалон ва афроди ғайриқобили меҳнат ҳамчун садақаи ҷорӣ хайриявӣ ситонида мешавад. Агар худи шахс имкони ба муомилот баровардани пулро надошта бошад, бояд онро ба корхонаи шахси дигар ба муомилот гузорад ва аз даромадаш ҳиссаи худро гирад. Муомилоти молие, ки асосгузори ислом Ҳазрати Муҳаммад (с) беш аз якуним ҳазор сол пеш анҷом дода буд, ин ҳамон муомилоте ба ҳисоб меравад, ки бар пояи принципҳои хидматрасонии молиявии бонкҳои муосири исломӣ ба роҳ монда шудааст.

Бонкҳои исломӣ ба ҷои фоизҳо метавонанд ба амонатгузор ҳаққи ширкат дар даромади корхонае, ки пулаш дар он гузошта шудааст, пешниҳод кунанд. Аммо, тибқи як шартӣ ҳатмӣ - сармоягузор бояд талафоти эҳтимолиро тақсим кунад.

Бонкҳои исломӣ барои муштарӣ се намуди суратҳисоб мекушоянд:

1. Ҳисоби ҷорӣ, ки шартҳои кушодани он амалан аз шартҳои кушодани суратҳисобҳои шабех дар бонкҳои анъанавӣ фарқ намекунад.

Ба он фоиз дода намешавад. Ба муштарӣ кафолат дода мешавад, ки маблағи пасандоз дар ҳар вақт баргардонида шавад.

2. Ҳисоби амонатӣ. Соҳиби он ҳуқуқи иштирок дар фойдаро надорад, аммо маъмурияти бонк метавонад бо салоҳиди худ ба амонатгузoron вобаста ба даромаднокии бонк мукофотпулӣ диҳад. Пасандозҳои амонатӣ пасандози муҳлатнок нестанд. Маблағҳои аз пасандозҳои амонатӣ гирифташуда бояд аз тарафи бонкҳо ба амалиёти на он қадар хавфнок гузошта шаванд.

3. Ҳисоби сармоягузорӣ. Дорандаи суратҳисоб ҳуқуқ дорад фоида ё зиёни худро бо бонк тақсим кунад. Амонатгузoron аз ҳисоби пасандозҳои худ даромад мегиранд, ки ин аз рӯи қоида бо фоизҳои дар бонкҳои одӣ муқоисашаванда аст.

Аммо ин даромад кафолат дода намешавад, чунон ки худи сармоя кафолат дода намешавад, зеро бонк зарарро аз ҳисоби маблағҳои пасандозҳои сармоягузорӣ ҷуброн мекунад. Агар бонк маблағҳои муштариро ба таври ғайримаксаднок идора кунад, муштарӣ метавонад ба тариқи суд ҷуброни зарарро талаб намояд.

Иқтисоди исломӣ ба маблағгузории саҳомӣ ҳамчун усули ҷалби маблағ тавассути ширкати сармоягузор дар сармояи саҳомӣ баромад мекунад. Афзоиши сармоя дар соҳаи муомилоти пул ба амал омада наметавонад, он бояд дар асоси муомилоти марбут ба мол ва хизматрасониҳои ҳаёти воқеӣ ба роҳ монда шавад. Пул худ аз худ

наметавонад пули изофагиرو ба даст оварад, сармоя бояд барои мақсадҳои истеҳсоли истифода шавад.

Дар Ғарб, инчунин дар дигар давлатҳо низ, ҳаҷми фоизи қарз аз меъёри тахфиф, ки Бонки марказӣ муқаррар кардааст, вобаста аст. Дар низоми қарзи исломӣ даромад аз пасандозҳо аз даромаднокии саҳмияҳои ширкатҳои, ки бонк дар онҳо маблағҳои амонатгуздоронро гузоштааст, вобаста аст. Тахмин меравад, ки динамикаи рушди баҳши воқеӣ ба фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ ва тақсими самараноки захираҳои молиявӣ мусоидат мекунад. Ин имкон медиҳад, ки ба вобастагии баҳши воқеӣ аз манфиатҳои сармояи бонкҳо, ки ҳоси низоми ба фоизи қарз асосёфта мебошад, хотима дода шавад. Даромиҳои пулӣ дар посух ба дархостҳои сармоягузори баҳши воқеӣ ба вуҷуд меоянд. Дар натиҷа, баҳши воқеӣ меъёри даромадро дар баҳши молиявӣ муайян мекунад, на баръакс. Он гоҳ, дигар на бонкҳои хоҳанд буд, ки суръати рушди иқтисоди воқеиро муқаррар мекунанд, балки ҳуди баҳши воқеӣ ба фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ барои худ шуруъ мекунад.

Бисёре аз корхонаҳои хурду миёна аз сабаби механизми баҳодихии лоиҳаҳои аз ҳад зиёд мураккаб ва вақтталаб гирифтани қарзҳои тақсими ғоидаро мушкул мекунанд. Бонкҳои исломӣ дар бораи қарз дар асоси омӯзиши дурнамои лоиҳа ва сифатҳои тиҷоратии муштарӣ қарор қабул мекунанд.

Чун қоида, аз муштарӣ қарз талаб карда намешавад. Хавфи доимии қаллобӣ ҳам аз ҷониби муштарӣ ва ҳам аз ҷониби бонк вуҷуд дорад. Дар амалиёти тақсими ғоида муштарӣ метавонад ҳисоботро қалбаки кунад ва даромади воқеии лоиҳаро аз бонк пинҳон кунад ва ҳангоми маблағгузори амалиёти тиҷоратӣ аз рӯи нақшаи муробаҳа (пардохти маблағи асосии қарз ва «пардохти хизматрасонӣ» ба қисмҳо), муштарӣ пурра зери назорат қарор мегирад.

Бешубҳа, як ҷанбаи мусбати афкори иқтисодии исломӣ, ба назари коршиносон, бархӯрди манфӣ ба ғоидаи зиёдатии тахминӣ мебошад.

Бонки исломии рушд (БИР) як муассисаи байналмилалӣ молиявӣ ба ҳисоб меравад. Қарор дар бораи таъсиси БИР дар конфронси якуми вазирони молияи кишварҳои узви Созмони Конфронси Исломӣ (СКИ), ки 18 декабри соли 1973 баргузор гардид, қабул карда шуд ва дар ҷараёни он Ёлломия дар бораи нияти таъсиси БИР ба имзо расид. Дар конфронси дуюми вазирони молияи мамлакатҳои аъзои СКИ, ки 10 августи соли 1974 дар Ҷидда (Арабистони Саудӣ) барпо гардид, моддаҳои Шартномаи (Оинномаи) БИР тасдиқ ва қабул карда шуданд. Ин шартнома аз 23-юми апрели соли 1975 мавриди истифода ва ҳукми эътибор пайдо кард. 26 июли соли 1975 дар Эр-Риёз маҷлиси масъулияти шурои мудирони БИР барпо гардид. БИР расман ғаъолияти худро 20 октябри соли 1975 оғоз кардааст.

Мақсади таъсиси Бонки Исломии Рушд, ки бар пояи принципҳои шариат асос ёфтааст, мусоидат ба рушди иқтисодӣ ва пешрафти иҷтимоӣ дар кишварҳои узви Бонк ва ҷомеаҳои мусулмонии кишварҳои мухталифи ҷаҳон, таҳкими ҳамбастагӣ ва ҳамкориҳои мутақобилаи аъзои Бонк ва мусоидат ба рушди иқтисод, молия ва бонкдорӣи исломӣ ба ҳисоб меравад.

Бонк вазифаҳои зеринро иҷро мекунад:

- иштироки сармояи саҳомӣ дар лоиҳаҳо ва корхонаҳо дар кишварҳои аъзои Бонк;

- сармоягузорӣ ба лоиҳаҳо дар бахшҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар кишварҳои аъзои Бонк тавассути иштирок ё дигар воситаҳои созишномаҳои молиявӣ;

- амалисозии қарздиҳӣ ба секторҳои хусусӣ ва давлатӣ барои маблағгузории лоиҳаҳо, корхонаҳо ва барномаҳои истеҳсолкунанда дар давлатҳои аъзои Бонк;

- таъсис ва идоракунии фондҳои махсус барои мақсадҳои мушаххас, аз ҷумла кумак ба ҷомеаҳои мусулмонии кишварҳое, ки аъзои Бонк нестанд;

- идоракунии фондҳои мақсаднок;

- кабули пасандозҳо ё зиёд намудани захираҳои онҳо бо роҳҳои дигар;

- мусоидат ба пешбурди савдои беруна дар давлатҳои аъзои Бонк, бахусус молҳои зарурӣ;

- сармоягузории захираҳои истифоданашуда;

- расонидани ёрии техникӣ ба давлатҳои аъзои Бонк;

- васеъ намудани имкониятҳои таълимӣ барои инкишофи иқтисодии кадрҳо;

- гузаронидани корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар тамоми соҳаҳои иқтисод;

- ҳамкорӣ бо институтҳо ва ташкилотҳои молиявии байналмилалӣ.

Воҳиди баҳисобгирии БИР динори исломӣ (ID) мебошад, ки ба арзиши SDR (SDR - Special Drawing Rights - IMF Special Drawing Rights) баробар аст. Сармояи саҳомии бонк 6 миллиард ID (1 ID = 1,4 доллар) буда, ба 600 000 саҳмия бо арзиши номиналии 10 000 ID тақсим шудааст. Сармояи саҳомии обунашуда 3,761 миллиард ID мебошад. Ба ғайр аз ин, Бонк метавонад пасандозҳоеро қабул намояд, ки мувофиқи қоида ва қоидаҳои Бонк идора ва тақсим карда мешаванд. Идораи марказии БИР дар Чидда (Арабистони Саудӣ) ҷойгир аст. Бонк се намоёндагии минтақавӣ дар шаҳрҳои Работ (Марокаш), Куала-Лумпур (Малайзия) ва Алма-ато дорад. Дафтари минтақавӣ дар Алма-ато моҳи августи соли 1997 барои кишварҳои узви БИР ва ҷомеаҳои мусулмонӣ, ки дар ИДМ, Муғулистон, Чин ва Аврупои Шарқӣ ҷойгиранд, кушода шуд. То нимаи соли 2008 56 кишвар узви Бонки Исломии Рушд буданд. Президенти бонк ва раиси Шурои директорони БИР доктор Аҳмад Муҳаммад Алӣ мебошад.

Зиёда аз 62% амалиёти Бонки Исломии Рушд дар солҳои охир дар асоси принципи Муробаҳа ба амал бароварда мешавад. Дар Баҳрайн то оғози ҳазорсолаи нав саҳми мурабҳо дар дороиҳои умумии бонкҳои исломӣ қариб 100% буд. Сатҳи паस्तтарин дар Малайзия буд - ҳамагӣ 18%.

Ҳарчанд бисёре аз фақеҳони мусалмон механизми муробаҳаро ҳилофи шариат намедонанд, ҳомиёни боғайрат аз бартариат ба муробаҳаи бонкҳои исломӣ нигаронанд.

Вақтҳои охир Бонки Исломии Рушд додани қарзҳои бефоизро (масалан, ба донишҷӯёни камдаромад) амалӣ мекунад.

Хулоса. Институтҳои молиявии исломӣ дар ҷаҳон дар натиҷаи афзоиши талабот ва ҷамъи захираҳои молиявӣ аз ҷониби баъзе мамлакатҳои мусулмонӣ хело ривож ёфтаанд. Бозорҳои молиявии давлатҳои исломӣ беш аз беш инкишоф ёфта истодаанд, ширкатҳои хориҷӣ бошанд, барои ҷалби сармоягузори хориҷӣ рақобат мекунад. Ҳамаи ин заминаҳоро барои омӯзиши амиқи хусусиятҳои амалкарди бонкҳои исломӣ ва баромади онҳоро ба бозорҳои молиявӣ ба миён меорад.

Адабиёт

1. Алишоев, Х.Х. Исламская экономическая мысль и практические аспекты её использования в постсоветском пространстве / Х.Х. Алишоев. - Душанбе: Ирфон, 2013. – 236 с.
2. Бадов, А. Деньги - дар Аллах: Исламские банки выдвигают альтернативную западную модель финансирования экономики / А. Бадов // Эксперт. - 2000. - №4, 31 января. - С.16-19.
3. Беккин, Р.И. Исламская экономика: между капитализмом и социализмом / Р.И. Беккин // Вопросы экономики. - 2007. - № 10. - С. 147-155.
4. Беккин, Р.И. Исламская экономика. Краткий курс / Р.И. Беккин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2008. – 288с.
5. Деньги, кредит, банки: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика. 2004. – 459с.
6. Журавлев, А.Ю. Принципы функционирования исламских банков / Под ред. Р.И. Беккина // Исламские финансы в современном мире: экономические и правовые аспекты. — М.: 2004.
7. Исламский мир: «отстающее развитие» и мусульманский радикализм // Мировая экономика и международные отношения. - 2008. - №1. - С. 89-103.
8. Мясникова, Л. «Перезагрузка» исламской матрицы / Л. Мясникова // Вопросы экономики. - 2007. - №10. - С. 132-146.
9. Павлова, В. Старый свет в тени полумесяца / В. Павлова // Мировая экономика и международные отношения. - 2008. - №6. - С. 121-127.
10. Петров, А.В. Исламские банки: концепция, история возникновения, современное состояние и перспективы развития / А.В. Петров, И.А. Зарипов // Деньги и кредит. - 2002. - №10. - С. 51-55.
11. Потапов, А. Секреты исламского банкинга / А. Потапов // Валютный спекулянт. - 2003. - №8. - С. 26-29.
12. Школяр, Н. Исламский банк развития: Банковский менеджмент по заветам Корана / Н.Школяр // Банк, обозрение. - 2004. - №2. - С. 24-27.

УДК: 336.564.23

ИМТИЁЗҲОИ АНДОЗӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРӢ БА ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Яқубзода Маъруф Садруддин – доктор (PhD) дар самти молия, дотсенти кафедраи молия ва қарз, мудири шуъбаи идоракунии сифати таҳсилоти Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. Суроға: 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қарабоев 63/3. Тел.: (+992) 907 86 63 63. E-mail: m.yaqubzoda@mail.ru

Қодирзода Шабнам Абдугойиб - ассистенти кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. Суроға: 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қарабоев 63/3.

Дар мақолаи мазкур натиҷаҳои таҳлили истифодаи воқеии имтиёзҳои андозӣ ҳамчун тадбири ҳавасмандгардонии фаъолияти сармоягузорӣ оварда шудаанд. Аз таҳлили маълумотҳо дидан мумкин аст, ки имтиёзҳои андозӣ ба фаъолияти сармоягузорӣ таъсири мусбӣ мерасонад. Ҳамзамон, тавассути воситаҳои таҳлилии эконометрикӣ самаранокии имтиёзҳои андозӣ барои сармоягузорию корхонаҳои бахши воқеии иқтисодиёт таҳқиқ ва муайян карда шуд. Дар доираи таҳқиқот роҳи усулҳои таъсири имтиёзҳои андозӣ барои ҳалли масъалаҳои сармоягузорӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: имтиёзҳои андозӣ, танзими андозбандӣ, ҷалби сармоягузорӣ, самаранокии имтиёзҳо, таҳлили эконометрикӣ, соҳаҳои афзалиятнок, рушди босуботи иқтисодӣ, дурнамо.

НАЛОГОВЫЕ ЛЬГОТЫ КАК СРЕДСТВО ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКУ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Яқубзода Маруф Садруддин - доктор PhD по специальности финансы, доцент кафедры финансов и кредита, заведующий отделом управления качеством образования Технологического университета Таджикистана. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Н.Карабоева, 63/3. Тел.: (+992) 907.86.63.63. E-mail: m.yaqubzoda@mail.ru

Кодирзода Шабнам Абдугойиб – ассистент кафедры финансов и кредита Технологического университета Таджикистана. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Н. Карабоева, 63/3.

В данной статье представлены результаты анализа фактического использования налоговых льгот как меры стимулирования инвестиционной активности. Из анализа данных можно увидеть, что налоговые льготы положительно влияют на инвестиционную активность. При этом эффективность налогового стимулирования инвестиций предприятий реального сектора экономики исследовалась и определялась с помощью инструмента эконометрического анализа. В рамках исследования были обсуждены пути и методы воздействия налоговых льгот на решение инвестиционных вопросов.

Ключевые слова: налоговые льготы, налоговое регулирование, инвестиционная привлекательность, эффективность льгот, эконометрический анализ, приоритетные направления, устойчивое экономическое развитие, перспективы.

TAX BENEFITS AS A MEANS OF ATTRACTING INVESTMENT TO THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Yaqubzoda Maruf Sadruddin - Doctor of Philosophy (PhD) in Finance, Associate Professor of the Department of Finance and Credit, Head of the Department of Education Quality Management at the Technological University of Tajikistan, 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, N. Karaboev str. 63/3, Tel. : (+ 992) 907.86.63.63, E-mail: m.yaqubzoda@mail.ru

Qodirzoda Shabnam Abdugoyib - assistant of the department of finance and credit of the Technological University of Tajikistan, 734061, Republic of Tajikistan, Dushanbe, N. Karaboev street 63/3.

This article presents the results of an analysis of the actual use of tax incentives as a measure to stimulate investment activity. From the data analysis, it can be seen that tax incentives have a positive effect on investment activity. At the same time, the effectiveness of tax incentives for investment by enterprises in the real sector of the economy was studied and determined using an econometric analysis tool. As part of the study, ways and methods of influencing tax incentives on solving investment issues were discussed.

Key words: tax benefits, tax regulation, investment attractiveness, effectiveness of benefits, econometric analysis, priority areas, sustainable economic development, prospects.

Дар шароити имрӯза яке аз роҳҳои ҳавасмандгардонии фаъолияти сармоягузорӣ ин имтиёзҳои андозӣ ба шумор меравад, ки давлат метавонад барои ҳар минтақаи алоҳида имтиёзҳои андозии махсус муқаррар намояд. Ин имкон медиҳад рақобати байни минтақаҳо таъмин гардад ва рушди минтақаҳо ҳавасманд карда шавад.

Аз нигоҳи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, моҳияти имтиёзи андозӣ чунин омадааст: “Имтиёзҳои андозӣ бартарияти пешбиниамудани қонунгузории андоз эътироф карда мешаванд, ки ба гурӯҳҳои алоҳидаи андозсупорандагон дар муқоиса бо андозсупорандагони дигар, аз ҷумла вобаста ба пардохт накардани андоз ё пардохт кардани онҳо, бо андозаи камтар пешниҳод карда мешаванд [2]”, ки ба шароити иқтисодии кунунӣ мутобиқ мебошад.

Бояд зикр кард, ки рушди бемайлони иқтисодиёти ҳар як давлатро бе ҷалби сармоягузорӣ ба соҳаҳои афзалиятнок тасаввур кардан ғайриимкон аст. Таҷрибаи мамлакатҳои тараққиқарда нишон медиҳад, ки барои расидан ба ҳадафҳои стратегии кишвар зиёд намудани ҳаҷми сармоягузории дохилӣ ва хориҷӣ дар ҳамаи соҳаҳои фаъолият вобаста мебошад. Аз ин рӯ, зарурати беҳтар намудани муҳити сармоягузорӣ, ҷолибнокии сармоягузории мамлакат ва қабули чораҳо оид ба беҳтар намудани иқтидори сармоягузории мамлакат ба миён меояд.

Барои татбиқи чораҳои мазкур пешниҳоди имтиёзҳои самаранок ва дастрас ба сармоягузoron нақши ҳалкунанда дорад. Сармоягузорӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳимтарини рушди босуботи иқтисодӣ ва соҳаҳои иқтимоӣ буда, кам ва зиёдшавии селҳои сармоягузорӣ ҳамчун ченаки тағйирёбии талаботи умумӣ ва дар оянда ҳаҷми истеҳсолоти миллий ва шуғли аҳоли ҳисобида мешавад.

Намудҳои гуногуни имтиёзҳои андозӣ ва таъсири онҳо ба раванди сармоягузорӣ аз ҷониби олимони зиёде ва аз нуқтаи назари гуногун мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Э. Золт қайд менамояд, ки имтиёзҳои андозӣ метавонанд дар самти ҷалби сармоя самаранок бошанд, аммо баҳодиҳии хароҷоти марбут ба пешниҳоди чунин имтиёзҳо зарур аст [12]. Ба ақидаи Р. Бодвай ва С. Анвар, имтиёзҳои андозӣ метавонанд барои ҷалби сармоягузорӣ шароит муҳайё созанд ва ҳам сармоягузорино

боздоранд [9]. Дар доираи таҳқиқи арзиши сармоя Ҷ. Минтз ба хулосае омадааст, ки афзалиятҳои дар доираи имтиёзҳои андозӣ ба сармоягузoron дода мешаванд, шояд дар маддӣ аввал он қадар назаррас ва самаранок набошанд [11]. А. Клемм бар он назар аст, ки на ҳамаи имтиёзҳои андозӣ шубҳанок ва безътимод аст, мумкин аст имтиёзҳои самарабахши андоzie вучуд дошта бошанд, ки сармоягузориho ҳавасманд мекунанд (ба мисли истехлоки босуръати воситаҳои асосӣ ва меъёрҳои пасти андоз) [10].

Дар доираи сиёсати андозии давлат низомҳои имтиёзнок, сабукиҳо, тарҳкуниҳо ва дигар усулҳое, ки фаъолияти сармоягузориho танзим мекунанд, пайваста такмил дода мешаванд, ки ниҳоят ба афзоиши ҳаҷми сармоягузорӣ барои навсозии иқтисодиёт, рушди таҳқиқоти илмӣ-техникӣ ва пешрафти бахшҳои саноат оварда мерасонанд [8, с.173]. Аммо ҳангоми муқаррар намудани имтиёзҳое, ки боиси кам шудани даромади буҷет мегарданд, ҳамеша саволи самаранокӣ ва аҳамияти онҳо барои сармоягузoron ба миён меояд [1].

Яке аз вазифаҳои асосии ислоҳоти низоми андозбандии корхонаҳо, ин муайян кардани миқдори зарурии имтиёзҳои андозӣ ва ба таври дақиқ ба танзим даровардани онҳо мебошад. Дар ин замина, вазифаи асосии ташкили низоми имтиёзҳо, ин таъмини шароити баробар барои ҳама субъектҳои иқтисодӣ ба ҳисоб меравад [7, с.216].

Таҳлили тартиби пешниҳоди имтиёзҳои сармоягузорӣ нишон медиҳад, ки механизми пешниҳоди 9 имтиёз ба танзим дароварда нашудааст, тартиби пешниҳоди 38 имтиёз ба таври хос мебошад, яъне дискредитивӣ барои ширкатҳои алоҳида ва танҳо тартиби пешниҳоди 50 имтиёз ба таври автоматӣ ба роҳ монда шудааст. Инчунин, муҳлати пешниҳоди 6 муқаррар буда, муҳлати пешниҳоди 47 имтиёз дарҷ нашудааст ва танҳо муҳлати пешниҳоди 50 имтиёз ба таври автоматӣ ба роҳ монда шудааст (ниг. ҷадв. 1).

Ҷадвали 1 - Тартиби пешниҳоди имтиёзҳо барои фаъолияти сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

№	Тартиби пешниҳоди имтиёзҳо	Шумора	Муҳлат
1.	Автоматӣ	50	ба таври автоматӣ
2.	Кушода	6	аз 2-5 сол
3.	Дискредитивӣ (ба таври хос барои ширкатҳои алоҳида)	38	дарҷ нашудааст
4.	Номуайян	9	
Ҳамагӣ		104	

Манбаъ: санадҳои меъёрӣ-ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Мавҷуд набудани муҳлати дақиқ барои пешниҳоди имтиёз ва тартиби муайяни пешниҳоди имтиёз ба самаранокӣ ва ҷолибияти ҳавасмандгардонии сармоягузориho бо сабаби номуайяни барои сармоягузoron таъсири манфӣ мерасонад. Бо назардошти далелҳои

овардашуда, тахмин кардан мумкин аст, ки дар маҷмуъ, ҷолибият ва истифодабарии бархе аз имтиёзҳои фискалӣ ва ғайрифискалӣ бинобар душвор будани механизми татбиқи онҳо ва воқиф набудани субъектҳои хоҷагидор аз чунин намуди имтиёзҳо маҳдуд карда шудааст [6].

Мутобиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрий-ҳуқуқӣ, барои рушди фаъолияти сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳавасмандгарониҳои зиёде мавҷуд аст. Ғайр аз ин, аз ҷониби Вазорати рушди иқтисод ва савдо имтиёз оид ба дастгирии давлатии фаъолияти инноватсионӣ тавассути пешниҳоди маблағҳои молиявӣ ва ихтиёрдорӣ ё ба истифода додани молу мулкҳои давлатӣ, маблағгузориҳои корҳо оид ба тайёр намудан ва баланд бардоштани дараҷаи тахассуси мутахассисон, расонидани хизматҳои машваратӣ ба субъектҳои соҳаи мазкур пешниҳод гардидааст.

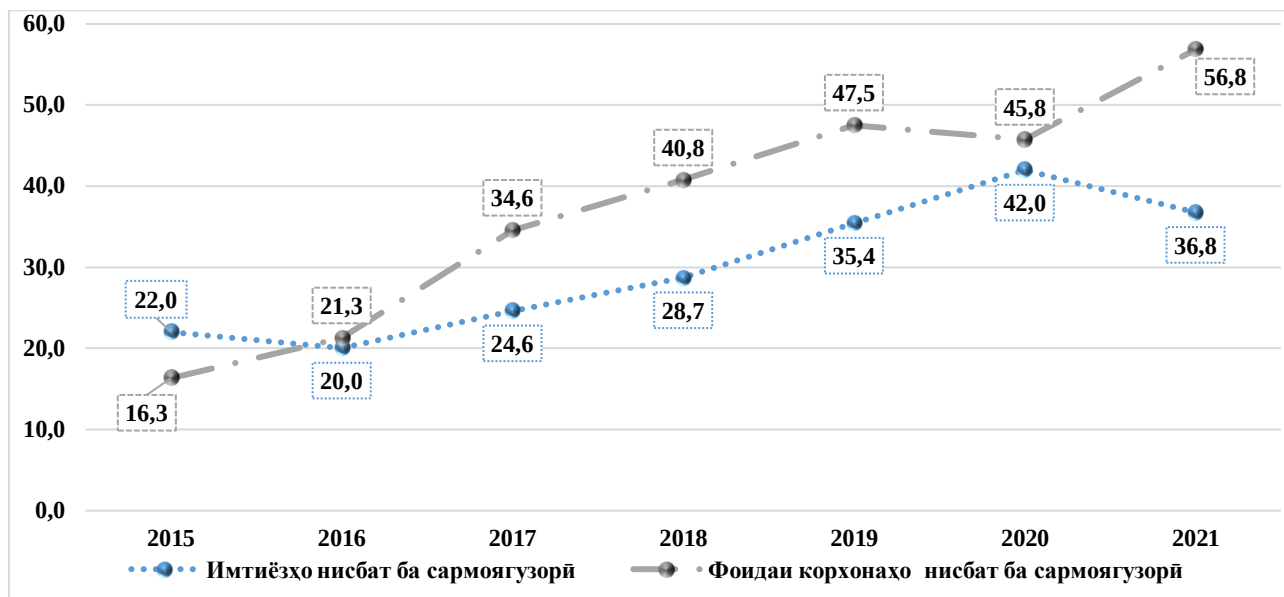
Имтиёзҳои андозӣ ва ғайриандозӣ софи корхонаҳо яке аз омилҳои таъсиррасон ба фаъолияти сармоягузорӣ ба шумор меравад, ки мо дар таҳқиқоти мазкур аз рӯйи модели регрессияи хаттӣ бо истифода аз барномаи амалии MS Excel, арзёби ва таъсири имтиёзҳои андозӣ ва ғайриандозӣ софи корхонаҳоро нисбати сармоягузорӣ баррасӣ менамоем.

Ҷадвали 2 - Динамикаи имтиёзҳои андозӣ, ғайриандозӣ софи корхонаҳо ва сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, млн сомонӣ

№	Нишондиҳандаҳо	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	Сармоягузорӣ (x1)	4540,2	5796,8	7492,7	9750,0	11179,7	11371,5	13361	12517,7	11775,5	15124,9
	Маблағи имтиёзҳои андозӣ (x2)	1053,0	1109,1	1452,2	2148,0	2240,2	2801,1	3835,7	4435,7	4943,4	5560,5
	Ғайриандозӣ софи корхонаҳо (y)	1354,2	1031,8	917,2	1591,8	2380,1	3931	5446,3	5950,7	5389,3	8598,0

Манбаъ: ҳисоби муаллифон дар асоси ҳисоботи Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷм. омӯрӣ. - Душанбе, 2022. - С. 221, 402, 421, 425. Молияи Тоҷикистон: маҷм. омӯрӣ. - Душанбе, 2022. - С. 86-88.

Диаграммаи 1 - Таносуби имтиёзҳои андозӣ ва ғайриандозӣ софи корхонаҳо нисбат ба сармоягузорӣ, бо фоиз

Манбаъ: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумоти ҷадвали 2.

Аз ин рӯ, таъя намудан ба имтиёзҳои хусусияти фискалидошта дар ҳолате, ки пардохтҳои андозӣ 67,94%-и қисми даромади буҷети давлатиро дар соли 2019 ташкил медиҳанд, мувофиқи мақсад ҳисобида намешавад, зеро маблағи аз ҳисоби имтиёзҳо озодашуда дар ин сол 4435,7 млн сомониро ташкил намудааст, ки ин маблағ 28,1%-и даромадҳои андозии буҷети давлатиро дар соли 2019 ташкил дода, ворид нашудани чунин миқдор маблағро ба буҷети давлат ифода менамояд (ниг. ҷадв. 2).

Бо истифода аз маълумотҳои ҷадвали 1 ва формулаи регрессияи хаттӣ, модели регрессионии арзёбии имтиёзҳои андозӣ ва ғоидаи корхонаҳо нисбат ба сармоягузорию таҳия намудан мумкин аст:

$$y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n \quad (1)$$

ки дар ин ҷо:

y - тағйирёбандаест, ки таъсири он бояд муайян карда шавад;

x - омилҳои, ки ба тағйирёбанда таъсир мерасонанд;

a - коэффитсиентҳои регрессия, ки аҳамияти омилҳоро муайян мекунанд;

n - миқдори умумии омилҳои модел мебошад.

Барои тартиб додани модели регрессионии таъсири имтиёзҳои андозӣ ба сармоягузорӣ аз маълумотҳои ҷадвали 2 истифода мебарем.

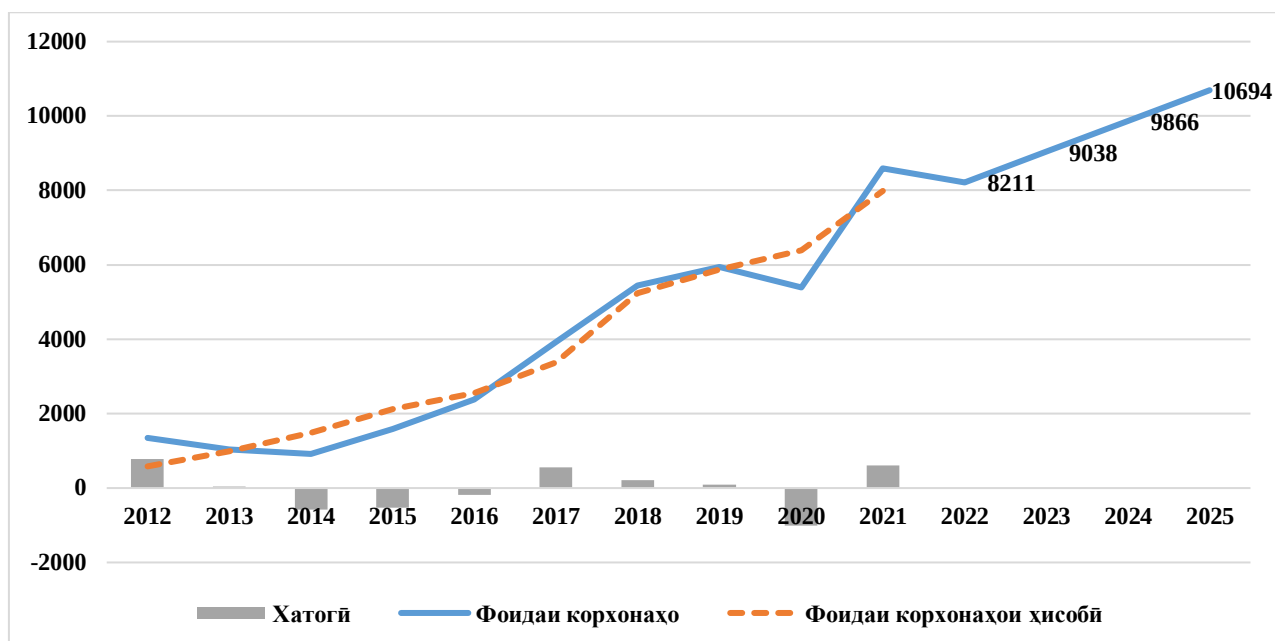
Барои тартиб додани модели регрессионии таъсири имтиёзҳои андозӣ ва сармоягузорӣ ба ғоидаи корхонаҳо аз маълумотҳои ҷадвали 2 истифода мебарем.

Барои тартиб додани модели регрессияи хаттии бисёрромила ва баҳодиҳии параметрҳои модели вобастагии ғоидаи корхонаҳо аз сармоягузорӣ ва имтиёзҳои андозӣ тавассути барномаи амалии MS Excel-ро истифода бурда, муайян намудем:

$$y = 0,22x_1 + 1,37x_2 - 2989,54$$

Вобаста ба коэффитсиентҳои муодила $a_1 = 0,22$ ва $a_2 = 1,37$ қайд кардан мумкин аст, ки ҳангоми ба 1 млн сомонӣ афзудани сармоягузорӣ ва имтиёзҳои андозӣ, ба ҳисоби миёна 1,59 млн сомонӣ меафзояд.

Диаграммаи 2. – Таносуби имтиёзҳои андозӣ ва сармоягузорӣ

Манбаъ: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумоти ҷадвали 2.

Коэффитсиенти детерминатсионии муодила $R^2 = 0,951$ буда, сифати модели таҳияшударо хуб таҷассум мекунад.

Қиматҳои воқеӣ ва ҳисобкардашуда аз рӯи модели 1-ум дар намоиш 1 тартиб дода шудааст, ки фарқият ва хатои моделро инъикос намудааст. Инчунин рӯи ҳисобҳои модели мазкур пешгӯӣ мегардад, ки фоидаи корхонаҳо вобаста ба сармоягузорӣ ва имтиёзҳои андозӣ дар давраи солҳои 2022-2025 ба ҳисоби миёна ба маблағи 828,6 млн сомонӣ афзоиш меёбад, ҳангоми омили x_1 тибқи тенденсия ба андозаи 1050 млн сомонӣ ва x_2 ба андозаи 433,8 млн сомонӣ афзоиш ёбанд.

Дар асоси натиҷаи таҳлилҳои гузаронида метавон ба хулосае омад, ки имтиёзҳои андозӣ ва дигар афзалиятҳо барои фаъолияти соҳибкорӣ сармоягузорӣ пешниҳодшуда омилҳои мебошанд, ки ба ҳаҷми сармоягузорӣ ва фоидаи корхонаҳо таъсири мусбӣ мерасонанд.

Дар ин замина, қайд кардан бамаврид аст, ки аҳамияти назариявии таҳқиқоти гузаронида аз он иборат аст, ки сарфи назар аз мавҷуд будани имтиёзҳои баробар, тибқи қонунгузорӣ, дар ҳудуди ҷумҳурий муқарраршуда, имтиёзҳо дар давраи баррасишаванда ба раванди сармоягузорӣ таъсири калоне нарасонидааст. Дар асоси маълумотҳои овардашуда, ки тавассути имтиёзҳои андоз дар намуди қисман пардохт накардан ва ё бо меъёрҳои пасткардашуда пардохт кардани андозҳои умумидавлатӣ аз ҷониби андозсупорандагон истифода шуда, дар давраи таҳлили тадриҷан то 40%-и сармоягузориҳои ҷумҳуриро дар бар

гирифтааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки давлат барои ғайрифаъолияти сармоягузорию рушд додан аз маблағҳои буҷетӣ даст кашидааст.

Аз нуқтаи назари амалӣ, ин натиҷаҳо аз он дарак медиҳанд, ки заминаи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии истифодаи имтиёзҳо бояд дар асоси манфиатҳои сармоягузoron ташаккул ёфта, сармоягузoron бошанд, дар навбати худ, бораи афзоиш додани манбаи андозӣ ҷумҳурии имконият фароҳам меоранд.

Адабиёт

1. Герман, А.А., Макарова В.А. Влияние налоговых льгот на инвестиционную деятельность российских корпораций // Вестник ТГЭУ. - 2017. - №4 (84). [электронный ресурс]. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-nalogovyh-igot-na-investitsionnuyu-deyatelnost-rossiyskih-korporatsiy> (дата обращения: 23.08.2023).
2. Кодекси андозӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, №1884. — 2021. Моддаи 32. [манбаи электронӣ]. - URL: https://andoz.tj/docs/kodex/KATJ2021_tj.pdf (санаи муроҷиат: 12.09.2022).
3. Маълумотҳои Раёсати ҳисоби Кумитаи андозӣ назди Ҳукумати ҶТ [манбаи электронӣ]. - URL: <https://andoz.tj/TaxCommittee/TaxAffairs> (санаи муроҷиат: 20.11.2022).
4. Молияи Тоҷикистон (маҷмуаи оморӣ). Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. – 342с.
4. Омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон (маҷмуаи оморӣ). Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. – 425с.
5. Якубзода, М.С. Налоговое регулирование и его влияние на инвестиционную деятельность в экономике Республики Таджикистан: авт. дис. на соис. уч. ст. Ph.D. / М.С. Якубзода. – Душанбе, 2021. – 64 с. – EDN IMNSMY.
6. Якубзода, М.С. Роҳи усулҳои нави танзими андозбандии ғайрифаъолияти соҳибкорӣ дар шароити муосир / М.С. Якубзода, Ш.А. Қодирзода // Паёми Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон. – 2022. – №4-2 (51). – С. 214-221. – EDN CYWZGL.
7. Якубзода, М.С. Хусусиятҳои сармоягузорӣ ҳамчун объекти танзими андозбандӣ дар низомии муносибатҳои иқтисодӣ / М.С. Якубзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. - №2 (31). – С. 170-181. – EDN DWIUIY.
8. Boadway R., Anwar S. How tax incentives affect decisions to invest in developing countries. Policy Research Working Paper Series 1011. The World Bank. 1992.
9. Klemm, A. Causes, Benefits, and Risks of Business Tax Incentives, 2009. Available at: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2009/wp0921.pdf>. (Accessed: 15.08.2023).
10. Mintz, J., Corporate tax holidays and investment. The World Bank economic review 1990. Vol. 4, no. 1, pp. 81-102.
11. Zolt E. Paper for workshop on tax incentives and base protection. New York, 23-24 April 2015. Available at: <http://www.un.org> (Accessed 09.08.2023).

УДК: 164.02.345

ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ЛОГИСТИКӢ: БАӢЗЕ АСОСӢОИ НАЗАРИЯВИИ РУШДИ ОНӢО

Нурализода Амрулло Назрулло - н.и.и., дотсенти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. Тел.: (+992) 918-75-76-68, E-mail: amrullon@mail.ru.

Ҳикматов Муҳаммадназар Назруллоевич - докторанти курси 1-уми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.

Душанбе, к. Нахимов, 64/14. Тел.: (+992) 918-41-91-75, E-mail: muhamadhikmatov57@gmail.com.

Дар мақолаи мазкур асосҳои назариявии рушди хизматрасониҳои логистикӣ мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Рушди хизматрасониҳои логистикӣ дар ҷумҳурӣ дар марҳилаи ибтидоӣ қарор гирифта, дар муқоиса бо бозорҳои хориҷӣ як қатор хусусиятҳои миллӣ дорад. Дар Тоҷикистон рушди бозори хизматрасониҳои логистикӣ дар ҳолати маҳдуд қарор дошта, бар ин асос, самтҳои асосии рушди онҳо бояд мавриди амал қарор дода шаванд. Хизматрасониҳои баландсифати логистикӣ барои қонеъ кардани ниёзҳои муштарӣ нигаронида шудааст. Барои ноил шудан ба ин, логистикаи муосир аз ҷониби ширкатҳои аутсорсинг, ки аз ҷониби муштарӣ ба мақсади ба таври самаранок иҷро кардани вазифаҳо киро карда мешаванд, таъмин карда мешавад, ки дар мақола характери назариявӣ ва таҳлили он нишон дода мешавад.

Калимаҳои асосӣ: логистика, низоми логистикӣ, хизматрасониҳои логистикӣ, имкониятҳо, саривақтӣ, шабакаҳои логистикӣ, тақсимот, назарияҳо.

ЛОГИСТИЧЕСКИЕ УСЛУГИ: НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИХ РАЗВИТИЯ

Нурализода Амрулло Назрулло - к.э.н., доцент кафедры финансов, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 918-75-76-68. E-mail: amrullon@mail.ru.

Хикматов Мухамадназар Назруллоевич - докторант первого курса специальности финансы, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. (+992) 918-41-91-75, E-mail: muhamadhikmatov57@gmail.com.

В данной статье рассмотрены и проанализированы теоретические основы развития логистических услуг. Развитие логистических услуг в республике находится на ранней стадии и имеет ряд национальных особенностей по сравнению с зарубежными рынками. В Таджикистане развитие рынка логистических услуг находится в ограниченном состоянии и, исходя из этого, должны быть реализованы основные направления их развития. Качественные логистические услуги направлены на удовлетворение потребностей заказчика. Для достижения этой цели современную логистику обеспечивают аутсорсинговые компании, которые нанимаются заказчиками для эффективного выполнения поставленных задач, в статье показана ее теоретическая и аналитическая сущность.

Ключевые слова: логистика, логистическая система, логистические услуги, возможности, пунктуальность, логистические сети, дистрибуция, теории.

LOGISTICS SERVICES: SOME THEORETICAL FOUNDATIONS OF THEIR DEVELOPMENT

Nuralizoda Amrullo Nazrullo, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Phone: (+992) 918-75-76-68, E mail: amrullon@mail.ru

Hikmatov Mukhamadnazar Nazrulloevich - first-year doctoral PHD, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Tel.: (+992) 918-41-91-75, E-mail: muhamadhikmatov57@gmail.com.

This article discusses and analyzes the theoretical foundations for the development of logistics services. The development of logistics services in our country is at an early stage and has a number of national features compared to foreign markets. In of Tajikistan the development of the logistics services market is in a limited state, and on this basis, the main directions of their

development should be implemented. High-quality logistics services aimed at meeting the needs of the customer. To achieve this, modern logistics is provided by outsourcing companies, which are hired by customers in order to efficiently perform tasks, the article shows its theoretical and analytical nature.

Key words: *logistics, logistics system, logistics services, opportunities, punctuality, logistics networks, distribution, theories.*

Моҳияти равиши логистикӣ ва рушди хизматрасониҳои он барои натиҷаҳои иҷтимоию иқтисодӣ шартӣ зарурӣ доништа мешавад. Ба ҳамин хотир, аҳаммияти логистика дар ҳама соҳаҳо нақши аввалиндараҷаро мебозад, он ҳамчун низоми хизматрасонӣ аз нуқтаи ниҳой то нуқтаи охири кор бо сифати баланд иҷро кардани хизматрасониҳои саривақтӣ аҳамияти махсус дорад. Талаботе, ки истеъмолкунандагон имрӯз ба хизматрасонии логистикӣ пешниҳод кардаанд ва ба он аҳамияти хосса медиҳанд, ба идоракунии занҷираи таъминот алоқаманд мебошад. Мавзӯи хизматрасонии логистикӣ ва талаботи эҳтимоли ба хизматрасонии логистикӣ дар шароити кунунии рушди бозор муайян карда мешаванд.

Мафҳуми логистика таърихи инкишофи худро доро мебошад. Юнониҳои қадим таҳти мафҳуми логистика санъати иҷрокунии ҳисоббарихоро мефаҳмиданд. Назоратчиҳои махсуси давлатиро логистҳо ном мебуданд. Дар Рими қадим зери мафҳуми логистика тақсимкунии маҳсулотро мефаҳмиданд.

Баъдтар, истилоҳи «логистика»-ро барои тавсифи малака ва амалан ҷойгиркунонӣ ва ҷойивазкунии қисмҳои ҷарбӣ ва хизматрасонии нақлиётӣ истифода менамуданд. Шоҳи Византия Леони IV, ки дар асрҳои IX-X замони мо умр ба сар бурдааст, истилоҳи «логистика»-ро дар китоби дарсӣ доир ба кори ҷарбӣ бо маънои «ақибгоҳ, таъминоти қўшунҳо» истифода намудааст.

Дар аввали асри XIX, дар давраи ҷангҳои наполеонӣ логистика ҳамчун илм оид ба идоракунӣ ҷангоми банақшагирии захираҳо, интиқолдиҳиҳо ва таъминоти қўшунҳо муайян карда шуд.

Дар Россия, дар миёнаҳои асри гузашта, мувофиқи «Луғати энциклопедии ҷарбӣ», ки дар Санкт-Петербург соли 1850 нашр шудааст, таҳти мафҳуми логистика санъати идоракунии ҷойивазкунии қўшунҳо, ҳам дар дур ва ҳам дар наздикии душман, ташкилоти таъминкунии ақибгоҳи онҳо фаҳмида мешуд.

Марҳилаи нав дар рушди логистикаи ҷарбӣ дар давраи Ҷанги дуҷуми ҷаҳон замоне ки муносибатҳои логистикӣ ҷангоми банақшагирӣ ва омодагии амалиёти ҷарбӣ васеъ истифода бурда мешуданд, оғоз гардид. Дар солҳои 50-ум асри гузашта эътироф карда шуд, ки масъалаҳои батанзимдарории ҷараёнҳои моддӣ тавассути усулҳои, ки дар логистикаи ҷарбӣ қабул гардидаанд, бомуваффақият ҳал карда мешаванд. Дар аввали солҳои 70-уми асри мо васеъ истифода бурдани муомилаи логистикӣ дар иқтисодиёти мамлакатҳои гуногун оғоз шуд. Охишта-охишта мафҳуми

логистика ва идоракунии логистикӣ фарогири мундариҷаи зиёд гардид ва ба доираҳои гуногуни истеҳсолот ва муомилоти молӣ дохил шуд. Якчанд нуқтаи назар ба таърифи мафҳуми логистика ҷой доранд. Аксари онҳо ин мафҳумро бо ҷараёнҳои моддӣ ва иттилоотӣ алоқаманд мекунанд.

Ҳамаи маҷмуи логистикаро метавон ба ду гурӯҳ муттаҳид намуд.

Яке аз онҳо логистикаро ҳамчун самти фаъолияти хоҷагидорӣ маънидод менамояд, ки аз идоракунии ҷараёнҳои моддӣ ва иттилоотӣ дар соҳаҳои истеҳсолот ва муомилот иборат мебошад.

Дигар гурӯҳи муайянкунӣ логистикаро ҳамчун самти илмӣ байнифанӣ, ки новобаста ба ҷустуҷӯи имконияҳои нави баланд бардоштани самаранокии ҷараёнҳои моддӣ ва иттилоотӣ алоқаманд мебошанд, дида мебароянд [14].

Дар эҷодиёти олимони ватанӣ ва русиягӣ аз ҳама бештар нуқтаи назари паҳншуда ба логистика ҳамчун самти илмӣ амалии хоҷагидорӣ, ки самаранокии идоракунии ҷараёнҳои моддӣ ва иттилоотиро дар соҳаҳои истеҳсолот ва муомилот дар бар мегирад, инкишоф меёбад. Бояд гуфт, ки R.J. Carter, M. Christopher, J. Cooper, J.L. Gattona, O.B. Бобоев, A.M. Зеваков, A.X. Катаев, B.B. Петров, P.A. Радионов, P.K. Раҷабов, Ю.И. Рижиков, Ҳ.Ҳ. Ҳабибуллоев ва дигарон дар рушди логистика ва хизматрасониҳои логистикӣ саҳми назаррас гузоштаанд.

Дар луғати истилоҳотӣ доир ба логистика, ки дар Россия соли 1995 ба нашр расидааст, чунин таърифи логистика оварда шудааст:

Логистика - илм дар бораи банақшагирӣ, назорат ва идоракунии интиқолдиҳӣ, анборкунонӣ ва дигар амалиёти моддӣ ва ғайримоддӣ, ки дар ҷараёни бурда расонидани ашёи хом ва маводҳо то корхонаи истеҳсолӣ, коркарди дохилиистеҳсолии ашёи хом, маводҳо ва масолеҳи нимтайёр, бурда расонидани маҳсулоти тайёр то истеъмолгар мувофиқи манфиат ва талаботҳои шахси ниҳой, инчунин, пешниҳод, ниғаҳдорӣ ва коркарди иттилооти мувофиқро дар бар мегирад [13].

Ҳама гуфтаҳои болоро хулоса намуда, чунин мафҳуми логистикаро пешниҳод намудан мумкин аст.

Логистика илм дар бораи ташкилкунӣ, банақшагирӣ, назорат ва батанзимдарории ҳаракати ҷараёнҳои моддӣ ва иттилоотӣ дар фазо ва вақт аз сарчашмаи аввалияи онҳо то истеъмолгари ниҳой мебошад.

Дар асоси таҳлилҳо ва маълумотҳои ҷамъшуда мо мафҳумҳои логистикаро, ки аз назари олимони хориҷию ватанӣ пешниҳод шудаанд, чунин баррасӣ мекунем:

Ҷадвали 1. - Мафҳумҳо доир ба логистика аз назари олимони хориҷӣ ва ватанӣ

Номи олимони	Мафҳумҳо
Тадқиқотчи неми проф. Г. Павеллек	Логистика ин пардохти маоши лашкар, мусаллаҳгардонӣ ва тақсмоти онҳо, таъмини яроқ ва лавозимоти ҷангӣ, сари вақт бо пуррагӣ таъмин намудани талаботи онҳо ва мувофиқи ин тайёр намудани санади роҳпаймоии ҳарбӣ, баҳисобгирии муҳит ва вақт, дуруст таҳлил намудани маҳал аз нуқтаи назари ҳаракати лашкарон ва қувваҳои муқобили душман ва дар

	алоқамандӣ бо ин идора роҳбарӣ намудан, бо ибораи дигар, фармонфармой кардан ба ҳаракат ва тақсимои қувваҳои мусаллаҳи шахсӣ
А.Н.Родников	Логистика илм оид ба банақшагирӣ, назорат ва идоракунии интиқол, анборкунонӣ ва дигар амалиётҳои моддӣ ва ғайримоддӣ мебошад, ки дар раванди бурдани ашёи хом ва масолеҳ то корхонаи саноатӣ, коркарди дохиликорхонавии ашёи хом, масолеҳ ва нимсохтҳо, бурдани маҳсулот то истеъмолгар мувофиқаи майл ва талабот, ҳамчунин, интиқол, нигоҳдорӣ ва коркарди иттилооти мувофиқ амалӣ гардонида мешаванд.
Г. Зоммер	Логистика - аз худ банақшагирии комплексӣ ва идоракунии ҷараёнҳои моддӣ, қисмҳои эҳтиётӣ ва маҳсулоти тайёрро пешкаш мекунад, ки селоби лозимаи иттилоотиро бо мақсади суръат бахшидан ба ҷараёни умумӣ ва кам кардани хароҷоти умумӣ дар бар мегирад.
Х.Й. Фолмут	Асосан дар логистика суҳан оид ба мукамалгардонии дохилии корхонагии маҳсулотҳо меравад, ки бо истеҳсол ва харидорони ҷараёни масолеҳ алоқамандӣ доранд. Дар баробари ин, логистика муаммоҳои камкунонии оптималии иқтисодии анборӣ, захираи маҳсулот ва масолеҳ ва ҳамчунин, камкунонии миқдори маҳсулоти тайёри дар анборбударо ҳал менамояд.
Л.Б. Миротин	Логистика - илм дар бораи ташкили ҳамҷояи фаъолияти менечерони зершӯбаҳои гуногуни корхона ва ҳамчунин, гурӯҳи корхонаҳо аз рӯи ҳаракати самараноки маҳсулот тибқи занҷири « <i>хариди ашёи хом - истеҳсол - фурӯш - тақсимот</i> » дар асоси якҷоякунонӣ ва тақмили амалиётҳо, тартибот ва вазифаҳо дар ҷорҷӯбаи раванди мазкур бо мақсади коҳишдиҳии харҷи захираҳо мебошад.
Ҳ.Ҳ. Ҳабибуллоев	Логистика - фаъолият аз рӯи банақшагирӣ, иҷрокунӣ ва назорати ҳаракати табиӣи масолеҳ, маҳсулоти тайёр ва иттилооти ба он тааллуқдошта аз мавқеи истеҳсолшуда ба ҷойи истеъмолшаванда бо мақсади қонеъ намудани талаботҳои истеъмолгарон ва ба даст даровардани ғоида мебошад.
А.Н.Нурализода	Логистика ин хизматрасонии тақсимои мол, банақшагирии тамоми захираҳои моддӣ, идоракунии хароҷот, идоракунии хавфҳои нақлиётӣ ва истеҳсолот мебошад.
Д.Т.Қурбонализода	Логистика ҳамчун таҳиякунандаи хизматрасонии саривақтӣ буда, он ҳамчун стратегияи пешбурди фаъолияти корхонаҳо аз нуқтаи аввала то нуқтаи ниҳонии кор нақши ҳалкунандаро мебозад.

Манбаъ: Таҳияи муаллиф аз сарчашмаҳои гуногуни илмӣ

Дар асоси маҳфумҳои боло инро бояд гуфт, ки логистика илм дар бораи банақшагирӣ, ташкил, идоракунӣ, назорат ва танзими ҷараёнҳои моддӣ ва алоқаманди молиявӣ, иттилоотӣ, хизматрасонӣ дар фазо ва вақт аз сарчашмаи аввалия то истеъмолкунандаи ниҳой аст.

Хизматрасониҳои логистикӣ маҷмуи васеи амалиётҳои марбут ба қабул, нигоҳдорӣ ва ҳаракати молҳо мебошанд. Хизматрасониҳои

логистикӣ ба ташкили интиқоли молҳо аз як нуқта ба нуқтаи дигар бо хароҷоти ҳадди ақали молиявӣ ва вақт нигаронида шудаанд. Ширкат барои ҳар як муштарӣ роҳҳои ғоидаовартаринро таҳия мекунад. Мутахассисоне, ки дар соҳаи логистика кор мекунанд, дар интиҳоби нақлиёт бо назардошти навъи бор, андоза ва вазни он кумак мекунанд. Онҳо, инчунин, масоҳат ва ҳолати роҳро, ки бо онҳо мол бояд бурда шавад, меомӯзанд. Кормандони ширкат интиқолро назорат мекунанд, ки ба шарофати он муштарӣ метавонад ҳангоми интиқол тағйирот ворид кунад.

Хизматрасониҳои логистикӣ омилҳои зеринро дар бар мегиранд:

- омӯзиши роҳҳои эҳтимолии расонидани бор ва интиҳоби роҳи мувофиқ;
- истифодаи оқилонаи хароҷоти логистикӣ (хароҷоти амалӣ намудани амалиёти логистикӣ);
- интиҳоби нақлиёт;
- ҳисоб кардани арзиши таҳвил, аз ҷумла тамоми шароитҳои истифодашуда;
- муайян намудани тамоми хатарҳои имконпазир ҳангоми ҳамлу нақли бор ва то ҳадди имкон пешгирӣ ё кам кардани онҳо;
- таҳияи ҳуҷҷатҳои, ки дар он ҳамаи корҳои иҷрошуда сабт гардидаанд;
- вариантҳои гуногуни маҷмуи пурраи молҳо;
- таъмини фазои кутоҳмуддат ё дарозмуддати ниғаҳдорӣ бор;
- имконияти суғуртакунии бор;
- барасмиятдарории гумрукии мол.

Барои бозори дохилӣ дар ҷумҳурии мо мафҳуми «хизматрасонии логистикӣ» нав аст. Бисёриҳо хизматрасониҳои логистикиро танҳо ҳамчун маҷмуи хизматрасониҳои нақлиётӣ ва ё анбор қабул мекунанд. Ин фаҳмиш хато ва ниҳоят маҳдуд аст. Бозори муосири хизматрасонии логистикӣ метавонад доираи васеи хизматрасониҳоро пешниҳод кунад. Тавсеаи пешниҳоди хизматрасониҳои логистикӣ дар бозори дохилӣ, пеш аз ҳама, аз ворид шудани ширкатҳои байналмилалӣ ба бозори дохилӣ вобаста аст. Гардиши савдои байналмилалӣ ба афзоиши бозори хизматрасонии логистикӣ мусоидат мекунад, аз ин рӯ, хизматрасонии логистикиро бояд ҳамчун маҷмуи тамоми хизматрасониҳо қабул кард, ки ба ташкили самараноки гардиши моддӣ мусоидат мекунанд [14].

Ҳамин тариқ, мо хизматрасониҳои логистикиро ҳамчун маҷмуи хизматрасониҳо барои иҷрои фармоиши истеъмолкунанда оид ба ташкил ва идоракунии равандҳои ҷараён бо мақсади муносибгардонии онҳо мефаҳмем.

Масъалаҳо ва шартҳои фаъолияти логистикӣ бо хусусиятҳои асосии зерини хизматрасонии логистикӣ муайян карда мешаванд:

- робита бо манбаъ;

- тағйирёбии сифат;
- тамаркузи хизматрасонӣ;
- истисноӣ;
- имконпазирии хизматрасониҳои логистикӣ;
- чандирии талабот ба хизматрасонӣ;
- самаранокӣ.

Таснифи хизматрасони логистикӣ, ки барои муайян кардани равишҳо ба татбиқ, муносибгардонӣ ва арзёбии онҳо зарур аст, имкон медиҳад, ки самаранокӣ ва сифати онҳо беҳтар карда шавад. Бояд гуфт, ки дар байни мутахассисон ва иштирокчиёни бозори логистика таснифи ягонаи хизматрасониҳои логистикӣ вуҷуд надорад.

Таснифи хизматрасониҳои логистикӣ аз рӯи як қатор аломатҳои муҳим дар ҷадвали 2. оварда шудааст.

Ҷадвали 2. - Таснифи хизматрасониҳои логистикӣ

Аломатҳо	Намуди хизматрасонӣ
Аз рӯи аҳамият	• хизматрасониҳои асосии логистикӣ, аз қабili нигоҳдории бор, Ҳамлу нақли бор, танзимои бор, таъмини ҳуҷҷатгузорӣ ва ғайра; • хизматрасонии таъминоти моддию техникӣ, ки тартиби ҷамъоварӣ ва баргардонии молҳо, идоракунии захираҳои дуҷумдараҷагии моддиро дар бар мегирад; • хизматрасониҳои иловагӣ, ба монанди бастабандӣ, тамғагузори маҳсулот, нахгузорӣ, яъне тақсимои хароҷоти логистикӣ дар нахҳои нахҳои маҳсулоти тайёр)
Аз рӯи функция	• хизматрасонии ҳамлу нақли бор, ҳадамоти муносибгардонии масир; • хизматрасониҳои барасмиятдарории гумрукӣ; • хизматрасонӣ оид ба бастабандии молу маҳсулот; • хизматрасонӣ оид ба таҳияи ҳуҷҷатҳои нақлиётӣ ва ҳамроҳикунанда; • хизматрасонӣ оид ба қабули фармоишҳо дар анбор, муттаҳидсозии борҳо; • хизматрасонӣ оид ба қабул, нигоҳдорӣ ва коркарди боркунии маҳсулот; • хизматрасонӣ оид ба тамғагузорӣ, штрих-рамзгузорӣ, ба навіҳо ҷудокунӣ, ҷаспандабандии молҳо ва ғайра; • хизматрасонӣ оид ба таъминоти иттилоотии низоми гардиши моддӣ; • хизматрасонии марбут ба ҷараёнҳои баргардонидашавандаи моддӣ (нигоҳдорӣ, бастаи баргардонидашаванда); • хизматрасониҳо оид ба пешниҳоди қисмҳои эҳтиётӣ ва хизматрасониҳои марбута; • лизинги мутахассисон дар соҳаи логистика; • хизматрасониҳои машваратӣ.

Идоракунии тавсифоти хизматрасонӣ	• банақшагири ва идоракунии ҳамгиросидаи пайвандҳои занҷири таъминот; • идоракунии давраи иҷрои фармоиш; • идоракунии давраи ҳаёти функционалии маҳсулот; • идоракунии захираҳо; • идоракунии сатҳ ва масъалаҳои сифати хизматрасонии логистикӣ; • идоракунии даромад ва хароҷоти логистикӣ; • аудит ва назорати равандҳои логистикӣ
Аз руи объекти идоракунӣ ва дараҷаи ихтисос	• хизматрасоние, ки барои корхонаҳои саноатӣ расонида мешавад; • хизматрасоние, ки ба муассисаҳои савдо ва хӯроки умумӣ расонида мешавад; • хизматрасонӣ ба корхонаи соҳаи муайян; • хизматрасонӣ дар баҳши B2B; • хизматрасонӣ дар баҳши B2C; • хизматрасониҳои махсусгардонидашуда; • хизматрасониҳои омехта.
Аз рӯи басомади истифода	• мунтазамӣ; • нащриявӣ; • амалиётӣ.

Манбаъ: Таҳияи муаллифон аз сарчашмаҳои гуногуни илмӣ

Баъзе коршиносони хориҷӣ ва иштирокчиёни бозор тамоми фаъолияти хизматрасонии логистикиро ба 3 сатҳ тақсим мекунанд:

Сатҳи якум - идоракунии занҷираи таъминот ва идоракунии нақлиёт мебошад, ки хизматрасонии нақлиёт ва анбор, амалиёти борфарорӣ ва борбардорӣ, хадамоти брокерии гумрукиро дар бар мегирад;

Сатҳи дуюм - хизматрасонии таҳвили нақлиётӣ;

Сатҳи сеюм - тақсимот, расонидани саривақтӣ, бастабандӣ, хизматрасонии хаткашонӣ, иҷораи воситаҳои нақлиёт, фурӯш, нигоҳдорӣ ва таъмири таҷҳизот ва воситаҳои нақлиёт, хизматрасониҳои суғуртавию молиявӣ, хадамоти иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ мебошад [16].

Имрӯз маъмултарин хизматрасониҳои логистикӣ ин провайдерҳои логистикӣ мебошанд. Мафҳуми провайдери логистикӣ дар ҷумҳурии мо ба наздикӣ истифода шудааст ва кишварҳои хориҷӣ онро дар ҷойи кор қайҳо истифода мебаранд. Одатан, маъмул аст, ки ширкатҳоро, ки хизматрасониҳои логистикӣ пешниҳод мекунанд, ҳамчун провайдерҳое баррасӣ мекунанд, ки сатҳҳои худро доранд.

Провайдерони (таъминкунандагон) логистикӣ инҳоянд: 1PL, 2PL, 3PL, 4PL, 5PL.

Ҳарфҳои PL - аз забони англисӣ “Party Logistics” гирифта шуда ҳамчун “тарафи логистикӣ” тарҷума шудаанд. Дар ҷадвали 3. ҳамаи намудҳои провайдерҳои логистикӣ оварда шудаанд.

Ҷадвали 3. - Провайдерони (таъминкунандагон) логистикӣ

Провайдерҳо	Тавсифи мухтасар
-------------	------------------

1PL (First Party Logistics)	Корхонаҳое, ки ба фаъолияти истеҳсоли ва фурӯш машғул мебошанд.
2PL (Second Party Logistics)	Ширкате, ки мақсадаш аз содатарин маҷмуи хизматрасониҳои логистикӣ иборат мебошад. Ин як ширкати хурди нақлиётӣ мебошад, ки соҳиби бор барои киро кардани нақлиёти автомобилӣ, қатораҳои роҳи оҳан, контейнерҳо ва ғайра тамос мегирад, зеро вай барои сарфа кардани нақлиёти шахсии худ имкон надорад.
3PL (Third Party Logistics)	Ширкате, ки ҳамчун миёнарав байни истеъмолкунанда ва истеҳсолкунанда амал мекунад. Нақши он пешниҳоди маҷмуи пурраи хизматрасониҳоро дар бар мегирад, ки тавассути истифодаи онҳо маҳсулоти муайян пешбарӣ карда мешавад.
4PL (Fourth Party Logistics)	Ин провайдер барои иҷрои ҳама корҳо оид ба ҳама нақли мол, ба истиснои хариду фурӯш, масъулияти пурраро ба дӯш мегирад.
5PL Fifth Party Logistics	Провайдере, ки қодир аст тамоми хизматрасониҳоро ба уҳда гирад ва онҳоро бо ёрии технологияҳои иттилоотӣ амалӣ созад. Мисол, ин мағозаҳои онлайн мебошанд

Манбаъ: Таҳияи муаллиф аз сарчашмаҳои гуногуни илмӣ

Дар доираи ин вазифа провайдерҳои муосири хизматрасонии логистикӣ, аз як тараф, масъалаи мувозинати ниёзҳои истеъмолкунандагонии хизматрасониҳои логистикиро бо сатҳи зарурии ғоида ҳал кунанд, аз тарафи дигар, онҳо маҷмуи хизматрасониҳои логистикиро дастгирӣ мекунанд, ки дараҷаи кофӣ рақобат қобилияти онҳоро таъмин мекунад.

Моҳияти логистика барои истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон ҷустуҷӯ ва татбиқи гардиши моддии хизматрасониҳои гуногуни логистикӣ мебошад. Хизматрасонии логистикӣ бо раванди тақсимот зич алоқаманд буда, маҷмуи хизматрасониҳоанд, ки дар ҷараёни таҳвили молҳо пешниҳод мешаванд.

М.Н. Григорев мафҳуми «логистикаи хизматрасониро» муаррифӣ намуда, онро ҳамчун як соҳаи логистика муайян мекунад, ки дар он «беҳсозии ҷараёнҳои хизматрасонии корхонаҳо ба истеъмолкунандагон, ки аз ҷониби шарикон дар занҷири логистикӣ ба ҳамдигар пешниҳод мешаванд, инчунин, ҷараёнҳои дохили ширкат» омӯхта мешаванд. Яъне, ҳадафи асосии логистикаи хизматрасонӣ, ба гуфтаи М.Н. Григорев, он аст, ки «барои додани хислатҳои иловагии ғайримоддӣ ба маҳсулот саҳм гузорад, ки аз ҷониби иштирокчиёни раванди логистикӣ, аз ҷумла истеъмолкунанда, талаб карда мешавад».

Ҳамин тариқ, субъекти хизматрасонии логистикӣ маҷмуи муайяни хизматрасониҳои дахлдорро дар назар дорад. Объектҳои хизматрасонии логистикӣ истеъмолкунандагони мушаххаси ҷараёни моддӣ мебошанд.

Талаботи эҳтимоли ба хизматрасонии логистикӣ дар иқтисодиёти муосир бо қобилияти ба мол додани хосиятҳои нав, аз қабili фойданокии ҷой, вақти мавҷудият, шаклҳои моликият ва истифода муайян карда мешавад [12].

Зарурати дар бозори муосири хизматрасонии логистикӣ истифода бурдани соҳаҳои гуногуни корхонаҳо равшан аст. Татбиқи маҷмуи хизматрасониҳои логистикӣ метавонад дар самтҳои асосии зерин сурат гирад: ҷалби ширкати сеюм, ки хизматрасонии логистикиро аз рӯи принципҳои аутсорсинг (оператори логистикӣ) пешниҳод мекунад. Дар шароити рушди бозори муосир, операторони логистика бештар ба талаботи муштарӣ тamarкуз мекунад. Талаботи асосии аз ҷониби истеъмолкунандагони хизматрасониҳои логистикӣ гузошташуда инҳоянд:

- мураккабии хизматрасонии логистикӣ, ки инъикоси равандҳои муттаҳидшуда дар логистика мебошад;

- ҳаракатнокӣ дар ҳамкорӣи иштирокчиёни занҷири логистикӣ;

- мавҷудияти хизматрасонии логистикӣ, яъне паст шудани аҳамияти омили ҷуғрофӣ, инчунин, маҳдудиятҳои муваққатӣ дар дастрасӣ ба хизматрасонӣ;

- эҳтимодноки ва муттасилии таъминот бо истифода аз технологияҳои ба мизочон нигаронидашуда дар муносибат бо истеъмолкунандагон, таъминкунандагон ва миёнаравҳо;

- ҳамохангсозӣ дар иҷрои амалиётҳо оид ба хизматрасонӣ аз ҳисоби танзими равандҳои бизнес ва стандартикунонии онҳо.[5]

Операторҳои муосири логистикӣ қобилияти ба истеъмолкунанда дар доираи занҷири таъминот пешниҳод кардани маҷмуи пурраи хизматрасониҳоро доранд.

Дар охир инро бояд гуфт, ки логистика дар шароити муосир як соҳаи беназири иқтисодиёт ва фаъолияти инсон мебошад. Логистика аз сабаби он, ки самтҳои анъанавии татбиқаш он ҳам якҷоя шуда, логистикаи муттаҳидро ташкил медиҳанд, хусусиятҳои нави самарабахш пайдо кард. Фаъолияти логистикӣ аз пайдоиши эҳтиёҷ ба маҳсулот ё хизматрасонӣ то қонё кардани он давом мекунад. Ҳадафи асосии логистика ин расонидани маҳсулоти истеҳсолшуда ба ҷойи лозима дар вақти лозима ва ба миқдори зарурӣ бо хароҷоти ҳадди ақал мебошад. Хизматрасонии логистикӣ қисми ҷудонашавандаи логистика буда, барои пешбурди молҳо дар бозор хеле муҳим аст.

Хизматрасонии логистикӣ ҳамчун маҷмуи амалиётҳои логистикӣи ғайримоддӣ фаҳмида мешавад, ки ба дараҷаи ҳадди аксар қонё кардани талаботи истеъмолкунандагонро дар раванди идоракунии ҷараёни моддӣ ва иттилоотӣ бо роҳи камхарҷ таъмин мекунад. Ба ибораи дигар,

хизматрасонии логистикӣ идоракунии ҷараёни хизматрасониҳо дар тамоми бахшҳои алоҳидаи иқтисодиёт мебошад. Хизматрасонии логистикиро худӣ таъминкунада ё ширкати экспедитории, ки дар соҳаи хизматрасонии логистикӣ тахассус дорад, пешниҳод мекунад.

Низоми хизматрасонии логистикӣ чунин пайдарпайии амалҳоро дар бар мегирад, ба монанди сегментатсияи бозори истеъмолӣ аз рӯи омили ҷуғрофӣ, хусусияти хизматрасонӣ ё дигар хусусият, муайян намудани номгӯи хизматрасониҳои барои истеъмолкунада муҳимтарин, радбадандии хизматрасониҳое, ки ба рӯйхати тартибдодашуда дохил карда шудаанд, муқаррар намудани робитаи байни сатҳи хизматрасонӣ ва арзиши хизматрасонӣ, муайян намудани сатҳи хизматрасонӣ, ки барои таъмини рақобатпазирии ширкат зарур аст, муқаррар намудани алоқа бо истеъмолкунадагон ва аниқ кардани меъёрҳои баҳодихии онҳо ба хизматрасонӣ мебошад.

Дар асоси гуфтаҳои боло, мо метавонем хулоса барорем, ки назарияҳои омӯзишии намудҳои хизматрасониҳои логистикӣ бо доираи хеле зиёди нишондиҳандаҳо тавсиф карда мешаванд, ки онҳоро аз рӯи меъёрҳои гуногун ба гурӯҳҳо муттаҳид кардан мумкин аст, масалан: маҷмӯи хизматрасониҳои комплекси логистикӣ, ки дар давоми хизматрасонӣ пешниҳод карда мешавад, маълумот, миқдор, сифат, вақт, нарх, эътимоднокии хизматрасонӣ мебошанд.

Хизматрасонии логистикӣ ҳамчун фаъолият дар соҳаи хизматрасонӣ хосиятҳои нави молҳои анъанавиро ба вуҷуд меорад, он ба шумо имкон медиҳад, ки ҳосилнокии ҷараёни захираҳо ва сатҳи қаноатмандии истеъмолкунадагон воқеан баланд шавад.

Умуман, рушди хизматрасонии логистикӣ дастгирии мувофиқи назариявӣ ва истилоҳотиро талаб мекунад. Дар баробари ин чунин тахмин кардан хатост, ки гуё ин муаммо тамоман омухта нашудааст ва илми иқтисодӣ кушиши ҳалли онро наметонад.

Адабиёт

1. Азимов П.Х. Роль и значение логистических центров в развитии экспортного потенциала Республики Таджикистан. / П.Х. Азимов, М.М. Алибаева // Вестник Сургутского государственного университета. – 2018. - №2 (20). - С. 12-20.
2. Ballou R.H. Bussiness Logistics Management. 3 ed. N.Y.: Prentice Hall International, Inc., 1993.
3. Гаджинский А.М. Логистика. Учебник. 20-е изд. /А.М. Гаджинский. - М.: Изд-во «Дашков и К», 2012. - 484 с.
4. Григорьев М.Н. Логистика. Базовый курс: учебник. /М.Н. Григорьев. - М.: Юрайт, 2011. - 782 с
5. Қурбонализода Д.Т. Логистика. Китоби дарсӣ / Д.Т. Қурбонализода, А.Н. Нураллизода, А.М. Начмуддинов. – Душанбе, 2020. - 434 с.
6. Қурбонализода Д.Т., Логистикаи тиҷоратӣ. Васоити таълимӣ / Д.Т. Қурбонализода, А.Н. Нураллизода, А.М. Начмуддинов. – Душанбе, 2020. - 193 с.
7. Қурбонализода Д.Т. Smart transport systems and logistics. / Д.Т. Қурбонализода, // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи: “Муаммоҳои рушди ҳамгироии саноатии кишварҳои Осиёи Марказӣ”. - Душанбе. - 2022. - С.174-178.

8. Қурбонализода Д.Т., Нақши логистика дар рушди ҳадафҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон/ Д.Т. Қурбонализода//Иноватсияи технологӣ. Маҷмуи мақолаҳои илмӣ-амалии конференсияи ҷумҳуриявии Коллеҷи технологии шаҳри Душанбе. - 2020. - С. 43-48.
9. Логистические услуги [электронный ресурс]. - URL: <http://bor-ger.ru/articles/45> (дата обращения: 05.06.2014).
10. Логистика: учебник / А.А. Гайдаенко, О.В. Гайдаенко. 3-е изд., стер. М.: Кнорус, 2011. 268 с.
11. Сергеев В.И. Корпоративная логистика: 300 ответов на вопросы профессионалов. /В.И. Сергеев М: Инфра-М, - 2005 с. - 976 с.
12. Сулаймонов, Ш. Ф. Эффективный сектор бизнес-услуг как условие развития малого и среднего бизнеса в Республике Таджикистан / Ш. Ф. Сулаймонов // Наука и бизнес: пути развития. – 2017. – № 6(72). – С. 59-63.
13. Хабибуллоев Х.Х. Формирование механизма антикризисного управления развитием предприятий сферы услуг. / Х.Х. Хабибуллоев, Н.Ш. Нуриддинов //Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - 2015. - №3 (8).- С. 27-33.
14. Хабибуллоев Х.Х. Логистика в системе национальной экономики Республики Таджикистан / Х.Х. Хабибуллоев, П.Х. Азимов // Таджикистан и современный мир: актуальные проблемы развития инновационной экономики. Материалы V-ой международной научно-практической дистанционной конференции, посвященной «20-летию Национального примирения» и 2017 году - «Году молодежи». - 2017. - Часть I. - С. 251-256.
15. Чернякова Е.В. Развитие логистических подходов к дистрибуции продукции информационных технологий: автореф. дис. ... канд. экон. наук. М., 2008.
16. Якунина Ю.С. Логистические услуги: особенности и специфика в условиях российского рынка / Ю.С. Якунина// Вестник Удмуртского университета. Экономика и право, - 2014. - Т. 24. Вып. 4.

УДК: 332.146

ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ ИСТЕҲСОЛӢ-ИҚТИСОДИ ВА ТАМОЮЛҲОИ РУШДИ КИШОВАРЗӢИ ВИЛОЯТИ СУҒД

Муслихова Тахмина Тагоевна - н.и.у., дотсент, мудири кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14.

Мақолаи мазкур ба масъалаҳои таҳлили ҳолати истеҳсолӣ-иқтисодӣ ва тамоюлҳои рушди кишоварзии вилояти Суғд бахшида шудааст. Дар мақола моҳияти иқтисодии соҳаҳои комплекси агросаноатӣ асоснок шудаанд. Муаллиф барои дарки ҳолати воқеӣ ва бартариятҳои рақобатии имконпазир дар соҳаи саноат, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатиро дар шаҳру навоҳии вилояти Суғд дар муқоиса бо дигар минтақаҳои ҷумҳурии таҳлил кардааст.

***Калидвожаҳо:** комплекси агросаноатӣ, комплекси байнисоҳавӣ, маҳсулоти кишоварзӣ, ҳаҷми истеҳсолот, индекси истеҳсолоти саноатӣ, нишондиҳанда, динамика.*

АНАЛИЗ ПРОИЗВОДСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ И ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Муслихова Тахмина Тагоевна - к.э.н., доцент, заведующая кафедрой банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14.

Данная статья посвящена вопросам анализа производственно-экономической ситуации и тенденций развития сельского хозяйства Согдийской области. Обоснована

экономическая природа отраслей агропромышленного комплекса. С целью понимания реальной ситуации и возможных конкурентных преимуществ в сфере промышленности был проанализирован объем производства промышленной продукции в городах и районах Согдийской области по сравнению с другими регионами республики.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, межотраслевой комплекс, сельскохозяйственная продукция, объем производства, индекс промышленного производства, показатель, динамика.

ANALYSIS OF THE PRODUCTION AND ECONOMIC SITUATION AND TRENDS OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN THE SOGD REGION

Muslikhova Tahmina Tagoevna - candidate of economics sciences, associate professor of the banking department of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov st. 64/14.

This article is devoted to the analysis of the production and economic situation and trends in the development of agriculture in the Sughd region. The economic nature of the branches of the agro-industrial complex is substantiated. In order to understand the real situation and possible competitive advantages in the industrial sector, the volume of industrial production in the cities and districts of the Sughd region was analyzed in comparison with other regions of the republic.

Key words: agro-industrial complex, inter-industry complex, agricultural products, production volume, industrial production index, indicator, dynamics.

Масоҳати вилояти Суғд 25,2 ҳазор километри мураббаъ мебошад. Аҳолии он то 1 январи соли 2021-ум 2751,3 ҳазор нафар буд. Зичии аҳолии вилоят ба ҳисоби миёна ба як километри мураббаи масоҳат 109,2 нафарро ташкил медиҳад (январии соли 2021). Маркази вилоят ш. Хучанд мебошад. Дар вилоят 10 ноҳия ва 8 шаҳр, 93 ҷамоати деҳот мавҷуд аст. Шумораи аҳолии шаҳрҳо 671,8 ҳазор нафар мебошад, ки 24,4% шумораи умумии аҳолии вилоятро, аҳолии деҳот бошад, 2081,3 ҳазор нафар, яъне 75,6% шумораи умумии вилоятро ташкил медиҳад.

Дар вилояти Суғд 693 корхонаи саноатӣ кор мекунад. Таносуби ҳаҷми маҳсулоти саноатии вилоят дар ҳаҷми умумии истеҳсолоти он дар ҷумҳурӣ дар соли 2020 ба 50,4% расидааст. Дар вилоят дар соли 2020-ум 636 млн кВт. соат неруи барқ, 52,9 млн дона хишти сохтмон, 41,0 ҳазор тонна нахи пахта, 1295 ҳазор метри мураббаъ қолин ва маснуоти қолинӣ ва дигар маҳсулот истеҳсол карда шудааст.

Дар ҳамин давра дар вилояти Суғд 351,4 ҳазор тонна ғалла, 512,1 ҳазор тонна картошка, 126,0 ҳазор тонна пахта, 560,1 ҳазор тонна сабзавот, 151,8 ҳазор тонна маҳсулоти озуқаворӣ полизӣ ва дигар маҳсулоти кишоварзӣ истеҳсол карда шудааст.

Вилоят дар соли 2020-ум 667,1 ҳазор чорвои калон, аз он ҷумла 364,0 ҳазор сар модагов, 1576,0 ҳазор сар гӯсфанду буз ва 8,6 ҳазор сар асп дошт.

Барои рушди иқтисодиёти вилояти Суғд дар соли 2020-ум ба маблағи 1321,5 млн сомонӣ ё ба андозаи 11,2 % ҳаҷми умумии ҷумҳурӣ сармоягузорӣ карда шудааст.

Дар вилоят 276 муассисаи таҳсилоти томактабӣ фаъолият мекунад, ки дар онҳо 40,3 ҳазор нафар кӯдак тарбия карда мешавад, 938 муассисаи

рӯзонаи таҳсилоти умумӣ (онҳо зиёда аз 565,3 хонанда доштанд), 22 муассисаи таҳсилоти миёнаи касбӣ 22,6 ҳазор донишҷӯ) ва 7 муассисаи таҳсилоти олии касбӣ (дорои 48,4 ҳазор донишҷӯ) фаъолият мекунад.

Ба аҳолии вилояти Суғд 362 китобхонаи оммавӣ умумӣ бо фонди умумии 2,6 млн нусха китобу маҳалла, 237 клуб, 7 театр ва 22 осорхона хизмати фарҳангӣ маърифатӣ мерасонанд.

Чамбӣ фонди манзили вилояти Суғд 32,4 млн метри мураббаъ ё ба ҳар як истиқоматкунанда 12,0 метри мураббаъро ташкил медиҳад.

Дар вилоят 173 муассисаи тиббӣ мавҷуд аст. Иқтисодии амбулаторияю дармонгоҳҳо (дар як баста қабул) ба ҳар 10 ҳазор нафар аҳоли 79,6 беморро ташкил медиҳад. Ба аҳоли 55276 нафар табибони ҳамаи намудҳои тахассус ва 17945 нафар кормандони ҳайати миёнаи тиббӣ хизмат мерасонанд.

Комплекси агросаноатии вилояти Суғд гуфта, мо комплекси байнисоҳавии муттаҳидсозандаи ҳамаи соҳаҳои хоҷагиро дар назар дорем, ки дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва ба истеъмолкунандаи ниҳой бурда расонидани он иштирок мекунад. Аҳамияти комплекси мазкур аз он ҷиҳат назаррас аст, ки кишоварзии интенсивӣ, яъне, истеҳсолоти муташаккили кишоварзӣ имкон медиҳад, ки аҳоли сарфи назар аз мавсимӣ будани истеҳсолоти кишоварзӣ, дар чор фасли сол бо маводи ниёзи аввал таъмин бошад. Истеҳсолоти кишоварзӣ бошад, маҷмуи соҳаҳои иқтисодӣ мебошад, ки хоҷагии қишлоқ ва соҳаҳои саноатро, ки бо истеҳсолоти мазкур алоқамандии зич доранд, инчунин, соҳаҳои, ки бо ҳамлу нақл, нигоҳдорӣ, коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, бурда расонидани он то ба истеъмолкунанда сарукардоранд, соҳаҳои, ки кишоварзиро бо техника, заҳрхимикатҳо ва нуриҳои маъданӣ таъмин мекунад ва ба он хизмат мерасонанд, дар бар мегирад.

Комплекси агросаноатӣ ба андешаи аксари олимони соҳа чор соҳаи фаъолиятро дар бар мегирад:

I - кишоварзӣ, ки меҳвари комплекси агросаноатӣ мебошад ва растанипарварӣ, чорводорӣ, хоҷагии деҳқонӣ, хоҷагии шахсии ёрирасон ва хоҷагии аҳолиро дар бар гирифтааст;

II - соҳаҳои ҳадамоте, ки кишоварзиро бо воситаҳои истеҳсолот ва захираҳои моддӣ таъмин мекунад: саноати мошинсозии тракторӣ ва кишоварзӣ, истеҳсоли нуриҳои маъданӣ, заҳрхимикатҳо ва ғ.

III - соҳаҳои саноати коркард, соҳаҳои, ки ба коркарди маҳсулоти хоми кишоварзӣ машғуланд: саноати ҳуҷроворӣ, соҳаи коркарди ашёи хом барои саноати сабук;

IV - соҳаи инфрасохтор, яъне, соҳаи истеҳсолоте, ки ба тайёркунии маводи хоми кишоварзӣ, ҳамлу нақл, савдои маҳсулоти истеъмолӣ, омодакунии кадрҳо барои соҳаи кишоварзӣ, сохтмон дар соҳаҳои комплекси агросаноатӣ машғуланд. Вобаста ба ин гуфтаҳо дуруст қайд гардидааст, ки зарурияти воридшавии мувафақона ба раванди ҷаҳонишавӣ ва кам таъсири манфии он ба иқтисодиёти сатҳи зиндагии

аҳоли талаб менамояд, ки сиёсати иқтисодии кишвар, аз ҷумла сиёсат дар соҳаи саноат самаранок пеш бурда шавад [4, с.137]. Ҳадафи таҳқиқоти анҷомдодаи мо бевосита ба ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ва ба ин восита таъмини амнияти озуқаворӣ мебошад. Вазъи мураккаби ҷомеаи ҷаҳонӣ дар самти таъмини амнияти озуқаворӣ ва таъминоти аҳоли бо ғизои хушсифати аз ҷиҳати экологӣ тоза моро водор месозад барои расидан ба яке аз ҳадафҳои олии кишвар таъмини амнияти озуқаворӣ ки кишвар, ки аҳаммияти умумимиллӣ дорад, диққати аввалиндараҷа диҳем [5, с.139].

Соҳаҳои комплекси агросаноатӣ бо саноати кимиёвӣ, биокимиёвӣ, саноати ҷангал (истехсоли масолеҳи сохтмонӣ, истеҳсоли омехтаҳои ғизо барои чорво, истеҳсоли нуриҳо), соҳаи нақлиёт, саноати сабук ва технологияҳои иттилоотӣ иртиботи мутақобила доранд. Яке аз масъалаҳои муҳимми КАС таъмини соҳаҳои он бо неруи барқ мебошад.

Барои дарки ҳолати воқеӣ ва бартариятҳои рақобатии имконпазир дар соҳаи саноат, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатиро дар шаҳру навоҳии вилояти Суғд дар муқоиса бо дигар минтақаҳои ҷумҳурӣ дар солҳои 1991-2020, бо назардошти нархҳои соли 2020 дида мебароем (ҷадвали 1.)

Ҷадвали 1. - Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар шаҳру навоҳии вилояти Суғд дар муқоиса бо дигар минтақаҳои ҷумҳурӣ дар солҳои 1991-2020 (бо нархҳои соли 2020, млн сомонӣ)

	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020
ш. Хучанд	97	45	114	188	231	570	1004	1123	1296	1495
ш. Исфара	490	101	64	93	130	291	326	367	363	372
ш. Гулистон	1490	385	110	295	597	2359	3854	3511	3546	2400
ш. Конибодом	92	63	47	78	94	127	211	270	310	321
ш. Панҷакент	206	140	649	548	779	2014	2641	3108	3817	4256
ш. Истиқлол	-	1	0,3	1	4	8	25	27	40	41
Идомаи ҷадвали 2.1										
ш. Истаравшан	29	5	63	47	135	299	394	429	523	556
ш. Бӯстон	3	3	2	8	14	72	182	250	407	517
ноҳияи Айнӣ	102	32	15	54	76	348	745	879	944	1159
ноҳияи Ашт	23	13	25	39	58	147	201	202	225	231
ноҳияи Деваштич	0,4	0,3	0,1	1	9	30	33	59	61	72

ноҳияи Ҷ. Расулов	126	38	32	61	81	103	180	198	231	318
ноҳияи Зафаробд	-	-	0,2	32	76	107	177	207	210	226
ноҳияи Кӯҳ. Мастчоҳ	-	-	-	-	0,3	0,9	2	2	4	4
ноҳияи Спитамен	236	56	35	49	68	161	322	406	490	669
ноҳияи Мастчоҳ	16	28	61	117	79	158	209	195	233	224
ноҳияи Б. Ғафуров	76	34	47	102	136	342	1034	1127	1358	2535
ноҳияи Шаҳристон	0,2	0,03	-	1	4	20	30	34	37	37
Вилояти Суғд	5429	1537	1668	2721	3300	6402	11391	12063	13414	15573
Вилояти Хатлон	7250	1861	1562	2989	3694	5321	6767	7653	8900	8998
ВМКБ	145	51	37	63	77	126	208	250	256	229
Шаҳру ноҳияҳои тобон ҷумҳурии	785	521	566	841	855	1607	1774	2307	2976	3289
ш. Душанбе	3339	909	376	1187	1991	2330	2483	2741	2831	2800
Ҷумҳурии Тоҷикистон	13540	6091	5704	9930	11344	16116	22677	25080	28391	30890

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон - 2021 / Маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. С. 124-128.

Чуноне аз маълумоти қадвали 1 маълум мешавад, дар умум, агар бо нархҳои соли 2020 ҳисоб кунем, дар вилояти Суғд дар соли 1991 ба андозаи 5 млрд 429 млн сомонӣ маҳсулоти саноатӣ истеҳсол гардида, то соли 2010 ин рақам ба 3 млрд 300 млн сомонӣ коҳиш ёфта, дар соли 2015 ба 6 млрд 402 млн сомонӣ расида (нисбат ба соли 1991 118% афзуда), ин нишондод дар соли 2020 ба 15 млрд 573 млн сомонӣ расидааст, ё нисбат ба соли 2010 4,71 маротиба афзудааст.

Дар шаҳри Исфара ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ҳанӯз ҳам ба дараҷаи соли 1991 нарасидааст. Вале боқӣ дар ҳамаи шаҳру ноҳияҳои вилояти Суғд ин нишондод дар ду даҳсолаи охир бо суръати баланд рушд кардааст. Дар соли 2020 нисбат ба соли 1991 дар вилояти Суғд 2,8 маротиба зиёдтар маҳсулоти саноатӣ истеҳсол карда шудааст.

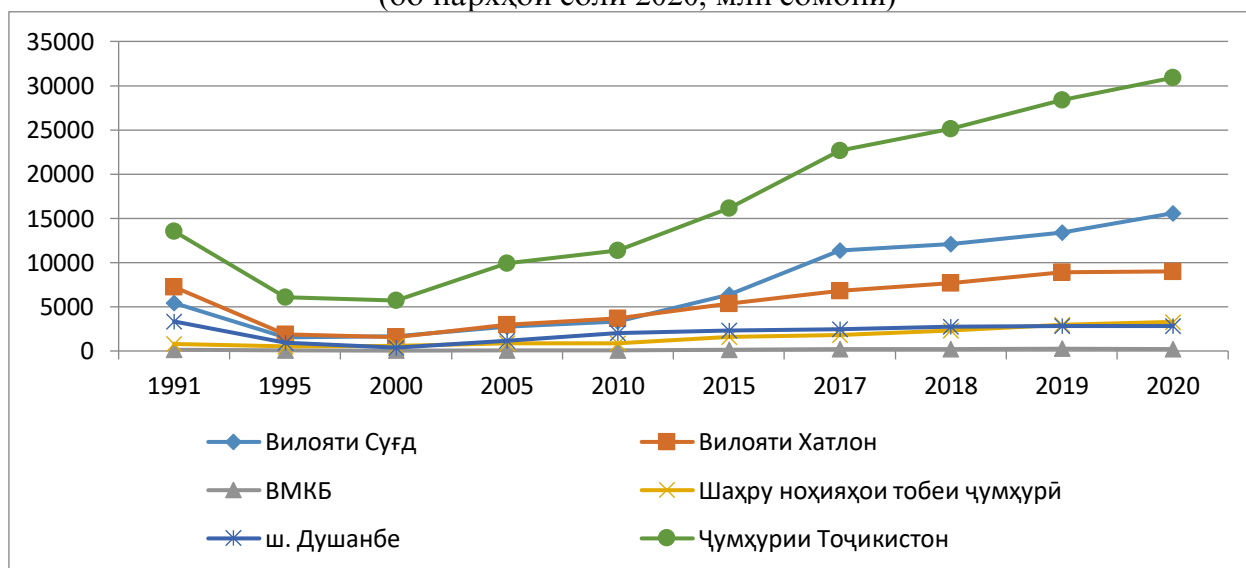
Вале дар вилояти Хатлон, ки дар соли 1991 ба маблағи 7 млрд 250 млн сомонӣ маҳсулоти саноатӣ истеҳсол карда шуда буд, танҳо дар соли 2017 нишондоди мазкур аз сатҳи соли 1991 зиёд гардид ва дар соли 2020 ба 8 млрд 998 млн сомонӣ расидааст ё ба андозаи 124% афзудааст. Яъне, бо гузашти се даҳсола ҳанӯз ҳам оқибатҳои фалокатбори ҷанги таҳмилий дар иқтисодиёт эҳсос мегардад.

Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон соли 2017 ба андозаи 208 млн сомонӣ ва соли 2020 ба маблағи 229 млн сомонӣ маҳсулоти саноатӣ истеҳсол кардааст, ки ин нишондод нисбат ба соли 1991 158% зиёд мебошад.

Нишондиҳандаи ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ, аллакай дар соли 2005 аз нишондодҳои соли 1991 гузашта, дар соли 2020 ба андозаи 3 млрд 289 млн сомонӣ маҳсулоти саноатӣ истеҳсол карда шудааст, ки ин нисбат ба соли 1991 4,2 маротиба зиёдтар мебошад. Мутаассифона, дар шаҳри Душанбе нишондоди соли 2020 (2 млрд 800 млн сомонӣ) ҳанӯз ба сатҳи истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 1991 (3 млрд 339 млн сомонӣ) нарасидааст ва 83,8%-и онро ташкил медиҳад.

Дар умум, дар ҷумҳурӣ дар соли 2020 ба андозаи 30 млрд 890 млн сомонӣ маҳсулоти саноатӣ истеҳсол шудааст, ки ин нишондод нисбат ба соли 1991 2,3 маротиба зиёд шудааст. Суръати миёнаи афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ аз ҳама баландтар дар шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ ба мушоҳида мерасад, вале ҳаҷми он, чуноне ки болотар қайд кардем, аз ҳама бештар дар вилояти Суғд зиёд шудааст, ки динамикаи истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ низ ҳаминро нишон медиҳад (диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. - Динамикаи истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ
(бо нархҳои соли 2020, млн сомонӣ)

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон 2021 / Маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. С. 124-128.

Чуноне ки аз диаграммаи 1 дида мешавад, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар ҷумҳурӣ то соли 2000 тамоюли манфӣ дошта, аз ибтидои солҳои 2000 пастравӣ боздошта шуда, тадриҷан нишондиҳандаҳо афзудан мегиранд ва дар соли 2015 дар аксарияти минтақаҳои кишвар, нишондодҳои сатҳи соли 1991-ро мегузаранд.

Индексҳои ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатиро дар вилоятҳо ва шаҳри Душанбе дар таснифоти умумии намудҳои фаъолияти иқтисодӣ (ТУНФИ) ба ҳисоби фоиз нисбат ба соли гузашта дида мебароем, ки нишондиҳандаи динамикаи ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ, болоравӣ ё коҳиши он, дар шакли таносуби ҳаҷми ҷорӣ истеҳсолоти бо пул ифодаёфта нисбат ба ҳаҷми ҳамон дар давраи қаблӣ ё давраи базавӣ ҳисоб карда мешавад.

Индекси истеҳсолоти саноатӣ бо роҳи интихоби молҳои муҳимтарине, ки намудҳои асосии маҳсулоти саноатиро ифода мекунанд, муайян карда мешавад. Дар поён дар шакли ҷадвал индексҳои мазкур дар давраи солҳои 2011-2020 ҳисоб карда шудааст (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. - Индексҳои ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатӣ дар минтақаҳо ва шаҳри Душанбе дар ТУНФИ (ба ҳисоби фоиз нисбат ба соли гузашта)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ҷумҳурии Тоҷикистон	105,7	110,8	103,8	105,0	111,3	116,0	121,3	110,6	113,2	108,8
Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон	102,2	114,6	94,5	125,6	116,9	113,8	145,9	120,0	102,5	89,3
Вилояти Хатлон	104,8	111,0	102,6	105,7	114,2	102,3	124,3	113,1	116,3	101,1
Вилояти Суғд	118,5	117,5	108,1	108,6	118,7	135,3	131,5	105,9	111,2	116,1
ш. Душанбе	111,1	102,8	91,6	105,2	106,3	101,6	104,9	110,4	103,3	98,9
НТҚ	165,1	104,1	108,6	86,1	116,9	120,9	91,3	130,1	129,0	110,5

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон - 2021 / Маҷмуаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2021. С. 125-126.

Аз ҷадвали 2. дида мешавад, ки индексҳои ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатӣ дар соли бухронии 2013 дар ҳамаи шаҳру вилоятҳои ҷумҳурӣ, ба истиснои ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ тамоюли манфӣ дошта, дар ҳудуди НТҚ коҳишёрӣ ба соли бухронии 2014 рост омадааст. Ба ҳисоби миёна дар давоми солҳои 2011-2020, индекси ҳаҷми умумии маҳсулоти таснифоти умумии намудҳои фаъолияти иқтисодӣ дар вилояти Суғд нисбат ба дигар вилоятҳо аз ҳама баландтар (117,1%) мебошад.

Вобаста ба ин зарур аст, ки тақвияти рушди иқтисодиёт дар ҳамбастаги бо иқтисоди истеҳсоли вилояти Суғд дар ҳама ҳолат зарурӣ ва аввалиндараҷа мебошад.

АДАБИЁТ

1. Агибалов А. В. К вопросу об определении понятия «кредитование» / А.В. Агибалов, М.В. Горелкина //Финансовый вестник. - 2016. - №4 (51). - С. 240-246
2. Азизов Ф.Х. Устойчивое развитие аграрного сектора экономики. Монография / Ф.Х.Азизов, Х.У. Умаров. – Москва: Экономическое образование, 2018.- 210с.
3. Дюркгейм Э. Социология и социальные науки / Дюркгейм Э. //Социология. Ее предмет, метод, предназначение. М: Канон, - 1995. - 350 с.
4. Махшулов С.Ч. Механизмҳои асосии ғаёлгардонии қарздиҳии низоми бонкӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт С.Ч. Махшулов, Б. Ахмедова // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - №2 (36). - С.137-151.
5. Шариф Раҳимзода. Ҷаҳонишавӣ ва рушди иқтисоди миллӣ. Монография / Ш. Раҳимзода. – Душанбе: Эр-граф. 2019. – 193 с.
6. Шарипова Ф.Д. Экономический потенциал производственной инфраструктуры сельского хозяйства Республики Таджикистан / Ф.Д. Шарипова//Вестник Таджикского национального университета. - 2018.- №7.- С. 182
7. Харисова Г. М. Модель экономической добавленной стоимости (EVA) и ее применение при обосновании стратегии интегрированных образований в реальном секторе экономики / Г.М. Харисова // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. - 2011. - №36. - С. 41.
8. Ярошевский Б.Е. Теория периферийной экономики / Б.Е. Ярошевский. - М.: Мысль, 1973. - 214 с.

УДК: 336.71

ҚАРЗДИҲИИ НИЗОМИ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА МУАММОҶОИ ИҚТИСОДИИ ОН

Латипова Гуландом Сайҳомидовна – н.и.и., муаллими калони кафедраи ғаёлияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: L.G.S.@mail.ru, Телефон: 988896655.

Нуров Маҳмадназар Раҷабалиевич – муаллими калони кафедраи ғаёлияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: Nurov@mail.ru, Телефон: 904777171.

Дар мақола мушилотҳои асосии низоми қарзии имрӯза ва баланд будани меъёри фоизи қарз, кӯтоҳ будани муҳлати фоиз, инчунин надоштани имтиёз дар ин амалиёт зери таҳқиқи гирифта шудааст. Дар сатҳи сандуқи қарзии низоми бонкӣ аз рӯйи гурӯҳбандии қарзҳо ҳоло ҳам мушилот ҷой дорад, ки то як андоза ба мавҷудияти муаммоҳо ва пӯшонидани қарзҳои муаммодор дар сатҳи низом, коҳиши додани сатҳи хавфҳо ҳамеша ҷораҳои зарурӣ меандешанд. Ҳамчунин, ҷораҳои ғайридолларикунони низоми қарзӣ ва қабули амонату пасандозҳо ба қадри имкон ба мушилотҳои ҷойдошта мусоидат намуда, дар асоси таҳлилҳо дар ин самт бо назардошти тамоми имкониятҳо ва нишондиҳандаҳои манфӣ ва мусбати рушди низоми бонкӣ дар самти солимгардонии фазои захиракунӣ ва беҳатариин сафарбарсозии захираҳо ба қарз андешидани ҷораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад.

Калидвожаҳо: пасандоз, сармоягузорӣ, молия, хавф, низоми бонкӣ, қарз, иқтисодиёт, меъёри фоизӣ, сандуқи қарзӣ, фонд, сугурта, технология, инноватсия, категорияи иқтисодӣ, қарзҳои қолабӣ, қарзҳои ғайриқолабӣ, қарзҳои шубҳанок, қарзҳои хатарнок, қарзҳои безътимод.

КРЕДИТОВАНИЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ЕЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Латипова Гуландом Сайхомидовна - к.э.н., старший преподаватель кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 988896655. E-mail: L.G.S.@mail.ru

Нуров Махмадназар Раджабалиевич – старший преподаватель кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 904777171. E-mail: Nurov@mail.ru

В статье рассматриваются основные проблемы современной кредитной системы, а также высокая процентная ставка по кредиту, короткий процентный период, а также отсутствие льгот при данной операции. Уровень кредитного портфеля банковской системы по-прежнему имеет проблемы в связи с классификацией кредитов, которая в определенной степени зависит от наличия проблем и покрытия проблемных кредитов на уровне системы, всегда принимая необходимые меры для снижения уровня кредитного портфеля. Также меры по долларизации кредитной системы и приему вкладов и депозитов будут максимально способствовать решению существующих проблем и на основе анализа в направлении учета всех возможностей, как негативных, так и позитивных показателей развития банковской системы в направлении улучшения сберегательного пространства и безопасной мобилизации кредитных ресурсов, приняв следующие меры в соответствии с поставленной целью.

Ключевые слова: сбережения, инвестиции, финансы, риск, банковская система, кредит, экономика, процентная ставка, кредитный портфель, фонд, страхование, технология, инновации, экономическая категория, стандартные кредиты, нестандартные кредиты, сомнительные кредиты, рискованные кредиты, ненадежные кредиты.

LENDING TO THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ITS ECONOMIC PROBLEMS

Latipova Gulandom Saikhomidovna – candidate of Economic sciences, scary teacher of the Department of Banking, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, St. Nakhimova 64/14 E-mail: L.G.S.@mail.ru, Phone: 988896655

Nurov Mahmadnazar Rajabaliievich – senior lecturer at the Department of Banking, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, St. Nakhimova 64/14. E-mail: Nurov@mail.ru, Phone: 904777171

The article discusses the main problems of the modern credit system, as well as the high interest rate on the loan, the short interest period, and the lack of benefits for this operation. The level of the loan portfolio of the banking system still has problems due to the classification of loans, which to a certain extent depends on the presence of problems and coverage of problem loans at the system level, always taking the necessary measures to reduce the level of the loan portfolio.

In addition, measures to dollarize the credit system and accept deposits will contribute as much as possible to solving existing problems and, based on analysis, towards taking into account all possibilities, both negative and positive. Indicators of the development of the banking system in the direction of improving the savings space and the safe mobilization of credit resources, taking the following measures in accordance with the goal.

Key words: savings, investments, finance, risk, banking system, credit, economy, interest rate, loan portfolio, fund, insurance, technology, innovation, economic category, standard loans, non-standard loans, doubtful loans, risky loans, unreliable loans.

Бонкҳо ҳамчун унсури асосии категорияи иқтисодӣ ва муҳимми рушди иқтисодӣ буда, тавассути вазифаҳои худ ва иҷрои амалиёти гуногун ба ҷамъият хизмат мерасонанд. Вобаста ба ин, вазифаи асосии низоми бонкҳоро ба роҳ мондани гардиши пул ва назорати иҷрои доимии он ташкил мекунад ва пасандозҳоро ба сармоягузорӣ мубаддал карда, ба субъектҳои гуногуни хоҷагидорӣ, ки ба ин маблағҳо эҳтиёҷ доранд, хизмат мерасонанд. Бонкҳои тиҷоратӣ дар доираи татбиқи амалии яке аз вазифаҳои асосии худ маблағҳои муваққатан озодро дар шаклҳои гуногун бо муҳлати муайян мутамарказ намуда, онҳоро ба қарз медиҳанд ё ба ягон самти афзалиятнок сармоягузорӣ менамоянд.

Ҳамзамон, рушди иқтисодӣ бидуни фаъолсозии равандҳои гардиши байнисоҳавии захираҳо, ки бахши бонкӣ онро таъмин карда метавонад, ғайриимкон аст. Бахши бонкӣ, ки тақрибан 98% дороиҳои ташкилотҳои молиявии Тоҷикистонро ташкил медиҳад, танҳо 9-10% сармоягузориро ба иқтисоди миллӣ таъмин мекунад.

Новобаста аз он ки иқтисодиёт дар ҳоли пешравӣ қарор дорад, он ҳамеша ба маблағҳои иловагӣ эҳтиёҷ дорад ва ин эҳтиёҷот дар аксар маврид аз тарафи низоми бонкӣ бароварда мешавад. Бар замми ин, хавфу хатарҳои гуногун дар ҷомеа ҳамеша ба соҳаҳои мухталифи гуногун таъсири манфӣ мерасонанд, ки чунин хатарҳо ҳоси низоми муосири бонкӣ низ мебошанд. Яке аз ин хатарҳо, пеш аз ҳама, таъсири бухронҳои иқтисодию молиявӣ мебошанд. Таъсири оқибатҳои ин бухронҳо ҳамчун идомаи ташаннуҷ дар иқтисодиёти ҷаҳон, ҳамроҳшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба созмонҳои гуногуни молиявии ҷаҳонӣ гардид. Яке аз амалиёти асосие, ки дар давраи мавҷудияти хавфҳо низоми бонкиро осебпазир мегардонад, ин амалиёти қарзӣ аст ва дар таъмини зиёда аз 60%-и даромади бонкӣ ҳисса дорад. Дар баробари зиёд будани даромади амалиёти қарзӣ то ҳамон андоза сатҳи хатари ин амалиёт низ зиёд мебошад. Барои тақвияти ҳиссаи бештари амалиёти қарзӣ дар сатҳи иқтисодиёт бояд бонкҳо дорои захираҳои кофии пулӣ бошанд. Маҷмуан ҳаҷми дороиҳои низоми бонкӣ ва қарздиҳии онҳо ба соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ қаноаткунанда нест.

Дар фаъолият ва анҷоми ҳаррӯзаи амалиёти бонкӣ, ки доираи фаъолияти онҳо байни субъектҳои гуногуни иқтисодӣ ва аҳоли хеле васеъ буда, иқтидори захираҳои бонкӣ дар ин масъала зиёд аст. Ҳангоми зиёд будани иқтидори захиравии бонк механизми кам кардани хатари амалиёти қарзӣ низ имконпазир мегардад. Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки то кадом андозае, ки доираи иҷрои амалиётҳои бонкӣ зиёд бошанд, ба ҳамон андоза эҳтимолияти ба вучуд омадани хатарҳои гуногуни бонкӣ низ мавҷуд аст, зеро баробари афзоиши сатҳи амалиёти гуногуни бонкӣ имконияти пайдоиши хатар низ меафзояд.

Дар шароити бошиддат тағйир ёфтани омилҳои таъсиррасон ба сатҳи устувории низоми бонкӣ торафт хавфи амалиёти қарзӣ зиёд

мегардад, ки он дар натиҷа ба пардохтпазирӣ ва афзоиш пайдо кардани сатҳи хавфҳои бонкӣ мусоидат менамояд.

Муносибатҳои қарзӣ бо бахшҳои воқеии иқтисодиёт, махсусан дар шароити имрӯза бениҳоят мураккаб буда, муносибатҳоро оид ба: истифодаи мақсадноки захираҳои қарзӣ, ташкили базаи техникӣ барои коркард тавассути қарзҳои бонкӣ, тезонидани ҷараёни истеҳсол ва такрористеҳсол мусоидат менамояд. Ҳангоми тағйир ёфтани вазъ дар сатҳи иқтисодиёт аксар бонкҳо аз ҳисоби амалиёти қарзӣ осебпазир мегарданд. Мушкилоти асосии низоми қарзии имрӯза баланд будани меъёри фоизи қарз, кӯтоҳ будани муҳлати фоиз ва надоштани имтиёз дар ин амалиёт мебошад.

Новобаста аз ин, нақши қарз дар тавсеа додани истеҳсолот ва устуворгардонии пояҳои иқтисодӣ хеле зиёд аст. Истеҳсолкунандагон барои тавсеа додани истеҳсолот қарзи кӯтоҳмуддат гирифта, захираи истеҳсолотро зиёд мекунанд ва истеҳсолоти молро афзун мегардонанд. Вусъат бахшидани ҷараёни истеҳсолот афзоиши таҷҳизоти истеҳсолиро талаб менамояд. Ҳамин тариқ, нақши қарзи бонкӣ на танҳо фаъолияти бефосилаи истеҳсолотро таъмин менамояд ва боиси баланд шудани иқтидори иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ низ мегарданд.

Одатан, мавҷудият ва пайдошавии сармояи қарзиро ҳамчун фишанги асосии гузариш ба муносибатҳои иқтисодиёти бозорӣ ва талаботҳои ин низом мешуморанд [7, с.205]. Нақши қарзҳои бонкӣ аз рӯи шакл ва таъйинот дар беҳтар шудани сатҳи некуаҳволии аҳоли низ мақоми муҳимро ишғол менамояд. Лекин таъсири як қатор омилҳо ба ин раванд таъсири манфӣ расонид, ки дар натиҷа, ба коҳиши бақияи сандуқи қарзии низоми бонкӣ оварда расонид. Дар сатҳи низоми молиявию бонкӣ имконияти ташкили захираҳои қарзӣ зиёд мебошад, аммо аз маълумот бармеояд, ки ин ҳисса қаноаткунанда нест.

Таконҳои солҳои охир баъд аз соли 2014 собит намуд, ки низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози таъмини талаботи рӯзафзуни аҳоли бо пули нақд ва таъмини талаботи асъории ҷомеа осебпазир мебошад. Норасоии асъори хоричӣ, таҳримҳо ба шарикони стратегии рушд ва як қатор мушкилоти дигар боиси он гардид, ки аз як тараф, шумораи бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар ҳоли коҳишбӣ қарор гирифт, аз дигар тараф, ҳиссаи қарзҳои ғайрифайдал дар маҷмуи қарзҳо афзоиш ёфт. Қайд кардан зарур аст, ки яке аз мушкилоти асосии низоми қарзӣ таҳти як гарав ба чанд нафар додани қарз мебошад.

Ҷадвали 1. - Гурӯҳбандии сандуқи қарзии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014-2021 (млн сомонӣ)

Гурӯҳбандии қарзҳо	Солҳо								Тағйирёбӣ бо %
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Ҳаҷми сандуқи қарзӣ	9397	10955	9592	8307	8426	8515	10880	11970	27,3%

Аз ҷумла:									
Қарзҳои қолабӣ бо %	7224	6768	3894	4720	4990	5110	7702	9624	33,2%
	76,88	61,78	40,60	56,81	59,22	60,01	70,78	82,6	
Қарзҳои ғайриқолабӣ бо%	180	1305	1130	557	820	856	634	443	1,6 мар
	1,91	11,91	11,78	6,71	9,73	10,05	5,83	3,7	
Қарзҳои шубҳанок бо%	100	1128	1022	537	250	127	234	255	1,5 мар
	1,06	10,30	10,66	6,47	2,97	1,50	2,15	2,2	
Қарзҳои хатарнок бо %	620	219	246	350	458	621	946	35	-16,7 мар
	6,60	2,00	2,56	4,21	5,44	7,30	8,70	0,3	
Қарзҳои беэътимод бо %	1273	1534	3299	2143	1909	1800	3354	1300	2,1 %
	13,55	14,01	34,40	25,80	22,65	21,14	12,54	11,2	

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ. – 2015. - 12 (245). - С.101; - 2018. - 12 (281). - С. 80; - 2020. - 12 (305). - С. 91; - 2021. - 12 (316). - С 61.

Аз таҳлили маълумоти ҷадвали мазкур маълум аст, ки ҷамъи қарзҳои додасуда дар соли 2020 дар муқоиса ба соли 2014 ба андозаи 23,9% афзоиш ёфтааст. Ҳиссаи қарзҳои ғайрифаъол дар муқоиса ба соли 2014 ба андозаи 26,3% коҳиш дода шудаанд, ки ин ба хуб шудани сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ мусоидат менамояд. Ҳамчунин, таҳлилҳои ҷадвали мазкур аз хуб шудани сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ мебошад, аммо барои рушди иқтисодии кишвар қаноаткунанда нест. Дар сатҳи сандуқи қарзии низоми бонкӣ аз рӯи гурӯҳбандии қарзҳо ҳоло ҳам мушкилот ҷой доранд, ки то як андоза ба мавҷудияти муаммоҳо дар ин амалиёт гувоҳӣ медиҳанд.

Новобаста аз он ки дар сатҳи низоми бонкӣ ҳама вақт ҷиҳати коҳиши хавфҳо ва устувории низоми бонкӣ чораҳои зарурӣ андешида мешаванд, тақонҳои иқтисодӣ ба сатҳи фаъолияти тамоми ташкилотҳои қарзӣ таъсиргуздор мебошад. Пас аз оғози таъсири давраи дуҷуми бухрони молиявӣ соли 2014 ин тамоюл аз ҳама бештар ба сандуқи қарзии низоми бонкӣ таъсири манфӣ расонид. Дар ин давра коҳишҳои ҳаҷми сандуқи қарзӣ, сари вақт барнагаштани қарзҳои додасуда, зиёд гардидани қарзҳои ғайриқолабӣ, кам гардидани талабот ба қарз ва монанди инҳо мушкилоти асосии ин давра дар низоми бонкӣ буданд.

Аз таҳлили маълумоти ҷадвали мазкур бармеояд, ки ҳоло ҳам дар самти қарзҳои низоми бонкӣ муаммоҳо ҷой доранд. Новобаста аз он ки ҳаҷми сандуқи қарзии низоми бонкӣ дар муқоиса ба соли 2014 23,7% афзоиш ёфтааст, дар баробари ин, вобаста ба гурӯҳбандии қарзҳо дар сандуқи қарзии ин низом нишондиҳандаҳои манфӣ дар алоҳидагӣ зиёд гардидаанд.

Дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда қарзҳои ғайриқолабӣ 1,6 маротиба, қарзҳои шубҳанок 1,5 маротиба ва қарзҳои беэътимод 2,1% зиёд гардидаанд. Пешравӣ дар ин масъала он аст, ки қарзҳои хатарнок ба андозаи 16,7 маротиба коҳиш ёфтаанд. Ҳамзамон, ба андешаи мо, дар асоси таҳлилҳои ҷадвали мазкур ҷиҳати ҳалли мушкилоти ҷойдошта андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- дар самти қарзҳои миёна ва калон вобаста ба самаранок истифода бурдани маблағҳо муайян намудани лимити муайяни қарзӣ вобаста ба марҳалаҳои истифодаи самараноки қарзҳо;

- ба қадри имкон кам намудани ҳаҷми қарздиҳӣ бо асъори хориҷӣ ва афзоиш додани ҳиссаи қарзҳо бо пули миллӣ;

- кам намудани меъёри фоиз ва дар заминаи ин, пешниҳоди муҳлати имтиёзнок;

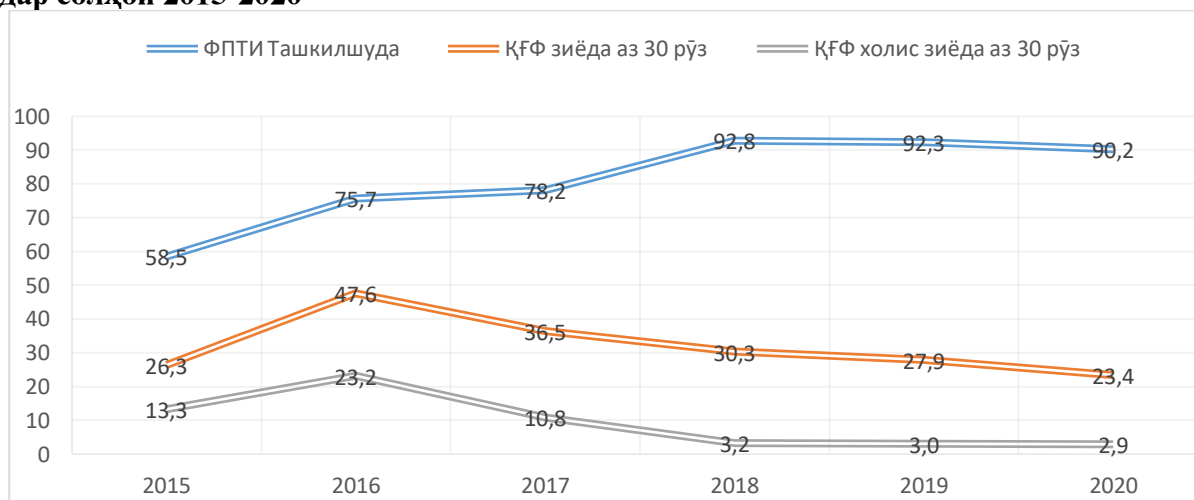
- таҳлили дурусти ҳолати пардохтпазирии қарзгиранда;

- ташкили фондҳои кафолатӣ ё суғуртакунии маблағи қарзӣ ва дар заминаи он паст намудани хавфи қарзӣ.

Бонкҳои тиҷоратӣ барои пӯшонидани қарзҳои муаммодор дар сатҳи низом ва коҳиш додани сатҳи хавфҳо ҳамеша чораҳои зарурӣ меандешанд. Яке аз чунин иқдомҳои низоми бонкӣ, ки сатҳи хавфҳои амалиёти қарзиро коҳиш медиҳад, ин фонди пӯшонидани талафоти имконпазир мебошад.

Гуфтан мумкин аст, ки бар замми ҳамаи мушкилоти ҷойдошта қарзҳои ғайрифаъол дар ташкilotҳои қарзӣ фонди пӯшонидани талафоти имконпазир ба андозаи 90,3 банди фоизӣ зиёд карда шуд, ки ин масъала дар диаграмма ба тариқи зайл исбот карда шудааст.

Диаграммаи 1. - Ҳиссаи фонди пӯшонидани талафоти имконпазир барои қарзҳо дар солҳои 2015-2020

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ. – 2014. - №12 (233); - 2018. - №12 (281); - 2020. - №13 (305).

Бо назардошти мушкилоти ҷойдошта ва андешидани як қатор чораҳои муассир дар давоми як соли охир қарзҳои ғайрифаъол ба маблағи 259 млн сомонӣ ё 7,3 банди фоизӣ коҳиш ёфта, нисбат ба охири соли 2016 бошад, қарзҳои ғайрифаъол ба 2,2 млрд сомонӣ кам шуданд ва дар натиҷа, нишондиҳандаи пӯшонидани фонд аз рӯйи қарзҳои ғайрифаъол 90,2% мебошад, ки иқдоми мазкур барои коҳиш додани сатҳи хавфҳои қарзӣ дар низоми бонкӣ пешбинӣ гардидааст.

Фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз 58,5%-и соли 2015 ба 92,3% дар соли 2019 баробар гардид, ки дар муқоиса ба соли 2015 33,8% афзоиш ёфтааст. Қарзҳои ғайрифаъол бошанд, дар муқоиса ба соли 2015

1,6% афзоиш ёфтааст ва қарзҳои ғайрифайзоли ҳолис бошанд, дар муқоиса ба соли 2015 10,3% коҳиш ёфтааст. Ҷиҳати бартариф кардани мушкилоти низоми қарзӣ фонди пӯшонидани талаботи имконпазир зиёд карда шудааст.

Фонди пӯшонидани талаботи имконпазир аз рӯйи дороиҳо - маблағест, ки ҳамчун фонди умумӣ ва ё фонди махсус барои пӯшонидани талаботи имконпазир аз рӯйи қарзҳо, қоғазҳои қиматнок, гаравҳои гирифташуда барои бозфурӯш ва дигар дороиҳо мувофиқи талаботи Дастурамали мазкур, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдори Бонки миллии Тоҷикистон ва стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ пешбинӣ карда шудааст.

Қарзи ғайрифайзол - қарзе, ки маблағи асосӣ ва фоизҳои он тибқи талаботи шартнома пардохт карда намешавад ва ба яке аз гурӯҳҳои қарзҳои ғайриқолабӣ, шубҳанок ва безъитимод дохил мешавад. Барои паст кардани шиддати хавфи қарзҳо аз тарафи ҳар як ташкилоти қарзӣ захира барои хавфи қарзҳо ташкил мегардад, ки он барои пӯшонидани талабот истифода мегардад.

Захираи хавфҳои қарзӣ - маблағе, ки барои пӯшонидани талаботи эҳтимолӣ аз рӯйи хавфҳои қарзии мувофиқи талаботи меъёрии аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон муқарраршаванда муайян гардида, илова бар Фонди пӯшонидани талаботи имконпазир аз рӯйи дороиҳо пешбинӣ карда шудааст.

Ташкилотҳои қарзӣ бояд тамоми қарзҳоро ба 5 гурӯҳ тибқи талаботи зерин тасниф намоянд:

- а) ба гурӯҳи якум қарзҳои «қолабӣ» дохил мешаванд, агар:
 - ҳолати молиявии муштарӣ хуб бошад;
 - маблағи асосӣ ва фоизҳои қарз сари вақт тибқи шартномаи қарзӣ пардохт карда шаванд ва маблағҳои пардохтии батаъхирафтада мавҷуд набошанд;
 - маблағҳои пардохтӣ тамдид ё таҷдид нашуда бошанд.

Ҳолати молиявии муштарӣ метавонад хуб ҳисобида шавад, агар таҳлили ҳаматарафаи ғайриқолабӣ, молиявӣ ва иқтисодии муштарӣ (инчунин, дигар маълумоти ба муштарӣ алоқаманд, аз ҷумла маълумот дар бораи муҳити беруна) тасдиқ намояд, ки қарзгир дорои ғайриқолабӣ устувор, нишондиҳандаи мусбати дороиҳои соф, сатҳи хуби даромаднокӣ ва қобили пардохт бошад. Муштарӣ бояд тамоюлҳои манфӣ, аз ҷумла коҳиши назарраси ҳаҷми истехсолот, ки бо омилҳои мавсимӣ алоқаманд нест, пастшавии даромаднокӣ, афзоиши назарраси ҳисобҳо барои гирифтани ва ё барои пардохт, инчунин дигар ҳодисаҳо, ки эҳтимолан метавонанд ба устувории молиявии муштарӣ таъсири худро расонанд, нашошта бошад.

Дар ҳолатҳои махсус, аз сабаби он ки пардохти уҳдадорӣ таҳти идораи қарзгир намебошад, ташкилоти қарзӣ метавонад таъхир ёфтани пардохти чунин қарзро ба муҳлати то 8 рӯз ба инобат гирад.

Фонд барои қарзҳои қолабӣ ҳамчун фонди умумӣ аз рӯйи бақияи қарз бо пули миллӣ ба андозаи на камтар аз 2% ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 3% ташкил карда мешавад.

б) ба гурӯҳи дуюм қарзҳои «зери назорат» дохил мешаванд, агар:

- ҳолати молиявии муштарӣ қаноатбахш бошад;

- пардохти маблағи асосӣ ва ӯ фоизҳои қарз аз 8 то 30 рӯз ба таъхир афтада бошад;

- қарзҳо як бор аз рӯйи тартиби муқарраршуда таҷдид карда шуда бошанд.

Ҳолати молиявии муштарӣ метавонад қаноатбахш ҳисобида шавад, агар таҳлили ҳаматарафаи фаъолияти амалиётӣ, молиявӣ ва иқтисодии муштарӣ (инчунин, дигар маълумоти ба муштарӣ алоқаманд) нишон диҳад, ки ҷой доштани ягон тамоюли манфӣ дар фаъолияти қарзгир ба ҳолати молиявии он бевосита таҳдид намекунад ва дар ояндаи наздик (як сол ё аз он камтар) дар сурати наандешидани чораҳои дахлдор метавонад муштариро ба мушкилоти молиявӣ оварда расонад. Фонд барои қарзҳои зери назорат ҳамчун фонди умумӣ аз рӯйи бақияи қарз бо пули миллӣ ба андозаи на камтар аз 5% ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 10% ташкил карда мешавад.

Фонди умумӣ, ки барои қарзҳои қолабӣ ва зери назорат ташкил карда шудааст, то андозаи 1,25%-и дороиҳои бо назардошти хавф баркашидашуда барои ҳисоб кардани меъёри кифоятии сармоя истифода бурда мешавад. Намуна оид ба тартиби ташкили фонди умумӣ ва ҳисоб кардани он ҳангоми ҳисобкунии меъёри кифоятии сармоя.

в) ба гурӯҳи сеюм қарзҳои «ғайриқолабӣ» дохил мешаванд, агар:

- пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз аз 30 то 90 рӯз ба таъхир афтада бошанд;

- қарз таъхирафтада набошад ё ба муҳлати аз 30 рӯз камтар батаъхирафтада бошад, вале ҳолати молиявии қарздор шубҳанок баҳогузорӣ карда шавад.

Ҳолати молиявии муштарӣ дар сурати ҷой доштани таҳдидҳои бевосита ба пардохтпазирии он шубҳанок баҳогузорӣ мешавад. Агар қарзгир ҷиҳати беҳтар намудани ҳолати молиявӣ ягон чора наандешад, фаъолияти қарзгир бо назардошти тамоюлҳои манфӣ метавонад ба мушкилоти молиявӣ гирифтор шавад.

Фонд барои қарзҳои ғайриқолабӣ ҳамчун фонди махсус бо пули миллӣ ба андозаи на камтар аз 30% ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 40% барои қисми таъминбудаи қарз ва 100% барои қисми таъминнабудаи қарз ташкил карда мешавад.

г) ба гурӯҳи чорум қарзҳои “шубҳанок” дохил мешаванд, агар:

- пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз аз 90 то 180 рӯз ба таъхир афтада бошанд;

- қарз таъхирафтада набошад ё ба муҳлати аз 90 рӯз камтар батаъхирафтада бошад, вале ҳолати молиявии муштарӣ

ғайриқаноатбахш баҳогузори карда шавад. Ҳолати молиявии муштарӣ дар ҳолатҳои зерин ғайриқаноатбахш баҳогузори мешавад:

- пардохтпазирии ноустувори муштарӣ;

- тамоюлҳои манфии ба ғаёлияти истеҳсоли-иктисодии муштарӣ таҳдидкунанда (амалиёти зараровар, камшавии дороиҳои соф, коҳишёбии ҳаҷми истеҳсолот ва афзоиши воқеии ҳисобҳо барои гирифтани ва ё барои пардохт).

Фонд барои қарзҳои шубҳанок ҳамчун фонди махсус бо пули милли ба андозаи на камтар аз 75% ва бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 85% барои қисми таъминбудаи қарз ва 100% барои қисми таъминнабудаи қарз ташкил карда мешавад.

ғ) ба гурӯҳи панҷум қарзҳои “беътимод” дохил мешаванд, агар:

- пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз зиёда аз 180 рӯз ба таъхир афтада бошанд;

- қарз таъхирафтада набошад ё ба муҳлати аз 180 рӯз камтар батаъхирафтада бошад, вале ҳолати молиявии муштарӣ носолим баҳогузори карда шавад. Ҳолати молиявии муштарӣ дар мавриди зерин носолим баҳо дода мешавад, агар:

- муштарӣ доимо дар ҳолати ногувори молиявӣ қарор дошта бошад ё тибқи қонунгузори муфлис эълон шуда бошад;

- таҳлили ғаёлияти амалиётӣ, молиявӣ ва иқтисодии муштарӣ (инчунин, дигар маълумоти ба қарзгир алоқаманд) нишон диҳад, ки дар ғаёлияти муштарӣ тамоюлҳои манфие ҷой доранд, ки онҳо ба ҳолати ногувори доимии қарзгир ё муфлисшавӣ оварда мерасонанд. Ба тамоюлҳои манфии ба ғаёлияти муштарӣ таҳдидкунанда инҳо дохил мешаванд:

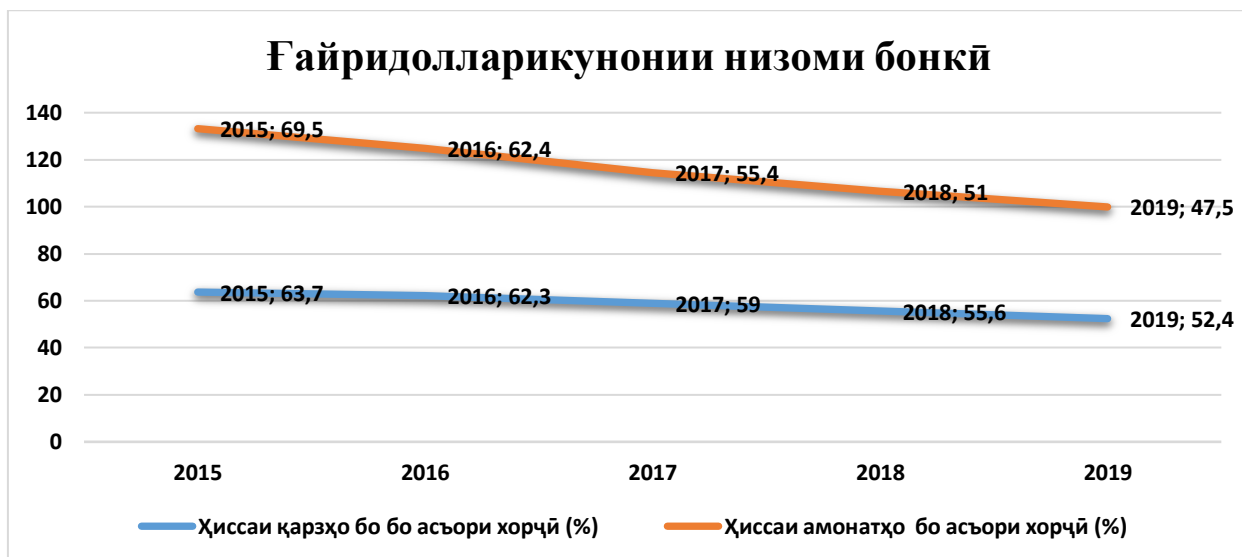
- ғаёлияти зараровар;

- арзиши манфӣ ё камшавии назарраси дороиҳои соф;

- коҳишёбии назаррас дар истеҳсолот ва афзоиши назарраси ҳисобҳо барои гирифтани ё барои пардохт. Фонд барои қарзҳои беътимод ҳамчун фонди махсус ба андозаи 100% аз рӯйи бақияи қарз бо пули милли ва бо асъори хориҷӣ ташкил карда мешавад. Таҷриба ва таҳлилу нишондиҳандаҳои рушди низоми пулию қарзӣ дар сатҳи низоми бонкӣ собит намуданд, ки мушкилоти асосии коҳиш ёфтани сатҳи захираҳо ва афзоиши сатҳи хавфҳои низоми қарзӣ, пеш аз ҳама, ба камшавии асъори хориҷӣ ва баланд шудани қурби муқаррарии он мебошад.

Чораҳои ғайридолларикунонии низоми қарзӣ ва қабули амонату пасандозҳо мумкин аст ба қадри имкон ба мушкилоти ҷойдошта мусоидат намояд. Аз нуқтаи назари дигар ин маъноӣ ба маротиб кам шудани захираҳои қарзӣ ва пасандозӣ бо асъори хориҷа мебошад, ки дар диаграмма ҳамчун натиҷаи таҳлил чунин нишон дода шудааст.

Диаграммаи 2. - Ғайридолларикунонии сандуқи қарзии низоми бонкӣ барои солҳои 2015-2019

Сарчашма: ҳисоби муаллифон дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ. – 2014. - №12 (233); - 2018. - №12 (281); - 2020. - №13 (305).

Дар низоми бонкдорӣ муосир ва бартараф кардани камбудии ҷойдошта масъалаи баркашии хавфҳо барои қарзҳо ба асъори хориҷӣ аз 100% то 150% зиёд карда шуданд, лекин масъалаи ба маротиб коҳиш ёфтани ҳаҷми захираҳо ба асъори хориҷӣ на танҳо дар низоми бонкӣ, балки дар иқтисодиёти кишвар хатарнок мебошад. Аз муқоиса ва таҳлилҳои диаграмма аён аст, ки яке аз манбаъҳои асосии захираҳои қарзии низоми бонкӣ ин амонату пасандозҳо мебошанд ва ҳиссаи амонатҳо ба асъори хориҷӣ соли 2015 69,5%-и ҳаҷми умумии қарзҳоро ташкил медод ва нишондиҳандаи мазкур дар соли 2019 ба 47,5% баробар гардид, ки дар муқоиса ба соли 2015 22% коҳиш ёфтааст.

Дуруст қайд гардидааст, ки баъди васеъ шудани доираи фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ ва афзоиши сатҳи талабот ба қарз дар бозори бонкӣ ҷиҳати ба амал баровардани маҳсулоти ниёзи аввал тавассути дастгирии низоми бонкӣ як фишанги асосӣ махсуб меёбад [8, с.73].

Дар асоси таҳлилҳо дар самти масъалаи мазкур зарур аст, ки бо назардошти тамоми имкониятҳо ва нишондиҳандаҳои манфӣ ва мусбати рушди низоми бонкӣ дар самти солимгардонии фазои захиракунӣ ва беҳатарию сафарбарсозии захираҳо ба қарз андешидани ҷораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- бештар намудани ҳиссаи қарздиҳӣ ба самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ;
- дар асоси талаботи замони муосир ҷорӣ намудани механизмҳои нави идоракунии қарзҳои ғайрифайол ва андешидани ҷораҳои пешакӣ;
- интиҳоби дурусти сарчашмаҳои сармоягузоришаванда ва манбаъҳои ғайридаовар;
- танзими низомҳои азнавбаҳодиҳии истифодаи қарз ва мақсаднокии он;

- тавассути дороиҳои дохилии қорӣ дар доираи имкониятҳо ташкили ширкати идоракунии дороиҳо, аз он ҷумла дороиҳои ғайрифайол;

- бо назардошти мушкилоти қойдошта дар сатҳи зарурӣ қорӣ намудани сиёсати ғайридолларикунонии низоми бонкӣ;

- бо назардошти рушди техникаю технологияҳои муосир қорӣ намудани хизматрасониҳои нав ва муосири бонкӣ дар раванди қарздиҳӣ, захиракунии, танзим ва дигар амалиёту хизматрасониҳои хусусияти инноватсионидошта.

Адабиёт

1. Бердиев, Р.Б. Экономическая сущность политики начисления процентов за использование банковских кредитов в рыночных условиях [Текст] / Р.Б. Бердиев, Т.А. Имомназарова // Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе: Сино. - 2012. – №2/8 (100). - Т.2. – С. 72-81.

2. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2017. - №12 (269). - Душанбе. – 145 с.

3. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2018. - №12 (281). - Душанбе. – 125 с.

4. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2019. - №12 (293). - Душанбе. – 121 с.

5. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2020. - №12 (305). – Душанбе. – 122 с.

6. Дастурамали №215 “Дар бораи тартиби таъкил ва истифодаи захира ва фонди пушонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо” Бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон №558 “г”, аз 3 июни соли 2016 тасдиқ шудааст.

7. Латипова, Г.С. Омилҳои муайянкунандаи талаботи субъектҳои кишоварзӣ ба қарз ва бахоридиҳои онҳо / Г.С. Латипова // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе. – 2022. - №1. - С. 205-212. ISSN -2663-0389.

8. Махшулов, С.Ҷ. Таъмини беҳатарии низоми қарздиҳӣ дар шароити муосир / С.Ҷ. Махшулов, И.Қ. Ҷумаев / Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №4-2 (34). - С. 72-79.

9. Мирсаидова, А.Б. Стратегическая модель ценообразования на основе витальной концепции в коммерческих банках / А.Б. Мирсаидова, П. Хафизова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. - 2013. - №4 (56). – С. 111-115.

10. Раҳимзода Ш. Муомилоти пул ва қарз. Китоби дарсӣ / Ш. Раҳимзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 434 с.

11. Хайрзода, Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботи молиявӣ: дис. док. илмҳои иқтисодӣ: 08.00.10 / Ш.Қ. Хайрзода. - Душанбе, 2021. – 430с.

УДК: 338

ЛОИҲАҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ БАЛАНДБАРДОРИИ РАҚОБАТПАЗИРИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ

Ҳамроев Мирсаид Исмоилович – муовини сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: +992-901-24-77-87. Почта: mirsaidhamroev7@mail.ru

Мақолаи мазкур ба робитаи байни таъшаққулу татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва таъсири инноватсия дар баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳо бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили равишҳои назариявӣ ва методологии муайян кардани мафҳум ва моҳияти «лоиҳаи инноватсионӣ» ва ҷанбаҳои амалии татбиқ, бахшҳо ва марҳилаҳои асосии татбиқи лоиҳаи инноватсионӣ муайян карда шудааст. Роҳҳои асосии ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ барои баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳо оварда шудааст. Ҳамзамон муаммоҳои асосӣ ва дурнамои эҳтимолии баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳо тавассути ҷорӣ намудани инноватсияҳо нишон дода шудаанд. Омилҳо ва унсурҳои, ки ба баланд бардоштани рақобатпазирии корхона мусоидат мекунанд, муайян гардидааст.

Калимаҳои калидӣ: инноватсия, лоиҳаи инноватсионӣ, рақобатпазирӣ, сармоягузорӣ, саноат, корхонаҳои саноатӣ, бартарияти рақобатӣ, иқтисодиёти миллӣ.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПРОЕКТЫ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Хамроев Мирсаид Исмоилович – заместитель начальника управления по науке и инновации, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: г . Душанбе, улица Нахимова, 64/14, Республика Таджикистан, Телефон: +992-901-24-77-87. Почта: mirsaidhamroev7@mail.ru

Данная статья посвящена взаимосвязи формирования и реализации инновационных проектов и влиянию инноваций на повышение конкурентоспособности предприятий. На основе анализа теоретико-методологических подходов к определению понятий и сущности «инновационного проекта» и практических аспектов реализации определены основные разделы и этапы реализации инновационного проекта. Представлены основные пути внедрения инновационных технологий для повышения конкурентоспособности предприятий. При этом показаны основные проблемы и потенциальные перспективы повышения конкурентоспособности предприятий за счет внедрения инноваций. Определены факторы и элементы, способствующие повышению конкурентоспособности предприятия.

Ключевые слова: инновация, инновационный проект, конкурентоспособность, инвестиции, промышленность, промышленные предприятия, конкурентное преимущество, национальная экономика.

INNOVATION PROJECTS AS A FACTOR OF INCREASING COMPETITIVENESS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Hamroev Mirsaid Ismoilovich - Deputy Head of the Department for Science and Innovation Tajik State University of Finance and Economics. Address: Dushanbe city, Nakhimov street, 64/14, the Republic of Tajikistan, Phone: +992- 901-24-77-87, mail: mirsaidhamroev7@mail.ru

This article is devoted to the relationship between the formation and implementation of innovative projects and the impact of innovation on increasing the competitiveness of enterprises. Based on the analysis of theoretical and methodological approaches to defining the concepts and essence of an “innovation project” and practical aspects of implementation, the main sections and stages of the implementation of an innovation project are identified. The main ways of introducing innovative technologies to increase the competitiveness of enterprises are presented. At the same time, the main problems and potential prospects for increasing the competitiveness of enterprises through the introduction of innovations are shown. Factors and elements that contribute to increasing the competitiveness of an enterprise are identified.

Key words: innovation, innovative project, competitiveness, investment, industry, industrial enterprises, competitive advantage, national economy.

Дар фаъолияти иқтисодии корхонаи саноатӣ ва ё системаи дигари хоҷагидорӣ ба вуҷуд овардани бартариҳои рақобатӣ бе ҷорӣ намудани таклифҳои навоарӣ имконнопазир аст. Самтҳои, ки дар шароити бозори муосир ба корхона бартариҳои дарозмуддати рақобатӣ фароҳам меоранд, инноватсияҳо мебошанд, ки эҷоди маҳсулот, таҷҳизоти нав ва тайёркунии кадрҳои мебошанд, ки қобилияти идоракунии технологияҳои навтарини истеҳсоли маҳсулоти инноватсионӣ доранд. Вобаста аз он, ки корхонаи саноатӣ айнаи замон дар кадом марҳилаи давраи ҳаёт фаъолият мекунад, имкон пайдо мешавад, ки механизмҳои гуногуни сармоягузорӣ ба фаъолияти инноватсионии онҳо татбиқ карда шаванд [4].

Дар шароити муосир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фароҳам овардани фазои инноватсионӣ, ки ҷустуҷӯ ва татбиқи инноватсияҳоро дар ҳамаи соҳаҳо ва пеш аз ҳама дар истеҳсолоти саноатӣ водор месозад, аҳамияти хоса дорад. Зеро аз молу маҳсулоти воридотии рақобатпазири хориҷӣ ба бозор, корхонаҳои ватанӣ зарар мебинанд, ки аксаран аз коркардҳои инноватсионӣ истифода намебаранд. Дар ин шароит барои корхонаҳои саноатӣ ҷорӣ намудани навоарӣ, ки қувваи пешбарандаи тараққиёти онҳо хоҳанд шуд, ҳаётан муҳим аст. Инноватсия барои соҳибкор ҷиҳати ба даст овардани мавқеи устувор дар бозор дар давраи дарозмуддат нақши калидиро мебозад [5].

Концепсияи иқтисодии инноватсионӣ андӯшти донишро ҳамчун сарчашмаи рушди иқтисодӣ дар назар дорад. Олимони гуногуни ватанӣ хориҷӣ равишҳо барои омӯзиши таҳаввулоти концепсияҳои андӯшти дониш аз шаклҳои анъанавии андӯшти дониш аз ҷониби мактабҳои илмӣ дар ҷараёни тадқиқоти фундаменталӣ то ташаккули маҷмӯи институтҳои идоракунии инноватсиониро таҳия намудаанд.

Фаъолияти инноватсионӣ ҳамчун шартӣ асосии навсозии иқтисодӣ миллий, унсuri зарурии гузариш ба марҳилаи муосири баъдианоатии пешрафта, инчунин хусусияти ҳатмии муносибатҳои иқтисодии бозорӣ фаҳмида мешавад [8].

Айнаи замон барои татбиқи манфиатҳои стратегии миллий ва рушди иқтисодӣ тавассути нерӯи инноватсионӣ, ташкили ҳамбастагии ҳамаи унсурҳои механизми маблағгузорию лоиҳаҳои инноватсионӣ ва қисмҳои инфрасохтори сармоягузорию фаъолияти инноватсионӣ, ки имкон медиҳад сармоягузориҳо самаранок истифода бурда шуда, шароити беҳтаре баҳри тиҷоратикунони инноватсия фароҳам оварда шавад.

Лоиҳаҳои инноватсионӣ дар ҳама марҳилаҳои татбиқи худ бо дараҷаи баланди номуайяний хос мебошанд, на танҳо пайдоиши маҳсулоти нави ояндадор, балки лоиҳаҳоро, ки аз марҳилаи коркард ба истеҳсолот бомуваффақият гузаштаанд, метавонанд аз ҷониби бозор қабул нагарданд [1].

Ҷараёни банақшагирии бояд дараҷаи навоарию лоиҳаро, ки асосан амиқият ва мундариҷаи тадқиқотро муайян мекунад, тадбирҳо оид ба

омодасозии техникии истехсолот, арзёбӣ ва кам кардани хавфҳо, инчунин талаботро ба сохтори маблағгузории лоиҳа ба назар гирад.

Мафҳуми «лоиҳаи инноватсионӣ» ҳамчун шакли идоракунии мақсадноки фаъолияти инноватсионӣ, раванди татбиқи навоарӣ, маҷмуи ҳуҷҷатҳо баррасӣ мегардад. Ҳамчун як шакли идоракунии мақсадноки фаъолияти инноватсионӣ лоиҳаи инноватсионӣ, системаи мураккаби захираҳои ба ҳам вобаста ва ба ҳам алоқаманд, муҳлат ва амалӣ гардондани тадбирҳое, ки ба ноил шудан ба мақсадҳои мушаххас дар соҳаҳои афзалиятноки тараққиёти илм ва техника нигаронида шудаанд, фаҳмида мешавад.

Ҳамин тариқ, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ» мафҳуми лоиҳаи инноватсионӣ чунин баён карда шудааст: натиҷаи нерӯи зеҳнии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, мусоидат ба татбиқи ғояҳои нав, ки бо мақсади рушди илм ва ҷорӣ намудани технологияҳои муосир таҳия шудаанд [2].

Маҷмӯи фаъолиятҳои илмӣ, технологӣ, истехсолӣ, ташкилӣ, молиявӣ ва тиҷоратӣ, ки бо раванди пайдарпаии муайян амалӣ карда мешаванд, боиси пайдоиши инноватсия мегарданд. Дар баробари ин, лоиҳаи инноватсионӣ маҷмӯи ҳуҷҷатҳои техникӣ, ташкилӣ, банақшагирӣ, ҳисоббаробаркунӣ ва молиявӣ мебошад, ки барои ноил шудан ба мақсадҳои лоиҳа зарур аст.

Нуқтаи назари аввалин моҳияти лоиҳаро пурратар ва ҳаматарафа арзёбӣ менамояд. Бо дарназардошти ҳар се фаҳмиши мафҳуми «лоиҳаи инноватсионӣ» мо метавонем таърифи зеринро пешниҳод намоем.

Лоиҳаи инноватсионӣ ин маҷмӯи ҳадафҳо ва барномаҳои бо ҳам алоқаманд барои ноил шудан ба он ҳадафҳо мебошад, ки маҷмӯи фаъолиятҳои тадқиқотӣ, конструкторӣ, истехсолӣ, ташкилӣ, молиявӣ, тиҷоратӣ ва ғайраро ифода мекунад, ки ба таври мувофиқ ташкил карда шуда, бо маҷмӯи ҳуҷҷатҳои лоиҳавӣ ба расмӣ дароварда шудааст ва ҳалли самараноки масъалаҳои мушаххаси илмию техникӣ, ба таври миқдорӣ ифода ёфта, боиси навоарӣ мегардад.

Ба унсурҳои асосии лоиҳаи инноватсионӣ дохил мешаванд:

- ✓ ҳадафҳо ва вазифаҳои таҳияшуда, ки мақсади асосии лоиҳаро инъикос менамоянд;
- ✓ маҷмӯи ҷорабиниҳои лоиҳавӣ оид ба ҳалли
- ✓ мушкилоти инноватсионӣ ва ноил шудан ба ҳадафҳои гузошташуда;
- ✓ ташкили амалисозии ҷорабиниҳои лоиҳавӣ, яъне таъмини онҳо бо захираҳо ва иҷрокунандагон барои ноил шудан ба ҳадафҳои лоиҳа дар муддати маҳдуд дар доираи арзиш ва сифати муқарраршуда;
- ✓ нишондиҳандаҳои асосии лоиҳа (аз ҳадафҳо - барои лоиҳа дар маҷмӯъ, то ҳадафҳои мушаххас - барои арзишҳои инфиродӣ, мавзӯҳо, марҳилаҳо, фаъолиятҳо, иҷрокунандагон), аз ҷумла нишондиҳандаҳое, ки самаранокии онро тавсиф мекунанд.

Лоиҳаҳои инноватсионӣ метавонанд дар доираи барномаҳои илмию техникӣ, вазифаҳои соҳаҳои алоҳида ва мустақилона масъалаи муайян оид ба самтҳои афзалиятноки тараққиёти илм ва техникаро ҳал намоянд.

Вазифаҳои лоиҳаҳои инноватсионӣ барои ҳалли масъалаҳои муҳимтарини илмию техникӣ ташкил меёбанд. Инҳо чунин вазифаҳоянд:

- муносибати мунтазам ба ҳалли масъалаи мушаххаси рушди илмию техникӣ;
- мушаххасоти миқдорӣ аз ҳадафҳои рушди илмию техникӣ ва инъикоси қатъии ҳадафҳои ниҳонии рушди илмию техникӣ ва инъикоси қатъии ҳадафҳо ва натиҷаҳои лоиҳа дар идоракунии инноватсия;
- идоракунии пайвастаи ҳамаҷонибаи равандҳои эҷод, рушд, истеҳсол ва истеъмоли навоарӣ;
- интиҳоби огоҳонаи роҳҳои самараноктар амалӣ намудани ҳадафҳои лоиҳа;
- тавозуни захираҳо барои татбиқи лоиҳаи инноватсионӣ;
- ҳамоҳангсозии байниидоравӣ ва идоракунии самараноки маҷмӯи комплекси корҳои лоиҳавӣ.

Гуногунии ҳадафҳо ва вазифаҳои имконпазири рушди илмию техникӣ намудҳои зиёди лоиҳаҳои инноватсиониро дар назар дорад. Таснифи умумии эътирофшудаи онҳо вучуд надорад. Лоиҳаҳои инноватсиониро аз рӯи меъёрҳои зерин гурӯҳбандӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст:

- давраи татбиқи лоиҳа;
- хусусияти ҳадафҳои лоиҳа;
- намуди эҳтиёҷоти қонеъкунанда;
- намуди инноватсия.

Вобаста ба вақти сарфшуда барои татбиқи лоиҳа ва ноил шудан ба ҳадафҳои худ, лоиҳаҳои инноватсионӣ метавонанд ба қисмҳо тақсим карда шаванд. Лоиҳаи дарозмуҳлат ё худ стратегӣ, муҳлати татбиқи он зиёда аз панҷ сол, лоиҳаи миёнамуҳлат аз се то панҷ сол ва кӯтоҳмуҳлат бошад то се солро дар бар мегирад. Аз нуқтаи назари хусусияти ҳадафҳо, лоиҳа метавонад ниҳой бошад, яъне инъикоси ҳадафи ҳалли мушкилоти инноватсионӣ дар маҷмӯъ ё мобайнӣ, ки бо ноил шудан ба натиҷаҳои мобайнии ҳалли он алоқаманд аст.

Вобаста аз намуди эҳтиёҷоти қонеъшаванда, лоиҳа метавонад ба эҳтиёҷоти мавҷуда ё эҷоди эҳтиёҷоти нав равона карда шавад. Таснифи лоиҳаҳои инноватсионӣ аз рӯи намудҳои инноватсия тақсимооти онҳоро ба чорӣ намудани маҳсулоти нав ё мукамал дар назар дорад; чорӣ намудани усули нав ё такмилёфтаи истеҳсолот; ташкили бозори нав; азхуд намудани манбаи нави таъминоти ашёи хом ё маҳсулоти нимтайёр; аз нав ташкил кардан сохторҳои идоракунӣ.

Ҳангоми баррасии мундариҷаи лоиҳаи инноватсионӣ се ҷанбаро метавон ҷудо кард:

- марҳилаҳои фаъолияти инноватсионӣ;
- раванди ташаккул ва татбиқи он;
- унсурҳои ташкилот.

Лоиҳаи инноватсионӣ тамоми марҳилаҳои фаъолияти инноватсионӣ, ки бо таъдил додани ғояҳои илмӣ ва техникӣ ба маҳсулотӣ навад ҷамъияти дар бозор воридшуда ба маҳсулотӣ навад ҷараёни мукаммали технологӣ, ки дар фаъолияти амалӣ ҷамъияти навад ба хизматрасонии ҷамъиятиро дар бар мегирад.

Аз нуқтаи назари марҳилаҳои татбиқи фаъолияти инноватсионӣ лоиҳа корҳои тадқиқоти илмӣ, лоиҳакашӣ-таҷрибавӣ, инкишофи истеҳсолот, ташкили истеҳсолот ва ба роҳ мондани он, ба фуруш баровардани маҳсулотӣ навад, инчунин фаъолияти молиявиро дарбар мегирад.

Асоси баррасии мазмуни лоиҳаи инноватсионӣ аз раванди ташаккул ва татбиқи он бо ҷиҳати технологӣ ба концепсияи давраи ҳаёти лоиҳаи инноватсионӣ асос ҷамъияти аст. Мувофиқи ба он гуфта мешавад, ки лоиҳаи инноватсионӣ ҷараёнест, ки дар як давраи маҳдуди вақт ба амал меояд.

Дар чунин раванд метавон як қатор марҳилаҳои пай дар пай вақтӣ, ки аз рӯи намудҳои фаъолияти, ки татбиқи онро таъмин мекунанд, фарқ намоянд.

Лоиҳаи инноватсионӣ, ки бо мурури замон сурат гирифта, марҳилаҳои зеринро дар бар мегирад:

- **ташаккули ғояи инноватсионӣ.** Ин раванди тавлиди идеяи инноватсионӣ ва таҳияи ҳадафи ниҳии лоиҳа мебошад. Дар ин марҳила ҳадафҳои ниҳӣ лоиҳа (баҳодиҳии миқдорӣ аз рӯи ҳаҷм, вақт, ғойа) ва роҳҳои ба даст овардани онҳо муайян карда мешаванд, субъектҳо ва объектҳои сармоягузорӣ, манбаъҳо ва шаклҳои он муайян карда шудаанд;
- **таҳияи лоиҳа.** Ин раванди ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли ноил шудан ба ҳадафҳои ниҳӣ ва ташаккули маҷмӯи вазифаҳо ва фаъолиятҳо барои ноил шудан ба ҳадафи лоиҳа мебошад, ки аз ҷиҳати вақт, захираҳо ва иҷрокунандагон бо ҳам алоқаманданд. Дар ин марҳила, таҳлили муқоисавии интиҳобҳои гуногуни ноил шудан ба ҳадафҳои лоиҳа ва интиҳоби қобили амал (самаранок) барои татбиқ гузаронида мешавад; нақшаи татбиқи лоиҳаи инноватсионӣ тартиб дода мешавад; муаммоҳои махсус барои кор кардан дар лоиҳа ҳаллу фасл карда мешавад; интиҳоби озмуни иҷрокунандагони эҳтимолии лоиҳа гузаронида шуда, ҳуҷҷатҳои шартномавӣ тартиб дода мешаванд;
- **татбиқи лоиҳа.** Ин раванди иҷрои корҳо барои ноил шудан ба ҳадафҳои дар лоиҳа гузошташуда мебошад. Дар ин марҳила рафти иҷрои нақшаҳо ва сарфи захираҳо назорат карда, қафомонии ба амалномада ислоҳ карда шуда, рафти иҷрои лоиҳа зуд ба тартиб дароварда мешавад;

- **анҷом додани лоиҳа.** Ин раванди расонидани натиҷаҳои лоиҳа ба фармоишгар ва ба итмом расонидани шартномаҳо мебошад. Дар ин марҳила лоиҳаи инноватсионӣ давраи ҳаётиро ба итмом мерасонад.

Сабаби асосии водор кардани корхонаҳои муосир ба сармоягузорӣ ба тадқиқоти илмӣ ва коркарди дастовардҳои пешрафти илмию техникӣ ва татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ мебошад, ки бозгуи рақобати шадиди корхонаҳо маҳсуб меёбад. Ин рақобат зарурати назорати доимии вазъи бозор, рафтори рақибон, пешгӯии тағйирот дар муҳити беруна ва ҷустуҷӯи роҳҳои баланд бардоштани самаранокиро ба вуҷуд меорад. Зарурати рушди динамикӣ, корхонаҳоро водор месозад, ки дастовардҳои нави илмӣ ва технологиро ҷустуҷӯ кунанд, ки метавонанд мувозинати бозорро тағйир диҳанд. Бо мақсади нигоҳ доштан ё баланд бардоштани рақобатпазирии худ, ширкатҳо лоиҳаҳои инноватсионӣ таҳия ва татбиқ мекунанд.

Бо вуҷуди ин, фаъолияти инноватсионӣ бо сармоягузориҳои ҷиддӣ ва хатарҳои назаррас алоқаманд аст. Вобаста ба татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ду намуди асосии хавфҳо вуҷуд доранд: технологӣ ва бозорӣ. Хавфи технологӣ бо имконпазирии техникӣ лоиҳа алоқаманд аст (эътимоднокӣ ва имконпазирии амалии идея, арзёбии мавҷудияти захираҳо барои татбиқи лоиҳа ва ғайра).

Хавфи бозорӣ бо эҳтиёҷоти бозор, тағйирёбии онҳо ва мавҷудияти рақибон алоқаманд аст. Барои кам кардани хатарҳо пешниҳод карда мешавад, ки амалиёт оид ба арзёбии иқтидори лоиҳаи инноватсионӣ ҳамчун объекти тиҷоратӣ гузаронида шавад. Ба корхонаҳо дар ин масъала донишгоҳҳо, ки ҳамчун бизнес-инкубатор амал мекунанд, метавонанд кӯмак расонанд. Яке аз вазифаҳои бизнес-инкубатор ҳамчун иншооти зерсохторӣ, ки соҳибкоронро дастгирӣ мекунад, пешниҳоди хидматҳои иттилоотӣ ва машваратӣ ба ширкатҳо мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи моддаи 14 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ» ба корхонаҳое, ки лоиҳаҳои инноватсиониро дар ҳудуди худ таҳия мекунанд, дастгирӣ карда мешавад. Ҳамин тариқ, лоиҳаҳои инноватсионии барои дастгирии давлатӣ пешниҳодшуда бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд [2]:

- дорои пешниҳодҳое бошанд, ки бо мақсади ягонаи таъсиси инноватсияҳо муттаҳид шудаанд;
- дорои асосноккунии техникӣ ва мақсаднокии иқтисодии татбиқи лоиҳаи инноватсионӣ бошанд;
- дар ҳолатҳое, ки дастгирии давлатӣ бо шартӣ баргардонидани маблағ ба буҷет амалӣ мешавад, тасдиқи баргардонидани маблағ пешниҳод карда шавад;
- дорои ҳуҷҷатҳое бошанд, ки мавҷудияти навоарӣ, мӯҳлати муайяни вақт, ки дар давоми он маҳсулот инноватсионӣ ҳисобида

мешавад, инчунин ҳимояи ҳуқуқии лоиҳаи инноватсиониро таъмин карда тавонанд;

- дорои нақша ва ҷадвал и татбиқи лоиҳаи инноватсионӣ бошанд;

- дорои хулосаи ташхисии мусбии мақоми ваколатдор бошанд, ки маводи пешниҳодгардидаи лоиҳаи инноватсиониро ҳамаҷониба арзёбӣ намояд.

Фаъолияти инноватсионӣ аз ҳисоби маблағҳои буҷети давлатӣ, маблағҳои корхонаҳо, муассисаҳо, дигар ташкилотҳо, грантҳо ва дигар манбаъҳое, ки қонунгузори Чумҳурии Тоҷикистон манъ накардааст, маблағгузорӣ карда мешавад.

Ҳангоми татбиқи фаъолияти инноватсионӣ ҳамчунин рушди инноватсияро бо марҳилаҳои сармоягузориҳои лоиҳаи сармоягузорӣ ба назар гирифтани лозим аст, зеро ҳангоми татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ марҳилаҳои сармоягузориҳои онҳо ҳамзамон амалӣ карда мешаванд [11]. Дар навбати худ, лоиҳаҳои сармоягузорӣ аз се марҳилаи пайдарпай иборатанд:

1. марҳилаи пеш аз сармоягузорӣ;
2. марҳилаи сармоягузорӣ;
3. марҳилаи амалиётӣ.

Марҳилаи пеш аз сармоягузорӣ бо равандҳои мувозӣ тавсиф карда мешавад, ки дар он таҳияҳои инноватсионӣ бояд бо иқтидори сармоягузориҳои корхона муқоиса карда шавад ва дар марҳилаи асосноккунии техникӣ-иқтисодӣ кор карда шавад. Ҳамчунин зарур аст, ки ҷаҳорҷӯбаи стратегияи рушди инноватсионии корхонаро ба назар гирифта, ислоҳоти дахлдор ворид кард.

Марҳилаи сармоягузорӣ маҷмӯи чорабиниҳоро оид ба тарҳрезӣ ва машварат оид ба татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ дар бар мегирад, зеро дар ин марҳила он бояд лоиҳаҳоро бо тамоми захираҳои зарурӣ то татбиқи он таъмин намояд.

Дар марҳилаи истифодабарӣ лоиҳаи инноватсионӣ дар истеҳсолоти саноатӣ ҷорӣ карда мешавад. Дар баробари ин, роҳбарияти корхона бояд марҳилаҳоеро муайян кунад, ки дар онҳо ғоидаи пурраи сармоягузорӣ ба даст оварда мешавад ва ғоида аз маҳсулоти сармоягузориҳои ғуруҳташуда меафзояд [10]. Азбаски, пас аз расидан ба авҷи ғуруҳ, одатан марҳилаи сустшавии талабот фаро мерасад, ки дар он кӯҳнашавии навоарӣ ба амал меояд ва корхона зарурати ҷорӣ кардани қарорҳо ва лоиҳаҳои нави инноватсиониро ба роҳ мемонад.

Ҳангоми бо захираҳои зарурӣ таъмин намудани фаъолияти инноватсионӣ дар ҳар як марҳилаи ҳаёти инноватсионӣ вобастагии мутақобилаи қарорҳои сармоягузорӣ ва инноватсионӣ зоҳир мегардад. Муносибати онҳо инчунин ҳангоми арзёбии иқтидори мавҷудаи сармоягузориҳои корхона бо таваҷҷӯҳ ба вазъи молиявии он ба назар мерасад. Қарорҳои инноватсионӣ метавонанд аз нуқтаи назари ғуногун

дида шаванд, пеш аз ҳама, вобаста ба ҳадафҳои гузошташуда, онҳо ба ҷорӣ ва стратегӣ тақсим мешаванд.

Ҳамин тариқ, татбиқи лоиҳаи инноватсионӣ сармоягузори дарозмуддатро тақозо мекунад, дар ҳоле ки роҳбарияти корхона бояд маблағҳои худӣ ё қарзиро ҷалб намояд, ё сармоягузoronро пайдо кунад, вале дар ин ҳолат бояд як қисми даромади ояндаи худро тақсим намояд [3]. Ҳамзамон, самаранокии татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ба ширкат имкон медиҳад, ки равандҳои инноватсионӣ фаъолона пешбарӣ карда, камбудии технологӣ бартараф карда шаванд ва маҳсулоти инноватсионии рақобатпазир истеҳсол карда шаванд. Маҳсулоти инноватсионии рақобатпазир истеҳсолшуда ба онҳо имкон медиҳанд, ки ба бозорҳои нав ворид шаванд ва талаботи истеъмолкунандагонро қонеъ созанд.

Адабиёт:

1. Анисимов Ю.П., Свиридова С.В. Экономический механизм программно-целевого планирования и управления продуктовыми инновациями // Международные научные исследования. - 2016. - №4(29). - С.256-262
2. Закон Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности», от 16.04.2012 года, под №822. Электронный ресурс: <https://ncz.tj/content/> Дата обращения: 25.11.2023 г.
3. Мирзоева Е.Ш. Управление инновационно-инвестиционной деятельностью на стадиях жизненного цикла промышленного предприятия / Е.Ш. Мирзоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 5-1. – С. 206-212.
4. Мирзоева, Е. Факторы и условия обеспечения инвестиционной привлекательности: проблемы и перспективы / Е. Мирзоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2013. – № 2/1(103). – С. 169-173.
5. Мирзоева, Е. Ш. Модель инновационного развития предприятий легкой промышленности Республики Таджикистан / Е. Ш. Мирзоева // Финансово-экономический вестник. – 2020. – № 2(22). – С. 94-102.
6. Туянина К.Г., Арнаут С.Н. Исследование источников финансирования инновационных проектов // Экономика и современный менеджмент: теория и практика. - 2014. № 35. - с. 142-147
7. Удальцова Н.Л., Басаев З.В. Источники финансирования инновационных проектов в России и за рубежом // Вопросы экономики и права. - 2014. №74. - с. 85-88.
8. Управление инновационными проектами / И. Л. Туккель, А. В. Сурина, Н. Б. Культин / Под ред. И. Л. Туккеля. — СПб.: БХВ-Петербург, 2011.- 416 с.
9. Фирова С. В., Калинина О. В., Барыкин С. Е. Концептуальный подход к структурированию инновационно-инвестиционных проектов// Стратегические решения и риск-менеджмент. 2019. Т. 10. № 1. С. 80–87. DOI: 10.17747/2618-947X-2019-1-80-87
10. Худойбердиев, Д. М. Пути и проблемы индустриального развития Республики Таджикистан / Д. М. Худойбердиев // Endless Light in Science. – 2023. – № 3-3. – С. 106-110. – DOI 10.24412/2709-1201-2023-106-110.

11. Ҳамроев, М. И. Нақши сармоягузориҳои хориҷӣ дар таъмини рушди иқтисодии миллӣ / М. И. Ҳамроев // Endless Light in Science. – 2022. – No. 8-8. – P. 114-120. – DOI 10.24412/2709-1201-2022-114-120.
-

УДК: 336.2

ВАЗЪИ ИМТИЁЗҲОИ АНДОЗ ДАР РАВАНДИ ТАТБИҚИ ИҚТИДОРИ АНДОЗИИ МИНТАҚАҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Бобочонов Давлат Раҳматович - муаллими калони кафедраи молия, бонк ва фаъолияти гумруки Филиали МД ДБССТ дар вилояти Сугд (ш. Хучанд). Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, маҳаллаи 27, хонаи 1. Тел.: +992928338966. E-mail: Davlat_12@mail.ru

Исматов Хушрӯз Ҳасанович - н.и.и., дотсенти кафедраи молия, бонк ва фаъолияти гумруки Филиали МД ДБССТ дар вилояти Сугд (шаҳри Хучанд). Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, маҳаллаи 27, хонаи 1. Тел.: +992928832423. E-mail: Khushruz_1987@mail.ru.

Дар мақола ҷанбаҳои амалии татбиқи иқтисодии андоз дар шароити муносири амалигардонии сиёсати буҷетии андозии мамлакат ва минтақаҳои он таҳқиқ карда шудааст. Дараҷаи омӯзиши илмӣ имтиёз ва иқтисодии андоз дар доираи таҳқиқоти олимони ватанӣ коркард шудааст. Инчунин, татбиқи иқтисодии андозии мамлакат ҳамчун воситаи муҳими таъшиқ ва тавсеаи саршаммаҳои молияи муттамарказ баррасӣ шудааст. Вазъи муносири пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он арзёбӣ гардида, тамоюли ҳаҷми воридоти андозии буҷети давлатӣ дар буриши андозҳои дохилию берунӣ таҳлил гардидааст. Дар асоси таҳқиқ нуқсонҳои ҷойдошта дар раванди маъмурикунонии андоз дар кишвар ифшо карда шуда, баъзе тавсияҳо ҷиҳати бартараф намудани масъалаҳои соҳа барои давраи ояндаи миёнамӯҳлат пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: имтиёзи андоз, воридоти андоз, иқтисодии андоз, маъмурикунонии андоз, назорати андоз, сиёсати андоз, бақияи қарзи андоз.

СОСТОЯНИЕ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ В ПРОЦЕССЕ РЕАЛИЗАЦИИ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Бабаджанов Давлат Раҳматович - старший преподаватель кафедры финансов, банка и таможенного дела Филиала ГУ МУТПТ в Согдийской области (г. Худжанд). Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, мкр. 27, дом 1. Тел.: +992928338966. E-mail: Davlat_12@mail.ru

Исматов Хушрӯз Ҳасанович – к.э.н., доцент кафедры финансов, банка и таможенного дела Филиала ГУ МУТПТ в Согдийской области (г. Худжанд). Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, мкр. 27, дом 1. Тел.: +992928832423. E-mail: khushruz_1987@mail.ru

В статье исследованы практические аспекты налогового потенциала в современных условиях реализации бюджетно-налоговой политики страны и его регионов. В рамках исследования отечественных ученых разработана степень научной изученности налоговых льгот и потенциала регионов. Реализация налогового потенциала государства рассматривается как важнейший инструмент формирования и расширения государственных финансов. Произведена оценка современного состояния налоговых льгот в Республике Таджикистан, произведен анализ изменений объема налоговых поступлений в госбюджет страны в разрезе внутренних и внешних налогов. На основе

проведенного исследования выявлены существующие недостатки в процессе реализации налогового потенциала в стране, предложены некоторые рекомендации для устранения проблем в среднесрочной перспективе.

Ключевые слова: налоговые льготы, налоговые поступления, налоговый потенциал, налоговое администрирование, налоговый контроль, налоговая политика, бюджетная политика, остаток налоговой задолженности.

STATE OF TAX INCENTIVES IN THE PROCESS OF REALIZATION OF TAX POTENTIAL OF THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Bobojonov Davlat Rahmatovich – Senior lecturer of the department of finance, banking and customs business of the Branch of the State Institution IUTET in the Sughd region (Khujand). Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, md. 27, house 1. Tel.: +992928338966. E-mail: Davlat_12@mail.ru

Ismatov Khushruz Hasanovich – candidate of the sciences of economics, associate professor of the department of finance, banking and customs business of the Branch of the State Institution IUTET in the Sughd region (Khujand). Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand city, md. 27, house 1. Tel: +992928832423. E-mail: khushruz_1987@mail.ru

The practical aspects of tax potential in modern conditions of realization of budgetary and tax policy of the country and its regions are investigated. In the framework of the study of domestic scientists developed the degree of scientific study of tax incentives and potential. Realization of tax potential of the state is considered as the most important tool of formation and expansion of public finances. The current state of tax benefits in the Republic of Tajikistan has been assessed; the changes in the volume of tax revenues to the state budget of the country in the context of internal and external taxes have been analyzed. On the basis of the conducted research the existing shortcomings in the process of realization of tax potential in the country are revealed, some recommendations for elimination of problems in the future medium-term perspective are offered.

Keywords: Tax exemption, tax revenues, tax potential, tax administration, tax control, tax policy, budget policy, tax debt balance.

Дар шароити муосири рушди кишвар ташаккули ҳадди аксари сарчашмаҳои молиявии муттамарказ тавассути тавсеаи иқтисодӣ андоз ва хосатан, татбиқи самараноки чораҳои маъмурикунонии андоз имконпазир аст. Зеро, иҷрои пурра ва сифатноки нақшаи воридоти андоз яке аз сарчашмаҳои муҳимми таъмини қисми даромади буҷетҳои сатҳҳои мухталиф маҳсуб ёфта, ба он сатҳу сифати маъмурикунонии андоз чӣ дар сатҳи мамлакат ва чӣ минтақаҳои алоҳидаи он, инчунин, ташаккул ва амалигардонии оқилонаи иқтисодӣ андоз, ки он аз сиёсати буҷетӣ андозии амалишаванда вобаста аст, таъсири назаррас мерасонад.

Маъмурикунонии андоз новобаста ба он ки чораҳои амалии мақомоти андозро дар бар мегирад, тақозо менамояд, ки унсурҳои андозбандӣ, хусусан имтиёзи андоз, манбаи андозбандӣ, иқтисодӣ андозҳо, қарздорӣ андоз ва ғайра дар раванди татбиқи сиёсати андозӣ ба назар гирифта шаванд. Тавре дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии кишвар [7] аз санаи 23.12.2022 с. бармеояд, танҳо дар соли 2022 имтиёзҳои андозиву гумрукӣ 12,0 млрд сомони ро ташкил додаанд, ки зиёда аз 80 фоизи воридотҳои андозии

кишварро дар бар мегирад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки тавассути афзори андозу пардохтҳо рушди соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ ва ҳамзамон, татбиқи самараноки ҳадафҳои рушд ҳавасманд карда мешаванд. Ба ақидаи мо, чунин механизми таъсири давлат ба соҳибкорӣ ва тавассути он ба иқтисодиёти миллӣ дар давраи рушди босуръати саноат хеле муассир мебошад. Вале иброз кардан зарур аст, ки имтиёзҳои андоз аз як ҷониб, имкониятҳои такрористеҳсолии субъектони хоҷагидорро афзоиш дода, аз ҷониби дигар, метавонанд ба татбиқи самараноки иқтисодии андозии кишвар дар давраи кӯтоҳмуҳлат таъсири манфӣ расонад. Аз ин лиҳоз, дар доираи таҳқиқ масъалаи пешниҳоди имтиёзҳои андоз ва тамоюли он дар кишвар ва минтақаҳои он мавриди таҳлил қарор дода мешаванд.

Пеш аз баррасии нишондиҳандаҳои омории воридот ва имтиёзҳои андоз зарур мешуморем, ки ба масъалаи дараҷаи таҳқиқи имтиёзу иқтисодии андоз дар кишвар ва минтақаҳои он ақида ронда бошем. Таҳқиқоти солҳои охир дарак медиҳанд, ки муҳаққиқони соҳа, ба монанди Х.А. Исрапилов, М.М. Сулейманов [2], А.М. Маъмуров [4], Д.С. Раҳматзода [8], В.Д. Сабуров [9] ва дигарон таъсири андозҳоро ба рушди иқтисодиёт, инчунин, вазъи маъмурикунонии андозро дар даврони гуногуни рушд баррасӣ менамоянд. Ҷанбаҳои назариявӣ методии татбиқи иқтисодии андоз дар доираи дигар мақолаҳои илмӣ мо [1, с. 10], низ баррасӣ шудаанд. Аз ин лиҳоз, ҷанбаҳои амалии масъала дар доираи мақолаи илмӣ мазкур бо назардошти пешниҳоди имтиёзҳои андоз мавриди таҳлил қарор дода мешаванд.

Вазъи пешниҳоди имтиёзҳои андоз ва татбиқи иқтисодии андоз. Барои арзёбии вазъи пешниҳоди имтиёзҳои андоз ва татбиқи иқтисодии андоз дар кишвар ва минтақаҳои он маълумоти омории аз омории расмӣ ва ҳисоботи даврии мақомоти андози кишвар дар ҷадвали 1 низомбандӣ карда шудааст.

Ҷадвали 1. - Динамикаи нишондиҳандаҳои буҷетии андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 2018-2022, бо млн сом)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					Тағйирёбӣ, бо % 2018-2022
	2018	2019	2020	2021	2022	
Иҷроиши даромади буҷети давлатӣ	23925,5	23469,4	25065,0	30053,8	36056,8	150,7
Иҷроиши воридоти андозҳо	14564,9	15775,4	15548,6	19669,6	21824,2	149,8
Ҳиссаи воридоти андоз дар даромади умумии буҷет	60,9	67,1	61,8	65,5	60,5	-0,4 б.ф.
Иҷроиши воридоти андозҳои дохилӣ	10523,3	11115,7	10636,8	13722,7	15388,0	146,2
Иҷроиши воридоти андозии беруна	4041,6	4659,7	4729,7	5946,8	6436,2	159,2
Ҳаҷми имтиёзҳои андоз	3835,6	4435,6	4666,9	5567,7	7104,8	185,2

Ҳиссаи имтиёзҳои андоз дар воридоти андозҳои дохилӣ	36,4	39,9	43,9	40,6	46,2	9,8 б.ф.
Бақияпулии қарзи андозу пардохтҳо	725,7	580,3	884,0	806,4	718,1	98,9
Вазни қиёси бақияи қарзи андозҳо нисбати воридоти андозҳои дохилӣ %	6,9	5,2	8,3	5,9	4,7	-2,2 б.ф.

Сарчашма: дар асоси Омори солони Агенсии омили Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2019-2023 ва ҳисоботҳои даврии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи солҳо таҳия шудааст.

Аз додаҳои ҷадвали 1 мушоҳида мегардад, ки дар давраи солҳои 2018-2022 нишондиҳандаҳои буҷетию андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли мухталиф афзоишбанда доранд. Қисми даромади буҷети давлатӣ дар соли 2022 ба 36056,8 млн сомонӣ иҷро гардида, нисбати ин нишондиҳанда дар соли 2018 ба маблағи 12131,3 млн сомонӣ ё 150,7 фоиз зиёд гардидааст. Вале дар соли 2019 зимни таъсири омилҳои ноустувории иқтисодии кишвар даромади буҷети давлатӣ нисбат ба соли 2018 ба маблағи 456,1 млн сомонӣ ё 1,9 фоиз коҳиш ёфтааст. Бояд қайд намуд, ки дар солҳои 2020, 2021 ва инчунин, 2022 даромадҳои буҷети давлатӣ тамоюли афзоиш дорад.

Агар ба нишондиҳандаи воридоти андозҳо назар кунем, дар соли 2019 ба маблағи 15775,4 млн сомонӣ ва дар соли 2020 ба маблағи 15548,6 млн сомонӣ иҷро шудааст, ки нисбати соли 2019 ба маблағи 226,8 млн сомонӣ ё 1,43 фоиз коҳиш ёфтааст. Боиси зикр аст, ки дар соли 2020 зимни таъсири бемории COVID-19 дар ҳаҷми назаррас имтиёзҳои андозӣ пешниҳод карда шуд ва дар ин давра, субъектҳои хоҷагидорӣ бо иқтисодии пурра фаъолият накарданд. Аз ин лиҳоз, воридоти андозҳо дар соли 2020 аз нақшаи воридот кам иҷро гардида, дар солҳои 2021 ва 2022 тамоюли афзоиш доранд. Вале дар таркиби даромади умумии буҷети давлатӣ дар давраи солҳои 2018-2022 ҳиссаи камтарини воридоти андозҳо ба буҷети давлатӣ дар соли 2022 мушоҳида мегардад.

Тавре аз ҷадвали 1 дида мешавад, дар соли 2018 воридоти андозҳои дохилӣ 10523,3 млн сомони ро ташкил дода, ин нишондиҳанда дар соли 2019 ба маблағи 11115,7 млн сомонӣ ва соли 2020 ба маблағи 10636,8 млн сомонӣ ворид карда шудааст. Воридоти андозҳои дохилӣ дар соли 2019 нисбати соли 2018 ба маблағи 592,4 млн сомонӣ ё 5,62 фоиз ва нисбати соли 2020 ба маблағи 478,9 млн сомонӣ ё 4,5 фоиз коҳиш ёфтааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки маҳз дар ҳаҷми солҳои иқтисодии андозҳои дохилӣ коҳиш ёфтааст ва ё пурра татбиқ нашудааст. Баробари ин, суръати афзоиши воридоти андозҳои дохилӣ аз воридоти андозҳо ва даромадҳои буҷети давлатӣ поёнтар аст. Вале, воридоти андозии беруна тамоюли афзоиш дошта, нисбат ба воридоти андозии дохилӣ суръати нисбатан зиёди афзоиш дорад. Агар дар панҷ соли охир воридоти андозии дохилӣ

46,2 фоиз зиёд шуда бошад, воридоти андозии берунӣ 59,2 фоизро ташкил кардааст, ки 13 банди фоизӣ камтар аст. Ин тақозо менамояд, ки тамоюли имтиёзҳои андозӣ мавриди баррасӣ қарор гиранд.

Аз додаҳои ҷадвали 1 мушоҳида мегардад, ки дар соли 2022 танҳо имтиёзҳои андоз (бе назардошти имтиёзҳои гумрук) 7104,8 млн сомони ро ташкил дода, нисбат ба ин нишондиҳанда дар соли 2018 ба маблағи 3269,2 млн сомонӣ ё 85,2 фоиз зиёд мебошад. Танҳо дар соли 2022 нисбат ба соли 2021 ба маблағи 1537,1 млн сомонӣ ё худ 27,6 фоиз зиёд мебошад. Гузашта аз ин, дар соли 2020 дар ҳолати поён рафтани ҳаҷми воридотҳои андозии дохилӣ афзоиши назарраси имтиёзҳои андоз ба мушоҳида мерасанд. Ҳиссаи имтиёзҳои андоз дар воридоти андозҳои дохилӣ низ тамоюли афзоиш дорад. Зеро дар соли 2022 вазни қиёсии имтиёзҳои андоз дар воридоти андозҳои дохилӣ 46,2 фоизро ташкил намуда, нисбати соли 2010 9,8 банди фоизӣ зиёд аст.

Таъкид кардан зарур аст, ки дар давраи таҳлилӣ бақияпулии қарзи андозу пардохтҳо тамоюли муҳталиф дорад. Дар соли 2022 бақияпулии қарзи андозу пардохтҳо 718,1 млн сомони ро ташкил медиҳад, ки нисбат ба соли 2018 дар ҳаҷми 1,1 банди фоизӣ кам мебошад. Вазни қиёси бақияи қарзи андозҳо нисбати воридоти андозҳои дохила низ тамоюли коҳишбӣ дорад, ки дар соли 2022 қиёсан ба соли 2018 2,2 банди фоизӣ камтар аст. Вале, дар соли 2020 вазни қиёсии бақияи қарзи андозҳо дар таркиби воридоти андозҳои дохила 8,3 фоизро ташкил кардааст, ки яке аз сабабҳои коҳишбӣи маблағи андозҳо дар ин соли таҳлилӣ маҳсуб меёбад. Гузашта аз ин, дар соли 2020 ҳаҷми имтиёзҳои андоз нисбат ба соли 2019 бо маблағи 231 млн сомонӣ зиёд шудааст, ки 4,5 фоизро ташкил медиҳад ва аз афзоиши бақияи қарзи андоз камтар аст.

Зарур мешуморем, ки вазъи имтиёзҳои андоз ва таносуби он бо воридоти андозҳои дохилӣ дар минтақаҳо ва Раёсати андози андозсупорандагони калон (РААК) мавриди таҳлил қардор дода шавад.

Ҷадвали 2. - Вазъи имтиёз ва воридотҳои андозҳо дар минтақаҳои кишвар дар солҳои 2018-2022 (бо млн сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	Нишондиҳанда мутобиқи солҳо					Тағйирёбӣ бо % 2022/2018
	2018	2019	2020	2021	2022	
ш. Душанбе						
Воридоти андозҳо, нақша	3549,6	3767,7	3564,5	4085,2	4321,3	121,7
Иҷро	3563,0	3800,5	3774,0	4213,0	4338,0	121,7
Фоизи иҷро	100,4	100,9	105,9	103,1	100,4	0,0
Имтиёзи андозҳо	1484,4	2121,6	1863,5	245,1	2149,8	144,8
Ҳиссаи имтиёзҳои андоз	41,7	55,8	49,4	5,8	49,5	7,8 б.ф.
в. Суғд						
Воридоти андозҳо, нақша	2482,4	2913,3	2908,0	3656,7	4121,0	166,0
Иҷро	2590,0	2914,0	2928,0	3871,4	4342,1	167,6
Фоизи иҷро	104,3	100,0	100,7	105,9	105,4	1,1 б.ф.
Имтиёзи андозҳо	997,6	890,0	1038,9	371,9	1820,6	182,5

Ҳиссаи имтиёзҳои андоз	38,5	30,5	35,5	9,6	41,9	3,4 б.ф.
в. Хатлон						
Воридоти андозҳо, нақша	1316,8	1464,9	1508,5	1755,4	1999,1	151,8
Иҷро	1324,9	1465,1	1535,6	1868,2	2054,5	155,1
Ғоизи иҷро	100,6	100,0	101,8	106,4	102,8	2,2 б.ф.
Имтиёзи андозҳо	332,9	322,9	344,8	225,1	466,4	140,1
Ҳиссаи имтиёзҳои андоз	25,1	22,0	22,4	12,1	22,7	-2,4 б.ф.
ВМКБ						
Воридоти андозҳо, нақша	112,0	127,9	139,7	155,3	175,7	156,8
Иҷро	124,0	136,2	149,9	176,9	189,1	152,5
Ғоизи иҷро	110,8	106,	107,3	113,9	107,6	-3,2 б.ф.
Имтиёзи андозҳо	0,5	1,5	18,7	9,6	32,9	65,8
Ҳиссаи имтиёзҳои андоз	0,4	1,1	12,5	5,4	17,4	17 б.ф.
НТЧ						
Воридоти андозҳо, нақша	1004,6	1077,9	1068,0	1138,9	1259,1	125,3
Иҷро	986,8	1036,6	1022,0	1139,8	1263,4	128,0
Ғоизи иҷро	98,2	96,2	95,7	100,1	100,3	2,1 б.ф.
Имтиёзи андозҳо	49,3	68,4	94,9	128,9	144,7	2,9 маротиба
Ҳиссаи имтиёзҳои андоз	4,9	6,6	9,3	11,3	11,4	6,5 б.ф.
Раёсати андози андозсупорандагони калон ва назиротҳои он						
Воридоти андозҳо, нақша	1477,5	1569,8	1500,4	2066,6	2165,8	146,6
Иҷро	1092,8	1054,8	731,9	1554,8	2150,1	196,7
Ғоизи иҷро	74,0	67,2	48,8	75,2	99,3	25,3 б.ф.
Имтиёзи андозҳо	970,9	1031,2	1305,8	4587,2	2490,4	2,5 маротиба
Ҳиссаи имтиёзҳои андоз	88,8	97,7	178,4	295,0	115,8	27 б.ф.
Ҳамагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон						
Воридоти андозҳо, нақша	10460,7	11571,1	11343,5	13621,2	14851,0	141,9
Иҷро	10523,1	11115,7	10636,8	13722,7	15388,0	146,2
Ғоизи иҷро	100,6	96,1	93,8	100,7	103,6	3 б.ф.
Имтиёзи андозҳо	3835,6	4435,6	4666,9	5567,7	7104,8	185,2
Ҳиссаи имтиёзҳои андоз	36,4	39,9	43,9	40,6	46,2	9,8 б.ф.

Сарчашма: дар асоси ҳисоботҳои давравии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи солҳо таҳия шудааст.

Аз маълумоти ҷадвали 2 бармеояд, ки воридоти андозҳо дар ш. Душанбе соли 2022 дар ҳаҷми 4338,0 млн сомонӣ иҷро гардида, аз нишондиҳандаҳои нақшавӣ 0,4 ғоиз зиёд мебошад. Ин нишондиҳанда дар панҷ соли охир тамоюли афзоида дошта, нисбат ба соли 2018 дар ҳаҷми 775 млн сомонӣ зиёд мебошад. Сурати афзоиши воридотҳои андозӣ дар давраи таҳлилӣ 121,7 ғоизро ташкил додааст, ки нисбат ба сатҳи ҷумҳуриявӣ кам мебошад. Дар давраи таҳлилӣ дар ш. Душанбе иҷроиши воридотҳои андозӣ нисбат ба нақша аз 100 ғоиз зиёд буда, дар соли 2020 аз ҳама зиёд мебошад, ки 105,9 ғоизро ташкил медиҳад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки нақшаи воридоти андоз дар ш. Душанбе барзиёд иҷро карда шудаанд.

Агар ба ҳаҷми имтиёзҳои андоз дар пойтахти ҷумҳурий назар кунем, дар соли 2022 ба маблағи 2149,8 сомонӣ пешниҳод шудааст, ки 49,5 фоизи воридотҳои андозҳои дохилро ташкил медиҳад. Ин нишондиҳанда қиёсан ба соли 2018 ба маблағи 665,4 млн сомонӣ зиёд буда, дар ҳаҷми 44,8 фоиз афзоиш кардааст. Зикр карда зарур аст, ки дар давраи таҳлилий вазни қиёсии имтиёзҳои андоз дар таркиби воридотҳои андозӣ дар соли 2019 баландтарин мебошад, ки 55,8 фоизро ташкил додааст. Қимати пасттарини ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба мушоҳида мерасад, ки 5,8 фоизи воридотҳои андозӣ ва ё 245,1 млн сомони ро ташкил кардааст. Чунин вазъи доштани ҳаҷми имтиёзи андоз дар ш. Душанбе шаҳодат медиҳад, ки дар солҳои имтиёзи андоз нобаробар пешниҳод шудааст.

Ҳаҷми воридоти андозҳои дохилӣ дар вилояти Суғд соли 2022 ба маблағи 4342,1 млн сомонӣ иҷро гардида, аз нишондиҳандаи нақшавӣ 5,4 фоиз зиёд аст. Нишондиҳандаи мазкур дар панҷ соли таҳлилий тамоюли афзоянда дошта, дар соли 2022 нисбати соли 2018 дар ҳаҷми 1752,1 млн сомонӣ зиёд мебошад. Сурати афзоиши воридотҳои андоз дар вилоят дар давраи таҳлилий 167,6 фоизро ташкил додааст. Дар маҷмӯъ, фоизи иҷрои воридотҳои андозҳои дохилии вилояти Суғд аз 100 фоиз зиёд буда, дар соли 2021 аз ҳама зиёд мебошад, ки он 105,9 фоизро ташкил медиҳад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки нақшаи воридоти андоз дар вилояти Суғд низ барзиёд иҷро шудаанд. Агар ба ҳаҷми имтиёзи андозҳо дар вилоят назар кунем, дар соли 2022 ба маблағи 1820,6 млн сомонӣ пешниҳод шудааст, ки 41,9 фоизи воридотҳои андозии дохилро ташкил медиҳад. Бояд қайд намуд, ки ин нишондиҳанда қиёсан ба соли 2018 ба маблағи 823 млн сомонӣ зиёд мебошад ва дар ҳаҷми 82,5 фоиз афзоиш кардааст. Дар давраи таҳлилий вазни қиёсии имтиёзҳои андоз дар таркиби воридотҳои андозии соли 2022 баландтарин мебошад, ки 41,9 фоизро ташкил додааст. Қимати пасттарини ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба мушоҳида мерасад, ки 9,6 фоизи воридотҳои андозӣ ва ё 371,9 млн сомони ро ташкил кардааст. Ҳамин тавр, номутаносибӣ дар ҳаҷми имтиёзҳои андоз дар вилояти Суғд низ ба мушоҳида мерасад.

Тавре аз ҷадвали 2 аён мегардад, ҳаҷми воридоти андозҳои дохила дар вилояти Хатлон соли 2022 дар ҳаҷми 2054,5 млн сомонӣ иҷро гардида, аз нишондиҳандаи нақшавӣ 2,8 фоиз зиёд таъмин гардидааст. Боиси зикр аст, ки ин нишондиҳанда дар давраи панҷ соли таҳлилий тамоюли афзоянда дошта, нисбати соли 2018 дар ҳаҷми 729,6 млн сомонӣ зиёд мебошад ва сурати афзоиши воридотҳои андозии дохила дар вилоят 155,1 фоизро дар ин давра ташкил додааст. Дар маҷмӯъ, натиҷаи иҷрои воридотҳои андозӣ аз манбаҳои дохилӣ дар вилояти Хатлон аз 100 фоиз зиёд буда, дар соли 2021 сурати афзоиш аз ҳама зиёд мебошад, ки он 106,4 фоизро ташкил кардааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки нақшаи воридоти андоз дар вилояти Хатлон низ барзиёд иҷро шудааст. Агар ба ҳаҷми имтиёзҳои андозҳо аз манбаҳои дохилӣ дар вилоят назар намоем, мушоҳида мегардад, ки дар соли 2022 ба маблағи 466,4 млн сомонӣ татбиқ

шудааст, ки ин маблағ 22,7 фоизи воридотҳои андозиро ташкил медиҳад. Боиси таъкид аст, ки ин нишондиҳанда қиёсан ба соли 2018 ба маблағи 133,5 млн сомонӣ зиёд мебошад ё дар ҳаҷми 40,1 фоиз афзоиш кардааст. Дар давраи таҳлилӣ, вазни қиёсии имтиёзҳои андоз дар таркиби воридотҳои андозии вилоят дар соли 2018 баландтарин мебошад, ки 25,1 фоизро ташкил додааст. Вазни қиёсии пасттарини ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба мушоҳида мерасад, ки 12,1 фоизи воридотҳои андозӣ ва ё 225,1 млн сомониро ташкил кардааст. Зикр кардан зарур аст, ки дар вилояти Хатлон назар ба ш. Душанбе ва вилояти Суғд вазни қиёсии имтиёзҳои андоз дар таркиби воридотҳои андозии дохила камтар мебошад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ҳудуди вилояти Хатлон назар ба ш. Душанбе ва вилояти Суғд субъектони соҳибкорӣ аз имтиёзҳои андоз камтар истифода мебаранд.

Тавре аз ҷадвали 2 мушоҳида мегардад, воридотҳои андозии дохилӣ дар ВМКБ дар соли 2022 ба маблағи 189,1 млн сомонӣ иҷро гардида, аз нишондиҳандаҳои нақшавӣ 7,6 фоиз зиёд мебошад. Боиси зикр аст, ки ин нишондиҳанда қиёсан ба кулли солҳои таҳлилӣ тамоюли афзоянда дошта, нисбати соли 2018 дар ҳаҷми 65,1 млн сомонӣ афзоиш кардааст ва сурати рушди воридотҳои андоз дар вилоят дар панҷ соли охир 152,5 фоизро ташкил додааст. Дар маҷмӯъ, иҷрои нақшаи воридотҳои андозии вилоят аз 100 фоиз боло буда, дар соли 2021 аз ҳама зиёд мебошад, ки он 113,9 фоизро ташкил медиҳад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки нақшаи воридоти андоз дар вилояти Хатлон низ барзиёд иҷро шудааст. Агар ҳаҷми имтиёзи андозҳоро дар вилоят баррасӣ намоем, мушоҳида мегардад, ки дар соли 2022 ба маблағи 32,9 млн сомонӣ пешниҳод шуда, ин маблағ 17,4 фоизи воридотҳои андозҳои дохиларо ташкил медиҳад. Бояд қайд намуд, ки ин нишондиҳанда қиёсан ба соли 2018 ба маблағи 32,4 млн сомонӣ зиёд буда, 65,8 фоиз афзоиш кардааст. Боиси қайд аст, ки дар давраи таҳлилӣ вазни қиёсии имтиёзҳои андоз дар таркиби воридотҳои андозӣ дар соли 2022 баландтарин буда, он 17,4 фоизи ин воридотҳоро ташкил додааст. Қимати пасттарини ин нишондиҳанда дар соли 2018 ба мушоҳида мерасад, ки 0,4 фоизи воридотҳои андозӣ ва ё 0,5 млн сомониро ташкил кардааст.

Воридоти андозҳои дохила дар НТҶ соли 2022 дар ҳаҷми 1263,4 млн сомонӣ иҷро гардида, аз нишондиҳандаҳои нақшавӣ 0,3 фоиз зиёд мебошад. Ин нишондиҳанда қиёсан ба дигар солҳои таҳлилӣ тамоюли афзоянда дошта, нисбати соли 2018 дар ҳаҷми 276,6 млн сомонӣ зиёд мебошад ва сурати афзоиши воридотҳои андоз дар давраи таҳлилӣ 128 фоизро ташкил додааст. Иҷроиши воридотҳои андозҳои дохилии НТҶ танҳо дар солҳои 2021 ва 2022 аз 100 фоиз зиёд таъмин гардида, дар боқимонда солҳо нишондиҳандаҳои нақшавӣ иҷро нашудаанд. Боиси таъкид аст, ки дар соли 2020 - 95,7 фоизи нақша иҷро шуда, дар солҳои таҳлилӣ аз ҳама қимати пасттарин мебошад. Агар ба ҳаҷми имтиёзҳои андоз дар НТҶ назар афканем, аён мегардад, ки дар соли 2022 ба маблағи 144,7 млн сомонӣ пешниҳод шуда, 11,4 фоизи воридотҳои андозиро

ташкил медиҳад. Бояд қайд намуд, ки ин нишондиҳанда нисбат ба соли 2018 ба маблағи 95,4 млн сомонӣ зиёд буда, 193,5 фоиз афзоиш кардааст. Дар давраи таҳлилӣ вазни қиёсии имтиёзҳои андоз дар таркиби воридотҳои андозӣ соли 2022 баландтарин мебошад, ки 11,4 фоизро ташкил додааст. Қимати пасттарини ин нишондиҳанда дар соли 2018 ба мушоҳида мерасад, ки 4,9 фоизи воридотҳои андозӣ ва ё 49,3 млн сомони ро ташкил кардааст. Ҳамин тавр, дар НТҚ вазни қиёсии имтиёзҳои андоз дар таркиби воридотҳои андозӣ афзоиши мутаносиб дошта, тадриҷан афзоиш меёбанд, ки ба ақидаи мо, ба иқтисодии андози ин ҳудуди маъмурӣ таъсири манфӣ намерасонад.

Воридоти андозҳо дар РААК ва нозиротҳои ҳудудии он соли 2022 дар ҳаҷми 2150,1 млн сомонӣ иҷро гардида, аз нишондиҳандаҳои нақшавӣ 0,7 фоиз камтар мебошад. Нишондиҳандаи мазкур дар панҷ соли таҳлилӣ тамоюли афзоиш дошта, дар соли 2022 нисбати соли 2018 дар ҳаҷми 1057,3 млн сомонӣ зиёд мебошад ва сурати афзоиши воридотҳои андоз дар РААК 196,7 фоизро дар ин давра ташкил додааст. Иҷрои воридотҳои андозии РААК дар солҳои таҳлилӣ аз нишондиҳандаҳои нақшавӣ кам таъмин шудааст, ки аз ҳама қимати пасттарини он дар соли 2020 ба мушоҳида расида, 48,8 фоизро ташкил медиҳад. Ин аз он дарак медиҳад, ки маҳз коҳишёбии воридоти андозҳои дохилӣ дар кишвар соли 2020 аз иҷро нашудани нақшаҳои воридотҳои андозии РААК вобаста аст.

Агар ба ҳаҷми имтиёзи андозҳо дар РААК назар кунем, дида мешавад, ки дар соли 2022 ба маблағи 2490,4 млн сомонӣ пешниҳод шудааст ва ин маблағ 115,8 фоизи воридотҳои андозии ин раёсатро ташкил медиҳад. Яъне, қариб 60 фисади иқтисодии андоз ба сифати имтиёзҳои андоз амалӣ шуда, танҳо наздик 40 фоизи он ба воридот нигаронида шудаанд. Бояд қайд намуд, ки ҳаҷми имтиёзҳои андози ин сохтори мақомоти андоз дар соли 2022 қиёсан ба соли 2018 ба маблағи 1519,5 млн сомонӣ зиёд буда, 156,5 фоиз афзоиш кардааст. Дар давраи таҳлилӣ ҳаҷми имтиёзҳои андозии пешниҳодшуда нисбат ба воридотҳои андоз дар соли 2021 баландтарин мебошад, ки таносуби он 2,9 маротибаро ташкил медиҳад. Қимати пасттарини ин нишондиҳанда дар соли 2018 ба мушоҳида мерасад, ки 88,8 фоизи воридотҳои андозӣ ва ё 970,9 млн сомони ро ташкил кардааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки иқтисодии назарраси андозсупорандагони калон дар ҷумҳурӣ тавассути имтиёзҳои андоз татбиқ мегардад. Ба таври дигар, дар оянда ин метавонад ба вусъат ёфтани иқтисодии воридотҳои андозӣ тавассути мултипликатори андоз замина гузорад.

Ҳаҷми воридоти андозҳои дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2022 дар ҳаҷми 15388,0 млн сомонӣ иҷро гардида, аз нишондиҳандаҳои нақшавӣ 3,6 фоиз зиёд иҷро шудааст. Бояд қайд намуд, ки ҳиссаи воридоти андози дохилиро дар ҷадвали 1 баррасӣ намудем ва нишондиҳандаҳои он тамоюли афзоиш дорад. Вале дар соли 2020 коҳишёбии ҳаҷми воридоти андози кишвар аз андозҳои дохилӣ бештар

вобаста мебошад. Ба ақидаи мо, маҳз имтиёзҳои ба андозсупорандагони калон дар кишвар пешниҳодшуда ба ин вазъ таъсири манфӣ расонидааст. Ин ибрази назар дар доираи маълумоти ҷадвали 2 зимни таҳлил баён карда шудааст. Инчунин, бақияи қарзи андозҳо ва иловапулиҳои аз ҷониби мақомоти андоз муайяншуда низ ба коҳишёбии воридоти андозҳои дохилӣ дар соли 2020 ва дар маҷмуъ, вазни қиёсии андозҳо дар даромадҳои буҷети давлатӣ метавонанд боис шаванд.

Ҷадвали 3. - Ҷораҳои назоратии раванди татбиқи иқтисодии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар солҳои 2018-2022)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					Тағйирёбии бо % 2022/2018
	2018	2019	2020	2021	2022	
Шумораи умумии санҷишҳои андоз ҷиҳати риояи қонунгузории андоз, адад	6 098	5 047	3 380	3 994	3 121	-51,2
Шумораи санҷишҳои нақшавӣ, адад	1907	1841	1413	1889	785	-41,2
Иловапулиҳои дар натиҷаи санҷишҳои андоз ҳисобшуда (бо назардошти ҷарима ва фоизҳо), млн сомонӣ	734,3	516,1	517,5	1 230,6	1013,3	137,9
Иловапулиҳо ва андозҳои дар натиҷаи санҷишҳо рӯёнидашуда, млн сомонӣ	706,5	499,8	469,9	848,7	852,6	120,7
Бақияпулиҳои андозии дар натиҷаи санҷишҳои андоз ҳисобшуда, млн сомонӣ	105,9	320,5	670,6	215,9	-	-
Муҷозоти маъмурии татбиқшуда, адад	1983	1875	1519	1913	-	-
Миқдори шикоятҳои қонуншудаи андозсупорандагон нисбат ба санҷишҳои андоз, адад	18	11	8	13	-	-
Ҳиссаи санҷишҳои маҷмуии андоз дар шумораи умумии санҷишҳо, ки бенатиҷа анҷом ёфтаанд, %	0	0	0	0	0	0
Ҳиссаи санҷишҳои андозе, ки дар натиҷаи онҳо ҳуқуқвайронкуниҳо ошкор шудаанд, %	100	100	100	100	100	0

Сарчашма: дар асоси ҳисоботи даврии Кумитаи андоз назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2021 таҳия шудааст.

Аз додаҳои ҷадвали 3 мушоҳида мегардад, ки дар соли 2022 аз ҷониби мақомоти андоз 3121 адад ҷораҳои назоратӣ гузаронида шудааст, ки нисбат ба соли 2018 ба 51,2 фоиз коҳиш ёфтааст. Вале ин коҳишёбӣ бештар

аз ҳисоби кам шудани миқдори санҷишҳои ғайринақшавӣ ба миён омадааст, зеро миқдори санҷишҳои нақшавӣ дар соли 2022 нисбат ба соли 2021 ба миқдори 1104 адад камтар аст. Чунин вазъи гирифтани шумораи санҷишҳо метавонад хароҷоти трансаксионии мақомоти андоз ва инчунин, андозсупорандагонро назаррас коҳиш диҳад.

Иловапулиҳои дар натиҷаи санҷишҳои андоз ҳисобшуда (бо назардошти ҷарима ва фоизҳо) дар соли 2022 ба 1013,3 млн сомонӣ баробар шудааст, ки нисбат ба ин нишондиҳанда дар соли 2018 дар ҳаҷми 37,9 фоиз зиёд аст. Иловапулиҳои дар натиҷаи санҷишҳои андоз рӯёнидашуда дар соли 2022 ба 852,6 млн сомонӣ расидааст, ки нисбат ба ин нишондиҳанда дар соли 2018 ба 20,7 фоиз зиёд шуда, нисбат ба иловапулиҳои ҳисобшуда дар соли 2021 бошад, зиёда аз 160,7 млн сомонӣ камтар аст.

Зикр кардан зарур аст, ки миқдори муҷозотҳои маъмурии дар раванди санҷишҳо татбиқшуда дар соли 2021 ба 1913 адад баробар шудаанд, ки нисбат ба соли 2018 3,5 фоиз камтар аст. Натиҷаҳои назорати санҷишҳои андоз шаҳодат медиҳанд, ки дар раванди кулли чораҳои назоратӣ аз ҷониби мақомоти андози кишвар қонунвайронкуниҳо ошкор шудаанд. Аз ин лиҳоз, ба ақидаи мо, бояд вазъи қарздорӣ андоз дар кишвар бо назардошти минтақаҳои маъмурӣ мавриди таҳлил қарор дода шаванд (ниг. ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. - Вазъи қарздорӣ андозӣ дар минтақаҳои кишвар дар солҳои 2018-2022 (бо ҳазор сомонӣ)

Минтақаҳо	Нишондиҳандаи мутобиқи солҳо					Тағйирёбӣ бо % дар соли 2022 нисбати 2018
	2018	2019	2020	2021	2022	
ш. Душанбе	76435,1	51738,2	51295,3	44831,3	42230,6	-44,7
в. Суғд	97257,8	85006,9	81568,8	66510,9	60947,0	-37,3
в. Хатлон	183034,0	168916,6	189917,2	182789,9	168211,9	-8,2
ВМКБ	2513,0	2289,6	1817,9	1660,6	1530,5	-31,1
НТҶ	64463,6	57466,9	84941,9	80084,5	58519,0	-9,2
РААК	301969,3	214966,8	474473,4	430473,5	396685,2	31,4
Ҳамагӣ	725672,8	580384,9	884014,5	806350,5	728124,3	0,3

Сарчашма: Дар асоси ҳисоботҳои давравии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи солҳо таҳия шудааст.

Тавре аз додаҳои ҷадвали 4 мушоҳида мегардад, дар кишвар тайи солҳои 2018-2022 ҳаҷми қарздорӣ андоз аз 725672,8 ҳазор сомонӣ то ба 728124,3 ҳазор сомонӣ афзоиш ёфтаанд, ки 0,33 фоиз зиёд мебошад. Ҳиссаи назарраси қарздорӣ дар Раёсати андози андозсупорандагон калон ба мушоҳида мерасад, ки зиёда аз 50 фоизи маблағҳои қарздорӣ андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар соли 2022 ташкил менамояд. Дар соли 2022 вилояти Хатлон ва Суғд дар қарздорӣ андози андозсупорандагон мутаносибан мавқеи дуюм ва сеюмро ишғол мекунанд. Дар НТМ солҳои 2020-2021 нисбати солҳои 2018-2019

коҳишёбии қарздориҳои андоз мушоҳида гардида, дар соли 2022 ба 58519,0 ҳазор сомонӣ баробар шудааст, ки нисбат ба нишондоди соли 2018 дар ҳаҷми 9,2 фоиз афзоиш кардааст. Танҳо дар ВМКБ коҳишёбии қарздориҳои андозҳо ба мушоҳида мерасад, ки ба манфиати маъмурикунонии андози минтақа ва кишвар аст.

Ба ақидаи мо, дар маҷмӯъ, сиёсати буҷетии андозии татбиқшаванда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он ба маъмурикунонии андоз мусоидат менамоянд ва имкон медиҳанд, ки иқтисодии андоз дар кишвар ва минтақаҳои он бо назардошти ҳавасмандгардонии иқтисоди миллӣ татбиқ карда шавад. Вале дар доираи мақолаи илмӣ ошкор карда шуд, ки дар шароити муосири татбиқи иқтисодии андоз дар кишвар афзоиши ҳаҷми андозҳо аз ҳаҷми ММД назаррас кам аст. Инчунин, вобаста ба рушди сиклии иқтисодиёт, пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ҳаҷми андозҳо дар соли 2020 назаррас коҳиш ёфтааст. Ҳаҷми имтиёзи андозҳо дар минтақаҳои кишвар қиёсан ба ҳаҷми воридоти андозҳо дар ин минтақаҳои маъмурӣ номуносиб аст. Хусусан, дар шаҳри Душанбе ва вилояти Суғд чунин вазъ ба мушоҳида мерасад. Ҳамзамон, ҳаҷми иловапулиҳои дар раванди санҷишҳо ошкоршуда афзоиш ёфта, аз як ҷониб, боиси рӯенидани маблағҳои андоз ва аз ҷониби дигар, афзоиши қарздориҳои андоз дар баъзе солҳои таҳлилӣ, хусусан, соли 2020 шудааст. Ҷанбаи мусбати раванди маъмурикунии андоз дар он аст, ки шумораи санҷишҳо ва миқдори соҳибкорони ба санҷишҳо фарогирифташуда дар давраи таҳлилӣ коҳиш ёфта истодааст.

Дар доираи таҳлил метавон хулоса намуд, ки мақомоти давлатӣ бояд ҳамкориҳои бахши давлатӣ ва хусусиро дар самти андозбандӣ вусъат бахшида, барои баланд бардоштани маърифати андози андозсупорандагон ва кормандони мақомоти андоз чораҳои муносибро роҳандозӣ намояд. Дар шаҳри Душанбе ва дигар минтақаҳои кишвар барои ситонидани бақияи қарздориҳои андозҳо бояд корҳои огоҳкунӣ ва фаҳмондадиҳӣ вусъат дода шаванд. Инчунин, ба ақидаи мо, ҳаҷми имтиёзҳои андоз дар оянда бо назардошти татбиқи самаранокии иқтисодии андоз пешниҳод карда шавад.

Чунин чораҳо дар шароити муосир татбиқи иқтисодии андози кишвар ва минтақаҳои он муҳим мебошанд:

- коркарди механизми арзёбии самаранокии имтиёзҳои андоз ва ҷой додани онҳо дар меъёрҳо ва барномаю дастурамалҳои соҳа;
- таҳлили ҳаҷми имтиёзҳои андоз дар минтақаҳои кишвар мутобиқи солҳо ва аз байн бурдани номувозинатии ин нишондиҳандаи ба иқтисодии андоз таъсиррасон;
- баланд бардоштани фарҳанги андозсупорӣ ва андозситонӣ дар шароити гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ, ки татбиқи оптималии иқтисодии андозро таъмин менамояд;
- вусъат додани чораҳо барои рӯенидани изофапулиҳои дар раванди назорати андоз ошкоршуда тавассути рушди муносибати мизочон ба

андозсупорандагон ва коҳиши ихтилофоти судӣ.

Ҳамин тавр, имтиёзи андоз яке аз ҷузъҳои калидии иқтисодии андоз ва маъмурикунонии андоз маҳсуб ёфта, барои татбиқи сиёсати буҷетии андозии самарабахш мусоидат менамояд. Дар шароити муносири кишвар ва минтақаҳои он ҳаҷми имтиёзҳои андоз ба имкониятҳои иқтисодии андоз мувофиқат менамояд, вале дар давраи дарозмуддат зарурати такмили он аз нигоҳи ҳаҷм ва самаранокӣ пеш меояд. Зеро агар имтиёзҳои андоз самарабахш ва бо назардошти тавсеаи иқтисодии андоз дар давраи миёнамӯҳлат ва дарозмӯҳлат пешниҳод карда шаванд, рушди нишондиҳандаҳои молияи мутамарказу ғайримутамарказ ва дар маҷмӯъ, нишондиҳандаҳои иқтисодии миллӣ таъмин мегардад. Дар акси ҳол, имкониятҳои молияи мутамарказ, хусусан, воридоти андозҳо коҳиш ёфта, вобастагии буҷети ҳамаи сатҳҳои низоми буҷети давлатӣ аз дигар даромадҳо, хусусан маблағҳои қарзӣ бештар мегардад.

Адабиёт

1. Бобочонов Д.Р. Танзими фискалии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа / Д.Р. Бобочонов, Х.Ҳ. Исмаилов // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №4/2 (34). - С. 79-90.
2. Исрапилов Х.А. Налоговый потенциал региона: экономическое содержание и структурно-функциональная организация / Х.А. Исрапилов, М.М. Сулейманов // Налоги и налогообложение. - 2017. - №6. - С. 58-70.
3. Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Санаи қабул: 23.12.2021 с. // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 03.11.2021, №549.
4. Маъмуров А.М. Баҳодиҳии иқтисод ва тамоюли нишондиҳандаҳои асосии ҷамъоварии андоз дар вилояти Суғд / А.М. Маъмуров, Х.Ҳ. Исмаилов // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. - 2021. - №2(87). - С. 41-55.
5. Ҳисоботҳои давравии Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018-2022. [манбаи электронӣ]. – URL: <http://www.andoz.tj> (санаи муроҷиат: 21.10.2023 с.).
6. Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2023. – 414 с.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ аз 23 декабри соли 2022. [манбаи электронӣ]. – URL: <http://www.president.tj> (санаи муроҷиат: 21.10.2023 с.).
8. Раҳматзода С. Роль налогообложения в промышленной индустриализации / С. Раҳматзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2022. - №8. - С. 74-80.
9. Сабуров В.Д. Налоговый потенциал Согдийской области: анализ и пути совершенствования / В.Д. Сабуров // Вестник ТГУПБП. - 2014. - С. 76-81.
10. Тухтаев Т.М. Теоретико-методические аспекты налогового потенциала региона: проблемы и перспективы реализации / Т.М. Тухтаев, Х.Х. Исмаилов // Финансово-экономический вестник. - 2021. - №4 (28). - С. 126-132.

УДК: 657.1(575.3)

ҲАРОҶОТИ СОҲАИ СОҲТМОН ВА БАҲИСОБГИРИИ ОН

Каримов Нурмахмад Ярмахмадович - муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: +(992)919 27 77 70. Эл.почта: karimov.23.1971@mail.ru.

Абдурахмонов Сафаралӣ Абдукаримович - ассистенти кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 904252123.

Хусусиятҳои хоси ташкили истеҳсолоти соҳаи сохтмон ба тартиби баҳисобгирии муҳосибӣ дар сохтмон таъсири калон мерасонад. Мақолаи мазкур ба омӯзиши баҳисобгирии муҳосиби хароҷоти соҳаи сохтмон дар мисоли фаъолияти ташилотҳои сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Яке аз вазифаҳои асосии баҳисобгирии муҳосиби соҳаи сохтмон дуруст ба ҳисоб гирифтани хароҷоти ширкатҳои сохтмонӣ ва дақиқ ҳисоб кардани арзиши аслии корҳои сохтмонӣ вазелкунӣ мебошад. Арзиши аслии сохтмон, ки асоси нархгузори бинои инициот ва корҳои сохтмонӣ таъмирӣ ҳисоб меёбад, яке аз объектҳои асосии баҳисобгирии муҳосибӣ ба шумор меравад. Ҳар қадаре ки арзиши аслии кору хадамоти сохтмонӣ вазелгарӣ наст бошад, ҳамон қадар нархи фурӯш метавонад наст бошад ва фоидаи ширкатҳои сохтмонӣ баланд шавад.

Калидвожаҳо: сохтмон, ташкили истеҳсолот дар сохтмон, тартиби бурдани баҳисобгирии муҳосибӣ дар сохтмон, сифати сохтмон, арзиши, баҳисобгирии хароҷот, баҳисобгирии молиявӣ, фоида, арзиши аслӣ, арзиши ибтидоӣ.

УЧЕТ ЗАТРАТ В СТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛИ

Каримов Нурмахмад Ярмахмадович - старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: +(992) 919 27 77 70. E-mail: karimov.23.1971@mail.ru

Абдурахмонов Сафарали Абдукаримович - ассистент кафедры бухгалтерского учета, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 904252123.

Особенности организации и экономики строительного производства оказывают существенное влияние на порядок ведения бухгалтерского учета в строительстве. Данная статья посвящена изучению финансового учета затрат в строительстве на примере деятельности строительных организаций в Республике Таджикистан. Одной из основных задач бухгалтерского учета является правильный расчет затрат строительных организаций и точный расчет первоначальной стоимости строительно-монтажных работ. Первоначальная стоимость строительства, составляющая основу формирования цен на здания и сооружения, а также строительно-ремонтные работы, является одним из основных объектов бухгалтерского учета. Чем ниже фактическая стоимость строительно-монтажных услуг, тем ниже цена реализации и выше прибыль строительных компаний.

Ключевые слова: строительство, организация строительного производства, порядок ведения бухгалтерского учета в строительстве, качество строительства, себестоимость, учет затрат, финансовый учет, прибыль, фактическая стоимость, первоначальная стоимость.

COST ACCOUNTING IN THE CONSTRUCTION INDUSTRY

Karimov Nurmahmad Yarmakhmadovich - senior lecturer of the department of accounting, Tajik State University of Finance and Economics, Dushanbe, 734067, st. Nakhimova 64/14. E-mail: karimov.23.1971@mail.ru, Tel.: +(992) 919 27 77 70

Abdurakhmonov Safarali Abdulkarimovich, assistant, Department of Accounting, Tajik State University of Finance and Economics, Dushanbe, 734067, st Nakhimova 64/14. Tel.: 904252123.

Peculiarities of organization and Economics of construction industry have a significant impact on the accounting in construction. This article is devoted to the study of the financial cost accounting in construction in the activity of construction companies in the Republic of Tajikistan. One of the main tasks of accounting is the correct calculation of the costs of construction organizations and the accurate calculation of the initial cost of construction and installation work. The initial cost of construction, which forms the basis for pricing buildings and structures, as well as construction and repair work, is one of the main objects of accounting. The lower the actual cost of construction and installation services, the lower the selling price and the higher the profit of construction companies.

Key words: construction, construction production, the order of conducting accounting in construction, quality construction, cost, cost accounting, financial accounting, profit, actual cost, initial cost.

Яке аз вазифаҳои асосии баҳисобгирии муҳосибии соҳаи сохтмон дуруст ба ҳисоб гирифтани хароҷоти ширкатҳои сохтмонӣ ва дақиқ ҳисоб кардани арзиши аслии корҳои сохтмонӣро васлкунӣ мебошад. Арзиши аслии сохтмон, ки асоси нархгузорию биною иншоот ва корҳои сохтмонӣро таъмири ҳисоб меёбад, яке аз объектҳои асосии баҳисобгирии муҳосибӣ ба шумор меравад. Ҳар қадаре ки арзиши аслии кору ҳадамоти сохтмонӣро васлгарӣ паст бошад, ҳамон қадар нархи фурӯш метавонад паст бошад. Барои боз ҳам паст кардани арзиши аслии ва дуруст тақсим кардани хароҷот байни объектҳои сохтмонӣ нақши баҳисобгирии муҳосибӣ бузург аст. Хусусан, мавриди ташкил кардани баҳисобгирӣ дар заминаи талаботи Стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ зарур аст, ки талаботи санадҳои меъерӣ вобаста ба ҷаҳлияти сохтмонӣ ва ҷаҳлияти сармоягузорию ҳамчун заминаи воқеӣ дар ҷараёни бурдани баҳисобгирӣ истифода бурда шавад [9, с.14]. Дар шароити иқтисоди бозорӣ баҳисобгирии муҳосибии хароҷот дар ширкатҳои сохтмонӣро васлгарӣ тақмилро талаб менамояд. Аз ин рӯ, барои боз ҳам тақмил додани баҳисобгирии муҳосибии хароҷот зарур аст, ки таҳқиқу омӯзиш ба роҳ монда шавад.

Дар баҳисобгирии муҳосибӣ хароҷоти сохтмони объектҳои воситаҳои асосӣ аз рӯи таркиби технологияшон гурӯҳбандӣ карда мешаванд. Бурдани баҳисобгирӣ аз рӯи таркиби зерини хароҷот тавсия дода мешавад:

- 1) барои корҳои сохтмонӣ;
- 2) барои корҳои васлкунӣ таҷҳизот;
- 3) барои харидани таҷҳизоти васлкунӣ;
- 4) барои дигар корҳои асосӣ;
- 5) барои хароҷоте, ки ба арзиши сохтмон ҳамроҳ намешаванд.

Хароҷоти сармоягузор-фармоишгар барои сохтмони объектҳои воситаҳои асосӣ бо усули пудратӣ дар асоси арзиши шартномавии сохтмон аз рӯйи маблағҳои пардохташуда ва ё ҳисоб-фактураҳои қабулкардашуда бо тарҳи андоз аз арзиши изофа ва дигар андозҳои чуброншаванда ба ҳисоб гирифта мешавад [4, с.121].

Мувофиқи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ хароҷоти сохтмони асосӣ дар дебети ҳисобҳои 11090 «Сохтмони нотамом», ё ин ки ҳисобҳои гурӯҳи 11500 «Сармоягузорӣ дар объектҳои моликияти ғайриманқул» ва кредити ҳисоби 22050 «Қарз дар назди пудратчӣ барои сохтмон» нишон дода мешавад. Хароҷоти пардохти фоизи қарз ва дигар воситаҳои қарзӣ, ки барои сохтмони асосӣ масраф шудаанд, то давраи баохиррасии сохтмон дар дебети ҳисоби 11090 «Сохтмони нотамом» ва кредити ҳисобҳои 22110 «Қарзи бонк», 22120 «Дигар қарзҳо, вомҳо», 22260 «Фоиз барои пардохт» ба ҳисоб гирифта мешаванд. Пардохти ҳаққи хизмати пудратчӣ барои корҳои сохтмонӣ дар дебети ҳисоби 22050 «Қарз дар назди пудратчӣ барои сохтмон» ва кредити ҳисоби 10210 «Ҳисобҳо бо аъёри миллӣ» нишон дода мешаванд. Дар нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ҳисоби 22050 «Қарз дар назди пудратчӣ барои сохтмон» пешбинӣ нагардидааст, вале корхона метавонад бо мақсади таъмини баҳисобгирии таркибӣ ва таҳлилӣ чунин ҳисобро истифода барад. Барои ҷудо нишон додани хароҷоти ба арзиши объектҳои сохтмонӣ илованашаванда дар ҳисоби 11500 «Сармоягузорӣ дар объектҳои моликияти ғайриманқул» зерҳисоби алоҳида, масалан, 11511 «Хароҷоти ба арзиши сохтмон илованашаванда» истифода бурда шуда, дар охири давраи ҳисоботӣ ба дебети ҳисобҳои 66170 «Дигар хароҷоти ғайриамалиётӣ» ва 33200 «Ҷоидаи тақсимнашуда» соқит карда мешавад.

Фарқиати баҳисобгирии хароҷоти сохтмони асосӣ бо усули хоҷагӣ аз баҳисобгирии хароҷот бо тарзи пудратӣ дар он аст, ки дар ин ҷо хизмати сохтмончӣ – пудратчӣ истифода нашуда, ҳисоби 22010 «Ҳисобҳо барои пардохт» истифода бурда намешаванд. Ҳангоми амалисозии корҳои сохтмонӣ хароҷоти сохтмон дар дебети ҳисоби 11500 «Сармоягузорӣ ба амволи ғайриманқул» вобаста ба намуди хароҷот дар кредити ҳисобҳои 10720 «Ашёи хом ва мавод», 10780 «Лавозимот ва асбобу анҷом», 22210 «Музди меҳнати пардохтшаванда», 11100 «Фарсудашавии ғуншудаи воситаҳои асосӣ», 11390 «Фарсудашавии дороиҳои ғайримоддӣ» ва ғ. навишта мешаванд.

Таҷҳизоти васлшавандаи даромадшуда дар ҳайати ЗММ ба ҳисоб гирифта мешавад. Бо ин мақсад кушодани зерҳисоби 10791 «Таҷҳизоти васлшаванда» дар ҳисоби таркибии 10790 «Дигар захираҳо» ба ҳадафи баҳисобгирии молиявӣ мувофиқ аст. Ин ҳисобро корхонаи сармоягузор-фармоишгар ҳангоми баамалбарории корҳои сохтмонӣ чи бо роҳи хоҷагӣ ва чи бо роҳи пудратӣ истифода мебарад [6, с.91].

Баҳисобгирии таҷҳизот дар ин ҳисоб аз рӯйи хароҷоти ҳақиқии харид, ки аз нархи таҷҳизот, арзиши тайёркунӣ ва дастрас кардани он

иборат аст, бурда мешавад. Дар дебети ҳисоби 10791 «Таҷҳизоти васлшаванда» хароҷоти харидан ва дастрас кардани таҷҳизоти васлшаванда то анбори корхона ба истиснои андоз аз арзиши изофа ва дигар андозҳои ҷуброншаванда дар алоқамандӣ бо кредити ҳисоби 22010 «Ҳисобҳо барои пардохт» инъикос карда мешавад: Дт 10791 «Таҷҳизоти васлшаванда» Кт 22010 «Ҳисобҳо барои пардохт». Супоридани таҷҳизот барои васлкунӣ ба объекти сармоягузоришаванда аз кредити ҳисоби 10791 «Таҷҳизоти васлшаванда» ба дебети ҳисоби 11500 «Сармоягузорӣ ба амволи ғайриманқул» гузаронида мешавад. Хароҷоти васлкунии таҷҳизоти васлшаванда дар дебети ҳисоби 11500 «Сармоягузорӣ ба амволи ғайриманқул» ва кредити ҳисоби 22010 «Ҳисобҳо барои пардохт» навишта мешавад. Пас аз васл намудани таҷҳизот онҳо ҳамчун объекти нави воситаҳои асосӣ ба ҳисоб гирифта шуда, ба ҳайати воситаҳои асосӣ қабул карда мешавад: Дт 11000 «Воситаҳои асосӣ» Кт 11500 «Сармоягузорӣ ба амволи ғайриманқул» Ҳангоми азнавбаҳодиҳии таҷҳизоти васлшаванда маблағи зиёдшавӣ (камшавӣ) дар дебети (кредити) ҳисоби 10791 «Таҷҳизоти васлшаванда» ба кредити (дебети) ҳисоби 33130 «Тасҳеҳот аз рӯи азнавбаҳодиҳии дороиҳои дигар» инъикос карда мешавад [5, с.65]. Баҳисобгирии хароҷоти шартномаи фармоишгар-сохтмончӣ аз рӯи хароҷоти ҳақиқии амалишуда барои сохтмон ва объектҳои алоҳидаи он бурда мешавад. Фармоишгар-сохтмончӣ хароҷоти сохтмонро аз рӯзи аввал ҷамъ карда, то баохиррасии сохтмони объект ба ҳисоб мегирад. Хароҷоти фармоишгар-сохтмончӣ аз инҳо иборат аст: хароҷот вобаста ба сохтмони объект (корҳои сохтмонӣ, хариди таҷҳизот, корҳои васлкунии таҷҳизот, дигар хароҷот); хароҷот вобаста ба корандозӣ ва ё супоридани объект ба сармоягузор; дигар хароҷоти иловагӣ вобаста ба сохтмон ва молиякунонии он, ки сохтмончӣ пас аз баитмомрасии сохтмони объект ва ё супоридани он ба сармоягузор амалӣ менамояд [1, с.122].

Пудратчӣ ҳаҷми корҳои иҷрокардаашро то муҳлати ба пудратчии асосӣ (генподрятчик) супоридан, ҳамчун истеҳсолоти нотамоми сохтмонӣ ба ҳисоб гирифта, дар ҳисоби 10730 «Истеҳсолоти нотамом» ба ҳисоб мегирад. Барои ҳар кадом ташкилот новобаста аз фаъолият фарқи маблағи даромад ва хароҷот муҳим аст.

Дар сохтмон даромад ё хароҷот аз супоридани объект ба супоришдиҳанда, корҳои сохтмони анҷомдода ҳамчун фарқ байни даромад аз фурӯши корҳои иҷрокардашуда, ки бо қувваи худӣ анҷом ёфтааст, аз рӯи нархи дар шартнома муқарраршуда бе ҳисоби ААИ ва хароҷот ба истеҳсолот ва супурдани объект ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар баҳисобгирии муҳосибӣ дар заминаи иҷрошуда ба ҳисоб гирифтани талаботи зерин хароҷот эътироф мешавад:

- хароҷот мувофиқи шартномаи муайян, ки аз рӯи талаботи қонунӣ ва санадҳои меъёрий ба амал меоянд, иҷро карда мешаванд;
- маблағи хароҷот муайян мешавад [2, с.168].

Барои дар баҳисобгирии муҳосибӣ эътироф шудани хароҷот бояд бо тартиби муайян талаботи дар боло зикршуда иҷро карда шавад. Агар дар ташкилот хароҷот амалӣ шуда, яке аз талаботи дар боло овардашуда иҷро нашуда бошад, ин хароҷот дар баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун қарзи дебиторӣ эътироф шуда, дар ҳисобҳои гурӯҳи 10400 “Ҳисобҳо барои қабул” ба ҳисоб гирифта мешавад. Хароҷот дар ҳамон давраи ҳисоботие, ки онҳо ҷой доштанд, новобаста аз вақти пулгузаронии ҳақиқӣ эътироф карда мешаванд [3, с.63].

Ҳамаи хароҷоти корхона вобаста ба хусусият ва фаъолияти худ, ба:

- хароҷоти фаъолияти муқаррарӣ (одӣ);
- хароҷоти амалиётӣ;
- хароҷоти ғайрифурӯш.

Барои ширкатҳои сохтмонӣ хароҷот барои фаъолияти муқаррарӣ, он хароҷоте ҳисоб меёбанд, ки бевосита ба сохтмон алоқаманданд. Ин намуди хароҷот дар баҳисобгирӣ бо маблағи ба бузургии пардохти пулӣ, ё дигар намуди пардохт, ё ба бузургии қарзи кредиторӣ баҳо дода мешаванд [10, с. 20]. Агар пардохт танҳо қисми хароҷотро рӯйпӯш кунад, дар ин вақт хароҷоти дар баҳисобгирии муҳосибӣ инъикосшуда ҳамчун маблағи пардохт ва қарзи кредиторӣ (дар қисми маблағи рӯйпӯшнашуда) ҳисоб меёбад. Мисол, ширкати сохтмонӣ воситаи нақлиётро ба иҷора гирифт: санад оид ба хизматрасонии иҷоравӣ моҳи август ба маблағи 20000 сомонӣ ба имзо расид. Моҳи август ба маблағи 15000 сомонӣ ва моҳи сентябр ба маблағи 5000 сомонӣ пардохта шуд. Дар баҳисобгирӣ амалиёт бо чунин тарз инъикос карда мешаванд: Август: Дт 11090 “Сохтмони нотаом” Кт 22040 “Дигар ҳисобҳо барои пардохт” – 20000 сомонӣ хароҷоти иҷоравӣ ҳисоб карда шуд. Дт 22040 “Дигар ҳисобҳо барои пардохт” Кт 10210 “Ҳисобҳо бо асъори миллӣ” – 15000 сомонӣ барои иҷораи мошин. Хароҷот дар моҳи август қабул шуда, ҳамчун маблағи пардохт 15000 сомонӣ ва қарзи кредиторӣ 5000 сомонӣ муайян шудаанд. Сентябрь: Дт 22040 “Дигар ҳисобҳо барои пардохт” Кт 10210 “Ҳисобҳо бо асъори миллӣ” (маблағи иҷора пардохта шуд) Моҳи сентябр барои ин амалиёт ягон хароҷот ба вучуд наомад, танҳо ҳисоббаробаркунӣ бо контрагент гузаронида мешавад. Маблағи пардохт ва қарзи кредиторӣ, ки аз арзиши шартнома бо контрагент бармеояд, муайян карда мешавад. Маблағи пешниҳодшуда бо ҳисоби ҳамаи тахфифҳое, ки корхона дар шартнома пешниҳод кардааст, муайян карда мешавад.

Дар баҳисобгирӣ хароҷот аз рӯи ҷузъиёти иқтисодӣ чунин гурӯҳбандӣ карда мешаванд:

- хароҷоти масолах;
- хароҷоти музди меҳнат;
- ҳиссачудокунӣ ба суғуртаи иҷтимоӣ;
- фарсудашавӣ;
- дигар хароҷот.

Моддаи охиринаи номбаршуда барои корҳои сохтмонӣ ғайримустақим буда, ба таркиби “дигар хароҷот”, ки ба хароҷоти амалиётӣ ва хароҷоти ғайрифурӯш тақсим мешаванд, дохил мекунад [4, с.121].

Ба таркиби хароҷоти амалиётӣ чунин хароҷоти ташкилот дохил мешаванд:

- хароҷоти ба иҷора додани молу мулкҳои корхонаи алоқамандбуда;
- хароҷоти бо додани маблағ барои ҳуқуқи муаллифӣ алоқаманд, барои ихтироот, моликияти саноатӣ ва дигар моликияти зеҳнӣ алоқаманд;
- хароҷот барои иштирок дар сармояи ойнномавии дигар корхонаҳо;
- хароҷоти бо фурӯш алоқаманд, соқиткунӣ. Аз ҳисоб баровардани воситаҳои асосӣ ва дигар дороиҳо;
- ғоизҳое, ки корхона барои қарзҳои гирифтааш месупорад;
- хароҷот ба пардохти хизмат;
- дигар хароҷоти амалиётӣ.

Ба таркиби хароҷоти ғайрифурӯш чунин хароҷот дохил карда мешавад:

- ҷарима, пеня, ҷаримаи аҳдшиканӣ барои иҷро накардани нуктаҳои шартнома;
- пардохти зиёни аз тарафи корхона расонидашуда;
- зарари солҳои гузашта дар соли ҳисоботи эътирофшуда;
- маблағи қарзи дебиторӣ, ки муҳлати даъвоаш гузаштааст, дигар қарзҳо;
- фарқият аз қурби асъор;
- дигар хароҷоти ғайрифурӯш.

Ғайр аз ин, дар корхона метавонад хароҷоти ногаҳонӣ ба вуҷуд ояд. Ин хароҷот дар натиҷаи офатҳои табиӣ, сӯхтор, заминларза ва ғ. ба вуҷуд меоянд. Ба арзиши аслии корҳои сохтмонӣ чунин хароҷот дохил карда мешаванд: арзиши масолеҳ, сӯзишворӣ, барқ, фарсудашавии воситаҳои асосӣ, музди меҳнат, ҳиссачудокунӣ ба суғуртаи иҷтимоӣ ва ғ. Банақшагирӣ ва баҳисобгирӣ дар анҷоми корҳои сохтмонӣ аз рӯйи шартномаи сохтмонӣ бурда мешавад, яъне дар бисёр ҳолат баҳисобгирии хароҷот дар ҳар як сохтмон ва бо ҳар як шартномаи сохтмонӣ бояд дар алоҳидагӣ бурда шавад. Агар корхона корҳои якхелаи сохтмониро мувофиқ ба шартномаҳои гуногун иҷро кунад, дар ин ҳолат ҷамъ кардани ин хароҷот дар як объект бо мақсади арзишмуайянкунӣ номумкин аст. Мисол, ширкати сохтмони пудратии ЧДММ “А” бо ташкилоти ЧДММ “Б” шартнома баст. Шартномаи №1 барои бурдани корҳои сохтмонӣ, яъне рангкунии беруни бинои №22 дар кӯчаи Ҷ. Расулов воқеъбуда ва шартномаи №2 ҳамчунин барои рангкунии бинои №23. Баҳисобгирии хароҷот аз рӯйи ин шартномаҳо бояд алоҳида бурда шавад. Яке аз машҳуртарин тарзи ташкили баҳисобгирии алоҳида ин истифодабарии

зерҳисобҳо ба ҳисоби 10730 “Истеҳсолоти нотаом” ба ҳисоб меравад, мисол: 10731 “Истеҳсолоти нотаом” - хароҷот аз рӯи шартномаи №1. 10732 “Истеҳсолоти нотаом”- хароҷот аз рӯи шартномаи №2. Ташкили алоҳидаи баҳисобгирии хароҷот метавонад бо ёрии феҳристҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ташкил карда шавад [1, с.157].

Тартиби ташкили баҳисобгирии алоҳидаи хароҷот бояд ҳатман дар сиёсати баҳисобгирии ширкат дар назар гирифта шавад. Гуфтан бамаврид аст, ки агар шартнома дар намуди созиши комплексӣ ё ба як лоиҳа тобеш бошад, ҳам кардани хароҷоти шартномаҳо мумкин аст. Агар сохтмон дар асоси шартнома, ки якчанд лоиҳаро дар бар мегирад, ташкил карда шавад ва агар хароҷот ва натиҷаи молиявии ҳар яки онҳо дар алоҳидагӣ муқаррар шуда бошад (дар доираи шартнома), аз ин ҷо бармеояд, ки иҷроиши ҳар як кори чунин лоиҳаҳо метавонад ҳамчун иҷроиши кор аз рӯи шартномаҳои алоҳида дида баромада шавад. Бо чунин тарз, агар ташкилоти сохтмонӣ дар бино (объект)-ҳои гуногун корро иҷро кунад, масалан, таъмири пайвандҳо дар як бино ва рангубори беруни дигар бино, дар ин ҷо бояд ҳатман зерҳисобҳои алоҳида аз рӯи корҳои иҷрошаванда кушода шавад. Агар корҳои таъмирӣ бо фармони як супоришгар аз рӯи як лоиҳа бошад, дар ин ҳолат ба ҳамдигар ҳам кардани ин хароҷот мумкин аст.

Баҳисобгирии хароҷот дар истеҳсолоти корҳои сохтмонӣ метавонад аз рӯи усули фармоишӣ ё усули ҳамкунии хароҷот дар як давраи муайян бо истифодабарии ҷузъиёти низоми меёрии ҳисобгирӣ ва идоракунӣ аз рӯи истифодабарии захираҳои масолеҳӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ ташкил карда шавад. Дар амал истифодабарии ин усул бояд дар шартномаи пудратӣ муайян шуда бошад. Усули асосии баҳисобгирии хароҷот дар истеҳсоли корҳои сохтмонӣ усули фармоишӣ ба ҳисоб меравад. Ҳангоми истифодабарии ин усул объекти баҳисобгирии хароҷот фармоиши алоҳида ҳисоб меёбад, ки ба ҳар як объекти сохтмон кушода мешавад (ё намуди алоҳидаи кор). Мисол, ташкилоти сохтмонӣ фармонро ҷиҳати иҷрокунии кори сохтмонӣ 10 январ қабул кард, лекин ҳаҷми пурраи корашро 30 ноябр ба анҷом расонид. Ҳамаи хароҷот аз рӯи ин шартнома аз моҳи январ то ноябр ҳамчун корҳои сохтмонии нотаом дар ҳисоби 10730 “Истеҳсолоти нотаом” ҳам карда мешавад. Соқиткунии арзиши корҳои иҷрокардашуда аз ҳисоби 10730 “Истеҳсолоти нотаом” танҳо 30 ноябр иҷро карда мешавад [2, с.227].

Ин намуди усули ташкили баҳисобгирии хароҷот барои ташкили осонкунии кори андозбандӣ низ муфид аст, чунки ташкили баҳисобгирӣ аз рӯи ин усул, муайянкунии фурӯш ва объекти андозбандии даромад дар натиҷаи тамомшавии сохтмон ҳисоб карда мешавад. Дар натиҷаи баҳисобгирӣ аз рӯи усули ҳамкунии хароҷот натиҷаи молиявӣ дар вақти тамомшавии корҳои алоҳидаи сохтмонӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд. Аз рӯи усули додашуда баҳисобгирии даромад ва андози даромад мувофиқи қоида ҳар моҳ муайян карда мешавад. Хулоса, дар

ширкатҳои сохтмонӣ барои баҳисобгирии хароҷот ва арзишмуайянкунӣ бештар усули фармоиши баҳисобгирӣ истифода бурда мешавад, ки онро ҳамчун усули воқеӣ дар соҳаи мазкур ҳисобидан мумкин аст [8, с.124].

Барои такмил додани баҳисобгирии хароҷот ва боз ҳам саҳеҳ ҳисоб кардани арзиши аслии объектҳои сохтмонӣ хулосаву пешниҳодоти зерин арзёбӣ карда мешаванд:

- ❖ дар заминаи санадҳои меъёрии сатҳи аввал ташкил кардани баҳисобгирии муҳосиби хароҷот дар соҳаи сохтмон ва таҳия кардани ҳуҷҷатҳои меъёрии соҳавӣ вобаста ба танзими баҳисобгирӣ аз ҷониби зерсохторҳои Ҳукумати ҚТ;
- ❖ дар сатҳи корхона таъсис додани ҳуҷҷатҳои корӣ барои баҳисобгирии муҳосиби хароҷоти сохтмон ва корҳои васлгарӣ таъмири ва дар сиёсати баҳисобгирӣ тасдиқ намудани онҳо;
- ❖ таҳия кардани нақшаи кории баҳисобгирии муҳосиби хароҷот, хусусан бо мақсади баҳисобгирии идоракунӣ;
- ❖ барои боз ҳам дуруст ва саҳеҳ ҳисоб кардани хароҷот ва муайян кардани арзиши аслии объектҳои сохтмонӣ дуруст таснифот кардани хароҷоти ширкатҳои сохтмонӣ;
- ❖ дуруст ва мақсаднок интиҳоб кардани базаи тақсимкунии хароҷоти борхатӣ барои тақсим кардани ин хароҷот байни объектҳои сохтмонӣ ва ҳисоб кардани арзиши асли;
- ❖ вобаста ба хусусият ва ҳаҷми корҳои сохтмонӣ дуруст интиҳоб кардани усули баҳисобгирии хароҷот;
- ❖ қорӣ кардани барномаҳои компютерӣ барои баҳисобгирии хароҷот ва автоматикунории низоми баҳисобгирии идоракунӣ истеҳсолот;
- ❖ таъсис додани гурӯҳи назоратӣ ва тафтишотӣ оид ба ташкили баҳисобгирии муҳосиби хароҷот ва арзишмуайянкунии маҳсулот.

Адабиёт

1. Ветрова М.Н. Калькулирование себестоимости продукции вспомогательных производств в строительстве / М.Н. Ветрова // Вестник АПК Ставрополя. - 2011. - №3(3). – С.69-72.
2. Верещагин С.А. Строительство: бухгалтерский и налоговый учет у инвестора, заказчика и подрядчика / С.А. Верещагин. - 3-е изд., доп. и перераб. – М.: Информцентр 21 века, 2005. - 320 с.
3. Каримов, Н.Я. 1С: Предприятие. Учебное пособие / Н.Я. Каримов, А.Ш. Комилов. - Душанбе: Эр-граф, 2014. - 156 с.
4. Мирзоалиев, А.А. и другие. Финансовый учет. Учебное пособие / А.А. Мирзоалиев и другие. - Душанбе, ОИПБА РТ, 2003. – 327 с.
5. Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосиби фаъолияти молиявӣ-ҳоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ ва нишондоди методӣ оиди татбиқи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосиби фаъолияти молиявӣ хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ, бо Фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «27» майи соли 2011. - № 41.
6. Рахимов, С.Х. Бухгалтерский учет и аудит. (Практические задания и контрольные тесты) / С.Х. Рахимов, З. Рахимов. - Душанбе: ЭР-граф, 2012. – 240 с.

7. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – 84с.
 8. Савина, Н.В. Аудит строительных организаций / Н.В. Савина // Аудиторские ведомости. - 2004. - №7. – С. 39-50.
 9. Шарифов, З.Р. Баҳисобгирии муҳосиби молиявӣ. Китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ / З.Р. Шарифов, С. Маъдиев, Н.Я. Каримов. – Душанбе, 2019. - 550 с.
 10. Саидмуродов, Л. Х. Малая открытая экономика Республики Таджикистан в условиях влияния пандемии COVID-19: анализ и прогнозы / Л. Х. Саидмуродов, Р. М. Аминджанов // Экономика Таджикистана. – 2020. – № 3. – С. 19-29. – EDN DHVFGJ.
-

УДК: 338. 467 (575,3)

МАВҶЕИ БОНКИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ТАТБИҚИ СИЁСАТИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТ

Махшулов Саидхуҷа Ҷумъаевич, н.и.и, дотсенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 555563308. E-mail: saidhuja1986@mail.ru

Тоҳиров Валишер Собитҷонович – ассистенти кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734000, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: valishertohirov94@gmail.com. Телефон: (+992) 92-639-06-62.

Дар шароити гузариши ба муносибатҳои иқтисодӣ ва мустақил шудани молистеҳсолкунандагон заминаҳои рушди муносибатҳои пулӣ ба миён овард. Аз ин хотир, дар сатҳи иқтисодиёт ташаккули муносибатҳои дурусти пулӣ аз сиёсати иқтисодии давлат вобастагии зиёд дорад. Дар татбиқи сиёсати дурусти иқтисодӣ ва сиёсати пулӣ қарзӣ нақши Бонки миллии Тоҷикистон хеле калон мебошад. Вобаста ба ин, дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии мавҷеи Бонки миллии Тоҷикистон дар татбиқи сиёсати иқтисодии давлат мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шуда, ҳамзамон бо ин хулосаҳои мушаххас карда шудааст. Дар мақола таҳлили тағйири ҳаҷми пули дармуомилотбуда ва таъсири он ба таваррум таҳлил гардида, алоқамандии онҳо мушаххас карда шудааст.

Калидвожаҳо: сиёсати пулӣ қарзӣ, сиёсати иқтисодии давлат, мувозинат, таҳлил, пул, фоиз, сохтор, танзим, ҳадамот, гардиш, макроиқтисод, омил, самаранокӣ.

ПОЗИЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО БАНКА ТАДЖИКИСТАНА В РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Махшулов Саидхуҷа Ҷумъаевич - кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 918563308. E-mail: saidhuja1986@mail.ru

Тоҳиров Валишер Собитҷонович – ассистент кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. E-mail: valishertohirov94@gmail.com. Телефон: (+992) 92-639-06-62.

В условиях перехода к экономическим отношениям и самостоятельности производителей были заложены основы развития денежных отношений. Поэтому на

уровне экономики формирование правильных денежных отношений сильно зависит от экономической политики государства. В связи с этим в проведении правильной экономической политики, денежно-кредитной политики Национальный банк Таджикистана играет важную роль. Исходя из этого, теоретические и практические аспекты реализации Национальным банком Таджикистана экономической политики государства анализируются и обсуждаются в данной статье.

В статье анализируется изменение количества денег в обращении и его влияние на инфляцию, а также выясняется их взаимосвязь.

Ключевые слова: денежно-кредитная политика, экономическая политика государства, равновесие, анализ, деньги, процент, структура, регулирование, услуги, обращение, макроэкономика, фактор, эффективность.

POSITION OF THE NATIONAL BANK OF TAJIKISTAN IN THE IMPLEMENTATION OF THE STATE ECONOMIC POLICY

Makhshulov Saidkhuja Jumaevich - candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Banking, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, k. Nakhimova 64/14. Phone: 918563308. E-mail: saidhuja1986@mail.ru

Tokhirov Valisher Sobitjonovich – assistant at the Department of Economic Analysis of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova, 64/14.

Under the conditions of the transition to economic relations and the independence of oil producers, the foundations for the development of monetary relations were laid. Therefore, at the level of the economy, the formation of correct monetary relations is highly dependent on the economic policy of the state. In this regard, it should be noted that in conducting the correct economic policy, monetary policy, the plays a key role is the National Bank of Tajikistan. Based on this, the theoretical and practical aspects of the implementation of the National Bank of Tajikistan's economic policy of the state are analyzed and discussed in this article, along with these specific conclusions. In addition, this article analyzes the change in the amount of money in circulation and its impact on inflation, as well as their relationship.

Keywords: monetary policy, economic policy of the state, balance, analysis, money, interest, structure, regulation, services, circulation, macroeconomics, factor, efficiency.

Дар ҳар як давлати мустақил бонкҳои марказӣ звенои асосии низоми бонкӣ маҳсуб ёфта, танзим ва рушди ҳаматарафаи низоми бонкиро ба уҳда дорад. Ғайр аз ин, бонкҳои марказӣ вобаста ба вазифа ва мақсадҳои худ рушди иқтисодиётро таъмин намуда, мувозинати пулро ҷиҳати рушди ҳаматарафаи иқтисодиёт ва суботи нархҳо нигоҳ медоранд. Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки дар сатҳи низоми бонкии давлатҳои гуногун бонкҳои марказӣ вобаста ба салоҳият ва мақсаду вазифаҳои худ номҳои гуногун доранд.

Ин аст, ки мамлакатҳо вобаста ба сохтори давлатдориашон ба онҳо номҳои гуногун додаанд. Тибқи сарчашмаҳо, дар 43 ғоизи кишварҳо онҳо бонки марказӣ, дар кишварҳои дигар бонки давлатӣ (Покистон, Ветнам ва ғайра), захиравӣ (Ҳиндустон, Австралия), халқӣ (Хитой, Полша), миллий (Шветсария, Тоҷикистон, Қазоқистон), низоми захиравии федералӣ (Штатҳои Муттаҳидаи Америка), агенти муомилоти пулӣ (Арабистони Саудӣ), раёсати пулию қарзӣ (Сингапур), Бонки Англия,

Бонки Япония, Бонки Италия ном доранд [6, с. 404]. Новобаста аз он ки бонки марказӣ дар кишварҳои алоҳида бо номҳои гуногун амал менамояд, аз рӯи мақсад ва вазифаҳо онҳо қариб ягона буда, як ҳадаф доранд.

Бо ин мақсад ташкили бонки марказӣ ва низоми бонкӣ дар тамоми давлатҳо шартӣ зарурӣ буда, рушди иқтисодиёти онҳо аз ин низом вобастагии зиёд дорад. Нақши бонки марказӣ ҳамчун танзимкунанда ва пешбарандаи сиёсати пулию қарзии давлат дар иқтисодиёт зарурӣ буда, он аҳаммияти баланди иқтисодӣ дорад. Дар мамлакатҳои тибқи низоми иқтисоди бозоргонӣ амалкунанда танзим ва татбиқи сиёсати пулию қарзӣ ҳамчун объекти асосӣ аз тарафи танзимкунандаи хадамоти пулӣ ва зерсохторҳои он дар сатҳи давлат ва минтақаҳои алоҳидаи он анҷом дода мешавад, ки пешниҳоди пул бо ҷузъҳои гуногун тавсиф гардида, талаботи умумии самаранокро ташкил мекунад. Дар чунин ҳолатҳо бонки марказӣ арзиши заминаи мушкилоти пулиро қомилан назорат ва танзими иқтисодии онро таъмин мекунад.

Қайд кардан зарур аст, ки бонкҳои марказӣ ҳамчун намояндаи молиявии давлат ҷиҳати таъмини рушди гардиши муомилоти пулӣ дар иқтисодиёт ҳангоми нарасидани маблағ барои гардиши дурусти молҳо аз хориҷа пул «харида» ё захираҳои асбобӣ тиллоии дар ихтиёрдоштаи худро истифода мебарад. Аз ин рӯ, зиёд кардани ҳиссаи ҳисоббаробаркуниҳо тавассути пули миллии ҳар давлат вазифаи стратегии бонки марказии ҳар як давлати алоҳида мебошад. Вобаста ба ин, дар кишвари мо низ дар таърибаи як қатор давлатҳои шарик, аз он ҷумла Федератсияи Россия истифодаи суръати монетизатсияи иқтисодиёт бо таносуби пешниҳоди пул, - маҷмуи пулии М2 дар таносуб бо ММД – 16% ро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳандаи паст мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи монетизатсия дар соли 2022 ба 34,5% баробар гардидааст, ки дар муқоиса ба солҳои пеш нишондиҳандаи баланд мебошад. Сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт нишондиҳандаи ҷудонашавандаест, ки эътимоди ҷомеа ва агентҳои иқтисодиро ба пули миллии ва сиёсати пулию қарзӣ инъикос мекунад.

Мусаллам аст, ки рушди иқтисодиёт ва татбиқи сиёсати иқтисодии давлат аз сатҳи монетизатсия вобастагии зиёд дорад. Ҳамчунон, яке аз ҷиҳатҳои асосии сиёсати иқтисодии давлат ин сиёсати пулию қарзӣ мебошад, ки онро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Бонки миллии Тоҷикистон пеш мебарад. Яке аз қисматҳои асосии сиёсати пулию қарзӣ ин сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт мебошад, ки он аз унсурҳои гуногун иборат аст.

Ба таври умумӣ сиёсати пулию қарзӣ (сиёсати монетарӣ) раванди танзим ва идораи пешниҳоди пул дар иқтисодиёт, сатҳи пардохтпазирии низоми бонкӣ ва меъёрҳои кӯтоҳмуддати фоизи бозори байнибонкиро тавассути истифодаи фишангҳои сиёсати пулию қарзӣ дар бар гирифта,

он пеш аз ҳама, баҳри ба даст овардани суботи нархҳо ва мусоидат ба рушди воқеии иқтисодиёт равона мегардад.

Дар адабиёти иқтисодӣ сиёсати пулию қарзӣ аксар вақт бо сиёсати бонки марказӣ муайян гардида, гардиши ҳаҷми пул тавассути як қатор меъёрҳо танзим карда мешавад. Танзими равандҳои пулию қарзӣ яке аз унсурҳои сиёсати макроиқтисодии давлат буда, омезиши кӯтоҳмуддат ва дарозмуддатро дар бар мегирад. Тадбирҳое, ки ба тағйир додани ҳаҷми пул дар муомилот, ҳаҷми қарз, сатҳи фоиз ва дигар нишондиҳандаҳои муомилоти пулӣ ва идоракунии бозори қарз вобастаанд, тибқи санадҳои қонунгузорӣ, ба салоҳият ва вазифаҳои бонки марказӣ дохил мешаванд. Дар шароити муосир бонки марказӣ ҳамчун субъекти таъминкунандаи пули нақд ва назораткунандаи чараёни ҳисоббаробаркуниҳо дар ҳар як давлат маҳсуб ёфта, ҷамъи муносибатҳои пулию қарзиро таъмин мекунад.

Воқеан, дуруст аст, ки Бонки миллии Тоҷикистон таъмин ва назорати муомилоти пулиро ба фишангҳои алоҳидаи пул ва низоми қарзӣ ба танзим дароварда, ба ташкилотҳои қарзӣ таъсири худро ба хоҳири таъмини суботи бонкӣ мерасонад.

Ғайр аз ин, таъмини тамоми чараёнҳои пулии бонкӣ ин дар салоҳияти қонунии Бонки миллии Тоҷикистон мебошад. Дар доираи ин Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун бонки марказӣ дар доираи ваколатҳое, ки қонунгузориҳои ҷорӣ пешбинӣ кардааст, мустақилан барои таҳия ва татбиқи сиёсати пулию қарзии давлат масъул аст. Аз ҷумла, тибқи моддаи 5 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон”, мақсади асосии Бонки миллии Тоҷикистон дар доираи ваколатҳои худ ноил шудан ба сатҳи муътадили нархҳои дохилӣ ва нигоҳ доштани он дар давраи дарозмуҳлат буда, вазифаи сиёсати пулию қарзӣ барои расидан ба ин мақсад амалӣ мегардад [1].

Албатта, ин мақсади Бонки миллии Тоҷикистон бо ҷалби муносибатҳои пулию қарзие, ки аз ҷониби баҳши институтсионалии давлат сурат мегиранд, танзим карда мешавад. Зикр намудан ба маврид аст, ки бонкҳои марказӣ (миллӣ) дар аксари мамлакатҳои пешрафта ва рӯ ба инкишофи ҷаҳон қариб мақсади ягона доранд, яъне нигоҳдориҳои муътадили сатҳи нархҳо ё худ суботи нархҳоро пайгирӣ карда, сиёсати худро бо назардошти ноил гардидан ба он роҳандозӣ менамоянд.

Бонки миллии Тоҷикистон чун дигар бонкҳои марказии кишварҳои ҷаҳон низ мақсади ягона дорад. Ҷиҳати ноил гардидан ба мақсади асосии Бонки миллии Тоҷикистон барои таъмини устувории низоми бонкии давлат, рушди воқеии дарозмуддати иқтисодиёт ва сатҳи некуаҳволии мардум як қатор фишангҳои муосир ва чораҳои дахлдор андешида мешаванд.

Бо ин мақсад дар айни замон механизми сиёсати пулию қарзии Бонки миллии Тоҷикистон ба речаи ҳадафгирии монетарӣ асос ёфта, ҳадафи ниҳой – муътадили сатҳи нархҳо тавассути танзими ҳаҷми пешниҳоди пул ё худ пулҳои захиравӣ, ки ба сифати ҳадафи амалиётӣ баромад

менамоянд, таъмин карда мешавад. Дар доираи ин ҳадафи амалиётӣ Бонки миллии Тоҷикистон ҷиҳати таъмини муътадили нишондиҳандаҳои монетарӣ ва сатҳи нархҳо ҳар сол нақшаи афзоиши нишондиҳандаи миқдорӣ – сатҳи пулҳои захиравиро муқаррар менамояд. Дар баъзе ҳолатҳо, масалан, дар ҳолати таъсири тақонҳои берунӣ сатҳи нишондиҳандаи миқдорӣ мавриди тағйир қарор дода мешавад ва инро Бонки миллии Тоҷикистон пайваста зери назорати худ қарор медиҳад.

Бонки миллии Тоҷикистон дар самти иҷрои вазифаи худ ҷиҳати расидан ба ҳадафи ниҳой – суботи нархҳо бо роҳи истифодаи фишангҳои сиёсати пулию қарзӣ пайваста иҷрои ҳадафи амалиётӣ ва танзими сатҳи пардохтпазирии низоми бонкиро назорат намуда, ҳангоми зарурат барои ҷалби шартҳои эҳтимоли чораҳои зарурӣ меандешад.

Бояд қайд кард, ки қарорҳои марбут ба тағйир додани фишангҳои асосии сиёсати пулию қарзии қабул ва эълоншуда тақозо менамоянд, ки амалиётҳои дахлдор тавассути истифодаи ин фишангҳо бояд ба вазъи бахши молиявӣ нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ таъсирбахш бошанд. Зеро дар шароити тағйирёбанда будани вазъияти иқтисодиёт ва низоми бонкӣ Бонки миллии Тоҷикистон вазифадор аст, ки таъмини суботи иқтисодӣ ва низоми бонкиро зери назорати доимии худ қарор диҳад.

Вобаста ба ин, Бонки миллии Тоҷикистон тадриҷан фароҳам овардани фазои мусоид ва заминаҳои устуворро барои марҳила ба марҳила гузаштан аз реҷаи ҳадафгирӣ пулҳои захиравӣ ба реҷаи нави татбиқи сиёсати пулию қарзӣ ҳадафгирӣ таваррумро ба нақша гирифтааст.

Ҷиҳати татбиқи ҳадафҳои стратегияи худ ҳатман Бонки миллии Тоҷикистон баҳри вусъат додани ислоҳоти институтсионалӣ ҷиҳати гузариш ба реҷаи ҳадафгирӣ таваррум тадбирҳои зарурӣ меандешад, аз ҷумла:

- таҳкими фишангҳо ва зиёд намудани дараҷаи таъсирбахшии онҳо, пеш аз ҳама, ба меъёрҳои фоизии кӯтоҳмуддати бозори байнибонкӣ ва нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ;

- афзун намудани имкониятҳои пешгӯии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва дар ин замина қабули қарорҳо дар ҷодаи сиёсати пулию қарзӣ;

- роҳандозии стратегияи мушаххаси иттилоотӣ доир ба таъмини шаффофияти фаъолият ва маълумотдиҳӣ;

- тақвияти мустақилияти институтсионалӣ, молиявӣ ва амалиётӣ.

Ба ин васила, тавассути амалисозии сиёсати самаранокӣ пулию қарзӣ ва асбӯрӣ, Бонки миллии Тоҷикистон бевосита ба фаъолияти босуботи низоми молиявӣ, нигоҳдории қобилияти харидории пули миллӣ, афзудани эҳтимод ба он, афзоиши даромадҳои воқеии аҳоли ва ҳаҷми сармоягузорӣ ба иқтисодиёти ҷумҳурӣ саҳмгузорӣ менамояд [1].

Суботи нархҳо маънои сатҳи паст ва муътадили нархҳо (таваррум) дар иқтисодиётро дорад, ки меъёри он бо намояи (индекси) нархҳои истеъмоли муайян карда мешавад.

Таъмини суботи нархҳо ва нигоҳдории сатҳи муътадили таваррум ҳамчун яке аз нишондиҳандаҳои фундаменталии макроиқтисодӣ барои коҳиш додани номуайяний ва интизориҳои манфии аҳоли, зиёд гаштани эътимод ба пули миллӣ, тақсимои босамари захираҳо, афзоиши пасандозҳо ва сармоягузориҳои аҳоли, ки дар маҷмӯъ дар рушди воқеии маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ва сатҳи некуаҳволии мардум инъикос мегардад, заминаи мусоид фароҳам меорад. Бинобар ин, сатҳи муътадили таваррум ҳамчун омили муҳими рушди устувори иқтисодиёт барои таъмини суботи иқтисодию иҷтимоии ҷумҳурӣ аҳамияти хосса дошта, назорати доимии он шартӣ зарурӣ мебошад.

Дар шароити имрӯза сатҳи баланд ва ноустувори таваррум ба рушди устувори иқтисодиёт ва сатҳи даромаднокии аҳоли таъсири манфӣ расонида, барои паст гардидани эътимод ба пули миллӣ, тақсимои ғайрисамараноки захираҳо ва сармоягузориҳо дар иқтисодиёт, зиёд шудани номуайяний ва интизориҳои манфии агентҳои иқтисодӣ ва ниҳоят, пайдо шудани эҳтимоли шиддати иҷтимоӣ замина мегузорад.

Пӯшида нест, ки вобаста ба омилҳои фундаменталию сохторӣ ҳиссаи асосии даромадҳои аҳолии кишвар ба хариди молу маҳсулоти истеъмолии талаботи рӯзмарра, бахусус маҳсулоти хӯрокворӣ, ки айнаи ҳол вазни зиёдтарини сабади истеъмолии аҳолиро ташкил медиҳад, харҷ мешавад. Ҳамзамон, тибқи ҳисобҳо ҳиссаи зиёди номгуи маҳсулоти сабади истеъмолиро молҳои воридотӣ ташкил медиҳанд. Вобаста ба ин, болоравии нархи маҳсулоти хӯрокворӣ ва ё маҳсулоти воридотӣ ба сатҳи таваррум фишор оварда, метавонад ба қобилияти харидории даромадҳои пулӣ ва сатҳи зиндагии аҳоли таъсири манфӣ расонад.

Ҳамчунин, бояд қайд намуд, ки самаранокии сиёсати пулию қарзӣ дар самти иҷрои мақсади асосӣ – таъмини суботи нархҳо, аз дараҷаи таъсири омилҳои ғайримонетарӣ, пеш аз ҳама, аз вазъ ва фишорҳои берунӣ низ вобаста аст. Зеро тақсонҳои хусусияти ғайримонетаридошта, аз қабili тағйирёбии нархҳои ҷаҳонии ашёи хом, омилҳои берунии қурбӣ, нарху тарифҳои хизматрасонӣ ва мавсимӣ, ки берун аз доираи танзими сиёсати пулию қарзӣ мебошанд, метавонанд ба зиёд ё кам шудани сатҳи нархҳо таъсир расонанд.

Тавре назария ва амалия нишон медиҳад, сиёсати пулию қарзӣ дар давраи дарозмуддат метавонад танҳо ба сатҳи умумии нархҳо таъсир расонад, зеро дар ин давра қобилияти бевосита таъсир расонидани он ба рушди нишондиҳандаҳои воқеии иқтисодӣ, ба монанди ММД-и воқеӣ ва ё сатҳи бекорӣ маҳдуд аст. Яъне сиёсати пулию қарзӣ наметавонад ба афзоиши давомнок ва ғавқулодаи ҳаҷми пул, ки аз талаботи аслии иқтисодиёт зиёдтар аст, роҳ диҳад, дар акси ҳол ин ба болоравии сатҳи нархҳо боис мегардад.

Сабаби ин дар он аст, ки дар давраи дарозмуддат рушди иқтисодӣ бештар ба омилҳои хусусияти сохторию фундаменталидошта, аз ҷумла ба имкониятҳои истеҳсолии дохилӣ, фазои мусоиди сармоягузорӣ ва

соҳибкорӣ, захираҳои меҳнати баландсифат, сатҳи илму технология ва сифати идоракунии иқтисодиёт вобастагии зиёд дорад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун шахси ҳуқуқӣ мустақил амал мекунад, ки сармояи оинномавӣ ва амволи он, аз як ҷиҳат, ба моликияти давлатӣ тааллуқ дорад, аммо дар айни замон, аз ҷиҳати дигар, бонк мустақилияти иқтисодӣ ва амалиётӣ дорад. Вазифаи асосии Бонки миллии Тоҷикистон таъмини устувории пули милли; таҳкими низоми бонкӣ; таъмини устувории низоми пардохт ва рушди бозори молиявӣ мебошад. Барои ҳалли ин мушкилот Бонки миллии Тоҷикистон бисёр самтҳои фаъолиятро амалӣ менамояд, ки калидӣ ва муҳимтарини онҳо барои иқтисодиёт ва аҳолии кишвар гузаронидани сиёсати пулию қарзӣ дар якҷоягӣ бо Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сиёсате мебошад, ки ба таъмини рушди бозори молия нигаронида шудааст.

Дар айни замон мақсади асосии сиёсати пулию қарзии Бонки миллии Тоҷикистон нигоҳ доштани устувории нархҳо мебошад. Ин ба амал баровардани маҷмуи тадбирҳои дар назар дорад, ки ба нигоҳ доштани дараҷаи муайяни муътадили пасти таваррум нигаронида шудаанд.

Дар баробари дигар масъалаҳои ба сиёсати пулию қарзӣ вобаста, Бонки миллии Тоҷикистон ҳамасола ҳадафи таваррумро муқаррар намуда, мувозинати меъёрии онро нигоҳ медорад. Ҳамзамон, ноилгардии Бонки миллии Тоҷикистон ба мақсади асосӣ барои таъмини устувории низоми бонкии давлат, рушди воқеии дарозмуддати иқтисодиёт ва сатҳи некуахлоқии мардум маҳз бо фароҳам овардани шароитҳои пулию қарзӣ ва дастрасии сода ба онҳо мусоидат менамояд.

Айни замон механизми сиёсати пулию қарзии Бонки миллии Тоҷикистон ба речаи ҳадафгирии монетарӣ асос ёфта, ҳадафи ниҳой – муътадили сатҳи нархҳо тавассути танзими ҳаҷми пешниҳоди пул ё худ пулҳои захиравӣ, ки ба сифати ҳадафи амалиётӣ баромад мекунанд, таъмин карда мешавад.

Дар доираи ин ҳадафи амалиётӣ Бонки миллии Тоҷикистон ҷиҳати таъмини муътадили нишондиҳандаҳои монетарӣ ва сатҳи нархҳо ҳар сол нақшаи афзоиши нишондиҳандаи миқдорӣ – сатҳи пулҳои захиравиро муқаррар менамояд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар солҳои охир дараҷаи рушди иқтисодиёт ва зиёд шудани талаботи беохири аҳоли боиси он мегардад, ки дар сатҳи иқтисодиёт ҳаҷми пули нақд дармуомилотбуда ва дар умум пулҳои захиравӣ тамоюли зиёдшавӣ доранд (нигар. ҷадвали 1)

Ҷадвали 1. - Пулҳои захиравӣ ва пулҳои нақд дар солҳои 2017-2021 (млрд сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо						Нисбат ба 2017
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Пулҳои захиравӣ	14,6	15,6	18,7	22,5	25,1	38,4	131%

Пулҳои нақд	10,9	18,9	22,2	18,1	22,1	32,5	1,9 мар
Нисбат ба ММД бо%	20%	7%	20,1%	20,2%	11,6%	46,8%	26,8%

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ солҳои 2014, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, № 12 (281), 2020, №12 (305).

Пулҳои нақди дар муомилотбуда дар шароити имрӯза омили асосии боварии аҳоли ба захираҳои истеҳсоли ва қонеъ намудани талаботи аҳоли арзёбӣ намудан мумкин аст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳамасола вобаста ба зиёд гардидани сатҳи талабот ва таъсири омилҳои беруна ба равандҳои сиёсати пулиро қарзӣ ва воситаҳои ғирирасони татбиқи сиёсати пулиро қарзӣ таркиби ҳаҷми пулҳои нақди дар муомилотбуда ва захираҳои пулӣ тағйир меёбанд. Таҷрибаи осебпазир будани низоми бонкӣ дар давраи бӯҳрони молиявӣ нишон дод, ки сатҳи пули дар муомилотбуда аз ҳисоби сармоятаъминкунии низоми бонкӣ якбора метавонад афзоиш ёбад. Ин афзоишро дар солҳои 2017-2022 мушаххасан мушоҳида кардан мумкин аст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки агар дар соли 2015 ҳаҷми пули нақди дар муомилотбуда 10,9 миллиард сомониро ташкил намуда бошад, ин нишондиҳанда якбора 18,9 миллиард сомониро ташкил дод, ки дар муқоиса ба соли 2017 73,3% афзоиш ёфта, ин нишондиҳанда мутаносибан 1,9 маротиба афзоиш ёфтааст.

Ҳамчунин, дар ин давра пулҳои захиравӣ низ тамоили зиёдшавӣ дошта, дар соли 2017 14,6 миллиард сомонӣ ва дар соли 2022 38,4 миллиард сомониро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда 131% афзоиш ёфтааст. Илова бар ин, ҳаҷми нишондиҳандаҳои васеи пулӣ дар ММД 46,8%-ро ташкил намуд, ки ҳамин нишондиҳанда дар соли 2017 20%-ро ташкил медиҳад. Маҳз дар иқтисодиёти имрӯза афзоиши ҳаҷми пули нақди дар муомилотбуда боиси зиёд шудани сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт мегардад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйир ёфтани меъёрҳои сиёсати пулиро қарзӣ ба сатҳи рушди қарздиҳии низоми бонкӣ, ҷалби захираҳои пулӣ, сафарбарсозии онҳо ва дигар масъалаҳои ба пул алоқаманд мусоидат менамояд. Бонки миллии Тоҷикистон ба амал баровардани сиёсати пулиро қарзиро оид ба кам кардани таъсири омилҳои пулии таваррум бо истифода аз ҳадафҳои воситаи пулии пешбинишаванда идома медиҳад [10].

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки бонки марказӣ ҳамчун зинаи асосии низоми бонкии давлат буда, дар шакли роҳбар ба иқтисодиёт таъсири аввалиндараҷа расонида, рушди онро тавассути таъсири воситаҳои пулӣ таъмин менамояд. Қайд кардан зарур аст, ки дар самти татбиқи сиёсати пулиро қарзӣ Бонки миллии Тоҷикистон ба сифати роҳбари ин масъала баромад намуда, дар ҳама ҳолат мувозинати пулӣ ва сатҳи монетизатсияи иқтисодиётро назорат мебарад. Ғайр аз ин, Бонки миллии Тоҷикистон барои таъмини устувории низоми бонкии давлат, рушди дарозмуддати иқтисодиёт ва сатҳи некуаҳволии мардум мусоидат намуда, бо ин роҳ иқтисодиётро бо пул таъмин ва дар беҳтаргардии ин самт пайваستا чораҳои зарурӣ меандешад. Ҳамзамон, дар доираи дигар масъалаҳо тавассути Бонки миллии Тоҷикистон баъди васеъ шудани доираи фаъолияти субъектҳои

иктисодӣ ва афзоиши сатҳи талабот ба қарз дар бозори бонкӣ ҷиҳати ба амал баровардани маҳсулоти ниёзи аввал тавассути дастгирии низоми бонкӣ як фишанги асосӣ маҳсуб меёбад [4, с.73].

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” // АМОҶТ с.2011, №6 мод. 435; с.2014, №7, қ.2, мод.410
2. Лаврушин О.И. Банковское дело / О. И. Лаврушин, Н. И. Валенцева. - 2-е изд. стер. - Москва: Финансы и статистика, 2005. - 672 с.
3. Лаврушин О.И. Деньги, кредит, банки. Экспресс– курс. / О. И. Лаврушин -4-е изд., стер. – М.: Кнорус, 2010. – 280с.
4. Махшулов С.Ҷ. Таъмини бехатарии низоми қарздиҳӣ дар шароити муосир / С.Ҷ. Махшулов., И.Қ. Ҷумаев // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №4/2(34). - С. 72-79.
5. Моисеев С.Р. Возникновение и становление центральных банков /С.Р. Моисеев. — М.: КноРус, 2013. – 312с.
6. Раҳимзода Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз /Ш.Раҳимзода. - Душанбе: ЭР-граф, 2018. -516 с.
7. Шарҳи монетарии Бонки миллии Тоҷикистон [манбаи электронӣ]. – URL: https://nbt.tj/tj/statistics/monetary_sector.php (санаи муроҷиат: 22.05.2023)
8. Широкий обзор задач центральных банков в странах ОЭСР // Robert Pringle and Neil Courtis Objectives Governance and Profits of Central Banks(London Central BankingPublications London), 1999.

УДК: 339.5 (575,3)

БАҲОДИҲӢ ВА ТАМОҶУЛҲОӢ РУШДУ ИНКИШОФИ КОРХОНАҲОӢ КОРКАРДИ МАҲСУЛОТИ КИШОВАРЗИИ МИНТАҚАӢ КӢЛОБ

Намозализода Шафқат Намозалӣ – ассистенти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 918855757. Email: Shafqat.n.tj@mail.ru

Дар мақола баҳодиҳӣ ва тамоюлҳои рушду инкишофи корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва таърихи ташаққули он дар минтақаи Кӯлоб мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар ин замина арзёбии соҳаи кишоварзӣ, махсусан соҳаи растанипарварию чорводорӣ ҳамчун таъминкунандаи ашёи хом барои корхонаҳои саноатии ватанӣ бо назардошти вазъи воқеии он дар минтақаи Кӯлоб пешниҳод гардидааст. Аз ҷумла вазъ ва ҳиссаи корхонаҳои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзии минтақаи Кӯлоб дар ҳаҷми маҳсулоти саноати коркарди вилояти Хатлон, мушилот, самтҳои рушд ва масоили сармоягузориҳои онҳо мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф пешниҳодҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснокшударо ҷиҳати ҳалли мушилот ва пешрафти соҳа тавсия намудааст.

Калидвожаҳо: соҳаи кишоварзӣ, саноати коркард, маҳсулоти кишоварзӣ, растанипарварӣ, чорводорӣ, минтақаи Кӯлоб, бехатарии озуқаворӣ, комплекси агросаноатӣ, сармоягузориҳо, соҳаи саноат, корхонаҳои коркард.

ОЦЕНКА И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ПО ПЕРЕРАБОТКЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ В КУЛЯБСКОЙ ОБЛАСТИ

Намозализода Шафқат Намозали – ассистент кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. E-mail: Shafqat.n.tj@mail.ru

В статье рассматриваются оценка и тенденции развития предприятий по переработке сельскохозяйственной продукции, и история их становления в Кулябской области. В этом контексте предлагается оценка аграрного сектора, особенно сферы растениеводства и животноводства, как сырьевой базы отечественных промышленных предприятий с учетом его фактического положения в Кулябской области. В частности, обсуждалось положение и доля предприятий промышленной переработки сельскохозяйственной продукции Кулябской области в объеме перерабатывающей промышленности Хатлонской области, проблемы, направления развития и вопросы их инвестирования. Автор рекомендовал научно обоснованные предложения для решения проблем и развития области.

Ключевые слова: сельское хозяйство, перерабатывающая промышленность, продукция сельского хозяйства, растениеводство, животноводство, Кулябская область, продовольственная безопасность, агропромышленный комплекс, инвестиции, промышленность, перерабатывающие предприятия.

ASSESSMENT AND TRENDS OF DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF ENTERPRISES FOR PROCESSING AGRICULTURAL PRODUCTS IN THE KULOB REGION

Namozalizoda Shafqat Namozali - assistant of the Department of Finance of the Tajik State Financial and Economic University. Address Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Nakhimova Street, 64/14. Tel: 918855757. Email (Shafqat.n.tj@mail.ru)

The article discusses the assessment and development trends of agricultural processing enterprises and the history of their formation in the Kulyab region. In this context, an assessment of the agricultural sector, especially the sphere of crop and livestock production, as a raw material base for domestic industrial enterprises is proposed, taking into account its actual situation in the Kulyab region. In particular, the position and share of industrial processing enterprises of agricultural products of the Kulyab region in the volume of the processing industry of the Khatlon region, problems, and directions of development and issues of their investment were discussed. The author recommended scientifically based proposals for solving problems and developing the field.

Key words: i agriculture, processing industry, agricultural products, crop production, livestock production, Kulyab region, food security, agro-industrial complex, investment, industry, processing enterprises.

Яке аз минтақаҳое, ки дар рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши муҳим дорад, минтақаи агросаноати Кӯлоби вилояти Хатлон ба ҳисоб меравад. Минтақаи Кӯлоб дар шумори яке аз қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Марказӣ қарор дошта, ҳамоно тавре ки ҳафриёти бостоншиносӣ собит сохтанд, ҳанӯз дар асри неолит (8-7 ҳазор сол то м.) аҷдоди тоҷикон ин куҳандиёро макони зисти худ ихтиёр карда буданд. Тадқиқоти бостоншиносӣ аз он далолат менамояд, ки 3500 сол пеш дар Кӯлоб мардумони кишоварз ва чорводор мезистанд. Ҳунармандӣ ривочу раванг дошта, кулолгарон дар ҷарҳҳои кулолӣ зарфҳо месохтаанд [2].

Дар баробари ин бофандагӣ низ яке аз касбҳои муҳим ба шумор мерафт ва дар ин касб занҳо низ бисёр ширкат доштанд. Занҳо дар хона пахтаро ҳаллоҷӣ мекарданд, мересиданд ва дар дастгоҳҳои бофандагӣ карбос мебофтанд, ки он ҳам барои эҳтиёҷи рӯзгор ва ҳам барои фурӯш истифода мешуд. Аз калобаи кӯлобӣ мардуми Дарвоз низ карбос

мебофтанд. Суфи кӯлобӣ ва ҷомаҳои карбосии кӯлобӣ хеле хушсифат буданд ва дар Бухоро ҳам истифода мешуданд. Аз ашёи хоми маҳаллӣ барои қанору хӯрчин карбос мебофтанд, моҳуту намад, шолу ҷӯроб тайёр мекарданд. Ҳамаи ин корро асосан занҳо анҷом медоданд. Қолину гилемҳои хушсифати қиматбаҳо бо супориши бойҳо дар ҳавлии онҳо тайёр карда мешуданд [1, с.737].

Дар Муъминобод ҳам чармгарону мӯзадӯзон ва лаҷомсозон бисёр буданд. Шоҳибофию пиллакашӣ ҳам дар ин ҷо хеле раванқ дошт. Деҳқонони Кӯлоб ҳам кирмакдорӣ карда, пиллаи худро дар бозорҳо мефурухтанд. Дар шаҳр аз он пиллаҳо ришта кашида ва онро ранг дода, боз ба бозорҳои Кӯлоб бурда мефурухтанд. Дар охири асри XIX Кӯлоб маркази муҳимми касбу тиҷорат шуд. Дар бисёр дӯконҳо аз ашёи зироат маҳсулот тайёр мекарданд. Равғани кунҷид ва зағири Кӯлоб эҳтиёҷи ноҳияро таъмин мекард. Ордкашӣ ҳам хеле ривоч ёфта буд.

Саҳифаҳои таърих гувоҳи онанд, ки минтақаи Кӯлоб аз қадим маркази косибӣ, ҳунармандӣ ва кишоварзӣ тиҷорат буда, далели заҳматкашу меҳнатдӯст будани мардуми ин қуҳандиёр мебошанд. Аз ин лиҳоз, гуфтан бамаврид аст, ки дар ояндаи наздик ба роҳ мондани коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ дар ин минтақа аз манфиат холи нест.

Дар шароити имрӯза минтақаи агросаноатии Кӯлоб яке аз минтақаҳои калонтарини Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, аз ҷиҳати ҷойгиршавӣ дар сари Роҳи бузурги Абрешим мавқеи азими стратегиро соҳиб аст. Роҳ ба сӯи Бадахшон ва Кулмаю Қароқурум маҳз аз ин минтақа мегузарад. Шаҳру ноҳияҳои тобеи он тавассути роҳҳои ҳавоӣ, оҳан ва мошингард бо калонтарин шаҳрҳои ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ва мамолики ҷаҳон робитаи мунтазам доранд. Минтақа аз 2 шаҳр, 9 ноҳия, 7 шаҳрак ва 65 ҷамоати деҳот иборат буда, ба он 8,7 фоизи ҳудуд ва 13,5 фоизи аҳолии мамлакат рост меояд [3, с. 32]. Дар соли 2022 шумораи аҳолии он 1344,1 ҳазор нафарро ташкил дода, аҳолии машғули кори минтақа 193,7 ҳазор нафар мебошад [3, с. 15].

Дар минтақаи Кӯлоб 625 муассисаи таҳсилоти умумӣ, 9 муассисаи таҳсилоти миёнаи касбӣ ва коллеҷҳо, 4 муассисаи олии касбӣ фаъолият мекунад. Шумораи хонаҳои фарҳангӣ 51 адад, клубҳо 91 адад ва муассисаҳои фарҳангӣ 144 ададро ташкил медиҳанд. Ғайр аз ин, 498 адад муассисаи кумаки аввалияи тиббӣ амал мекунанд. Шумораи катҳои бистарӣ 4674 адад мебошад. Ба аҳолии вилоят дар ҳамаи соҳаҳои тандурустӣ 1756 нафар табибони маълумотнок ва 10048 нафар кормандони миёнаи тиббӣ хизмат мерасонанд [7, с. 33].

Айни замон Кӯлоб яке аз минтақаҳои агросаноатии вилояти Хатлон ба ҳисоб рафта, корхонаҳои саноатии он маҳсулоти ширӣ, нонӣ, гӯштӣ ва қаннодӣ истеҳсол мекунанд [9, с. 12]. Инчунин, саноати сабук рӯ ба тараққӣ ниҳода, корхонаҳои пахтадозакунӣ хурду калон фаъолият дошта, ҳамчунин корхонаҳои истеҳсоли маҳсулоти сохтмонӣ, аз қабili

истеҳсоли хишт, сангу шағал мавҷуд буда, маҳсулоти онҳо дар баробари таъмини эҳтиёҷоти худ ба дигар шахру навоҳии ҷумҳурӣ фиристода мешаванд. Дар минтақа ташкилотҳои таъмирию баистифодадихии роҳҳо ва муассисаҳои нақлиётӣ мавҷуд мебошанд.

Ба минтақаи Кӯлоб 21,4 фоизи майдони заминҳои кишти ҷумҳурӣ рост меояд, ки он 28 фоизи ғалла, 16,8% пахта, 7,7% картошка, 15,5% сабзавот, 23,8% полезиҳо, 22,1% мевачот, 15,6% ангур, 25,6% гӯшт, 17,8% шир, 3,9% тухм, 31,1% пашм, 16,2% асал ва 3,4 фоизи пиллаи ҷумҳуриро истеҳсол менамояд. Соҳаҳои хеле тараққикардаи минтақа саноати пахта, винокашӣ, гӯшту шир мебошад, ки ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатии он баробар ба 15,4 ва маҳсулоти хоҷагии кишлоқ бошад, ба 17,6 фоизи сатҳи ҷумҳурӣ баробар мебошад [3, с. 149].

Хоҷагии халқи минтақаи Кӯлоб, хусусан дар солҳои Ҳокимияти Шуравӣ бо суръати баланд афзуд. Минтақа аз замонҳои қадим маҳалли чорводорию ғаллакорӣ маҳсуб меёфт. Алҳол дар ин ҷо заминҳои пахта 42500 га буда, парвариши сабзавоту полези ва мевагӣҳо хеле зиёданд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Майдони заминҳои кишти зироатҳо дар ҳама шаклҳои хоҷагидорӣ минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон (бо гектар)

Шахру ноҳияҳо	2017	2018	2019	2020	2021	2021 нисбат и 2017, %
Минтақаи Кӯлоб ҳамагӣ, аз ҷумла:	182228	180161	182640	183451	184509	+ 1,2
ш. Кӯлоб	10474	10404	10409	10513	10636	+ 1,5
н. Муъминобод	14703	14133	14978	15176	15176	+ 3,2
н. Восеъ	27983	26859	27744	27864	28035	+ 0,1
н. М.С.А. Ҳамадонӣ	17498	17417	17424	17456	17536	+ 0,2
н. Фархор	28002	27756	27879	27961	28210	+ 0,7
н. Темурмалик	15557	15755	15905	15987	16038	+ 3,0
н. Данғара	40314	40360	40691	40697	40699	+ 0,9
н. Ховалинг	8306	8106	8161	8161	8161	- 1,7
н. Ш.Шоҳин	12799	12777	12879	12923	13262	+ 3,6
н. Балҷувон	5546	5548	5507	5615	5615	+ 1,2
ш. Норак	1046	1046	1063	1098	1141	+ 9,0

Манбаъ: Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / Маҷмуаи оморӣ. - Душанбе: Агентии оморӣ назди ПҚТ. - 2022. - С. 148-149.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки майдони заминҳои кишти зироатҳои минтақаи Кӯлоб дар як қатор шахру ноҳияҳо коҳиш ёфта, дар қисми дигараш бошад, васеъ гардидааст. Давоми солҳои таҳқиқшаванда майдони заминҳои кишти зироатҳо дар ш. Кӯлоб 1,5%, н. Восеъ 0,1%, н.

М.С.А. Ҳамадонӣ 0,2%, н. Темурмалик 3%, н. Муъминобод 3,2%, н. Фархор 0,7%, н. Данғара 0,9%, н. Ш.Шоҳин 3,6%, н. Балҷувон 1,2%, ш. Норақ 9% васеъ гардида, танҳо дар н. Ховалинг ба андозаи 1,7% кам гардидааст, ки дар маҷмуъ, майдони заминҳои кишти зироатҳо дар ҳама шаклҳои хоҷагидорӣ минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон дар соли 2021 184509 гектар буда, нисбати соли 2017, ки 182228 гектарро ташкил меод, 1,2 фоиз васеъ гардидааст.

Мутахассисони соҳа сабабҳои асосии коҳишёбии майдони киштро дар баъзе шахру ноҳияҳо дар гузаронидани заминҳо аз як категория ба категорияи дигар (махсусан ба дарахтони бисёрсола) ва бад гардидани ҳолатҳои мелиоративии заминҳо арзёбӣ менамоянд. Беҳтар намудани ҳолати мелиоративии заминҳо яке аз самтҳои афзалиятноки соҳа маҳсуб ёфта, рушди устувори он ба афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва даромаднокии он замина мегузорад. Дар доираи Барномаи давлатии корҳои соҳилмустаҳкамкунӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 барои гузаронидани соҳилмустаҳкамкунӣ бо дарозии 135,6 км пешбинӣ гардид. Иҷро намудани чорабиниҳо оиди беҳтар кардани ҳолати мелиоративии заминҳо имконият фароҳам овард, ки майдони заминҳои кишоварзӣ дар як қатор шахру ноҳияҳо васеъ гардад. Дар давоми солҳои охир тамоюли афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба мушоҳида расида, соли 2021 ин нишондиҳанда 7026087 сомони ро ташкил дод, ки дар қиёс ба соли 2017 ба миқдори 5043777 сомонӣ ва ё 42,3 фоиз зиёд мебошад, ки дар қадвали 2 афзоиши онро мушоҳида кардан мумкин аст. Аз таҳлили қадвали мазкур бармеояд, ки ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ минтақаи агросаноатии Кӯлоби вилояти Хатлон дар давоми солҳои 2017-2021 афзоиш ёфта, дар ш. Кӯлоб 42,3, н. Муъминобод 23,7, н. Восеъ 52,8, н. М.С.А. Ҳамадонӣ 51,9, н. Фархор 40,7, н. Темурмалик 28,1 н. Данғара 41,2, н. Ховалинг 17,5, н. Ш. Шоҳин 19,3, н. Балҷувон 25,3, ш. Норақ 51,5 фоиз зиёд гардидааст.

Қадвали 2. - Ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ минтақаи агросаноатии Кӯлоби вилояти Хатлон (ҳазор сомонӣ)

Шахру ноҳияҳо	2017	2018	2019	2020	2021	2021 нисбати 2017,
Минтақаи Кӯлоб ҳамагӣ, аз ҷумла:	5043777 (100%)	5405857 (100%)	5979218 (100%)	6745340 (100%)	7026087 (100%)	1982310 (+39,3%)
ш. Кӯлоб	466182 (9,2%)	475816 (8,8%)	533624 (8,9%)	647059 (9,5%)	663545 (9,4%)	197363 (+42,3%)
н. Муъминобод	520967 (10,3%)	530913 (9,8%)	568394 (9,5%)	616725 (9,1%)	644690 (9,1%)	123723 (+23,7%)
н. Восеъ	742556 (14,7%)	839353 (15,5%)	945269 (15,8%)	1078706 (15,9%)	1135294 (16,1%)	392738 (+52,8%)
н. М.С.А. Ҳамадонӣ	567327 (11,2%)	608795 (11,2%)	718143 (12,0%)	809976 (12,0%)	861953 (12,2%)	294626 (+51,9%)

н. Фархор	780681 (15,4%)	862269 (15,9%)	954113 (15,9%)	1098426 (16,2%)	109846 2 (15,6%)	317781 (+40,7%)
н. Темурмалик	290092 (5,7%)	299548 (5,5%)	330339 (5,5%)	360118 (5,3%)	371877 (5,2%)	81785 (+28,1%)
н. Данғара	1011794 (20,0%)	1106857 (20,4%)	1196268 (20,0%)	139991 (20,0%)	142864 0 (20,3%)	416846 (+41,2%)
н. Ховалинг	156765 (3,1%)	159036 (2,9%)	173189 (2,8%)	179038 (2,6%)	184218 (2,6%)	27453 (+17,5%)
н. Ш.Шоҳин	251867 (4,9%)	257909 (4,7%)	270302 (4,5%)	288900 (4,2%)	300614 (4,2%)	48747 (+19,3%)
н. Балҷувон	193040 (3,8%)	200119 (3,7%)	211641 (3,5%)	228593 (3,3%)	242040 (3,4%)	49000 (+25,3%))
ш. Норак	62506 (1,2%)	65242 (1,2%)	77936 (1,3%)	87808 (1,3%)	94730 (1,3%)	32224 (+51,5%)

Манбаъ: Омори солонаи вилояти Хатлон / Маҷмуаи оморӣ. Сарраёсати агентии омори назди ПҚТ дар вилояти Хатлон. - 2022. - С.114

Нишондиҳандаҳои зикргардида афзоиши бо суръати истеҳсоли маҳсулоти кишоварзиро инъикос менамоянд. Аз ин лиҳоз, гуфтан бамаврид аст, ки минтақаи Кӯлоб имконияти таъмини аҳолии худро бо маводи озуқаворӣи хушсифат дошта, танҳо фароҳам овардани шароити мусоид барои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ зарур мегардад, ки маҳсулоти аз талабот зиёд истеҳсолкардаи минтақа ба коркарди саноатӣ фаро гирифта шавад. Ба ин восита минтақа метавонад маҳсулоти содиротиро тавлид намояд ва талаботи дигар минтақаҳоро низ қонеъ гардонад.

Дар таркиби сохтори ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ҳиссаи соҳаҳои растанипарварӣ ва чорводорӣ муҳим арзёбӣ гардида, ҳамчун соҳаҳои асосӣ ва пешбарандаи кишоварзӣ маҳсуб меёбанд. Айни замон маҳсулоти соҳаи растанипарварӣ асосан истеҳсоли зироатҳои ғалладонагӣ, сабзавот, картошка, полезӣ, мева, ангур ва пахта мебошанд, ки афзоиши онро дар қадвали 3 мушоҳида кардан мумкин аст.

Қадвали 3. - Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаи растанипарварӣ дар минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон (бо тонна)

Номгӯи маҳсулотҳо	2017	2018	2019	2020	2021	2021 нисбати 2017, %
Ғалладона (бо чуворимакка)	430446	407279	405537	438560	440163	+ 2,2
Пахта	67286	44510	65388	69043	64373	- 4,3
Картошка	64042	83341	83912	79408	77491	+ 21,2
Сабзавот	265905	309328	330370	386610	392805	+ 47,7
Полезиҳо	136398	140443	164832	180564	190308	+ 39,5
Меваҷот	87207	96087	102771	103746	104837	+ 20,2
Ангур	34913	36652	37293	37363	37554	+ 7,5

Хӯроки чорво	312712	323142	372804	384720	393718	+ 25,5
--------------	--------	--------	--------	--------	--------	--------

Манбаъ: ҳисоби муаллиф дар асоси омили солонаи вилояти Хатлон / Маҷмуаи оморӣ. Сарраёсати Агентии омили назди ПҚТ дар вилояти Хатлон. - 2022. - С.127- 134.

Давоми солҳои таҳқиқшаванда мушоҳида мегардад, ки истеҳсолот дар соҳаи растанипарварии минтақаи Кӯлоб рӯ ба афзоиш дошта, истеҳсоли ғалладона ба миқдори 9717 тонна ё 2,2%, картошка 13449 тонна ё 21,2%, сабзавот 126900 тонна ё 47,7%, ползихо 53910 тонна ё 39,5%, меваҷот 17630 тонна ё 20,2%, ангур 2641 тонна ё 7,5% афзоиш ёфта, истеҳсоли пахта бошад, ба миқдори 2913 тонна ё 4,3% коҳиш ёфтааст, ки ҳаҷми он баробар ба 95,6 фоизи соли 2017 мебошад. Рақамҳои мазкур гувоҳи онанд, ки иқлими минтақа барои истеҳсоли маҳсулоти соҳаи растанипарварӣ мувофиқ буда, имконияти боз ҳам рушд додани истеҳсолот дар ин самт мавҷуд аст. Вобаста ба шароити табиӣ иқлимӣ, минтақа имконияти кишти такрорӣ, яъне гирифтани ду - се ҳосилро дар як сол дорад, ки ба ин восита мушкilotи камчини ашёи хом аз байн меравад.

Дар соҳаи чорводорӣ минтақа бошад, тайи солҳои охир баҳри зиёд намудани саршумори чорвою паранда диққати махсус зоҳир мегардад, ки барои истеҳсоли маҳсулоти соҳа ва баланд бардоштани маҳсулнокии он қорҳои назаррас бо анҷом расонида шудааст. Ин аст, ки пайвасти афзоиши нишондиҳандаҳои истеҳсолии соҳаи мазкур ба мушоҳида мерасад. Тамоюли афзоиши соҳаи чорводорӣ минтақаи Кӯлоб дар солҳои 2017-2021 дар ҷадвали 4 оварда шудааст, ки мо онро мушоҳида карда метавонем.

Ҷадвали 4. - Саршумори чорво ва паранда дар минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон (сар)

Номгӯй	2017	2018	2019	2020	2021	2021 нисбати 2017, %
Чорвои калони шохдор,	362853	393673	401250	408458	421080	+ 16,4
аз ҷумла модагов	197568	200333	202258	204424	209541	+ 6,1
Гӯсфанду буз	1115843	1138422	1150728	1187327	1229502	+ 10,1
Асп	27047	27377	27507	27925	28234	+ 4,3
Паранда	644971	667517	749345	842703	874419	+ 35,5

Манбаъ: ҳисоби муаллиф дар асоси омили солонаи вилояти Хатлон / Маҷмуаи оморӣ. Сарраёсати Агентии омили назди ПҚТ дар вилояти Хатлон. - 2022. - С. 142 – 147.

Ҳангоми таҳлили соҳаи чорводорӣ маълум гардид, ки афзоиши саршумори чорвою паранда дар минтақаи Кӯлоб нисбати солҳои қаблӣ рӯ ба афзоиш дошта, саршумори чорвои калони шохдор ба миқдори 16,4%, модагов 6,1%, гӯсфанду буз 10,1%, асп 4,3% ва саршумори паранда бошад, ба миқдори 35,5% зиёд гардидааст. Дар рафти омӯзиш ва таҳлили соҳаи мазкур маълум гардид, ки нақши асосиро дар рушди соҳа таҳияи “Барномаи рушди соҳаи зотпарварӣ ва хушзоткунии чорво дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020”, ки 30 декабри соли 2015 таҳти №792 таҳия гардидааст, мебозад. Барнома ба мақсади нигоҳ доштани сифатҳои ирсии зотҳои парваришбандаи чорво, зиёд намудани чорвои зотӣ, тақмил додани хусусиятҳои ирсию маҳсулнокии ва ба ин васила таъмин намудани хоҷагиҳои давлатӣ, ҷамоавӣ, кооперативӣ, деҳқонӣ ва аҳоли бо

асбобу анҷоми бордоркунии сунъӣ таҳия гардидааст. Дар асоси таҳия ва иҷроиши барномаи мазкур дар минтақаи Кӯлоб корҳои назаррас анҷом дода шуд, ки рушди соҳаро таъмин намуд. Дар баробари ин, тайи солҳои охир афзоиши истеҳсолот аз рӯйи ҳамаи намудҳои маҳсулоти соҳаи чорводорӣ (ба истиснои пилла) ба мушоҳида мерасад. Тамоюли афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳа дар ҷадвали 5 оварда шудааст.

Ҷадвали 5. - Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаи чорводории минтақаи Кӯлоб (бо тонна)

Номгӯи маҳсулот	2017	2018	2019	2020	2021	2021 нисбати 2017, %
Гӯшт	63216	66990	69637	77096	82862	+ 31,0
Шир	165650	172356	177089	181799	187060	+ 12,9
Тухм (ҳазор дона)	1133	1710	7872	14185	20050	+ 17,6 мар.
Пашм	2278	2324	2443	2501	2569	+ 12,7
Асал	628,9	642	648	688	756	+ 20,2
Пилла	74,2	49,3	23,6	13,4	17,2	- 76,8

Манбаъ: ҳисоби муаллиф дар асоси омили солони вилояти Хатлон / Маҷмуаи омили Сарраёсати Агентии омили назди ПҚТ дар вилояти Хатлон. - 2022. - С.142 – 152.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки аз ҳисоби зиёд намудани саршумори чорвою паранда дар соли 2021 маҳсулоти соҳаи чорводорӣ зиёд гардида, истеҳсоли гӯшт ба миқдори 31%, шир 12,9%, тухм 17,6 маротиба, пашм 12,7% ва истеҳсоли асал 20,2% нисбат ба соли 2017 афзоиш ёфтааст. Аммо истеҳсолот дар самти пиллапарварӣ бошад, 23,1%-ро ташкил медиҳад, ки 76,8% коҳиш ёфтааст. Мутахассисон сабаби асосии коҳиш ёфтани пилларо дар набудани харидор мебинанд. Аз ин бармеояд, ки дар истеҳсоли пилла низ минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон имконияти зиёд намудани истеҳсолотро дошта, мушкилоти асосӣ танҳо коркарди саноатии он мебошад, ки дар натиҷаи истеҳсол намудани он дар шакли маҳсулоти тайёр харидори худро пайдо хоҳад кард. Дар рафти таҳлил ва омӯзиши вазъи кунунии истеҳсолот дар самти истеҳсоли маҳсулоти соҳаи кишоварзии минтақаи Кӯлоб хулоса баровардан мумкин аст, ки захираҳои ашёи хоми соҳаи кишоварзии минтақа истеҳсолкарда, имконияти ба роҳ мондани фаъолияти соҳибкорӣҳои саноатиро фароҳам оварда, инфрасохтори минтақаро тағйир дода метавонанд.

Дар самти истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ минтақа ба андозае рушд кардааст, аммо вобаста ба афзоиши талабот нисбати маҳсулоти соҳа он кифоякунанда нест. Рушди ҳамаҷонибаи бахшҳои асосии соҳаи саноат метавонад дар пешрафти иқтисодии минтақаи Кӯлоб ва кишвар нақши муассир дошта, барои гузаштан аз сиёсати аграрӣ саноатӣ ба индустриалию аграрӣ заминаи устувор гузорад. Дар соли 2021 ҳиссаи соҳаи саноати минтақаи Кӯлоб дар таркиби ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатии кишвар 15,4 фоизро ташкил дода, пайваста зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатии он яке аз афзалиятҳои асосӣ маҳсуб меёбад.

Дар таркиби соҳаи саноати минтақа корхонаҳои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ ҷойи намоён дошта, аҳолиро бо маҳсулоти хушсифати ватанӣ таъмин менамояд, ки вазъи кунунии онҳо давоми солҳои таҳқиқшаванда дар ҷадвали 6 оварда шудааст.

Ҷадвали 6. - Шумораи корхонаҳои саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ҷумҳурӣ ва минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон

Нишондиҳандаҳо	Ҷумҳурии Тоҷикистон		Вилояти Хатлон		Минтақаи Кӯлоб	
	2017	2021	2017	2021	2017	2021
Шумораи корхонаҳо (адад)	1069	1178	374	388	108	113
Шумораи коргарон (нафар)	32600	33900	8264	8794	2415	2561
Ҳаҷми коркарди маҳсулоти кишоварзӣ (ҳаз. сомонӣ)	11776000	13520000	2651531,4	3792717	1032261,7	1788775,2

***Манбаъ:** Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон / Маҷмуаи оморӣ. Агентии омори назди ПҚТ. - Душанбе, 2022. - С.19-21; Омори солонаи вилояти Хатлон / Маҷмуаи оморӣ. Сарраёсати Агентии омори назди ПҚТ дар вилояти Хатлон. - 2022. - С.95; Ҳисоботи Вазорати саноат ва технологияи нави Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нишондиҳандаҳои иқтисодӣ дар моҳҳои январ-декабри соли 2021.*

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки қисми асосии соҳаи саноати коркарди минтақаи Кӯлобро саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ташкил дода, корхонаҳо бештар дар самти мазкур махсусгардонидашудаанд. Шумораи онҳо дар ҷумҳурӣ соли 2017 1069 ададро ташкил меод, ки ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба 1178 адад расида ё 109 адад зиёд гардидааст. Ҳамчунин, ин ҳолат дар вилояти Хатлон бо афзоиши 14 адад ва дар минтақаи Кӯлоб бо афзоиши 5 адад, яъне аз 108 адад ба 113 адад расидааст. Истеҳсоли маҳсулоти соҳа дар давраи таҳқиқшаванда рӯ ба афзоиш дошта, ҳаҷми маҳсулоти коркардшуда дар давраи солҳои 2017-2021 дар ҷадвали 7 оварда шудааст.

Ҷадвали 7. - Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти коркардшуда дар минтақаи агросаноатии Кӯлоби вилояти Хатлон (тонна)

Номгӯи маҳсулот	2017	2018	2019	2020	2021	2021 нисбати 2017, %
Нахи пахта	13999,8	9761,8	12502,1	14056,4	14665,1	+ 4,7
Гӯшт нави I- ум	1362,4	1777,2	1746	1765,2	1875,2	+37,6
Ҳасиб	86,4	68,8	85,7	84,2	115,5	+ 33,6
Маҳсулоти ширӣ	220,2	330,3	439,1	690,2	687,1	+ 3,1 мар.
Равғани растанӣ	600	600	700	700	700	+16,6
Орд	21300	19000	24200	15700	18100	- 15,0
Нон ва маҳсулоти нонӣ	5700	5800	6900	7300	7600	+ 33,3
Намак	13616	12898	11670	11676	11999	- 11,8

Манбаъ: ҳисоби муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои оморӣ. Омори солонаи вилояти Хатлон / Маҷмуаи оморӣ. Сарраёсати Агентии омили назди ПҚТ дар вилояти Хатлон. - 2022. - С.111-112.

Аз таҳлили ҷадвали 7 бармеояд, ки истеҳсоли нахи пахта соли 2017 ба 33999,8 тонна баробар буда, ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба 14665,1 тонна расидааст, ки дар мудати 5 сол ба миқдори 665,3 тонна ё 4,7% афзоиш ёфтааст. Истеҳсоли гӯшт бошад, аз 1362,4 тонна ба 1875,2 тонна расида, афзоиши он ба миқдори 512,8 тонна ё ба 37,6% баробар мебошад. Ҳамчунин, истеҳсоли маҳсулоти ширӣ ба миқдори 466,9 тонна ё 3,1 маротиба, рағани растанӣ 100 тонна ё 16,6%, нон ва маҳсулоти нонӣ 1900 тонна ё 33,3%, ҳасиб ба миқдори 29,1 тонна ё 33,6% афзоиш ёфтааст. Аммо истеҳсоли як қисми маҳсулот дар соли 2021, аз қабилӣ орд 3200 тонна ё 15% ва истеҳсоли намак бошад, ба миқдори 1617 тонна ё 11,8% коҳиш ёфтааст.

Ба хотири баҳодиҳии амиқ ва муайян намудани вазъи воқеии корхонаҳои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ дар минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон фаъолияти ҚСП “Комбинати шири Кӯлоб”-ро мавриди таҳлил қарор додем, ки натиҷаи он дар ҷадвали 8 оварда шудааст.

Ҷадвали 8. - Баҳодиҳии вазъи кунунии коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ дар мисоли ҚСП “Комбинати шири Кӯлоб”

Нишондиҳандаҳо	Гардиши сармоя		
	Соли 2017	Соли 2021	Тағйирот 2021/2017
Маҳсулоти умумии корхона (сомонӣ)	587657,7	525466,2	- 62191,5
Фондҳои асосии истеҳсолии корхона (сомонӣ)	238032	363660	+ 125628
Шумораи миёнасолонаи коргарони корхона (нафар)	38	34	- 4
Ҷоидаи балансии корхона (сомонӣ)	89642,7	94756,2	+ 5113,5
Андоз аз ҷоидаи корхона (сомонӣ)	11653,5	12318,3	+ 664,8
Ҷоидаи софӣ корхона (сомонӣ)	77989,2	82437,9	+ 4448,7
Фондмусаллаҳии меҳнат (сомонӣ/нафар)	6264	10695,8	+ 4431,8
Боздеҳии фондҳо (сомонӣ)	2,5	1,5	-1,0
Фондғунҷоиши маҳсулот (сомонӣ)	0,4	0,7	+ 0,3
Дараҷаи ҷоиданокӣ, %	15,2	18	+ 2,8 б.ф.

Манбаъ: ҷадвал дар асоси маълумотҳои ҳисоботи солонаи ҚСП “Комбинати шири Кӯлоб” дар солҳои 2017, 2021 ва ҳисобкунӣҳои муаллиф таҳия шудааст.

Аз таҳлили вазъи фаъолияти ҚСП “Комбинати шири Кӯлоб” муайян мегардад, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар соли 2021, 525466,2 сомони ро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда соли 2017 ба 587657,7 сомонӣ баробар буд, дар ин муддат истеҳсоли маҳсулот аз тарафи корхона ба

микдори 62191,5 сомонӣ коҳиш ёфтааст. Шумораи коргарони корхона бошад, аз 38 нафар ба 34 нафар расидааст. Гарчанде ки нишондиҳандаҳои зикргардида сатҳи коҳишёбиро нишон медиҳанд, аммо ба дараҷаи ғоиданокии корхона таъсири манфӣ нарасонидаанд, ин нишондиҳанда аз 15,2 ба 18 фоиз баробар гардидааст, ки афзоиши он 2,8 фоизро нишон медиҳад. Дар ин муддат ғоидаи софи корхона аз 77989,2 сомони соли 2017 ба 82437,9 сомонӣ дар соли 2021 расидааст, ки афзоиши он 4448,7 сомони ро ташкил медиҳад. Андози супоридаи корхона бошад, аз 11653,5 сомонӣ ба 12318,3 сомонӣ баробар гардидааст ё ба микдори 664,8 сомонӣ афзоиш ёфтааст.

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ рушди корхонаҳое, ки ба коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ нигаронида шудаанд, аз таъмин будан бо захираҳои молиявии зарурӣ ва дастгирии давлатии рушди соҳибкорӣ вобастагии зич дорад. Бо мақсади беҳтар намудани вазъи иқтисодию ғазои сармоягузорӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид, барои соҳибкориҳои истеҳсолӣ, Ҳукумати кишвар масъалаи мазкурро яке аз самтҳои ағзалиятноки ислоҳоти иқтисодӣ қарор додааст. Бо назардошти аҳаммияти муҳимми стратегӣ доштани минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон, пешрафту тараққиёти иқтисодӣ дар якҷоягӣ бо афзоиши сармоягузориҳои бахши хусусӣ ба роҳ монда шуда, он ҳамчун яке аз омилҳои босубот хизмат мекунад.

Бо мақсади рушди соҳибкорӣ ва беҳтар намудани ғазои сармоягузорӣ ва такмилдиҳии танзими давлатии ғаёлияти соҳибкорӣ Барномаи рушди иқтисодию иҷтимоии вилояти Хатлон барои солҳои 2016-2020 таҳия гардида буд, ки нақши он дар рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаи Кӯлоб, ки ҳамчун қисми таркибии вилоят баромад менамояд, шароити мусоиди ғазои сармоягузориҳои дохилию хориҷиро ба миён овард.

Аз рӯйи таҳқиқоти анҷомшуда бо назардошти баҳодихӣ ва тамоюлҳои инкишофу рушди корхонаҳои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ дар минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон, метавон хулоса намуд, ки ба воситаи барномаҳо, қонунҳо ва, дар маҷмӯъ, фароҳам овардани шароити мусоид, барои ба роҳ мондани ғаёлият дар самти коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ метавон рушди минбаъдаи соҳаро таъмин кард, вале дар сатҳи баланд ва мувофиқ гардонидани истеҳсол ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва ҷавобгӯй гардонидани он ба талаботи бозорӣ зарурати такмили баъзе масъалаҳои асосиро ба миён меорад. Аз рӯйи пешниҳодҳои мо ҷиҳати ҳалли масъалаи мазкур барои ташкили чунин навъи ғаёлият андешидани чораҳои зерин зарур мегардад:

1. Бо мақсади васеъ намудани доираи истеҳсолот дар самти коркарди маҳсулоти кишоварзӣ зарурати барқарор намудани соҳаҳои азбайнрафтае, ки солҳои пеш дар минтақа ғаёлият менамуданд, ба миён меояд. Чунки аз таърихи гузашта бармеояд, ки дар минтақа самтҳои гуногуни истеҳсолот ғаёлият доштааст, ки ҳоло аз байн рафтаанд. Аниқ карда

шуд, ки дар минтақа 17,6% маҳсулоти кишоварзӣ ва 15,4% маҳсулоти саноатии мамлакат истеҳсол карда мешавад.

2. Дар шароити имрӯза, ки талаботи аҳоли бо маводи озуқаворӣ рӯз то рӯз меафзояд, зарур мегардад, ки қитъаҳои замин, ки дар минтақа барои таъмини маҳсулоти дуюмдараҷа истифода мешаванд, вобаста ба имконият ва истифодаи роҳи усулҳои инноватсионӣ ба гардиши заминҳои аҳаммияти кишоварзидошта ворид намоем, ки ҳоло 21,4% майдони заминҳои аҳаммияти кишоварзидоштаи ҷумҳурӣ ба минтақаи Кӯлоб рост меояд.

3. Аз рӯйи дараҷаи рушди истеҳсоли маҳсулоти соҳаи растанипарварию чорводорӣ минтақа муайян мегардад, ки имконияти боз ҳам зиёд намудани истеҳсолот дар ин самт мавҷуд буда, зарур аст, ки навъҳои растаниҳое, ки ба шароити табию иқлими минтақа мувофиқ мебошанд ва ҳосилнокии зиёд доранд, парвариш намоем. Дар рафти таҳқиқот маълум гардид, ки минтақаи Кӯлоб 27,7 фоизи ғалла, 16,5% пахта, 7,4% картошка, 15,1% сабзавот, 23,5% ползехӯ, 23,5% мевачот, 14,0 фоизи ангури ҷумҳуриро истеҳсол менамояд.

4. Дар соҳаи чорводорӣ бошад, барқарор намудани иттиҳодияҳои таҷрибавии агросаноатӣ ва зотпарварӣ, инчунин фермаҳое, ки дар давраи собиқ Иттиҳоди Шуравӣ фаъолият мекарданд ва зотҳои хушсифати маҳсулдеҳро парвариш менамуданд, зарур аст. Муайян гардид, ки аз ҳисоби соҳаи мазкур 25,2 фоизи ғӯшт, 17,9% шир, 1,9% тухм, 31,5% пашм, 17,2% асал ва 3,8 фоизи пиллаи ҷумҳурӣ истеҳсол мешавад.

5. Қалби сармояи хориҷӣ бо мақсади таъмини захираҳои молиявӣ барои ташкили корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва таъмини ҳамгироии занҷираи истеҳсолию бунёди корхонаҳои КАС дар шароити гузариш аз модели аграрию саноатӣ ба саноатию аграрӣ дар доираи нақшаҳои стратегии кишвар.

6. Ташкили ҳамкориҳои иқтисодию тиҷоратии берунӣ бо дарназардошти сиёсати дарҳои боз дар минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон.

Метавон қайд намуд, ки дар маҷмӯъ, аз ҷамъбасти боби дуюм чунин пешниҳодҳои хусусияти навгонидошта ба даст омаданд:

Вилояти Хатлон, ки ҳамчун минтақаи агросаноатӣ дар сатҳи кишвар эътироф мегардад, нақши назаррасро дар иқтисодиёти кишвар ба худ касб кардааст. Дар натиҷа, зимни баргузори таҳқиқот муайян намудем, ки ҳиссаи минтақаи Кӯлоб ҳамчун қисми таркибии минтақавӣ дар сатҳи вилояти Хатлон аз рӯйи нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, дар чунин вазъ қарор дорад. Ҳоло 44% масоҳати умумӣ, 44,1% заминҳои аҳаммияти кишоварзидошта, 43,8% заминҳои шудгор, 33,9% маҳсулоти умумии кишоварзӣ, 36,5% маҳсулоти умумии саноатӣ ва аз 2859537,2 ҳазор сомони ҳаҷми умумии саноати коркарди маҳсулоти кишоварзии вилояти Хатлон 1283823 сомониаш ё 44,8% ба минтақаи Кӯлоб рост меояд. Аз рӯйи нишондиҳандаҳо маълум мегардад, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ дар сатҳи хуб қарор дошта, ҳиссаи коркарди он афзоиш ёфта,

зарурати ташкил ва ба роҳ мондани коркарди маҳсулоти кишоварзиро талаб менамояд. Ба ин восита метавон ҳиссаи маҳсулоти саноати коркардро дар сатҳи вилояти Хатлон ва сатҳи ҷумҳури ташаккул дод.

Адабиёт

1. Ғафуров, Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав / Б. Ғафуров. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - 976 с.
2. Кӯлоб шаҳре дар Тоҷикистон [манбаи электронӣ]. – URL: <http://kulob.tj/tj/tarikhishahr/> (санаи муроҷиат: 27.02.2022 с.)
3. Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон / Маҷмуаи оморӣ. - Душанбе: Агентии омили назди ПҚТ. - 2022. – 132 с.
4. Намозализода, Ш.Н. Ҷанбаҳои назариявии ташаккули стратегияи рушди коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ / Ш.Н. Намозализода // Паёми молия ва иқтисод. - 2021. - №1 (25). - С. 143-150.
5. Намозализода, Ш.Н. Таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ оид ба ташаккулу раванги корхонаҳои коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ дар манотиқи деҳот / Ш.Н. Намозализода // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №1. - С. 79-85.
6. Оймаҳмадов, Г.Н. Асосҳои таҳияи ояндабинӣ нисбат ба рушди минтақаҳо ва сатҳи корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ дар он / Г.Н. Оймаҳмадов, Ш.Н. Намозализода // Иқтисодидиёи Тоҷикистон. - 2020. - №3. - С. 227- 232.
7. Омори солонаи вилояти Хатлон / Маҷмуаи оморӣ. Сарраёсати агентии омили назди ПҚТ дар вилояти Хатлон. - 2022. - 436 с.
8. Тағоев, Ҷ.Ҳ. Асосҳои таҳияи ояндабинӣ нисбат ба рушди минтақаҳо ва сатҳи корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ дар он / Ҷ.Ҳ. Тағоев, Ш.Н. Намозализода // Паёми молия ва иқтисод. - 2023. - №3. - С. 99-111.
9. Юнусзода, Х. К. Совершенствование диагностики и методов оценки социально-экономического развития регионов Республики Таджикистан : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Юнусзода Холмурод Курбонали. – Душанбе, 2020. – 25 с. – EDN MPSWDM.

УДК: 338.514

НАЗАРИЯ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ДАР НИЗОМИ ИҚТИСОДӢ

Аъзамова Таҳмина Тӯйчиевна - ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 988483138. E-mail: taha_16@inbox.ru

Яке аз таҳаввулотҳои азими низоми бонкии имрӯза ин тағйирот дар сатҳи бозори хизматрасониҳои бонкӣ маҳсуб меёбад, ки бо техникаву технологияҳои муосир алоқаманд аст. Бо афзудани сатҳи талабот ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ ҳама ташилотҳои ба мизочон хизматрасон дар ҷустуҷӯи роҳҳои самаранокӣ хизматрасонӣ мешаванд. Аз ин лиҳоз, дар шароити имрӯза вобаста ба васеъ кардани сатҳи хизматрасониҳои бонкӣ дарёфти роҳҳои имконпазири рушди масъалаи мазкур дар сатҳи таҳқиқоти илмӣ мувофиқи мақсад мебошад. Дар мақолаи мазкур нуқтаи назари олимони соҳа вобаста ба хизматрасониҳои бонкӣ, тафсири таркибии онҳо мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Тафсири хизматрасониҳои бонкӣ, аз нуқтаи назари гурӯҳӣ ва омилҳо, мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: хизматрасонӣ, бонк, низоми, иқтисодидиёт, ташилот, раванд, талабот, фишанг, муштарӣ, омил, истеъмолкунанда, эҳтимолият.

ТЕОРИЯ И ХАРАКТЕРИСТИКА БАНКОВСКИХ УСЛУГ

В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

Аъзамова Тахмина Туйчиевна - ассистент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 988483138. E-mail: taha_16@inbox.ru

Одним из крупнейших событий в современной банковской системе является изменение уровня рынка банковских услуг, которое связано с современными методами и технологиями. С увеличением спроса на банковские операции и услуги все организации по обслуживанию клиентов ищут эффективные способы предоставления услуг. С этой точки зрения, в сегодняшних условиях, в зависимости от расширения уровня банковских услуг, целесообразно найти возможные пути разработки данного вопроса на уровне научных исследований. С этой точки зрения в данной статье рассматривается точка зрения ученых в области банковских услуг, их композиционная интерпретация. Кроме того, проанализирована и оценена трактовка банковских услуг с точки зрения групп и факторов.

Ключевые слова: услуга, банк, система, экономика, организация, процесс, спрос, рычаг, клиент, фактор, потребитель, вероятность.

THEORY AND CHARACTERISTICS OF BANKING SERVICES IN THE ECONOMIC SYSTEM

Azamova Takhmina Tuychievna - Assistant of the Department of Banking, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Phone: 988483138. E-mail: taha_16@inbox.ru

One of the biggest events in the modern banking system is the change in the level of the banking services market, which is associated with modern methods and technologies. From this point of view, it must be noted that with the increase in demand for banking operations and services, all customer service organizations are looking for efficient ways to provide services. From this point of view, in today's conditions, depending on the expansion of the level of banking services, it is advisable to find possible ways to develop this issue at the level of scientific research. From this point of view, this article examines the point of view of scientists in the field of banking services, their compositional interpretation. In addition, the interpretation of banking services from the point of view of groups and factors is analyzed and assessed.

Keywords: service, bank, system, economy, organization, process, demand, lever, client, factor, consumer, probability.

Дар бахши бонкӣ тағйироти солҳои охир ҳамчун раванди зудмубокишаванда ба вуҷуд омада, бонкхоро водор ба як таҳаввулоти бузурги фанновариҳои замони муосир намуд. Ҳамзамон бо ин, таҳаввулоте, ки дар заминаи техникаю технологияҳои муосир дар солҳои охир ба вуҷуд омаданд, бори дигар собит намуд, ки иқтисодиёти ҷаҳон дар як марҳалаи тезутунди тазодҳои глобалӣ қарор дорад ва бо ин равандҳо ба ташкили заминаҳои инноватсионӣ мувофиқ шудан кори асосии бахши институтсионалӣ мебошад.

Вобаста ба ин, дар бахши институтсионалии низоми бонкӣ як қатор тамоюлҳо ба таҳкими низоми босамари бонкӣ бо масъалаҳои фарогир, таъсиси бонкҳои аз лиҳози молиявию фановарӣ пуриктидор ва боэтимоди дастгирикунандаи фазои иқтисодӣ, аз ҷумла дар минтақаҳои

алоҳидае, ки метавонанд ба таъмини талаботи дохилии иқтисодӣ мусоидат намояд, мушоҳида мешаванд. Новобаста аз он ки дар бахши бонкӣ тағйироти ҷиддӣ дар самти дигаргунсозии амалиёт ва хизматрасониҳои гуногун ба вуҷуд омадааст, бонкҳо кӯшиш менамоянд, ки дар заминаи талаботи доимоафзоюндаи замони муосир фаъолияти худро мутобиқ намоянд. Дар сатҳи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз соли 1991 як марҳалаи ҷадид вобаста ба мустақилияти иқтисодии давлат, ки бахши бонкӣ шомили он мебошад, ба вуҷуд омад. Марҳалаи муосири низоми бонкии Тоҷикистон ин, пеш аз ҳама, дар зери таъсири омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, технологӣ, равандҳои хусусияти иҷтимоидошта ба вуҷуд омад. Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки дар заминаи таъсиси низоми бонкӣ бозори хизматрасониҳои бонкӣ ба вуҷуд омад, ки фишангҳои асосӣ ва ёридиҳандаи он, пеш аз ҳама, доштани пули миллӣ, мустақилияти иқтисодӣ, заминаи қонунгузорӣ, иртибот бо муҳити беруна, ҷорӣ намудани технологияҳои ҳозиразамони бонкию виртуалӣ, сохтори ҷадиди фарогир буд.

Мусаллам аст, ки дар шароити муосир бозори хизматрасониҳои бонкӣ ба яке аз ҷузъҳои муҳимми иқтисоди бозорӣ табдил ёфта истодааст. Афзоиши доимии рақобат дар сатҳи низоми бонкӣ ва иқтисодиёт боиси он мегардад, ки таваҷҷуҳи бонкҳо ба масъалаҳои омӯзиши бозори хизматрасонии бонкӣ, истеъмолкунандагони хизматрасонӣ – мизоҷон ва мизоҷони эҳтимолӣ, талаботи тиҷорати онҳо, интихоби бахшҳои афзалиятноки соҳа ва гурӯҳҳои муштарӣ, рушд ва ҷорӣ намудани хизматрасониҳои нав, пешбурди онҳо ба бозор, таҳким ва васеъ намудани базаи муштарӣ, шаклҳои муосири хизматрасониҳои бонкиро пешниҳод ва дастраси табақои муштарӣ гардонад.

Ташаккули бозори хизматрасониҳои бонкиро метавон ҳамчун мафҳуми бозории идоракунии фаъолияти бонк муайян кард, ки ба омӯзиши шароити бозор ва иқтисодиёт, ниёзҳои мушаххаси муштарӣ бонк нигаронида шудааст ва ба талаботи муштарӣ ҳангоми таҳияи хизматрасониҳои нав ё такмили хизматрасониҳои мавҷуда нигаронида шудааст. Таҷрибаи ташаккули бонкдорӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки қабл аз пайдоиши бонкҳо дар сатҳи ҷомеа амалиёт ва хизматрасониҳои онҳо пайдо гардиданд ва нишонаҳои пайдоиши онро аз як қатор сарчашмаҳои илмӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар иқтисодиёти имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз соли 2020 ба аҳоли зиёда аз 50 бонку ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ дар заминаи навовариҳои технологӣ хизмати бонкӣ мерасонанд, ки қисми зиёди онро амалҳои бидуни қарориди бонк ташкил медиҳанд [18]. Новобаста аз он ки имрӯз тамоми фаъолияти бонкҳоро ҳаҷм ва ҳиссаи хизматрасониҳои бонкӣ ташкил медиҳад, қабл аз ин чунин таомул дар дигар шакл ва сатҳ дар низоми бонкдорӣ истифода мегардид. Дар шароити бамаротиб зиёд шудани талабот ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ, бонкҳои тиҷоратӣ ба субъектҳои гуногуни иқтисод ва шахсони воқеӣ доираи васеи хизматрасониҳои сатҳи гуногунро

пешниҳод менамоянд. Ҷиҳати муайян намудани ҷанбаҳои актуалии мавзӯ ва хусусиятҳои хоси манбаи асоснокии таҳқиқот ба тафсир ва коркардҳои як қатор олимони соҳа вобаста ба тафсири дурусти хизматрасониҳои бонкӣ таъян намудем. Дар охири асри XIX мафҳумҳои «мол», «маҳсулот» ва «хизмат» - ро К. Маркс ва Ф. Энгелс дар асарҳои илмии худ шарҳ дода буданд. Ғайр аз ин, маҳсули меҳнат ҳамчун натиҷаи меҳнат ҳисоб карда мешавад, ки бо замони ҳозираи он мувофиқ меояд. К. Маркс вобаста ба муайян кардани хизматрасонӣ ҳамчун арзиши истифода, ки ҳам дар мол ва ҳам дар шакли хизматрасонии «соф» таҷассум ёфтааст, мавҷудияти мустақилро дар шакли ашё аз иҷрокунанда ҷудо намекунад. Ў кайд карда буд, ки мол ҳам ҷузъи ғайримоддии хизматро дар бар мегирад, зеро бо мақсади ба даст овардани неъматҳо ва хизматҳои муайян харида мешаванд, яъне маҳсулот омехтаи моддию ғайримоддиро дар бар мегирад.

Илова бар ин, марксизм бар он назар аст, ки маҳсулоти дар натиҷаи меҳнат бадастовардашуда дорои ду хусусияти хос аст: қобилияти қонё гардонидани эҳтиёҷоти муайян (арзиши истифода) ва хароҷоти меҳнати дар он таҷассумёфта (арзиш). Барои он ки маҳсулот арзиши истифодабарӣ дошта бошад, ҳамеша бояд неъматӣ моддӣ бошад [15, с.24]. Хизматҳое, ки шакли моддӣ надоранд, инчунин ифодаи арзишҳои истифода мебошанд. Дар давраҳои аввали рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ байни истеҳсолкунандагон ва хизматрасонандагон нуқтаи назари олимону коршиносони соҳа вобаста ба маҳдуд будани шаклҳои хизматрасонӣ баён шудааст. Тибқи андешаи мо, нуқтаи назари К. Маркс, Ф. Энгелс ва дигар олимони дар масъалаи тафсири хизматрасониҳои бонкӣ, ки дар он замон истифодаи технологияҳои иттилоотӣ маҳдуд буд, дар шакли на он қадар мушаххас арзёбӣ мегардид.

Илова бар ин, як қатор таҳқиқот ва пешниҳодҳои олимони соҳа бошад, мувофиқи мақсад мебошад. Қайд гардидааст, ки дар шароити имрӯза рушди фаъолияти бонкӣ бо «омезиши» намудҳои гуногуни хизматрасонӣ мушоҳида мешавад, ки шаклҳои мухталифи онҳо дар шакли «маҳсулоти бонкӣ» ғуруҳта мешаванд. Вобаста ба татбиқи ин масъала дар китоби дарсии худ оид ба идоракунии бонкӣ О.И. Лаврушин таснифоти маҳсулоти бонкиро пешниҳод мекунад [1, с.17]. Чунин таснифот аз рӯи нишондиҳандаи самти фаъолияти ташкилоти қарзӣ дар хизматрасониҳои нав ба монанди ғуфтаҳои зер асос ёфтааст:

- анъанавӣ;
- иловагӣ;
- ғайримуқаррарӣ.

Дар сатҳи хизматрасониҳои бозори бонкӣ шаклҳои нави хизматрасонӣ ва амалиёти бонкӣ дар заминаи хизматрасониҳои анъанавӣ ба вучуд омада, моҳиятан бо пешрафти фановариҳои технологӣ ба сатҳи иловагӣ ва ғайримуқаррарӣ табдил ёфтаанд. Дар фаъолияти имрӯзаи бонкҳо таърифҳо ва шаклҳои гуногуни хизматрасониҳои бонкӣ васеъ

истифода мегарданд. Аз ин лиҳоз, бо нигоҳи навовариҳо ва талаботи имрӯза О.И. Лаврушин хизматрасонии бонкиро «ҳамчун як ё якчанд амалиёти бонкие, ки талаботи муайяни муштарио қонеъ мегардонад ва аз номи муштарӣ ба фоидаи охирин ба маблағи муайян анҷом додани амалиёти бонкӣ нигаронида шудааст», тавсиф намудааст [9, с.365]. Ба иловаи ин гуфтаҳо Ю.В. Головин қайд менамояд, ки «хизматрасонии бонкӣ ин маҷмуи амалиётест, ки ҷамъи пурраи хизматрасониҳоро ифода карда, талаботи ҳар як муштарио қонеъ мегардонад» [10, с.178]. Ҳамзамон, тафсири хизматрасониҳои бонкӣ бо тафсири шароити ҷорӣ иқтисодиёт арзёбӣ гардидаанд, ки маҳдудиятҳои сатҳиро мушоҳида кардан мумкин аст.

Бамаврид қайд гардидааст, ки дар айни замон вобаста ба имконият қариб феҳристи хизматрасониҳои асосии бонкҳо тақрибан якхела аст, аз ин рӯ, барои ҷалби мизоҷон хизматрасониҳои иловагӣ аҳаммияти калон доранд ва дар ин ҷо доираи ҷорӣ, ки хангоми рушди бонк тавассути ҷорӣ намудани хизматрасониҳои нав, тағйир додан ё иваз кардани хизматрасониҳои мавҷуда ташаккул меёбад [2, с.504]. Дар ин ҷо қайд кардан зарур аст, ки муаллиф афзоиши сатҳи хизматрасониҳои бонкиро вобаста ба ҳаҷми захираҳои бонкӣ баён намудааст, ки ин масъала дар шароити имрӯза бе назардошти имкониятҳои технологияи замони муосир мебошад. Ҳамчунин, дар таҳқиқоти илмӣ худ як қатор олимони ҳадамоти бонкиро ҳамчун “хизматрасонии дорои хусусияти пулӣ” ё хизматрасонии мефаҳманд, ки ҳаракати воситаҳои пулиро, аз ҷумла ҳаракати онҳоро аз як суратҳисоб ба суратҳисоби дигар ва ташаккули маблағ таъмин мекунанд [11, с.32]. Дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт тақвияти бомароми хизматрасониҳои пулии ғайринақдӣ як қисми хизматрасониҳои бонкиро дар бар мегирад.

Аз дигар нуқтаи назар дар таҳқиқоти худ А.В. Романов хизматрасонии бонкиро «маҳсулоти касбии зеҳнии дар асоси тадқиқоти маркетингии талаботи бозор бо мақсади дар бозор фурӯхтан ва ба даст овардани фоида бавучудовардашуда» медонад, ки танҳо ҷузъҳои иқтисодии ин мафҳумро ошкор мекунад [5, с.256]. Ғайр аз ин, ҷанбаи дигари масъалаи таҳқиқотро дар самти хизматрасониҳои бонкӣ А.Н. Иванов ҳамчун ҳадамоти бонкии фаъолияти техникӣ, технологӣ, молиявӣ, зеҳнӣ ва касбии бонкро, ки ба мизоҷон пешниҳод карда мешавад, ҳамроҳӣ ва оптимизатсия кардани амалиёти бонкиро мефаҳмад [8, с.176]. Албатта, хизматрасонӣ дар аксар маврид вобаста ба хусусиятҳои хоси омилҳои объективӣ баҳо дода шудааст, ки онро дар шаклҳои гуногун пешниҳод намудаанд.

Ба таври хулоса дар таҳқиқоти худ А.Н. Иванов қайд менамояд, ки хизматрасонии бонкӣ ин фаъолияти ташкилоти қарзӣ мебошад, ки барои қонеъ гардонидани талаботи муайяни муштарӣ нигаронида шудааст [8]. Дар дигар маврид, ба андешаи И.В. Задорожная, хизматрасонии электронии бонкӣ ин хизматрасонист, ки аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ

бо истифода аз технологияҳои муосири замонавӣ ба мизочон пешниҳод карда мешавад. Аз як тараф, ин метавонад ҷиҳати гирифтани баъзе маълумоти тасдиқкунанда аз бонк (масалан, қарор оид ба додани қарз) ё хизмати машваратӣ, аз тарафи дигар, мумкин аст имконияти пардохти хизматрасонӣ тавассути суратҳисоби дар бонк кушодашударо дар бар гирад.

Ҳамин тавр, нуқтаи назари олимони дар самти хизматрасониҳои бонкӣ дар айни замон ба таври ғуногун арзёбӣ гардида, дар аксар маврид ҳангоми баёни масъала маҳдудиятҳои объективӣ дида мешаванд [6, с.216]. Дигар олимони хизматрасониро дар сатҳи маҳсули меҳнат ва дараҷаи иқтисодии шаклан дигар баҳо додаанд. Ба андешаи Л.Б. Ситдикова, хизматрасонӣ фаъолияти мақсаднок ва самараи ғоиданоки меҳнат, яъне арзиши махсуси истеъмолиест, ки ҳуди меҳнат ба монанди ҳар гуна мол таъмин мегардад, ифода меёбад. Дар ин ҳолат арзиши истеъмолии меҳнат номи махсуси «хизматрасонӣ»-ро мегирад [16, с.2]. Дар таҷрибаи имрӯзаи иқтисодии кишвар низоми бонкии хизматрасонӣ ҳамаи он амалҳо дар назар доранд, ки бидуни таъсири ками субъектҳо дар заминаи техникаву технологияҳои муосир анҷом дода мешаванд. Ба масъалаи тафсири хизматрасониҳои бонкӣ олимони тоҷик низ аҳамият дода, хусусиятҳои хоси ин масъаларо мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додаанд. Дар ин ҷода олимони тоҷик Р.К. Раҷабов ва З.А. Раҳимов иброз мекунанд, ки дар пешкаш кардани хизматрасониҳои бонкӣ ва дастрасии пурра ба маҳсулоти бонкӣ ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ якҷанд мушкилот ҷой дорад [12, с.110; 13]. Албатта, чунин нуқтаи назар танҳо ба мушкилоти ҷойдоштаи хизматрасониҳои бонкӣ, ки ба шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ пешниҳод мешавад, матраҳ мегардад. Илова бар ин, дар соҳаи бонкдорӣ манфиатҳои қишрҳои мухталифи иҷтимоӣ, гурӯҳҳо, кишварҳо бо ҳам мепайвандад ва ҳадафи танзими ҳуқуқӣ дар ин маврид таъмини баробарии эҳтимолии манфиатҳои ҷамъиятӣ ва хусусӣ, пешгирии бархӯрди мустақим ва бархӯрди ғайриконтруктиви онҳо мебошад [17, с.464]. Дар адабиёти иқтисодӣ мафҳуми “бозори хизматрасониҳои бонкӣ” мавриди истифодаи васеъ қарор дода шудааст, аммо, ба андешаи мо, он то ҳол таърифи дурусти илмиро соҳиб нагаштааст ва аз ин хотир, таҳлили дақиқро тақозо менамояд.

Аз нуқтаи назари олимони амрикоӣ Љеффри Хоҷонс, “бозори бонкии муосир ин маконест, ки дар он на танҳо маҳсулоти бонкии пешниҳодгардида дида ва мавриди санҷиши рақобатӣ қарор дода мешавад, балки имкониятҳои низоми банақшагирӣ, қобилияти институтҳои бонкӣ дар натиҷабандии дуруст ва дарёфти маълумоти саҳеҳ ва дар ин робита қабули қарорҳои бамаврид низ мавриди озмоиш қарор дода мешавад” [17, с.29]. Тафсир ва баёни хизматрасониҳои бонкӣ равишҳои ғуногуни фаъолияти бонкиро дар доираи фановариҳои техникии низоми бонкӣ дар зинаҳои ғуногун ба худ илова месозад. Аз таҳқиқи аксар олимону коршиносон чунин бармеояд, ки хизматрасониҳои

бонкӣ доираи васеи масъулияти бонкро дар иҷрои вазифаҳои худ дар назди мизоҷон ифода мекунад. Аммо дар шароити имрӯза чунин равишҳо хусусияти яктарафа дошта, дар он баёни масъала аз нуктаи назари як ё гурӯҳи омилҳое, ки барои қонеъ гардонидани талаботи мизоҷони бонкҳо нигаронида мешаванд, пешниҳод шудааст. Дар сатҳи зарурӣ тафсири хизматрасониҳои бонкӣ аз нуктаи назари як қатор омилҳои бонкӣ, ки тавассути технологияҳои ҳозиразамон ва таъсири омилҳои субъективӣ ба амал меоянд, дар ҷадвали 1 нишон дода шудааст.

Ҷадвали 1. - Тасниф ва гурӯҳбандии хизматрасониҳои бонкӣ вобаста ба талаботи замони муосир

ТАСНИФИ ХИЗМАТРАСОНИИ БОНКӢ		ИСТИФОДАИ ХИЗМАТРАСОНИИ БОНКӢ	
	Вобаста ба инфрасохтори зарурии бонк		Хизматрасонӣ тавассути интернет ва алоқаи мобилӣ Хизматрасонӣ тавассути терминал ва постерминалҳо
	Вобаста ба имкониятҳои мавҷудани низоми бонкӣ		Хизматрасониҳои маҳдуд Хизматрасониҳои васеъ
	Вобаста ба таъсири омилҳои дар ихтиёри бонкбуда		Тавассути омилҳои субъективӣ Тавассути техника ва технологияҳо
	Вобаста ба шакли амалиёт		Ба таври нақдӣ Ба таври ғайринақдӣ
	Аз рӯи субъектҳои истифодабарандаи хизматрасонӣ		Хизматрасонӣ ба шахсони ҳуқуқӣ Хизматрасонӣ ба шахсони воқеӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Аз тафсири маълумоти ҷадвали мазкур чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки хизматрасонии бонкӣ ин як амали мураккабест, ки дар заминаи фановариҳои муосир дар самти иҷрои амалиёти молиявӣ тавассути супориши мизоҷон амалӣ карда мешавад. Аз ин лиҳоз, дар сатҳи хизматрасониҳои бонкӣ як қатор омилҳои хусусияти гуногундошта метавонанд иштирок намоёнд. Аз ин лиҳоз, зарурати гурӯҳбандии хизматрасониҳои бонкӣ вобаста ба як қатор меъёрҳои мавҷуда моҳияти масъалаи баррасишавандаро дар сатҳи муносибатҳои илмӣ инъикос менамояд.

Гуногунрангии баҳодиҳии хизматрасониҳои бонкӣ моро ба он водор менамояд, ки ба андешаҳои амиқи олимону коршиносон така намуда, мушаххасоти асосии масъаларо ошкор намоем. Вобаста ба ин дар таҳқиқоти худ муҳаққиқи ватанӣ Р.Г. Ғаниев иброз медорад: «Моҳияти хизматрасониҳои бонкӣ ҳамчун натиҷа ё таъсири судманди амалиёти бонкӣ муайян карда шуда, барои қонеъ кардани ниёзҳои молиявии мизоҷон равона карда шудаанд» [4, с.94]. Чунин тафсир равишҳои системавино вобаста ба хизматрасониҳои бонкӣ муайян намуда, онро ба таъсири амалиёти судманд нисбат медиҳад. Илова бар ин, ба андешаи мо, тафсири хизматрасониҳои бонкиро низ дар сатҳи бозори

хизматрасониҳои бонкӣ таҳлил ва арзёбӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст. Дар таҳқиқи масъалаи хизматрасониҳои бонкӣ ду равиши тафсири амиқи хизматрасониҳои бонкӣ вучуд дорад:

1. Равиши баҳодиҳӣ ва тафсири хизматрасониҳои бонкӣ дар алоҳидагӣ таҳқиқ карда мешавад;

2. Равиши дигари тафсири хизматрасониҳои бонкӣ аз нуқтаи назари бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар заминаи таъсири омилҳои ба рақобат ифодаёфта баён карда мешавад.

Равиши баҳодиҳии хизматрасониҳои бонкӣ дар шароити имрӯза хусусияти таркибӣ дошта, вобаста ба таъсири сатҳи талабот дар иҷрои амалиёти мақсадноки бонк баён карда мешаванд. Як қатор олимони хизматрасониҳои бонкиро дар доираи дастрасии мизочон ба хизматрасониҳои бонкӣ, гурӯҳи дигари олимони бошанд, онро ба фаъолияти мақсадноки бонк дар доираи талабот тафсир мекунанд. Қайд кардан зарур аст, ки равиши дуҷуми тафсири хизматрасониҳои бонкӣ аз нуқтаи назари бозори хизматрасониҳои бонкӣ, дар заминаи фановариҳои замони муосир тафсир карда мешавад, ки ин тафсир моҳияти масъаларо пурра инъикос менамояд. Дар дигар маврид вобаста ба таснифи равишҳои баҳодиҳии хизматрасониҳои бонкӣ нуқтаи назари Б. Бухвалт оид ба ин масъала хусусияти дутарафа дошта, қайд менамояд, ки ба амалиёти бонкӣ ҳама намуди фаъолияти бонкиро дохил намуда, хизматрасониҳои бонкиро бошад, ҳамчун як навъи фаъолияти бонкӣ меҳисобанд [3, с.219]. Дар дигар маврид В.М. Заернюк бошад, дар андешаҳои худ “бозори хизматрасониҳои бонкиро ҳамчун соҳаи муносибатҳои бозорӣ, ки талабот ва таклифотро ба хизматҳои бонкӣ барои қонеъ гардонидани талаботи мизочон таъмин менамояд”, арзёбӣ намудааст [7, с.167]. Хусусияти хоси тафсири хизматрасониҳои бонкӣ дар сатҳи низоми бонкӣ вобаста ба муҳити фарогирӣ, сатҳи амалиётгузаронӣ, хусусиятҳои иҷтимоӣ ва як қатор масъалаҳои дигар баён шудаанд, ки ифодаи онро дар асарҳои олимони мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар умум, қайд кардан зарур аст, ки яке аз самтҳои муҳимму афзалиятноки бозори бонкӣ ин пешниҳоди хизматрасониҳои сатҳи гуногун ба ҳисоб рафта, ба он ҳамеша аҳаммияти аввалиндараҷа дода мешавад. Дар сатҳи баррасии масъала як қатор таҳқиқоти ҳадафманд иҷро шудааст, ки онҳо бевосита моҳият ва зарурати хизматрасониҳои бонкиро ифода менамоянд. Илова бар ин, сатҳи хизматрасониҳои бонк бо дарназардошти муваффақиятҳои он аз хусусиятҳои равонии мизочон вобастагии зиёд дорад. Пешниҳоди хизматрасониҳои сифатан хуб ва саривақтӣ метавонад эътимодияти бонкро зиёд намуда, нуфузи онро дар ҷомеа ба таври мутавозин ва зарурӣ боло бардорад. Вобаста ба ин, тамоми ташкилотҳои қарзиро зарур аст, ки ҷиҳати самаранокии фаъолияти худ ба сифати хизматрасониҳои пешниҳодшаванда бо назардошти талаботи рӯзафзуни ҷомеа аҳаммияти аввалиндараҷа диҳанд.

Адабиёт

1. Абаева, Н.П. Классификация банковских услуг / Н.П. Абаева, Л.Т. Хасанова // Финансы и кредит. - 2011. – № 24 (456). - С.16-21.
 2. Бухвальд, Б. Техника банковского дела / Б. Бухвальд. – Москва: Сири, 2002. – 219 с.
 3. Ганиев, Р.Г. Основные направления модернизации банковских услуг в рыночной экономике Таджикистана / Р.Г. Ганиев // Вестник университета. - 2015. -№4. - С.90-94.
 4. Егоров, В. Маркетинг банковских услуг / В. Егоров, А.В. Романов, В.А. Романова. – М., 1999. – 256 с.
 5. Иванов, А.Н. Банковские услуги: Зарубежный и российский опыт / А.Н. Иванов. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 176 с.
 6. Задорожная, И.В. Электронные банковские услуги: современные тенденции / И.В. Задорожная // Банковское и страховое дело. – 2013. - С. 212-217.
 7. Заернюк, В.М. Методологические основы институционального развития рынка банковских услуг: дис. ... д-ра экон.наук: 08.00.10 / В.М. Заернюк. - Москва, 2014. – 167 с.
 8. Лаврушин, О.И. Банковское дело / под ред. О.И. Лаврушина. – 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2010. – 678 с.
 9. Лаврушин, О.И. Деньги. Кредит. Банки / О.И. Лаврушин. – 3-е изд. - М.: Финансы и статистика, 2009. – 678 с.
 10. Перехожев, В.А. Современные подходы к пониманию категорий «банковский продукт», «банковская услуга» и «банковская операция» / В.А. Перехожев // Финансы и кредит. – 2002. – №21. – С. 23-32.
 11. Пирзода, П.Р. Конституция Республики Таджикистан - источник правового регулирования банковских услуг / П.Р. Пирзода // Вестник Бохтарского государственного университета им.Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. - 2016. - №1-3(39). - С. 22-29.
 12. Раджабов, Р.К. Проблемы развития банковского обслуживания национальной экономики / Р.К. Раджабов, Х.М. Ятимов. - Душанбе: Ирфон, 2003. – 93 с.
 13. Саенко, В.И. Развитие рынка розничных банковских услуг: дис.... кан. эк. наук: 08.00.10 / В.И. Саенко. - Краснодар, 2008. – 214 с.
 14. Ситдикова, Л.Б. Теоретические основы услуг по законодательству Российской Федерации /Л.Б. Ситдикова // Юридическое образование и наука. – 2008. – №1. - С.28-32.
 15. Бокова Ф.М. Исследование эффективности и качества банковских услуг / Ф.М. Бокова. – М.: Финансы и статистика, 2010. – 504с.
 16. Шевчук Д.А. Банковские операции [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/169751/read>.(дата обращения: 12.09.2020)
 17. Ходжсон, Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон. АНХ при Правительстве РФ. - М.: ДЕЛО, 2003. - 464 с.
 18. Шарҳи устувори молияи низоми бонкӣ [манбаи электронӣ]. URL <https://www.nbt.tj> (санай муроҷиат 21.04.2021)
-

УДК: 336.24 (575.3)

ТАҲЛИЛИ ТАҶРИБАИ НИЗОМИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ХУРДИ ФЕДЕРАТСИЯИ РОССИЯ ВА ИМА ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Буриев Шохин Муддинович – докторанти PhD-и кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хайбони Рӯдакӣ 17. Тел.: +992938808369. Почтаи электронӣ: shohinburiev@inbox.ru.

Низоми маблағгузори хурд яке аз унсурҳои муҳими низоми молияи кишвар ба ҳисоб рафта, самаранокии он ба рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар мусоидат менамояд. Аз ин ҷост, ки муаллиф истифодаи таҷрибаи давлатҳои хориҷиро яке аз омилҳои асосӣ дар самти мусоидат ба рушди низоми маблағгузори хурди кишвар номида, вобаста ба ин дар мақола як қатор масъалаҳоро аз қабili асосҳои қонунии ташиқули низоми маблағгузори хурди Федератсияи Россия ва ИМА, шартҳо ва маҳдудиятҳои фаъолияти ташиқули маблағгузори хурд дар низомҳои мазкур, сохтори мақомоти танзимкунанда ва назораткунандаи низоми маблағгузори хурди Федератсияи Россия ва ИМА, тамоюли рушди нишондиҳандаҳои асосии бозори маблағгузори хурди онҳо, тадқиқ намудааст. Бо тадқиқи чунин муаммоҳо муаллиф бартариятҳои асосии низоми маблағгузори хурди Федератсияи Россия ва ИМА-ро муайян намуда ва дар ин асос роҳҳои тадқиқи онро дар низоми маблағгузори хурди Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия додааст.

Калидвожаҳо: низоми бонкӣ, низоми маблағгузориҳои хурд, ташиқули маблағгузори хурд, иттифоқҳои қарзӣ, заминаҳои қонунгузорӣ, мақомоти танзимкунанда ва назораткунанда, қарзҳои хурд, бартариятҳо ва маҳдудиятҳо.

АНАЛИЗ ОПЫТА МИКРОФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И США В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Буриев Шохин Муддинович – докторант PhD кафедры таможенной деятельности Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: +992938808369. E-mail: shohinburiev@inbox.ru.

Система микрофинансирования является одним из важных элементов финансовой системы страны, эффективность которого способствует социально-экономическому развитию страны. Таким образом, автор отмечает, что одним из основных факторов содействия и развития системы микрофинансирования страны является использование зарубежного опыта и в этой связи в статье исследуется ряд таких вопросов, как: правовые основы формирования микрофинансовой системы Российской Федерации и США, условия и ограничения деятельности микрофинансовых организаций в этих системах, структура регулирующих и контролирующих органов микрофинансовой системы Российской Федерации и США, тенденции развития основных показателей их микрофинансового рынка. Анализируя данную проблематику, автор выявил основные преимущества системы микрофинансирования Российской Федерации и США и на этой основе рекомендовал пути ее внедрения в микрофинансовую систему Республики Таджикистан.

Ключевые слова: банковская система, система микрофинансирования, микрофинансовые организации, кредитные союзы, законодательная база, регулирующие и контролирующие органы, микрокредитование, преимущества и ограничения.

ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF THE MICROFINANCE SYSTEM OF THE RUSSIAN FEDERATION AND THE USA IN MODERN CONDITIONS

Buriev Shohin Muddinovich – PhD doctoral student of the Department of Customs Activities of the Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: +992938808369. E-mail: shohinburiev@inbox.ru.

The microfinance system is one of the important elements of the country's financial system, the effectiveness of which contributes to the socio-economic development of the country. Thus, the author notes that one of the main factors in the promotion and development of the country's microfinance system is the use of foreign experience and in this regard, the article is being

researched a number of issues such as: the legal basis for the formation of the microfinance system of the Russian Federation and the United States, the conditions and limitations of the activities of microfinance organizations in these systems, the structure of regulatory and supervisory authorities of the microfinance system of the Russian Federation and the USA, development trends of the main indicators of their microfinance market. Analyzing this issue, the author identified the main advantages of the microfinance system of the Russian Federation and the United States and, on this basis, recommended ways of its implementation in the microfinance system of the Republic of Tajikistan.

Key words: banking system, microfinance system, microfinance organizations, credit unions, legislative framework, regulatory and supervisory authorities, microcredit, advantages and limitations.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ яке аз масъалаҳои мубрами таъмини рушди устувори кишвар ташкил дода, ба ҳайси яке аз омилҳои таъсиррасон ба он низоми маблағгузори хурд баромад менамояд. Зеро, тавассути низоми маблағгузори хурд ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ (хоҷагиҳои хонавода ва соҳибкорони хурди камдаромад)-е, ки ба амалиёту хизматрасониҳои бонкҳо дастрасӣ надоранд, баъзе аз хизматрасониҳои бонкӣ (аз қабيلي қарзҳои хурд) дастрас карда мешавад. Чунин ҳолат сатҳи камбизоатии кишварро кам намуда, ҳуқуқҳо ва имкониятҳои занонро низ зиёд мегардонад.

Вобаста ба ин, ҷиҳати рушди бозори маблағгузори хурд ва густариши муносибати ташкилотҳои маблағгузори хурд бо муштарӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати истифодаи таҷрибаи кишварҳои рушдфто, ба мисли Федератсияи Россия ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ИМА) ба миён меояд. Метавон қайд кард, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аввалин маротиба соли 2004-ум Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ташкилотҳои маблағгузори хурд” қабул гардид, ки он то ҳол ҳамчун воситаи муҳим барои танзими низоми маблағгузори хурд дар қаламрави кишвар баромад намуда истодааст. Маҳз бо қабули қонуни мазкур ҳамкориҳои ТМХ-и кишвар бо як қатор ташкилотҳои байналмилалӣ (Бонки таҷдид ва рушди Аврупо, Бонки умумиҷаҳонӣ, Корпоратсияи байналмилалӣи молиявӣ, Бонки исломии рушд ва ғайраҳо) ва баъзе аз сохторҳои давлатӣ (Кумитаи сармоягузорӣ, Кумитаи андоз, Вазорати адлия ва ғайраҳо) ба роҳ монда шуд.

Дар Федератсияи Россия бошад, фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд, тибқи Қонуни федеролии Федератсияи Россия “Дар бораи ташкилотҳои маблағгузори хурди Федератсияи Россия” (2-юми июли соли 2010, №151 қабул гардидааст), санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва қарорҳои Вазорати молияи Федератсияи Россия танзим ва назорат карда мешаванд.

Низоми қонунгузориҳои Федератсияи Россияро метавонем ба ду зина гуруҳбандӣ намоем: низоми қонунгузориҳои аввалиндараҷа (федеролӣ) ва низоми қонунгузориҳои дууминдараҷа (минтақавӣ).

Он қонунгузориҳое, ки дар сатҳи федеролӣ қабул мегарданд, ҳамчун қонунҳои асосие ба шумор мераванд, ки ҷиҳати танзими инфрасохтори

умумии бахши бонкии Федератсияи Россия истифода бурда мешаванд. Қонунҳои сатҳи дуюм, минтақавӣ буда, меъёрҳои ба шумор мераванд, ки дар асоси қонунҳои федералӣ таҳия гардида, барои танзим ва назорати ҷараёни фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурд дар минтақаҳо қабул гардидаанд. Ба таври мисол, дар яке аз минтақаҳои Федератсияи Россия, кишвари Олтой, ба ҳайси қонунгузории минтақавӣ асосан на танҳо қонунҳои кишвари Олтой, инчунин дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ (амру фармонҳои губернатори кишвари Олтой ва қарорҳои ҳукумати кишвари Олтой) низ баромад менамояд. Масалан, дар кишвари Олтой, аз санаи 17-уми ноябри соли 2008 инҷониб, Қонуни кишвари Олтой “Дар бораи рушди соҳибкории хурду миёна дар кишвари Олтой” амал менамояд, ки дар қонуни мазкур, як қатор масъалаҳои асосӣ, аз ҷумла, тартиби дастгирии субъектони соҳибкории хурду миёна аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатии кишвари Олтой ва мақомотҳои худидоракунии маҳаллӣ оварда шудааст. Дар қисмати мазкур, ба ғайр аз он субъектони соҳибкории хурду миёнае, ки онҳо имконияти ба даст овардани дастгирии мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомотҳои худидоракунии маҳаллии кишвари Олтойро доранд, инчунин субъектони соҳибкории хурду миёнае дида мешаванд, ки онҳо имконияти бадастории чунин дастгириро доро нестанд. Дар қонуни мазкур ба сифати яке аз чунин субъектон, асосан ташкилотҳои қарзӣ, ломбардҳо ва ғайраҳо дохил гардидаанд. Ғайр аз ин, дар моддаи 16-и Қонуни кишвари Олтой “Дар бораи рушди соҳибкории хурду миёна дар кишвари Олтой”, оварда шудааст: «Дастгирии молиявии субъектони соҳибкории хурду миёна дар кишвари Олтой вобаста ба қонунгузориҳои Федератсияи Россия аз ҳисоби воситаҳои буҷети вилоятӣ ва буҷетҳои маҳаллӣ бо роҳи додани субсидияҳо ва сармоягузориҳои буҷетӣ ва ташкил кардани фондҳои кафолатӣ ва фондҳои қарзии хурд амалӣ карда мешавад».

Дар қонунгузории Федератсияи Россия тартиби пешниҳоди қарзҳои хурд бо шартҳои зерин ба роҳ монда шудааст [6, с.36]:

1. Танҳо бо асъори миллии Федератсияи Россия (рубли русӣ);
2. Шартҳои пешниҳоди қарзҳои хурд дар шакли қоидаҳои пешниҳоди қарзҳои хурд аз тарафи мақоми идоракунандаи ташкилотҳои маблағгузории хурд муайян ва тасдиқ карда мешавад;
3. Дастрасии қоидаҳои пешниҳоди қарзҳои хурд барои ҳамаи шахсон;
4. Қоидаҳои пешниҳоди қарзҳои хурд наметавонанд шартҳои муайян намоянд, ки муайянкунандаи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои тарафҳо аз рӯи шартномаи қарзии хурд бошанд.

Гузашта аз ин, дар Федератсияи Россия нисбат ба фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурд як қатор маҳдудиятҳо муқаррар карда шудааст, аз ҷумла:

Ташкилоти маблағгузории хурд ҳуқуқ надорад:

- аз рӯйи уҳдадориҳои муассисон (иштирокчиён, соҳмдорон) ба сифати зомин баромад карда, инчунин уҳдадориҳои онҳоро бо роҳҳои гуногун иҷро намояд;
- бо асбобҳои хориҷӣ қарз диҳад;
- ҳама гуна ғайриқонунии касбиро дар бозори қонунҳои қиматнок анҷом диҳад;
- ба қарзгир – шахси ҳуқуқӣ ё соҳибкори инфиродӣ қарзи хурд (қарзҳои хурд) диҳад, дар ҳоле, ки маблағи қарзи асосии қарзгир аз ин ташкилоти қарзии хурд зиёда аз панҷ миллион рубро ташкил дода бошад [6, с.37].

Ин аст, ки бозори маблағгузориҳои хурди Федератсияи Россия дар солҳои охир ба пешравиҳои назаррасе ноил гардидааст, ки сабаби асосии чунин пешравӣҳо на танҳо мукамал будани заминаҳои қонунгузорӣ дар бахши маблағгузориҳои хурд, балки муайян кардани баъзе аз маҳдудиятҳо дар бахши қарзҳои хурди ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд ташкил меод. Зеро Бонки марказии Россия бо мақсади беҳтар намудани шарту шароитҳои пешниҳоди қарзҳо барои муштарӣён дар бахши пешниҳоди қарзҳои хурд чунин маҳдудиятҳо муқаррар намудааст:

- вобаста ба шартномаи кӯтоҳмуддати истеъмолии қарзӣ (то 1 сол) ба андозаи 1,5 маротиба аз маблағи қарзи истеъмолий маҳдуд кардани ҳаҷми ниҳии маблағи қарз барои қарзгиранда - аз санаи 01.01.2020;
- маҳдуднамоии меъёри ҳаррӯзаи ғайриқонунии - на бештар аз 1% дар як рӯз – аз санаи 01.07.2019;
- маҳдуд кардани арзиши умумии қарз - на бештар аз 365% дар як сол;
- манъ кардани раванди пешниҳоди қарз бо гарави манзил ва ғайраҳо [7].

Маҳдудиятҳои таҳияшуда раванди дастрасӣ ба қарзҳои хурдро сода гардонид, барои рушди соҳибкории хурду миёна замина гузоштанд. Илова ба ин, манфиатҳои соҳибкорон ва муштарӣёни қарзгиранда дар ин самт ба назар гирифта шуд.

Пас аз ҷорисозии маҳдудиятҳо, дар бозори маблағгузориҳои хурди ин кишвар, тағйироти назаррасе ба вуҷуд омаданд (нигаред ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Тағйирёбии ҳолати бозори маблағгузориҳои хурди Федератсияи Россия дар давоми солҳои 2014 - 2022

Номгӯӣ:	Солҳо									Тағйирёбӣ бо ғайр (2022/2014)
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Шумораи ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд (бо адад)	3849	4152	2588	2272	2002	1774	1385	1267	1162	-69,81
Ҳаҷми сандуки қарзии ташкилотҳои маблағгузориҳои хурд (бо млрд рубл)	57	70	88.1	112.8	163.6	212	249	329	365	+540.4

Қурби расмӣ рублӣ русӣ нисбат ба доллари ИМА	56,26	72,88	60,66	57,60	69,47	61,91	73,8 8	74,2 9	70,34	+25,03
Ҳаҷми сандуқи қарзии ташкілотҳои маблағгузори хурд (бо млрд доллари ИМА)	1,01	0,96	1,45	1,96	2,36	3,42	3,37	4,43	5,19	+413,9
ММД (бо млрд доллари ИМА)	2056, 58	1363, 71	1282, 66	1578,4 2	1630, 66	1610, 38	1490 ,00	1840 ,00	2220, 00	+7,95
Таносуби ҳаҷми сандуқи қарзии ташкілотҳои маблағгузори хурд нисбат ба ММД (бо фоиз)	0,05	0,07	0,11	0,12	0,15	0,21	0,23	0,24	0,23	+0,18

Сарчашма: Муаллиф дар асоси маълумотҳои зерин таҳия намудааст: Микрофинансирование | Банк России - [электронный ресурс]: - URL: <https://cbr.ru/microfinance>. (дата обращения: 06.07.2023); Бюллетени омонии Бонки марказии Россия барои солҳои 2014 – 2022 - [Манбаи электронӣ]: - Рӯзи дасгасӣ: <https://cbr.ru/statistics/bbs/#highlight> = - (Санаи дасгасӣ: 06.07.2023).

Аз ҷадвали 1 дидан мумкин аст, ки аз соли 2014 то соли 2022 новобаста аз камшавии шумораи таъкилотҳои маблағгузори хурд (аз 3849 адад дар соли 2014 то 1162 адад ва ё - 69,81% дар соли 2022), бозори маблағгузори хурди Федератсияи Россия давра ба давра рушд ёфта истодааст, ки аз ҷунин ҳолат, пеш аз ҳама, тағйирёбии ҳаҷми сандуқи қарзии таъкилотҳои маблағгузори хурди Федератсияи Россия далолат медиҳад. Яке аз омилҳои таъсиррасонро ба тағйирёбии ҳаҷми сандуқи қарзии таъкилотҳои маблағгузори хурд - ин омил мавсимӣ таъкил медиҳад. Зеро, вақте ки ҳамасола дар семоҳаи сеюм, аҳолии фарзандони худро барои мактабҳои миёна ва ё ин ки муассисаҳои олии касбӣ тайёр менамоянд, пас барои онҳо зарурати рӯй овардан ба хароҷоти иловагӣ ба миён меояд, ки дар ҷунин ҳолат қисми зиёди аҳолии асосан аз қарзҳои таъкилотҳои маблағгузори хурд истифода менамоянд. Дар мувофиқат бо омил мазкур, ҳаҷми сандуқи қарзии таъкилотҳои маблағгузори хурди Федератсияи Россия дар соли 2022 ба 365 млрд рублӣ рӯсӣ (5,19 млрд доллари ИМА (бо қурби санаи 31.12.2022)) баробар гардидааст, ки нишондиҳандаи мазкур нисбат ба соли 2014, 540,4% (5,4 маротиба) зиёд мебошад. Вобаста ба ин, дар соли 2022 нисбат ба соли 2014 таносуби ҳаҷми сандуқи қарзии таъкилотҳои маблағгузори хурди Федератсияи Россия нисбат ба ММД-и Федератсияи Россия 0,18% афзоиш ёфта, он 0,23%-ро таъкил додааст.

Инчунин, дар охири соли 2020 аз ҷониби Бонки марказии Россия муайян карда шуд, ки қариб 1/5 сандуқи умумии қарзии таъкилотҳои маблағгузори хурдро қарзҳои хурд барои тиҷорати хурд таъкил медиҳанд [8].

Таҷрибаи Федератсияи Россия нишон медиҳад, ки дар рушди низоми маблағгузории хурди кишвар яке аз нақшҳои калидиро давлат бозидааст. Зеро давлат бештар самтҳои муайян намудани масъалаҳои андозӣ барои ташкилотҳои маблағгузории хурд аз ҳисоби буҷет, пешниҳоди субсидияҳо ба ташкилотҳои маблағгузории хурд ва ғайраро дастгирӣ намуда истодааст.

Инчунин, мувофиқи моддаи 346-и Кодекси андози Федератсияи Россия, ташкилотҳои маблағгузории хурд ҳуқуқи истифодаи низоми содакардашудаи андозбандиро надоранд. Ва аз сабаби он ки асоси фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурдро пешниҳоди қарз ташкил медиҳад, пас ба масъалаи андозбандии ташкилотҳои маблағгузории хурд асосан моддаи 149-и Кодекси андози Федератсияи Россия рост меояд, ки мувофиқи он амалиёти қарзӣ дар шакли пулӣ бо ҳисоби ғоизҳо аз он, аз андоз аз арзиши иловашуда озод мебошад. Аммо, новобаста аз ин, ташкилотҳои маблағгузории хурд аз амалиёти қарзии худ андоз аз ғоида месупоранд.

Ҷиҳати имтиёзҳои андозӣ барои ташкилотҳои маблағгузории хурд инро бояд қайд кард, ки дар соли 2020 вобаста ба таъсири пандемияи Covid – 19 аз ҷониби ҳукумати Федератсияи Россия барои шумораи зиёди қарзгирандагон, аз ҷумла қарзгирандагони ташкилотҳои маблағгузории хурд, таътилҳои қарзӣ эълон гардид, пас барои дар чунин ҳолат аз даст надодани бозоргирии худ, намоёндагони ташкилотҳои маблағгузории хурд аз давлат имтиёзҳои андозиро талаб намуданд. Яъне, онҳо талаб намуданд, ки ба онҳо муҳлати пардохти андоз аз ғоидаро барои соли гузашта ба муҳлати 6 моҳ дароз карда, то санаи 1-уми июни соли 2020 нисбат ба ташкилотҳои маблағгузории хурд санҷишҳои андозӣ ва дигар нави санҷишҳоро боз доранд [8].

Ғайр аз ин, яке аз шаклҳои дигари дастгириҳои давлатии ташкилотҳои маблағгузории хурд ин аз ҳисоби буҷет пешниҳод гардидани субсидияҳо ба ташкилотҳои маблағгузории хурд ташкил медиҳад. Мувофиқи Консепсияи рушди ташкилотҳои маблағгузории хурди давлатӣ, бо мақсади таъмини сармояи иловагӣ ба ташкилотҳои маблағгузории хурд, давлат имконияти аз ҳисоби буҷет ҷудо намудани субсидияҳо ба ташкилотҳои маблағгузории хурд доро мебошад.

Аз ғуфтаҳои боло бармеояд, ки дар Федератсияи Россия ба сифати мақоми танзимкунанда ва назораткунандаи низоми маблағгузории хурд Бонки марказии Россия баромад менамояд.

Бонки марказии Россия барои танзими фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурди Федератсияи Россия қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқиро дар ин бахш муайян намуда, аз рӯйи иҷроии онҳо ҳамарӯза назорати қатъӣ мебарад.

Вобаста ба ин, дар Федератсияи Россия Ташкилоти худтанзимкунии “Маблағгузории хурд ва рушд” амал менамояд, ки ҳадафи асосии онро мусоидат ба рушди бозори маблағгузории хурд дар Россия ва

баландбардории дараҷаи дастрасии хизматрасониҳои молиявӣ ва ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои истифодабрандагони хизматрасониҳои молиявӣ ташкил медиҳад [9].

Дар ҳолати аз тарафи ташкилотҳои маблағгузории хурд риоя нагардидани қонунгузориҳо ва санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ, Бонки Россия ҳамчун мақоми танзимкунанда, барои ташкилотҳои маблағгузории хурд дар мувофиқат бо Кодекси ҷиноятии Федератсияи Россия, Кодекси муҳофизати ҷиноятии Федератсияи Россия, Кодекси муҳофизати граждании Федератсияи Россия ва Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Федератсияи Россия ҷазо муайян карда мешавад [1,5,11,12].

Дар баробари таҳлили таҷрибаи низоми маблағгузории хурди Федератсияи Россия, мо зарур шуморидем, то низоми маблағгузории хурди ИМА-ро низ таҳлил намоем. Зеро дар шароити муосир ИМА ба мисли Федератсияи Россия дорои низоми маблағгузории хурди рушдфита мебошад.

Мувофиқи нишондоди адабиёти илмӣ, аввалин ташкилоти маблағгузории хурд дар ИМА ин Shorebank Corporation буд, ки дар соли 1973 ташкил гардида буд. Асоси фаъолияти онро маблағгузории тоҷироне, ки барои онҳо пешниҳоди қарз аз ҷониби бонкҳо рад гардида буд, ташкил медод. Маҳз ташаккулёбии фаъолияти Shorebank Corporation заминаи мусоидро барои рушди низоми муосири маблағгузории хурди ИМА гузошт.

Дар шароити имрӯза, ташкилотҳои маблағгузории хурд дар қаламрави ИМА ба таври ғуногун амал менамоянд, яъне агар дар 15 иёлот (штат)-и ИМА фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурд дар асоси қонунгузорӣ манъ карда шуда бошад, пас дар 9 иёлоти дигари ИМА нисбат ба меъёри фоизи қарзи хурд ва ҳаҷми маблағи қарзӣ талаботи ҷиддӣ амал менамояд (мувофиқи он меъёри фоизи қарзи хурди ташкилотҳои маблағгузории хурди иёлотҳои мазкур бояд дар ҳудуди аз 5% то 11%-и солона муайян карда шуда, ҳаҷми маблағи пешниҳодшавандаи қарз бошад, бояд аз 30%-и музди меҳнати моҳонаи муштарӣ зиёд набошад). Инчунин, дар 27 иёлоти ИМА, нисбат ба фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурд, талаботи қонунии на он қадар ҷиддӣ амал менамояд, ки мувофиқи онҳо дар иёлотҳои мазкур ташкилотҳои маблағгузории хурд имконияти дар ҳудуди аз 300\$-и ИМА то 500\$-и ИМА, дар доираи муҳлати на зиёда аз 6 моҳ ва меъёри фоизии на зиёда аз 45%-и солона имконияти пешниҳоди қарзҳои хурдро ба муштарӣ доро мебошанд. Дар иёлотҳои дигари ИМА ташкилотҳои маблағгузории хурд метавонанд бе ягон маҳдудият ба фаъолият машғул шаванд. Инчунин, дар ИМА маҳдудиятҳо нисбат ба меъёри фоизи қарзҳо дар ҳар як иёлот дар алоҳидагӣ муқаррар карда мешавад [2].

Таҷрибаи фаъолияти ташкилотҳои маблағгузории хурд дар ИМА нишон медиҳад, ки вобаста ба пайдоиши пандемияи COVID - 19, дар солҳои 2020-21 ҳиссаи зиёди қарзҳои ташкилотҳои маблағгузории хурди

ИМА ба шахсони воқеӣ барои мақсадҳои истеъмоли зиёд гардида, дар натиҷа, ҳаҷми умумии он нисбат ба солҳои гузашта 3 маротиба афзоиш ёфтааст.

Масалан, аз ҷониби тадқиқотчиёни рус, хангоми омӯхтани бозори маблағгузори хурди ИМА ва муқоиса намудани он бо бозори маблағгузори хурди Федератсияи Россия муайян карда шудааст, ки ҳар сол қариб 12 миллион аҳолии ИМА ба ташкилотҳои маблағгузори хурд бо мақсади ба даст овардани қарзи хурд муроҷиат менамоянд, ки тақрибан 70%-и онро қарзҳои хурд барои мақсадҳои истеъмоли ташкил медиҳад [13].

Айни ҳол, ташкилотҳои маблағгузори хурди ИМА дар чараёни пешниҳоди хизматрасониҳои бонкиашон бештар аз механизми ҳавасмандкунанда (дар доираи механизми мазкур ташкилотҳои маблағгузори хурд захираҳои худро метавонанд бо имтиёзҳои муайян ба муштариён пешниҳод намоянд) истифода мебаранд, ки чунин амал ба густаришҳои бахши муосири маблағгузори хурди кишвар заминаи мусоид гузошта истодааст. Ба таври мисол, мо тағйирҳои баъзе аз нишондиҳандаҳои асосии иттифокҳои қарзии федеролии ИМА-ро дар давоми солҳои 2014-2022 баррасӣ намудаем (нигаред ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. - Тағйирҳои нишондиҳандаҳои асосии иттифокҳои қарзии федеролии ИМА барои солҳои 2014 - 2022

Номгӯӣ	Солҳо									Тағйирҳои бо фоиз (2022/ 2014)
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Шумораи иттифокҳои қарзии федероли	3927	3764	2177	3499	3376	3283	3185	3100	2980	-24,1
Ҳаҷми дороиҳои иттифокҳои қарзии федероли (бо млрд доллари ИМА)	596	628	670	718	754	803	931	1040	1083	+81,71
Ҳаҷми умумии қарзҳои иттифокҳои қарзии федероли (бо млрд доллари ИМА)	373	405	445	490	533	561	583	632	749	+100,8
ММД (бо млрд доллари ИМА)	1755 1	1820 6	1869 5	1947 7	2053 3	2138 1	2106 1	2331 5	2546 3	+45,08
Таносуби ҳаҷми умумии қарзҳои иттифокҳои қарзии федероли	2,13	2,22	2,38	2,52	2,59	2,62	2,77	2,71	2,94	+0,81

нисбат ба ММД (бо фоиз)										
-------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Сарчашма: ҳисоботи молиявии Маъмурияти миллии иттифоқҳои қарзии ИМА барои солҳои 2014-2022. [Манбаи электронӣ]: - Речаи дастрасӣ: <https://www.ncua.gov/analysis/credit-union-corporate-call-report-data/aggregate-financial-performance-reports> - (Санаи дастрасӣ: 15.07.2023).

Мувофиқи нишондодҳои ҷадвали 2, дар бозори маблағгузори хурди ИМА сол то сол шумораи иттифоқҳои қарзии федеролӣ рӯ ба таназзул ниҳодааст. Зеро шумораи онҳо аз соли 2014 то соли 2021 947 адад кам шуда, ниҳоятан он дар соли 2022, 2980 ададро ташкил додааст. Дар соли 2022 ҳаҷми дороиҳои иттифоқҳои қарзии ИМА ба 1083 млрд доллари ИМА, ки он нисбат ба соли 2014 81,71% зиёд мебошад, баробар шудааст. Дар баробари зиёд гардидани ҳаҷми дороиҳои иттифоқҳои қарзии федеролии ИМА, ҳаҷми сандуқи қарзии онҳо низ зиёд гардидааст. Аз ин лиҳоз, мувофиқи ҷадвали 2, ҳаҷми сандуқи қарзии иттифоқҳои қарзии федеролии ИМА дар соли 2014 373 млрд доллари ИМА-ро фаро гирифта, он дар соли 2022 100,8% афзоиш ёфта, ба 749 млрд доллари ИМА расидааст. Ин аст, ки таносуби байни ҳаҷми сандуқи қарзии иттифоқҳои қарзии ИМА нисбат ба ММД-и ИМА аз 2,13% дар соли 2014 то ба 2,94 % дар соли 2022 расидааст.

Танзими фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд дар иёлотҳои ИМА бо усулҳои гуногун роҳандозӣ мегардад, зеро, чӣ хеле ки ба мо маълум гардид, дар баъзе иёлотҳои ИМА ташкилотҳои маблағгузори хурд хуб, дар баъзеи дигар бад ва ҳатто дар баъзе иёлотҳои ИМА фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд дар сатҳи зарурӣ танзим намегарданд. Новобаста аз ин, дар қаламрави ИМА як қатор мақомотҳои амал менамоянд, ки асоси фаъолияти онҳоро танзим ва назорати самтҳои алоҳидаи фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурд ташкил медиҳад. Ба сифати чунин мақомотҳо баромад менамоянд:

1. Низоми федеролии захиравии ИМА;
2. Корпоратсияи федеролии ИМА оид ба суғуртаи амонатҳо;
3. Маъмурияти миллии иттифоқҳои қарзӣ;
4. Бюрои ҳимояи истеъмолкунандагон дар бозори молиявӣ (Consumer Financial Protection Bureau — CFPB) [10].

Вобаста ба ин, бояд қайд кард, ки мақомотҳои номбурда фаъолияти ташкилотҳои маблағгузори хурдро дар қатори бонкҳо дар асоси заминаҳои қонунгузори зерин танзим менамоянд: Конститутсияи ИМА, Кодекси ягонаи савдои ИМА, ки онро дар бисёр маврид кодекси бонкирони ИМА низ меноманд, Кодекси Гражданин ИМА, Қонуни федеролии ИМА “Дар бораи Низоми Федеролии Захиравӣ”, Қонуни федеролии ИМА “Дар бораи Бонки Марказӣ”, Қонуни федеролии ИМА “Дар бораи иттифоқҳои қарзӣ”, Қонуни федеролии ИМА “Дар бораи суғуртаи амонатҳо”, Қонуни Додда – Франк “Оиди кор дар бахши

карздихӣ”, Қонуни Эҷ “Оиди амалиётҳои байналмилалӣ бонкӣ”, Қонуни Гарн Сен Цермен “Дар бораи институтҳои пасандозӣ (амонатӣ)” ва ғайраҳо [4].

Вале, барои аз ҷониби ташкилотҳои маблағгузории хурд риоя нагардидани қонунгузориҳои номбурда, мақомотҳои танзимкунандаи мазкур, дар мувофиқат бо моддаҳои 6.03 “Ҷаримаҳо”, 224.5 “Чекҳои ғайриҳақиқӣ”, 224.6 “Кортҳои кредитӣ”, 224.10 “Фиребдихии қарздиҳандагон вобаста ба қарзи таъминнок” ва 224.12 “Қабули пасандозҳо дар ташкилоти молиявӣ ғайриқобили пардохт”-и Кодекси ҷиноятӣ ИМА як қатор муҷозотро (ҷаримабандӣ ва ё маҳдуднамоии ғайриқобили ташкилотҳои маблағгузории хурд) муайян менамоянд.

Вобаста ба тадқиқи низоми маблағгузориҳои хурди ИМА ба сифати бартариятҳои асосии низоми маблағгузории хурди ИМА метавон дохил намуд:

1. Дар шабакаҳои расмӣ ташкилотҳои маблағгузории хурди ИМА, арзиши ягона барои қарзҳои хурд муайян карда нашудааст. Чунин арзиш аз ҷониби ташкилотҳои маблағгузории хурд барои ҳар як қарзгир вобаста ба ҳаҷми балҳо дар таърихи қарзии ӯ муайян карда мешавад;
2. Маълумот оиди таърихи қарзии муштарӣ аз ҷониби 2 ташкилот, Equifax ва Transunion тартиб дода мешавад;
3. Қарзгирандагон имконият доранд, то ки таърихи қарзии худро дар шакли онлайн ва ба таври ройгон тафтиш намоянд. Барои ин онҳо метавонанд аз шабакаи расмӣ <https://www.creditkarma.com> истифода намоянд;
4. Баланд будани сатҳи маърифати молиявӣ аҳоли, ки ба чунин ҳолат, пеш аз ҳама, таъсисёбӣ ва мукамалгардии ғайриқобили Комиссия оид ба саводнокии молиявӣ ва маориф дар ИМА (дар соли 2002 бо ташаббуси Ҳукумати ИМА таъсис ёфта, ҳоло дар зери тобеияти он зиёда аз 20 шӯъбаву идораҳо қарор доранд. Ба сифати яке аз чунин шӯъбаҳо, асосан Шурои машваратӣ оид ба саводнокии молиявӣ назди президенти ИМА, ки он дар соли 2008 аз ҷониби Хазинадорӣ ИМА ташкил шудааст, дохил мешавад) мусоидат намудааст.

Аз тадқиқоти гузаронидаи низоми маблағгузории хурди Федератсияи Россия ва ИМА хулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки низоми маблағгузории хурд дар кишварҳои мазкур хеле рушд ёфта, дар баробари ин, бо мақсади нигоҳ доштани чунин тамоюл ҳамаҷуза аз ҷониби Федератсияи Россия ва ИМА чораҳои зиёде андешида шуда истодаанд. Дар мувофиқат бо ин, барои мусоидат ба рушди низоми маблағгузориҳои хурди Ҷумҳурии Тоҷикистон мо метавонем аз таҷрибаҳои зерини низомҳои маблағгузории хурди Федератсияи Россия ва ИМА истифода намоем:

1. Баландбардории маърифати молиявӣ аҳоли бо истифода аз таҷрибаи Федератсияи Россия ва ИМА;

2. Зиёд намудани дастгириҳои давлатӣ дар бахши маблағгузориҳои хурди кишвар (дар шакли пешниҳоди қарзҳои хурд, грантҳо ва ғайраҳо) вобаста ба таҷрибаи Федератсияи Россия;
3. Васеъ намудани доираи хизматрасониҳои фосилавии ташкилотҳои маблағгузориҳои хурди кишвар дар асоси таҷрибаҳои ИМА ва Федератсияи Россия;
4. Истифодаи платформаҳои молиявӣ (ба мисли платформи молиявии Sravni.ru – и Федератсияи Россия ва ғайраҳо), дар самти осон намудани дастрасии муштариён ба хизматрасониҳои бонкӣ ва ғ..

Адабиёт

1. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14.11.2002 N138-ФЗ (ред. от 08.12.2020, с изм. от 02.03.2021). – Москва. – 195 с.
2. Как развиваются мировые рынки МФО: особенности микрозаймов в разных странах мира. [электронный ресурс]: - URL: <https://bankstoday.net/last-articles/> (дата обращения: 04.08.2022).
3. Как развит рынок микрофинансовых займов на Западе. [электронный ресурс]: - URL: <https://news.myseldon.com/> - (дата обращения: 14.11.2022).
4. Категория: Федеральное банковское законодательство США. [электронный ресурс]: - URL: <https://www.hmong.press/wiki/> - (дата обращения: 25.07.2022).
5. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях от 30.12.2001 N 195-ФЗ (ред. от 05.12.2022). – Москва. – 630 с.
6. Федеральный закон "О микрофинансовой деятельности и микрофинансовых организациях" от 02.07.2010 N 151-ФЗ (последняя редакция). – Москва. – 36 с.
7. Микрофинансирование. Банк России. [электронный ресурс]: - URL: <https://cbr.ru/microfinance/> - (дата обращения: 27.07.2022).
8. Микрофинансисты попросили признать их пострадавшими от пандемии - [электронный ресурс]: - URL: <https://www.rbc.ru/finances/10/04/2020/> - (дата обращения: 06.11.2022).
9. О СРО «МиР». [электронный ресурс]: - URL: <https://npsmir.ru/about/sro-mir/> - (дата обращения: 08.11.2022).
10. Регулирование банковской деятельности в США. [электронный ресурс]: - URL: <https://iqdecision.com/ssha-regulirovanie-bankovskoj-deyatelnosti/> - (дата обращения: 10.08.2022).
11. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 21.11.2022, с изм. от 08.12.2022). – Москва. – 305 с.
12. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 N 174-ФЗ (ред. от 05.12.2022). – Москва. – 379 с.
13. Чем микрозаймы в России и США отличаются друг от друга? (interfax.ru). [электронный ресурс]: - URL: <https://www.interfax.ru/pressreleases/763505> - (дата обращения: 06.08.2022).

УДК: 336.774.3.

ХАВФИ БОНКӢ: АСОСӢОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Шарифзода Гулрухсор Мирзоҳаким - ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. E-mail: sharipova@dtmik.tj. Тел.: (+992)553336307.

Дар мақолаи мазкур ақида ва таҳқиқоти назариявии хавф баррасӣ гардида, масъалаҳои ҷори раванди фаъолияти бонкҳо, ки намудҳои гуногуни амалиётро иҷро

карда, ба хавфҳои мухталиф дучор меоянд, инчунин назарияҳои гуногуни олимони соҳаи иқтисодӣ мавриди омӯзиши қарор гирифтааст. Ғайр аз ин, оид ба амалиётҳои бонкӣ, махсусан ба хавфи амалиёти қарзӣ аз тарафи муаллиф диққати махсус дода шудааст.

Дар асоси назарияи мавҷуда муаллиф шарҳи хавфи қарзиро мушаххасан додааст. Арзёбии он имкони ба даст овардани даромади иловагӣ ва кам кардани миқдори муайяни талафотро дода, ба бонкҳо пешгӯӣ намудани вазъияти хавфнок ва барои сари вақт пешгирӣ намудани хавф андешидани чораҳои пешниҳод менамояд.

Аз рӯи мазмун ва раванди мантиқӣ мақола аҳамияти назариявиро доро буда, дар он фаҳмишиҳои гуногун оид ба хавфи қарзӣ коркард карда шудааст.

Калидвожаҳо: қарз, қарздиҳӣ, хавфи қарзӣ, таваккал, аломати хавфҳои қарзӣ, гуруҳбандии хавфҳои қарзӣ, манбаи хавфи қарзӣ, осебҳо аз хавфҳои қарзӣ.

БАНКОВСКИЙ РИСК: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЕГО УПРАВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Шарифзода Гулрухсор Мирзохаким - ассистент кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992)553336307. E-mail: sharipova@dtmik.tj.

В данной статье рассмотрены взгляды и теоретические исследования риска, изучены актуальные вопросы процесса банковских операций, которые осуществляют различные виды операций и подвержены различным рискам, различные теории ученых-экономистов. Кроме того, в данной статье автор уделяет особое внимание банковским операциям, особенно риску кредитных операций.

На основе существующей теории автор дал конкретное объяснение кредитному риску. Ее оценка дает возможность получить дополнительный доход и снизить определенную сумму потерь, а банкам предлагает спрогнозировать опасную ситуацию и вовремя принять меры по предотвращению риска.

По содержанию и логическому ходу статья имеет теоретическое значение, в ней разрабатываются различные понимания кредитного риска.

Ключевые слова: кредит, кредитование, кредитный риск, риск, признак кредитного риска, группировка кредитного риска, источник кредитного риска, убытки от кредитного риска.

BANKING RISK: THE ORETICAL FOUNDATIONS OF ITS MANAGEMENT UNDER MODERN CONDITIONS

Sharifzoda Gulrukhsor Mirzokhakim - Assistant of the Department of Banking, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. E-mail: sharipova@dtmik.tj. Tel: (+992)553336307

This article discusses the views and theoretical studies of risk, studied the current issues of the process of banking operations, which carry out various types of operations and are subject to various risks, various theories of economists. In addition, in this article, the author pays special attention to banking operations, especially the risk of credit operations.

Based on existing theory, the author gave a specific explanation of credit risk. Its assessment makes it possible to receive additional income and reduce a certain amount of losses, and offers banks the opportunity to predict a dangerous situation and take timely measures to prevent risk.

In terms of content and logical course, the article is of theoretical importance; it develops various understandings of credit risk.

Key words: credit, lending, credit risk, risk, credit risk attribute, credit risk grouping, credit risk source, credit risk losses.

Бозори муосири бонкиро бидуни таваккал тасаввур кардан мумкин нест. Хавф дар ҳама гуна амалиёт мавҷуд аст, танҳо он метавонад дар миқёсҳои гуногун пешниҳод карда шавад. Аз ин рӯ, он чизе, ки барои бонкдорӣ, умуман канорагирӣ аз хатар нест, балки қобиляти пешгӯии он ва ба ҳадди ақал расонидани он аст. Таваккал одатан ҳамчун эҳтимолият, таҳдиди аз даст додани як қисми захираҳои худ аз ҷониби бонк, нагирифтани ё ба таври нокифоя ба даст овардани даромад ё хароҷоти иловагӣ дар натиҷаи амалиёти муайяни молиявӣ фаҳмида мешавад.

Хавфҳои иқтисодӣ - хатарҳое, ки дар натиҷаи тағйироти номатлуб дар иқтисоди кишвар ё иқтисоди худӣ бонк ё дар маҷмӯъ, кишвар ба вучуд меоянд. Ин навъҳои асосии бозор бо ҳам алоқаманданд ва дар амал аксаран ҷудо кардани онҳо душвор аст [1, с. 6].

Аз рӯи доираи пайдоиш хавфҳо ба дохилӣ ва берунӣ тақсим мешаванд, зеро доираи фаъолияти худӣ бонки тиҷоратӣ дар зерӣ таъсири ҳам шароити берунии муҳити макро ва ҳам шароити дохилии макромуҳити муассисаи бонкӣ ташаккул меёбад.

Мувофиқи он, хавфҳои беруниро аз рӯи майдони фарогирӣ ва омили таъсирбахш гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст, дар ҳоле ки хавфҳои дохилӣ аз рӯи хусусияти амалиёти бонкӣ, аз рӯи таркиби мизоҷони бонк ва намудҳои бонкҳои тиҷоратӣ гурӯҳбандӣ карда мешаванд. Мувофиқи таркиби мизоҷони бонк, хавфҳои бонкӣ вобаста ба мизоҷони соҳавӣ гурӯҳбандӣ карда мешаванд; аз рӯи дараҷаи консолидатсияи мизоҷон - мизоҷон хурд, миёна, калон ва ба ин ё он шакли моликият мансуб будани онҳо. Бонкҳои универсалии тиҷоратӣ ба мизоҷон новобаста аз мансубияти соҳаи онҳо доираи хеле васеи хизматрасониҳои бонкиро пешкаш мекунанд ва аз ин рӯ, онҳо қариб ба ҳама гуна хатарҳо дучор мешаванд [1, с. 8].

Бонкҳои тиҷоратии махсусгардонидашуда барои он амалиёти мушаххаси бонкие, ки самти фаъолияти онҳоро ташкил медиҳанд, таваккал доранд. Корҳои илмӣ муаллифони хориҷӣ ва ватанӣ ба масъалаи ҳалли хавфи бонкӣ бахшида шудаанд, аз он ҷумла Е.В. Елисеева, М.Н. Клименко, А.В. Пенюгалова, Е.А. Староселская, А.И. Полишук, М.Ю. Печалова, А.М. Шветсов, Л.И. Юзвович, Ю.Э. Слепухина, Ю.А. Долгих, В.А. Татянников, Е.В. Стрелников, Р.Ю. Луговтсов, олимони ватанӣ Ш. Раҳимзода, Б. Шарипов, Ш.Қ. Хайрзода, Ҳ.А. Абдуалимзода, С. Махшулов, А.Д. Оев, С. Қаландаров ва дигарон.

Мафҳуми «хавф» этимологияи юнонии қадим дорад. Дар ибтидо вожаи юнонии бостонии ризикон ба маънои аслии санг, кӯҳ (риза - пояи кӯҳ) буд ва барои ишораи хатар аз тарафи киштиронҳои қадим, ки дар болои киштиҳои худ кӯҳҳои соҳилиро мегузашт, истифода мешуд. «Таваккал кардан» маънои аслии «гардиш дар байни сангҳоро» дошт.

Дар фаъолияти иқтисодӣ амалияи ба инобат гирифтани омили таваккал аз замонҳои қадим маълум буда, чун қоида, бо суғуртаи

арзишҳои амвол алоқаманд аст. Аввалин шартномаҳои ҷуброни зараре, ки бо хавфи гум шудан ё осеб دیدани киштиҳо ҳангоми интиқоли бор алоқаманд буданд, ҳанӯз дар ҳазораи пеш аз мелод сабт шуда буданд [2, с. 41].

Дар ҳазораи II пеш аз мелод дар Вавилон таҷрибаи бастанӣ шартномаҳо байни иштирокчиёни муомилоти тиҷоратӣ барои ҷуброни зарари вобаста ба хавфи ғорати қорвонҳои тиҷоратӣ низ ҷаъолана инкишоф ёфт. Сарфи назар аз таҷрибаи қадимаи таърихии ба инобат гирифтани омили хавф дар амалисозии амалиёти тиҷоратӣ, асосҳои назариявии ин категория танҳо дар асри XVII объекти тадқиқоти илмӣ гардиданд. Генезиси ташаккули донишҳои илмӣ ҳамаҷониба дар бораи таваккал бо пайдоиши назарияи эҳтимолият, ки онро Б. Паскал (1623-1662) ва П. де Ферма (1601-1665) таҳия кардаанд, алоқаманд аст. Соли 1654 файласуф, математик ва ихтироъкори фаронсавӣ Б. Паскаль ҳангоми таҳқиқи бозии зар ба математик П. де Ферма барои кумак муроҷиат кард. Натиҷаи ҳамкориҳои онҳо назарияи эҳтимолият буд, ки барои пешгӯии миқдори оянда имкон медиҳад ва асоси математикии назарияи таваккал мебошад. Баъдтар, соли 1730 математик А. де Мойвр (1667-1754) бо пешниҳоди сохтори тақсимои муқаррарӣ ва ченаки таваккал (инкишофи стандартӣ) дар рушди рискология саҳм гузоштааст. [3, с. 4]

Дар инкишофи донишҳои илмӣ оид ба таваккал, инчунин, математики швейтсарӣ Ч. Бернулли (1654-1705) нақши муҳим бозид, ки қонуни ададҳои қашф кард, усулҳои интиҳоби оморино таҳия намуд ва фарзияи ғоиданоки хавфро таҳия намуд. Баъдтар ҷияни ӯ Д. Бернулли (1700-1782), ки ҳамзамон, математики олиҷаноб буд, аввалин шуда раванди интиҳоб ва қабули қарорҳои бо назардошти омили хавф тавсиф кард. Инчунин, асарҳои Р. Кантилон (1680-1734), иқтисоддон ва соҳибкори ирландиро қайд кардан лозим аст, ки дар очерки худ «Дар бораи табиати савдо дар умум» асоснок кардааст, ки таваккал яке аз омилҳои зарурии муайян кардани музди кории коргар мебошад. Р. Кантилон соҳибкорро ҳамчун шахсе муайян кардааст, ки дар шароити номуайянӣ амал мекунад ва дар натиҷа, зери хатар аст. Вай бори аввал оид ба дар муҳити номуайянӣ қарор қабул намудани соҳибкоронро эълон намуд.

Ҳамин тариқ, дар охири асри XVIII муқаррароти асосии назарияи таваккал ташаккул меёбад. То ин вақт олимони риёзидон қариб ҳамаи воситаҳои методии ҷенкунии хавфро кор карда баромаданд: интиҳоби омори ва дараҷаи аҳамияти омори; постулатҳои асосии назарияи эҳтимолият дар соҳаҳои гуногуни илм аст, ки имрӯз ҳам истифода мешаванд.

Муаммои таваккал ҳамчун категорияи иқтисодиро асосгузори иқтисоди сиёсии классикӣ А. Смит (1723-1790) ба таври кулӣ таҳқиқ кардааст. Дар асари худ «Тадқиқот оид ба табиат ва сабабҳои сарвати халқҳо» (1784) бо истифода аз мисолҳои музди меҳнати кормандон,

фаъолияти лотереяҳо ва амалияи тиҷорати суғурта моҳияти хавфҳои соҳибкоро омӯхтааст. А. Смит яке аз аввалинҳо шуда, чунин далелро, ки таваккал на танҳо табиати иқтисодӣ, балки психофизикӣ ҳам дорад ва ҳулосаҳои худро бо мисолҳои воқеӣ аз амалияи лотерея ва бизнеси суғурта тасдиқ намуда, «муҳаббати аз ҳад зиёди баъзе одамон барои таваккал» асоснок намуд. А. Смит, инчунин ба чунин ҳулосае омад, ки касбҳои дорои сатҳи баланди таваккал, ба ҳисоби миёна, нисбати касбҳои дорои сатҳи хавфи паст кафолатдиҳандаи музди меҳнати зиёдтар ҳастанд. Баъдтар, ин ҳулоса асоси постулати маъруфи назарияи хавфи муосир дар бораи робитаи байни хавф ва сатҳи даромад гардид. [10, с. 12]

Концепсияи А. Смит асоси пайдоиш ва инкишофи назарияҳои илмӣ таваккал гардид ва он дар ҷадвали зерин пешниҳод гардидааст.

Ҷадвали 1. - Эволютсияи назарияҳои илмӣ хавф

Назарияи хавф	Тарафдорон	Муқаррароти асосӣ
классикӣ	Ч. Милл, Н.В. Сениор, Г. Селигман Д.М. Кларк, Ч.Б. Сей, Й. фон Тунен, К. Маркс	Хавф эҳтимолияти аз даст додани (фоида) дар ҳама гуна намуди соҳибкорӣ мебошад. Ҳадди ақали фоидаи соҳибкор бояд дар бар гирад: маблағи даромад (музди меҳнат); фоизҳо ба сармояи гузошташуда; пардохт (ҷуброн) барои таваккали фаъолияти соҳибкорӣ.
неоклассикӣ	А. Маршалл, А. Пигу, Ф. Найт, Ч. Шумпетер, Т. Бачкай, Д. Мессена	Дар шароити иқтисоди бозорӣ корхона дар шароити номуайяни фаъолият мекунад ва фоида арзиши тасодуфӣ ва тағйирёбанда мебошад. Дар фаъолияти худ корхона бояд ду меъёрро ба роҳ монад: андозаи фоидаи пешбинишаванда ва арзиши тағйирёбии эҳтимолии он, ки сатҳи хавфи иқтисодиро инъикос мекунад. Таваккал, ки ченаки миқдории номуайяни мебошад, имкони дур шудани натиҷаи воқеии аз ҳадафи гузошташуда мебошад.
назарияи хавф баъд аз неоклассикӣ	Д.М. Кейнс	Омили “хушнудии хавф” дар он аст, ки соҳибкор бо интизории фоидаи бештар, эҳтимол дорад, ки хавфи бештарро ба дӯш гирад. Таснифи хавфҳои иқтисодӣ: - таваккали соҳибкор ё қарзгиранда; - таваккали қарздиҳанда; - хавфе, ки бо коҳиши эҳтимолии арзиши воҳиди пулӣ алоқаманд аст.

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маводи назариявӣ

Муқаррароти асосии назарияи классикӣ таваккал дар асри XIX дар асарҳои Н.В. Сениор (1790-1864) ва Ч. Милл (1806-1873) таҳия шуда

буданд. Намояндагони ин назария дар сохтори умумии даромади соҳибкор ғоиз (ҳамчун ҳиссаи сармояи гузошташуда), «музди меҳнати капиталист» ва «пардохти таваккал»-ро ҷудо карданд, ки барои ҷуброни зарар аз таъсири он пешбинӣ шуда буд. Дар доираи назарияи классикӣ таваккал танҳо аз нуқтаи назари ҳисорот ва талафоти эҳтимоли баррасӣ мешуд ва суҳан дар бораи таваккал ҳамчун ғоидаи аз даст рафта набуд.

Дар таҳқиқоти минбаъда чунин ҷонибдорони назарияи классикӣ ба монанди Г. Селигман, Ҷ.Б. Сай, Д.М. Кларк ғоидаи соҳибкориро танҳо аз мавқеи таваккал, яъне тавассути призмаи баҳодиҳии таваккали вобаста ба ғаъолияти соҳибкорӣ асоснок кардаанд. Намояндаи мактаби классикии немисии асри XIX Ҷ. фон Тунен (1783-1850), кӯшиши муайян кардани андозаи даромади соҳибкор, ё «бурд», ҳамчунин алоқамандии онро бо таваккалии соҳибкор ифода менамуд. Ба гуфтаи Ҷ. фон Тунен, «ғаъолияти навоварона бо натиҷаҳои пешгӯинашаванда алоқаманд аст, яъне шароити номуайяниро инъикос мекунад, аз ин рӯ, соҳибкоре, ки онро амалӣ мекунад, ягона рақибӣ ин даромади хатарноки пешгӯинашаванда мебошад». Ҳамин тариқ, Ҷ. фон Тунен боварӣ дошт, ки яке аз вазифаҳои муҳимтарини соҳибкор ин таваккал аст. Карл Маркс (1818-1883), инчунин, вобастагии бевоситаи дараҷаи омодагии соҳибкор ба гирифтани таваккал аз ғоидаи пешбинишавандаро қайд намудааст. Мувофиқи назарияи марксистӣ, сармоягузори инноватсионӣ, сарфи назар аз хавфи баланди худ, шартӣ муҳими ташаккули афзалиятҳои рақобатии корхона ва аз ин рӯ, ғоидаи барзиёд ба даст овардани капиталист мебошад. Тафсири манфии яктарафаи таваккал танҳо аз мавқеи зарари эҳтимоли, ки ҳоси назарияи назарияи классикӣ буд, баъдтар сабаби асосии интиқоди он аз ҷониби асосгузори назарияи хавфи неоклассикӣ дар шахси А. Маршалл, (1842-1924) А. Пигу (1877-1959) гардид. Аз ҷумла, А. Маршалл мавқеи илмӣ намояндагони мактаби классикиро, ки мувофиқи он ғоида танҳо ҳамчун подош барои таваккали суғуртанашуда ҳисоб карда мешуд, шубҳа карда, даъво мекард, ки соҳибкор метавонад аз бисёр намудҳои таваккал суғурта намояд. Мувофиқи мавқеи илмӣ А. Маршалл ва А. Пигу, ҳар як корхона маҷбур аст, ки дар шароити номуайянӣ амал кунад, ки ин хусусияти априории иқтисоди бозоргонист. Дар натиҷа, маблағи ғоидаи гирифтани арзиши тасодуфӣ ва тағйирёбанда аст, аз ин рӯ, соҳибкор бояд на танҳо ба маблағи ғоидаи пешбинишаванда, балки ба доираи тағйирёбии эҳтимолии он манфиатдор бошад.

Дуруст аст, ки хатари бонкӣ ҳамчун ҳодисаи хусусияти умумидошта дар бештари вақт аз нуқтаи назари дарки оқибатҳои бавучудоянда берун аст [6, с. 198]. Амплитудаи ин тамоюлҳо сатҳи хавфи иқтисодиро инъикос мекунад. Рафтори соҳибкорро мафҳуми ғоидаи ниҳой муайян мекунад. Ин, масалан, чунин маъно дорад, ки агар ду варианти сармоягузори сармоявӣ мавҷуд бошад, ки ҳамагон ғоидаи пешбинишавандаро дар назар доранд, соҳибкор вариантеро интиҳоб мекунад, ки дар он тағйирёбии ғоидаи пешбинишуда камтар бошад. Аз ин рӯ, ғоидаи хурд, вале

кафолатнок назар ба фоидаи калон, вале шубҳанок манфиатбахш аст[5, с. 32]. Намояндаи дигари назарияи неоклассикии таваккал иқтисоддони амрикоӣ Ф. Найт (1885-1972) мебошад, ки соли 1921 дар асари инқилобии он вақтааш «Таваккал, номуайяни ва фоида» концепсияи илмии Ч. фон Тюненро дар бораи фарқияти хавфи ченшаванда ва беандозаи иқтисодӣ рушд дод. Ф. Найт таъкид карда буд, ки «амалия ба фанҳои илмӣ таъсири калон мерасонад; бепарвоёна истифода бурдани истилоҳот дар ҳаёти ҳаррӯза боиси иштибоҳҳои ҷиддии истилоҳот мегардад. Ин зарурати аз ҳам ҷудо кардани мафҳумҳои «таваккал» ва «номуайяниро» дар назар дорад. Номуайянии ченшаванда хавф аст; номуайянии ченнашаванда аслан номуайянист».

Тибқи концепсияи Ф. Найт, номуайяни асимметрияи иттилоотӣ дар ҷомеаи инсонӣ буда, боиси номуайянии фардо аст. Вай чунин фактро объективона қайд намуд, ки ҳангоми омӯзиши проблемаи фоида дар доираи назарияи фирма иқтисодчиён тахмини рақобати мукамал ва дониши пурраи иштирокчиёни мубодилаи тамоми шароити бозорро ба миён мегузоранд. Ф. Найт изҳор дошт, ки ин тахмин аслан нодуруст аст ва ҳеҷ гоҳ дар амал тасдиқ карда намешавад, балки танҳо дар конструкцияҳои назариявии абстрактӣ вуҷуд дорад. Дарвоқеъ, асимметрияи иттилоотӣ (яъне, номуайяни) дар табиати ҷомеаи инсонӣ дар маҷмӯъ ва алалхусус, ҳар як фард сохта шудааст. Асимметрияи иттилоотӣ бо як қатор омилҳо ба вуҷуд меояд, аз ҷумла:

1. Нопурра ва нокифоя будани маълумоти ибтидоӣ дар бораи объект, раванд ё зухуроте, ки нисбати онҳо қарор қабул шудааст, инчунин, маҳдуд будани имкониятҳои инсон дар ҷамъоварӣ ва коркарди иттилоот;

2. Пешгӯӣ нашудани баъзе ҳодисаҳо ва равандҳои табиат (пеш аз ҳама, офатҳои табиӣ);

3. Мавҷудияти тамоюлҳои ба ҳам зид дар ҷомеа, муҳолифати эҳтимолии муҳити иҷтимоӣ ё объект, бархӯрди манфиатҳои ба ҳам муҳолиф;

4. Прогресси илмию техникӣ ва комёбиҳои он, ки ба тағйир ёфтани майлу хоҳиши истеъмолкунандагон ва дар натиҷа, ба шароити бозор таъсири калон расонда метавонанд;

5. Нисбияти шинохти инсон дар бораи воқеияти атроф, тафовути мавҷудаи муносибатҳои иҷтимоию психологӣ ва қолабҳои рафтор, бе мантиқ будани тафаккури инсон. Ҳамин тариқ, Ф. Найт аввалин маротиба номуайяниро ҳамчун хусусияти объективии муҳити берунии фаъолияти соҳибкорӣ асоснок ва ҳамаҷониба омӯхта, инчунин, мавқеи илмиро оид ба таваккал ҳамчун ченаки миқдории номуайяни таҳия намуд. Чозеф Шумпетер (1883-1950), инчунин, тарафдори назарияи неоклассикии таваккал буда, қайд кардааст, ки «агар хавфҳо пешакӣ пешбинӣ нашуда бошанд ва ё ба ҳар ҳол дар нақшаи иқтисодӣ ба назар гирифта нашаванд, он гоҳ аз як тараф, манбаи талафот ва аз тарафи дигар манбаи фоида мегарданд.

Ҳолатҳои бавҷудоии хавфҳо дар шароити имрӯза аз як қатор омилҳо вобаста мебошанд, ки онҳоро ба омилҳои дохила ва беруна чудо намудан мумкин аст. Пайвастагии доимии бонкҳои тиҷоратӣ бо иқтисодиёт метавонанд якдигарро дар ҳама ҳолат пурра кунанд ё аз якдигар вобаста бошанд [6, с. 198]. Охирин дар сурате ба амал меояд, ки ин талафоти имконпазир барои корхона тамоман рӯй надихад ё ин вазъият барои дигар корхонаҳо эътибор дорад - дар ҳолати фалокат дар натиҷаи муваққатан ё дар муҳлати дароз содир шудани зарардида, - танҳо муваққатан - аз талабот бо нархи муқарраршуда ақиб мемонад. Инкишофи назарияи неоклассикии таваккал дар тадқиқоти иқтисодчиёни лаҳистонӣ Т. Бачкай, Д. Мессен идома ёфт. Ба ақидаи онҳо, таваккалро ҳамчун имкони дуршавии натиҷаи воқеъ аз мақсади гузошташуда, ки барои ноил шудан ба он қарор қабул шудааст, фаҳмидан лозим аст [5, с. 52]. Ҳамин тариқ, маҳз дар доираи мактаби неоклассикӣ бори аввал хусусияти дугонаи оқибатҳои таваккал муайян карда шуда, ҳуди таваккал ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ҳама гуна фаъолияти соҳибкорие, ки дар шароити номуайян амалӣ мегардад, баррасӣ шуд. Марҳилаи навбатии инкишофи донишҳои илмӣ оид ба таваккал, назарияи баъд аз неоклассикии таваккал буд, ки асосан дар заминаи мактаби неоклассикӣ бо иловаҳои муайян дар солҳои 40-уми асри XX аз ҷониби иқтисодшиноси англис Чон Мейнард Кейнс (1883-1946) ташаккул ёфта буд. Ба ин иловаҳо дохил мешаванд:

- асоснокии «омили хушнудии хавф» (ба хотири фоидои бештари пешбинишуда, соҳибкор метавонад таваккали бештарро ба дӯш гирад);

- ғанӣ гардонидани дастгоҳи концептуалӣ бо истилоҳи «хароҷоти хавф», ки хароҷоти зарурӣ барои пӯшонидани эҳтимолияти даромади воқеие, ки дар натиҷаи тағйироти ғайричашмдошти нархҳои бозорӣ, фарсудашавии аз ҳад зиёди таҷҳизот ё осеб دیدан аз фалокатҳо пешбинӣ шудааст;

- таснифи хавфҳои соҳибкорӣ. Муайян намудани хавфи соҳибкор (аз даст додани фоидои пешбинишуда аз ҳолатҳои ғайричашмдошт); таваккали кредиторӣ (аз ҷониби қарзгир иҷро нагардидани уҳдадорӣҳои қарзии худ);

- хавфе, ки бо коҳиши эҳтимолии арзиши воҳиди пулӣ алоқаманд аст.

Дар шароити муосир бахши бонкиро бисёре аз олимони иқтисоддон соҳаи калидии иқтисодиёт муаррифӣ намудаанд, ки он дар ҳақиқат, ҳам чунин аст. Бо ин матлаб, агар мо таваҷҷуҳ ба сохтори низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон намоем, аён мегардад, ки низоми бонкии мамлакат яке аз самтҳои асосии низоми молиявии кишварро ташкил дода, саҳми он дар сохтори бахши молиявӣ назаррас аст ва рушди нишондиҳандаҳои устувории низоми бонкӣ дар маҷмӯъ, суботи молиявии мамлакатро таъмин менамояд.

Фаъолияти субъектони иқтисодӣ, аз ҷумла бонкҳо дар шароити хавф ва номуайянӣ бо бисёр ҳолатҳои муҳим алоқаманд аст. Хавф объективан

ва мустақилона дар дилхоҳ намуди фаъолият вучуд дорад ва дар оқибатҳои манфӣ, аз қабилӣ паст шудани сатҳи самаранокии фаъолияти иқтисодӣ, норасоии фоида, хароҷоти барзиёд ва ғайра зоҳир мегардад. Хавф, инчунин, унсури ҷудонашавандаи ҳамаи қарорҳои идоракунии мебошад.

Ба фаъолияти субъектони иқтисодӣ имрӯзҳо намудҳои гуногуни хавфҳо таҳдид менамоянд, ки хавфҳои қарзӣ, аз қабилӣ онҳо буда, ба гурӯҳи хавфҳои молиявӣ марбутанд ва ташкилотҳои қарзӣ дар ҷараёни фаъолияти худ бо намудҳои гуногуни хавфҳо дучор мешаванд, ки хавфи қарзӣ аз зумраи онҳо буда, дараҷаи баланди он яке аз муаммоҳои ҳалталаби низоми бонкии мамлакат ба ҳисоб меравад [2, с. 64]. Ҳолати ҷойдоштаро ба инобат гирифта, тасмим гирифтем то оид ба баҳодиҳии хавфҳои қарзӣ, нишондиҳандаҳои асосии ба он таъсиррасон ва он талаботҳои дар амалияи байналмилалӣ истифодашавандаро асос намуда, вобаста ба ин роҳҳо ва воситаҳои эътидолории онро арзёбӣ намоем.

Дар навбати аввал шарҳи хавфи қарзӣ ба маврид аст. Хавфи қарзӣ - ин хавфи дучоршавии ташкилотҳои қарзӣ, ҳангоми рухдиҳии саривақтии уҳдадориҳои молиявии иҷрошаванда аз ҷониби қарзгиранда, зомин ва иштирокчиёни шартнома мутобиқи шартҳои шартнома ё талафоти иқтисодӣ аз иҷро нагардидани уҳдадориҳои контрагент фаҳмида мешавад.

Соҳаи пайдоиши он на танҳо қарзҳо, балки дигар сармоягузориҳо ё интиқоли маблағҳо аз ҷониби бонк тибқи созишномаҳои мавҷуда ё пешбинишуда мебошад. Аз ин рӯ, хавфи қарзӣ ин имконнопазирии потенциали ҳар як мизоҷи бонк барои иҷрои шартҳои шартнома ё мувофиқи шартномаи басташуда мебошад.

Баҳодиҳии хавф маҷмуи тадбирҳои таҳлилиест, ки ба мо имкон медиҳад, то имконияти ба даст овардани даромади иловагӣ ё миқдори муайяни талафотро аз вазъияти хавфнок пешгӯӣ намоем ва сари вақт барои пешгирии хавф чораҳо андешем.

Ташкилотҳои қарзӣ барои пешгирии хавфҳои қарзӣ корҳои зиёдеро ба сомон мерасонанд. Марҳилаи муҳимтарин ин марҳилаи пешниҳоди қарз буда, дар ин марҳила бонк бояд омилҳои зеринро пайдо кунад:

- аввалан, бонк то қучо обрӯи қарзгирро аз нуқтаи назари имкониятҳои истеҳсол, маркетинг, вазъи молиявии он хуб медонад;

- дувум, мақсади қарз барои бонк қобили қабул аст, яъне бонк бояд муайян кунад, ки сандуқи қарзиаш бо қарзҳои нав чӣ гуна диверсификатсия (гуногунранг) хоҳад шуд.

Ҳангоми баҳодиҳии хавфи қарзӣ дар марҳилаи пешакӣ, бояд меъёрҳои муайян истифода шаванд, ки он дар марҳилаи ибтидоии пешниҳоди қарз, чуноне дар боло зикр намудем, бояд ба вучуд ояд.

Бо баинобатгирии ин ҷараён панҷ меъёри асосии баҳодиҳии хавфи қарзиро қайд намудан бамаврид аст [2, с. 21]:

- эътибор, яъне аниқ кардани муносибати қарзгир - муштарии бонк бо қарздиҳандагон (таъминкунандагон). Арзёбии ин ҳолат метавонад ҳам дар асоси маълумоти хаттии пешниҳодкардаи қарзгир, инчунин, гуфтугӯи шифоҳӣ ва дар асоси тавсияҳои қарзгиранда дода шавад, хусусан вақте ки сухан дар бораи қарзи инфиродӣ ё қарз ба гурӯҳи шахсон (шарикӣ) меравад;

- имкониятҳо, яъне муайян кардани пардохтпазирии қарзгир дар давраи охирин (ё якчанд сол), вобаста аз ҳаҷми амалиёти қарзии дарпешистода;

- сармоя, сармояи худӣ (саҳмӣ) ва розигии қарзгиранда барои истифодаи он дар ҳолати зарурӣ, барои пардохти қарз;

- шарт, равшансозии вазъи кунунии иқтисодиёт (минтақавӣ, умумимиллӣ), ва хусусан соҳавӣ;

- гарав, яке аз шартҳои амнияти боэътимоди қарз мебошад. Баъзан он имконият медиҳад, ки заъфи меъёрҳои дигари баҳодиҳии хавфи қарзӣ бартараф карда шавад.

Адабиёт

1. Грэхем Б. Оценка ценных бумаг / Б. Грэхем, Д. Додд; [перев. с англ. А.В. Назаренко, О.Л. Пелявский]. – М.: Вильямс, 2016. – 878 с.
2. Кабушкин Н.И. Управление банковскими рисками / Н.И. Кабушкин. - М.: Современная наука, 2014. - 336 с.
3. Костюченко Н.С. Анализ кредитных рисков / Н.С. Костюченко. - СПб: ИТД «Ски-фия», 2010. - 440 с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи таърихи қарз (кредит)” Қонуни амалкунонда. Санай қабул: 26.03.2009. - №492.
5. Лаврушин О.И. Банковские риски: учебное пособие /О.И. Лаврушин, Н.И. Валенцев - М.: КНОРУС, 2007. - 232 с.
6. Махшулов С.Ҷ. Хатари қарзӣ ва оқибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии он /С.Ҷ. Махшулов, Қ.С. Сафаров, Г.М. Шарифзода // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №4-1 (33). - С. 196-204.
7. Николаева И.П. Рынок ценных бумаг: учебник / И.П. Николаева. – Москва: Дашков и К, 2018. - 256 с.
8. Оев А.Д. Таълимоти илмӣ оид ба хавфҳои қарзӣ /А.Д. Оев // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. -№3(27) - С. 188-194.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А.Смит. – В 2 т.-Л.: Госсэцгиз, 1935. Т.1.-371 с. Т.2.-475 с.
10. Татянников В.А. и др. Рынок ценных бумаг: учебник / В.А. Татянников и др. - Екатеринбург: Уральский университет, 2019. - 496 с.

УДК: 336.54.

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛЁБӢ ВА РУШДИ НИЗОМИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР

Давлатмамадова Аниса Булбулшоевна - доктор PhD курси дуҷуми кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: (+992) 883-52-00-40.

Дар мақола масъалаҳои назариявии ташаккулёбӣ ва рушди низоми бонкӣ дар иқтисоди бозорӣ баррасӣ шудааст. Дар асоси назари мактабҳои гуногуни иқтисодӣ ва ақидаҳои олимони ватаниву хориҷӣ дар бораи низоми бонкӣ хулосаҳои умумӣ бароварда шуд. Қайд гардид, ки рушди муносибатҳои молиявӣ яке аз шартҳои муҳими фаъолияти хоҷагидорӣ кишвар дар низоми бонкӣ ба шумор рафта, аз фаъолияти самаранокӣ он рушди иқтисодиёти миллӣ вобастагии калон дорад.

Диққати махсус ба масъалаҳои назариявии рушди низоми бонкӣ, мавқеи он дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ ва ба таҳлили ҳамаҷонибаи принципҳои асосии истифодаи низоми бонкӣ равона гардидааст. Нишон дода шудааст, ки ақидаи олимони дар бораи низоми бонкӣ вобаста ба самти фаъолият, соҳаи таҳассус, манфиатҳои таҳқиқотӣ ва равишҳои методологии онҳо метавонанд вобаста ба вазъи бозор ва тамоюли рушди иқтисодиёти миллӣ аз ҳамдигар фарқ кунанд.

Дар мақола, инчунин, таъкид шудааст, ки дар баробари фароҳам овардани заминаи ҳуқуқии таҳкими принципҳои рақобати озод дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди муносибатҳои молиявӣ ва ташаккули низоми муносири бонкӣ тамоми шароитҳо муҳайё ғайтааст.

Калидвожаҳо: низоми бонкӣ, институтҳои молиявӣ, Бонки миллӣ, муносибатҳои молиявӣ қарзӣ, иқтисоди миллӣ, фаъолияти хоҷагидорӣ, маблағгузорӣ, иқтисодиёти бозоргонӣ, инфрасохтори бонкӣ, амалиёти бонкӣ, ширироқчиёни бозор ва нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ

Давлатмамадова Аниса Булбулиевна – доктор PhD второго курса кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 883-52-00-40.

В статье рассматриваются теоретические вопросы становления и развития банковской системы в условиях рыночной экономики. На основе взглядов различных экономических школ и мнений отечественных и зарубежных ученых сделаны общие выводы о банковской системе. Было отмечено, что развитие финансовых отношений является одним из важнейших условий экономической деятельности страны, а развитие национальной экономики во многом зависит от ее эффективного функционирования.

Особое внимание уделено теоретическим вопросам развития банковской системы, ее положению в системе экономических отношений, а также всестороннему анализу основных принципов использования банковской системы. Показано, что мнения ученых о банковской системе в зависимости от направления деятельности, области специализации, научных интересов и их методических подходов могут отличаться друг от друга в зависимости от рыночной ситуации и тенденций развития национальной экономики.

В статье также подчеркивается, что наряду с созданием правовой основы для укрепления принципов свободной конкуренции в Республике Таджикистан созданы все условия для развития финансовых отношений и формирования современной банковской системы.

Ключевые слова: банковская система, финансовые институты, Национальный банк, финансово-кредитные отношения, национальная экономика, экономическая деятельность, финансирование, рыночная экономика, банковская инфраструктура, банковские операции, участники рынка, макроэкономические показатели.

THE THEORETICAL ISSUES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM IN MARKET CONDITIONS

Davlatmamadova Anisa Bulbulshoevna - is a second-year graduate student at the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14, Dushanbe city. Phone: (+992) 883-52-00-40.

The article discusses theoretical issues of the formation and development of the banking system in a market economy. Based on the views of various economic schools and the opinions of domestic and foreign scientists, general conclusions about the banking system are drawn. It was noted that the development of financial relations is one of the most important conditions for the country's economic activity, and the development of the national economy largely depends on its effective functioning.

Particular attention is paid to theoretical issues of the development of the banking system, its position in the system of economic relations, as well as a comprehensive analysis of the basic principles of using the banking system. It is shown that the opinions of scientists about the banking system, depending on the area of activity, area of specialization, scientific interests and their methodological approaches, may differ from each other depending on the market situation and development trends of the national economy.

The article also emphasizes that along with the creation of a legal basis for strengthening the principles of free competition in the Republic of Tajikistan, all conditions have been created for the development of financial relations and the formation of a modern banking system.

Key words: banking system, financial institutions, National Bank, financial and credit relations, national economy, economic activity, financing, market economy, banking infrastructure, banking operations, market participants and macroeconomic indicators.

Дар шароити рушди муносибатҳои молиявӣ яке аз шартҳои муҳими фаъолияти хоҷагидорӣ кишвар низомии бонкӣ ба шумор рафта, аз фаъолияти самараноки он рушди иқтисодиёти миллӣ вобастагии калон дорад. Аз ин лиҳоз, кишварҳои муосир барои таъмини рушди босуботи иқтисодӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли барои ташаккули ва пешрафти низомии бонкӣ тамоми шароитҳои мавҷударо муҳайё менамоянд.

Ташаккули сектори муосир ва самараноки бонкиро зарурати рафъи ақибмонӣ кишвар дар амиксозии ислоҳоти бозор муайян мекунад. Ин инкишоф додани тамоюли пурзӯр намудани мавқеи бахши бонкро чи аз ҷиҳати доираи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва чи барои ба шароити марҳалаи нави ташаккули шаклҳои нави ташкили тижорат талаб мекунад [12, с.10].

Барои таҳлили масъалаҳои назариявии низомии бонкӣ, пеш аз ҳама, мафҳуми низомро муайян кардан лозим меояд. Низом аз калимаи юнонӣ тарҷума шудааст ва маънои он як қулл аз қисмҳо иборат мебошад. Имрӯз илми муосир чунин мафҳуми низомро ҳамчун маҷмуи ҷузъи ҷудонашаванда ва унсурҳои муқаррар кардааст, ки бо ҳам дар муносибат ва иртибот қарор доранд ва ягонагии он ё он унсурҳоро муайян намуда муносибатҳои устувори ягонагии низомро ташкил медиҳанд.

Бо иртибот ба масъалаи баррасишаванда, бояд қайд кард, ки мафҳуми низомии бонкӣ ба таври ғуногун шарҳ дода мешавад. Ин мафҳум дар адабиёти иқтисодӣ тафсири ягонаи маъмулӣ надорад ва ду равишро ба таърифи он ҷудо кардан мумкин аст.

Якум, муносибати институтсионалӣ, ки дар он низоми бонкӣ ҳамчун маҷмуи унсурҳои таркибии он муайян карда мешавад.

Дувум, муносибати функционалӣ, ки унсурҳои он ва муносибатҳои байни онҳо ташаккул меёбанд.

Бояд қайд кард, ки дар мактабҳои гуногуни иқтисодӣ дар бораи низоми бонкӣ ва нақши он дар иқтисодиёт нуқтаи назари гуногун вуҷуд дорад. Масалан, Адам Смит асосгузори мактаби классикӣ ва намояндагони ин мактаб, боварӣ доштанд, ки низоми бонкӣ дар таъмини сармоя ва маблағгузори тижорат нақши муҳим мебозад. Онҳо консепсияи бонкҳои хусусиро, ки ба соҳибкорон қарз медиҳанд ва ба суратҳисобҳои пасандозии мардум кумак мекунанд, ҷонибдорӣ кардаанд.

Ҷон Мейнард Кейнс бошад, ба нақши низоми бонкӣ дар иқтисодиёт аҳамияти калон медод. Ӯ ба он ақида буд, ки бонкҳо метавонанд тавассути танзими меъёрҳои фоизӣ ва қарздиҳӣ ба сатҳи сармоягузорӣ ва талаботи умумӣ таъсир расонанд. Намояндагони мактаби австриягӣ бошад, аз қабили Людвиг фон Мизес ва Фридрих Ҳайек, аз мафҳуми бозори озод Ҳимоят карда, муътақиданд, ки мудохилаи давлат ба низоми бонкӣ метавонад боиси бухронҳо ва нобаробарӣ шавад. Онҳо идеяи рақобат дар бонкдорӣ ва набудани бонкҳои марказиро дастгирӣ кардаанд.

Монетаристҳо, аз ҷумла Милтон Фридман низ, ба сиёсати пулиро қарзӣ ва нақши бонкҳои марказӣ аҳамияти калон медоданд. Онҳо боварӣ доштанд, ки назорати ҳаҷми пул омили асосии назорати таваррум ва суботи иқтисодӣ мебошад. Институтсионалистҳо бошанд, ба нақши институтҳо, аз ҷумла системаи бонкӣ дар ташаккули нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва рушди он таваҷҷуҳ зоҳир намуда, ҷанбаҳои ҳуқуқӣ ва ташкилии низоми бонкиро таъкид кардаанд.

Тадқиқоти илмӣ гузаронидашуда ҷиҳати ташаккулёбии низоми бонкӣ маълум менамояд, ки андешаҳои воқеӣ вобаста ба иқтисоддонҳои алоҳида метавонанд ба таври васеъ фарқ кунанд. Ҳамчунин, бояд қайд кард, ки масъалаҳои низоми бонкӣ ва танзими он печида ва гуногунҷанба буда, вобаста ба шароити иқтисодӣ назарияи мазкур рушд меёбад.

Вобаста ба муаммои баррасишаванда бояд гуфт, ки дар рушди ташаккулёбии назарияи низоми бонкӣ саҳми олимони муосир низ зиёд мебошад.

Олими маъруфи рус ва мутахассиси соҳаи бонкдорӣ О.И. Лаврушин тафсири низоми бонкиро ҳамчун як субъекти ягонае меномад, ки рушди устувори онро таъмин мекунад. Вай онро ҳамчун маҷмуи унсурҳо дар шакли се блок пешниҳод мекунад:

I. Бунёди - бонкро ҳамчун муассисаи пулӣ ва қоидаҳои фаъолияти бонкӣ дар бар мегирад;

II. Ташкилӣ - намудҳои бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, асосҳои фаъолияти бонкӣ, асосҳои ташкилии фаъолияти бонкӣ ва инфрасохтори бонкиро дар бар мегирад;

III. Танзимкунанда - танзими давлатии фаъолияти бонкӣ, қонунгузори бонкӣ, санадҳои бонки марказӣ ва маводи дастуриро дар бар мегирад, ки бонкҳои тиҷоратӣ бо мақсади танзими фаъолияти онҳо таҳия шудаанд [5, с.57].

Олими дигар Б.С. Моргоев чунин мешуморад, ки низоми муосири бонкӣ як соҳаи хизматрасониҳои гуногун ба мизоҷони худ мебошад, ки аз амалиёти анъанавии амонатӣ, қарзӣ ва нақдӣ, ки асоси фаъолияти бонкиро муайян мекунанд, то шаклҳои охирини воситаҳои пулию молиявӣ, ки сохторҳои бонкӣ (лизинг, факторинг), боварӣ ва ғайра истифода мебаранд [6, с.16].

Бояд қайд кард, ки назар ва ақидаи олимони дар бораи низоми бонкӣ вобаста ба самти фаъолият, соҳаи тахассус, манфиатҳои тадқиқотӣ ва равишҳои методологии онҳо метавонанд аз ҳамдигар фарқ кунанд. Дар ин ҷо баъзе ақидаҳои умумии олимони дар мавзӯи низоми бонкӣ оварда шудааст, ки низоми бонкиро муттаҳидшавии ниҳодҳои молиявӣ меноманд.

Бо иртибот ба ин масъала Л.Г. Ефимова чунин қайд менамояд: «Низоми бонкӣ маҷмуи ташкилотҳои қарзӣ, мақомоти идоракунии ва ташкилотҳои инфрасохтори бонкӣ мебошад, ки дар дохили он вазифаҳои муташаккил ва муттаҳидшавӣ буда, онҳо кодиранд ба таври худрушдӯбӣ ва худтанзимнамоӣ амал намоянд». Чунин низом фарогирӣ ва амалкарди бештари институтҳоро доро мебошад [3, с.37].

Баъзе иқтисоддонҳо бар ин назаранд, ки низоми бонкӣ дар иқтисод бо пешниҳоди хизматҳои қарзӣ ва молиявӣ, ки ба афзоиши ҳаҷми истеҳсолот ва сармоягузорӣ мусоидат мекунад, нақши калидӣ дорад. Дигарон метавонанд ба хатарҳо ва мушкилоти марбут ба бонкдорӣ, аз қабили бухронҳои молиявӣ ва хатари ахлоқи таъкид кунанд. Олимони аксар вақт вазифаҳои асосии бонкҳо, аз ҷумла ҷамъоварии пасандозҳо, додани қарзҳо, коркарди пардохтҳо ва пешниҳоди машваратҳои молиявиро таъкид мекунанд.

Баъзе муаллифони, ба монанди А.В. Молчанов бо ишора ба энциклопедияи бонкии Русия шомил кардани қонунгузори бонкӣ ва бозори бонкиро ба низоми бонкӣ беасос медонад. Дигарон, масалан, ба як қатор унсурҳои инфрасохтори бонкӣ, ки дар сатҳи поёнии низоми бонкӣ мавҷуданд, муҳим мешуморанд.

Олим-иқтисоддони дигар Г.А. Тосунян таърифи дар боло зикршударо бо ворид намудани иттиҳодияҳо ва ассотсиатсияҳои ташкилотҳои қарзӣ пурра намуда, далел меорад, ки охирин унсури муҳими худидоракуниро ифода мекунад.

Тавре аз таҳлилҳо бармеояд, аксари олимони бар ин назаранд, ки танзими давлатии бонкҳо барои таъмини суботи низоми молиявӣ ва ҳимояи манфиатҳои истеъмолкунандагон зарур аст. Дигарон дар асоси самаранокии усулҳои гуногуни фаъолияти ниҳодҳои молиявӣ низоми бонкиро тавсиф медиҳанд.

Вобаста ба таҳлили назарияи низоми бонкӣ қайд кардан муҳим аст, ки дар луғати иқтисодӣ чунин омадааст. Низоми бонкӣ шабакаи бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар бонкҳо, бонкҳои махсусгардонидашуда (тиҷорат, сармоягузорӣ, пасандозҳо) мебошад, ки аз аҳоли, фирмаҳо ва дигар муассисаҳо пасандозҳо ва пасандозҳоро қабул мекунад, қарз медиҳад, пулро ба коғазҳои қиматноки корпоратсияҳо мегузорад ва интиқоли пулро таъмин мекунад [9, с.33].

Бояд қайд кард, ки низоми бонкӣ як соҳаи мураккаб ва гуногунҷанба буда, андешаҳои олимони метавонанд гуногун бошанд. Бисёре аз муҳаққиқон барои беҳтар фаҳмидани фаъолияти низоми бонкӣ ва таъсири он ба иқтисодиёт ва ҷомеа таҳқиқоти дарозмуддат ва таҳлили маълумотро анҷом медиҳанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ташаккули низоми бонкӣ аз тарафи олимони зиёд тадқиқот гузаронида шудаанд. Масъалаҳои ташаккули низоми бонкӣ бисёртар дар корҳои Ш. Раҳимзода, Б.М. Шарипов, Ҳ. Умаров, Ш.Қ. Хайрзода, З.С. Султонов, Б.М. Ҷӯраев ва дигарон дида мешавад.

Масалан, профессор Ш. Раҳимзода чунин қайд менамояд: «Қисми асосии низоми қарзии институтсионалиро низоми бонкӣ ташкил медиҳад. Низоми бонкӣ ҳамчун маҷмуи бонкҳо маблағҳои муваққатан озоди аҳолиро шахсони ҳуқуқиро ҷамъ намуда, онҳоро ба ниёзмандон бо шартҳои муайян ба қарз медиҳад» [8, с.93].

Баъзе олимони ба нақши инноватсияҳои молиявӣ ва технологияҳои нав (ба монанди блокчейн ва асъори рақамӣ) дар системаи бонкӣ ва таъсири эҳтимолии онҳо ба бозорҳои молиявӣ ва хидматҳо тамаркуз мекунанд. Бисёре аз муҳаққиқон ба мавзӯи фарогирии молиявӣ барои ҳамаи табақаҳои аҳоли таваҷҷуҳ доранд ва роҳҳои баланд бардоштани фарогирии молиявиро меҷӯянд.

Б. Ҷӯраев дар тадқиқоти хеш қайд менамояд, ки низоми бонкӣ фаъолияти Бонки марказӣ, бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзие мебошад, ки дар бозори қарзӣ амал намуда, ба ҷобаҷогузорӣ ва азнавтасимкунии сармояи пулӣ машғул мебошад» [11, с.180].

Олимони метавонанд таъсири бонкҳоро ба нобаробарии даромад, суботи иқтисодӣ ва дигар ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ таҳлил кунанд. Баъзе тадқиқотчиён ҷанбаҳои ахлоқии бонкҳоро, аз ҷумла масъалаҳои қарздиҳии масъулиятнок, риояи қонун ва масъулияти иҷтимоиро дар тадқиқот баррасӣ мекунанд.

Ба ақидаи М.Р. Нуоров, низоми бонкӣ ин доираи институтсионалӣ буда, дар он Бонки марказӣ, бонкҳои давлатӣ ва тамоми бонкҳои тиҷоратӣ, инчунин, ташкилотҳои қарзӣ молиявӣ амал намуда, тавассути санадҳои меърию ҳуқуқӣ, ки дар дохили як давлат қабул гардидаанд, танзим карда мешаванд [7, с.29].

Дар асоси ақидаҳои мухталифи олимони ватаниву хориҷӣ дар бораи низоми бонкӣ назари хешро ташаккул додан мумкин аст. Ба ақидаи мо, низоми бонкӣ маҷмуи ташкилотҳо ва воситаҳои мебошад, ки амалиёти

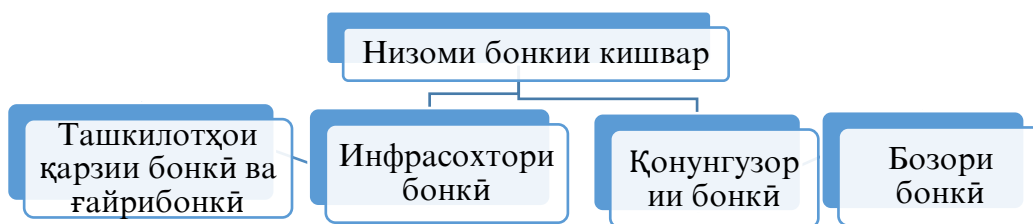
молиявиرو идора карда, дар рушди иқтисодиёт саҳми беҳамто дорад. Низоми бонкӣ дар ҷаҳони муосир нақши муҳим мебозад ва вазифаҳои зиёдеро аз қабili нигоҳдории воситаҳои пулӣ, хизматрасонии пардохт, сармоягузорӣ, машварати молиявӣ, идоракунии хавфи пардохтпазирӣ ва сиёсати пулиро қарзиро таъмин мекунад.

Бо иртибот ба масъала қайд кардан мумкин аст, ки бонкҳо ҷойеро барои нигоҳ доштани пул ва дигар дороиҳои молиявии муштариён ва қарзҳо фароҳам оварда, ба одамон ва корхонаҳо имкон медиҳанд, ки лоиҳаҳо ва фаъолияти гуногунро маблағгузорӣ кунанд. Низоми бонкӣ ба воситаи бонкҳо механизмҳои пардохтро ба монанди чекҳо, қортҳои кредитӣ, интиқоли пулӣ ва дигар усулҳо пешниҳод мекунад.

Бонкҳо, инчунин, ба мубодилаи асъор машғуланд ва барои табдил додани маблағҳо ба асъори гуногун хидмат мерасонанд. Бисёр бонкҳо машваратҳои молиявӣ ва банақшагирии буҷетро пешниҳод карда, дар идоракунии хавфҳои молиявӣ нақши муҳим доранд ва аз намудҳои гуногуни хавфҳо суғурта мекунад. Низоми бонкӣ, инчунин, барои назорати пардохтпазирӣ дар иқтисодиёт ва нигоҳ доштани сиёсати пулиро қарзии кишвар муҳим аст.

Низоми бонкиро метавон ба бахшҳои гуногун, аз қабili бонкҳои тиҷоратӣ, бонкҳои сармоягузорӣ, бонкҳои марказӣ ва ғайра тақсим кард. Ҳар яке аз онҳо дар дохили низоми молиявӣ вазифаҳои беназири худро иҷро мекунад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки низоми муосири бонкӣ дар бозори молиявӣ ташаккул ёфта, ба воситаи ташкилотҳои қарзии бонкӣ ва ғайрибонкӣ бо ёрии инфрасохтори бонкӣ ва дар асоси қонунгузориҳои кишвар амалиёти бонкиро анҷом медиҳанд.

Расми 1. Низоми бонкии кишвар

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси гузаронидани тадқиқоти илмӣ

Аз расм бармеояд, ки низоми бонкӣ ҷузъҳои муҳимро ба монанди ташкилотҳои қарҳӣ ва ғайрибонкӣ, инфрасохтори бонкӣ, бозори бонкӣ ва қонунгузориҳои бонкиро дорои буда, аз ташаккулёбӣ ва мукамал будани онҳо рушди босуботи фаъолияти бозори молиявии кишвар вобастагии калон дорад.

Тибқи тасаввуроти илмӣ амалкунанда ва амалияӣ маъмурӣ, сохтори институтсионалии низомӣ бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба якҷанд принципҳо асос ёфтааст.

1. Принципи зинанизомии (иерархияи) ҷузъҳо – сатҳҳои алоҳидаро дар низомӣ бонкӣ - дар асоси муносибатҳои тобеияти ғайрисохторӣ ҷудо мекунад. Тавре ки аллакай қайд карда шуд, низомӣ бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон як низомӣ дузинагӣ мебошад, ки дар он ба сатҳи болоӣ (идоракунанда) Бонки миллии Тоҷикистон ва поёнӣ (идорашаванда) - ҳама намудҳои ташкилотҳои қарзӣ ва инфрасохтори бонкӣ дохил мешаванд.

Ин принципи маъмултарину қабулшудаи сохторсозии низомӣ муосири бонкии Тоҷикистон мебошад. Агар ҳуди раванди ташкили низомӣ бутуни бонкӣ, аз афташ, ҳанӯз ҳам ба анҷом нарасида бошад, ҳадди ақал оғози он ба таври возеҳ муайян карда шудааст.

Аз нуқтаи назари инфрасохтори ҳуқуқӣ, низомӣ муосири бонкӣ соли 1990 ташаккул ёфт, вақте амалан дар баробари қабул шудани қонунҳои иттифоқӣ, қонунҳои дахлдори ҷумҳуриявӣ низ қабул гардиданд, ки низомӣ бонкии дутабақаро расман тасдиқ карда, барои рушди минбаъдаи он замина гузоштанд [1, с.149].

2. Принципи функционалӣ-меъёрӣ низомӣ бонкиро аз рӯйи вазифаҳое, ки ба унсурҳои онҳо вогузор шудаанд, тахассуси амалиёти онҳо, инчунин, хусусияти талаботи назоратӣ, саҳтгирии ваколатҳои назорати бонкӣ ба бахшҳо - қабатҳои алоҳида тақсим мекунад.

3. Принципи ташкилӣ-зинанизомӣ (иерархӣ) ҷудокунии мукаммали тамоми унсурҳои амалкунандаи низомӣ бонкиро, аз ҷумла онҳое, ки ба зинанизомӣ дохилӣ шомил карда шудаанд, ба монанди дастгоҳи марказӣ, идораҳои ҳудудӣ, муассисаҳои саҳроӣ, марказҳои ҳисоббаробаркунӣ-ҳазинадорӣ, муассисаҳо ва марказҳои таълимӣ, шӯъбаҳо, филиалҳо, намояндагӣҳо, марказҳои иттилоотӣ-таҳлилӣ, рӯзномаҳо ва маҷаллаҳо, нуқтаҳои мубодила, банкоматҳо ва ғайраро дар назар дорад [10, с.58].

Принсипҳои зерини ташкили низомӣ бонкӣ ба принципи сохтори дузинаи низомӣ бонкӣ ва принципи универсалии бонкҳо ҷудо карда мешаванд. Дар мамлакатҳое, ки иқтисодиёти бозорӣ тараққикарда мебошад, низомӣ дузинагӣ инкишоф ёфтааст. Сатҳи болоии низомро Бонки марказӣ ишғол менамояд. Ҳамаи иштирокчиёни дигари низомӣ бонкӣ дар сатҳи поёнӣ амал мекунанд.

Принципи универсалӣ маънои онро дорад, ки ҳамаи бонкҳои дар кишвар амалкунанда дорои функсияҳои универсалӣ мебошанд. Яъне, ҳуқуқ ба анҷом додани тамоми амалиёти бонкӣ, ки дар қонун ва иҷозатномаҳои бонкӣ пешбинӣ шудаанд.

Қайд кардан зарур аст, ки Бонки марказии миллии кишвар ҷузъи асосии низомӣ бонкии ҳар як давлат ба шумор меравад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар аксари кишварҳо, бонки марказӣ моликияти давлат аст. Аммо, ҳатто агар давлат ба таври расмӣ сармояи худро

надошта бошад (ИМА, Италия, Швейтсария) ё қисман соҳиби он бошад (Белгия - 50%, Чопон - 55%), Бонки марказӣ вазифаҳои мақомоти давлатиро иҷро мекунад.

Бонки марказӣ дар муомилоти пули нақд, ҷузъи асосии пешниҳоди пули нақд монополия дорад. Бонки марказӣ захираҳоро нигоҳ медорад, сиёсати давлатиро дар самти фаъолияти молиявӣ амалӣ менамояд, муносибатҳои пуливу қарзӣ ва асъориро танзим мекунад. Дар баробари ин, Бонки миллӣ дар идоракунии қарзҳои давлатӣ иштирок намуда, беҳатарии молиявиро дар кишвар таъмин менамояд.

Дар бораи низоми бонкӣ сухан ронда, хизматрасониҳои бонкиро ҳамчун субъекти фаъолияти бонкӣ зикр накардан номумкин мебошад. Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки бозори хизматрасонии бонкӣ қисми таркибии бозори хизматрасонии молиявӣ ба ҳисоб меравад. Бозори хизматрасониҳои бонкиро метавон ба се сегменти асосӣ тақсим кард:

- бозори хизматрасониҳо ҷиҳати ташкили пардохтҳои нақдӣ;
- бозори хизматрасонӣ барои ҷалби маблағҳо ба низоми бонкӣ;
- бозори хизматрасонӣ барои ҷойгиркунии маблағҳои ҷамъшуда дар бахшҳои ғоидаовартарини иқтисодиёт [2, с.44].

Ташкилотҳои қарзӣ дар бозори хизматрасонии бонкӣ дар шароити рушди муносибатҳои бозоргонӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунанд. Тавре маълум аст, ташкилотҳои қарзӣ дар баробари амалиёти бонкӣ, тибқи қонун, ҳуқуқ доранд, ки амалиёти зеринро анҷом диҳанд:

- додани кафолате, ки иҷрои уҳдадорӣ пулиро дар назди шахси сеюм пешбинӣ менамояд;
- лизинги молиявӣ (лизинг);
- мутобиқи қонун амалиёт бо металлҳои қиматбаҳо ва сангҳои қиматбаҳо;
- хизматрасонӣ ба сифати агенти молиявӣ;
- хизматрасонӣ ба сифати мушовир ё мушовири молиявӣ;
- хизматрасонӣ оид ба пешниҳоди иттилооти молиявӣ ва қарзӣ [4].

Тавре маълум мегардад, назарияи хизматрасонии бонкӣ ҷанбаҳои мухталифи он, ки бонкҳо ба мизочони худ хизматҳои молиявиро пешкаш мекунанд, баррасӣ мекунад. Хизматҳои бонкӣ маҷмуи васеи маҳсулот ва хизматҳоро аз қабili кушодани суратҳисобҳо, қарздиҳӣ, сармоягузорӣ, хизматрасонии қортҳои пластикӣ, идоракунии пасандозҳо ва дигар амалиёти молиявӣ дар бар мегирад.

Дар шароити муосир хизматрасонии бонкӣ ҷанбаҳои зиёдеро дар бар мегирад. Бонкҳо дар байни амонатгузoron (мизочоне, ки маблағҳои худро дар бонк сармоягузорӣ мекунанд) ва қарзгирандагон (мизочоне, ки қарз мегиранд) нақши миёнаравро мебозанд. Назарияи бонкдорӣ хизматрасонӣ муайян мекунад, ки чӣ гуна бонкҳо метавонанд аз амонатгузoron маблағҳои муассир ҷамъоварӣ кунанд ва онҳоро ҳамчун қарз ба қарзгирандагон пешниҳод кунанд.

Назарияи хизматрасонии бонкӣ, инчунин, усулҳои идоракунии ва кам кардани хатарҳоро омӯхта, омилҳоро, ки ба муқаррар кардани меъёрҳои Ҷоизӣ таъсир мерасонанд ва ҷи гуна онҳо ба даромаднокии бонк таъсир мерасонанд, таҳлил мекунад. Бонкҳо меъёри Ҷоизиро барои пасандозҳо ва қарзҳо муқаррар мекунанд ва ин як ҷанбаи асосии тиҷорати онҳо ба шумор меравад.

Дар иртибот ба масъалаи мазкур бояд қайд кард, ки дар шароити кунунӣ индустрияи бонкӣ пайваста тағйир меёбад ва бонкҳо дар ҷустуҷӯи маҳсулот ва хизматҳои нав барои ҷалб ва нигоҳ доштани муштарӣ мешаванд. Назарияи хизматрасонии бонкӣ динамикаи рақобат дар ин соҳа ва таъсири инноватсияро ба тиҷорати бонкӣ баррасӣ мекунад. Дуруст дарк кардан лозим аст, ки бонкҳо дар ҷунин шароит барои таъмини суботи низоми молиявӣ ва ҳимояи манфиатҳои муштарӣ аз ҷониби давлат ва созмонҳои байналмилалӣ таҳти танзими қатъӣ қарор доранд. Назарияи бонкӣ, инчунин, нақши танзим ва назоратро дар бонкдорӣ омӯхта, ҷузъи муҳимтарини низоми бонкиро ташкил менамояд.

Аз нуқтаи назари предмети тадқиқот, қайд кардан зарур аст, ки барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз модели истеъмоли ба модели сармоягузорӣ ниёти гузаштан дорад, истифодаи самараноки захираҳои молиявӣ дар заминаи рушди муносири низоми бонкӣ басо муҳим арзёбӣ мегардад.

Имрӯз маълум мегардад, ки яке аз афзалиятҳои муҳимтарини таъмини худтаъминии молиявӣ ва фазои мусоиди сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккули бозори хизматрасонии бонкӣ мебошад. Таҷрибаи солҳои истиқлолият дар ҷумҳурӣ нишон медиҳад, ки дар баробари фароҳам овардани заминаи ҳуқуқии таҳкими принципҳои рақобати озод дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди муносибатҳои молиявӣ, ташаккули низоми молиявӣ ва муассисаҳои кредитӣ, инчунин, ба вуҷуд овардани унсурҳои инфраструктураи бозор тамоми шароитҳо муҳайё гашт.

Ҳамин тариқ, омӯзиши низоми бонкӣ дар иқтисодиёти муосир нақши муҳим бозида, бо маблағгузорӣ ва пардохтпазирии корхонаҳо ва дигар иштирокчиёни бозор таъмин мегардад.

Адабиёт

1. Ашуров, Н. Пул, қарз, бонк. Васоити таълимӣ [Матн] / Н.Ашуров. - Душанбе: Матбуот, 2011. – 314 с.
2. Гаюров, Г.Х. Организационно-экономические аспекты использования банковского потенциала в Республике Таджикистан: дис..... канд.экон.наук: 08.00.10 / Г.Х. Гаюров – Душанбе, 2019. – 164 с.
3. Ефимова, Л.Г. Понятие и структура банковской системы Российской Федерации [Текст] / Л.Г. Ефимова // Банковское право. – 2007. – №2. – С.37-43.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ҷаъолияти бонкӣ». - Душанбе, 18 майи соли 2009, №644.
5. Лаврушин О.И. Деньги, кредит, банки / под ред. О.И. Лаврушин. - М.: КноРус, 2008. – 357 с.

6. Моргоев, Б.С. Исследование рынка банковских услуг в Российской Федерации / Б.С. Моргоев // Финансы и кредит. – 2008. – № 1. – С. 16–22.
7. Нуров, М.Р. Такмили механизми устувории низоми бонкии Тоҷикистон дар шароити муосир / М.Р. Нуров. Дисс. н.и.и. 08.00.07. – Душанбе, 2023. – 72 с.
8. Раҳимзода, Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ [Матн] / Ш. Раҳимзода. – Душанбе: Эр-Граф, 2018. – 393 с.
9. Словарь по экономике / пер. с английского под ред. П.А. Ватника. – Экономическая школа, 1998. – 752с.
10. Хайрзода, Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бешуботии молиявӣ: диссер. барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои иқтисодӣ аз рӯйи ихтисоси 08.00.10 - Молия, гардиши пул ва қарз [Матн] / Ш.Қ. Хайрзода. – Душанбе, 2021. – 430 с.
11. Ҷӯраев, Б.М. Пул ва бонк. Васоити таълимӣ [Матн] / Б.М. Ҷӯраев. – Душанбе, 2008. – 180 с.
12. Якубов, М.М. Социально-экономический механизм формирования эффективной системы оплаты труда и мотивации сотрудников банковской сферы: дис.... канд.экон.наук: 08.00.05 / М.М. Якубов. – Душанбе, 2018. – 168 с.

УДК: 332

ИСТИФОДАИ ТАҶРИБАИ ҶУМҲУРИИ УЗБЕКИСТОН ДАР ТАҲИЯ ВА ТАТБИҚИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ

Қурбонзода Орзу Раҷабалӣ – унвонҷӯи кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: (+992) 918-53-49-12. E-mail: orzu110@list.ru.

Дар мақолаи мазкур таҷрибаи Ҷумҳурии Узбекистон дар самти татбиқи лоиҳаҳои давлатии сармоягузори бахшҳои мухталифи иқтисодӣ таври мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Таҳқиқот нишон дод, ки дар ин кишвар ҷиҳати беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ пайваста тадбирҳои зарурии саривақтӣ андешида шуда, ҷалби сармояи хориҷӣ тавассути таъсиси корхонаҳои муштарак, корхонаҳои пурра аз ҳисоби сармояи хориҷӣ таъсисёфта, ташикили филиалҳои ширкату корхонаҳои бузурги хориҷӣ, бастании шартномаҳои сармоягузорӣ, таъсиси минтақаҳои озоди иқтисодӣ, ба даст овардани фуруши дорухӯи молиявӣ, пешбинӣ намудани имтиёзҳои андозии гумрукӣ ба роҳ монда шудааст. Бо мақсади тақвияти ҷолибияти сармоягузорӣ «Стратегияи рушди Узбекистони нав барои солҳои 2022-2026» қабул гардида, барои татбиқи ҳадафҳои стратегӣ 120 миллиард доллар, аз ҷумла ҷалби 70 миллиард доллари ИМА аз ҳисоби сармояи хориҷӣ ба нақша гирифта шудааст. Дар баробари ин ҷиҳати ҷалби бештари сармояи хориҷӣ «Барномаи сармоягузори Ҷумҳурии Узбекистон барои солҳои 2022-2026 ва ҷорӣ намудани раванди механизмҳои нави идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ» таҳия гардида, ба соҳаҳои кишоварзӣ, нафту газ, энергетика, саноати хӯрокворӣ, саноати бофандагӣ, чарм ва абреши, саноати кимйёвӣ, саноати дорусозӣ, истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, молия, маориф ва тандурустӣ диққати аввалиндараҷа дода шуда, ҷиҳати татбиқи лоиҳаҳои сармоягузори барнома дар маҷмӯъ 70 млрд доллари ИМА пешбинӣ гардидааст. Дар натиҷаи тадбирҳои андешидашуда, воридоти сармояи хориҷӣ ҳамамола дар ин кишвар афзоиш ёфта истодааст.

***Калидвожаҳо:** лоиҳаи сармоягузорӣ, сармоягузориҳои хориҷӣ, сармояи мустақими хориҷӣ, Барномаи давлатии сармоягузорӣ, корхонаҳои муштарак, фазои сармоягузорӣ, имтиёзҳои андозӣ.*

ПРИМЕНЕНИЕ ОПЫТА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В РАЗРАБОТКЕ И РЕАЛИЗАЦИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Курбонзода Орзу Раджабали - соискатель кафедры международных финансово-кредитных отношений, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 918-53-49-12. E-mail: orzu110@list.ru

В данной статье рассматривается опыт Республики Узбекистан в реализации государственных инвестиционных проектов в различных отраслях экономики. Исследование показало, что в целях улучшения инвестиционного климата в Узбекистане приняты необходимые и своевременные меры по привлечению иностранных инвестиций путем создания совместных предприятий, со 100% участием иностранного капитала, создания филиалов крупных иностранных компаний и предприятий, заключение инвестиционных соглашений, создание свободных экономических зон, приобретение и продажа финансовых активов, предоставление налоговых и таможенных льгот. В целях усиления инвестиционной привлекательности была принята «Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы», на реализацию стратегических целей было запланировано 120 миллиардов долларов США, в том числе привлечение 70 млрд долларов США за счет иностранных инвестиций. Вместе с тем, в целях привлечения иностранных инвестиций, разработана «Инвестиционная программа Республики Узбекистан на 2022-2026 годы и внедрение новых процессов и механизмов управления инвестиционными проектами», и к отраслям сельского хозяйства, нефти и газа, энергетики, пищевой промышленности, текстильной промышленности, кожевенной и шелковой промышленности, химической и фармацевтической промышленности, производству строительных материалов, финансам, образованию и здравоохранению уделялось первостепенное внимание, а для реализации инвестиционных проектов в рамках данной программы, всего запланировано 70 млрд долларов США. В результате принятых мер с каждым годом увеличивается приток иностранных инвестиций в эту страну.

Ключевые слова: инвестиционные проекты, иностранный капитал, прямые иностранные инвестиции, программ государственных инвестиций, совместные предприятия, инвестиционный климат, налоговые льготы.

USING EXPERIENCE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN IMPLEMENTATION OF INVESTMENT PROJECTS

Kurbonzoda Orzu Rajabali - applicant for the Department of International Financial and Credit Relations, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov st. 64/14. Phone: (+992) 918-53-49-12. E-mail: orzu110@list.ru

In this article has been researched the experience of the Republic of Uzbekistan in the implementation of state investment projects in various sectors of the economy. The research showed that in order to improve the investment climate in Uzbekistan, the necessary and timely measures were taken to attract foreign investment through the creation of joint ventures, enterprises with 100% participation of foreign investment, the creation of branches of large foreign companies and enterprises, the conclusion of investment agreements, the creation of free economic zones, acquisition and sale of financial assets, provision of tax and customs benefits. In order to strengthen investment attractiveness, the «Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026» was adopted; 120 billion US dollars were planned for the implementation of strategic goals, including attracting 70 billion US dollars through foreign investment. At the same time, in order to attract more foreign investment, the «Investment Program of the Republic of Uzbekistan for 2022-2026 and the introduction of new processes and mechanisms for managing investment projects» has been developed, and will be applied to the fields of

agriculture, oil and gas, energy, food industry, textile industry, leather and silk. , chemical industry, pharmaceutical industry, production of construction materials, finance, education and health care were given primary attention, and for the implementation of the investment projects of the program, a total of 70 bln. USD is provided. As a result of the measures taken, the inflow of foreign investment in this country is increasing every year.

Key words: *investment projects, foreign capital, direct foreign investment, public investment programs, joint ventures, investment climate, taxes benefits.*

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ усулҳои гуногуни татбиқи лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ тавассути ҷалби сармояи хориҷӣ мавҷуд буда, ҳар як кишвар усули мутобиқи хосро барои рушди иқтисодиёти худ мавриди истифода қарор медиҳад. Истифодаи таҷрибаи кишварҳои аз лиҳози иқтисодӣ пешрафта бо назардошти манфиатҳои иқтисодии давлат метавонад ба иқтисодиёти миллӣ таъсири назаррас расонад. Бо ин мақсад дар таҳқиқи масъалаи мазкур таҷрибаи Ҷумҳурии Ўзбекистонро, ки дар самти ҷалби сармояи хориҷӣ ба дастовардҳои назаррас ноил шудааст, мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор медиҳем.

Қайд кардан бамаврид аст, ки Ҷумҳурии Ўзбекистон баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ дар асоси принципҳои иқтисоди бозорӣ, ҳамкориҳои мутақобилан судмандро бо кишварҳои хориҷӣ тақвият бахшида, бо мақсади ворид шудан ба низоми бозори ҷаҳонӣ, сиёсати хориҷии худро тавассути густариши ҳамкориҳои иқтисодию тиҷоратӣ ва ҷалби сармояи хориҷӣ ба роҳ мондааст.

Бинобар ин барои таъмини рушди иқтисодиёт захираҳои молиявӣ самаранок истифода гардида, дар доираи имкониятҳои дохилии мавҷуда ва ҷалби сармояи хориҷӣ ҷиҳати татбиқи лоиҳаҳои афзалиятнок пайваста тадбирҳо андешида мешаванд.

Дар Ҷумҳурии Ўзбекистон усулҳои гуногуни ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ, аз ҷумла тавассути таъсиси корхонаҳои муштарак, корхонаҳои пурра аз ҳисоби сармояи хориҷӣ таъсисёфта, ташкили филиалҳои ширкату корхонаҳои бузурги хориҷӣ, бастанӣ шартномаҳои сармоягузорӣ, таъсиси минтақаҳои озоди иқтисодӣ, ба даст овардан ва фуруши дороиҳои молиявӣ истифода бурда мешаванд.

Яке аз механизмҳои васеи ҷалби сармояи хориҷӣ, ки дар ин кишвар ба кор бурда мешавад, таъсиси корхонаи муштарак ба шумор меравад.

Дигар корхонаҳое, ки аз ҷониби шахсони воқеӣ ё ҳуқуқии хориҷӣ таъсис дода шуда, ба талаботи корхонаҳои дорои сармояи хориҷӣ ҷавобгӯ нестанд, ҳамчун корхонаҳои бо иштироки сармояи хориҷӣ ҳисобида мешаванд. Аммо ба онҳо ба мисли корхонаҳои муштарак имтиёзҳои васеи андозию гумрукӣ пешниҳод намегардад. Чунин корхонаҳо дар доираи фазои тиҷорати миллӣ фаъолият намуда, талабот нисбат ба онҳо начандон қавӣ аст. Корхонаҳои бо иштироки сармояи хориҷӣ метавонанд дар бахшҳои мухталифи иқтисодӣ таъсис дода шаванд.

Ба ҳолати 1-уми январӣ соли 2021 бештари корхонаҳои фаъолияткунандаи бо иштироки сармояи хориҷӣ ба соҳаи савдо ва саноат

рост омода, шумораи камтарин дар соҳаҳои тандурустӣ ва иҷтимоӣ, иттилоот ва коммуникатсия, кишоварзӣ, хоҷагии ҷангал ва моҳипарварӣ, нақлиёт, хизматрасонии манзил ва ҳӯрокворӣ, инчунин сохтмон ба назар мерасанд.

Бояд қайд намуд, ки дар баробари ин, ширкатҳо ва корхонаҳои бузурги хориҷӣ ҳуқуқ доранд, корхонаҳои фаръии худро дар қаламрави ин кишвар кушоянд ва барои онҳо ҳамон қоидаҳои татбиқ мегарданд, ки ба корхонаҳои муштарак пешбинӣ шудаанд. Инчунин ду давлат ва беш аз он ё корхонаҳо бо муттаҳид кардани сармояи худ метавонанд корхонаҳои байналмилалӣ таъсис диҳанд.

Мавқеъ ва иқтисодии ҳар як давлатро дар ҷомеаи ҷаҳонӣ сатҳи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии он муайян мекунад. Аз ин рӯ, барои Ўзбекистон интихоби роҳҳои мувофиқи ҷалби сармояи хориҷӣ ба иқтисодиёти миллӣ яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи сиёсати ҳукумати мамлакат ба шумор меравад.

Сиёсати иқтисодии Ўзбекистон ба ҷалб ва ҳавасмандгардонии сармояи мустақими хориҷӣ нигаронида шуда, ислоҳот дар кишвар иштироки бевоситаи сармоягузoronро дар татбиқи лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ ба назар гирифта, барои онҳо шароити мусоид фароҳам оварда шуда, захираи бойи маъданӣ дар минтақаҳо, шумораи кофӣи қувваи корӣ, фазои мусоиди сармоягузорӣ, суботи сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ аз ҷумлаи онҳост.

Хусусан, Фармоиши Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон «Дар бораи тадбирҳо оид ба беҳтарсозии фазои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Ўзбекистон» [15] аз 1-уми августи соли 2018 ба фаъолияти сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ такони ҷиддӣ бахшид. Дар фармоиши мазкур принципҳои баланд бардоштани эътимодноки ба давлат, мушаххас кардани ҳолатҳои баргардонидани қитъаҳои замин барои эҳтиёҷоти давлат ва ҷамъият, бекор кардани қарори мақомоти давлатӣ танҳо ба воситаи мақомоти судӣ, инчунин дигар ҳолатҳоеро, ки ба ташаккули имкониятҳои вусъат додани воридоти сармояи мустақими хориҷӣ алоқаманданд, пешбинӣ гардидаанд. Ҳамчунин, фармоиши мазкур васеъкунии имтиёзҳои андозию гумрукиро барои субъектҳои хоҷагидорие, ки сармояи хориҷиро ҷалб мекунанд ва ҳуқуқҳои сармоягузoronро барои ҷалби сармояи хориҷӣ дар минтақа бо назардошти қувваи кории кофӣ кафолат медиҳанд, муқаррар менамояд.

Соҳаи афзалиятнок ва навсозии бахшҳои иқтисодиёти ин кишвар, пеш аз ҳама соҳаи саноат муайян гардида, бештар ба рушди мошинсозӣ, саноати сабук, аз қабилӣ ресандагӣ, бофандагӣ ва дӯзандагӣ, такмили тақсимооти ҳудудию сохтории истеҳсолоти саноатӣ, таъсиси корхонаҳои хурд ва ширкатҳо, ки ба коркарди ашёи хоми маҳаллӣ машғуланд, афзалият дода мешавад.

Барои амалӣ намудани ин тадбирҳо беш аз даҳ барномаи миёнамуҳлат ва дарозмуддати давлатӣ қабул гардидааст. Дар маҷмӯъ,

ҳамаи ин барномаҳо ҳадафи умумӣ дошта, ба муосирсозии корхонаҳои амалкунандаи саноатӣ тавассути воридоти техникаву технологияҳои нав, истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир, таъмини афзоиши шуғл ва даромаднокии аҳоли, инчунин афзоиши самаранокии сармоягузориҳо заминаи устувор мегузоранд.

Дар натиҷаи татбиқи барномаҳо ва тадбирҳои андешидашуда, Ҷумҳурии Узбекистон бо назардошти истеҳсоли маҳсулоти саноатии рақобатпазир дар бозорҳои ҷаҳонӣ мавқеъ пайдо намуда, дар робита ба ҷалби сармояи хориҷӣ стратегияи худро таҳия ва татбиқ намуда истодааст. Дар Стратегияи рушди Узбекистони нав барои солҳои 2022-2026 зарурати боз ҳам беҳтар ва баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузорӣ дар ҳардид, барои татбиқи он дар панҷ соли оянда 120 миллиард доллар, аз ҷумла ҷалби 70 миллиард доллари ИМА аз ҳисоби сармояи хориҷӣ ба нақша гирифта шудааст [13].

Бо мақсади баланд бардоштани иқтисоди саноатӣ истеҳсоли, ба таври васеъ ҷорӣ намудани технологияҳои муосир дар иқтисодиёт, бунёди иқтисодҳои нави истеҳсоли, рушди содирот, ба кор таъмин намудани аҳоли ва беҳтар намудани сатҳи некуаҳволии мардум дар минтақаҳо бо роҳи ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ, инчунин банақшагирии низомии сармоягузорӣ ва самаранокии идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ «Барномаи сармоягузори Ҷумҳурии Узбекистон барои солҳои 2022-2026 ва ҷорӣ намудани раванд ва механизмҳои нави идоракунии лоиҳаҳои сармоягузорӣ» таҳия гардид, бо қарори Президенти Ҷумҳурии Узбекистон, №72 аз 30 декабри соли 2021 тасдиқ шудааст [11].

Дар барномаи мазкур бештар ба соҳаҳои кишоварзӣ, нафту газ, энергетика, саноати хӯрокворӣ, саноати бофандагӣ, чарм ва абрешим, саноати кимиёвӣ, саноати дорусозӣ, истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, молия, маориф ва тандурустӣ таваҷҷуҳи асосӣ дода шуда, барои татбиқи лоиҳаҳои сармоягузориҳои барнома дар соли 2022 9,5 млрд доллари ИМА, соли 2023 12,2 млрд доллари ИМА, соли 2024 13,5 млрд доллари ИМА, соли 2025 15,8 млрд доллари ИМА ва соли 2026 19 млрд доллари ИМА, дар маҷмуъ 70 млрд доллари ИМА пешбинӣ гардидааст [11].

Инчунин тибқи Фармони Президенти Ҷумҳурии Узбекистон аз 14-уми майи соли 2019, №УП-5717 «Дар бораи ба низомии нави босифати ташаккулёбӣ ва татбиқи Барномаҳои сармоягузори Ҷумҳурии Узбекистон» низомии автоматикунонидашудаи иттилоотии «Назорат ва мониторинги татбиқи лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ» ҷорӣ карда шудааст.

Барномаи мазкур ҷузъи низомии ягонаи миллии иттилоотии идоракунии лоиҳаҳо буда, ташаббускорони лоиҳа ва мақомоти давлатиро, ки дар татбиқи лоиҳаҳо иштирок мекунанд, дар бар мегирад. Бартарии ин низом дар он аст, ки мониторинги муҳлат, буҷет, ҳадафҳо ва нишондиҳандаҳои лоиҳаҳо, ташаккули маълумоти бозғатимод дар бораи ҳаҷми сармоягузориҳои ҷалбшуда ва азхудшуда гузаронида мешавад.

Инчунин, хавфҳои сари вақт татбиқ нагардидани лоиҳа ва пайғирӣ намудани натиҷаҳо ва мақсадҳое, ки дар ҳуҷҷатҳои лоиҳавӣ пешбинӣ шудаанд, муайян карда мешавад [16].

Бинобар ин, Вазорати сармоягузорӣ ва савдои хориҷии Ҷумҳурии Ўзбекистон ҳамчун мақоми ваколатдори давлатӣ маълумотро оид ба лоиҳаҳои амалкунанда ва нави сармоягузорӣ ба низоми автоматикунонидашудаи иттилоотии «Назорат ва мониторинги татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ» ворид менамояд. Ҳамзамон, ниҳоди мазкур якҷо бо вазорату идораҳои соҳавӣ ва мақомоти иҷроияи ҳокимияти маҳаллии вилоят ва шаҳру ноҳияҳо бо истифода аз низоми мазкур мониторинги татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорию барои ба истифода додани иншоотҳо дар муҳлати муайяншуда гузаронида, ҷиҳати камбудии ҷойдошта сари вақт чораҳо меандешад.

Бо мақсади таҳия, татбиқ ва мониторинги лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Ўзбекистон «Низомнома оид ба таҳия, ташхис ва тасдиқи ҳуҷҷатҳои пешазлоиҳавӣ ва лоиҳавии лоиҳаҳои сармоягузориву инфрасохторӣ» қабул гардида, бо Қарори Президенти Ўзбекистон аз 20.02.2018 N ПП-3550 тасдиқ карда шудааст. Низомномаи мазкур аз 5 боб, 31 банд ва 6 замима таркиб ёфтааст.

Банди 2-юми боби якуми Низомномаи мазкур барои ҳуҷҷатгузорию лоиҳаҳое, ки аз ҳисоби маблағҳои буҷети давлатӣ, Фонди маблағгузорию барномаҳои давлатии рушди Ҷумҳурии Ўзбекистон ва Фонди таҷдид ва рушди Ҷумҳурии Ўзбекистон татбиқ мешаванд, бахшида шуда, ташхиси лоиҳаҳои зерин аз ҷониби КВД «Ташхиси ҳуҷҷатҳои шаҳрсозӣ»-и назди Вазорати сохтмони Ҷумҳурии Ўзбекистон гузаронида мешавад [10]:

- аз рӯйи лоиҳаҳои инфрасохторӣ бо истифода аз лоиҳаҳои намунавӣ (типовой проект) ва такроран истифодашаванда (сохтмони объектҳои соҳаи иҷтимоӣ ва фонди манзил);

- аз рӯйи лоиҳаҳои фардӣ ва дигар лоиҳаҳое, ки арзиши онҳо 10 миллиард сум ва зиёда аз онро ташкил медиҳанд.

Бояд қайд намуд, ки тартиби мазкур барои ҳуҷҷатгузорию лоиҳаҳои зерин татбиқ намегардад:

- лоиҳаҳое, ки аз ҷониби созмонҳои молиявии байналмилалӣ ва ташкилотҳои давлатии молиявии хориҷӣ маблағгузорӣ мегарданд;

- лоиҳаҳое, ки барои онҳо бо қарори дахлдори Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон тартиби алоҳидаи гузаронидани ташхис ва тасдиқ қабул шудааст;

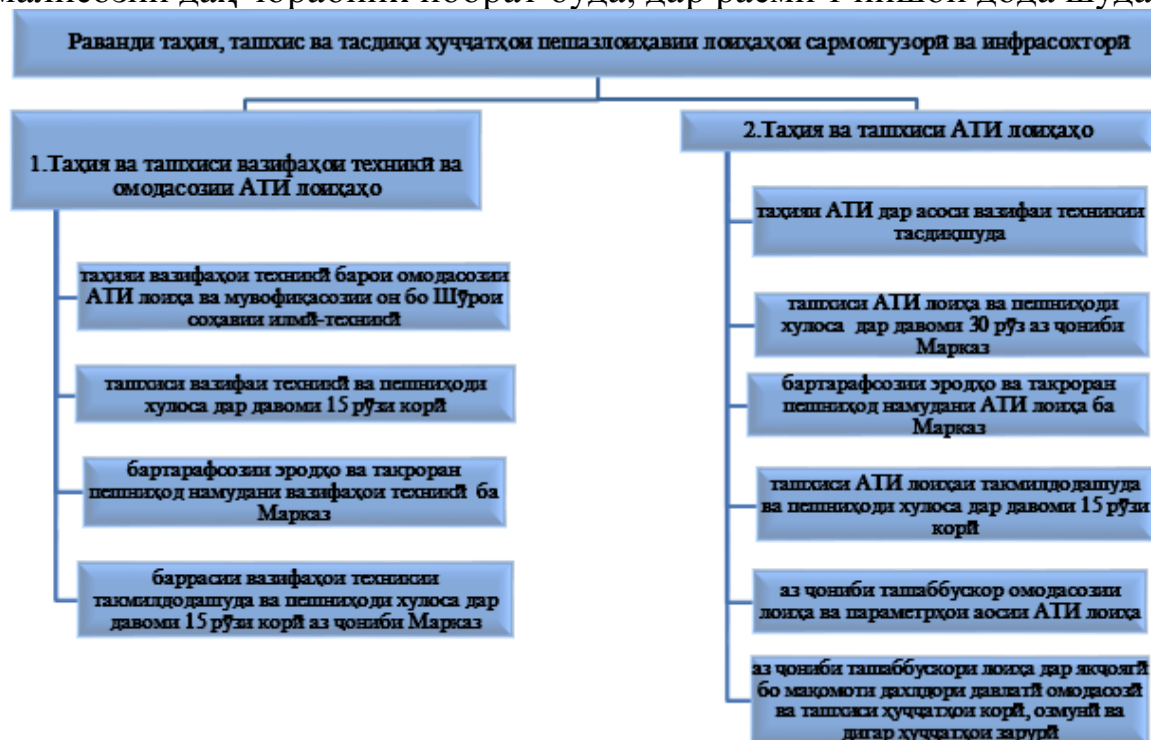
- лоиҳаҳое, ки дар доираи созишномаҳои тақсимои маҳсулот татбиқ мегарданд;

- лоиҳаҳое, ки аз ҷониби бахши хусусӣ дар доираи Барномаҳои давлатии рушди Ҷумҳурии Ўзбекистон амалӣ мегарданд, ба истиснои лоиҳаҳо барои истихроҷ ва коркарди канданиҳои ғоиданоки стратегӣ.

Қайд кардан зарур аст, ки тартиби мазкур ҳуҷҷатгузорию лоиҳаҳоеро, ки тавассути сармоягузорию мустақими хориҷӣ татбиқ мегарданд ва ҳиссаи онҳо на кам аз 70 фоизро ташкил медиҳанд, пешбинӣ наменамояд.

Новобаста аз талаботи низомномаи мазкур ташаббускорони лоиҳа метавонанд ба таври ихтиёрӣ дар асоси шартнома дар КВД «Маркази ташҳиси лоиҳаҳо ва қарордодҳо»-и назди Вазорати иқтисод ва саноати Ҷумҳурии Узбекистон ташҳиси ҳуҷҷатгузорию лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва инфрасохториро гузаронанд.

Раванди таҳия, ташҳис ва тасдиқи ҳуҷҷатҳои пешазлоиҳавии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва инфрасохторӣ аз ду давра ва дар маҷмӯъ, аз амалисозии даҳ чорабинӣ иборат буда, дар расми 1 нишон дода шудааст.

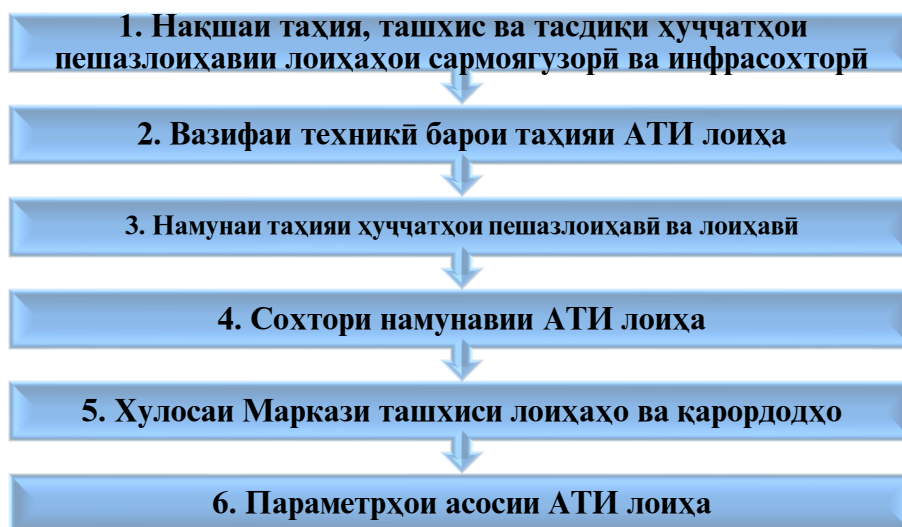
Расми 1. Раванди таҳия, ташҳис ва тасдиқи ҳуҷҷатҳои пешазлоиҳавии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ва инфрасохторӣ дар Ҷумҳурии Узбекистон

Манбаъ: Таҳияи муаллиф

Ҳамчунин, дар Низомномаи мазкур 6 замима илова гардидааст, ки номгӯи онҳо дар расми 2 оварда шудааст.

Ҳамзамон, ҳангоми таҳияи лоиҳаи сармоягузорӣ, тибқи талаботи замимаи 4 Низомномаи мазкур, таҳияи асосноккунии техникую иқтисодӣ (АТИ) лоиҳа низ зарур буда, он аз бахшҳои гуногун, аз ҷумла маркетингӣ, молиявӣ, иқтисодӣ, экологӣ ва ғайра таркиб меёбад.

Тавре ки аз талаботи мазкур бармеояд, АТИ қисматҳоеро дар бар мегирад, ки чиҳати арзёбии самаранокии лоиҳаи сармоягузорӣ мусоидат менамояд.

Расми 2. Номгӯи замимаҳои «Низомнома оид ба таҳия, ташхис ва тасдиқи ҳуҷҷатҳои пешазлоиҳавӣ ва лоиҳавии лоиҳаҳои сармоягузорию инфрасохторӣ»-и Ҷумҳурии Узбекистон

Қайд кардан зарур аст, ки дар банди 7 «Тартиби таҳияи лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ ва амалӣ намудани барномаи сармоягузориҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 март соли 2018, №161 тасдиқ шудааст, талабот ба АТИ ва хулосаи соҳавии мақомоти дахлдори марказӣ муайян гардида бошад ҳам, сохтори намунавии он дар замимаи алоҳида пешбинӣ нашудааст [6].

Бинобар ин, бо назардошти омӯзиши таҷрибаи Ҷумҳурии Узбекистон сохтори намунавии АТИ-и лоиҳаҳои сармоягузорию барои Барномаи сармоягузориҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия намуда, илова намудани онро ҳамчун замимаи нав ба қарори болозикр муҳим мешуморем (Расми 3).

1. Маълумот оид ба лоиҳа
2. Муқаддима
3. Бахши техникӣ ва технологӣ
4. Бахши экологӣ
5. Бахши институтсионалӣ
6. Бахши меъмурию сохтмонӣ
7. Бахши молиявӣ
8. Бахши иқтисодӣ
9. Бахши иҷтимоӣ
10. Хулосаи умумӣ оид ба лоиҳа
11. Замимаҳо

Расми 3. Сохтори намунавии АТИ-и лоиҳаҳои сармоягузорию Барномаи сармоягузориҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон
Коркарди муаллиф

Омӯзиши таҷрибаи Ҷумҳурии Узбекистон дар ин самт нишон дод, ки раванди таҳия, ташхис, тасдиқи ҳуҷҷатҳои пешазлоиҳавӣ ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ мушаххас гардонида шуда, ҳар як марҳилаи он бо замимаи дахлдор муқаррар шудааст. Илова бар ин, ҳамасола бо қарори ҳукумати ин кишвар, рӯйхати лоиҳаҳои афзалиятнок барои баррасӣ дар

соли қорӣ ва маблағгузорӣ намудани онҳо дар солҳои минбаъда тасдиқ мегардад.

Натиҷаи тадбирҳои андешидаи Ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон буд, ки дар соли 2021 дар доираи Барномаи давлатии сармоягузорию сатҳи ҷумҳуриявӣ 318 лоиҳаи бузурги сармоягузорӣ ба маблағи 5,9 миллиард доллар ва дар Барномаҳои сармоягузорию сатҳи минтақавӣ 15 710 лоиҳа ба маблағи 7,4 миллиард доллар амалӣ гардиданд. Дар маҷмӯъ, тавассути татбиқи лоиҳаҳои мазкур беш аз 275 ҳазор ҷойҳои нави корӣ таъсис дода шуд.

Аз рӯйи ҷамъбасти натиҷаи соли 2021, Ҷумҳурии Ўзбекистон 11,1 миллиард доллари ИМА сармояи хориҷиро аз худ намуд, ки нишондиҳандаи мазкур ба 113 фоизи дурнамои солона баробар гардидааст. Сармоягузорӣ ба фондҳои асосӣ 9,8 миллиард долларро ташкил дода, суръати афзоиш нисбат ба соли 2020 110 фоизро ташкил медиҳад. Қобили қайд аст, ки 9 миллиард доллар сармояи мустақими хориҷӣ ва қарзҳо аз худ карда шуд, ки 117 фоизи нақшаи пешбинишударо ташкил медиҳад. Сармоягузорӣ ба фондҳои асосӣ нисбат ба соли 2020 бо суръати 124 фоиз ба 8,2 миллиард доллар расид. Созмонҳои молиявии байналмилалӣ ва давлатҳои хориҷӣ ба Ҷумҳурии Ўзбекистон 2 миллиарду 100 миллион доллар ҷудо кардаанд, ки нақшаи солона ба пуррагӣ иҷро гардидааст. Корхонаҳои саноатӣ аз ҳисоби сармоягузорию мустақими хориҷӣ ва қарзҳо тавонистанд 3,8 миллиард долларро (103 фоизи нақшаи пешбинишуда) аз худ намоянд. Дар татбиқи лоиҳаҳои минтақавӣ 5,2 миллиард доллар маблағ аз худ шуд, ки ин нишондиҳанда ба 130 фоизи дурнамо баробар гардид.

Дар маҷмӯъ, зиёда аз 50 кишвари ҷаҳон ба иқтисодёти Ҷумҳурии Ўзбекистон сармоя ворид гардида, панҷгонаи кишварҳои сармоягузор Ҷумҳурии Халқии Хитой – 2,2 миллиард доллар, Федератсияи Россия – 2,1 миллиард доллар, Туркия – 1,18 миллиард доллар, Олмон – 800,7 миллион доллар ва Кореяи Ҷанубӣ – 137,4 миллион доллар ба шумор мераванд [18].

Бояд қайд намуд, ки омили дигари татбиқи самараноки лоиҳаҳои сармоягузорӣ фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ ба шумор меравад.

Ҷиҳати беҳтар намудани фазои соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Ўзбекистон тибқи Кодекси андозӣ ин кишвар, 8 намуди андоз, аз ҷумла ААИ, андоз аз даромад, андозӣ иҷтимоӣ, андоз аз амвол, андоз аз замин, андоз аз истифодаи об, аксиз ва андоз аз истифодаи сарватҳои зеризаминӣ муқаррар гардидааст [8].

Ба корхонаҳое, ки бо ҷалби сармояи хориҷӣ фаъолият мекунанд, ба онҳо имтиёзҳои андозӣ пешбинӣ шудааст. Аммо ҳангоми таъсиси корхонаҳои муштарак, тибқи қонунгузорию ин мамлакат, ҳаҷми сармоягузорӣ бояд аз 300 ҳазор доллари ИМА зиёд бошад.

Пешниҳоди имтиёзҳо барои сармоягузорию хориҷӣ аз ҳаҷми сармоягузорӣ вобастагӣ дошта, яъне ҳар қадар ҳаҷми сармоя зиёд бошад,

муҳлати додани имтиёз ҳамон қадар дароз мегардад. Имтиёзҳои андозӣ вобаста ба ҳаҷми сармоягузорӣ ба муҳлатҳои зерин пешбинӣ гардидааст, аз ҷумла:

- аз 300 ҳазор доллари ИМА то 3 миллион доллари ИМА - ба муҳлати 3 сол;

- аз 3 миллион доллари ИМА то 10 миллион доллари ИМА - ба муҳлати 5 сол;

- зиёда аз 10 миллион доллари ИМА - ба муддати 7 сол.

Инчунин, мутобиқи моддаи 21 Кодекси андози Ҷумҳурии Узбекистон, имтиёзҳои андозӣ дар шакли озод қардан аз андози замин, андоз аз амвол ва андоз аз истифодаи об ба шахсони ҳуқуқӣ, ки бо ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ таъсис ёфта, ба истеҳсоли мол ё хизматрасонии соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ, тибқи рӯйхате, ки бо қонунгузориин кишвар тасдиқ шудааст, дода мешаванд [8].

Имтиёзҳои андозӣ ва гумрукӣ ба сармоягузориин хориҷӣ ва корхонаҳои дорои сармояи хориҷӣ дар соҳаҳои зерини иқтисодӣ, аз ҷумла соҳаи радиоэлектроника ва истеҳсоли ҷузьҳои иловашавандаи ба техникаи компютерӣ ва ҳисоббарорӣ, саноати сабук, саноати абрешим, саноати истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ, саноати истеҳсоли гӯшти паранда ва тухм, саноати ҳӯрокворӣ, саноати гӯшту шир, саноати химия ва дорусозӣ пешбинӣ шудааст.

Ҳамзамон, бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Узбекистон аз 26 октябри соли 2016, №ПУ-4853, корхонаҳое, ки ҳамчун субъект ба қайд гирифта шуда, дар татбиқи лоиҳаҳои сармоягузориин соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ саҳмгузоранд, аз пардохтҳои андозҳои зерин озод мебошанд, аз ҷумла:

- аз андози замин, андоз аз даромад, андоз аз амволи ғайриманқули шахсони ҳуқуқӣ, андоз аз ободонӣ ва рушди иҷтимоӣ-инфрасохторӣ, андози ягонаи пардохт барои ширкатҳо ва корхонаҳои хурд, инчунин тарҳҳои ҳатмии фонди роҳи ҷумҳуриявӣ ва фонди ғайридавлатии таҷдид, таъмири асосӣ ва муҷахҳазгардониин мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, коллеҷҳои касбӣ, литсейҳо ва муассисаҳои тиббӣ;

- аз пардохтҳои гумрукӣ ва ААИ (ба истиснои пардохт барои барасмиятдарориин гумрукӣ) барои воридоти таҷҳизот, ашёи хом, масолеҳ ва маснуоти комплектие, ки барои эҳтиёҷоти истеҳсолиин худ бо мақсади сохтмони биноҳои истеҳсолӣ, муҷахҳазгардонӣ, таҷҳизониини технологӣ, васеъ қардани истеҳсолот ва содироти маҳсулот ворид қарда мешаванд;

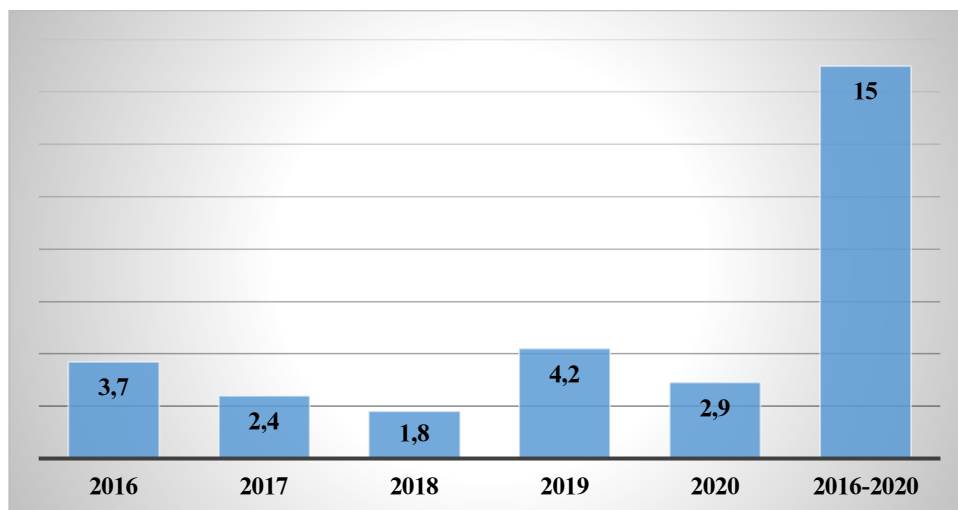
- аз пардохтҳои гумрукӣ (ба истиснои пардохт барои барасмиятдарориин гумрукӣ) барои масолеҳи сохтмоние, ки дар дохили кишвар истеҳсол намешаванд ва дар доираи амалисозии лоиҳаҳо ворид қарда мешаванд, бо пешниҳоди хулосаи мусбии КВД «Маркази экспертизаи маҷмуи лоиҳаҳо ва шартномаҳои воридотӣ»-и назди Вазорати иқтисод ва саноати Ҷумҳурии Узбекистон.

Дар Ҷумҳурии Узбекистон 22 минтақаи озои иқтисодӣ фаъолият намуда истода, дар онҳо имтиёзҳои дар боло номбаршуда аз 3 то 10 сол вобаста аз ҳаҷми сармоягузорӣ пешбинӣ шудааст, аз ҷумла:

- аз 300 ҳазор доллари ИМА то 3 млн доллари ИМА ба муҳлати 3 сол;
- аз 3 млн доллари ИМА то 5 млн доллари ИМА - ба муҳлати 5 сол;
- аз 5 млн доллари ИМА то 10 млн доллари ИМА - ба муҳлати 7 сол;
- зиёда аз 10 млн доллари ИМА - ба муҳлати 10 сол.

Бо назардошти фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Узбекистон дар солҳои 2016-2020 ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Узбекистон 15 млрд доллари ИМА сармояи мустақими хориҷӣ ворид шуда, дар диаграммаи 1 нишон дода шудааст [17].

Диаграммаи 1. – Воридоти сармояи мустақими хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Узбекистон дар солҳои 2016-2020 (бо млрд доллари ИМА)

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти Кумитаи давлатии омили Ҷумҳурии Узбекистон (stat.uz)

Тибқи дурнамои «Тавсияҳо оид ба стратегияи миллии сармояи мустақими хориҷӣ бо харитаи роҳ барои Узбекистон то соли 2026: манбаъҳои нави рушд», ҳамасола ҷалби 5 миллиард доллар сармояи мустақими хориҷӣ ба иқтисодиёти миллии дар назар аст [12].

Бо ин мақсад Ҷумҳурии Узбекистон бо кишварҳои хориҷӣ, аз ҷумла бо Ҷумҳурии Корея ҳамкориҳои молиявӣ ва техниро тақвият бахшида, айни замон 5 лоиҳаи сармоягузорӣ дар соҳаи тандурустӣ, фармасевтика ва саноати кимиёвӣ ба маблағи умумии 548 млн доллари ИМА, аз ҷумла лоиҳаи «Таъсиси кластери тиббӣ» бо арзиши 383 млн доллари ИМА ва лоиҳаи «Таъсиси унсурҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва инноватсияи илмӣ-таҳқиқотии кластери фармасевтика «Tashkent Pharma Park» бо арзиши 198,6 млн доллари ИМА бо дастгирии «Фонди рушди иқтисодӣ ва ҳамкориҳои ЭКСИМБОНКИ Ҷумҳурии Корея» (EDCF) татбиқ шуда истодааст. Тибқи дурнамо дар доираи созишномаҳои баимзорасонидашуда соҳаҳои нави афзалиятнок, аз ҷумла роҳи

автомобилгард ва оҳани минтақавӣ, инчунин рақамикунонии бахши тандурустӣ доништа мешаванд.

Ҳамчунин, бо назардошти фазои мусоиди сармоягузорӣ сармоягузори Туркия ба Ҷумҳурии Ўзбекистон мароқ зоҳир менамоянд.

Аз ҷумла, сармоягузори Туркия бо Ассотсиатсияи “Ўзчармсаноат” ҳамкориҳои зичро ба роҳ монда, дар вилояти Самарқанди Ҷумҳурии Ўзбекистон бо назардошти иқтисодии истеҳсолии саноати чарму пойафзоли Ўзбекистон лоиҳаи сармоягузори «Таъсиси корхонаи нав барои саноати коркарди чарм ва истеҳсоли пойафзоли занона»-ро татбиқ менамоянд.

Мавриди қайд аст, ки дар Ўзбекистон сармоягузори хориҷӣ аз имтиёзҳои андозию гумрукӣ дар таъсиси чунин корхонаҳои истеҳсоли бархӯрдор мебошанд ва барои онҳо тамоми шароиту имкониятҳои сармоягузорӣ фароҳам оварда шудааст. Инчунин бо мақсади мунтазам ба кор даровардани корхона ва истеҳсоли маҳсулот бо корхонаҳои маҳаллии истеҳсолкунандаи чарми тайёр ва пойафзол ҳамкориҳо ба роҳ монда шудааст. Маҳсулоти истеҳсолшавандаи корхонаи нави банақшагирифташуда аз чарми табиӣ буда, ба бозорҳои Федератсияи Россия ва кишварҳои Аврупо содирот мегарданд, ки таваҷҷуҳ ба молҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза дар кишварҳои ғарб зиёд мебошад.

Дар марҳалаи кунунии рушди иқтисодии Тоҷикистон ба масъалаҳои беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ ва дар ин замина, ҷалби ҳарчи бештари сармояи дохилию хориҷӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад. Ҳоло дар кишвар «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», «Барномаи сармоягузориҳои давлатӣ барои соли 2021-2025», «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» ва як қатор барномаҳои соҳавӣ қабул гардидаанд, ки дар амалишавии ҳадафҳои стратегӣ ва лоиҳаҳои давлатии сармоягузориҳои барномаҳои мазкур сармояи хориҷӣ нақши арзанда дорад.

Татбиқи «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» ба се марҳила ҷудо гардида, марҳилаи дуюми он ба рушди суръатноки ҷалби сармоягузориҳои барои солҳои 2021-2025 бахшида шудааст [14]. Дар марҳилаи мазкур зиёдшавии ҳаҷми сармоягузорӣ дар бахши воқеӣ ва инфрасохтор ҳамчун заминаи асосӣ барои рушди иқтисодиёт ба шумор рафта, афзоиши ҳаҷми сармоягузориҳои тавассути ҷалби сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ва маблағҳои пасандозҳои дохилӣ дар назар аст.

Барномаи сармоягузориҳои давлатӣ барои солҳои 2021-2025 бо мақсади татбиқи лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ бо назардошти ҷалби сармояи дохилию хориҷӣ таҳия гардида, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 сентябри соли 2021, №358 тасдиқ шудааст. Барои ба пуррагӣ татбиқ намудани 898 лоиҳаи сармоягузориҳои барномаи мазкур тибқи дурнамо беш аз 19,1 млрд доллари ИМА зарур аст. Қобили қайд аст, ки таркиби портфели лоиҳаҳои давлатии сармоягузориҳои Ҷумҳурии

Тоҷикистон ба ҳолати 1 январи соли 2022 аз 78 лоиҳаи сармоягузорию давлатӣ (39 лоиҳаи грантӣ, 7 лоиҳаи қарзӣ ва 32 лоиҳа дар ҳаммаблағгузорию қарз ва грант) иборат буда, маблағи умумии онҳо 3,7 млрд доллари ИМА, аз ҷумла 2,1 млрд доллар маблағҳои грантӣ, 1,5 млрд доллар маблағҳои қарзӣ, 111,4 млн доллар саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 14 млн долларро саҳми корхонаҳои давлатии ҷумҳурӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва ҷамоатҳо ташкил медиҳад [7, с. 278-285].

Ҳамзамон, дар доираи сиёсати пешгирӣтаи давлату Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба дастгирии фаъолияти соҳибкориву сармоягузорӣ дар замони соҳибистиқлолӣ тадбирҳои зарурӣ амалӣ гардида, дар ин самт барои соҳибкорону сармоягузoron имтиёзу сабукиҳои зиёд ҷорӣ карда шуданд. Айни замон ба онҳо беш аз 120 намуди имтиёзу сабукиҳои андозиву гумрукӣ пешниҳод шуда, муҳлати бақайдгирӣ барои шахсони ҳуқуқӣ аз 49 рӯз то 5 рӯз ва барои соҳибкорони инфиродӣ то 3 рӯз, шумораи мақомоти бақайдгиранда аз 4 то 1 ва ҳуҷҷатҳои бақайдгирӣ аз 10 то 6 номгӯй кам карда шуда, феълан ин расмиёт тариқи электронӣ роҳандозӣ шудааст [1, с.78-87].

Санадҳои меъёрию ҳуқуқии амалкунанда, аз ҷумла Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои беҳтар гардидани фазои соҳибкориву сармоягузорӣ, ҳавасманд ва дастгирии фаъолияти соҳибкорони ватанӣ ва сармоягузoronи хориҷӣ як қатор имтиёзҳои андозию гумрукиро муқаррар намудаанд.

Мутобиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, имтиёзҳои андозӣ (андоз аз даромад) барои корхонаҳои нави молистеҳсолкунанда аз санаи бақайдгирии ибтидоии давлатӣ ҳангоми аз ҷониби муассисони онҳо дар муҳлати 12 моҳи тақвими аз санаи бақайдгирии давлатӣ ба фонди оинномавии чунин корхонаҳо ворид намудани ҳаҷмҳои дар поён пешбинигардидаи сармоягузориҳо ба муҳлатҳои зерин пешбинӣ шудааст:

а) 2 сол, агар ҳаҷми сармоягузориҳо бештар аз 200 ҳазор доллари ИМА то 500 ҳазор доллари ИМА бошад;

б) 3 сол, агар ҳаҷми сармоягузориҳо бештар аз 500 ҳазор доллари ИМА то 2 миллион доллари ИМА бошад;

в) 4 сол, агар ҳаҷми сармоягузориҳо бештар аз 2 миллион то 5 миллион доллари ИМА бошад;

г) 5 сол, агар ҳаҷми сармоягузориҳо бештар аз 5 миллион доллари ИМА бошад [2].

Ҳамчунин бо мақсади дастгирӣ намудани соҳаи тандурустӣ ва беҳтар намудани хизматрасонии тиббӣ, тибқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, воридоти дорувории тиббӣ, таҷҳизоти тиббӣ, фармасевтӣ ва асбобҳои тиббӣ аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда озод карда мешаванд. Сарфи назар аз ин, тибқи Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳангоми воридоти дорувории тиббӣ, таҷҳизоти тиббӣ,

фармасевтӣ ва асбобҳои тиббӣ аз пардохти бочҳои гумрукӣ озод карда мешаванд [3].

Ҳамзамон, Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон воридоти молҳоро, ки бевосита барои эҳтиёҷоти худ аз ҷониби корхонаҳои нафтаъсис ба коркарди саноатии пӯст, пашм, абрешими хом ва дигар ашёи хоми соҳаи кишоварзӣ ба маҳсулоти ниҳой машғул мебошанд, ба муҳлати то 5 сол дар шакли озод намудан аз пардохти бочи гумрукӣ, аз пардохти андози арзиши иловашуда, андоз аз ғоида (андози бо низоми содакардашуда пардохташаванда) ва аз пардохти андоз аз молу мулки ғайриманқулно пешбинӣ менамояд.

Вобаста ба фаъолияти пурсамари минтақаҳои озоди иқтисодӣ Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон озод намудани корхонаҳои дар ин минтақаҳои мазкур ба қайд гирифташударо аз пардохти ҳамаи намудҳои андоз, ба истиснои андози даромад ва андози иҷтимоӣ, пешбинӣ намудааст. Илова бар ин, Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми воридоти молҳои ватанӣ ва хориҷӣ ба қаламрави минтақаи озоди иқтисодӣ аз пардохти бочи гумрукӣ озод карда мешаванд.

Боиси қайд аст, ки дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2021 ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» солҳои 2022–2026 солҳои рушди саноат эълон гардид [9].

Аз ин лиҳоз, тақвияти ҳамкориҳои мутоқобилаи судманд бо сармоягузориҳои хориҷӣ ҷиҳати ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ барои бунёди корхонаҳои нави саноатӣ, таҷҳизонидани корхонаҳои амалкунанда бо таҷҳизоти муосир, фаъолгардонии корхонаҳои саноатии аз фаъолият бозмонда ва дар ин замина таъсиси ҷойҳои нави корӣ муҳим арзёбӣ мегарданд.

Боиси қайд аст, ки ҳамкориҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Узбекистон таърихи тӯлонӣ дошта, сол ба сол боз ҳам васеъ шуда истодаанд ва барои иқтисодиёти кишвари мо истифодаи таҷрибаи Ҷумҳурии Узбекистон дар самти ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ҷиҳати татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ бо назардошти таҳлилҳои овардашуда мувофиқ мебошад. Аз ҷумла, истифодаи таҷрибаи Ҷумҳурии Узбекистон дар самти ҳамкориҳо бо «Фонди рушди иқтисодӣ ва ҳамкориҳои Эксимбанки Ҷумҳурии Корея» (EDCF) ҷиҳати татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар бахши тандурустӣ, баҳусус, дар самти фармасевтика мувофиқи мақсад мебошад. Зеро дар кӯҳҳои Тоҷикистон зиёда аз 3500 намудҳои гуногуни гиёҳҳои шифобахш ва табобатӣ мавҷуд буда, дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 16 корхонаи коркарди танҳо 45 номгӯи гиёҳҳои шифобахш фаъолият менамоянд. Дар баробари ин ҳамасола дар ҳаҷми 50 млн доллари ИМА маҳсулоти доруворӣ ба Тоҷикистон ворид карда мешавад [10, с.14]. Ин аз имкониятҳои ҳанӯз ба таври пурра истифода нашуда дар ин самт шаҳодат медиҳад, ҳол он ки соҳаи дорусозӣ яке аз

соҳаи сардаромади иқтисоди ҷаҳон ба шумор меравад. Барои истифодаи самараноки имкониятҳои мавҷуда дар самти истеҳсоли доруворӣ ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ барои гузаронидани корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва таҷрибавӣ оид ба коркарди дорувории муосири растанӣ дар асоси набототи Тоҷикистон ва ташкили озмоишгоҳҳо дар ин самт, ташкили кластерҳои саноати дорусозӣ барои истеҳсол ва содироти ҷойҳои шифобахш, доруворӣ аз гиёҳҳои шифобахш, витаминҳои фаъоли биологӣ, равғанҳои эфирӣ, малҳамҳои табобативу ороишӣ ва дигар маҳсулоти инноватсионӣ зарур мебошад.

Дар баробари ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ташкил додани кластерҳои азими агросаноатӣ барои коркарди ашёи хоми кишоварзӣ то маҳсулоти ниҳой, аз ҷумла газворҳо, либоси кӯдакона, занона, мардона, либоси мактабӣ, варзишӣ, тағпӯш ва либоси ягонаи соҳавӣ, ҷӯробу пайпоқ, рӯйҷойҳо ва сачоқҳо, маҳсулоти кешбофӣ, рӯймолу сарпӯшҳои пахтагӣ, абрешимӣ, пашмӣ ва чармӣ, пойафзол, либосҳо, камарбанд, ҷузьдону ҷомадонҳои чармӣ, асал, маҳсулоти қаннодӣ, шоколад ва мармалод, шарбату консерваҳои сабзавоту мева ва гӯшту ширӣ, ҳасибу панир ва дигар маҳсулоти ниҳоии ширию гӯштӣ бо дарёфти бозори фуруши онҳо имкониятҳои васеъ мавҷуд мебошанд.

Бинобар ин, бо мақсади амалисозии ҳадафи чоруми миллӣ, яъне саноатикунони босуръати кишвар истифодаи таҷрибаи Узбекистон дар самти татбиқи лоиҳаҳои сармоягузории истеҳсол ва фуруши пойафзолҳои чармӣ низ муҳим арзёбӣ мегардад. Чунки дар Тоҷикистон низ ашёи хом барои истеҳсоли пойафзолҳои чармӣ кофӣ буда, ба роҳ мондани ҳамкориҳои корхонаҳои миллӣ бо сармоягузори хориҷӣ дар ин самт мувофиқи мақсад аст.

Ҳамзамон, бо мақсади назорати рафти амалишавии лоиҳаҳои сармоягузории амалкунанда низоми автоматикунонидашудаи иттилоотии «Назорат ва мониторинги татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ» дар назди мақоми ваколатдори давлатӣ таъсис ва ҷорӣ карда шавад.

Адабиёт

1. Буриева, М.Ч. Ҳамкориҳои давлат бо бахши хусусӣ дар самти таъмини рушди устувори иқтисодӣ / М.Ч. Буриева, О.Р. Қурбонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. - №2 (31). - С. 78-87.
2. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. - С. 181-182 (Боби 27, моддаи 189).
3. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2005. - С. 216-217 (моддаи 345).
4. Қарори Маҷлиси намоёндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, №441 аз 16 июни соли 2021 дар бораи тасдиқи «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025» ва Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2021, №168.
5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 сентябри соли 2021, №358 дар бораи «Барномаи сармоягузориҳои давлатӣ барои солҳои 2021-2025».

6. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 марти соли 2018, №161 «Дар бораи тартиби таҳияи лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ ва амалӣ намудани Барномаи сармоягузориҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон».
7. Қурбонзода, О.Р. Принципиҳои ташаккулёбии портфели лоиҳаҳои сармоягузорӣ / О.Р. Қурбонзода // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷоратии Тоҷикистон. – 2023. - №2/1 (46). - С.274-285.
8. Налоговый кодекс Республики Узбекистан. (утвержден Законом Республики Узбекистан от 25 декабря 2007 года № ЗРУ-136) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.07.2023 г.) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.07.2023 г.)
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 21-уми декабри соли 2021. [манбаи электронӣ]. – URL: <http://prezident.tj/node/27417> (санаи муҳриҷат: 02.06.2022)
10. Постановление Президента Республики Узбекистан от 20 февраля 2018 года № ПП-3550 «О мерах по совершенствованию порядка проведения экспертизы предпроектной, проектной, тендерной документации и контрактов» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.12.2021 г.)
11. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 30.12.2021 г. № ПП-72 «Об утверждении инвестиционной программы Республики Узбекистан на 2022-2026 годы и внедрении новых подходов и механизмов по управлению инвестиционными проектами».
12. Рекомендации для национальной стратегии по прямым иностранным инвестициям с дорожной картой для Узбекистана: новые источники роста. Всемирный банк, Округ Колумбия, 2022 г. - С. 44.
13. Стратегия развития Нового Узбекистана на период 2022-2026 гг. Указ Президента Республики Узбекистан, от 28.01.2022 г. № УП-60.
14. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – 89с.
15. Указ Президента Республики Узбекистан, от 01.08.2018 г. № УП-5495 «О мерах по кардинальному улучшению инвестиционного климата в Республике Узбекистан».
16. Указ Президента Республики Узбекистан, от 14.05.2019 г. № УП-5717 «О новой качественной системе формирования и реализации инвестиционных программ Республики Узбекистан», а также Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан, от 22.07.2019 г. № 616 «Об организационных мерах по внедрению и эксплуатации информационной системы в сфере контроля и мониторинга.
17. Статистические данные [электронный ресурс]. – URL: stat.uz Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике.
18. World Investment Report for 2016, 2017, 2018, 2019 and 2020 years. unctad.org/

УДК: 366.011

ДИНАМИКАИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ МЕЪЁРИ ФОИЗИ АМАЛИЁТИ БОНКӢ ВА ТАҲЛИЛИ ТАҒЙИРӢБИ ОН

Ҷумаев Исмаилюлло Қурбонович – ассистенти кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Е-mail: ismat.j@mail.ru. Телефон: +992 987 23 08 08

Дар шароити имрӯза вобаста ба душвор гардидани дастрасии субъектҳои иқтисодӣ ба захираҳои пулию қарзӣ як қатор муаммоҳои таркибӣ ва ҷузъӣ ҷой доранд, ки дар ин масъала фоизҳои амалиёти хизматрасониҳои бонкӣ низ шомил мебошанд. Дар

ин масъала, агар аз як тараф, баланд будани меъёри фоизи қарзҳо ба талаботи қарзгирандагон таъсир расонад, аз дигар тараф, сатҳи насти қобилияти иҷро кардани уҳдадориҳои пардохтӣ дар як қатор бонку ташикilotҳои қарзӣ ба сатҳи боварии аҳоли таъсири манфӣ мерасонад. Муаллиф дар мақола ба масъалаҳои муҳимтарини меъёри фоизи қарзҳо ва таъсири иқтисодии онҳо таҳлилҳо анҷом дода, то як андоза ба мушкилоти ҷойдошта расидагӣ намудааст.

Калидвожаҳо: сиёсати бонкҳои тиҷоратӣ, фоиз, нарх, тафтиши аудиторӣ, хизматрасонӣ, санадҳои меъёрӣ, иқтисод, андозаи фоиз, коғазҳои қиматнок.

ДИНАМИКА ПРОЦЕНТНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ БАНКОВСКИХ ОПЕРАЦИЙ И АНАЛИЗ ЕЕ ИЗМЕНЕНИЙ

Джумаев Исматулло Курбанович – ассистент кафедры банковской деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: +992 987 23 08 08. E-mail: ismat.j@mail.ru

В сегодняшних условиях из-за сложности доступа субъектов хозяйствования к денежно-кредитным ресурсам возникает ряд структурных и компонентных проблем, к которым относятся операционные проценты и банковские услуги. С одной стороны, высокая процентная ставка по кредитам влияет на потребности заемщиков, с другой стороны, низкий уровень способности выполнять платежные обязательства в ряде банков и кредитных организаций отрицательно влияет на уровень доверия со стороны заемщиков. В статье автор проанализировал важнейшие вопросы процентных ставок по кредитам и их экономическое влияние, а также в некоторой степени затронул существующие проблемы.

Ключевые слова: политика коммерческих банков, проценты, цены, аудит, услуги, регулирование, экономика, процентные ставки, ценные бумаги.

DYNAMICS OF PERCENTAGE INDICATORS OF BANKING OPERATIONS AND ANALYSIS OF ITS CHANGES

Jumaev Ismatullo Qurbanovich - assistant of the Department of Banking Activities of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, sh. Nakhimov Street 64/14, Dushanbe. E-mail: ismat.j@mail.ru, Phone: +992 987 23 08 08

In today's conditions, due to the difficulty of business entities' access to monetary resources, a number of structural and component problems arise, which include operational interest and banking services. On the one hand, high interest rates on loans affect the needs of borrowers; on the other hand, the low level of ability to fulfill payment obligations in a number of banks and credit institutions negatively affects the level of confidence on the part of borrowers. From this point of view, in our article we have analyzed the most important issues of interest rates on loans and their economic impact, and also addressed existing problems to a certain extent.

Keywords: commercial banking policy, interest, prices, audit, services, regulation, economics, interest rates, securities.

Дар сиёсати бонкҳои тиҷоратӣ феҳристи амалиёти бонкӣ, усулҳои муносибати мутақобилаи бонкҳо бо муштарӣён ва давлат, тартиби ташкили бонк, бақайдгирӣ ва иҷозатномадиҳӣ барои ғайолияти он, асосҳои бозхонди иҷозатнома барои анҷом додани ғайолияти бонкӣ, сирри бонкӣ, тартиби ҳисобдорӣ ва ҳисоботдиҳӣ, тафтиши аудиторӣ, муайян кардани нархи хизматрасонӣ ва меъёри фоизи қарзу пасандозҳо ва

гайраро қонунҳои дахлдори соҳавӣ ва дар баъзе маврид талаботи бозор муайян мекунад.

Танзими ҳуқуқи фаъолияти бонкӣ, амалиёт ва хизматрасониҳои онҳо, ҳамчунин бо қонунҳои дигар, аз он ҷумла бо Кодекси граҷданӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии бонки марказӣ, ки дар онҳо тартиби бақайдгирии бонкҳо, меъёрҳои ҳатмӣ ва тартиби истифодаи муҷозот дар ҳолати вайрон кардани талаботи қонунгузори бонкӣ, тартиби бозхонди иҷозатнома, анҷом додани ҳисоббаробаркуниҳои гайринақдӣ муқаррар шудааст, амалӣ карда мешавад.

Дар ташаккули муносибатҳои иқтисодӣ раванди идоракунии фоизи қарзро тавсиф намуда, гуфтан мумкин аст, ки дар ҳолатҳои зарурӣ такмили шаклҳои мушаххаси иқтисодӣ тавассути андозаи фоизи бонкӣ, фоизи қарз, фоизи амонат ва дигар фоизҳои ба ин монанд даромад ба воситаи фоизҳо, коғазҳои қиматнок ва тахфифҳои хусусии яғонадошта ҳиссаи асосӣ дорад.

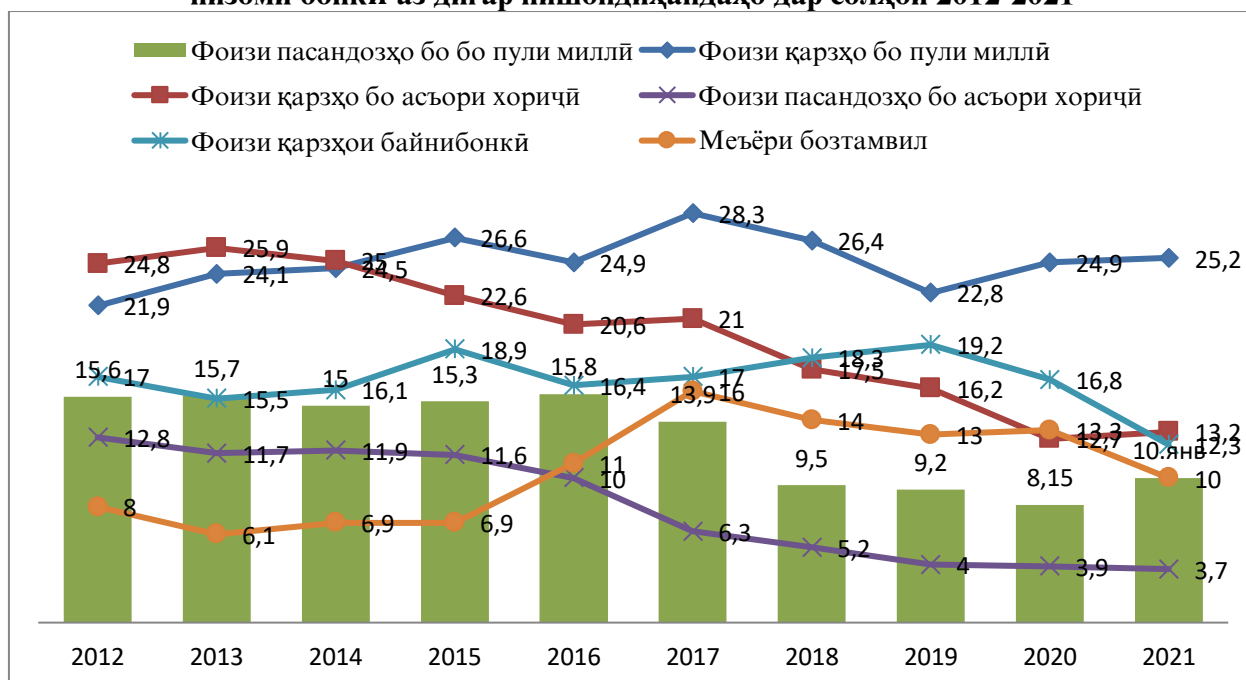
Дар айни замон, раванди муносибатҳои умумӣ бо мизочон дар доираи сатҳи талаботи мизочон бо дарназардошти ҳолати воқеии иқтисодиёт, самти фаъолияти муштарӣ, имконияти мизоч, пардохтпазирии мизоч бояд ба роҳ монда шавад. Дар шароити имрӯза масъалаи меъёри фоизи амалиёти гуногуни бонкӣ на он қадар ба талаботи мизочон мувофиқ мебошад, зеро дар аксар маврид меъёри муқарраршуда аз доираи имкониятҳои молиявии мизочон берун аст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккули муносибатҳои иқтисодии низоми бонкӣ бо бахшҳои воқеии иқтисодиёт, аз он ҷумла аҳоли баъд аз гузаштан ба низоми муносибатҳои бозорӣ аз соли 1991 оғоз гардид. Ба вуҷуд омадани меъёри фоиз ва нархи хизматрасониҳои бонкӣ дар солҳои соҳибистиклолӣ як таҳаввулоти навро ба худ касб намуда, дар сатҳи низоми бонкӣ ба таври васеъ истифода гардида истодааст.

Таҷриба нишон медиҳад, ки яке аз механизмҳои ташкили муҳити рақобат ба ташкилотҳои қарзӣ ва дигар институтҳои ба ин баробар, ин меъёри фоиз мебошад, ки тавассути он онҳо ҳиссаи афзалиятноки ҳудро дар бозор нишон медиҳанд. Дар сатҳи муносибатҳо меъёри фоизи амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ хусусияти дутарафа дошта, он ҳам дар қабули амонату пасандоз, ҳам дар додани қарзу истифода аз дигар хизматрасониҳои бонкӣ метавонад хусусияти ҳавасмандгардонӣ ё боздорандагӣ дошта бошад. Масъалаи хуб шудани сифати қарздиҳии низоми бонкиро аз бамаротиб коҳиш ёфтани қарзҳои муаммодор дар сандуқи қарзии низоми бонкӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Тағйирёбии мазкур дар сандуқи қарзии низоми бонкӣ дар муқоиса ба соли 2014 маҷмуан 572,4 миллион сомонӣ ё 26,2% коҳиш ёфтааст, ки ин аз хуб шудани фазои иқтисодии давлат гувоҳӣ медиҳад. Новобаста аз ин, дар сатҳи низоми бонкӣ як қатор мушкilot дар самти дастгирии самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ, ба монанди баланд будани меъёри фоизи қарз боқӣ мондааст, ки нисбати ин масъала чораҳои зарурӣ бояд андешида

шавад. Як сабаби баланд будани меъёри фоизи қарз аз воситаҳои ҷалбкардашуда, аз ҷумла амонату пасандозҳои шахсони ҳукукию воқеӣ вобаста мебошад, ки ин масъаларо диаграммаи 1 инъикос менамояд.

Диаграммаи 1. - Ҳиссаи фарқкунандаи вобастагии меъёри фоизи қарзҳои низоми бонкӣ аз дигар нишондиҳандаҳо дар солҳои 2012-2021

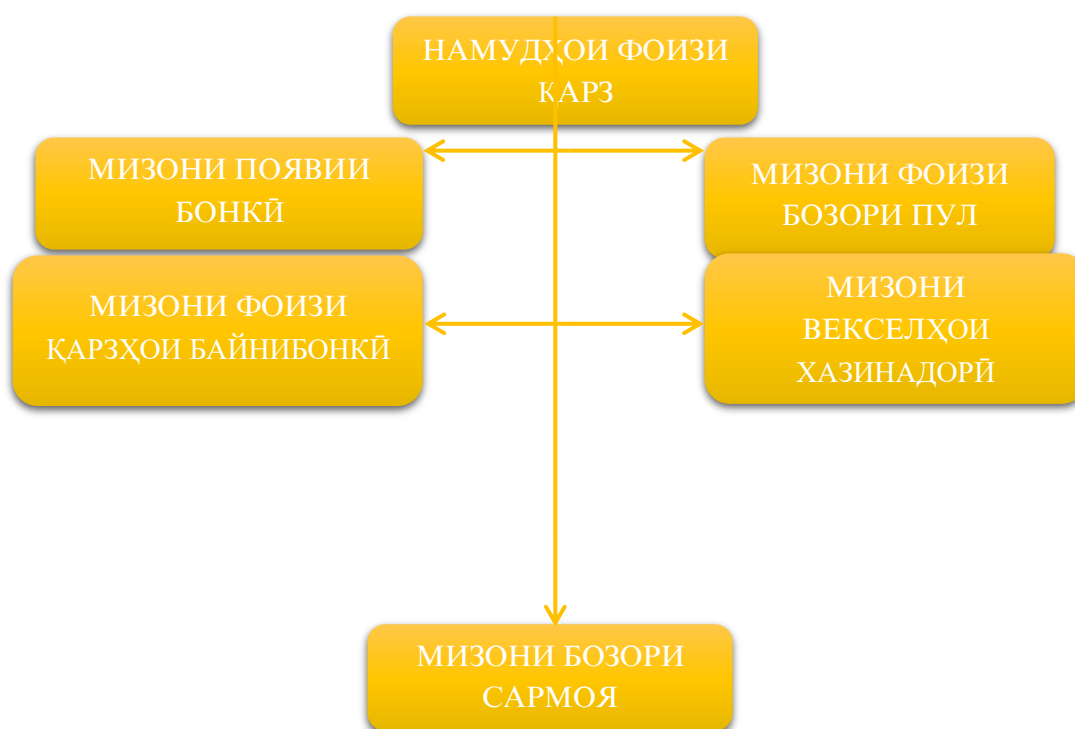

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти бюллетени омили бонкии солҳои 2014, №12 (233); 2016, №12 (257); 2018, №12 (281); 2020, №12 (305); 2021, №12 (316).

Дар ҳар як давлати мустақил, ки бо роҳи иқтисоди бозорӣ раван аст, бояд низоми бонкии инкишофёфта дошта бошад ва ин ба мустаҳкам шудани низоми қарзӣ ҳисоббаробаркунӣ, инчунин нигоҳ доштани қурби харидории пул мусоидат мекунад [1]. Вобаста ба ин масъалаҳо Ш.Қ. Хайрзода чунин қайд менамояд, ки бунёди институтҳои неруманди низоми бонкӣ дар Тоҷикистон, ки қодиранд дар бозори ҷаҳони молиявӣ ба таври сазовор рақобат кунанд ва дар бозорҳои тағйирёбанда истодагари намоянд, раванди басо мураккаб ва дуру дароз мебошад [12, с.51]. Аз таҳлили маълумоти диаграммаи 1 маълум аст, ки новобаста аз таъсири дигар омилҳои ба хароҷот вобаста меъёри фоизи қарзҳои бонкӣ дар сатҳи иқтисодиёт ва воситаҳои ҷалбгардида, аз он ҷумла аз меъёри фоизи қабули амонату пасандозҳо вобастагии зиёд дорад. Дар ин замина, меъёри фоизи қарзҳои байнибонкӣ ва меъёри бозтамвил низ ба меъёри фоизи қарз, ки дар ин масъала бонкҳо ҳамчун миёнарав амал менамоянд, таъсир мерасонад. Ҷиҳати дастрасии субъектҳои иқтисодӣ ба қарз меъёри фоизи қарзҳо асосан қарзҳои бо асъори хориҷӣ коҳиш дода шуда, ҳаҷми қарзҳо низ афзоиш ёфтаанд. Меъёри фоизи қарзҳо бо пули милли дар муқоиса ба соли 2012 ба андозаи 0,4% банди фоизӣ афзоиш ёфт, меъёри фоизи мазкур бо асъори хориҷӣ дар соли 2012 агар 24,8%-ро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба 10,02% баробар гардид, ки дар муқоиса ба соли таҳлилӣ 14,78% коҳиш ёфтааст, ки албатта,

чунин тамоил ба афзоиш ёфтани ҳаҷми қарздиҳӣ ба баҳши воқеии иқтисодиёт ва, дар ин замина, рушд додани он боис мегардад ва он метавонад ба сифати сандуқи қарзӣ мусоидат намояд. Зеро сифати сандуқи қарзӣ аз ҳаҷми маблағҳои он ва кам будани маблағҳои муаммодор иборат мебошад [5, с.296].

Ҷоизаи пасандозҳо бо пули миллий дар муқоиса ба соли таҳлиلى 5,6 банди ҷоизаи қарзӣ мебошад, ки он соли 2012 15,6%-ро ташкил намудааст. Ҳиссаи пасандозҳо бо асъори хориҷӣ 8,9% қарзӣ мебошад, ки ин нишондиҳанда дар соли 2012 12,8%-ро ташкил менамуд. Ҷоизаи қарзҳои байнибонкӣ бошад, ҷиҳати дастгирии байниҷаҳонӣ ба андозаи 4,7 банди ҷоизаи қарзӣ мебошад. Ба андешаи мо, барои фарогирии равандҳои амалиёт ва муайян кардани нархи амалиёт ва хизматрасониҳои байнибонкҳо, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, корхонаҳои истеҳсоли ва ғайриистеҳсоли ва одамони алоҳида намудҳои гуногуни ҷоизаи истифода мегардад. Ғайр аз ин, дар амалияи бонкдорӣ муносибатҳои қарзӣ вобаста ба шакли қарз аз ҷониби бонкҳо ба кадом муҳлат дода шудани он ва омилҳои дигар намудҳои гуногуни ҷоизаи қарз истифода мешаванд, ки вобаста ба раванди баҳогузории нархи амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ арзёбӣ карда мешавад. Дар амалияи фаъолияти бонкҳо амалиёт ва вобастагии амали онҳо аз рӯи якҷанд намуд сурат мегардад, ки онро дар расми 1 ба таври мушаххас дидан мумкин аст.

Расми 1. Намудҳои маъмули ҷоизаи қарз
Таҳияи муаллиф

Аз расми мазкур гуфтан мумкин аст, ки вобаста ба талаботи иқтисодӣ ва ташкили муносибатҳои муносибатҳои қарзӣ намудҳои гуногуни ҷоизаи қарзӣ истифода гардидаанд, ки онҳо хусусияти хоси худро

доранд. Мизони появии бонкӣ (prime- rate) - ин сатҳи минималии фоиз аст, ки аз ҷониби бонкҳо барои қарзҳои пешниҳодкардаашон муайян карда мешавад. Ҳамчунин, мизони появии хароҷот ва фоидаи минималии бонкро дар бар мегирад. Ҳангоми додани қарз бонкҳо ба мизони появӣ чанд фоизи дигар илова менамоянд. Сатҳи фоизи иловагӣ вобаста ба мавҷудияти хатари барнагаштани қарз, дараҷаи таъмини қарз, сатҳи боварӣ ба пардохтпазирии қарзгиранда ва омилҳои дигар муайян карда мешавад. Дар доираи ин сатҳи хароҷоти эҳтимолие, ки бояд бонк онро пардохт намояд, ба инобат гирифта мешавад.

Дар кишварҳои пешрафта ҳар як бонк вобаста ба сиёсати қарзиаш мизони появии худро дорад ва онро ҳар рӯз ба диққати шуъбаҳояш мерасонад, то ба мизоҷон пешниҳод кунанд. Шуъбаҳо вобаста ба омилҳои дар боло қайдшуда сатҳи фоизи иловагӣ ва фоизи қарзро муайян мекунанд. Бо мақсади ҷалби қарзгирандагон (ширкату шахсони алоҳида) мизони появии (prime-rate) бонкҳои калон ҳаррӯза дар интернету матбуоти даврӣ chop мешавад.

Мизони фоизи бозори пул. Барои пул қисми сохтори бозори сармоя аст, ки дар он маблағҳои пулӣ ва коғазҳои қиматноки муҳлаташон то як сол хариду фурӯш мешаванд. Захираҳои қарзии кӯтоҳмуддат, коғазҳои қиматноки ҳукуматӣ, векселҳои тиҷоратӣ аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Азбаски маблағҳои пулиро коғазҳои қиматнок кӯтоҳмуддату бозоргиранд, талабот ба онҳо зиёд ва мизони фоизашон тағйирёбанда аст.

Мизони фоизи қарзҳои байнибонкӣ. Азбаски дар ҳаҷми умумии қарзҳои бонкӣ рост меояд, мизони фоизи қарзҳои байнибонкӣ барои бонкҳою мизони фоизи қарзҳои бонкӣ рост меояд, мизони фоизи қарзҳои байнибонкӣ барои бонкҳою мизони онҳо аҳаммияти хосса дорад. Фоизи қарзи ба мизоҷ додашаванда, пеш аз ҳама, аз мизони фоизи қарзҳои байнибонкӣ баландтар хоҳад буд, зеро ба мизон хароҷоту фоидаи бонки қарздиҳанда илова мешавад.

Ҳамчунин, мизони қарзҳои байнибонкӣ дар навбати худ ба намудҳои зерин ҷудо мешавад:

- мизони фоизи қарзҳои пешниҳодшаванда. Ин мизони фоизест, ки бо он бонк омодааст ба бонкҳои дигар қарз диҳад. Дар марказҳои бозори ҷаҳонии сармоя бонкҳо ҳар рӯз мизони фоизашонро эълон мекунанд. Масалан, мизони LIBOR (London Inter-Bank Offer Rate) мизони фоизи қарзи байнибонкиест, ки аз ҷониби калонтарин бонкҳои дар шаҳри Лондонбуда (Barclays, Bank of Tokyo, National Westminster Bank, Bankers Trust) ҳар рӯз эълон мешавад. Марказҳои дигари бозори ҷаҳонии сармоя низ дорой чунин нишондиҳанда мебошанд. Масалан, PIBOR дар шаҳри Париж, FIBOR дар Франкфурт, MIBOR дар Маскав ва ғайра. Бонкҳо ҳангоми гирифтани қарз аз ҳамдигар бештар LIBOR-ро истифода мекунанд [9]. Ҳангоми додани қарз ба мизоҷ онҳо ба LIBOR ҳаққи худро илова мекунанд.

- мизони фоизи қарзҳои ҷалбшаванда. Ин мизони фоизест, ки банк омодааст аз банкҳои дигар қарз гирад. Ин нишондиҳанда низ аз ҷониби банкҳо ҳар рӯз эълон мешавад. Он дар бозорҳои ҷаҳонии сармоя бо номҳои LIBID (London Inter-Bank Bid Rate), PIBID (Париж), FIBID (Франкфурт), MIBID (Маскав) ва ғайра маълум аст [13, с. 20]. Мизони фоизи вобаста ба муҳлати пешниҳоди қарз метавонад гуногун бошад.

- мизони аслии қарзҳои байнибанкӣ. Ин мизони миёнаест, ки тавассути он банкҳо рӯзи гузашта ба ҳам қарз додаанд. Бар байни кормандони банкҳо ин нишондиҳанда бо номҳои LIACR (London Inter-Bank Actual Rate), MIACR (Маскав) ва ғайра маълум аст.

- мизони қарзҳои кӯтоҳмуддати байнибанкӣ – INSTAR (Inter-Bank Short Term Rate). Ба ин гурӯҳ мизони қарзҳои дар асл додашудаи муҳлаташон якрӯза (овернайт), якҳафтаина, якмоҳаю семоҳа дохил мешаванд.

Мизони фоизи векселҳои хазинадорӣ. Банкҳои марказӣ бо мизони муайян векселҳои хазинадорӣ кишварашонро дар бозорҳо ба савдо мебароранд. Аслан, векселҳо бо нархи аз арзиши номиналиашон камтар фурӯхта мешаванд ва муҳлати кӯтоҳу (то як сол) гавари пардохташон онҳоро бозоргир кардааст.

Дар давоми сол вобаста ба сатҳи таваррум нархи векселҳо тағйир меёбад, зеро болоравии нархҳою беқурбшавии пул арзиши аслии ин векселҳоро паст мекунад. Бинобар ин, корхонаю шахсони алоҳида бо роҳи ба фурӯш баровардани векселҳо ҳаракат мекунанд ҳарчи тезтар аз онҳо халос шаванд. Яку якбора ба бозор ворид шудани векселҳои зиёд боиси паст рафтани нархи фурӯшашон мегардад.

Мизони фоизи бозори сармоя. Ин мизони фоизи уҳдадоринаҳои миёнамуддату дарозмуддати давлатӣ мебошад. Ба ин гурӯҳ коғазҳои қиматноки давлатӣ, ки муҳлати пардохташон аз як сол зиёд аст, дохил мешаванд. Банкҳои хазинадорӣ ИМА уҳдадоринаҳои мамлакатҳои Олмон, Бритониёи Кабир, вомбаргҳои Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ғайра аз ҷумлаи онҳоянд. Аз харидаи ин уҳдадоринаҳо ду намунаи даромад гирифтани мумкин аст:

1. Даромади купонӣ – фарқи байни нархи номиналию нархи фурӯши онҳо;

2. Даромади аслий – фарқи байни нархи номиналӣ ва нархи дар бозор вобаста ба таваррум тағйирёфтаи онҳо.

Дар амалияи банкдорӣ намудҳои дигар мизони қарз низ вучуд дорад. Масалан, мизони фоиз барои шаклҳои алоҳидаи пасандозҳо, шаклҳои қарз, мизони фоиз барои қарзҳои кӯтоҳмуддат, миёнамуддату дарозмуддат, мизони фоизи коғазҳои қиматнок вобаста ба муҳлаташон ва ғайра.

Мизони фоизи бозорҳои сармоя ба ҳам алоқамандии зич дошта, истифодаи воситаҳои ҳозиразамони интиқоли маълумоти зарурӣ ҳамаи бозорҳоро дар фазои якхела вобаста менамояд. Дар ин масъала

кормандони бозорҳо (дилерҳо, маклерҳо), новобаста дар кадом қитъаи замин буданашон, ҳамеша аз вазъи бозорҳои дигар хабардоранд. Дигар шудани мизон дар яке аз онҳо боиси тағйир ёфтани мизон дар бозори дигар мегардад. Мавҷудияти фарқи мизонҳо метавонад боиси қаллобии «бозингарони» бозор шавад. Бинобар ин, фарқи мизонҳо то дараҷае кам аст, ки иҷрои чунин амалиёт ғоидаовар нест. Агар дар яке аз бозорҳо мизон камтару дар дигарӣ зиёдтар бошад, «бозингарон» маблағҳои пулиро коғазҳои қиматноки он бозорро харида, дар ин бозор мефурӯшанд.

Дар баробари ин, меъёри ғоизро дар баъзе маврид ба меъёри ғоизи доимӣ ва меъёри ғоизи шиноқунанда тақсим менамоянд.

Барои тамоми муҳлати қарз як меъёри ғоиз муайян карда мешавад ва то ба охир расидани муҳлати қарз ин ғоизи қарзӣ тағйир намеёбад. Ин намуди меъёри ғоизи қарзӣ ҳам барои қарздиҳанда ва ҳам барои қарзгиранда муфид мебошад. Асосан дар амалия ин намуди меъёри ғоизи қарзиро барои қарзҳои кӯтоҳмуддат истифода мебаранд.

Меъёри шиноқунандаи ғоизи қарзӣ ин меъёри ғоизи қарзиест, ки доиман вобаста аз шароити бозори қарзӣ ва вазъи бозори молиявии давлат тағйир ёфта меистад. Яъне, то ба охир расидани муҳлати қарзи гирифташуда ғоиз тағйир ёфта меистад.

Аз дигар нуқтаи назар, ғоизи қарз категорияи иқтисодӣ мебошад, ки дар асоси муносибатҳои қарзӣ ба вучуд омада, он ҳамчун ҳисса аз истифодаи муваққатии маблағи қарзӣ ба даст оварда мешавад. Ҳамчунин, муносибати байни қарздиҳанда ва қарзгирандаро, ки муносибати худро доранд, бо ёрии меъёрҳои муқарраршуда ифода мекунад.

Дар баъзе маврид таваҷҷуҳи махсус барои гирифтани қарз ва пардохти ғоизҳо тамоюли баръакс дошта, на ҳама вақт он маънои пардохтро дорад, балки тақсимои бебозгашти арзишро низ инъикос менамояд. Дар таҷрибаи низоми бонкӣ яке аз сарчашмаҳои асосие, ки тавассути он захираҳои пулии бонк муқаммал мегарданд, ин амонату пасандозҳои шахсони ҳуқуқию воқеӣ, аз он ҷумла амонатҳои муҳлатнок мебошанд. Вобаста ба ин, сатҳи ғоизи қарзҳои бонкӣ аз сатҳи ғоизи амонату пасандозҳо вобастагии зиёд дорад.

Дар таҷрибаи бонкӣ ғоизи амонатӣ ин пардохти бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзиест, ки барои нигоҳ доштани маблағҳо, коғазҳои қиматнок ва дигар арзишҳои моддӣ дар суратҳисобҳо аз мизочон қабул намудаанд. Масъалаи меъёри ғоизи амонат аз таъмини дастгирии амонатгуздорон, ҷалби пасандозҳои онҳо ба бонк ва дигар меъёрҳои, ки ҳавасмандии мизочонро таъмин карда метавонад, иборат аст.

Дар бонкҳои тиҷоратӣ ва ташкилотҳои амонатии қарзии хурд аз ҳама омилҳои, ки ба андозаи ғоизи пасандозҳо таъсир мерасонанд, навъи амонат ё пасандоз; муҳлати ҷалби амонат бо дарназардошти ҳолати талабот ва сарчашмаҳои он; вазъияти бозори қарзӣ ва сатҳи талабот ба пули нақд; камчинии захираҳои пулии аҳоли ё баръакс; меъёри ғоизи қарзҳои бонкӣ; меъёри маблағгузорӣ; меъёри андоз; талаботи ками

қарзгирандагон; сатҳи таваррум; хароҷоти нигоҳдории бонк ва хизматрасониҳои муштариён ва ғ. иборат аст.

Дар баробари омилҳои ба амонат таъсиррасон ғоизи амонат метавонад дар чунин шакл низ зухур намояд:

- индекси ғоидаоварии ғаёлияти бонк ва ташкилоти қарзӣ;
- ҳамчун омили нигоҳ доштани қобилияти харидории пул, алалхусус, дар шароити мавҷуд будани таварруми баланд;
- ҳамчун механизми дастгирии иҷтимоию иқтисодии амонатгузoron нисбат ба пастшавии пасандозҳо ҳангоми тағйир ёфтани нархҳо дар бозор;
- ба вуҷуд овардани рақобат байни бонкҳо, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ дар сатҳи макро қарор доранд;
- омили нигоҳ доштани мувозинати бозори пули милли дар сатҳи иқтисодиёт.

Дар ин маврид чунин ақида вуҷуд дорад, ки даромад аз истифодаи пул сифати пул аст, ки аз истифодаи пул дар амалиёти одии молӣ ба кулӣ фарқ мекунад, вақте ки пул миёнарави биржаи молӣ мебошад, сатҳи даромад бо нишондоди меъёри ғоиз меафзояд. Дар муомилаи хариду фурӯши молҳо пул ба сӯи мол ҳаракат мекунад, молро ба соҳиби худ мерасонад ва арзиши моли расонидашуда аз ҷиҳати арзиш ба пул баробар мегардад. Одатан, вақте ки пули мизоч дар шакли дигар хариду фурӯш мешавад, пул мустақилона ҳаракат мекунад ва ғосилаи ҳаракат ба соҳиби худ пули даромади бештар медиҳад.

Дар дасти қарзгиранда ғоизи қарз вазифаи комилан дигар дорад, зеро барои қарзгиранда ғоизҳо воситаи хариди пул барои истифодаи муваққатӣ аз дигар субъектҳои иқтисодӣ ва ғайрииктисодӣ мебошанд.

Аз нуқтаи назари қарзгиранда, ҳангоми пардохти ғоизҳо пул хусусиятҳои анъанавии воситаи пардохт ва харидро нишон медиҳад, то ба афзоиши арзиши пулии ғоизҳо барои қарзгиранда маънои афзоишро надорад ва барои қарзгиранда на даромад, балки зарар аст.

Ҳангоми истифодаи муваққатӣ қарзгиранда ғоизи қарзро ба даст меорад ва пардохт мекунад, ӯ ҳамчун воситаи пардохт ва харид амал мекунад. Дар ҳамин масъала натиҷаи ҳамкориҳои ду вазифаи аввалини манфиатдор вазифаи сеюм аст - олами капитал бо нархи ҷенкунии хосиятҳои капитал пешниҳод карда мешавад.

Таносуби афзоиши пул бо ғоиз нишон дода шудааст, ки он метавонад ба сифати объект ҳамчун ченаки даромаднокии амалиёти молиявӣ ифода карда мешавад. Мувофиқи меъёрҳои мавҷуда сатҳи таваррум бояд аз рӯи баҳисобгирии нишондиҳандаҳо то санаи кушодани суратҳисоб ва муҳлати охири пасандоз ҳисоб карда шавад. Аз сабаби имконнопазир будани баҳисобгирии дақиқ, таваррум ва дигар омилҳои ба шароити бозор хос дар муддати тӯлонӣ (зиёда аз як сол), муайян кардани миқёси ғоиз душвор буда наметавонад.

Танҳо меъёри фоизи заминавӣ ва ғаврии пасандоз ба муайян кардани ҷузъҳои боқимондаи фоизи пасандоз бояд ҳисоб карда шаванд.

Бонк давра ба давра барои баланд бардоштани фоизи пасандозҳо аз ҷиҳати иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мақсаднок аст, зеро дар шароити мавҷуд будани таваррум манфиатҳои амонатгуздоронро барои дарозмуддат ҳимоя кардан ва инчунин дар бонк ҷойгир кардани амонатҳо имконнопазир аст. Дар ин вазъ, бонкҳо бояд сиёсати амонатии худро ғайр қарзӣ карда, барои додани қарз ба субъектҳои иқтисодӣ ва амонату пасандозҳои аҳоли рақобат кунанд. Бонке, ки доираи хизматрасониҳои муштариёноро доимо бо дарназардошти равишҳои инноватсионӣ тавсеа медиҳад, метавонад ба ин рақобат тоб орад.

Аз ин рӯ, гузариш ба хизматрасонии бисёрромила ба мизочон дар робита ба раванди рақобатпазирии бонкҳо ҳалкунанда аст.

Агар дар шартнома усули ҳисобкунии фоизҳо пешбинӣ нашуда бошад, пас он аз рӯи формулаи одӣ бо истифода аз фоизи муқарраршуда ҳисоб карда мешавад. Сатҳи даромади амонат аз андозаи пасандоз, давомнокии он ва фоизи он вобаста аст. Фоизҳоро ҳамзамон пардохт кардан мумкин аст. Истифодаи фоизи мураккаб баробари гирифтани он ба қарзи асосӣ илова карда мешавад ва фоизҳо дар оянда ҳисоб карда мешаванд. Эҳтимолияти фоизҳои мусбат вазифаи асосии иҷтимоии сармояро тавассути зарурат ва аҳаммияти ченакҳои ба иқтисодии истеҳсолии сармоя мувофиқ мегардад ва андозагирии арзишҳои молӣ шакли муҳими зоҳир намудани сифатҳои мол мебошад. Дар аксар адабиёти дохилию хориҷӣ, аз он ҷумла таҷрибаи ғайрӣ бонкҳо ва низоми бонкӣ фоиз, ба маънои дигараш, ифодаи арзишро дорад, ки онро метавон нархи амалиёт арзёбӣ кард ва ҳадафи сармоягузориҳои молиявӣ низ ба иқтисодии истеҳсолии арзиши пул ифода карда мешавад. Аз ҳамин лиҳоз, яқинд вазифаи фоизро аз ҳамдигар фарқ мекунанд, ки асоситаринашон инҳо мебошанд:

- азнавтасимкунии. Ҷӣ тавре ки вазифаи азнавтасимкунии қарз аз нав тасим намудани захираҳои қарзӣ ба субъектҳои иқтисодӣ мебошад, вазифаи азнавтасимкунии фоиз ин қисми даромад байни ташкилотҳои тиҷоратӣ ва соҳибон (саҳомон) тасим карда мешавад;

- танзимнамоӣ. Таваҷҷуҳи баланд ба сатҳи фоиз ё ин сатҳ дода шуда, талабот ва пешниҳод, инчунин тасимот дар соҳаҳои гуногуни ғайрӣ танзим карда мешавад;

- ҳимояи фонди қарзӣ. Тавассути меъёри мувофиқи фоиз арзиши захираҳо нигоҳ дошта мешавад ва бо дарназардошти хусусиятҳои истеъмолии худ, гардиши тақрорӣ, воситаи таъсири ғайрӣ ба иқтисодиёт ҷорӣ мекунад. Фоизҳои нисбатан паст маънои қарзҳои арзонро доранд, ки пули арзон падидаи афзоиши пул дар бозори қарзӣ мебошад.

Вобастагии байни амалиёти бонкӣ ба инобат гирифта, гуфтан мумкин аст, ки ҳама амалиёти бонкӣ ба ҳамдигар пайванди ногустастанӣ

дошта, масъалаи меъёри фоизи амалиёт ва нархгузории сифати онҳо ба ҳамдигар алоқамандии зич дорад. Тибқи асосҳои назарияи иқтисодшиносон, меъёри фоизҳо дар иқтисоди бозорӣ дар сатҳи бозор бояд аз сатҳи миёнаи даромади соҳаҳои иқтисодиёт каме пасттар бошад. Қарзгирандагон бояд имкон дошта бошанд, ки қарзҳои худро тавассути фоизҳо бе мушкилот баргардонанд.

Ҳамин тариқ, талаботу пешниҳод муайянкунандаи асосии мизони фоизи қарз ва пасандозҳо буда, каму зиёд шудани яке аз онҳо боиси тағйири мизони фоизи дигар амалиёт, дар маҷмуъ, захираҳои бонкӣ мегардад. Аз ҳамин лиҳоз, дар сатҳи иқтисодиёт ҷиҳати нигоҳ доштани мувозинати сатҳи фоизи қарз ва пасандозҳо андешидани чораҳои зерин ба мақсад мувофиқ аст:

1. Нигоҳ доштани мувозинати муҳлати пасандоз ва қарзҳои додашуда ба субъектҳои иқтисодӣ;
2. Нигоҳ доштани таносуби дорой ва уҳдадорихои бонкӣ, инчунин меъёри захираҳо ва қарзҳои додашуда;
3. Баланд бардоштани идоракунии дороиҳо бо роҳи нигоҳ доштани мувозинати меъёри фоизи қарзҳо ва захираҳо;
4. Назорати доимӣ аз рӯйи гардиши захираҳои қарзӣ, сафарбарсозӣ ва сари вақт баргаштани онҳо ба бонк.

Адабиёт

1. Аҳадов, И.Қ. Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нақши он дар пешрафти иқтисодиёт / И.Қ. Аҳадов // Ҷавонон ва илми муосир. - 2011. - С. 105-110.
2. Жаботинская, Е.И. Экономика и банковский сектор / Е.И. Жаботинская // Деньги и кредит. - 2016. - №2. - С. 27-31.
3. Кейнс, Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное / Дж.М. Кейнс; вступ. статья Н.А. Макашевой. - М.: Эксмо, 2008. - 960 с.
4. Липсиц, И.В. Ценообразование и маркетинг в коммерческом банке. Учебное пособие / И.В. Липсиц. - М.: Экономистъ, 2004. - 128 с. - ISBN 5-98118-076-5
5. Махшулов, С.Ҷ. Хатари қарзӣ ва оқибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии он / С.Ҷ. Махшулов, Қ.С. Сафаров, Г.М. Шарифзода / Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №4-1(33). - С. 196-204.
6. Назаренко, Г.П. Кризис ссудного процента как одна из проблем современной экономики / Г.П. Назаренко // Символ науки. - 2016. - №11-1. - С. 120. - ISSN 2410-700
7. Панова, Г. С. Кредитная политика коммерческого банка во взаимоотношениях с населением: дисс..... док-ра эк.н.: 08.00.10 / Г.С. Панова. - М., 1997. - 297 с.
8. Продолятченко, П.А. О роли банковского процента при формировании привлеченных ресурсов кредитной организации / П.А. Продолятченко // Дискуссия. - 2012. - №2 (20) февраль. - С.72-80.
9. Раҳимзода, Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ / Ш. Раҳимзода. - Душанбе, 2008. - 283 с.
10. Рикардо, Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Сочинения. Том 1 / Д. Рикардо. - М.: Век, 1995. - 360 с.
11. Румянцева, Е.Е. Новая экономическая энциклопедия. Четвертое издание / Е.Е. Румянцева. - Москва: ИНФРА, 2011. - 537 с.
12. Хайрзода, Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботи молиявӣ: диссер. барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои иқтисодӣ аз рӯйи ихтисоси 08.00.10 - Молия, гардиши пул ва қарз / Ш.Қ. Хайрзода. - Душанбе, 2021. - 430 с.

13. Юнусзода, Х. К. Совершенствование диагностики и методов оценки социально-экономического развития регионов Республики Таджикистан : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Юнусзода Холмурод Курбонали. – Душанбе, 2020. – 25 с. – EDN MPSWDM.

УДК 336.76+330.342 (575,3)

ЗАМИНАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ПАЙДОИШ ВА РУШДИ БОЗОРИ МОЛИЯВӢ

Раҳимзода Ғирузи Мадкарим – ассистент кафедраи фаъолияти биржавии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кучаи Нахимов 64/14. Телефон: +992 988 21 55 51. E-mail: rakhimzoda2020@inbox.ru

Муаллиф дар мақола заминаҳои таҳаввулотии пайдоиш ва рушди бозори молиявиро мавриди омӯзиш қарор додааст. Самтҳои афкори иқтисодӣ аз замони қадим то давраи муосир баррасӣ гардида, дар доираи онҳо таҳқиқи бозори молиявӣ гузаронида шудааст. Муаллиф таҳлили таҳаввулотии фаъолияти бозори молиявиро анҷом дода, вазифаҳои асосии бозори молиявиро муайян кардааст, ки аз он гувоҳӣ медиҳад, ки бозори молиявӣ дар ибтидо ҳамчун як қисми низомии иқтисодӣ, таъмини тақриристеҳсол ва таъмини савдои молу хизматҳо ташаккул ёфтааст. Дар мақола ҳуҷҷатҳои бароварда шудааст, ки дар натиҷаи рушди бозори молиявӣ, афзоиши миқёс ва аҳамияти он тағйирёбии нақши иқтисодии бозори молиявӣ ба амал меояд.

Калидвожаҳо: бозори молиявӣ, сармоя, фоида, қарз, молия, ниҳодҳои молиявӣ, сармоягузорӣ.

ПРЕДПОСЫЛКИ ПОЯВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОГО РЫНКА

Раҳимзода Ғирузи Мадкарим – ассистент кафедры биржевого дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: +992 988 21 55 51. E-mail: rakhimzoda2020@inbox.ru

В данной статье автором изучены и проанализированы эволюционные предпосылки появления и развития финансового рынка. Рассмотрены направления экономической мысли, в рамках которого проведено исследование финансового рынка. Автор провел эволюционный анализ функционирования финансового рынка и выделил основные функции финансового рынка, которые свидетельствуют о том, что финансовый рынок изначально сформировался как часть экономической системы, обеспечивающая воспроизводство и обеспечивающий торговлю товарами и услугами. В статье сделан вывод о том, что в результате развития финансового рынка, роста его масштабов и значимости, возникает трансформация экономической роли финансового рынка.

Ключевые слова: финансовый рынок, капитал, процент, ссуда, кредит, финансы, финансовые институты, инвестиции.

PREREQUISITES FOR THE APPEARANCE AND DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL MARKET

Rakhimzoda Firuzi Madkarim – assistant of the department of stock exchange activity of Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 988 21 55 51. E-mail: rakhimzoda2020@inbox.ru.

In this article, the author has studied and analyzed the evolutionary prerequisites for the emergence and development of the financial market. The directions of economic thought from ancient times to the modern period are considered, within the framework of which a study of the

financial market was carried out. The author conducted an evolutionary analysis of the functioning of the financial market and identified the main functions of the financial market, which indicate that the financial market was initially formed as part of the economic system, ensuring reproduction and ensuring trade in goods and services. The article concludes that as a result of the development of the financial market, the growth of its scale and significance, a transformation of the economic role of the financial market occurs.

Key words: *financial market, capital, interest, loan, credit, finance, financial institutions, investments.*

Заминаҳои пайдоиш ва инкишофи бозори молиявиро олимони зиёди ватанӣ ва хориҷӣ таҳқиқ намуданд. Пеш аз муайян намудани нақши бозори молиявӣ дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ бояд таҳаввулоти инкишофи моҳияти онро таҳлил намуд.

Дар асарҳои мутафакирони асри 17 ва аввали асри 18 аввалин фаҳмиши сармоя ва ғоиз пайдо мешавад [2,с.32]. Масъалан иқтисодчии англис Дадли Норт фарқи байни пулро ҳамчун воситаи муомилот ва пулро ҳамчун сармоя қайд мекунад. Ӯ ба нигоҳ доштани пул дар шакли ганҷҳо муҳолиф буд ва бовар дошт, ки пул танҳо дар ҳаракат ба сармоя табдил меёбад. Инчунин Д. Норт аввалин фаҳмиши дурусти манфиатро дошт. Вай манфиати сармояро ба рентои замин монанд карда, ба тарафдории инкишофи савдо ва истифодаи пурмаҳсули пул ҳамчун омили асосии паст шудани ғоизҳо баромад мекард [8,с.307].

Назарияи “ғоида” дар ибтидои асри 19 дар асарҳои иқтисодчӣ Чон С. Милл дар рисолаи худ «Асосҳои иқтисоди сиёсӣ» ба категорияи қарз диққати махсус дода, ба бонки давлатӣ барои ба танзим даровардани меъёри ғоиз тавсияҳои худро пешниҳод намуд [6,с.25].

Назарияи ғоида аз иқтисодчии австриягӣ Бём-Баверк комилият пайдо кард. Вай ин масъаларо дар асари худ «Сармоя ва ғоида» (1879) баррасӣ кардааст. Ба назари ӯ, ғоиз аз даст кашидан аз даромади ҷорӣ ба нафъи оянда ба вуҷуд меояд ва имкони соҳиби даромади имрӯза дар шакли ғоиз арзёбӣ мешавад. Ҳамин тавр, Бём-Баверк пайдоиши ғоизро бо омили замон алоқаманд кардааст [18, с.147].

Карл Маркс дар асари худ бо номи «Сармоя» чунин ақидаро ифода мекунад, ки инкишофи қарз ва ҷамъиятҳои саҳомӣ боиси афзудани нақши биржа ва пайдоиши шакли сармояи “сохта”, ки дар саҳмияҳо, вомбаргҳо ва дигар коғазҳои қиматнок ифода ёфта, даромад дар шакли ғоиз ё дивиденд» меоварад [5,с.325].

Ҳамин тариқ дар ин марҳилаи таҳаввулоти бозори молиявӣ фаҳмиши моликияти сармояи пулӣ барои ба даст овардани даромад дар шакли ғоиз вуҷуд дошт, ки дар натиҷаи он дарки зарурати ҳаракати доимии сармоя барои зиёд кардани он ба вуҷуд омад. Ин ҳолат барои марҳилаи навбатии рушди бозори молиявӣ таконе гардид, ки дар он таваҷҷӯҳи асосӣ ба таҳияи стратегияҳои мутаносиби сармоягузорӣ дода шуд. (давраи 20-30 солҳои асри XX). Ба инкишофи минбаъдаи назарияи сармоя асарҳои

иқтисодчиёни ин давра - И.Фишер, Ф.Найт ва Ч.Хикс таъсири калон расонданд.

Дар ташаккули назарияи сармоягузорӣ иқтисодчии барҷастаи Англис Чон Мейнард Кейнс саҳми арзанда гузоштааст. Дар асари асосии илмии худ «Назарияи умумии шуғл, фоиз ва пул», ки соли 1936 нашр шудааст, моҳияти сармоягузорӣ, сабабҳои ангезандаи сармоягузорӣ ва хавфҳои бозори сармоягузорӣ ба вуҷуд меоянд, таҳлил мекунад. Дар назарияи ӯ, «миқёси сармоягузорӣ аз таносуби байни меъёри фоиз ва гардиши самаранокии ниҳони сармоя вобаста буда, ин арзишро бо ҳаҷми сармоягузориҳои қорӣ мепайвандад ва самаранокии ниҳони сармоя муносибати байни нархи таклифоти сармояи асосӣ ва даромади пешбинишудаи он инъикос мекунад» [4, с.79].

Ба ақидаи Ч.М.Кейнс, барои муайян кардани самаранокии ниҳони сармоя ин боварӣ ба даромади интизории пешбинишуда, ки ба рӯйдодҳо ва тамоюлҳои бозори муташаккили сармоягузорӣ ҳассос аст, аҳамияти бузург дорад. Кейнс қайд мекунад, ки дар замони такмил додани ташаккули бозорҳои инвестиционӣ, хавфи зиёд шудани спекулятивӣ нисбат ба муомилоти соҳибкорӣ меафзояд [4].

Давраи дигари инкишофи бозори молиявиро чамбаст намуда, бояд гуфт, ки дар ин марҳила он ҳамчун механизми пасандоз ва чамбунӣ дарк карда мешуд. Аз ин рӯ, марҳилаи баррасишаванда бо таҳияи назарияҳои сармоягузории мутаносиб алоқаманд буд.

Давраи навбатии таҳаввулоти бозори молиявӣ дар нимаи дууми асри 20 ба амал меояд. Аз охири солҳои 70-ум афзоиши босуръати миқёси бозори молиявӣ оғоз меёбад. Инкишофи инқилобии назарияҳои молиявӣ ва воситаҳои нав ба вуҷуд меоянд. Хусусиятҳои зерини рушди бозори молиявиро дар ин давра қайд кардан ба маврид мебошад:

- Такмилдиҳии вазифаҳои ташкилотҳои молиявӣ. Тамоюлҳои таъсиси сохторҳои нави миёнаравҳои молиявӣ, ки барои қонеъ кардани талаботи мизоҷони худ ба хизматрасониҳои молиявӣ кӯшиш мекунанд.

- Рушди бозори коғазҳои қиматноки ҳосилавӣ. Бозори ҳосилшуда ба муассисаҳои молиявӣ имкон дод, ки намудҳои гуногуни хавфҳои аз нав тақсим карда, воситаҳои нав эҷод кунанд ва ба ин васила мизоҷонро ҷалб кунанд.

- Дараҷаи нави тамаркузи тиҷорати молиявӣ. Бузургтарин бонкҳо, ширкатҳои суғурта ва дигар миёнаравҳои молиявӣ бо мизоҷон дар саросари ҷаҳон ба корпоратсияҳои фаромилалӣ табдил меёбанд.

- Омезиши дастовардҳои назарияи молиявӣ ва информатика бо амалияи бозорҳои молиявӣ. Комёбиҳои илмии соҳаи молия имконият дод, ки бисёр воситаҳои нави молиявӣ ва усулҳои самарабахши ҳалли масъалаҳои молиявӣ пайдо карда шаванд. Бояд қайд кард, ки аз соли 1981 8 иқтисоддон барои дастовардҳои дар соҳаи назарияи молиявӣ ҷоизаҳои Нобелро гирифтанд.

Равиши таҳаввулоти таҳқиқоти бозори молиявӣ ба мо имкон медиҳад, ки як қатор давраҳои рушди бозори молиявӣ ва хусусиятҳои фаъолияти бозори молиявӣ, ки ба ин давраҳо хосанд, инчунин самтҳои таҳқиқоти назариявии бозори молиявӣ муайян карда шаванд.

Минбаъд мо самтҳои тафаккури иқтисодии муосирро баррасӣ хоҳем кард, ки дар доираи он омӯзиши бозори молиявӣ гузаронида мешавад.

Бояд гуфт, ки барои тамоми самтҳои баррасишудаи назарияи иқтисодӣ, ки бозори молиявиро меомӯзанд, дарки аҳамияти рӯзафзуни он дар иқтисодиёт ва эҳтимоли пайдоиши оқибатҳои манфӣ дар натиҷаи фаъолияти бозори молиявӣ маъмул аст. Аммо дар байни самтҳои мавҷуда низ тафовути калон мавҷуд аст. Ин тафовутҳо ба нақши бозори молиявӣ дар иқтисодиёт ва мавқеи он дар мавриди зарурати таъсири давлат ба он марбутанд.

Масалан, Г.Мэнкю бозорҳои молиявиро ҳамчун ниҳодҳои муайян мекунад, ки тавассути онҳо одамон меҳонанд пасандоз кунанд, метавонанд сармояи худро ба онҳое, ки меҳонанд қарз гиранд, пешниҳод кунанд. Ӯ бозори вомбаргҳо ва саҳмияҳоро бозорҳои асосии молиявӣ номидааст [20, с.79].

Чунин тафсирро дар асари муаллифони Ч. Стиглиц ва К. Уолш, дидан мумкин аст. Онҳо бозори молия ва бозори сармояро синонимҳо меҳисобанд ва бо онҳо бозореро дар назар доранд, ки ҳаракати пасандозҳои он хонаводаҳо ва ширкатҳоро, ки даромадашон аз хароҷоти онҳо зиёд аст, ба он фирмаҳо ва хонаводаҳое, ки меҳонанд аз даромади ҷорӣ худ бештар харҷ кунанд, дида мебароянд. [21, с.79]

Ду олими дигари хориҷӣ В.Бойс ва М.Мелвин чунин мешуморанд: “Бозорҳои молиявӣ ба тақсимоли захираҳо мусоидат мекунанд ва ин тавассути равандҳои зерин сурат мегирад” [19, с.54]:

- Ниҳодҳои молиявӣ дар байни пасандозгуздорон ва қарзгирандагон нақши миёнаравро мебозанд ва қарзгирандагонро интиҳоб мекунанд, то маблағ ба лоиҳаҳои беҳтарин ҷудо карда шавад.

- Ниҳодҳои молиявӣ рафтори қарзгирандагонро назорат мекунанд, то боварӣ ҳосил кунанд, ки маблағҳои қарзӣ мувофиқи таъинот истифода шаванд.

- Ниҳодҳои молиявӣ бо додани қарз ба хонаводаҳо ва ширкатҳои гуногун хатари сармоягузорию коҳиш медиҳанд ва тавассути ин гуногунрангии эҳтимолияти талафоти калонро коҳиш медиҳанд.

Онҳо инчунин қайд мекунанд, ки агар интиҳоб барои маблағгузориҳои сармоя зиёд бошад бахши молиявӣ дар иқтисодиёт ҳамон қадар рушд мекунад.

Бозорҳои молиявӣ бозорҳои мебошанд, ки бо гардиши пул бо мурури замон сарувор доранд, ки дар он маблағҳои қарздиҳандагон барои маблағгузорию эҳтиёҷоти қарзгирандагон ҷудо карда мешаванд. Нашрияи дигар дар бораи сармояи асосӣ мегӯяд, ки бозорҳои молиявӣ интиқоли пулро аз пасандозҳо ба ширкатҳо, Ҳукуматҳо ва хонаводаҳое,

ки онро истифода мебаранд, мусоидат мекунанд. Бозорҳои молиявӣ инчунин ҳаракати коғазҳои қиматноки мавҷударо аз фурӯшанда ба харидор таъмин мекунанд.

Муаллифони рус аксар вақт бозори молиявиро ҳамчун яке аз намудҳои бозорҳо таъкид мекунанд. Масалан, А.Г.Войтов қайд менамояд, ки: “Иқтисоди бозорӣ низоми бозорҳои гуногуни мушаххасро ифода мекунад ва бозори молиявӣ яке аз онҳост. Ин бозори тиллоро дар бар мегирад. Бозори асъор ҳамчун як қисми бозори молиявӣ мубодилаи асъори миллии кишварҳои гуногун мебошад. Дар бозори пул қарзҳо ба мӯҳлати то як сол гирифта мешаванд, одатан барои маблағгузори тижорат ва мақсадҳои истеъмоли. Бозори сармоя ба қарзҳо ба мӯҳлати дарозтар дахл дорад”. [1, с.318]

Олими дигари рус Ю.С.Евлахова низ пешниҳод кардааст: «Бозори молиявӣ низоми муносибатҳои иқтисодӣ мебошад, ки дар он ҷамъоварӣ ва тақсимои маблағҳо дар асоси ҳаракати дутарафаи арзиш байни иштирокчиёни муносибатҳои тақрибистеҳсоли тибқи қонунҳои объективии бозор ва зерӣ таъсири усулу воситаҳои танзими мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои худтанзимкунӣ” ба амал бароварда мешавад. [3, с.85]

В.В.Ковалев мақсади асосии бозори молиявиро дар таъмини тақсими самарабахши пасандозҳо байни истеъмолкунандагони ниҳонии захираҳои молиявӣ мебинад. Ба ақидаи ӯ, бозори молиявиро метавон аз нуқтаи назари ташкилӣ «ҳамчун маҷмӯи ниҳодҳои молиявӣ, субъектҳои хоҷагидоре, ки воситаҳои молиявиро хариду фуруш мекунанд» баррасӣ кард. [13, с.123].

Тибқи ақидаи Б.А.Райзберг ва Е.Б.Стародубтсева: «Бозори молиявӣ танҳо бозори мубодила нест, ки ба Шумо имкони хариду фуруши маблағҳои пулиро диҳад, балки он барои таъмини бозори молӣ ва бозорҳои хизматрасонӣ муносибатҳои пулию молиро бо тамоми гуногунии зухуроти худ ташкил ва таъмин менамояд» [9, с.236].

Масалан, дар таърифи А.Н.Трошин, Т.Ю.Мазурина ва В.И.Фомкина чунин инъикос меёбад: «Бозори молиявӣ як ниҳоди иқтисодӣ мебошад, ки дар доираи он талабот ва пешниҳод ба дороиҳо ва воситаҳои гуногуни молиявӣ дар ҷараёни муомилоти хариди онҳо ташаккул меёбад [12, с.236].

Таърифҳои баррасишудаи бозори молиявӣ ба мо имкон медиҳанд, ки дар бораи робитаи байни мафҳумҳои «бозори сармоя» ва «бозори молиявӣ» хулосаҳои зерин барорем. Бозори молиявӣ танҳо он қисми бозори сармояро ифода мекунад, ки ба фаъолияти ширкатҳо равона карда шудааст, яъне ба сармояи асли таъдир меёбад, ки барои истеҳсоли мол ва хизматрасонӣ истифода мешавад (мошин, таҷҳизот, бино, иншоот). Аммо ин маънои онро надорад, ки бозори молиявӣ як қисми бозори сармоя аст. Бозори молиявӣ инчунин захираҳоеро тақсим мекунад, ки ба фаъолияти истеҳсоли алоқаманд нестанд. Ҳамин тариқ, бозори молиявиро метавон ба таври мухтасар ҳамчун маҷмӯи муносибатҳои иқтисодии байни

амонатгузoron ва қарзгирандагон оид ба хариду фурӯши захираҳои молиявӣ муайян кард.

Бозори молиявӣ вазифаҳои макроиктисодиро низ иҷро менамояд:

- таъмини азнавтақсимкунии фаврии захираҳои молиявӣ, ки раванди азнавтақсимкунии буҷетиро илова мекунад;
- такмил додани раванди азнавтақсимкунии буҷет;
- сафарбар намудани маблағҳои муваққатии озоди давлат, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ барои истифодаи минбаъдаи онҳо дар низоми иқтисодии ҷамъият;
- таъмини танзими ғайримарказонидашудаи иқтисодиёт дар сатҳи соҳаҳо ва минтақа.

Олимони дар боло зикргардида муайян намуданд, ки гарчанде бозори молиявӣ дар робита ба талаботи рӯзафзуни маблағгузори бахши воқеӣ, бахусус корхонаҳои саноатӣ инкишоф меёбад, аммо дар давраҳои муайяни таърихӣ бозори самаранокӣ молиявӣ ба рушди иқтисодиёт мусоидат мекунад [17, с.16].

Дар омӯзиши рушди бозори молия дар Тоҷикистон саҳми бебаҳои иқтисоддонҳои тоҷик ба мисли Н.Ашуров, А.Ҷ.Давлатов, Б.М. Ҷӯраев, И.Р. Иброҳимов, Н. Қайюмов, З. Раҳимов, Р.К. Раҳимов, Л.Ҳ. Саидмуродов, Ҳ.У. Умаров, С. Ҳабибов, Ш.Қ. Хайрзода, Б.М. Шарифов. З.С. Султонов ва дигарон назаррас мебошанд.

Онҳо дар асарҳои худ оид ба ҷанбаҳои назариявӣ амалии рушди бозори молиявӣ, фикру ақидаҳои худро баён намудаанд.

Масълан олими ватанӣ Шарипов Б.М., мафҳуми “Бозори молиявӣ”-ро чунин пешниҳод намудааст: “Бозори комилҳуқуқи молиявӣ маҷмӯи ягона ва ҷудонашаванда (бо ҳам алоқаманд, мутақобила) мебошад, ки ба низоми иқтисодии кишвар дохил карда шудааст, аз ҷумла сегментҳои дохилӣ, аз қабилӣ пул, қарз, сегментҳои коғазҳои қиматнок (аввалиндараҷа ва дуюмдараҷа), асбоб ва суғурта. Дар ҷанбаҳои институтсионалӣ он аз бонкҳо, намудҳои гуногуни ташкилотҳои маблағгузори хурд ва ташкилотҳои молиявии ғайрибонкӣ, аз қабилӣ биржаҳои фондӣ ва асбобӣ, суғурта, сармоягузорӣ, лизинг, нафақа, венчурӣ, ҳечкунонӣ, фондҳои кафолат ва ғайра иборат аст. Ҳар як намуди ташкилотҳои молиявӣ вазифаҳои махсуси худро иҷро мекунад, номгӯи амалиётҳои молиявии худро амалӣ менамояд, ки дар натиҷа тамоми талаботи ҷамъият ба маҳсулоти (хизматрасонии) бонкии молиявӣ пурра бо дараҷаи баландтарини самаранокӣ коней гардониди мешавад. Хавфҳои ҳадди ақал, таъмини иқтисодиёт ва тамоми субъектҳои он бо маблағгузори мувофиқ (аз рӯи ҳаҷм, муҳлат, ҳароҷот, хавфҳо, дастрасӣ ва дигар меъёрҳо) барои нигоҳ доштани суръати устувор ва динамикии рушди иқтисодӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли дар иқтисоди кушод” [16, С.47].

Инчунин З.С. Султонов бозори молиявиро чунин мешуморад: «Маҷмӯи якчанд бозорҳо, аз ҷумла бозори қарз, бозори коғазҳои

қиматнок, бозори суғурта, бозори асьор ва бозори тилло ва металлҳои қиматбаҳо мебошад» [11, с.6].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҷалби сармояи хориҷӣ, дастгирии сохторҳои бозорӣ ва рушди низоми тиҷоратӣ, молиявӣ ва бонкӣ пайвасти шароити мусоид фароҳам оварда мешавад [7, с.171].

Ҳамин тариқ, ақидаҳои назариявӣ дар бораи бозори молиявӣ масъалаҳои зиёди баҳсталабро дар бар мегиранд, ки ба моҳияти бозори молиявӣ, сохтор ва вазифаҳои иҷроӣ он дахл доранд. Дар ин марҳалаи омӯзиши назариявии фаъолияти бозори молиявӣ метавон ба ҳулосае омад, ки бозори молиявӣ маҷмӯи муносибатҳои иқтисодии байни пасандозгуздорон ва қарзгирандагон оид ба хариду фурӯши захираҳои молиявӣ мебошад.

Таҳлили таҳаввулоти фаъолияти бозори молиявӣ, инчунин вазифаҳои бозори молиявӣ, ки тадқиқотчиён муайян кардаанд, нишон медиҳад, ки бозори молиявӣ дар ибтидо ҳамчун унсури инфрасохтори низоми иқтисодӣ ташаккул ёфта, муттасилии раванди такрористеҳсолкуниро таъмин менамояд, ва ба савдои молу хизматрасонӣ хизмат мерасонад. Аммо баъдан, дар натиҷаи рушди бозори молиявӣ, афзоиши миқёс ва аҳамияти он тағйирёбии нақши иқтисодии бозори молиявӣ ба амал меояд.

Адабиёт

1. Войтов А. Г. Экономическая теория: учебник для вузов. М.: Дашков и К, 2012. С. 318.
2. Всемирная история экономической мысли. Т.1: От зарождения экономической мысли до первых теоретических систем политической экономии / под ред. И. П. Фаминского. М.: Мысль, 1987. С. 66
3. Евлахова Ю. С. Понятие финансового рынка с позиций современной теории финансов // Научно-исследовательский финансовый институт. Финансовый журнал. 2011. № 3. С. 85.
4. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег: пер. с англ. М.: Гелиос АРВ, 1999. С. 78
5. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 30 томах. М.: Госполитиздат, 1961. Т. 26. Ч. 1. С. 367.
6. Милль Дж. С. Основы политической экономии: пер. с англ. М.: Прогресс, 1980. С. 261
7. Мирзоева Е. Факторы и условия обеспечения инвестиционной привлекательности: проблемы и перспективы / Е. Мирзоева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2013. – № 2/1(103). – С. 169-173.
8. Норт Д. Очерки о торговле, трактующие главным образом вопросы о процентах, чеканке, обрезе, увеличении денег // Меркантилизм. Л. 1935. С. 307–308.
9. Райзберг Б. А., Стародубцева Е. Б. Курс экономики: учебник для вузов. С. 258.
10. Раҳимзода, Ф. М. Асосҳои назариявии идоракунии молияи давлатӣ / Ф. М. Раҳимзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – №. 2(26). – Р. 173-178.
11. Султонов З.С. Финансовый рынок: учебник. – Душанбе: РТСУ, 2015. – С. 328.
12. Трошин А. Н., Мазурина Т. Ю., Фомкина В. И. Финансы и кредит: учебник. М.: Инфра-М, 2009. С. 15
13. Финансы: учебник // под ред. В. В. Ковалева. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2010. С. 132.
14. Хрестоматия по экономической теории/ сост. Е. Ф. Борисов. М.: Юристъ, 1997. С. 364–368.

15. Худойбердиев, Д. М. Экономическая безопасность как фактор привлечения иностранных инвестиций в Республику Таджикистан / Д. М. Худойбердиев, М. И. Хамроев // Финансово-экономический вестник. – 2023. – № 2(36). – С. 330-339.
 16. Шарипов, Б. М. Методы оценки влияния финансового рынка на экономический рост: эволюция подходов / Б. М. Шарипов // Экономика Таджикистана. – 2022. – № 1. – С. 47-55.
 17. Шарипов, Б. М. Теоретические аспекты формирования финансового рынка в условиях перехода экономики Таджикистана к новой модели развития / Б. М. Шарипов // Экономика: вчера, сегодня, завтра. – 2017. – Т. 7, № 10А. – С. 16-29.
 18. Экономическая история мира: в 6 томах. Т.3/ под ред. М. В. Конотопова. М.: КноРус, 2008. С. 143–146.
 19. Boyes W., Melvin M. Economics, Ninth Edition. South-Western, Cengage Learning, 2013. P. 371.
 20. Mankiw N. G. Principles of Economics, Sixth Edition. South-Western, Cengage Learning, 2012. P. 556.
 21. Stiglitz J. E., Walsh C. E. Economics, Fourth Edition. W. W. Norton & Company, 2006. P. 612.
-

УДК 339.3

НАЗАРИЯҶО, ПРИНЦИПҶО ВА ХУСУСИЯТҶОИ ИҚТИСОДИ САБЗ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

***Раҳматзода Рустам** – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, профессори кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: ш. Душанбе, 734025, хиёбони. Нахимов 64/14, email: farzona040789@mail.ru тел.: 907708950.*

***Асрорзода Убайдулло Саттор** - д.и.и, ректори ДБССТ*

***Мариншоев Муқбил Мунавваршоевич** - н.и.и., дотсенти кафедраи назарияи иқтисоди Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. E-mail mukbil-0105@mail.ru Тел.: (+992) 93 444 41 33.*

Иқтисоди сабз яке аз мафҳумҳои навест, ки дар ду даҳсолаи охир ба вучуд омада, бо консепсияи рушди устувор робитаи зич дорад, ки барои таъмин ва ҳамзамон расидан ба ҳадафҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва экологии давлатҳо ва минтақаҳои гуногун пешбинӣ шудааст. Ҳадафҳои иқтисоди сабз коҳиши додани тағироти манфии иқлим ва муҳити зист тавассути тағир додани моделҳои истеҳсолот ва истеъмолот, гузариш ба сохтори нави технологӣ бо истифода аз технологияҳои инноватсионӣ ва ба ин васила баланд бардоштани сифати сармояи инсонӣ мебошанд. Истилоҳи иқтисоди сабз бори аввал соли 1989 ба илмӣ ворид карда шудааст. Имрӯз бошад ин мафҳум дар адабиёти илмӣ васеъ истифода мешавад. Дар айни замон масъалаҳои иқтисоди «сабз» аз ҷониби кумитаҳо, мақомотҳои гуногуни байналмилалӣ, мақомоти давлатии кишварҳои гуногун, ташилотҳои байналмилалӣ хусусӣ ва ғайра баррасӣ мешаванд.

Дар мақола сабабҳо гузариш ба иқтисоди сабз, унсурҳои иқтисоди сабз, назарияҳои иқтисоди сабз, хусусиятҳо ва принципҳои асосии иқтисоди сабз, таъсири иқтисоди сабз ба дигар соҳаҳо дар шароити муосир мавриди омӯзиши қарор дода шудааст.

***Вожаҳои калидӣ:** иқтисоди сабз, назарияи иқтисоди сабз, рушди иқтисод, принципҳои иқтисоди сабз, рушди устувор, самаранокии захираҳо, сарфаи ресурсҳо, ҳифзи захираҳо, неқӯаҳволи*

ТЕОРИИ, ПРИНЦИПЫ И ОСОБЕННОСТИ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

***Рахматзода Рустам** – доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: г. Душанбе 734025, просп. Нахимова 64/14, сайт: tgfeu.tj, Email: farzona040789@mail.ru тел: 907708950.*

***Асрорзода Убайдулло Саттор** - д.э.н, ректор МУТПТ*

***Мариншоев Мукбил Мунавваршоевич** - к.э.н., доцент кафедры экономической теории Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. E-mail mukbil-0105@mail.ru Тел.: (+992) 93 444 41 33.*

Зеленая экономика - одна из новых концепций, появившихся в последние два десятилетия и тесно связанных с концепцией устойчивого развития, которая призвана обеспечить и одновременно достичь социальных, экономических и экологических целей различных стран и регионов. Целями зеленой экономики являются снижение негативных изменений климата и окружающей среды за счет изменения моделей производства и потребления, перехода к новому технологическому укладу с использованием инновационных технологий и тем самым повышения качества человеческого капитала. Термин «зеленая экономика» впервые был введен в науку в 1989 году. Сегодня это понятие широко используется в научной литературе. В настоящее время вопросы «зеленой» экономики обсуждаются комитетами, различными международными органами, государственными органами различных стран, международными и частными организациями и т.д.

В статье изучены причины перехода к зеленой экономике, элементы зеленой экономики, теории зеленой экономики, характеристики и основные принципы зеленой экономики, влияние зеленой экономики на другие сферы в современных условиях.

***Ключевые слова:** зеленая экономика, теория зеленой экономики, экономическое развитие, принципы зеленой экономики, устойчивое развитие, ресурсоэффективность, ресурсосбережение, благополучие.*

THEORIES, PRINCIPLES AND CHARACTERISTICS OF GREEN ECONOMY IN MODERN CONDITIONS

***Rakhmatzoda Rustam** – Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economic Analysis of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: Dushanbe 734025, Nakhimov Ave. 64/14, website: tgfeu.tj, Email: farzona040789@mail.ru Tel: 907708950.*

***Asrorzoda Ubaidullo Sattor** - Doctor of Economics, Rector of the IUTIT*

Marinshoev Mukbil Munavvarshoevich - Doctor of Economics, associate professor of the Department of Economic Theory of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. E-mail mukbil-0105@mail.ru Tel.: (+992) 93 444 41 33.

Green economy is one of the new concepts that emerged in the last two decades and is closely related to the concept of sustainable development, which is designed to ensure and simultaneously achieve the social, economic and environmental goals of various countries and regions. The goals of the green economy are to reduce negative climate and environmental changes by changing production and consumption models, transitioning to a new technological structure using innovative technologies, and thereby improving the quality of human capital. The term "green economy" was introduced to science for the first time in 1989. Today, this concept is widely used in scientific literature. Currently, the issues of "green" economy are discussed by committees, various international bodies, state bodies of various countries, international and private organizations, etc.

In the article, the reasons for transition to green economy, elements of green economy, and theories of green economy, characteristics and main principles of green economy, influence of green economy on other areas in modern conditions are studied.

Key words: green economy, theory of green economy, economic development, principles of green economy, sustainable development, resource efficiency, resource conservation, resource conservation, well-being

Дар шароити муосир аксари мамлакатҳои ҷаҳон роҳи рушди иқтисоди сабзро пеш гирифта истодаанд, ки кафили рушди устувори кишварҳоро таъмин мекунад. Дар асри XXI масъалаҳои иқтисоди сабз аз ҷониби бисёр олимони ҷаҳон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ки гузариш ба он дар айни замон зарурати ногузирро ба худ касбкардааст.

Сабабҳои асосии ин гузаришро мушкилоти экологӣ, аз ҷумла тағйирёбии иқлим, мушкилоти иҷтимоӣ - афзоиши аҳоли, афзоиши бекорӣ, мушкилоти иқтисодӣ, ки дар соҳаҳои гуногун мунтазам бухронҳои иқтисодӣ молиявиро ба вуҷуд меоранд ва дар натиҷа, иқтисоди ҷаҳон ноустувор, мураккаб ва пешгӯи нашаванда мегардад.

Дар иқтисоди муосир маънидоди гуногуни мафҳуми иқтисоди сабз мавҷуданд. Аксарияти онҳо хусусиятҳои умумиро доро мебошанд. Назарияҳои иқтисоди сабз се масъалаи ба ҳам пайванд, яъне масъалаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологии устуворро дар бар мегиранд.

Мувофиқи истилоҳоти Барномаи муҳити зисти СММ (UNEP) – иқтисоди сабз - «иқтисоде, ки некуаҳволии одамонро баланд мебардорад ва адолати иҷтимоиро таъмин менамояд, ҳамзамон хавфҳои муҳити зистро кам ва аз харобшавӣ онро эмин нигоҳ медорад».

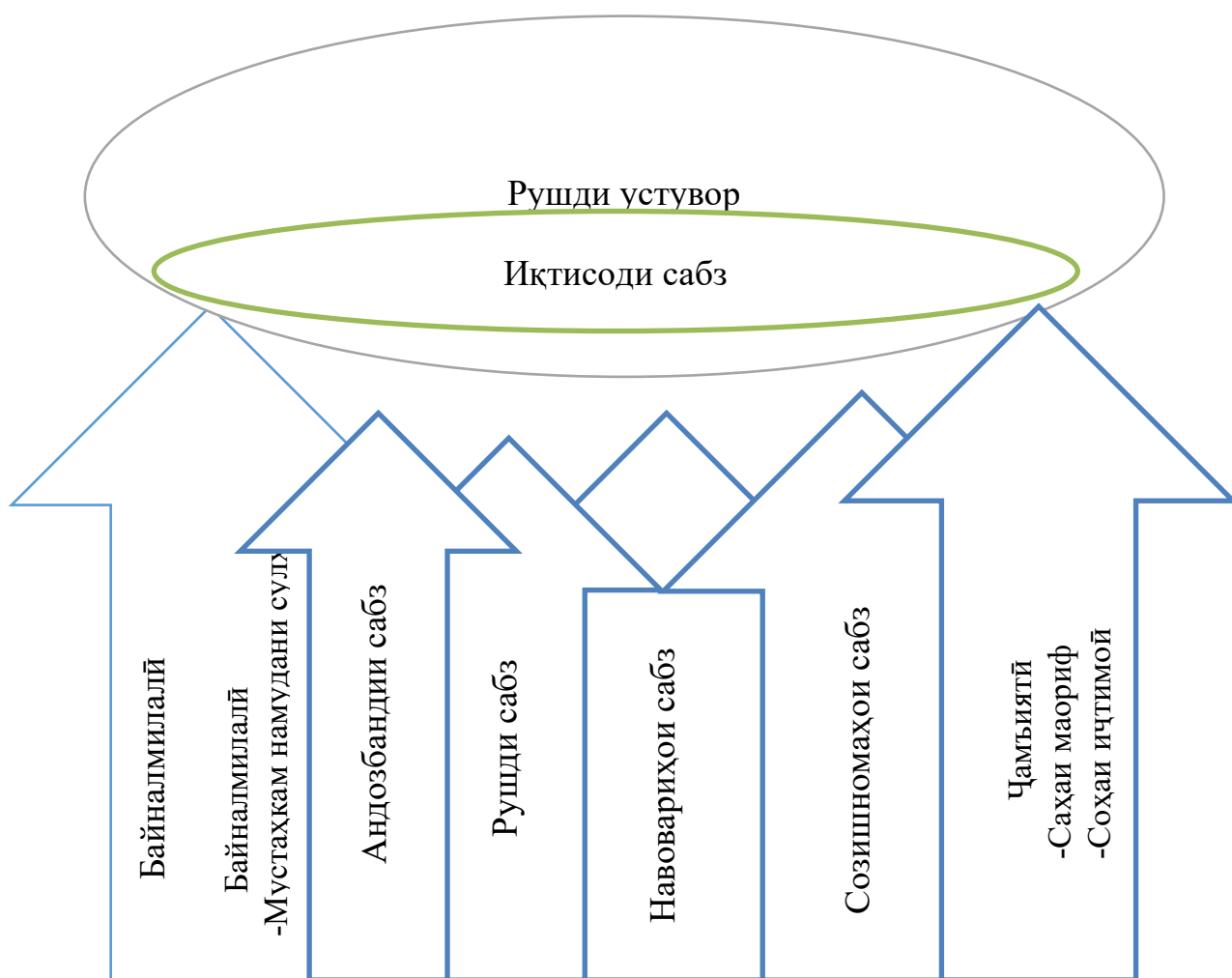
Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушд (ОЭСР) бошад консепсияи иқтисоди сабзро чунин шарҳ медиҳад - иқтисоди сабз иқтисод ё модели рушди иқтисодӣ мебошад, ки дар асоси рушди устувор ва донишҳои иқтисодӣ экологӣ равона карда шудааст.

Созмонҳои бузурги байналмилалӣ иқтисоди сабзро ҳамчун як намуди муосири низоми иқтисодӣ муайян мекунад, ки ба устувор намудани робитаи рушди иқтисодӣ, устувориҳои экологӣ ва некуаҳволии иҷтимоиро бо роҳи баланд бардоштани самаранокии энергетикӣ дар истеҳсолот, кам кардани партовҳои CO₂ ва ҳавасмандгардонии сармоягузориҳо ба соҳаҳои инноватсионӣ мустаҳкам мекунад.

Дар робита ба дигаргуншавии шароити рушди иқтисоди сабз дар ҷаҳон раванди рушди таърихӣ тафсири мафҳуми иқтисоди сабз дигаргун гашта, ақидаҳои олимони оид ба марҳилаҳои гуногуни рушди концепсияи иқтисоди сабз тағйир меёбад.

Андашаҳои асосии «иқтисоди сабз» аз тарафи Давид Пирс, иқтисодчӣ-мутахассиси пешбари захираҳо ва муҳити зист бармеояд. Маҳз илми захираҳо ва муҳити зист асоси рушди концепсияи «иқтисоди сабз» буд. Давид Пирс дар қорҳои илмӣ, аз қабили “Таҳқиқот оид ба иқтисодиёти муҳити зист дар Британияи Кабир” (1973), “Иқтисоди муҳити зист” (1976) дар бораи тамомишавии захираҳои табиӣ ва аз байн рафтани гуногунии биологӣ дар сайёра сухан гуфт. Аммо, ин нақша «иқтисоди сабз»-ро муайян накардааст, онро дертар Давид Пирс дар соли 1992 пешниҳод карда буд [3, с. 80]. Ба ақидаи ӯ «иқтисоди сабз» иқтисодест, ки метавонад ҳудро дар асоси рушди устувор дубора тавлид кунад. Рушди устувор хусусияти дуҷониби умумии иқтисоди сабз мебошад. Хусусияти сеюми умумӣ аз он бармеояд, ки дар баробари тағйир ёфтани шакли иқтисодиёт қобилияти такрористехсолкунии он дар баробари кам шудани таносуби масоҳат ва энергияи сарфшуда барои истеҳсоли маҳсулоти иқтисодӣ ҳале меафзояд. Хусусияти асосии «иқтисоди сабз» ҷудошавии мунтазами суръати тағйирёбии самарҳои иқтисодӣ ва захираҳои табиӣ дар ин раванд истифодашаванда мебошад.

Унсурҳои иқтисоди сабз дар вобаста ба таносуби байни категорияҳои гуногуни иқтисодӣ ва байналмилалӣ дар расми 1 оварда шудааст.

Расми 1. Унсурҳои иқтисоди сабз

Гарчанде ки иқтисоди сабз ва рушди сабз ба ҳамбастагии масъалаҳои экологӣ ва иқтисодиро таъкид мекунам, аксари мафҳумҳои ин истилоҳот инчунин масъалаҳои иҷтимоиро низ дар бар мегиранд.

Ба ғайр аз унсурҳои дар расми як пешниҳод гардида ба унсурҳои асосии иқтисоди сабз дохил мешавд: истифодаи самараноки захираҳо; манбаҳои барқароршавандаи энергия; технологияҳои тоза ва инноватсионӣ; идоракунии партовҳо ва такрористеҳсол; нақлиёти устувор; зироаткорӣ ва кишоварзии устувор; ҳифзи гуногунии биологӣ; идоракунии шаҳрҳои сабз; рушди сармоягузори сабз; таълими экологӣ ва баланд бардоштани шуурноки.

Дар ҷадвали 1 аҳамиятнокии татбиқи принципи иқтисоди «сабз» ва рушди «сабз» ба се соҳаҳои асосии ҷомеа, яъне соҳаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва муҳити зист нишон дода шудааст.

Ҷадвали 1.

Таъсири иқтисоди сабз ва рушди сабз дар соҳаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва экологӣ

Соҳаи фаъолият	Иқтисоди сабз	Рушди сабз
Иҷтимоӣ	Баланд бардоштани некуаҳволӣ, иштирок дар ҷомеа, сифати зиндагӣ, дастрасии одилона ба неъматҳо, масъалаҳои занону ҷавонон	Баланд бардоштани некуаҳ-волӣ, иштирок, таъмин, ва дастрасии тамоми қишри ҷомеа ба маҳсулоти асосӣ ва хизматҳо (нақлиётӣ, сохтмонӣ, хоҷагию манзилӣ)
Иқтисодӣ	Мусоидат ба рушди устувор, намудҳои нави фаъолияти иқтисодӣ, афзоиши даромад ва шуғл, афзоиши сармоягузори хусусӣ ва давлатӣ, ташаккули иқтисодиёти чандирӣ	Таъба: сифати рушди иқтисодӣ, на ба нишон-диҳандаи миқдории ММД; ба технологияҳо (аз ҷумла ба сабз) ва навовариҳо, инкишофи иқтисодии аз ҷиҳати экологӣ устувор, қувваҳои нави рушд; ба ташкили ҷойҳои кории нав
Экологӣ	Кам шудани хавфҳои муҳити зист, камчини манбаҳои табиӣ; майлқунӣ ба инкишофи иқтисодии камкарбон; кам кардани ихроҷи карбон (CO ₂); афзоиши истеҳсоли энергия ва сарфачӯӣ; ҳифзи гуногун-намудии биологӣ ва хизматрасониҳои экологӣ; баланд шудани масъулияти экологӣ; маҳдуд шудани сарбории экологӣ	Нигоҳ доштани сармояи табиӣ, сифати хизматрасониҳои экологӣ; таъмин ба неъматҳо ва хизматрасониҳо; майлқунӣ ба инкишофи камкарбон; кам кардани ихроҷи карбон (CO ₂); кам шудани истифодаи миқдории захираҳои табиӣ; мусоидат ба устувориҳои иқлим ва экология, самаранокии истифодаи нерӯ, устуворӣ ба офатҳои табиӣ; ҳамоҳангии иқтисодиёт ва муҳити зист

Дар умум вобаста ба ташкили шароити арзандаи зиндагии аҳоли таъсири консепсияи иқтисоди сабз ниҳоят бузург буда, назар ба консепсияи рушди устувор он истифодаи

кувваҳои нави ҳаракатдиҳандаи рушд, инкишофи иқтисоди аз ҷиҳати экологӣ устувор, мусоидат ба намудҳои нави фаъолияти иқтисодӣ, афзоиши сармоягузорию хусусию давлатӣ, сарфачӯӣ ва ҳамохангиро пешбинӣ менамояд [2, с. 117]. Дар илмҳои гуногун назарияҳои зиёде дар самти экологӣ мавҷуданд. Дар иқтисодиёт бошад назарияҳои иқтисоди экологӣ, рушди иқтисоди сабз, рушди устувор ва био-иқтисод ба вуҷуд омаданд.

Назарияҳои иқтисоди сабз, ки дар ҷадвали 2 нишон дода шудааст, шаклҳои муайян ва нави иқтисодиро ташкил медиҳад, ҳадафҳои асосии онҳо сифати рушди иқтисодӣ бо истифода аз тамоми намудҳои сармоя, аз ҷумла сармояи инсонӣ мебошанд [1, с. 17].

Ҷадвали 2.

Назарияҳои иқтисоди сабз: хусусиятҳои омӯзиши проблемаҳои экологӣ

Номи назария	Намояндагони асосӣ	Хусусиятҳои назария
1	2	3
Иқтисоди экологӣ	Costanza R. (1991)	Иқтисоди экологӣ як соҳаи омӯзишест, ки муносибатҳои байни экосистемаҳо ва низомҳои иқтисодиро дар васеътарин маъно ба назар мегирад. Моҳияти тартиби низоми иқтисоди экологӣ дар он аст, ки он дигар ҷанҳо ба монанди экология, антропология, иҷтимоётро муттаҳид менамояд, неҷӯаҳволи ҷамъиятро бо мақсади ба рушди устувор ноил шудан таъмин менамояд.
Рушди сабз	Бори аввал ин мафҳум дар панҷум конференсия вазирон оид ба муҳити зист ва рушд дар Осиё ва Уқёнуси Ором дар Сеул шунида шуд.	Дар доираи ин конференсия ба рушди сабз таърифи нав ҳамчун падидаи нави рушди инқилобӣ маънидод карда шуд, ки рушди иқтисодиро дастгирӣ мекунад ва устувории иқлим ва муҳити зистро таъмин мекунад. Ҳадафи асосии сиёсати рушди сабз ин равшанӣ андохтан ба ҳамбастагии масъалаҳои иқтисодӣ ва экологӣ мебошад, ки имкониятҳои сарчашмаҳои нави рушди иқтисодӣ сабзро муайян менамояд.
Омили экологӣ барои рушди байналмилалӣ рақобатпазирӣ давлатҳо	Porter. M., Van der Claas, 1995 г.	Омили экологиро барои баланд бардоштани рақобатпазирӣ дар сатҳи байналмилалӣ истифода бурдан мумкин аст. Олимони ду шакли инноватсияро ҳангоми рушд муайян кардаанд: навовариҳо барои беҳтар кардани мутобиқати стандартҳои экологӣ ва навовариҳое, ки сифати маҳсулот ё равандҳои истеҳсолиро беҳтар мекунанд. Ба нишондиҳандаҳои сифати маҳсулот инҳо дохил мешаванд: кам кардани хароҷоти истеҳсолӣ, баландбардоштани ҳосилнокӣ ва самаранокии захираҳо
Иқтисоди сабз	Pearce D.W., Markandya A., Barbier E. «План	Бояд қайд кард, ки истилоҳи «иқтисоди сабз» бори нахуст ба адабиёти илмӣ аз ҷониби иқтисоддонҳои бритониёӣ Давид Пирс, Анил Маркандиа ва Эдвард

	для зелёной экономики» («Blueprint for a Green Economy») 1989 г. Biely K. (2014 г.)	Барбиер дар гузорише ба Ҳукумати Бритониё дар соли 1989 тахти унвони «Нақшаи «иқтисоди сабз» ворид карда шудааст. Ба гуфтаи Biely K., иқтисоди сабз бояд вазъи иқтисодиро беҳтар намояд, рушди устуворро таъмин намояд на ба кам шудани афзоиши иқтисодиёт.
Био-иқтисод	Landa T. (1999), Mohammadian M. (2003 г.)	Био-иқтисод як низоми иқтисодӣ мебошад, ки ба истифодаи захираҳои биологӣ, яъне маҳсулот ва хидматҳои табиӣ, барои пешбурди рушди устувор ва ҳифзи муҳити зист равона карда мешавад. Ҳадафи асосии био-иқтисод коҳиш додани вобастагӣ аз манбаъҳои ғайри барқароршаванда (масалан, сӯзишворӣ), кам кардани партовҳо ва таъсир ба муҳити зист, ва ноил шудан ба рушди устувори дарозмуддат мебошад. Био-иқтисод инчунин ба рушди технологияи биологӣ ва био-энергия таъма мекунад, ки барои тавлиди энергия аз биомасса ва дигар манбаъҳои барқарор-шавандаи энергия кӯмак мекунад.
Рушди устувор	Baumgärtner S., Quaas M. (2010 г.)	Рушди устувор мафҳуми иқтисодист, ки дар он рушди иқтисодӣ бо ҳифзи муҳити зист ва пешбурди адолати иҷтимоӣ ҳамроҳанг мебошад. Моҳияти рушди устувор дар он аст, ки он ҳаракат мекунад, ки нисбати насли имрӯза ба таъсири манфӣ ба қобилияти насли оянда барои қонеъ гардонидани талаботи худ таъмин карда мешавад. Дар рушди устувор, се унсур асосӣ - иқтисод, иҷтимоӣ ва муҳити зист бояд дар мувозинат бошанд.

Тағйироти таърихӣ дар фаҳмиши мафҳуми иқтисоди сабз дар назарияҳои олимони давраҳои гуногун мушоҳида мешавад. Консепсияи экологии тоза рушди иқтисод ва таъминоти ба даст овардани нишондиҳандаҳои муайяни экологиро иваз мекунад, ки мақсадҳои асосии он самаранокӣ, навоарӣ, ғамхорӣ нисбат ба табиат, адолати иҷтимоӣ дар ҳоли нигоҳ доштани имкониятҳои иқтисодӣ мебошад. Рушди назарияҳои иқтисоди сабз дар мувозинат ба сатҳи созмонҳои байналмилалӣ сурат мегирад, ки ба рушди назарияҳои олимони таъсири назаррас мерасонад.

Дар асоси таснифи меъёрҳои иқтисоди сабз, нишондиҳандаҳои иқтисоди сабз муайян намудан мумкин аст, ки аз: нишондиҳандаҳои, ки дараҷаи зарари расонидаи муҳити зистро инъикос мекунанд; нишондиҳандаҳои, ки сатҳи рушди инноватсионии истеҳсолотро инъикос мекунанд; нишондиҳандаҳои, ки самаранок истифоданамудани захираҳои табиӣ ва иқтисодиро инъикос мекунанд.

Иқтисоди сабз дар шароити муосир ба як низоми иқтисодие ишора мекунад, ки дар он рушди иқтисодӣ ва фаъолияти иқтисодӣ бо ҳифзи муҳити зист ва истифодаи устувори

захираҳои табиӣ ҳамоҳанг карда мешаванд. Мо ҳоло дар замоне зиндагӣ мекунем, ки масъалаҳои экологӣ, аз ҷумла тағйирёбии иқлим, ифлосшавӣ, камшавии захираҳои табиӣ ва таназзули гуногунии биологӣ, ба як мушкили глобалӣ табдил ёфтаанд. Дар ин замина, иқтисоди сабз барои пайдо кардани роҳҳои ҳалли ин мушкилот ва ҳамзамон нигоҳ доштани рушди иқтисодӣ саъю кӯшиш мекунад.

Рушди таърихӣ, омилҳо ва муаммоҳои иқтисоди сабз баррасӣ карда мешаванд.

Дар соли 1972 Барномаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити зист (United Nations Environment Programme - UNEP) бо мақсади ҳалли мушкилоти экологӣ ва нигоҳ доштани он барои наслҳои оянда таъсис дода шуд. Ин созмон Рӯзи ҷаҳонии муҳити зистро таъсис додааст, ки 5 июн ҷашн гирифта мешавад.

Олимон дар солҳои 60-уми асри XX ба омӯзиши масъалаи аз беаҳдуд зиёд истифода намудани сарватҳои табиӣ бинобар афзоиши аҳоли шуруъ карданд. Соли 1972 клуби Рим маърузаи «Маҳдудиятҳои рушд»-ро нашр кард, ки дар он масъалаҳои тамоми шудани захираҳои табиӣ, таъсири манфии фаъолияти инсон ба муҳити зист ва афзоиши партовҳо бахшида шудаанд. Муаллифони маъруза масъалаи зарурати дарк намудани ҳадди афзоиши истеҳсолоти саноатро бо назардошти захираҳои маҳдуди табиӣ ба миён гузоштанд.

Дар асоси Барномаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити зист (UNEP) дар соли 2008 ташаббуси «иқтисоди сабз» (GEI) оғоз гардид, ки ба пешниҳоди хизматрасониҳои машваратӣ нигаронида шудааст, ташкилотҳои гуногун низ ҷалб карда шуда, тадқиқоти дахлдор идома дорад, ки ба гузариш ба «иқтисоди сабз» дар ҳар як кишвар мусоидат кунад.

Дар соли 2009 Барномаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити зист гузориши Global Green New Deal -ро омода намуд, ки ҳамчун як қисми ташаббуси «иқтисоди сабз»-ро дар бар мегирад. Ҳадафҳои асосӣ беҳбуди устувории иқтисоди ҷаҳон, коҳиш додани партовҳои гулхонаӣ ва таназзули низомҳои экосистемӣ, ғимояи манфиатҳои қишрҳои осебпазири аҳоли ва таъмини ноил шудан ба Ҳадафҳои Рушди Устувор буданд.

Масъалаи иқтисоди сабз соли 2010 дар натиҷаи омодагӣ ба Конфронси СММ оид ба рушди устувор, ки пас аз 2 сол баргузор шуд, таваҷҷуҳи ҷомеаи ҷаҳониро ба худ ҷалб кард. Дар рӯзномаи Қатъномаи № 64/236 Ассамблеяи Генералии СММ мавзӯҳои «иқтисоди сабз» дар доираи рушди устувор, рафъи камбизоатӣ ва марзҳои институтсионалии рушди устувор дохил карда шудааст. Моҳи ноябри соли 2011 Барномаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити зист гузориши иқтисоди сабзро нашр кард, ки дар он муқаррароти асосии гузариш ба иқтисоди сабз оварда шудааст.

Вобаста ба ин ташаббус ба рӯзномаи Рио + 20 дар соли 2012 масъалаи иқтисоди сабз дар доираи рушди устувор ва барканор намудани камбизоатӣ ҳамчун воситаи ноилшавӣ ба рушди устувор ворид карда шуд.

Барномаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити зист иқтисоди сабзро дар сомонҳои худ чунин шарҳ медиҳад: «иқтисоде, ки некуаҳволии одамонро баланд мебардорад ва адолати иҷтимоиро таъмин менамояд, ҳамзамон хавфҳои муҳити зистро кам ва харобшавии онро эмин медорад». Ё шарҳи дигари ин ташкилот ба таври кӯтоҳ чунин оварда мешавад: «иқтисоди сабз - ин иқтисоди камгулхонаӣ, сарфаи захираҳо ва таъминкунандаи баробарии иҷтимоӣ мебошад».

Модели иқтисоди сабз ба қонё гардонидани талаботҳои инсон, бо дарназардошти таъсири мутақобила бо муҳити зист ва афзалияти неқӯаҳволии наслҳои оянда диққати махсус медиҳад. Ба ибораи дигар, иқтисоди сабз низоми фаъолияти иқтисодие мебошад, ки ба истеҳсол, тақсим, мубодила ва истеъмоли молу хизматрасонӣ алоқаманд аст, ки ба баланд бардоштани неқӯаҳволии мардум, наслҳои оянда ба паст кардани хатарҳои ҷиддии экологӣ оварда мерасонад.

Иқтисоди сабз яке аз самтҳои муосири илми иқтисод буда, дар пешрафти иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми арзанда мегузорад. Олимон ва мутахассисон иқтисоди сабзро ба маънои васеаш чунин тарзи фаъолияти хоҷагидорӣ меҳисобанд, ки ба боло рафтани сатҳи зиндагии аҳоли ва таъмини адолати иҷтимоӣ мусоидат намуда, ҳамзамон хатарро ба муҳити зист ва харобшавии табиат коҳиш медиҳад. Ба маънои маҳдудаш иқтисоди сабзро ҳамчун технологияи коркард, истеҳсол ва истифодабарии таҷҳизот барои назорат ва кам кардани партовҳои моддаҳои ифлоскунанда ва газҳои гулхонаӣ, мониторинг ва пешгӯии тағйирёбии иқлим, ҳамчунин технологияҳои сарфаи энергия ва энергетикаи барқароршаванда маънидод кардан мумкин аст [3, с. 26].

Сарфи назар аз принципҳои гуногун ва хусусиятҳои иқтисодиёти сабз, баъзе муқаррароти умумие мавҷуданд, ки ба ҳамаи таҳаввулотӣ дар боло зикршуда хосанд. Дар ҷадвали 3 маъмултарин принципҳои умумии иқтисоди сабз оварда шудааст.

Ҷадвали 3.Принципҳои умумии иқтисоди сабз

Самтҳои рушди устувор	Принципҳо
Иқтисодӣ	Дахлнопазирии бурунӣ. (принципи «муҳитро вайронкунанда пардохт менамояд» бо роҳи ҷорӣ намудани андозаи «сабз» ва равона намудани он ба сифати кумаки молиявии «сабз»)
Иҷтимоӣ	-таъмини шуғл, ташкили ҷойҳои кори сабз; -тақмили идоракунии давлатӣ ва волоияти қонун, иштироки аҳоли дар раванди банақшагирӣ; -баландбардоштани масъулият дар қабули қарорҳо, сиёсати устувор барои таъминоти шароитҳо; -таъмини баробарӣ, адолатнокӣ дар муносибат байни давлатҳо дар дохили кишварҳо ва байни наслҳо; -баландбардоштани сатҳи зиндагӣ: дараҷаи неқӯаҳволӣ, амнияти иҷтимоӣ, дастрасии аҳоли ба захираҳо.
Экологӣ	-ҳимоя аз гуногунии биологӣ ва эконизомҳо; -ба даст овардани самаранокии захираҳо ва самаранокии энергия; -дарки захираҳои маҳдуд ва камшавии захираҳои табиӣ;
Дигар самтҳо	-ҷусту ҷӯи воситаҳо барои ноилшавӣ ба рушди устувор; -истифодаи муносибатҳои комплексӣ дар қабули қарорҳои идоракунӣ; -муайян кардани индикатори рушд бо андозаи нишондиҳандаҳои ММД воридшаванда ва ғайроҳо.

Ин маҷмӯи принципҳо комилан мутавозин буда, ба ҳалли ҳар се ҷанбаи рушди устувор нигаронида шуда, инчунин ба масъалаҳои институтсионалӣ ва масъалаҳои ҳамгирӣ ва ҳамкорӣ байналмилалӣ нигаронида шудаанд. Ин принципҳо, ки тавсифҳои гуногуни иқтисоди сабзро доранд дар умум, аксенти иҷтимоӣ дар онҳо дида мешавад.

Тафсирҳои иқтисоди сабз, ба андешаи мо дар қорҳои қаблӣ ба он асос ёфтааст, ки робитаи иқтисод ва муҳити зистро ба ҳам мепайвандад ва дар нашрияҳои солҳои охир тамоюли умумӣ ба назар мерасад, ки ҳадафи иқтисоди сабз ҳамчун иқтисоди фарогир мушоҳида мешавад [4, с 63].

Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар микёси ҷаҳон ҷиҳати густариши ҳадафҳои иқтисоди сабз нақши муассир дорад. Мубрамияти гузариш ба иқтисоди сабзро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз минбарҳои бонуфузи ҷаҳон чандин маротиба иброз намудаанд. Аз ҷумла, дар Конференсияи СММ “Рио+20” оид ба рушди устувор дар Рио-де-Жанейро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин қайд карданд: «Истифодаи самаранок ва эҳтиёткоронаи захираҳои табиӣ, ки таркиби асосии иқтисодиёти сабз мебошад, инкишофи соҳаҳои иҷтимоӣ ва ҳифзи экосистемаҳо, ташкили низомҳои дурусти идоракунӣ ва дастгирии муҳити бозорӣ чун як қисми самти ислоҳот дар Тоҷикистон баромад мекунад, ки ба мақсадҳои рушди устувор мутобиқи Декларатсияи Ҳазорсолаи СММ нигаронида шудааст»[6]. Дар суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар самити гурӯҳи 77 ва Чин дар ҳошияи Конфронси ҷонибҳои Конвенсияи қолабии СММ оид ба тағйирёбии иқлим (COP 28) дар Амрати Муттаҳидаи Араб 2-юми декабри соли 2023 қайд гардидааст, ки имрӯз тағйирёбии иқлим зимни истифодаи захираҳои табиӣ ва фаъолияти бемайлони соҳаҳои муҳталифи ҳаёти инсон аз мо муносибати дастаҷамона ва муқамалро тақозо менамояд.

Вобаста ба ин, «Стратегияи рушди «иқтисоди сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037» таҳия гардид, ки ҷиҳати рушди минбаъдаи ин модели муносири иқтисодӣ, яъне иқтисоди сабз мавриди татбиқ қарор дода мешавад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати пешсафи ҷаҳон дар самти рушди иқтисоди «сабз» соли 2037 воқеан ба кишвари «сабз» табдил меёбад. Ҳоло Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи фоизи истеҳсоли барқ аз манбаҳои барқароршаванда дар ҷаҳон дар ҷойи 6-ум қарор дорад. 98 фоизи нерӯи барқ дар нерӯгоҳҳои барқи обӣ истеҳсол карда мешавад.

Бо ҷамъбасти мафҳумҳо, принципҳо ва хусусиятҳои иқтисоди «сабз», ки дар нашрияҳои гуногун ба нашр расидаанд ба назар гирифта, мо ба таври умум мафҳуми иқтисоди сабзро ҳамчун модели рушди иқтисодӣ дар асоси рушди устувор, муносибати комплексӣ ба қабули қарорҳо, беҳтарнамудани сатҳи зиндагии аҳоли дар шароити сарфаи захираҳо ва самаранокӣ ресурсҳо бо истифодаи технологияҳои инноватсионӣ, ки рушди иқтисодро таъмин менамояд маънидод менамоем.

Иқтисоди сабз ба як тамоюли нави ҷаҳонӣ табдил ёфтааст ва аз ҷониби олимони хориҷӣ ва ватанӣ мавриди омӯзиш қарор дорад. Иқтисоди сабз табиати фаросохавӣ дорад ва ҳамчун илме, амал мекунад, ки таъсири тағйироти манфии муҳити зист ва иқлимро ба пешрафти иқтисодӣ ва рушди иҷтимоӣ меомӯзад.

Ба ақдаи мо ҳадафҳои иқтисоди сабз коҳиш додани тағироти манфии иқлим ва муҳити зист тавассути тағир додани моделҳои истеҳсолот ва истеъмолот, гузариш ба

сохтори нави технологӣ бо истифода аз технологияҳои инноватсионӣ ва ба ин васила баланд бардоштани сифати сармояи инсонӣ мебошанд.

Амалӣ намудани ҳадафҳо, назарияҳо ва хусусиятҳои иқтисоди сабз ба таъмини рушди устувор дар соҳаҳои иқтисодиёт, суботи иҷтимоӣ, мувозинати экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи некуахлоқии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат менамояд.

Адабиёт

1. Зомонова, Э. М. Понятие и принципы "зеленой" экономики / Э. М. Зомонова // Азимут научных исследований: экономика и управление. – 2016. – Т. 5, № 1(14). – С. 13-17.
2. Мариншоев, М. М. Таъсири иқтисодиёти «сабз» ба рушди савдои чакана дар шароити муосир / М. М. Мариншоев // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2023. – No. 3(48). – Р. 115-120.
3. Мариншоев, М. М. Методические основы оценки показателей услуг розничной торговли / М. М. Мариншоев // Синергия. – 2017. – № 5. – С. 33-40.
4. Pearce D., Markandya A., Barbier E.B. Blueprint for a Green Economy. – London: Earthscan, 1989. – 192 p. ISBN 1 85383 0666.
5. Солеҳзода, А. А. Ҷумҳурии Тоҷикистон: роҳ ба сӯи рушди устувор дар заминаи принсипи иқтисоди "сабз" / А. А. Солеҳзода // Тоҷикистон: иқтисод ва идора. – 2020. – No. 2. – Р. 60-69.
6. Исайнов, Х. Р. Формирование и развитие «зеленой экономики» - как направление устойчивого развития Таджикистана / Х. Р. Исайнов, У. Ҳ. Казокзода // 02 мая 2023 года. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2023. – С. 422-439.
7. Сулаймонзода, Ш. Ф. Афзалиятҳои иқтисодиёти рақамӣ дар рушди бизнес-хизматрасонӣ дар шароити муосир / Ш. Ф. Сулаймонзода, М. А. Самиев // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – No. 3(27). – Р. 124-130. – EDN YUHWG.
8. Сулаймонзода, Ш. Ф. Фаъолияти инноватсионии корхонаҳои саноатӣ ҳамчун воситаи асосии татбиқи стратегияи рушди саноати Ҷумҳурии ТОҶИКИСТОН / Ш. Ф. Сулаймонзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2020. – No. 4(24). – Р. 129-137. – EDN CZAWOI.

УДК: 336

РУШДИ УСТУВОРИ СОҲАИ КИШВАРЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИЁТИ "САБЗ"

Асрорзода Убайдулло Саттор - д.и.и, ректори ДБССТ

Садриддинов Манучеҳр Исмолиддинович – н.и.и., директори Филиали ДБССТ

Қудратова Фарзона Рустамовна - Номзадӣ илмҳои иқтисодӣ, устоди кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, тел: 907022000, Email: farzona070489@.ru.

Дар мақола амалишавии стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон, Барномаи миенамӯҳлати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 ва дигар барномаҳо дар таъмини устувории соҳаи кишоварзӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди "сабз" баррасӣ

шудаанд. Дар он таҳлили устувори иқтисоди миллӣ аз он ҷумла, соҳаи кишварзӣ таҳлил шудаанд. Аз он ҷумла, дар мақола таҳлили кунони рушди соҳа, ба заминаи институтсионалии рушди иқтисоди “сабз”, таъсиси ҷойҳои кори “сабз”, гузартан ба истифодаи техникаи аз ҷиҳати экологӣ муфид дастрасӣ ба беҳатарии озӯворӣ бо истифодаи технологияҳои “сабз”, гузартан ба обҳои қатрагӣ, ташики агро-кластерҳои “сабз” ва ғайра гузаронида шудааст.

Калидвожаҳо: соҳаи кишоварзии “сабз”, дигаргунсозии институтсионалӣ, шугли “сабз” дар соҳа, зеҳни сунӣ дар кишоварзӣ, кишоварзии органикӣ, технологияҳои муосир, идоракунии ҳавзавии об, лоиҳаҳои сармоягузори “сабз”, рақамикунони соҳаи кишоварзӣ, принципҳои иқтисоди “сабз” дар чорводорӣ.

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ СФЕРЫ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УСЛОВИЯХ "ЗЕЛЕННОЙ" ЭКОНОМИКИ

Асрорзода Убайдулло Саттор - д.э.н, ректор МУТПТ

Садриддинов Манучеҳр Исмоиддинович – к.э.н., директор Филиала МУТПТ

Кудратова Фарзона Рустамовна - кандидат экономических наук, преподаватель кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: г. Душанбе 734067, улица Нахимова 64/14 тел: 907022000, Email: farzona070489@ru.

В статье рассматривается реализация Национальной стратегии развития Республики Таджикистан, Среднесрочной программы Республики Таджикистан на 2021-2025 годы и других программ по обеспечению устойчивости аграрного сектора в условиях перехода к «зеленой» экономики. В нём содержится основательный анализ национальной экономики, включая аграрный сектор. В частности, в статье анализируется развитие отрасли, анализ институциональной основы развития «зеленой» экономики, создание «зеленых» рабочих мест, переход к использованию экологически чистых технологий обеспечения безопасности пищевых продуктов с использованием «зеленой» технологий, переход на капельное орошение, организация «зеленых» агрокластеров и т.д

Ключевые слова: «зеленое» сельское хозяйство, институциональная трансформация, «зеленая» занятость в сфере, искусственный интеллект в сельском хозяйстве, органическое сельское хозяйство, современные технологии, управления водными бассейнами, «зеленые» инвестиционные проекты, цифровизации аграрного сектора, принципы «зеленой» экономики в животноводстве.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN A GREEN ECONOMY

Asrorzoda Ubaidullo Sattor - Doctor of Economics, Rector of the IUTIT

Sadriddinov Manuchehr Islomiddinovich – Ph.D., Director of the IUTIT Branch

Kudratova Farzona Rustamovna - Candidat of Economics graduate student of the Institute of agricultural Economics taskhn of the Republic of Tajikistan. Address: Dushanbe 734067, Nakhimov street 64/14 tel.: 907022000. Email: farzona070489@ru.

The article discusses the implementation of the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan, the Medium-Term Program of the Republic of Tajikistan for 2021-2025 and other programs to ensure the stability of the agricultural sector in the context of the transition to a “green” economy. It contains a thorough analysis of the national economy, including the agricultural sector. In particular, the article analyzes the development of the industry, analysis of the institutional basis for the development of the green economy, creation of “green” jobs, transition to the use of environmentally friendly technologies to ensure food safety using “green” technologies, transition to drip irrigation, organization of “green” agricultural clusters, etc.

Key words: “green” agriculture, institutional transformation, “green” employment in the field, artificial intelligence in agriculture, organic agriculture, modern technologies, water basin, “green” investment projects, digitalization of the agricultural sector, principles of the “green” economy in livestock farming.

Соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз соҳаҳои асосии шӯғли аҳоли ба ҳисоб рафта, соли 2021 ҳаҷми маҳсулоти умумии кишоварзӣ ба 39,7млрд. сомонӣ, аз ҷумла растанипарварӣ ба 28,7 млрд. сомонӣ ва чорводорӣ ба 11,0 млрд. сомонӣ баробар гардид. Ҳиссаи растанипарварӣ ва чорвопарварӣ дар ҳаҷми маҳсулоти умумии кишоварзӣ мутаносибан ба 72,3 фоиз ва 27,7 фоиз баробар гардида, ҳиссаи соҳаи кишоварзӣ дар ММД ба 23 фоиз баробар гардид.

Дар кишвар 4 730,1 ҳазор гектар заминҳои кишоварзӣ мавҷуд буда, 618,7 ҳазор гектари он обӣ мебошад. Аз ин миқдор 673,3 ҳазор гектар замини қорам (аз он 471,6 ҳазор гектар обӣ), 161,3 ҳазор гектар дарахтҳои бисёрсола (аз он 123,8 ҳазор гектар обӣ), 21,3 ҳазор гектар заминҳои партов (аз он 18,2 ҳазор гектар обӣ), 18,8 ҳазор гектар заминҳои алафдарав (аз он 1,4 ҳазор гектар обӣ) ва 3 855,4 ҳазор гектар заминҳои чарогоҳ (аз он 3,7 ҳазор гектар обӣ) мебошанд.

Дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ ҷумҳурӣ дар соли 2021 кишти зироатҳо 861,7 ҳазор гектар, аз он ғалладонагӣ 394,5 ҳазор гектар, аз ҷумла гандум 274,8 ҳазор гектар, зироатҳои техникаӣ 202 ҳазор гектар, аз ҷумла пахта 173,8 ҳазор гектар, картошка 57,2 ҳазор гектар, сабзавот 71,2 ҳазор гектар, полизӣ 22,6 ҳазор гектар вазироатҳои хӯроки чорво 113,9 ҳазор гектар гузаронида шудааст. Дар ин давра майдони боғот 161 ҳазор гектар ва тоқзор 39,4 ҳазор гектарро ташкил додааст.

Истеҳсоли ғалладонагӣҳо 1586,3 ҳазор тонна, аз ҷумла гандум 876,2 ҳазор тонна, пахта 392 ҳазор тонна, картошка 1041,3 ҳазор тонна, сабзавот 2 597,6 ҳазор тонна, аз ҷумла пӣёз 727,4 ҳазор тонна, полизӣ 818,8 ҳазор тонна, мева 444,5 ҳазор тонна ва ангур 267,5 ҳазор тоннаро ташкил дода, ҳосилнокии ғалладонагӣҳо ба 30,7 с/га, аз ҷумла гандум 29,2 с/га, пахта 22,6 с/га, картошка 181,4 с/га, сабзавот 280,5 с/га, полизӣ 284,5 с/га, мева 40,3 с/га ва ангур 77,6 с/га баробар шудааст.

Ба ҳолати 1 январи соли 2022 дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ ҷумҳурӣ саршумори чорвои қалон 2 467,6 ҳазор сар, аз он модагов 1 290,5 ҳазор, қутос 26,1 ҳазор, гӯсфанду буз 6 052,4 ҳазор, асп 83,8 ҳазор, занбури асал 2 57,2 ҳазор оила ва паранда 11 117,7 ҳазор сар ба қайд гирифта шудааст. Дар соли 2021 истеҳсоли гӯшти чорвои қалон ва майда (дар вазни зинда) 283,6 ҳазор тонна, гӯшти паранда (дар вазни зинда) 44,1 ҳазор тонна, шир

1 042,6 ҳазор тонна, тухм 1 053,5 млн. дона, пашм 8 151,8 тонна, пилла 451,1 тонна, асал 4 390,2 тонна ва моҳӣ 4 389,4 тонна истеҳсол шудааст, ки 36,2 ҳазор гектар заминҳои ҳолати мелиоративии ағдариқаноатбахш (ботлоқшавӣ, шуршавӣ) ба ҳолати 1 январи соли 2022 ба қайд гирифта шуда, 5013 гектар заминҳои аз гардиши кишоварзӣ берун мондаанд, ки ба таъмини амнияти озуқаворӣ таъсири манфӣ мерасонанд.

Соҳаи кишоварзӣ ба ҳолати 1 январи соли 2022-ум ба 570 292 тонна нуриҳои минералӣ эҳтиёҷ дорад, ки аз ҳисоби нуриҳои минералии воридотӣ таъмин мегардад (197,6 ҳазор тонна дар соли 2021).

Амалисозии принципҳои иқтисоди «сабз» дар соҳаи кишоварзӣ барои афзоиши сармоягузориҳо, қорӣ намудани технологияҳои муосир дар обёрӣ, истифодаи ва идоракунии оқилонаи захираҳои замин, пешгирии бадшавии ҳолати мелиоративии заминҳо ва зиёд намудани ҳаҷми маҳсулоти кишоварзӣ, даромаднокӣ ва ҳосилнокӣ мусоидат менамояд.

Дар ноҳияҳои Қӯшониён, Ҷалолиддини Балхӣ, Дӯстӣ, Ҷайхун, Ёвон ва Данғараи вилояти Хатлон соли 2021 аз ҷониби ширкатҳои ҚСП «Ҷунтай ХатлонСин Силу», ҚДММ «Водии Зарин» ва ҚСП «Ҷунтай Данғара Текстил Син Силу» дар майдони 11 308 гектар обёрии муосир роҳандозӣ гардидааст, ки ба раванди иқтисоди «сабз» мутобик мебошад. Дар ҷумҳурӣ ба ҳолати 1 январи соли 2022-юм 161 ҳазор гектар майдони боғу тоқзор мавҷуд буда, ҳамагӣ 845 гектари онро боғҳои интенсивӣ боистифода аз усули обёрии қатрагӣ ташкил медиҳад.

Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии аз ҷиҳати экологӣ тоза (органикӣ) дар кишвар тавассути Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба химикунонӣ ва химояи растаниҳо», муқаррароти Конвенсияи Стокгоlm оид ба маҳдудкунии истифодаи 12 намуд маводи химиявӣ ва 11 адад регламентҳои техникӣ ба танзим дароварда мешавад.

Дар соли 2021-ум дар ҷумҳурӣ 14 фермаҳои қорвои қалони шохдор ва 22 адад қорхонаҳои парандапарварӣ бо истифода аз усулҳои муосири принципҳои иқтисоди «сабз» ташкил гардидааст.

Ҳадафҳои асосии соҳа³:

- таъмини дастрасии одилона ба замин, захираҳои кишоварзӣ, бозорҳо, зиёд намудани арзиши иловашуда ва шугли «сабз» дар соҳаи кишоварзӣ (ҲРҮ 2.3);
- таъмини устувори истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ тавассути баланд бардоштани ҳосилнокии зироатҳо ва маҳсулнокии қорво бо назардошти ҳифзи экосистемаҳо, беҳтар кардани ҳолати заминҳо ва мутобикшавӣ ба тағирёбии иқлим (ҲРҮ 2.4);
- ворид шудани ҷумҳурӣ ба гурӯҳи давлатҳо бо сатҳи устувори таъмини амнияти озуқаворӣ;
- рушди кишоварзии органикӣ ва афзоиши содироти маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза аз кишвар.

Вазифаҳои асосии соҳа⁴:

- таҳкими заминаи институтсионалии рушди иқтисоди «сабз» дар соҳаи кишоварзӣ;
- таъмини истифодаи самаранок ва оқилонаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ;
- таъсиси ҷойҳои қорӣ «сабз» дар деҳот;

³Барномаи иқтисоди «сабз» С-5-39.

⁴ Барномаи иқтисоди «сабз» С-5-39.

- баланд бардоштани сатҳи худтаъминкунӣ бо нуриҳои минералии ҷавобгӯ ба стандартҳои иқтисоди «сабз»;
- тақмили номгӯии маводи кимиёвии манъшуда, ки дар кишоварзӣ истифода гаштаанд;
- таҳия ва қабули стандартҳои миллий оид ба кишоварзии органикӣ;
- гузариш ба истифодаи техника ва технологияи аз ҷиҳати экологӣ муфид дар соҳаи растанипарварӣ ва чорводорӣ;
- рақамикунонӣ ва истифодаи зеҳни сунъӣ дар соҳаи кишоварзӣ ва обёрии замин;
- тақвият додани рушди устувори истеҳсоли маҳсулоти органикии кишоварзӣ барои таъмини амнияти озуқаворӣи ҷумҳурӣ;
- таъмини сифат ва беҳатарии маҳсулоти кишоварзӣ;
- таъмини аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва иқтисодӣ дастрасӣ дар асоси афзоиши истеҳсоли дохилии маҳсулоти кишоварзӣ ва коҳиш додани сатҳи вобастагӣ аз воридот;
- ташаккули низоми самаранокӣ идоракунии захираҳои кишоварзӣ, аз ҷумла замин ва маданияти истифодабарии онҳо;
- гузаштан ба истеҳсол ва истифодаи нуриҳои минералии табиӣ;
- баланд бардоштани маданияти истифодаи замин ва истеҳсоли маҳсулоти кишоварзии органикӣ;
- ба роҳ мондани истифодаи самаранок ва мутавозини маводи биотикӣ (иқлим, хок, релеф) ва абиотикӣ (табиати ғайризинда);
- истеҳсоли хӯрокаи чорво, паранда ва моҳӣ бо ашёи хоми биотикӣ;
- истеҳсоли маҳсулоти бастубанди органикӣ барои интиқоли зироатҳои кишоварзӣ;
- васеъ намудани майдони боғу тоқзорҳои интенсивӣ бо обёрии қатрагӣ;
- диверсификатсияи истеҳсолоти кишоварзӣ дар заминаи технологияи навоварона ва таҳкими устувории занҷираи арзиши иловашудаи маҳсулот;
- амалӣ намудани принципҳои иқтисоди «сабз» дар корхонаҳои соҳаи чорвопарварӣ ва таъмин намудани марказҳои ташхиси байторӣ бо лавозимоти асбобҳои озмоишӣ;
- рушди парандапарварии органикӣ;
- роҳандозии васеи масъалаҳои гендерӣ дар соҳаи кишоварзии органикӣ.

Тадбирҳои асосии соҳа:⁵

- тақмили заминаи меъёрии ҳуқуқӣ барои рушди соҳаҳои растанипарварӣ, чорвопарварӣ ва моҳипарварӣ бо дарназардошти ҷорӣ намудани принципҳои иқтисоди «сабз»;
- афзоиши ҳаҷми истеҳсол ва коркарди маҳсулоти кишоварзии аз ҷиҳати экологӣ тоза (органикӣ);
- тақвияти содироти маҳсулоти кишоварзии органикӣ бо ворид шудан ба низоми умумии бархурдории тичорати Иттиҳоди Аврупо (GSP+) ва Британияи Кабир (UK GSP); афзоиши масоҳати гармхонаҳо бо истифода аз технологияҳои муосир, боғу тоқзорҳои интенсивӣ ва баланд бардоштани ҳосилнокии маҳсулоти кишоварзӣ;
- татбиқи технологияҳои «сабз» ва инфрасохтори «сабз» дар истеҳсолоти агросаноатӣ бо ҷорӣ намудани стандартҳо дар ин самт;
- ҷорӣ намудани технологияи муосири селекцияи растаниҳо ва ҳайвоноти кишоварзӣ, нигоҳдории ҳосилхезии хок, ҳифзи муҳити зист ва захираҳои об;

⁵ Барномаи иқтисоди «сабз» С-5-39.

- васеъ ҷорӣ намудани обёрии қатрагӣ бо истифода аз технологияҳои муосир дар ҳамаи ноҳияҳои кишвар;
- ҷорӣ намудани истеҳсоли таҷҳизот барои обёрии қатрагӣ дар Тоҷикистон;
- зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳаҳои парандапарварӣ, моҳипарварӣ, афзун намудани саршумори ҷорҳои зотӣ ва баланд бардоштани маҳсулнокии ҷорво;
- аз 845 гектар ба 1000 гектар расонидани майдони боғҳои интенсивӣ;
- ташкили семинарҳо оид ба васеъ ҷорӣ намудани технологияи инноватсионӣ ва низоми муосири ғайолият дар соҳаи кишоварзӣ;
- ба роҳ мондани моҳипарварӣ дар дарёҳо, кӯлҳои табиӣ ва занбӯриасалпарварӣ дар кӯҳсорҳо, ҷангалзорҳо ва назди боғҳо;
- ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ барои татбиқи лоиҳаҳои сармоягузори «сабз» ба соҳаи кишоварзӣ;
- таҳия ва татбиқи стандартҳои тамғабандии молҳои органикӣ дар соҳаи савдо;
- тақвияти механизми субсидия додан ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ бо мақсади баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои замин;
- бунёди сардхонаҳо, марказҳои нақлиётӣ-логистикӣ ва татбиқи принципҳои савдои «сабз» бо роҳи зиёд намудани содироти маҳсулоти органикӣ;
- ташкили агрокластерҳои «сабз» дар минтақаҳои ҷумҳурӣ;
- бо мақсади паст кардани вобастагии кишвар аз маҳсулоти воридотӣ барқарор намудани ғайолияти ҚСҚ «Азот»-ишаҳри Леваканти вилояти Хатлон;
- амалӣ намудани рақамикунонӣ, истифодаи зеҳни сунъӣ ва роҳандозии васеи масъалаҳои гендерӣ дар соҳаи кишоварзии органикӣ.

Соҳаи меъморӣ ва сохтмонро Кодекси шаҳрсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои ғайолият», қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 январи соли 2014, №26 «Дар бораи Тартиби таҳияи тарҳи муттаҳидгардонидани банақшагирии шаҳрсозии қисмҳои алоҳидаи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба танзим медиароранд.

Дар соли 2021 дар кишвар дар ҳаҷми 12,2 миллиард сомонӣ қорҳои сохтмонӣ васлгарӣ иҷро ва ба маблағи беш аз 3,5 миллиард сомонӣ фондҳои асосӣ ба қор андохта, 1,2 миллион метри мураббаъ манзилҳои истиқоматӣ ва иншооти дигар ба истифода дода шудаанд.

Ҳангоми таҳия ва татбиқи нақшаҳои генералии шаҳрҳо ва шаҳраку деҳоти мамлакат ба банақшагириву бунёди бино ва иншоотҳо ба риояи ҳатмии қоидаҳои меъёрҳои шаҳрсозӣ ва сохтмон, санъати баланди меъморӣ, истифодаи васеи унсурҳои меъмории милливу замонавӣ, технологияҳои муосир ва масолеҳи сифатноки сохтмон тавачҷуҳи махсус зоҳир гардад ҳам, вале барои татбиқи васеи ин унсурҳо, таҳкими раванди иқтисоди «сабз» дар соҳаи меъморӣ ва сохтмон зарур арзёбӣ мегардад.

Дар паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон⁶ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2021 қайд гардид, ки дар раванди лоиҳакашӣ зарур аст, ки пеш аз ҳама, сохтмони мактабҳо, боғчаҳои кӯдакон, марказҳои саломатӣ, боғҳои истироҳатӣ, гӯшаҳои «сабз» ва дигар инфрасохтори иҷтимоӣ ва коммуникатсионӣ ба нақша

⁶ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2021. С-5-18

гирифта, дар марказҳои шаҳру ноҳияҳо бунёди ҳатмии биноҳои истиқоматии баландошёна (на кам аз 5 ошёна) пешбинӣ карда шавад.

Дар кишвар ҳангоми гузариш ба принципҳои иқтисоди «сабз» дар соҳаи меъморӣ ва сохтмон тавассути такмил додани дастурҳои техникӣ дар вобастагӣ ба сарфаи энергия ҳангоми истифодаи таҷҳизоти электрикӣ дар биноҳои истиқоматӣ ва ҷамъиятӣ, шабакаҳои гармидиҳӣ ва ҳифзи гармии биноҳо бо риояи стандартҳо (меъёрҳо)-и муносири гарминигордории бино роҳандозӣ мегардад.

Бо мақсади баланд бардоштани самаранокӣ дар самти татбиқи принципҳои иқтисоди «сабз» дар соҳаи меъморӣ ва сохтмон қабули санадҳои меъёрии ҳукуқӣ барои такмили механизмҳои танзим ва назорати давлатӣ вобаста ба таъмиғузории ҳатмии тамоми биноҳо аз нуқтаи назари самаранокии энергетикӣ ва ҷавобгӯ ба стандартҳои принципҳои иқтисоди «сабз» муҳим мебошанд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ⁷дар паём «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2018-ро «Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ» ва солҳои 2019–2021 ҳамчун «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ» эълон намуданд. Ҳадафи ин тадбирҳо рушди соҳаи сайёҳӣ, муаррифии шоистаи имкониятҳои сайёҳии мамлакат ва фарҳанги миллӣ дар арсаи байналмилалӣ, ҷалби сармоя ба инфрасохтори сайёҳӣ, рушди сайёҳии экологӣ, инчунин мусоидат кардан ба эҳё ва рушди ҳунароҳои мардумӣ мебошад.

Дар ин раванд Стратегияи рушди сайёҳӣ барои давраи то соли 2030 ва Нақшаи чорабиниҳои он барои солҳои 2019–2022 бо мақсади мушаххас намудани ҳадафу вазифаҳои сайёҳӣ дар кишвар, муаррифии имкониятҳои сайёҳии Тоҷикистон ва баланд бардоштани сатҳи соҳаи сайёҳӣ дар рушди иқтисодиёи иҷтимоии кишвар қабул гардидаанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танзими ҳукукии соҳаи сайёҳӣ тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сайёҳӣ» ба роҳ монда шудааст.

Дар соли 2021 шумораи шаҳрвандони хориҷие, ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ташриф овардаанд, бо назардошти ҳама намудҳои мақсадҳои сафар (хизматӣ, истироҳатӣ ва ғайра) 517,6 ҳазор нафарро ташкил намудааст. Аз шумораи умумии шаҳрвандони хориҷие, ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ташриф овардаанд 296,3 ҳазор нафарашон ба ҳайси сайёҳ (тибқи методологияи Созмони Ҷамъияти Мустақил Сайёҳӣ) арзёбӣ мегарданд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон намудҳои зерини ояндадори сайёҳӣ, аз ҷумла сайёҳии таърихӣ фарҳангӣ, кӯҳнавардӣ, табобатӣ курортӣ, экскурсионӣ ва экологӣ мавҷуд мебошанд. Сайёҳии экологӣ яке аз намудҳои зудинкишофёфтаи соҳаи сайёҳӣ маҳсуб ёфта, рушди солони он аз 10 то 30 фоизро ташкил медиҳад.

Рушди сайёҳии экологиро ҳамчун омил тичоратикунории табиат ба манфиати ҷомеа ва дарёфти захираҳо барои ҳифз ва барқарор намудани сармояи табиӣ, баррасӣ кардан мумкин аст. Таҷрибаи бисёр кишварҳои ҷаҳон нишон медиҳад, ки рушди сайёҳии экологӣ барои рушди иқтисоди «сабз» аҳамияти муҳим дорад.

Чунин ҳулоса баровардан мумкин аст, ки Стратегия дар панҷ марҳила бо нақшаи амали он, ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст, амалӣ гардонида мешавад. Татбиқи амалии Стратегия аз ҷониби вазорату идораҳо, мақомоти иҷроияи

⁷ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ⁷дар паём «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2018. С-16

маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва баҳши ғайридавлатӣ бо ҷалби шарикони рушд ба роҳ монда мешавад. Механизми амалишавии Стратегия аз низоми чораҳои хусусияти ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилидошта, инчунин чорабиниҳои мушаххас оид ба самтҳои асосии сиёсати давлатӣ иборат мебошад.

Барои амалисозии самараноки мақсад ва вазифаҳои дар Стратегияи пешбинигардида, аз ҷониби ҳамаи иҷрокунандагон дар заминаи нақшаи чорабиниҳои Стратегия нақшаи чорабиниҳои идоравӣ таҳия карда мешаванд, ки он давраҳои амалисозии Стратегияро дар бар мегирад. Нақшаи чорабиниҳои дохилиидоравӣ бояд ба нақшаи чорабиниҳои амалисозии Стратегия мутобиқ бошад ва чорабиниҳоеро дарбар гирад, ки вазорату идораҳо, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва ташкилоту муассисаҳои дигар дар таъмини иҷрои он аз рӯи самти фаъолият ба ҳайси иҷрокунандаи асосӣ ва ё ҳамичрокунанда масъул бошанд.

Тартиби амалишавии Стратегия дар фароҳам овардани муносибати маҷмӯӣ ба ташаккули низоми чорабиниҳои банақшагирифташуда ва дар ҳамбастагӣ баррасӣ намудани онҳо, пайдарпай амалӣ намудани чорабиниҳо, ошкорбаёнӣ ва ҷалби васеи ҷомеаи шахрвандӣ ва созмонҳои байналмилалӣ ифода меёбад.

Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023–2037⁸ ҷиҳати амалӣ намудани ҳадафу вазифаҳои дар бахшҳои он муайянгардида ба панҷ марҳила тақсим мегардад: марҳилаҳои якум ва дуюм (солҳои 2023–2025 ва солҳои 2026–2028) чорабиниҳо дар самти оммавиғардонии маълумот оид ба иқтисоди «сабз», таълим ва ташаккули тафаккури; иқтисодию экологӣ, ҷорӣ намудани принципҳои иқтисоди «сабз» дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, риоя намудани онҳо ҳангоми қабули қарорҳои идоракунӣ ва оғози амалигардонии; стандартҳои иқтисоди «сабз» дар соҳаҳои иҷтимоиву иқтисодии кишварро дар бар мегирад, ки барои онҳо маблағгузории давлатӣ ва шарикони рушд зарур аст; марҳилаҳои сеюм ва чорум (солҳои 2029–2031 ва солҳои 2032–2034) чорабиниҳо дар самти ҷорӣ намудани принципҳои иқтисоди «сабз» дар соҳаҳои саноат, кишоварзӣ, нақлиёту инфрасохтор, сохтмон, хоҷагию манзилии коммуналӣ, сайёҳӣ, сармоягузорӣ, ҳифзи муҳити зист ва кам кардани газҳои гулхонаӣ, инчунин идомаи таҳкими асосҳои институтсионалии иқтисоди «сабз» дар кишварро дар бар мегирад; марҳилаи панҷум (солҳои 2035–2037) чорабиниҳо дар самти рушди иқтисоди «сабз», нигоҳ доштан, афзун намудан ва истифодаи босуботи сармояи табиӣ ва афзоиши сармоягузорӣ дар асоси принципи иқтисоди «сабз»-ро дар бар мегирад. Дар ин марҳила бозори рушдкардаистодаи сармоягузории «сабз» дар кишвар ташаккул меёбад. 201. Ҳадафу вазифаҳо ва чорабиниҳои марҳилавӣ бо назардошти тағйирёбии вазъи муосир ва афзалиятҳои стратегӣ тақмил ва тақвият дода мешаванд.

Муваффақияти татбиқи ғояи иқтисоди «сабз» ба мавқеи фаъол ва ҳавасмандии ҳар як шахс вобаста аст. Ин ҳолат таъмини ғаврии донишҳои экологӣ ва беҳтар кардани фаъолияти маърифатӣ ва равшанфикриро дар раванди гузариш ба иқтисоди «сабз» муайян мекунад. Натиҷаи татбиқи Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023–2037 анғезиши ҳаракати фарогирро барои дастгирии рушди устувор ҳамчун афзалияти фаъолнокии ҷомеаи шахрвандӣ ва муайян намудани

⁸ Барномаи иқтисоди «сабз» С-5-39.

мавзӯҳои иқтисоди «сабз»-ро ҳамчун самти муҳими дастгирӣ аз ҷониби давлат ва бахши хусусӣ тақозо мекунад.

Адабиёти

1. БМР солҳои 2021-2025. С-5-13
2. Барномаи иқтисоди «сабз» С-5-39.
3. Бабаджанов, Д.Д. Таджикистан: формирование органического сектора сельского хозяйства. Монография. Душанбе, Ирфон. 2008. – 346с.
4. Ганиев Т.Б. Аграрная реформа и устойчивое развитие сельского хозяйства Таджикистана / Т.Б. Ганиев. – М.: Диалог МГУ, 1997. -116с.
5. Давлатов Қ.Қ. Дехканские (фермерские) хозяйства: проблемы становления и перспективы развития. Душанбе-1996. С-63.
6. Кудратов Р.Р. Проблемы обеспечения продовольственной безопасности в условиях малоземелья и трудоизбыточности (теория, методология и практика) Дисс. на соискание... д.э.н. 08.00.05. - М., 2005.-361с.
7. Сулаймонзода, Ш. Ф. Рушди бизнес-хизматрасонӣ дар шароити гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ ва ҳукумати электронӣ / Ш. Ф. Сулаймонзода, А. Н. Нуралӣзода // Идоракунии давлатӣ. – 2021. – №. 4-1(53). – Р. 63-72. – EDN VDVVZA.

УДК: 336. 330. 575.3

НАҚШИ САРМОЯИ ИНСОНӢ ДАР ИДОРАКУНИИ РАВАНДҲОИ ҶАҲОНИШАВӢ

Зоиризода Исломбек Сангмаҳмад – н.и.и., дотсенти кафедраи назарияи иқтисодӣ ва фаъолияти соҳибкории Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, тел: 935939900, E-mail: islom_2412@mail.ru

Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявии нақш ва мақоми сармояи инсонӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ оварда шудааст. Зикр гардидааст, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ мақоми сармояи инсонӣ нисбат ба дигар давраҳои тараққиёти ҷомеа боз ҳам айёнтар мегардад. Ҷомеаи ҷаҳонӣ дар марҳилаи нави рушди иқтисодӣ қарор дорад, ки асоси пешрафти иқтисодии кишварҳо аз мавҷудияти сармояи инсонӣ ва бахусус таъаҷҷули донишҳо, қобилияту истеъдодҳо ва маҳорату тавонмандии қувваҳои корӣ вобастагии амиқ дорад. Инчунин, вобаста ба масъалаи мазкур нуқтаи назари олимони ватанию хориҷӣ оварда шудааст.

***Калидвожаҳо:** ҷаҳонишавӣ, захираҳои инсонӣ, сармояи инсонӣ, иқтисоди миллӣ, амнияти иқтисодӣ, иқтисодии зехнӣ, захираҳои иқтисодӣ, самаранокии иқтисодӣ, сармоягузорӣ.*

РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УПРАВЛЕНИИ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Зоирзода Исломбек Сангмахмад – к.э.н., доцент кафедры экономической теории и предпринимательской деятельности Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, тел: 935939900, E-mail: islom_2412@mail.ru

В данной статье представлены теоретические аспекты место и роль человеческого капитала в условиях глобализации. Отмечается, что в условиях глобализации статус человеческого капитала становится еще более очевидным, чем в другие периоды развития общества. Мировое сообщество находится на новом этапе экономического развития, и основа экономического прогресса стран находится в глубокой зависимости от наличия человеческого капитала, особенно формирования знаний, умений и талантов, навыков и возможностей рабочей силы. Также в связи с данным вопросом представлена точка зрения отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: глобализация, человеческие ресурсы, человеческий капитал, национальная экономика, экономическая безопасность, интеллектуальный потенциал, экономические ресурсы, экономическая эффективность, инвестиции.

THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN THE MANAGEMENT OF GLOBALIZATION PROCESSES

Zoirzoda Islombek Sangmahmad - Associate Professor of the Department of Economic Theory and International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, tel.: 935939900, E-mail: islom_2412@mail.ru

This article presents the theoretical aspects of the role and status of human capital in the context of globalization. It is noted that in the context of globalization, the status of human capital becomes even more obvious than in other periods of the development of society. The world community is at a new stage of economic development, and the basis for the economic progress of countries is deeply dependent on the availability of human capital, especially the formation of knowledge, skills and talents, the skills and capabilities of the workforce. Also, in connection with this issue, the point of view of domestic and foreign scientists is presented.

Key words: globalization, human resources, human capital, national economy, economic security, intellectual potential, economic resources, economic efficiency, investments.

Сармояи инсонӣ дар ҳама давраи замони дар ҳаёти иқтисодии ҷомеаи мавқеи назаррас дорад, вале дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт мақоми сармояи инсонӣ боз ҳам айёнтар мегардад. Ҷомеаи ҷаҳонӣ дар марҳилаи нави рушди иқтисодиёт қарор дорад, ки асоси пешрафти иқтисодии кишварҳо аз мавҷудияти сармояи инсонӣ ва бахусус ташаккули донишҳо, қобилияти истеъдодҳо ва маҳорату тавонмандии қувваҳои корӣ вобастагии амиқ дорад.

Махсусан дар шароити пешрафти илму техника, ки ба суръати кайҳонӣ ҳаракат дорад, мутахассиси касбӣ омили муҳим дар ташаккули захираҳои инсонӣ, ки ин намуди захираи пешрафти илму техникаро дар ҷаҳони муосир таъмин намудааст, арзёбӣ мегардад.

Тағйиротҳое, ки то ба имрӯз дар таъмини рушди устувори иқтисодиёт, ташкили соҳибкорӣ ва идоракунии тарзи ҳаёт, раванди таълим, саломатӣ ва фаъолиятҳои дигар дида

мешаванд, маҳз маҳсули боздеҳии сармояи инсонӣ, яъне қобилиятҳои касбии инсон ба ҳисоб меравад.

Барои бештари ташкилотҳои муваффақи замони муосир идоракунии донишҳо асоси навоариҳои ҷадид ва бартарии рақобатпазирии онҳо мебошанд. Идоракунии захираҳои инсонӣ, бахусус сармояи донишҳо дар замони муосир ду навъи вазифаҳоро ба ташкилотҳо фароҳам меорад: тактикӣ, ки ба ташаккули донишҳои касбии ҷавобгӯии талаботи истеъмолкунандагон боисшаванда; стратегӣ, вобаста ба рушд ва татбиқи стратегияҳо барои рушд ва инкишофёбии захираҳои инсонӣ мусоидаткунанда.

Дар иқтисодиёти имрӯза нақши асосиро захираҳои инсонӣ ҳамчун омили асли дар раванди репродуктивӣ иҷро намуда истодааст. Ин аз нуқтаи назари интегратсияи муҳити иқтисодӣ, афзоиши нақши тижорати инноватсионӣ, ҷорӣ намудани модели системаҳои электронӣ, хатти интернетӣ, технологияҳои барномавии ҳозиразамон ва технологияҳои иттилоотӣ доништа шудааст.

Инсоният дар идоракунии ташкилоту ширкатҳо на танҳо объектро идора менамояд, балки муайянкунанда ва пешбарандаи фаъолияти ташкилотҳо ва ширкатҳо доништа мешавад. Ё бояд на танҳо донишҳои қаблан ҳосилшударо донанд, балки он донишҳое, ки дар шакли маҳсулот, хидматҳо ва технологияҳо аз тарафи истеъмолкунандаҳо пешниҳодшавандаро низ тасаввур карда тавонад, ки маълумотнокии ояндабинии ўро нишон медиҳад.

Дар шароити иқтисодиёти имрӯза, як шахс ҳам дар таркиби комплекси бисёрҷонибаи муносибатҳои истеҳсолӣ ва ҳам дар системаҳои робитаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ иштирок мекунад. Мувофиқ ба ин талаботи асосии корфармо нисбат ба кормандон бояд мувофиқ ба талаботи асосии иқтисодиёти имрӯза муайян карда шавад.

Дар иқтисодиёти муосир, идоракунии сармояи инсонӣ барои расидан ба афзалиятҳои рақобатнокӣ, таъмини сифатҳои баланди маҳсулот ва бахусус рушди иқтисодиёт мусоидат менамояд. Имкониятҳои ин рушд дар асри XXI ба таври дақиқ бо захираҳои инсонӣ ҳамчун интиқолдиҳандаи дониш алоқаманд аст.

Механизми бозаргонии фаъолияти иқтисодиёти муосир бо дарназардошти қонунҳои асосии он, омили инсонӣ мақоми захираи асосии истеҳсолотро гирифтааст, ки ин унсур имрӯзҳо дар асоси худташаккулёбӣ рушд ёфта истодааст.

Вобаста ба ин масоил Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 22-юми декабри соли 2017 оид ба сармояи инсонӣ чунин қайд намудаанд: «Сармояи инсонӣ ҳамчун муҳаррики пуриқтидор ба пешрафти инноватсия ва технологияҳои нав мусоидат мекунад ва бинобар ин, илми муосири ватанӣ бояд ҷавононро бештар ба илмомӯзӣ, татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва таҳқиқи масъалаҳои иқтисоди рақамӣ сафарбар намояд» [1].

Масъалаи идоракунӣ ва рушди сармояи инсонӣ дар асарҳои файласуфони форсу тоҷик, ки дар замонҳои гуногун зиндагӣ намудаанд, яке аз масъалаҳои асосӣ ба шумор рафта, онҳо оид ба ин масъала, фикру ақидаҳои ҷолиб пешниҳод намудаанд, аз ҷумла Конфутсий, Сукрот, Платон, Аристотел, Ал-фаробӣ, Абӯалӣ ибн Сино, Ҷалолиддини Румӣ, Имом Ғаззоли ва дигарон оид ба ташаккули ҷомеаи инсонӣ ва некӯахлоқии мардум асарҳои

мондагор эҷод кардаанд. Дар ин асарҳо онҳо ба қобилиятҳои касбию меҳнати одамон, малакаҳои донишу ҳунар ва сатҳи маълумотнокии онҳо диққати махсус додаанд.

Олими бузурги соҳаи тиб Абӯалӣ ибни Сино таъкид менамояд: «Рӯҳи инсон монанди пиша аст, дониш нерӯест ба монанди оташ, ва ҳикмати Худованд равшан аст. Агар чароғ сӯзон аст, шумо зинда ҳастед, агар он хомӯш шавад, шумо мемиред» [2]. Бо назардошти он, ки назарияи муосири сармояи инсонӣ донишро ҳамчун унсури асосии сармояи инсонӣ арзёбӣ мекунад, мутафаккири бузурги тоҷик Абӯалӣ ибни Сино, мушкилоти сармояи инсонро баррасӣ мекунад. Умуман, Абӯалӣ ибни Сино ва дигар олимони дар боло зикршуда, фикру ақидаҳои худро оид ба рушду инкишофи сармояи инсонӣ вобаста ба вақт ва мушкилоти иҷтимоии замони худ баён кардаанд. Гарчанде ки мафҳумҳои мухталифе дар ин мавзӯ ҷой доранд ва онҳо хеле гуногунанд, ягонагии фикр ва ақидаҳо дар бораи ҷанбаҳои ин масъала дар тамоми марҳалаи таърихӣ тамаддуни инсон ҳис карда мешавад.

Асосҳои бунёдии концепсияи сармояи инсонӣ дар пажӯҳишҳои муассисони назарияи классикии иқтисодӣ В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо оварда шудаанд. Онҳо аввалин шуда, ин сармояи асосии истеҳсолоти ҷамъиятиро мавриди омӯзиш қарор доданд ва оид ба аҳамияти қувваи корӣ, қобилияти инсон, таҳсилоти он дар афзоишбӣ ва рушди иқтисодӣ давлат ва аҳолии он ақидаҳои худро пешниҳод намуданд, ки то ҳол арзиши баланди худро гум накардаанд.

Аввалин фаҳмишҳоро В. Петти оид ба гурӯҳи «қувваҳои фаъоли ҷомеаи инсонӣ» [3] дар илм ҷорӣ кард ва ин олим аввалин таҳқиқчоро оид ба сармояи инсонӣ ва идоранамоии он анҷом додааст. Вай дар заминаи моликияти миллии кишвар омили муҳимтарини афзоиши молу мулки давлатҳоро медид ва аз тарафи дигар, қисми ҷудонашавандаи онро мегузошт, яъне сармояи инсонӣ ягона сармояест, ки воситаи асосии истеҳсолот маҳсуб ёфта, инчунин ташкилкунада ва идоракунандаи давлат ба ҳисоб меравад.

Олими машҳури классик А. Смит низ қисми зиёди умри худро дар таҳқиқ ва рушду инкишофёбии ин сармояи асосии истеҳсолот бахшидааст ва ин олими машҳур нақши асосиро ба тавоноии дониши касбии инсонӣ дар робита бо омилҳои моддии истеҳсолот таъкид кардааст. Ӯ чунин мепиндорад, ки: «Баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат асосан ба малакаи касбӣ ва донишу маҳорати касбии корманд ва баъдан ба таъмини мошину таҷҳизоте, ки ӯ кор мекунад, вобаста аст» [4]. Ин олими машҳури соҳаи иқтисодиёт чунин мешуморад, ки доштани беҳтарин техникаю технологияи замони муосир дар ҳолати надоштани дониши касбии кофӣ баҳри рушд ва инкишофи ташкилот ҳеҷ манфиате нахоҳад дошт. Олими дигар Д. Рикардо бошад, нақши таҳсилоти инсон ё аҳолиро дар идоракунӣ ва рушди иқтисодии кишвар қайд кардааст [5]. Яъне, ӯ чунин мешуморад, ки инсони маълумотдор ё аҳолии дорои маълумот ҳеҷ вақт на ба зарари худ ва на ба зарари ҷомеа, агар таъсири дигар омилҳо дар ин ҷо мушоҳида нашавад, фаъолият наменамояд.

Олими машҳури иқтисодии классик К. Маркс оид ба «сармояи инсонӣ» ва нақши он дар рушди иқтисодии ҷомеа, таҳқиқот ва фаъолиятҳои зиёди илмӣ намудааст. Аввалин назарияҳоро оид ба меҳнат ҳамчун категорияи иқтисодӣ, нақш ва аҳамияти меҳнат дар ҷараёни истеҳсолот ва бахусус «умумияти қобилияти ҷисмонӣ ва маънавии кормандон, ки дар раванди истеҳсолот истифода мешаванд» [6], аз тарафи ин олими машҳур кор карда шудааст. К. Маркс ғояҳои аввалинро оид ба меҳнат таҳия намуд. Ӯ муҳимияти дониши

инсонро дар ҷараёни истеҳсолот аз нуқтаи назари илмӣ исбот намуда, ба ташкилнамоии меҳнат гузоштани сармояҳои калонро пешниҳод намуд.

Инчунин илми иқтисодӣ ва бахшҳои классикони он анъанаи муайянеро барои муайян кардани мавқеи идоракунии сармояи инсонӣ дар системаи муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва дар навбати аввал дар истеҳсоли молу маҳсулот, ба даст овардани ғоида, тақсим ва истеъмоли онҳо диққати махсус меоданд. Таъкид гардидааст, ки тамоми раванди истеҳсолот ба истифода аз қобилияти меҳнатии коргарон ва воситаҳои истеҳсолӣ вобастагӣ дорад. Дар баробари пешрафт ва инкишофи техникаю технологияи замони муосир, талабот ба қобилиятҳо ва донишҳои касбӣ-ҳунарий афзоиш ёфта истодааст. Бо дарназардошти ин ҳолат муносибат байни кордиханда ва корманд тақмил дода шуд. Ҳама ин дигаргуниҳо боиси он гашт, ки назарияи навини муносибатҳои касбии инсонӣ пайдо шуда, баъдтар ин назария ба мафҳуми пурраи сармояи инсонӣ табдил ёфт.

Аз ибтидои асри XX аксари иқтисодчиён дар бораи консепсияи идоракунии сармояи инсонӣ назарияҳои навини худро пешниҳод карда истодаанд ва кӯшиш мекунанд, ки аввалин заҳматхоро барои муайян кардани самаранок истифодабарии сармояи инсонӣ дар рушди иқтисодӣ нишон диҳанд. Онҳо воситаҳо ва усулҳои гуногуни иқтисодӣ, математикӣ, омӯрӣ ва дигар усулхоро истифода карда, арзиши сармояи инсонӣ, таъсири системаи миллии маориф дар рушди иқтисодии кишвар, хароҷоти оилавӣ вобаста ба баланд бардоштани арзиши сармоявии иқтисодии шахс, ташаккул ва истифодаи хароҷоти давлатӣ ва дигар арзишхоро, ки барои тарбия ва таълимоти касбии аҳоли ва ташаккули сармояи инсонӣ заруранд, муайян намоянд. Қойгоҳи муайяно дар ташаккули назарияи муосири сармояи инсонӣ ақидаи олимони хориҷӣ, чун Л. Дублин, Ф. Крам, И. Фишер ва С. Форсүт ишғол менамояд, ки барои олимони иқтисодии замони муосир замина гузошта истодааст.

Ташаккули назарияи навини идоракунии сармояи инсонӣ ҳамчун соҳаи илми мушаққил бо таҳқиқоти олимони солҳои 60-уми нимаи дууми асри XX алоқаманд аст. Ин таҳқиқотҳо ба шароитҳои махсуси иҷтимоию иқтисодие, ки дар нимаи дууми асри гузашта ташаккул ёфта буданд, мусоидат менамоянд.

Ин гуфтахоро аз нуқтаи назари илми менеҷмент чунин маънидод намудан мумкин аст:

1. Гузариш ба истеҳсоли маҳсулоти инноватсионӣ дар асоси пешравиҳо ва дастовардҳои баланди илмию технологӣ. Ин раванд аз меҳнати қавӣ ва маҳорати махсуси нерӯи инсонӣ вобаста буд, ки дар натиҷаи онҳо нақши сармояи инсонӣ дар раванди истеҳсолот муайян карда мешуд.

2. Дар натиҷаи тағйирёбии ҷиддии равандҳои истеҳсолӣ дар бисёр соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, ҳиссаи хароҷоти меҳнатии зиёди коргар дар сохтори хароҷоти маҳсулоти ниҳой муҳимтар гардид. Муайян карда шуд, ки истеҳсоли бештари маҳсулот дар бисёре аз равандҳои тичоратӣ бо баландшавии моликияти зеҳнӣ ва фаъолиятҳои касбӣ (дар истеҳсолот дар афзоиши шиддатнокии меҳнат, даромадҳои соҳибкорӣ, фондҳои ҷамъиятӣ ва ғайра) зохир мегашт.

3. Суръатбахшии равандҳои ташаккули сармояи инсонӣ дар фаъолиятҳо, инсондӯстии муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ дар мамлакатҳои пешрафтаи ҷаҳон, устуворӣ ва эътимоднокии «ақидаи арзишманди инсонӣ» дар ҳама сатҳҳои идоракунии

иқтисодиёт – дар системаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва намудҳои гуногуни он ба вучуд омаданд.

4. Иқтидори зиёди назариявии методӣ методологии концепсияҳои сармояи инсонӣ дар идеяи иқтисодии ҷаҳонӣ пайдо гашт ва ин имконият дод, ки ақидаҳои илмиро дар соҳаи концепсияҳои сармояи инсонӣ бештар таҳлилу таҳқиқ намуда, дар асоси илмҳои нави мустақил, ки таҳлили сармояи инсонӣ дар онҳо дида мешавад ва ё асос меёбад, бештар гардиданд.

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки ҳама он дигаргунӣҳо, ки дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ имрӯза дида мешаванд, маҳз аз инкишофёбии донишҳои касбӣ-тахассусии захираҳои инсонӣ вобастагии калон доранд.

Асосгузори назарияи муосири сармояи инсонӣ ва идораи самараноки он дорандагони ҷоизаи нобелӣ дар солҳои 1979 ва 1992 олимони иқтисоддони амрикоӣ Т. Шулс ва Г. Беккер доништа мешаванд.

Аввалин таҳқиқотҳо дар баҳши сармояи инсонӣ ба олими соҳаи иқтисодии амрикоӣ Т. Шулс марбут мебошад. Ноил гаштани ин олим ба ин унвон дар нашри мақолаҳои илмӣ ӯ бо номҳои «Ташаккулдиҳии сармояи маълумотгирӣ» [7] ва «Маблағгузорӣ ба сармояи инсонӣ» дар солҳои 1960 ва 1961 вобаста мебошад. Ин олим дар мақолаи илмӣ худ «Маблағгузорӣ ба сармояи инсонӣ» чунин қайд менамояд: «Концепсияи маблағгузорӣ ба мавҷудияти воситаҳо, ки воқеан вучуд доранд, асос ёфта, моликияти иқтисодии хизматрасонии оянда ба ҳисоб рафта, арзиши муайяни худро дорад. Фаҳмиши сармоя ҳамчун воситае, ки хизматрасониҳои ояндаро фароҳам меорад, ба мо имкон медиҳад, ки бо як мақсади муайян онро ба гурӯҳҳо тақсим намоем: сармоягузориҳои инсонӣ ва ғайриинсонӣ» [8].

Концепсияи пешниҳоднамудаи Т. Шулс оид ба сармояи инсонӣ ва самаранок истифодабарии он аз нуктаҳои муҳим иборат мебошад, ба монандӣ:

1. «Сармояи инсонӣ» ин сарчашмаи даромади иловагии инсонҳо ба ҳисоб меравад ва ба дониш, навоарӣ ва истеъдодҳои навини идоракунии инсонӣ асос меёбад;

2. Маълумотноки яке аз шаклҳои сармояи инсонӣ ба ҳисоб рафта, омили асосии баландбардории рушди иқтисодиёт аст, ки дар баробари ин даромаднокии институтҳои ҷамъияти инсонӣ хуб мегардад;

3. Сармоягузори маълумотноки ин сармояи инсонӣ ба ҳисоб меравад, чунки доим бо инсон якҷост;

4. Маълумотноки ҳамчун сармоя, сарчашмаи хушҳолӣ ва даромаднокии инсонҳо мебошад;

5. Сармоягузорӣ дар соҳаи маориф яке аз маблағгузориҳоест, ки ба пешрафти истеҳсолот ва пайдошавии маҳсулоти нав, бахусус идораи раванди истеҳсолот мусоидат менамояд.

Ҳамчун категорияи иқтисодӣ мафҳуми «**сармояи инсонӣ**» давра ба давра ташаккул ёфта, васеъ ва ҷурра шуда истодааст. Гарчанде солҳои аввали рушди назарияи иқтисодӣ ин омилро ҳамчун омили иҷтимоӣ ҳисобида, дар он ҷамъи хароҷоти барои омӯзиш ва тарбияи насли инсонро дар назар доштанд, ҳамчун омили истеъмолии иқтисодӣ ҷомеа фаҳмида мешуд.

Донишмандони таърихӣ то мелодӣ ва асрҳои миёна оид ба ин масоил назарияҳои махсуси худро доштанд. Солҳои охир донишмандони муосир оид ба зарурият ва моҳияти ин захираи муҳимми иқтисодиву иҷтимоии ҷомеаи ҷаҳонӣ таҳқиқотҳои алоҳида гузаронида истодаанд.

Олими шинохтаи соҳаи иқтисод Г. Беккер назарияи сармояи инсониро таҳия кард. Ӯ дар ин самти муҳими илмӣ саҳми бузурги худро гузошт ва офарандаи умумии таълими мактаби илмӣ дар доираи консепсияи сармояи инсонӣ ба ҳисоб меравад. Дар китоби худ «Сармоягузорӣ дар захираҳои инсонӣ», ки соли 1962 нашр шудааст, Гарри Беккер қайд менамояд: «Захираи инсонӣ тавассути сармоягузорӣ дар шахс ташаккул меёбад». Ҳамчунин донишманди мазкур маблағгузорию сараввал дар сатҳи дониш, тақвими он дар ҷараёни истеҳсолот, хароҷотҳои тиббӣ, муҳоҷират ва даромадҳо ҳамчун самтҳои асосӣ баррасӣ намудааст [9]. Ба андешаи Г. Беккер хароҷот барои рушди нерӯи истеҳсолӣ, потенциали фарҳангӣ фардии инсон бо тарзҳои гуногун мусоидат мекунад.

Дар охири асри гузашта, таҳқиқотчиёни хориҷӣ таъсири сармоягузорию дар соҳаи маориф ба шаклҳои алоҳидаи сармояи инсонӣ дар сатҳи идоракунии корпоративии ширкатҳо дар соҳаи иқтисодӣ таҳлил карда буданд. Дар ин давра корҳои К. Ванга, Г. Грейсон, Н. Герланда, Ч. Минтсер, О. Нордхог, Г. Псахаропулос ва Т. Шульс ҷой гирифтаанд. Аз ҷумла, онҳо ба андешаи истифодаи "арзиши" сармояи инсонӣ дар амалисозии идоракунии маълумотгирӣ, таҳсилот ва қобилияти меҳнатӣ сару кор доштанд. Дар ин давра васеъшавии ҷаҳони иқтисодӣ ба ҷомеаи ҷаҳонӣ, омӯзишҳои фарҳангӣ ва илмҳои компютерӣ бахшида шуда буданд [10].

Дар асоси таҳқиқотҳои ҷаҳонӣ олими соҳаи иқтисод Л. Туроу оид ба назарияи сармояи инсонӣ ба ҷунин хулоса омад, ки: «Сармояи инсонӣ имкониятдиҳандаи одамон баҳри баландбардории иқтисодӣ, идоранамоии самараноки он ва хизматрасониҳои онҳо ҷаҳони мешавад» [11]. Мувофиқ ба ин гуфтаҳо, мутахассиси соҳибкасб метавонад, ки истеҳсолотро хуб идора кунад ва дар баробари ин беҳтарин хизматрасонию барои аҳоли пешниҳод намояд. Дар баробари ин гуфтаҳо ин олими машҳури соҳаи иқтисод қайд менамояд, ки: «Соҳиби сармояи инсонӣ – ин соҳиби моликияти инсонӣ ба ҳисоб меравад. Имкониятҳои табиӣ, муҳити ишғолнамуда ва қобилиятҳои инсон ҳамчун омил ба ташаккул ва рушд намудани сармоягузорӣ ба захираҳои инсонӣ хизмат мерасонад» [12].

Ташаббуси ҷаҳонӣ таҳқиқотҳои олимони хориҷӣ оид ба назарияи сармояи инсонӣ ва идоранамоии самаранокии он боис бар он гашт, ки дар соҳаи илм бахши алоҳида барои рушд ва инкишофи сармояи инсонӣ пайдо гардад ва дар бисёр донишгоҳу донишқадаҳо барномаҳои стратегӣ мавриди омӯзиш қарор гирад. Ҷунин таваҷҷуҳ боиси он гашт, ки зерқисматҳои ин бахши муҳимми ҷамъиятӣ пайдо гардад, ба монандӣ: иқтисодӣ маориф, иқтисодӣ донишҳо, иқтисодӣ зехнҳо, иқтисодӣ мустақили фардӣ, иқтисодӣ рақамӣ ва дигар бахшҳои ин мафҳум.

Гарчанде оид ба мафҳуми «сармояи инсонӣ» то имрӯз баҳсҳо идома доранд, баъзеҳо ҷамъи сармоягузорию меноманд, ки барои баланд бардоштани қобилияти зехнии истеъдодиву ҳунарии одамон сарф карда шудааст. Баъзе аз иқтисодшиносон сармояи инсониро ҳамчун омилҳои интенсификации истеҳсоли рушди иқтисодӣ, рушди ҷомеа, оила,

корхона ва давлат меноманд. Сармояи инсонӣ дар худ маълумоти касбӣ, нерӯи зеҳнии эҷодӣ, кашфиётӣ ва шоистагии ҳунари доштаро дар бар гирифта, дар муҳити фаъолиятҳои касбию ҳунари барои таъмини вазифавии ҳар як шахсият имкон медиҳанд.

Аз рӯи ақидаи иқтисодшиноси рус Корчагин Ю.А.: «Сармояи инсонӣ – омили асосии ташаккул ва рушди инноватсионии иқтисодӣ ва иқтисоди донишҳо буда, ҳамчун таъминкунандаи зинаи дигари олии рушди ҷомеаи инсонии навин баромад мекунад» [13].

Мувофиқи ақидаи донишманд С. Фишер: «Сармояи инсонӣ ин андозае мебошад, ки вучуди одамро фаро гирифта, даромад меорад. Сармояи инсонӣ дар худ истеъдоду қобилиятҳои модарзодӣ ва донишу маҳорате дорад, ки дар вақти зиндагонӣ ҳар як инсон онро дар худ пайдо месозад» [14].

Ба ақидаи Э. Денисон: «Омили асосии баландбардории ҳосилнокии меҳнати ҳар як корманд ин дараҷаи маълумотнокӣ ӯ буда, онро ҳамчун қисми таркибии сармояи инсонӣ бояд шинохт» [15].

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки сармояи инсонӣ ба яке аз категорияҳои муҳими иқтисодиву иҷтимоӣ ва ҳатто сиёсӣ табдил ёфта, имрӯзҳо донишмандон онро ҳамчун сармояи фардӣ, сармояи инсонии ширкатҳо ва ҳатто миллату давлатҳо ҷудо менамоянд.

Баъзе аз донишмандон сармояи инсониро дар таркиби бойгариӣ милли аз 65–70% ва ҳатто баъзеҳо то 80% ҳисоб менамоянд. Мо низ вобаста аз сохтори аслии ташаккули маҷмӯи бойгариӣ милли пурра бар он андеша ҳастем, ки ҳиссаи сармояи инсонӣ дар МБМ на камтар аз 70% мебошад.

Мувофиқ ба ақидаи олими тоҷик, профессор Ғаниев Т.Б.: «Барои таъмини фаъолнокии сармояи инсонӣ дар ҷараёни истеҳсоли ва тичорату хизматрасониҳо моро зарур аст, ки сармоягузориҳои стратегии дарозмуддатро дар бахши рушди нерӯи зеҳнии инсонӣ равона намоем. Ин равишро бо роҳи додани маълумоти олии касбӣ ва таълимоти бефосилаи касбӣ – электронӣ тарбияи хуби ахлоқӣ гирифтани инсоният, рушди пайваستاи соҳибқориву ҳунармандӣ, ТТИИЭ, ташаккули пешвой, таъмини беҳатарии фаъолияти касбиву ҳунари ва муҳити озодии иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангиву санъати волои инсонӣ муҳайё созем» [16].

Пас дар равиши рушди концептуалии сармояи инсонӣ мақоми асосиро омӯзиш ва пайдо кардани роҳу равиши самаранок ва роҳ ёфтан ба дили инсонӣ комил мебошад, ки хоҳиши созандагиву эҷоду ҳунару истеъдоди баланди худнишондиҳиву худрушдёнбандӣ дошта, самаранокӣ олии иқтисодиро таъмин хоҳад кард. Яъне, ҷамъи он ҳислатҳои ҳоси касбиву ҳунари, ки имконоти баланди ба даст овардани даромади бузург ва олии сатҳи зиндагониро дар оянда таъминкунанда мебошад, мо бояд ҳамчун нерӯи сармояи инсонӣ шиносем. Чунин сармоя дар натиҷаи гирифтани иттилооти бефосилаи касбиву ҳунари ва омӯзишу таълими касбӣ дар тамоми давраи зиндагонии фардӣ пайваستا пурзӯр гашта, боздеҳии устувори нотақрорро соҳиб мегардад.

Олими шинохтаи тоҷик Ғаниев Т.Б. оид ба назарияи сармояи инсонӣ чунин мефармояд: «Сармояи инсонӣ дар асоси истеъдоди ҳунарии нотақрори модарзодӣ инчунин хароҷоти муайяни молиявӣ пулӣ ва таҷрибаи фаъолияти касбӣ ва муҳити таъсиррасони касбиву ҳунари, инчунин фаъолияти созандаи касбиву эҷодиву кашфиётӣ

бозташаккулёбиву пуркувватшавӣ дорад. Дар навбати худ ин ганчинаи бузурги ташаккули фарҳанги навини рушди ҷомеаи инсонӣ мебошад» [17].

Ҳамин тариқ, маълум мегардад, ки рушди сармояи инсонӣ пойдевори асосии иқтисоди иттилоотиву инноватсионӣ буда, имконоти васеи амалисозии эҷоду кашфиёт ва тавонмандиву ҳунароҳои нотақрори инсониро доро мебошад. Аз ҷониби дигар, иқтисоди инноватсионӣ низ худ муҳити созандаи касбиву ҳунароӣ, имконоти васеи амалисозии истеъдоду тавонмандии касбиву ҳунарии ташаккулёбии сармояи инсонӣ мебошад. Яъне ин ду равиши ташаккулёбӣ бо ҳам алоқамандии ногустастанӣ дошта, ҳам рушди сармояи инсонӣ ва ҳам рушду афзоюндагӣ ва идоракунии иқтисодиёти замони муосирро таъмин сохта, пойдевори асосии рушди иқтисоди глобалии ҷаҳонӣ дар асри XXI ба ҳисоб мераванд.

Вобаста ба ин масоили пурарзиши ҷомеаи имрӯза Ҳодиев Д.А. дар рисолаи илмӣ худ оид ба назария сармояи инсонӣ чунин қайд менамояд: «Сармояи инсонӣ – ин муҳтавои дониш ва қобилияти эҷодӣ, инчунин малакаҳо ва қобилиятҳо, сатҳи саломатӣ, сифатҳои шахсӣ ва ҳавасмандгардонӣ, ки тавассути сармоягузориҳо дар соҳаи маориф, омӯзиши касбӣ ва техникӣ, ҳифзи саломатӣ, муҳочират ва таълими кӯдакон ҷамъ оварда шуда, бо мақсади даромад дар оянда фаҳмида мешавад» [18].

Аз нуқтаи назари Ҳодиев Д.А. барои он, ки дар оянда шахс даромади хуб ба даст орад, бояд дорои дониши баланди касбӣ, дараҷаи хуби саломатӣ, сифатҳои баланди одамӣ ва қобилияти эҷодӣ буда, дар шароити навини иқтисодӣ, ки талаботҳои истеъмолкунандагон зудтағйирёбандаанд, тавонад мувофиқ ба хоҳиши онҳо фаъолияти пурсамар намояд.

Оид ба мафҳум ва концепсияи «Сармояи инсонӣ» таҳлили ҳамаҷониба сурат гирифта, моҳияти он мувофиқ ба дарк ва фаҳмиши муаллифи мақола чунин шарҳ дода шудааст: «Сармояи инсонӣ - ин маҷмӯи қобилиятҳои модарзодӣ, ҷамъи донишҳои азхудкардашуда, дороии саломатию зиндагии дараҷаи олӣ, таҷрибаи баланди касбӣ, ҳавасмандии зиёд ба фаъолият ва зехнияти хуби масъулиятшиносӣ барои мақсадгузориҳои муфид ва ба даст овардани фоида фаҳмида мешавад». Инчунин фаҳмиши «ташаккулёбии сармояи инсонӣ», «нақш ва аҳамияти сармояи инсонӣ», «мақсаднокии равандҳои ташаккулдиҳии сармояи инсонӣ», «механизмҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ташаккулдиҳии сармояи инсонӣ» ва дигар масъаларо, ки аз ин мафҳум вобастагии зиёд доранд, бахусус идоранамоеи он, бе дарки ин мафҳум ҳеҷ аҳамияте надоранд.

Бояд қайд кард, ки ташаккул ва инкишофи назарияи сармояи инсонӣ дар идоракунии иқтисодиёти муосир аз раванди азхудкунии донишҳои навин ва ақидаҳои илмӣ вобастабудае мебошад, ки ҷавобгӯии талаботи имрӯзаи ҷомеа бошад. Дар шароити имрӯзаи иқтисодиёт ва рушди ҷаҳонии бозори меҳнат, яку яқбора зиёдшавии ширкатҳои трансмиллӣ ва байналмилалӣ, инсонҳоро водор ба он намуда истодааст, ки беҳтарин мутахассисонро омода намуда, рақобатро дар ин шароит ба даст оваранд. Яъне, одамони фаъолу тавонманд, ки дониши касбиву ҳунариашон ҳамчун захира ва омили асосии рушди ояндаи ширкат, муассиса ва ташкилотҳо гаштаанд, метавонанд зиндагии хубу озоишта дошта бошанд. Аз ин нуқтаи назар, омӯзиш, донистану эҳтироми истеъдодҳои баланди ақлонию зехнӣ ва истифодаи дурусти мақсадноки он яке аз вазифаҳои муҳимми имрӯзаи рушди иқтисоди

кишварҳо ва ҳатто таъмини бехатарии сиёсӣ ва рушди устувори иқтисодиву иҷтимоии замони муосир гаштааст.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (22.12.2017, шаҳри Душанбе. <http://www.prezident.tj/node/16771>).
2. Энциклопедия мудрости/К. Андриевская и др..- Можайск: Изд-во «РООССА», 2007. – С.682.
3. Петти В. Экономические и статистические работы. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 324 с.
4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцэкгиз, 1956. -С.490.
5. Антология экономической классики. Т. 1 – М.: 1993. – С.308.
6. Антология экономической классики. Т. 1 – М.: 1993. – С.310.
7. Schulz T. Capital Formation bi Edukathion // Journal of Politikal Economu. – 1960, p.25.
8. Schulz T. Investment in Human Capital // American Economic Revien.– 1961, March – №.
9. Becker G. S. Investment in Human Capital: A. Theoretical Analysis // Journal of Politikal Economy. Supplement. Oct., 1962.
10. Nordhough O. Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning. Oslo: Scandinavian University Press, 1993.
11. Туроу Л. Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1999. – 432 с.
12. Thurou L. Jnwestment in Human Capital. Belmont, 1970. -С. 116-117.
13. Корчагин Ю.А. Широкое понятие человеческого капитала. Воронеж: ЦИРЭ. 2005.- С.12.
14. Фишер С., Дорнбуш Р. и др. Экономическая теория. М. ЮНИТИ, 2002. -С.23.
15. Ключков В. В. Человеческий капитал и его развитие. В книге: Экономическая теория. Трансформирующая экономика. / Под ред. Николаевой И. П. - М.: Юнити, 2004. - С.: 417.
16. Ғаниев Т.Б. Менечмент: Муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ. – Душанбе, «Ирфон». – 2017. – С.158.
17. Ғаниев Т.Б. Менечмент: Муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ. – Душанбе, «Ирфон». – 2017. – С.166.
18. Ходиев Д.А. Особенности развития человеческого капитала в условиях переходного периода (на примере Республики Таджикистан) // дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05–Ходиев Дадахон Абдуллоевич. - Душанбе: Таджикский государственный университет коммерции, 2011. – С.27.

УДК: 336

САМАРАНОК ИСТИФОДАБАРИИ ЗАХИРАҲОИ ОБИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ГУЗАРИШ БА ИҚТИСОДИ “САБЗ”

Иброҳимзода Илҳомуддин Рачабалӣ – д.и.и., профессор, декани факултети молиявӣю иқтисодии ДМТ.

Раҳматзода Рустам – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, профессори кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: ш. Душанбе, 734025, х.ёбони. Нахимов 64/14, email: farzona040789@mail.ru тел.: 907708950.

Садриддин Манучеҳр Исломиiddинович – н.и.и., директори Филиали ДБССТ.

Аннотатсия. Дар мақола ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии истифодабарии захираҳои об дар шароити гузариш ба иқтисоди “сабз” баррасӣ шудаанд. Дар он принципҳо ва усулҳои муносири истифодабарии захираҳои об баррасӣ шуда, дар асоси таҳлили ҳолати васеи истифодабарии захираҳои обӣ пешниҳодҳои мушаххас дода шудаанд. Аз он ҷумла, муаллифон таклифу пешниҳод оид ба истифодабарии самаранокӣ захираҳои обӣ дар шароити ташаққули иқтисоди устувор дар асоси мақсад ва вазифаҳои стратегияи рушди иқтисоди сабз то давраи соли 2037 пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: иқтисоди сабз, захираҳои об, рушди устувор, самаранокӣ, тавозуни обӣ, имкониятҳои иқтисодӣ, дигаргунсозии институтсионалӣ, беҳатарии озӯқаворӣ, гидроэнергетика, захираҳои табиӣ.

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ТАДЖИКИСТАНА В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА К “ЗЕЛЕННОЙ” ЭКОНОМИКЕ

Иброҳимзода Илхомуддин Раджабали – д.э.н., профессор, декан финансово-экономического факультета ТНУ.

Раҳматзода Рустам – доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: г. Душанбе 734025, просп. Нахимова 64/14, сайт: tgfeu.tj, Email: farzona040789@mail.ru тел.: 907708950.

Садриддин Манучеҳр Исломиiddинович – к.э.н., директор Филиала МУПТ.

Аннотация. В статье рассмотрены теоретико-методологические аспекты использования водных ресурсов в условиях перехода к зеленой экономике. В ней исследованы принципы и современные методы эффективного использования водных ресурсов на основе современного состояния их использования. В том числе авторы предлагают основные направления эффективного использования водных ресурсов на основе целей и задач определенных в стратегии развития зеленой экономики до 2037 года.

Ключевые слова: зеленая экономика, водные ресурсы, устойчивое развитие, эффективность, водный баланс, экономические возможности, институциональные преобразования, продовольственная безопасность, гидроэнергетика, природные ресурсы.

EFFICIENT USE OF WATER RESOURCES OF TAJIKISTAN IN THE CONTEXT OF TRANSITION TO “A GREEN” ECONOMY

Ibrokhimzoda Ilhomuddin Rajabali – Doctor of Economics, Professor, Dean of the Faculty of Finance and Economics of TNU

Rakhmatzoda Rustam – Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economic Analysis of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: Dushanbe 734025, Nakhimov Ave. 64/14, website: tgfeu.tj, Email: farzona040789@mail.ru Tel: 907708950.

Sadriddinov Manuchehr Islomiddinovich – Ph.D., Director of the IUTIT Branch

Abstract. The article considers theoretical and methodological aspects of water resources use in the context of transition to a green economy. It examines the principles and modern methods of efficient use of water resources based on the current state of their use. In particular, the authors propose the main directions of efficient use of water resources based on the goals and objectives defined in the strategy for the development of a green economy until 2037.

Keywords: green economy, water resources, sustainable development, efficiency, water balance, economic opportunities, institutional transformations, food security, hydropower, natural resources.

Дар ҳошияи барномаи нави рушди устувор то соли 2030 мамлакатҳои – аъзои СММ 25. 09. 2015 с. 17 ҳадафиро қабул намуданд, ки ба коҳишёбии камбизоатӣ, ҳифзи сайёра ва таъмини шукуфой барои ҳама равона гардидаанд. Яке аз ҳадафҳои афзалиятноки рушди устувор: таъмини дастрасии умумӣ ба сарчашмаҳои арзон, боэътимод, устувор ва муосири барқ барои ҳама қабул гардидааст.

Чумхурии Тоҷикистон, ҳадафҳои рушди устуворро фаъолон дастгирӣ намуда, ҳангоми таҳияи нақшаҳои стратегияи рушди мамлакат ба онҳо таъҷил менамояд. Ҳамин тавр, дар Стратегияи миллии рушди Чумхурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 самтҳои афзалиятноки рушди мамлакат инҳо эътироф гардидаанд:

- а) таъмини амнияти энергетикӣ ва истифодаи самараноки қувваи барқ;
- б) раҳой аз бумбасти коммуникатсионӣ ва мубаддалсозии мамлакат ба кишвари транзитӣ;
- в) таъмини беҳатарии озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои босифат;
- г) саноатикунонии босуръат ва таъмини шуғли сермаҳсул.

Ҳамзамон дар ин росто Пешвои муаззами миллат қайд намуданд, ки: “Барномаву стратегияҳои мо дар ин самт масъалаҳои вобаста ба беҳбудӣ маданият ва истифодаи оқилонаву сарфакоронаи об ва ҷорӣ намудани технологияҳои нави обёриро низ дар бар мегиранд. Мо талошҳои худро барои гузаштан ба “иқтисоди сабз” дучанд карда истодаем ва захираҳои об дар расидан ба ин ҳадаф нақши калидӣ доранд. Зидда аз 98 ғоизи неруи барқи Тоҷикистон аз ҳисоби захираҳои гидроэнергетикӣ кишвар истеҳсол мешавад. Мо тасмим гирифтаем, ки ин нишондиҳандаро то соли 2032 ба 100 ғоиз расонем, яъне тавлиди нерӯи барқро пурра аз ҳисоби захираҳои “энергетикаи сабз” ба роҳ монем”.

Дар ҳақиқат, таъкид кардан ба маврид аст, ки заминаи рушди воқеии ҳар мамлакат, аз ҷумла Чумхурии Тоҷикистонро, дар ҳама давра замонҳо иқтисодӣ захиравӣ, ки қисмати муҳими таркибии онро иқтисодӣ энергетикӣ ташкил медиҳад ба ҳисоб меравад. Нерӯи барқ, дар шароити тақсимооти байналмиллалӣ меҳнат ва махсусгардонии давлатҳо дар истеҳсоли молҳо дар арсаи ҷаҳонӣ яке аз иқтисодҳо ва омили асосии рушди кишвари мо ба ҳисоб меравад. Чумхурии Тоҷикистон аз рӯи захираҳои гидроэнергетикӣ дар ҷаҳон дар ҷои ҳаштум ва дар Осиёи Марказӣ дар ҷойи аввал қарор дорад. Тақрибан 52% захираҳои гидроэнергетикӣ минтақаи Осиёи Марказӣ ба кишвари мо тааллуқ доранд, ки дар таъмини

ҳадафҳои таъмини амнияти энергетикӣ ва истифодаи самараноки қувваи барқ ва саноатикунони босуръат ва таъмини шугли сермахсул нақши муассир мебозад.

Масъалаи дигари муҳимро Пешвои муаззами миллат зимни суханирониашон чунин таъкид намуданд: “То соли 2037 ба “кишвари сабз” табдил додани Тоҷикистон нияти дигари мо мебошад. Дар ин замина, дар баробари истифодаи пурраи нерӯи таҷдидшаванда, мо “Барномаи кабудизоркунии табиати кишварро то соли 2040” қабул намудем, ки тибқи он дар ин давра бояд зиёда аз ду миллиард ниҳол шинонида шавад. Ҳамзамон бо ин, мо ба ҳамкориҳои фаромарзӣ дар масъалаҳои об таваҷҷуҳи хосса зоҳир менамоем. Дар робита ба ин, бори дигар омодагии кишвари худро барои минбаъд низ тақвият бахшидани ҳамкориҳои минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ ва тавассути муколамаи созанда ҳал кардани масъалаҳои мубрами об ибраз менамоем”.

Дар ҳақиқат тибқи таъкидҳои Пешвои муаззами миллат дар самти иҷрои ҳадафи таъмини беҳатараии озуқаворӣ оғози кори Нерӯгоҳи барқи обии Роғун имкон медиҳад, ки зиёда аз сесад ҳазор гектар замин дар ин минтақа обёрӣ карда шавад ва пас аз он имкониятҳои Тоҷикистон барои истеҳсол ва содироти нерӯи барқи арзон ба таври назаррас афзоиш хоҳад ёфт.

Ҳамзамон, бунёди ин иншооти тақдирсоз ба манфиати минтақа дар маҷмӯъ хоҳад буд, зеро кишварҳои ҳамсоя низ пас аз оғози истифодаи Нерӯгоҳи барқи обии Роғун метавонанд аз нерӯи барқи тоза истифода баранд, махсусан ҷумҳуриҳои ҳамсояи Афғонистон, Покистон, Узбекистон ва дигар кишварҳое, ки ба хати баландшиддати CASA-1000 пайваст шудаанд, ки дар таъмини ҳадафи раҳи аз аз бумбасти коммуникатсионӣ ва мубаддалсозии мамлакат ба кишвари транзитӣ, Барномаи рушди содирот ва Барномаи воридотивазкунанда нақши муҳим мебозад.

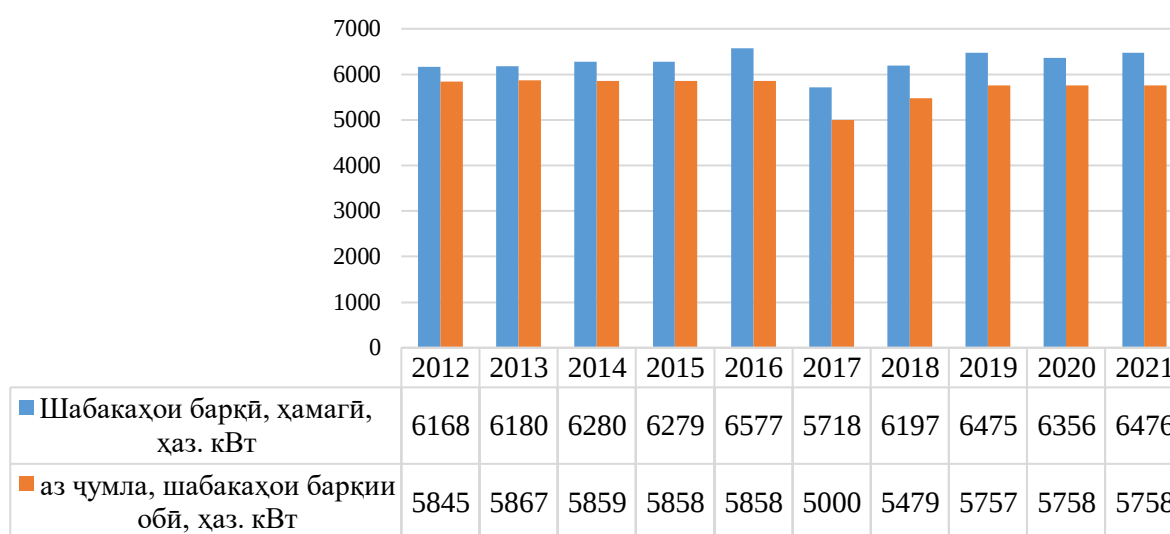
Талабот ба захираҳои энергетикӣ дар дохили кишвар низ мунтазам бо назардошти афзоиши шумораи аҳоли ва сатҳи рушди техникӣ ба 2-2,5% зиёд хоҳад гардид. Аҳамияти стратегияи иқтисодии энергетикӣ, ки амнияти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологии мамлакат ва минтақаҳои алоҳидаи онро муайян месозад, арзёбӣ намудан хеле мушкул аст. Дар ин росто, қайд намудан ҷои аст, ки заминаи иқтисодии энергетикӣ Тоҷикистонро захираҳои гидроэнергетикӣ – қисмати захираҳои обии мамлакат ташкил медиҳанд, ки метавонад барои истеҳсоли қувваи барқ истифода карда шавад ва тибқи ҳисоби коршиносон айни замон ҳамагӣ 4-6%-и онҳо истифода гардида истодаанд.

Айни замон бо мақсади азхуднамоии иқтисодии гидроэнергетикӣ, солимгардии молиявии бахши электроэнергетика Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, чораҳои оид ба беҳтарсозии муҳити сармоягузорӣ амалӣ намуда, фаъолон ба Бонки Умумиҷаҳонӣ, Бонки Осиёи Рушд, Барномаи Рушди СММ, Бонки Рушди Иқтисодӣ, Фонди Қувват ва дигар ниҳодҳои молиявии байналмилалӣ дар самти ҷалби сармоягузорӣ ва таъмини рушди устувори электроэнергетикаи мамлакат ҳамкориҳои судмандро ба роҳ мондааст. Дар солҳои соҳибистиклолӣ тавассути захираҳои молиявии мамлакатҳои хориҷӣ лоиҳаи НОБ «Сангтуда -1» иқтисодӣ 670 мвт, тариқи ҳиссагузориҳои шарикӣ Корпоратсияи давлатии «Росатом» – 60,13%, Ҳукумати ҚТ – 25%, ва ҚСҚ «ИНТЕР РАО ЕЭС» – 14,87%; лоиҳаи «Сангтуда -1» бо иқтисоди 220 мвт аз ҳисоби қарзи имтиёзнок бо маблағи \$180 млн, аз ҷониби мамлақати Эрон, ки мӯҳлаташ 12,5 солро дар бар гирифта, баъди он шабакаи барқи ба молияи Тоҷикистон мегузарад, бунёд ва ба истифода дода шуданд. Лоиҳаи хатти

интиқоли барқ (ХИБ-500), қисмати шимолии мамлакатро, ки аз ҷиҳати таъмини барқ азият мекашад бо қисмати ҷанубии он пайваст месозад, дорои иқтидори назарраси захираҳои гидроэнергетикӣ мебошад, ки ба коҳишёбии камбизоатии барқии ноҳияҳои шимолии мамлакат мусоидат менамояд. Сохтмони иншооти аср, яъне НОБ-и Роғун низ ба маром идома дорад. Инчунин, чораҳо оид ба фаъолгардонии иштироки мамлакат дар татбиқи лоиҳаҳои байналмиллалӣ, ки ба амалисозии иқтидори содиротии қувваи барқи ватанӣ сафарбар гардидаанд андешида шудаанд, ки намунаи он лоиҳаи низоми нави хатти интиқоли қувваи барқ, ки CASA-1000 номгузори гардидааст ба ҳисоб меравад.

Дар солҳои соҳибистиклолӣ дар соҳаи электроэнергетикаи Тоҷикистон тағйиротҳои сохторӣ ва иқтисодӣ ба вуҷӯ пайвастанд. Динамикаи афзоишёбии иқтидори мавҷудай шабакаҳои барқӣ дар расми 1, оварда шудааст.

Расми 1. Иқтидори мавҷудай шабакаҳои барқӣ дар солҳои 2012-2021., ҳаз. кВт

Иқтидории умумии шабакаҳои барқӣ дар соли 2021 – 6476 ҳаз. кВт.с., ташкил намуда, дар муқоиса бо соли 1990, ки 4500,2 ҳаз. кВт.с. ташкил менамуд ба 43,9% зиёд гардидааст. Иқтидори шабакаҳои барқии дизелӣ ба 143,1 ҳаз. кВт.с коҳиш ёфтааст.

Таҳлили расми 1 нишон медиҳад, ки истеҳсоли солонаи қувваи барқ дар мамлакат беш аз 20,6 млрд кВт.с., ташкил медиҳад. Таъкид намудан ба маврид аст, ки вобастагии ҷиддии истифодаи иқтидорҳои мавҷудай НОБ аз бо об таъмин будани онҳо дар давраи зимистон вучуд дорад. Истеҳсоли қувваи барқ дар соли 1990 (беш аз 18 млрд кВт.с.) то 19,7–20,6 млрд кВт.с. (дар солҳои 1999 – 2021) зиёд гардид.

Афзоиши истеҳсоли қувваи барқ дар Тоҷикистон дар соли 2021 дар муқоиса бо соли 2012 - 3,6 млрд кВт.с, ё 21,2% ташкил намуд. Динамикаи истеҳсоли қувваи барқ дар ҷадвали 1, ва шарҳи графикии он дар расми 2 оварда шудааст.

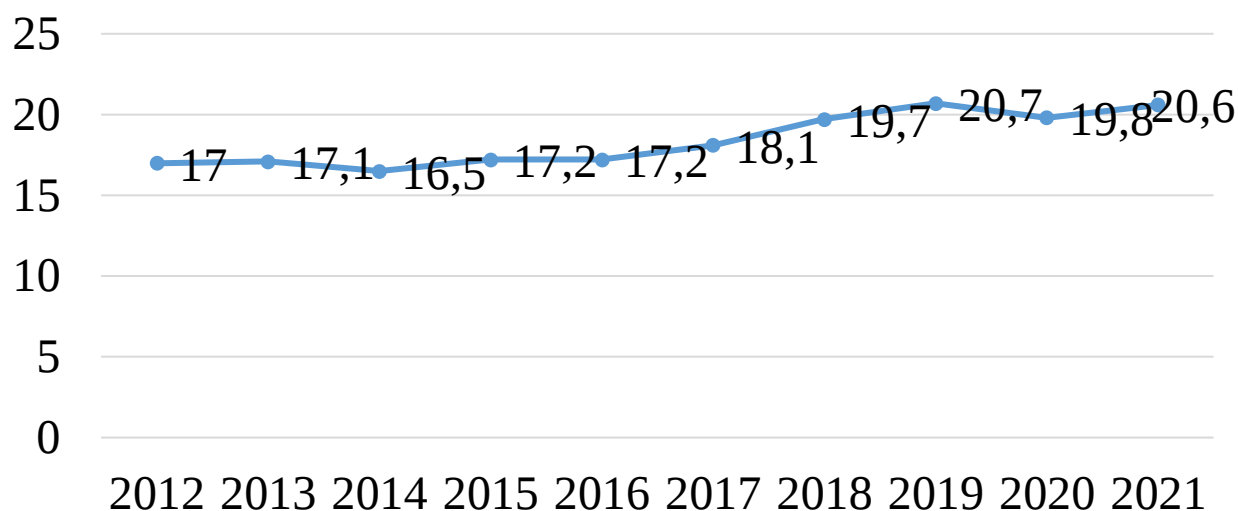
Ҷадвали 1. – Истеҳсоли қувваи барқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	Солҳо										2021/ 2012, бо %
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Истеҳсол	17,0	17,1	16,5	17,2	17,2	18,1	19,7	20,7	19,8	20,6	121,2
аз ҷумла:											

НОБ, млрд. кВт.с	16,9	17,0 7	16,3 1	16,9	16,8	17,2	18,4	19,2	18,1	19,1	113,0
ШБГ, млрд. кВт.с	0,1	0,04	0,16	0,04	0,04	0,04	1,3	1,5	1,7	1,5	1500

Аз таҳлили чадвали 1 бармеояд, ки сарбории асосиро (96%) оид ба таъмини талабот бо қувваи барқ дар мамлакат НОБ бар дӯш доранд. То айна замон, масъалаи ноустувории мавсимии талабот дар бозори дохилии қувваи барқ муҳимияти худро нигоҳ доштааст, яъне: тобистон вучуд надоштани талабот ба қувваи барқ дар ҳаҷми 5 млрд кВт.с, вале дар давраи тирамоҳ-зимистон бошад норасоии он дар ҳаҷми 3–3,5 млрд кВт.с, мушоҳида мешавад. Дар баробари ин, Тоҷикистон беш аз 70% талаботҳои худро аз рӯи захираҳои сӯзишворӣ аз ҳисоби воридоти маҳсулоти пуққиммат рӯйпуш менамояд.

Сохтори истеҳсоли қувваи барқ дар мамлакат аз нишондиҳандаҳои миёнаи ҷаҳонӣ хеле тафовут дорад. Ҳиссаи қувваи барқ, ки аз НОБ истеҳсол мегардад, дар ҷумҳурӣ 92–96% аз ҳаҷми умумии истеҳсоли онро ташкил медиҳад, дар сурате, ки ҳиссаи қувваи барқи обӣ дар сохтори истеҳмоли қувваи барқ дар ҷаҳон ҳамагӣ 2% ташкил медиҳад. Динамикаи истеҳсоли қувваи барқ, дар расми 2, оварда шудааст.

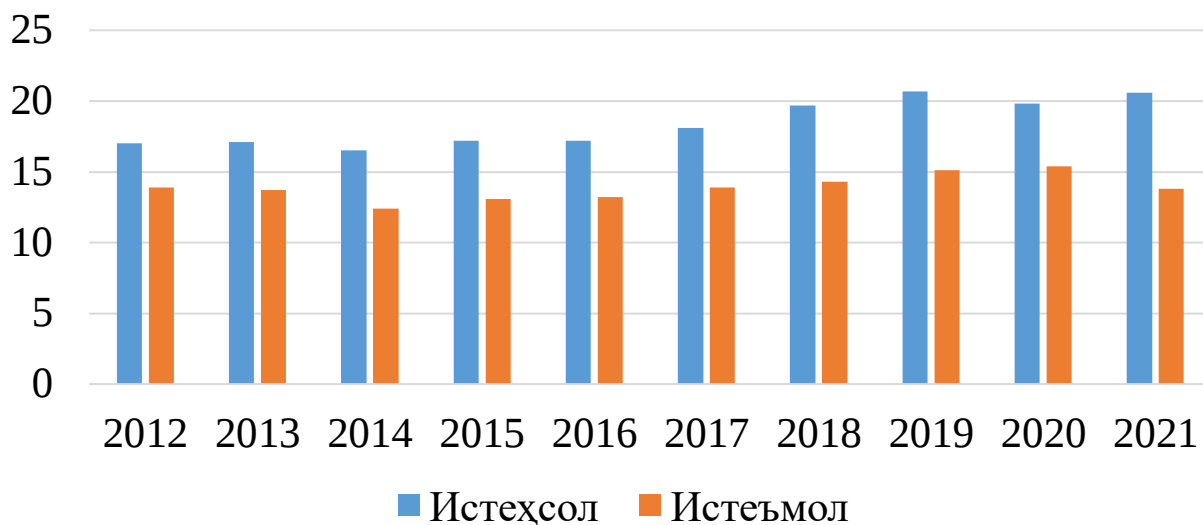
Расми 2. Динамикаи истеҳсоли қувваи барқ дар солҳои 2012 – 2021, млрд. кВт.с.

Бо соҳиб гардидани соҳибистиклолӣ дар Тоҷикистон муаммоҳои ҷиддӣ оид ба дастрасии қувваи барқ вучуд дошт. Зимистони сарди солҳои 2007–2008 муносибатҳои минтақавиро ҳалалдор намуд, ки ба қатъ гардидани алоқаҳои энергетикӣ миёни мамлакатҳои минтақа оварда расонид. Қатъ гардидани воридоти гази табиӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистон таъсири ҷиддӣ расонида, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба таври назаррас коҳиш ёфта, дастрасии аҳоли ба сарчашмаҳои тавлиди қувваи барқ мураккабтар гардид.

Истеҳмоли қувваи барқ дар соли 2021 ба 13,8 млрд кВт.с (расми 3) баробар гардид, ки ба 1,5 млрд кВт.с, ё ба 11,0 % аз меъёри истеҳмоли он дар соли 2012 зиёд мебошад. Дар умум дар бист соли охир дар ҳаҷми умумии сарчашмаҳои тавлидкунандаи барқи

истифодашаванда ҳиссаи қувваи барқи обӣ аз 45% то 75% зиёд гардид, ки бо коҳишёбии истифодаи гази табиӣ алоқаманд мебошад.

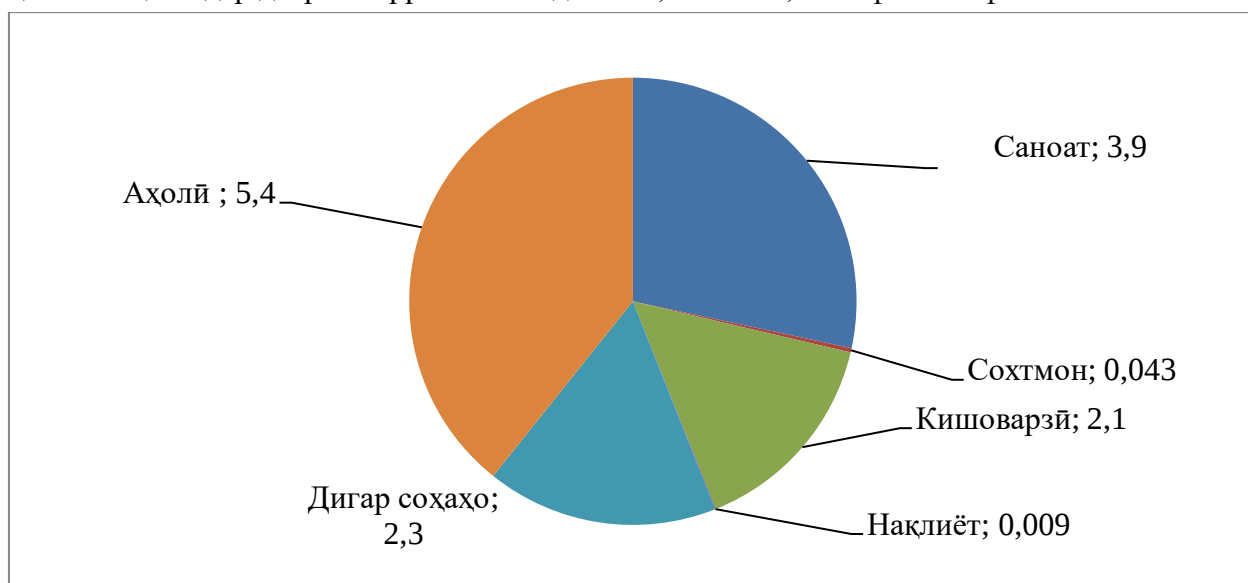
Қайд намудан ҷоиз аст, ки дар Тоҷикистон тағйиротҳои ҷиддӣ дар сохтори (расми 3) истеъмоли қувваи барқ ба назар мерасанд.

Расми 3. – Истеҳсол ва истеъмоли қувваи барқ дар солҳои 2012-2021

Ҳаҷми истеъмоли қувваи барқ аз ҳисоби соҳаи саноат дар соли 2021 - 3,9 млрд кВт.с, ташкил намуд, ки ду маротиба аз нишондиҳандаи соли 2012 зиёд мебошад. Агар дар соли 2012 вазни қиёсии истеъмоли қувваи барқ аз ҳисоби соҳаи саноат 44,6% ташкил намуда боша, он гоҳ ин нишондиҳанда дар соли 2021 то 28,2% коҳиш ёфт.

Яке аз сабабҳои коҳишёбии он камшавии истеъмоли қувваи барқ аз ҷониби ширкати алюминии «ТАЛКО» ба ҳисоб меравад. Вазни қиёсии назаррасро дар сохтори истеъмоли қувваи барқ дар соли 2021 аҳоли ташкил намуд. Вазни қиёсии истеъмоли қувваи барқ аз ҷониби аҳоли дар давраи баррасишаванда аз 19,4% то 39,1 % афзоиш ёфт.

Расми 4. – Истеъмоли қувваи барқ дар дохили мамлакат аз рӯи бахшҳо дар соли 2021, млрд. кВт.с.

Тавре аз расми 4 бармеояд, саҳми барқ дар рушди тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ назаррас буда, барои таъмини тамоми ҳадафҳои стратегии кишвар мавқеи калидӣ дорад.

Айни замон аз рӯи воридот ва содироти қувваи барқ Тоҷикистон ҳамкорӣ бо мамлакатҳои ҳамсоя Қирғизистон, Ўзбекистон ва Афғонистон ба роҳ мондааст. Вале чи тавре, ки аз маълумотҳои ҷадвали 2, мушоҳида мешавад, Тоҷикистон ба таври назаррас дар давраи баррасишаванда ҳаҷми содиротро афзоиш ва воридоти қувваи барқро коҳиш додааст.

Ҷадвали 2. - Истеҳсол, воридот ва содироти қувваи барқ, млрд. кВт.с

Нишонд иҳандаҳо	Солҳо										2021/ 2012, бо %
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Истеҳсол	17,0	17,1	16,5	17,2	17,2	18,1	19,7	20,7	19,8	20,6	121,2
Воридот	0,01	0,02	0,01	0,06	0,103	0,11	0,559	0,28 1	0,37 9	0,88 3	8830
Содирот	0,7	1,00	1,50	1,4	1,4	1,4	2,9	3,2	1,9	3,3	471,4

Дар давраи таҳлилшаванда воридоти қувваи барқ ба 88,3 маротиба коҳиш ёфта, содирот бошад ба 4,7 маротиба зиёд гардидааст. Бо ифодаи пулӣ дар соли 2021 содироти қувваи барқ \$101,0 млн, ва воридот бошад \$13,6 млн ташкил намудааст. Яке аз сабабҳои коҳишёбии содироти қувваи барқ баромадани мамлакати Ўзбекистон аз Низоми муттаҳидгардидаи барқии Осиёи Марказӣ буда (баъдан он дуҷумбора ба ин низом ворид гардид), инчунин муаммоҳои техникӣ дар объектҳои барқии мамлакати Афғонистон низ боис гардиданд.

Қобили зикр ва ёдоварист, ки имконияти сар задани муноқишаҳои нафти ва ашё аз сабаби дастрасӣ ба захираҳои маҳдуд ва дастнораси захираҳои энергетикӣ муҳимияти махсуси рушди энергетикаи сабз, баланд бардоштани истифодаи самараноки иқтисодии энергетикӣ азхудшударо дар тамоми мамлакатҳо тақозо менамояд. Воқеа ва рӯйдодҳои тайи солҳои охир ба миён омада аллакай аз оғози ғасби доманадори иқтисодӣ ва сиёсии мамлакатҳои алоҳида дар минтақаҳои зиёди ҷаҳон, ки дорои захираҳои ғании табиӣ, аз ҷумла энергетикӣ мебошанд дарак медиҳанд. Тамоюлҳои муосир дар бозори ҷаҳонии энергетикӣ зарурияти объективии таҳияи чунин стратегияи рушди энергетикӣ Тоҷикистонро пешбинӣ месозанд, ки ба аз худнамоӣ ва истифодаи самараноки иқтисодии гидроэнергетикӣ худӣ сафарбар гардидааст.

Дар давраи соҳибистиклолӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти роҳбарии Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо дарки масъулияти бузург барои расидан ба истиқлолияти энергетикӣ, сарфи назар аз мушкilotи молиявӣ иқтисодӣ, ба сохтмони бузургтарин иншооти аср-Нерӯгоҳи барқии оби Роғун, ки омили муҳимтарини пешрафти иқтисодиву иҷтимоии мамлакат, ҳаёти озоиштаи мардум, рушди Тоҷикистони азизамон мебошад, шурӯъ намуданд.

Нерӯгоҳи барқии обӣ (НБО)-и Роғун дар дарёи Вахш сохта шуда, он як қисми силсиланерӯгоҳҳои Вахш аст ва бо иқтисоди мукаммалшудааш 3600 МВт яке аз

бузургтарин НБО дар Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад (таъкид намудан ба маврид аст, ки айна ҳол дар рудхонаи Вахш якчанд НБО ба монанди Норақ, Сангтуда-1, Сангтуда-2, Бойғозӣ низ амал ме-намоянд). Мувофиқи нақша дар бинои неругоҳи Роғун шаш агрегати бо иқтидори 600 МВт бо турбинаҳои радиалӣ-меҳвар насб карда шуда, истеҳсоли миёнаи солонаи нерӯи барқ дар НБО-и Роғун солона бештар аз 17,0 миллиард кВт/соатро ташкил хоҳад дод. Чи тавре, ки маълум аст тадқиқоти лоиҳаи НБО-и "Роғун" ҳанӯз аз соли 1963 сарчашма гирифта, корҳои сохтмонӣ солҳои 70-ум ва 80-уми асри гузашта оғоз гардида буд.

Қобили зикр аст, ки оғози сохтмони Неругоҳи барқии обӣ (НБО)-и Роғун дар давраи соҳибистиклолӣ, ки мамлакат ҷанги шаҳрвандӣ ва ҳисоротҳои зиёди молиявиро паси сар намуда буд, кори сахлу осон набуд. Маҳз бо кӯшишҳои қавӣ ва азми устувори Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон масъалаҳои мураккаби маблағгузорию иншоот, истодагарӣ намудан дар радифи эътирозҳои мамлакатҳои ҳамсоя ва пайгирӣ намудани дипломатияи оқилонаи энергетикӣ ва таҳрезӣ намудани сиёсати хирадмандона дар самти татбиқи сиёсати манфиатҳои миллии энергетикӣ ҳалли худро пайдо намуданд.

Аз ҷумла, аз ҷониби Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор қабул карда шуд, ки маблағгузорию лоиҳаи иншооти аср, яъне (НБО)-и Роғун бояд тариқи маблағҳои ҷумҳуриявӣ ба роҳ монда шавад, инчунин баҳри аз миён бардоштани ҳаросу таҳлукаи мамлакатҳои ҳамсоя асосноккунии техникаю иқтисодӣ (TE-AS) ва арзёбии таъсири муҳити зист ва иҷтимоӣ (АТЭИ) соли 2011 таҳти сарпарастии Бонки ҷаҳонӣ бо иштироки ширкатҳои байналмилалӣ ва ду гурӯҳи коршиносони мустақил - оид ба муҳандисӣ ва бехатарии сарбанд ва арзёбии таъсири иҷтимоӣ ва экологӣ оғоз гардида, бехтарӣ ва манфиатнок будани сохтмони (НБО)-и Роғун дар мамлакат ва сатҳи минтақа исбот карда шуд.

Дар таърихи соҳибистиклолии Тоҷикистон ва саҳифаҳои рушди соҳаи энергетикаи мамлакат санаҳои 16.11.2018 ва 9.09.2019 ҳамчун санаҳои таърихӣ арзёбӣ мегарданд, чунки маҳз дар рӯзҳои ишора гардида агрегати якум ва дуҷуми гидроэнергетикаи НБО-и «Роғун» бо иштироки Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва намояндагони ташкилотҳои молиявии байналмилалӣ, корпусҳои дипломатӣ, бинокорон ва намояндагони тамоми минтақаҳои кишвар ба истифода дода шуд.

Иқтидори марҳилаи аввал дар солҳои 2018-2019 240 МВт буда, истеҳсоли миёнаи солона 1,6 миллиард кВт/со-атро ташкил медиҳад. Корҳои сохтмонӣ-васлқунӣ дар НБО-и Роғун бо ҷалби 70 ташкилоту муассиса, пудратчиёни маъруфи ватанию хориҷӣ, 22 ҳазор мутахассисон ва коргарон, ки бештар аз 90%-и онҳоро шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд, ба сомон расонида шуданд (хотиррасон менамоям, ки айна ҳол дар ин неругоҳ 14786 мутахассисон ва коргарон банд мебошанд).

Таҷриба нишон медиҳад, ки истеҳсоли қувваи барқ (яъне арзиши аслии он) аз ҳисоби захираҳои обӣ на он қадар гарон ба даст меояд (он тақрибан дар ҳаҷми 0,4 сент, барои як кВт/соат мӯйян гардидааст), ки ин омил ба фурӯш ва истифодаи он аз тарафи истеъмолкунандагон қулай ва дастрас мебошад. Бинобар ин, ҳатто аз рӯйи нархи 1,0 сент барои як кВт/соат коркарди 17 млрд. кВт/соати имрӯзаи қувваи барқ даромади умумии солонаи он зиёда аз \$100 млн. мешавад ва минбаъд дар сурати болоравии нарх барои истифодаи қувваи барқ мунтазам меафзояд. Дар натиҷа имконияти мусоид ба амал меояд,

ки рушди минбаъдаи соҳаи энергетикиро аз ҳисоби воситаҳои худӣ (масалан, барои сохтмони марҳилаи аввали навбати якуми НБО-и Роғун \$420 млн. ва барои барта-мом сохтани он \$3,4 млрд. маблағгузорӣ зарур ҳаст) таъмин намоем ва ба ғайр аз он бучети давлатӣ аз ҳисоби андоз хеле ғанӣ мегардад. Барои ба ин натиҷа боварӣ ҳосил намудан, мо кӯшиш ба харҷ медиҳем, ки рушди ояндаи неругоҳро дар шакли қадвал пешниҳод намоем (қадвали 3).

Қадвали 3. - Ояндабинии самаранокии молиявии соҳаи энергетикаи Тоҷикистон дар натиҷаи истифодаи пурраи НБО-и «Роғун» (дар давраи то соли 2030), тибқи ҳисоби коршиносони Бонки ҷаҳонӣ

Ҷоидаи софи соҳаи энергетикаи Тоҷикистон (\$ млн)			
Нархҳо, сент кВт/с	Такрористехсоли оддӣ	Сохтмони марҳилаи аввали навбати якуми НОБ-ии Роғун	Анҷоми сохтмони НОБ-ии Роғун
1	756,0	419,4	
2	2016,0		1524,0
3	3276,0		3440,0
4	5796,0		7270,0
Андозҳо (\$ млн)			
Нархҳо, сент кВт/с	Такрористехсоли оддӣ	Сохтмони марҳилаи аввали навбати якуми НОБ-ии Роғун	Анҷоми сохтмони НОБ-ии Роғун
1	504,0	579,6	
2	1344,0		2043,0
3	2183,0		3320,0
4	2864,0		5873,0
Даромади умумӣ (\$ млн)			
Нархҳо, сент кВт/с	Такрористехсоли оддӣ	Сохтмони марҳилаи аввали навбати якуми НОБ-ии Роғун	Анҷоми сохтмони НОБ-ии Роғун
1	12,6	999,0	
2	3360,0		3567,0
3	5460,0		6760,0
4	9660,0		13143,0
Коркарди умумии нерӯи барқ, то соли 2023 (кВт/с)			
Такрористехсоли оддӣ		Сохтмони марҳилаи аввали навбати якуми НОБ-ии Роғун	Анҷоми сохтмони НОБ-ии Роғун
210,0		241,5	319,2
Ҳисоби миёнаи солони коркади нерӯи барқ, то соли 2023			
Такрористехсоли оддӣ		Сохтмони марҳилаи аввали навбати якуми НОБ-ии Роғун	Анҷоми сохтмони НОБ-ии Роғун
14,0		16,1	21,3
Коркарди умумии нерӯи барқ, то соли 2023 (кВт/с)			

Такрористехсоли оддӣ	Соҳтмони марҳилаи аввали навбати якуми НОБ-ии Роғун	Анҷоми соҳтмони НОБ-ии Роғун
14,0	19,6	29,8

Далелу рақамҳои дар ҷадвал овардашуда, нишон медиҳанд, ки дар ҳолати такрористехсолкунии оддӣ, яъне набудани соҳтмони НБО-и нав нархи як сент барои як кВт/соат ғоидаи шабакаи энергетикиро ба \$756 млн. ва андозро ба \$504 млн. мерасонад, ки дар натиҷа даромади умумии ин соҳа ба \$1,260 млн. баробар мешавад. Мувофиқи нишондиҳандаҳо, оянда дар сурати истифодаи самараноки энергия бо нархи 2,0 сент барои 1 кВт соат ғоида \$200 миллионро дар як сол ташкил медиҳад. Ҳангоми ду маротиба зиёд намудани истеҳсоли энергияи барқӣ аз ҳисоби соҳтмони неругоҳҳои барқии Роғун даромад то \$400 млн. дар як сол ва ҳангоми то 3 сент зиёд гардидани нарх (тариф), ғоидаи соф то \$700 млн. дар 1 сол хоҳад расид, ки имконият пайдо мешавад, ки НБО-и Роғун пурра аз ҳисоби маблағҳои худӣ бунёд гардад (1 сент = 10,90 дирам).

Соҳтмон ва ба истифодадихии пурраи НОБ-и Роғун метавонад таъсири мусбии худро дар баланд бардоштани истифодаи самараноки иқтисодии гидроэнергетикии кишвар гузорад. Таҳлили самаранокии истифодаи ҳаҷми обанбори калонтарин дар мамлакат, яъне НОБ-ии Норак нишон дод, ки дар давраи солҳои 1972-2001 ҳаҷми пурраи он дар муқоиса бо давраи ибтидоии ба истифода додани он [10,5 млрд. м³] бо сабаби лоиқашавӣ ба 18,6%, коҳиш ёфта дар натиҷа 7,9 млрд. м³ ташкил намуд. Дар соли 2009 ҳаҷми пурмаҳсули обанбор 4,324 млрд. м³ ташкил намуд. Таҳқиқотҳои охироне, ки аз ҷониби ширкати HR Wallingford LTD дар соли 2015 гузаронида шуданд нишон доданд, ки ҳаҷми истифоданашиавандаи (мертвий) обанбор 3,09 млрд. м³ ташкил медиҳад, ки баробар ба коҳишҳои истеҳсоли қувваи барқ дар ҳаҷми 1,78 млрд. кВт.с мебошад. Коэффитсиенти истифодаи иқтисодии гидроэнергетикии мамлакат ҳангоми бартараф соҳтани партовҳои ҳолӣ ва талафоти ҳаҷми пурмаҳсули обанбори НОБ-и Норак 5,1 % ташкил хоҳад намуд, ки имконияти истеҳсолаи солони қувваи барқро тақрибан ба 10 млрд. кВт.с таъмин менамояд. Аз ин рӯ, анҷоми пурраи соҳтмони НОБ –ии Роғун бо истеҳсоли солони 5,6 млрд. кВт.с. имконияти муфидеро барои қатъ намудани раванди лоиқашавии (заилени) обанбори Норак ва дигар НОБ-ии каскади дарёи Вахшро фароҳам меорад. Дар баробари ин коэффитсиенти истифодаи иқтисодии гидроэнергетикии мамлакат ба 1,06% зиёд гардида, 4,30% ташкил хоҳад намуд.

Қайд кардан зарур аст, ки дар давраи 33 соли Истиқлолияти давлатӣ ва бахусус баъди қабули СМРТ барои давраи то соли 2030 бо афзоиши нишондиҳандаҳои соҳаи энергетика рушди соҳаи саноат низ мушоҳида гардидааст, ки дар ҷадвали зерин айён аст.

Ҷадвали 4. –Динамикаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодии соҳаи энергетика ва саноат

Нишондиҳандаҳо	Солҳо									
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021

ММД, млн. сомони	3616 3,1	4052 5,5	4560 6,6	5097 7,8	5479 0,3	6443 4,3	7105 9,2	7910 9,8	8395 8,3	9891 0,7
Маҷмӯи маҳсулоти саноатӣ бо нархҳои соли 2021, млн. сомони	1328 6	1379 0	1448 0	1677 0	1945 3	2359 7	2609 8	2954 3	3214 3	3882 9
Сармоягузори ба соҳаи саноат, млн. сомони	1645 ,2	1750 ,9	2226 ,6	4482 ,0	5673 ,1	4991 ,6	7974, 2	6119 ,7	5683 ,5	5649 ,5
Сармоягузори ба соҳаи энергетика, млн. сомони	1161 ,3	947, 8	1361 ,4	2729 ,2	3874 ,2	4080 ,6	5592, 7	4777 ,7	4791 ,5	4210 ,8
Истеҳсоли қувваи барқ, млн. сомони	594, 1	599, 0	576, 5	600, 7	603, 1	635, 0	691,0	723, 7	692, 0	721, 8
Содироти қувваи барқ, млн. \$	21,3	33,3	48,1	48,4	51,7	53,4	77	93,1	56,4	96,3
Истеъмоли қувваи барқ, млн. сомони	485, 4	477, 5	432, 5	460, 6	460, 6	488, 2	499,6	529, 9	539, 7	484, 0
- саноат, млн. сомони	373, 0	318, 5	238, 7	257, 3	249, 5	229, 9	229,4	242, 0	166, 4	238, 6
Хароҷоти бучети давлатӣ ба соҳаи энергетика, млн. сомони	1120 ,2	1149 ,8	1492 ,1	2923 ,1	3722 ,6	6280 ,4	6471, 6	4674 ,3	4976 ,5	4647 ,9

Ҳамзамон барои асоснокнамоии таъсири рушди энергетика дар тамоми соҳаҳои иқтисоди миллӣ, ҳадафҳои рушди устувор ва стратегияи кишвар мо чунин таҳлили коррелятсионӣ ва регрессионӣ мегузаронем.

Ҷадвали 5. Натиҷаи таҳлили коррелятсионӣ

	ММД, млн. сомони	Маҷмӯи маҳсулоти саноатӣ бо нархҳои соли 2021, млн. сомони	Сармоягузори ба соҳаи саноат, млн. сомони	Сармоягузори ба соҳаи энергетика, млн. сомони	Истеҳсоли қувваи барқ, млн. сомони	Содироти қувваи барқ, млн. \$	Истеъмоли қувваи барқ, млн. сомони	Саноат, млн. сомони
Маҷмӯи маҳсулоти саноатӣ бо нархҳои соли	0,995 58							

2021, млн. сомони								
Сармоягузорӣ ба соҳаи саноат, млн. сомони	0,746 538	0,720267						
Сармоягузорӣ ба соҳаи энергетика, млн. сомони	0,814 304	0,796839	0,97650 9					
Истеҳсоли қувваи барқ, млн. сомонӣ	0,927 359	0,933846	0,74359 3	0,81060 3				
Содироти қувваи барқ, млн. \$	0,879 58	0,853742	0,76630 2	0,76787 3	0,8739 57			
Истеъмоли қувваи барқ, млн. сомонӣ	0,595 64	0,625401	0,49238 3	0,61939	0,7682 68	0,4003 09		
- саноат, млн. сомонӣ	-0,70 018	-0,64769	-0,69 027	-0,73 326	-0,52 475	-0,58 128	-0,33 432	
Харочотҳои буҷети давлатӣ ба соҳаи энергетика, млн. сомонӣ	0,744 679	0,727916	0,90523 4	0,94321 8	0,7172 76	0,6758 04	0,5404 38	- 0,70415

Натиҷаҳои ҷадвали 5 нишон медиҳанд, ки дар байни бештари нишондиҳандаҳои таҳлилшуда алоқамандии зич мавҷуд аст. Аммо агар сатҳи ниҳони алоқамандиро баробар ба 0,75 гирем, пас маълум мешавад, ки нишондиҳандаҳои «Истеъмоли қувваи барқ» ва «Харочотҳои буҷети давлатӣ ба соҳаи энергетика» алоқамандии начандон зич доранд.

Нишондиҳандаи «Сармоягузорӣ ба соҳаи саноат» нисбат ба ММД алоқамандии наздик ба зич (умеренный) дошта, нисбат ба нишондиҳандаи «Маҷмӯи маҳсулоти саноатӣ» алоқамандиаш паст (0,720267) мебошад. Ҳамин тавр дар идомаи таҳлил мо нишондиҳандаҳои «Истеъмоли қувваи барқ (аз ҷумла дар саноат)»-ро аз моделсозӣ хориҷ мекунем. Аммо аз сабабе, ки нишондиҳандаи «Харочотҳои буҷети давлатӣ ба соҳаи энергетика» бо нишондиҳандаҳои сармоягузориҳо ба соҳаи саноат ва энергетика алоқаманди зич дорад (аз 0,9 калон) онро дар моделсозӣ боқӣ мемонем ва таҳлили регрессионо амалӣ мекунем.

Ҷадвали 6. Натиҷаи таҳлили регрессионӣ

Омори регрессионнӣ				
R – и бисёрҷабҳа	0,998153			
R-мураббаъ	0,996309			
R-квадрати меъерӣ	0,988926			
Мушоҳидаҳо	10			
	df	MS	F	Аҳамияти F
Регрессия	6	6,3E+08	134,947	0,000977
Бақия	3	4667448		
Ҳамагӣ	9			
	Коэффитс иентҳо	t-омор	P-нишон- диҳанда	Поёнӣ 95%
Ҷ-бурриш	32715,26	1,435073	0,24676	-39834,8
Маҷмӯи маҳсулоти саноатӣ бо нархҳои соли 2021, млн. сомони	2,231613	8,468123	0,00345	1,39294
Сармоягузорӣ ба соҳаи саноат, млн. сомони	-0,46945	-0,19576	0,85731	-8,10139
Сармоягузорӣ ба соҳаи энергетика, млн. сомони	1,336448	0,332429	0,76143	-11,4578
Истеҳсоли қувваи барқ, млн. сомонӣ	-46,3491	-1,06507	0,36496	-184,841
Содироти қувваи барқ, млн. \$	117,9679	1,441172	0,24518	-142,533
Харочотҳои бучети давлатӣ ба соҳаи энергетика, млн. сомонӣ	-0,09289	-0,0777	0,94295	-3,89752

Нишондиҳандаҳои тавсифии таҳлили регрессионӣ (коэффициентҳои регрессия, коррелятсия ва детерминатсия) ҳама аз 0,95 калон буда, ба эътимоднокии омории нишондиҳанда ва сифати баланди модел ишора мекунанд. Ҳамин тавр моделсозии мазкур эътимоднок буда, муодилаи регрессия чунин мебошад:

$$Y = 32715,26 + 2,231613X_1 - 0,46945X_2 + 1,336448X_3 - 46,3491X_4 + 117,9679X_5 - 0,09289X_6$$

Муодилаи регрессияро истифода намуда, чунин намуди нишондиҳандаҳои пешгӯишударо дар ҷадвали 7 ҷойгир менамоем.

Солҳо	ММД, млн. сомони	Маҷмӯи маҳсулоти саноатӣ бо нархҳои соли 2021, млн. сомони	Сармоягузорӣ ба соҳаи саноат, млн. сомони	Сармоягузорӣ ба соҳаи энергетика, млн. сомони	Истеҳсоли қувваи барқ, млн. сомонӣ	Содироти қувваи барқ, млн. \$	Харочотҳои бучети давлатӣ ба соҳаи энергетика, млн. сомонӣ
2012	36163,1	13286,0	1645,2	1161,3	594,1	21,3	1120,2
2013	40525,5	13790,0	1750,9	947,8	599,0	33,3	1149,8
2014	45606,6	14480,0	2226,6	1361,4	576,5	48,1	1492,1
2015	50977,8	16770,0	4482,0	2729,2	600,7	48,4	2923,1
2016	54790,3	19453,0	5673,1	3874,2	603,1	51,7	3722,6

2017	64434,3	23597,0	4991,6	4080,6	635,0	53,4	6280,4
2018	71059,2	26098,0	7974,2	5592,7	691,0	77,0	6471,6
2019	79109,8	29543,0	6119,7	4777,7	723,7	93,1	4674,3
2020	83958,3	32143,0	5683,5	4791,5	692,0	56,4	4976,5
2021	98910,7	38829,0	5649,5	4210,8	721,8	96,3	4647,9
Пешгӯӣ							
2023	106129,6	41148,6	8276,5	6513,3	755,5	103,2	7198,7
2024	112833,7	43971,7	8839,1	6999,5	772,7	110,1	7730,0
2025	119537,7	46794,7	9401,7	7485,8	789,9	117,1	8261,2
2026	126241,7	49617,7	9964,2	7972,0	807,2	124,1	8792,4
2027	132945,7	52440,8	10526,8	8458,3	824,4	131,0	9323,6
2028	139649,7	55263,8	11089,4	8944,5	841,6	138,0	9854,8
2029	146353,7	58086,9	11652,0	9430,7	858,8	145,0	10386,0
2030	153057,7	60909,9	12214,6	9917,0	876,0	151,9	10917,3
2030/ 2021 бо%	154,7	156,9	216,2	235,5	121,4	157,7	234,9

Тавре, ки аз нишондиҳандаҳои дурнамои ҷадвал бармеояд, дар ҳолати зиёд гардидани сармоягӯзорӣ ба рушди соҳаи энергетика ҳаҷми ММД ба 55% ҳаҷми ММС ба 57% содироти қувваи барқ ба 58% зиёд мегардад, ки дар таъмини ҳадафи саноатикунони босуръати кишвар саҳми сазовор мегузорад.

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дар соҳаи энергетикаи кишвар концепсияи нав таҳия карда шуд, ки натиҷаи татбиқи он чунин нишон дода шуд.

Рушди нерӯи барқ тибқи концепсияи 10/10/10/10 таъмин карда мешавад, аз ҷумла:

1) иқтидори лоиҳавии системаи энергетикаи кишвар ба 10 гВт расонида мешавад;
2) содироти солонаи нерӯи барқ ба кишварҳои минтақа ба 10 млрд кВт/соат расонида мешавад;

3) диверсификатсияи иқтидорҳои системаи энергетикаи ҷумҳурӣ аз ҳисоби афзоиши иқтидори дигар манбаъҳои энергия, аз ҷумла ангишт, нафт ва газ ва манбаъҳои барқароршавандаи энергия дар ҳаҷми на камтар аз 10% таъмин карда мешавад;

4) талафоти нерӯи барқ дар ҷумҳурӣ то 10% кам карда мешавад.

Дар маҷмӯъ, мо метавонем хулоса барорем, ки сиёсати давлатӣ дар соҳаи энергетикаи кишвар дар давраи Истиқлолияти давлатӣ ба муваффақиятҳои бузург ноил гардида, дар ояндаи наздик сохтмони як қатор нерӯгоҳҳои барқӣ обӣ дар кишвар идома хоҳад ёфт. Дастовардҳои асосии соҳаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз инҳо иборат аст:

- табиқӣ додани Тоҷикистон ба як кишвари ягона, яъне ташкили системаи ягонаи энергетикаи Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- навосии иқтидорҳои мавҷудай кишвар;

- сохтмони маркази энергетикӣ ва гармидиҳии "Душанбе 2";
- татбиқи иқтидори бузурги кишвар Нерӯгоҳи Барқи Обии Роғун;
- раванди сохтмони хати баландшиддати CASA-1000.

Иқтидори умумии гидроэнергетикии Тоҷикистон дар як сол 527 млрд кВт/соатро ташкил медиҳад, ки ин аз талаботи кунунии кишварҳои Осиёи марказӣ 3 маротиба зиёд аст. Яъне дар ҳолати истифодаи пурраи иқтидорҳои энергетикӣ кишвар Тоҷикистон имконият дорад, талаботи кишварҳои Осиёи марказӣ ва дигар кишварҳои минтақаҳои ба мо наздикро бо барқ таъмин намояд. Ҳар сол аз Нерӯгоҳи барқи обии кишвар тақрибан 30-35 км³ об мегузарад, 19-20 млрд кВт/соат нерӯи барқ истеҳсол карда мешавад, ки ба 3-6% иқтидори умумӣ баробар аст. Яъне 94%-и захираҳои гидроэнергетикии кишвар то ҳол истифода нагардида истодаанд, ки метавонанд барои рушди тамоми нишондиҳандаҳои иқтисодии миллии кишвар мусоидат намоянд. Бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки кишвари мо таҳти сарварӣ ва кушишҳои хастанопазирӣ Пешвои муаззами миллат, ба зудӣ ба яке аз бузургтарин содиркунандагони нерӯи барқи устувор табдил хоҳад ёфт ва ин ба Тоҷикистон имкон медиҳад, ки аз кишвари аграрӣ-индустриалӣ ба кишвари саноатӣ-аграрӣ табдил ёбад ва барои рушди инкишофи ҳаҷми ММД на 2-3,5 баробари нишондиҳандаҳои СМРТ барои давраи то соли 2030, балки то 4-5 маротиба вобаста ба қор андохтани иқтидорҳои истифоданашуда имконпазир аст.

Адабиёт

1. Кудратов Р.Р., Расулов С. Экологическая целесообразность земледелия и преимущества органических технологий в Таджикистане. Доклады республиканской конференции «По повышению эффективности стратегий экологически целесообразного землепользования и борьбы с сельскохозяйственными вредителями на региональном и национальном уровне. - Душанбе, 2011. - С. 45-51.
2. Курбонзода М. Р., Бобошерзода Н. К. Некоторые аспекты методологического формирования интеграционных процессов в агропромышленном комплексе (АПК) // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. – №. 8. – С. 31-36.
3. Пиризода Дж. С., Одинаев Б. Д. Основные направления рационализации использования трансграничных водных ресурсов Центрально-Азиатского региона (Цар) // Проблемы Науки. 2016. №32 (74).
4. Программа реформы водного сектора Республики Таджикистан на период 2016-2025 гг.
5. Пулатов Я.Э., Рациональное использование водных ресурсов в сельском хозяйстве // Вестник «Таджикистан и современный мир». - Душанбе: - 2008, 3(18). - С.36-44.
6. Садриддинов, М. И. Оценка и построения точечного межотраслевого баланса Республики Таджикистан / М. И. Садриддинов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2014. – № 2/10-1(152). – С. 162-173.
7. Садриддинов М.И., Ершов Ю.С., Малов В.Ю. Оценка значимости водных ресурсов Республики Таджикистан / ИЭОПП СО РАН. - Новосибирск: Изд-во ИЭОПП СО РАН, 2017. - 138 с.

8. Садриддинов, М. И. Стартовые условия развития экономики Республики Таджикистан / М. И. Садриддинов // Инфраструктурные отрасли экономики: проблемы и перспективы развития. – 2013. – № 2. – С. 23-29.

9. Шералиев Э.Н. Водно-энергетический потенциал Центральной Азии: проблемы и пути решения / Э.Н. Шералиев, Х.Р. Исайнов // Природообустройство. - Москва, 2013. - №1. - С. 95-100.

УДК:336

ЧАНБАҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ АМАЛИГАРДОНИИ СТРАТЕГИЯИ РУШДИ ИҚТИСОДИ “САБЗ” ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Асрорзода Убайдулло Саттор - д.и.и, ректори ДБССТ

Садриддинов Манучеҳр Исмолиддинович – н.и.и., директори Филиали ДБССТ

Қудратова Фарзона Рустамовна - Номзадӣ илмҳои иқтисодӣ, устоди кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, тел: 907022000, Email: farzona070489@ru.

Дар мақола ҷамбаҳои назариявӣ-методологӣ ва институтсионалии амалигардонии Стратегияи рушди иқтисоди “сабз” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудаанд. Дар он муқаррароти умумӣ, таҳлили вазъ ва имкониятҳои мақсадноки стратегия таҳлил шудаанд. Дар мақолаи мазкур тамоюли гузариш ба раванди иқтисоди “сабз” дар ҷаҳон ва мамлакат аз ғилоҳи илмӣ баррасӣ шудаанд. Аз он ҷумла дар он имкониятҳои амалисозии иқтисоди “сабз” дар мамлакат ва дурнамои дарозмуддати рушди иқтисоди “сабз”, истифодаи самаранокии энергияи “сабз” ва таъмини сарфакунии қувва, татбиқи иқтисоди “сабз” дар: саноатикунӣ кишвар ва марҳилаҳои асосии амалисозии стратегия таҳлил шудаанд.

Калидвожаҳо: иқтисоди “сабз”, дурнамои рушд, ҳадафи стратегия, нишондиҳандаҳои мақсаднок, устувори иқтисодӣ, шугли сабз, сайёҳии экологӣ, иқтисоди “сабз” дар саноат, кишоварзӣ, экология, инфрасохтори иқтисоди “сабз”.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ “ЗЕЛЁНОЙ” ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Асрорзода Убайдулло Саттор, д.э.н, ректор МУТПТ

Садриддинов Манучеҳр Исмолиддинович – к.э.н., директор Филиала МУТПТ

Қудратова Фарзона Рустамовна - кандидат экономических наук, преподаватель кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: г. Душанбе 734067, улица Нахимова 64/14 тел: 907022000, Email: farzona070489@ru.

В данной статье рассмотрены теоритически-методологические и институтциональные аспекты реализации стратегии развития “зелёной” экономики в Республике Таджикистан. В ней дан анализ основных положений, ситуации и возможностей, прогноза, целей, задач и индикаторов стратегии. В данной статье рассмотрены тенденции перехода к “зеленой” экономике в мире и страны с научной точки

зрения. В том числе, в статье дан анализ возможностей внедрения “зеленой” экономики в стране, а также долгосрочный прогноз развития “зеленой” экономики, использование “зеленой” экономики и обеспечении энергоэффективности, реализация “зеленой” экономики в индустриализации страны и основные этапы реализации стратегии.

Ключевые слова: «зеленая экономика», прогнозы развития, задачи стратегии, целевые индикаторы, устойчивость экономики, в социальной и экологической сфере, институциональные аспекты, «зеленая» занятость, экологический туризм, «зеленая» экономика в: промышленности, в сельском хозяйстве, экологии, инфраструктура «зеленой» экономики.

INSTITUTIONAL ASPECTS OF IMPLEMENTATION OF THE GREEN ECONOMY DEVELOPMENT STRATEGY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Asrorzoda Ubaidullo Sattor - Doctor of Economics, Rector of the IUTIT

Sadriddinov Manuchehr Islomiddinovich – Ph.D., Director of the IUTIT Branch

Kudratova Farzona Rustamovna - Candidat of Economics graduate student of the Institute of agricultural Economics taskhn of the Republic of Tajikistan. Address: Dushanbe 734067, Nakhimov street 64/14 tel.: 907022000. Email: farzona070489@ru.

This article examines the theoretical, methodological and institutional aspects of the implementation of the green economy development strategy in the Republic of Tajikistan. It provides an analysis of the main provisions, situation and opportunities, forecast, goals, objectives and indicators of the strategy. It provides an analysis of the main provisions, situation and opportunities, forecast, goals, objectives and indicators of the strategy. This article examines the trends in the transition to a “green” economy in the world and countries from a national point of view. In particular, the article provides an analysis of the possibilities for introducing a “green” economy in the country, as well as a long-term forecast for the development of a “green” economy, the use of a “green” economy and ensuring energy efficiency, the implementation of a “green” economy in the industrialization of the country and the main stages of strategy implementation.

Key words: “green economy”, development forecasts, strategy objectives, target indicators, sustainability of the economy, social and environmental spheres, institutional aspects, “green” employment, eco-tourism, “green” economy in industry, agriculture, ecology, infrastructure “green” economy.

Дар замони имрӯза яке аз самтҳои муҳими рушди иқтисоди сабз ин рӯ ба ташаккули захираҳои оби буда, сиёсати истифодабарии мақсадноки ин захираи бебаҳои табиӣ аз ҷониби олимону мутахассисони соҳаи экологӣ ва сарони давлатҳо дар ҳамоишҳои сатҳи байналмиллалӣ мавриди омӯзишу барраси қарор дорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои сарчашмаҳои бузурги оби ошомиданӣ буда, захираҳои оби дар таъмини рушди устувори иқтисоди кишвар нақши муҳим доранд.

Пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомали Раҳмон ба ҳамаи мушкилоти ҷанги шаҳрвандӣ нигоҳ накарда, бо мақсади расидан ба истиқлолияти энергетикӣ таваҷҷуҳи худро бештар ба масъалаи истифодаи оқилонаи захираҳои оби ва гидроэнергетикӣ равона намуд. Гарчанде беш аз 60 фоизи захираҳои обии минтақаи Осиёи Марказӣ дар Тоҷикистон маҳфуз аст, Ҳукумати

Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати истифодабарии мақсадноки ин неъматҳои бебаҳои табииро дар ҳамкориҳои муфиди давлатҳо ин минтақа ва ҷаҳон ба роҳ мондааст.

Бояд қайд намуд, ки 95%-и барқ дар Тоҷикистон тавассути неруғоҳҳои барқӣ обӣ истеҳсол карда мешавад ва асоси иқтисодии гидроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистонро оби дарёҳо ташкил медиҳанд. Мувофиқи стандартҳои ҷаҳонӣ оби ҳамаи дарёҳои кишварамон ҳамчун оби ошомиданӣ эътироф шудаанд, ки яке аз манбаи асосии истеҳсоли энергияи сабз ва аз ҷиҳати экологӣ тоза ба шумор мераванд.

Тӯли 32 соли истиқлолият дар самти бунёди НБО ва азхудкунии захираҳои гидроэнергетикӣ як қатор корҳо ба анҷом расонида шуд. Аз қабилӣ 25 лоиҳаи сармоягузорӣ бо ҷалби зиёда аз 2,4 млрд. доллари ИМА, мавриди истифода қарор гирифтани иқтисдорҳои нави тавлиди неруи барқ ба монанди неруғоҳҳои барқӣ обии «Сангтӯда-1» (670МВт), «Сангтӯда-2» (220МВт), Маркази барқу гармидиҳии «Душанбе-2» (400 МВт) ва неруғоҳҳои барқӣ обии хурд (30 МВт) бо иқтисодии умумии 1320 МВт, сохтмони зеристгоҳҳои барқӣ 500кВ «Душанбе-500», «Суғд-500», «Дастгоҳи тақсимкунандаи пӯшидаи элегазии 500 кВ дар НБО-и «Норак»», хатти интиқоли барқӣ 500кВ «Ҷануб-Шимол», ду хатти интиқоли барқӣ 500 кВ аз НБО Роғун то зеристгоҳи «Душанбе-500», зеристгоҳҳои барқӣ 220 кВ «Лолазор», «Хатлон», «Айнӣ», «Шахристон», «Шахринав», «Геран-2», «Дастгоҳҳои тақсимкунандаи пӯшидаи элегазии 220 кВ дар НБО-и «Норак» ва НБО-и «Қайроққум» ва хатҳои интиқоли барқӣ 220 кВ «Лолазор — Хатлон», «Тоҷикистон — Афғонистон», «Хучанд – Айнӣ», «Қайроққум-Ашт», «Геран-Румӣ», «Қайроққум-Суғд» ва «Айнӣ–Рӯдакӣ».

Маҳз бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Маҷмаи Умумии СММ соли 2003 "Соли байналмилалӣ оби тоза", солҳои 2005-2015 ҳамчун Даҳсолаи байналмилалӣ амал "Об барои ҳаёт", соли 2013 ҳамчун "Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об" ва ниҳоят солҳои 2018-2028 ҳамчун Даҳсолаи байналмилалӣ амал "Об барои рушди устувор" эълон карда шуданд.

Пешвои миллат борҳо дар баромадҳои оид ба масъалаи тағйирёбии иқлим, таъсири манфии глобалӣ ва минтақавӣ доштани он дар шароити таҳаввулоти босуръату пешгӯинашавандаи иқтисоди ҷаҳонӣ, рақобатҳои шадид барои дастрасӣ ба захираҳо ва пайомадҳои тағйирёбии иқлим суҳанрони намуда таъкид карданд, ки бояд дар кишвар тамоми воситаҳои муносири ғайригардонии сармоягузорӣ ба таври васеъ истифода бурда шаванд. Аз ин лиҳоз, механизми маблағгузорию фондҳои махсус дар самти татбиқи «лоиҳаҳои сабз», хусусан, барои роҳандозии барномаву лоиҳаҳои мақсадноки рушди «иқтисоди сабз», аз ҷумла «энергияи сабз» чораҳои зарурӣ андешида шаванд. Барои амалӣ намудани «лоиҳаҳои сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон моро зарур аст, ки ба кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, ки дар ин самт таҷриба доранд ва ин лоиҳа амалӣ шуда истодааст, бештар тавачҷуҳ намуда, аз таҷрибаи онҳо самаранок истифода барем.

Татбиқи «лоиҳаҳои сабз» хусусан, истифодаи васеи манбаҳои таҷдидшавандаи «энергияи сабз» ба рушди иҷтимоиву иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат намуда, бо роҳандозии барномаву лоиҳаҳои мақсадноки рушди «иқтисоди сабз», аз ҷумла «энергияи сабз» Тоҷикистон ба яке аз кишварҳои туризми сабз табдил гардида, ояндаи наздик метавонад дар минтақа яке аз кишварҳои пешсаф бошад.

Раванди пешрафти иқтисоди «сабз» идомаи мантикии рушди устувор буда, дар фарқият аз охири ҳамабастагии унсурҳои рушди иқтисодӣ ва устувории экологиро инъикос менамояд. Ташаббуси иқтисоди «сабз» ба се принсипи асосӣ таъяс мекунад:

истифодаи механизмҳои бозоргоӣ барои ба даст овардани рушди устувор, нигоҳдории сармояи табиӣ дар сатҳи милливу байналмилалӣ ва таъмини шуғли аҳоли аз ҳисоби ташикл кардани ҷойҳои кории «сабз»⁹.

Соли 2008 аз ҷониби Созмони Милали Мутаҳид Ташаббуси «Иқтисоди сабз» (Огееп Есопоту Мйайе) эълон карда шуд, ки мақсади он дар расонидани кумак ба ҳукуматҳои кишварҳои гуногун барои дигар кардани самти сиёсати иқтисодии онҳо бо аввалиндараҷа донишҳои афзалиятнокии технологияҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза, манбаъҳои таҷдидшавандаи энергия, хизматрасонӣ дар соҳаи таъминоти об ва нақлиёти аз ҷиҳати экологӣ тоза, зарурати идоракунии партовҳо, бунёди биноҳои «сабз», кишоварзии босубот ва ғайра равона шудааст.

Қадами навбатии Ташаббуси «Иқтисоди сабз»-и СММ ин «Роҳи нави ҷаҳонии сабз» мебошад, ки ҳамчун самти рушди ҷаҳонӣ муайян гардида, он дорои имконияти ба низоми иқтисодӣ ва молиявии ҷаҳонӣ баргардонидани устувориро инъикос менамояд. Вобаста ба ин, зарурати муайян намудани созишҳо байни ҳадафҳои иқтисодӣ ва экологӣ пайдо гардидааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси таҷрибаи кишварҳои пешрафта ҷонибдори амалисозии принципҳои иқтисоди «сабз» мебошад. Дар ин раванд таҳияи заминаи муносиби ҳуқуқӣ тавассути қабули як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқии нав, инчунин қабули стратегия ва барномаҳо дар маҷмӯъ барои амалисозии иқтисоди «сабз» заминаи муносиб фароҳам оварда, рушди кишвар ва нигоҳ доштани мувозинати экологиро таъмин менамояд.

Айни замон дар ҷаҳон раванди иқтисоди «сабз»-ро ҳамчун низоми томи муносибатҳо тавсиф намуда, ба принципҳои зерин тақсим менамоянд:

- адолат (баробарӣ дар дастрасӣ ба табиат);
- эҳтиром (ба шукуфои ва неқӯаҳволӣ);
- принципи эҳтиёткорӣ (баҳисобгирии сарбориҳои худудӣ ба сайёра);
- иштирок (иштироки васеъ ҳангоми қабул кардани қарорҳо);
- идоракунии (ҳисоботдиҳӣ);
- устуворӣ (ноил гардидан ба устувории иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ);
- самаранокӣ (истеҳсоли устувор ва истеъмоли босубот);
- робитаи байни наслҳо (сармоягузорӣ барои оянда).

Дар баробари ин, фаъолияти Муассисаи Ҷаҳонии Рушди Сабз (0001, ки зимни Конфронси СММ оид ба рушди устувор дар доираи Рио+20 таъсис ёфтааст) барои суръат бахшидани гузариши кишварҳо ба рушди сабз - рушди аз ҷиҳати экологӣ устувор ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ фарогир ба роҳ монда шудааст.

Тақвияти талабот ба раванди ҷорӣ намудани иқтисоди «сабз» бештар бо дар назар доштани бӯҳронҳои иқлимӣ, экологӣ, озуқаворӣ, молиявӣ ва иқтисодӣ, ки солҳои охир ҷаҳон ба онҳо рӯ ба рӯ шуда истодааст, марбут аст.

Дар баробари татбиқшавии иқтисоди «сабз» дар ҷаҳон самтҳои афзалиятноки таъминии бодоравии иқтисодиёти муосир дар доираи иқтисоди «сабз» роҳандозӣ мегарданд, аз ҷумла:

- амсила (модел)-ҳои оқилонаи истеъмол ва истеҳсолот;

⁹ СРИ дар ҶТ барои солҳои 2023-2037. С-5-39

- «сабз» намудани истехсолот ва бозор;
- инфрасохтори устувори «сабз»;
- андозбандии «сабз» ва ислоҳоти бучетӣ;
- сармоягузорӣ ба сармояи табиӣ;
- истифодаи нишондиҳандаҳои самаранокии экологӣ.

Худуди Тоҷикистон муосир дорои захираҳо ва имконияти зиёд барои рушди иқтисодиёти «сабз» буда, аз куҳҳои баланд, табиати нотақрор, обҳои мусавфӣ ва манбаҳои иборат мебошад. Дар худуди Тоҷикистон беш аз 64 фоизи захираҳои оби Осиёи Марказӣ ташаккул ёфта, нерӯи барқ дар кишвар асосан аз манбаҳои барқароршавандаи энергия истехсол карда мешавад.

Дар ин раванд гидроэнергетика манбаи асосии таъмини аҳоли ва иқтисодиёти миллии бо энергия мебошад, зеро нерӯи барқ асосан аз нерӯгоҳҳои барқи обӣ ҳосил мегардад ва ин соҳа дар рушди иҷтимоӣ иқтисодии Тоҷикистон мақоми асосӣ дорад. Тоҷикистон дорои иқтисодии истехсоли 527 млрд. кВт/соат қувваи барқ дар як сол буда, айни замон ҳамагӣ 6 фонзи иа дхтидорҳо аз худ карда шудаанд.

Иқлими Тоҷикистон бо мавҷудияти 280-330 рӯзи офтобӣ ва дар маҷмӯъ 2 000 кВт/м² шиддатшуми радиатсияи офтобӣ дар як сол барои истифодаи энергияи офтобӣ ҳамчун сарчашмаи аз рӯйи аҳамият дуюмдараҷаи энергияи барқароршаванда хеле мусоид мебошад, ки ин дар кӯҳҳо; 50 кишварҳои пешрафтаи васеъ истифодабарандаи энергияи офтобии Аврупо ду маротиба зиёд мебошад.

Қоршиносон иқтисодии тавлиди энергияи офтобии Тоҷикистон қариб 25,16 млрд. кВт ҳамагӣ як солро ташкил дода, 10-20 фоизи талаботи ҳамагии миллии ба ҳомили энергия ва 6С" — 5 С тонзи талаботи умумии аҳолиро ҳамагӣ ақал ҳамагӣ 10 моҳ дар як сол, дар ҳамаи ҳудудҳои кишвар қонеъ гардониди метавонад.

Дар ояндаи наздик Тоҷикистон метавонад бо истифода аз иқтисодии тавлиди нерӯи барқ аз сарчашмаҳои барқароршаванда дар ҳамагӣ мавҷеи қорумро ишғол намоёнд ва ба содироткунандаи азими қувваи барқ дар минтақа табдил ёбад. Инчунин Тоҷикистон дорои имкониятҳои рушди кишоварзии органикӣ, инфрасохтору нақлиёти барқӣ ва савдои «сабз» бо дар назар доштани талаботи бозорҳои ҳамагӣ мебошад.

Дар ин раванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон се самти имконияти ташаккули иқтисоди «сабз»-ро қудро қардан мумкин аст:¹⁰

- самти иқтисодӣ, ки дар он бо мақсади пешбурди иқтисодиёти босамар ва қамқарбон, аввалан истифодабарӣ аз қораҳои маҷмурии маҳдудкунии ҳамаи ихроҷҳо ба атмосфера ва дуюм аз воситаҳои иқтисодӣ, ки асоси онҳо андозбандии «сабз», пардохтҳои экологӣ ва субсидияҳои «сабз» ташкил медиҳанд; сеюм қораҳои ихтиёро дар бар мегирад, ки ташкили маҳзани маълумоти дахлдор ва низоми идоракунии ба шарикии давлату бахши ҳусусӣ тақозо мекунад;

- самти иҷтимоии иқтисоди «сабз» аз ҳисоби мусоидат ба сармоягузори «сабз» ба технологияҳо, сайёҳии экологӣ, маориф ва илм, афзоиши даромад ва шугли аҳоли, қам қардани ихроҷи қазӣ қарбон ва ифлосшавии муҳити зистро таъмин менамоёнд ва ба баланд бардоштани самарабахшии энергия ва захираҳо ташаккул ҳоҳад ёфт;

- самти экологии иқтисоди «сабз» тақозо менамоёнд, ки манбаҳои маҷданӣ (зеризаминӣ)-и энергияи таомшаванда самаранок истифода шавад, қунончи

¹⁰ Барномаи иқтисоди «сабз» С-5-39.

истифодабарии бошиддати онҳо аз як тараф ба иқлим таъсири манфӣ расонад, аз тарафи дигар боиси маҳдудияти захираҳои табиӣ барои наслҳои оянда мегардад. Аз ин рӯ, асоси ин самти иқтисоди «сабз» ё ба таври дигар иқтисоди пасткарбониро он принципҳои таъмини бозғатимодии энергия ташкил медиҳанд, ки ба сарфаи энергия, самаранокии он ва гузариш ба манбаҳои барқароршавандаи энергия таъя мекунад.

- Бо татбиқи иқтисоди «сабз» Тоҷикистон метавонад мавқеи пешсафро дар истифодабарии иқтидорҳои тавлиди нерӯи барқ аз сарчашмаҳои барқароршаванда дар ҷаҳон ишғол намояд, ҳамчунин ба содироткунандаи азими қувваи барқ дар минтақа, истеҳсолкунандаи нерӯи барқ аз дигар манбаҳои барқароршавандаи энергия (оғтоб, бод ва ғайра), истеҳсолкунанда ва содироткунандаи маҳсулоти кишоварзии аз ҷиҳати экологии тоза (органикӣ) шуда, ба қатори давлатҳои камихроҷкунандаи газҳои гулхонаӣ (карбонӣ) ва аз ҷиҳати сайёҳии экологӣ рушдёфта ворид гардад.

- Амалисозии принципҳои иқтисоди «сабз» ба рушди муносибатҳои зерин таъсир мерасонад:

— робитаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дигар кишварҳо дар самти амалишавии иқтисоди «сабз» тақвият дода мешаванд;

— низоми содирот, ҷалби маблағҳо, сармоягузорӣ, аз ҷумла сармояи «сабз» таҳким дода мешавад;

— сохтори истеҳсол, тақсимот ва истеъмол тақмилу тақвият дода шуда, ба рушди инсон нигаронида мешавад.

Рушди иқтисоди «сабз» дар пайвастагӣ бо ҳадафҳои стратегияи кишвар, аз ҷумла таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши нерӯи барқ, раҳон бахшидани мамлакат аз бунбасги коммуникатсионӣ ва ба кишвари транзитӣ табдил додани он, таъмини амнияти озукаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат, саноатикунони босуръати кишвар ва вусъатдиҳии шӯғли пурмаҳсул амалӣ мегардад.

Барои ноил шудан ба рушди устувор дар раванди амалишавии иқтисоди «сабз» Ҷумҳурии Тоҷикистон ба самтҳои зерин таъя менамояд:

рӯя намудани меъёрҳо ва санадҳои байналмилалӣ танзимкунандаи ташаккули иқтисоди «сабз»:

— таҳким ва тақвияти раванди мутобиқшавии институтсионалӣ ба талаботи иқтисоди «сабз»;

— ҳавасманд намудани фаъолияти инноватсионӣ дар самти самарачӯӣ ва сарфачӯӣ;

— таҳкими ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти ҷалб намудани захираҳои молиявӣ ва интиқоли технологияҳои муосири ҷавобгӯ ба иқтисоди «сабз»;

— балонд бардоштани сатҳи неқӯаҳволӣ тавассути зиёд намудани табақаи миёнаи аҳоли;

— тақвияти баробарҳуқуқӣ дар дастрасӣ ба хизматрасонии экологӣ;

— ҷорӣ намудани тамсилаҳои оқилонаи истеъмол ва истеҳсоли маҳсулот;

— таъмини алоқамандӣ байни рушди иқтисодӣ ва устувории экологӣ;

— таъмини мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим дар ҳамбастагӣ бо иқтисоди «сабз»;

— нигоҳдориҳои гилшогунии биологӣ;

— таъмини истифодаи самараноки сармояи табиӣ ва афзуннамоии он.

Натиҷаҳои ҷашмдошт бо дар назар доштани амалишавии ҳадафҳои стратегӣ дар ҳамаи иқтисоди «сабз» инҳоянд:¹¹

- рушди иқтисодии кишвар ва инфрасохтори милли аз ҷиҳати экологӣ устувор ва ба тайирёбии иқлим мутобиқ хоҳанд шуд;
- нигоҳдории гуногунии биологӣ ва афзуншавии сармояи табиӣ таъмин хоҳад шуд;
- истифодаи васеи технологияи инноватсионӣ ва каммасраф ба роҳ монда мешавад;
- истеҳсоли васеи маҳсулоти аз ҷиҳати экологии тоза (органикӣ) ва ба стандартҳо ҷавобгӯ роҳандозӣ мегардад;
- сатҳи фарҳанги экологӣ ва сифати хизматрасониҳои экологӣ баланд хоҳад шуд;
- истеҳсол ва фуруши неруи барқ аз манбаъҳои барқароршавандаи энергия вусъат меёбад;
- мавқеи кишвар аз рӯи амалишавии принсипи иқтисоди «сабз» ва воридшавии сармоя боло хоҳад рафт;
- Тоҷикистон ба гурӯҳи 20 кишвари ҷаҳон бо _____ нишондиҳандаи беҳтари индекси болоравии инклюзивии иқтисоди «сабз» ворид мегардад.

Бо мақсади ноил гардидан ба ҳадафҳои стратегияи кишвар ва ҳадафҳои рушди **иқтисоди «сабз»** амалисозии вазифаҳои асосии зерин дар Стратегия пешбинӣ гардидааст:

- муайян намудани роҳҳои минбаъдаи рушди гидроэнергетика ва бунёди инфрасохтори тавлиди неруи барқ аз дигар манбаъҳои барқароршавандаи энергия;
- таъмини роҳҳои пешбурди тадбирҳои сарфачӯӣ ва самаранокии энергия;
- пешбурди иқтисоди «сабз» дар саноатикунонии кишвар;
- ғаҳлили ҷорӣ намудани принципҳои иқтисоди «сабз» дар соҳаи кишоварзӣ, аз ҷумла истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза (органикӣ);
- таҳияи пешниҳодҳо дар самти рушди нақлиёти барқӣ ва инфрасохтори ба он дахлдор;
- таҳкими усулҳои амалишавии принципҳои сохтмони «сабз»;
- пешниҳоди роҳҳои тақмили низоми хоҷагидорӣ манзилию коммуналӣ ва идоракунии партовҳо;
- таҳия ва пешниҳоди усулҳои ҳифз ва истифодаи босуботи сармояи табиӣ ва кам кардани ихроҷи газҳои гулхонаӣ (карбон);
- омӯзиши таҷрибаи байналмилалӣ дар самти таъмини иштироки кишвар дар бозори **ҷаҳонии** сармоягузории «сабз»;
- таҳияи пешниҳодҳо оид ба тақмили қонунгузорӣ ҷиҳати истифодаи васеи иқтисоди «сабз» дар асоси принципҳои байналмилалӣ;
- ҳавасмандгардонии рушди сайёҳии экологӣ;
- баланд бардоштани маърифати экологӣ;

Барои арзёбии амалишавии ҳадафҳои вазифаҳои Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037 нишондиҳандаҳои асосии сифатии зерин истифода қарор дода мешаванд, ки ба ду сатҳи зерин ҷудо мешаванд:

- 1) Якум, нишондиҳандаҳои сатҳи милли:
- тақмили қонунгузорӣ дар самти иқтисоди «сабз»;
- сатҳи коҳиши партофти газҳои гулхона дар ҷумҳурӣ;

¹¹ Барномаи иқтисоди «сабз» С-5-39-50.

- сатҳи азхудкунии манбаъҳои барқароршавандаи энергия дар кишвар;
 - сатҳи рушди сармояи табиӣи кишвар;
 - ҳиссаи маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тозаи (органикии) ба стандартҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ дар соҳаи кишоварзӣ;
 - таъмини самаранокӣ ва сарфачӯии энергия аз рӯи меъёрҳои мавҷуда;
 - ҳиссаи технологияҳои каммасраф дар саноати кишвар;
 - майдони заминҳои кишоварзӣ бо амалишавии принципҳои иқтисоди «сабз» дар соҳаи кишоварзӣ;
 - ҳиссаи нақлиёти барқӣ дар ҳаҷми умумии нақлиёт дар кишвар;
 - теъдоди иншоотҳои бо риояи принципҳои «сабз» бунёдгардида дар соҳаи сохтмон;
 - фарогирии сатҳи тақмили низоми хоҷагидорӣ манзилию коммуналӣ ва идоракунии партовҳо;
 - ҳиссаи сармоягузориҳо бо принципи иқтисоди «сабз» дар ҳаҷми умумии сармоягузориҳо;
 - ҳиссаи сайёҳии экологӣ дар соҳа;
 - теъдоди ҷойҳои кории «сабз» дар як сол.
- 2) Нишондиҳандаҳои сатҳи дуҷум «Индекси инкишофи иқтисоди сабз» (OEP Index) аз рӯи пешниҳоди ЕГНЕР:
- ҳиссаи содироти молҳои экологӣ дар ҳаҷми умумии содирот;
 - ҳиссаи патентҳои дар самти технологияи экологӣ додашуда, дар шумораи умумии патентҳо;
 - ҳиссаи энергияи аз манбаъҳои барқароршаванда тавлидгардида, дар ҳаҷми умумии истеҳсоли энергия;
 - ҳиссаи истеҳсол ва таъминоти неруи барқ аз манбаъҳои барқароршаванда дар ММД;
 - таносуби даромади 10 фоиз аҳолии даромадаш баландтарин ба даромади 40фоиз аҳолии камдаромад;
 - дастрасии миёна ба се хизматрасонӣ: ба сарчашмаи оби тоза, ба неруи барқ ва ба иншооти санитарӣ-техникӣ нисбат ба шумораи умумии аҳоли;
 - консентратсияи зарраҳои ифлосшавии атмосфера нисбат ба ҳар як метри мукааб;
 - истеъмоли ашёи хом (тонна ба як нафар) бо истифода аз маводи биотикӣ (иқлим, хок, релеф) ва абиотикӣ (табиати ғайризинда);
 - ҳиссаи минтақаҳои муҳофизатшавандаи хушкӣ дар ҳаҷми умумии замин ва минтақаҳои муҳофизатшавандаи баҳрӣ дар обҳои ҳудудӣ;
 - шохиси нобаробарии гендерӣ дар самтҳои солимии репродуктивӣ, тавонмандсозӣ ва бозори меҳнат;
 - ҳиссаи аҳоли, ки аз рӯйи пардохт ва ҷинс нафақаи пиронсолӣ мегиранд;
 - фарогирӣ ба таҳсили шахсони синнашон аз 25 боло бо тақсироти зинаҳои таҳсил;
 - дарозумрии миёнаи аҳоли.
- Ҳамин тариқ хулосаҳо муаллифон чунинанд, ки ҳадафи асосии саноатикунони босуръати кишвар ташаккул додани саноати миллии рақобатпазир ва дар асоси он ба сатҳи сифатан баланд бардоштани тамоми иқтисоди миллий ва таъмини некуаҳволии мардуми кишвар ба ҳисоб меравад.
- Дар доираи амалисозии ҳадафи саноатикунони босуръати кишвар пешбинӣ

мегардад, ки то соли 2030 ҳиссаи саноат дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба сатҳи 30 фоиз расонида мешавад ва дар баробари ноил гардидан ба ин нишондиҳанда амалишавии васеи иқтисоди «сабз» дар соҳаи саноат муҳим арзёбӣ мегардад.

Дар соли 2021 теъдоди корхонаҳои саноатӣ ба 2 386 адад расонида шудааст, ки аз он 291 адад корхонаҳо дар самти саноати истихроҷ, 1931 адад корхонаҳо дар самти саноати коркард, 72 адад корхонаҳо дар самти таъминоти нерӯи барқ, газ, буг ва тозакунии ҳаво ва 92 адад корхонаҳо дар самти таъминоти об, тозакунии, коркарди партовҳо ва дастрасӣ ба коркарди дуюмдараҷа фаъолият менамоянд.

Дар тӯли панҷ соли минбаъда (то соли 2026) таъсиси зиёда аз 870 корхонаи саноатӣ (ба ҳисоби миёна 175 корхона дар як сол) ва расонидани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба 95 миллиард сомонӣ пешбинӣ гардидааст.

Адабиёт

8. БМР солҳои 2021-2025. С-5-13
9. Барномаи иқтисоди «сабз» С-5-39.
10. Пириев Дж. С. Совершенствование размещения отраслей сельского хозяйства Таджикистана в новых условиях хозяйствования / Дисс.на соиск. уч. степени д.э.н. – Душанбе, 2004. – 351 с.
11. Самандаров И.Х. Формирование и эффективное функционирование социальной инфраструктуры села: Теория и методология. Дисс. на соискание... д.э.н. 08.00.05. М-2004.309с.
12. Салимов, Д.М. Продовольственная безопасность государства и его реального сектора экономики в условиях глобализации: диссертация .к.э.н.: 08.00.01. – М., 2011. – 169с
13. Кудратов Р.Р. Проблемы обеспечения продовольственной безопасности в условиях малоземелья и трудоизбыточности (теория, методология и практика) Дисс. на соискание... д.э.н. 08.00.05. - М., 2005.-361с.
14. Кудратова Ф.Р. Самаранокӣи иқтисодии сармоягузорӣ дар соҳаи кишоварзӣ (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон) Диссертатсия барои... н.и.и.: 08.00.05. – Душанбе, 2020. – 165 с.
15. Шарипов К.К. Аграрная реформа – основа устойчивого развития сельского хозяйства:автореф.дис... к. э. н. – Душанбе, 2004. – С.12.

УДК: 336

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ТАМОЖЕННЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН К «ЗЕЛЁНОЙ» ЭКОНОМИКЕ

Раджабов Р.К. – д.э.н., профессор ТГУК.

Рахматзода Рустам – доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: г. Душанбе 734025, просп. Нахимова 64/14, сайт: tgfeu.tj, Email: farzona040789@mail.ru тел: 907708950.

Иброхимзода Илхомуддин Раджабали – д.э.н., профессор ТНУ

Аннотация. В статье изучены необходимость и основы перехода к зелёной экономике, проведен анализ существующих концепций, понятия и задачи «зеленая экономика» и достижения ее цели. Рассмотрены проблемы и выделены принципы,

основные этапы перехода к зелёной экономике на основе экологических инициатив в зарубежных странах. Проведен анализ принятой стратегии развития «зеленой» экономики в Республике Таджикистан на 2023-2037 годы, этапы развития в целях реализации целей, задач, разработки и реализации мероприятий в Таджикистане.

Ключевые слова: зеленая экономика, концепция, проблемы, перспективы, стратегия, цель реализации, стратегия развития.

ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ГУМРУКӢ ДАР ШАРОИТИ ГУЗАРИШИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БА ИҚТИСОДИ “САБЗ”

Раҷабов Р.К. – д.и.и., профессори ДДТТ

Раҳматзода Рустам – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, профессори кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: ш. Душанбе, 734025, хиёбони. Нахимов 64/14, email: farzona040789@mail.ru тел.: 907708950.

Иброҳимзода И.Р. – д.и.и., профессори ДМТ

Аннотатсия. Дар мақола зарурат ва гузариши ба иқтисоди сабз таҳқиқ гардида, таҳлили консепсияҳои мавҷуда гузаронида шуда аст, моҳият ва ҳадафҳои иқтисоди сабз, дастовард ва мақсадҳои он дида баромада шудааст. Муаммоҳои дида баромада шуда, принципҳои гузариши ба иқтисоди сабз дар асоси таҷрибаҳои экологии давлатҳои хориҷӣ ҷудо гардидаанд. Таҳлили қабули стратегияи рушди иқтисоди сабз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037 гузаронида шуда, марҳилаҳои рушд баҳри амалишавии мақсадҳо, коркард ва амалишавии чорабиниҳо дар Тоҷикистон дида баромада шудаанд.

Калидвожаҳо: иқтисоди сабз, консепсия, муаммоҳо, оянда, стратегия, мақсади амалишавӣ, стратегияи рушд.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF CUSTOMS SERVICES IN THE CONDITIONS OF THE TRANSITION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN TO A "GREEN" ECONOMY

Radjabov R.K. - Doctor of Economics, Professor of TSUC

Rakhmatzoda Rustam – Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economic Analysis of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: Dushanbe 734025, Nakhimov Ave. 64/14, website: tgfeu.tj, Email: farzona040789@mail.ru Tel: 907708950.

Ibrohimzoda Ilkhomuddin Radjabali - Doctor of Economics, Professor of TNU

The article examines the need and foundations of the transition to a green economy, analyzes existing concepts, concepts and objectives of the "green economy" and the achievement of its goal. The problems are considered and the principles and main stages of the transition to a green economy based on environmental initiatives in foreign countries are highlighted. The analysis of the adopted strategy for the development of a "green" economy in the Republic of Tajikistan for 2023-2037, the stages of development in order to achieve goals, objectives, development and implementation of activities in Tajikistan is carried out.

Key words: green economy, concept, problems, prospects, strategy, implementation goal, development strategy.

В трансформирующихся условиях мировой экономики ускоренное развитие сопровождается непрерывным ростом производства и потребления товаров и услуг.

Установлено, что в течение последних пятидесяти лет на Земле произвели больше продукции, чем за весь период существования цивилизации до 1950 года.

Современный этап развития мирового хозяйства свидетельствует, что бурное развитие производства способствует повышению благосостояния населения, а также негативно сказывается на экологии. Ежегодно населения планета уничтожают более 11 млн. гектаров леса, выбрасывают в атмосферу 20 млрд тонн углекислого газа, производят более 300 млн. тонн пластикового мусора. Если в этот процесс не вмешаться, человечество ждет глобальная экологическая катастрофа. Поэтому новая экономическая концепция разработана с целью сгладить противоречия между экономическим ростом и сохранением природных ресурсов и назван «зелёная экономика».

Анализ рассматриваемой концепции показывает, что она базируется на трех аксиомах:

1. В условиях ограниченного пространства невозможно бесконечно расширять сферу влияния.
2. Ресурсы Земли ограничены, значит, рост потребления рано или поздно исчерпает их.
3. Все процессы на Земле тесно взаимосвязаны между собой.

Зеленую экономику целесообразно рассматривать как модель экономического развития, предполагающая ответственное отношение человека к ресурсам Земли. Она направлена на поиск разумного компромисса между ростом благосостояния и сохранением природных богатств.

Одними из первых, в истории экономической мысли, учеными, которые поднимали вопрос значимости природы следует признать величайших философов Древней Греции - Аристотеля и Ксенофонта. Они оба воспринимали природу как важный экономический ресурс, который формировал дополнительные преимущества его владельцу. При этом Аристотель в большей степени исследовал научную проблематику роли государства в создании и дальнейшем распределении экономических благ, связанных с природными ресурсами [1]. Ксенофонт же апеллировал к сельскому хозяйству как первооснове для экономической деятельности и развития любого государства того времени [4].

Зеленая экономика предполагает улучшение благосостояния и качества жизни людей при сокращении негативного влияния на окружающую среду. Или это такое развитие, которое базируется на осознании ограниченности природных ресурсов и уважении других форм жизни на планете.

В последние годы в международных документах термины «зеленая энергетика», «зеленая промышленность», «зеленые рынки», «зеленые рабочие места» и другие термины часто употребляются со словом «зеленые». Даже в некоторых источниках упоминается термин «зеленые инновации», как новые технологии с минимальным воздействием на окружающую среду. В том числе альтернативные возобновляемые источники энергии (вода, солнце, ветер), электромобили, биотопливо и др.

В целом понятие «зеленая экономика» включает в себя такую экономическую систему, при которой экологически чистые и экономически эффективные технологии должны стать основой устойчивого экономического развития. Главными чертами «зеленой экономики» являются: «эффективное использование природных ресурсов, сохранение и увеличение природного капитала, уменьшение загрязнения, минимизация антропогенных

нагрузок на экосистему, низкие углеродные выбросы, предотвращение утраты экосистемных услуг и биоразнообразия, рост доходов и занятости» [1].

На основе изучения литературных источников установлено, что обычно задают вопрос что, символизирует зеленый цвет и почему экономику называли зеленой? Ответ очень простой -этот цвет связан с представлениями о жизни и росте, считается расслабляющим и успокаивающим. В отличие от других цветов спектра, зеленый считается, что он обладает целительными свойствами, способностью успокаивать и освежать.

Также зеленый цвет считается символ гармонии и умиротворенности. Зеленый цвет успокаивает, снимает депрессию и ее обилие не напрягает, глаз не устает, длительное время, фокусируясь на нем. Замечено, что люди, работающие в зеленой среде, чувствуют себя более здоровыми и счастливыми. В природе зеленый цвет ассоциируется с молодой весной, началом чего-то нового и хорошего.

Также возникает вопрос почему зелёному цвету отдается такое предпочтение? Это, прежде всего, связано с тем, что этот цвет признан самым безопасным в мире. На подсознательном уровне он воспринимается как разрешающий сигнал. Он символизирует жизненную силу, зрелость, благородство. Установлено, что в Италии некоторые невесты традиционно выбирают свадебное платье зеленого цвета, поскольку считается, что в таком случае семья будет крепкой, счастливой и богатой. С точки зрения психология зеленый цвет – самый неконфликтный, он характеризует человека как спокойную, уравновешенную личность, имеющую свою точку зрения и не навязывающую ее другим.

В основном зеленый цвет ассоциируется с ростом и здоровьем, поскольку он является знаком жизни, энергии и физического благополучия. Он является надеждой на новое и светлое будущее. Эксперты «ООН по окружающей среде» рассматривают «зеленую экономику» в самом широком смысле, как способ экономической деятельности способствующий повышению уровня жизни людей, обеспечению социальной справедливости и снижению риска для окружающей среды. Эта концепция применяется в сельском хозяйстве, энергетике, транспорта и охране окружающей среды [9].

С другой стороны, ученые и эксперты считают, что в ближайшем будущем зелёная экономика будет распространяться на все сферы, так как переход к ней позволяет достичь нескольких целей. Это включает в себя отказ от использования минеральных удобрений и переход на органические, сокращение использования пестицидов и применение биологических методов защиты растений, внедрение капельного орошения с целью экономии водных ресурсов, а также эти меры должны быть направлены для производства экологически чистых пищевых продуктов.

В основном для достижения цели «зеленая экономика или планета» необходимо рассмотреть несколько проблем:

- а) это полное прекращение производства и использования полиэтиленовых и пластиковых изделий;
 - б) сокращение объемов свалок и начало их переработки;
 - в) снижение выбросов загрязняющих газов и предотвращение изменения климата.
- Эти цели, связаны с решением вышеуказанных проблем и создания условия защитить окружающую среду.

Анализ показывает, что цели «зеленой экономики» различаются в разных странах. Например, Дания активно развивает «зеленые технологии». Ветроэнергетика в этой стране считается одной из самых дешевых в мире. Швеция проявляет интерес к возобновляемым

источникам энергии. Более 38% электроэнергии в этой стране получают из альтернативных источников.

Австрия является лидером в области «зеленого строительства» и разработки инновационных объектов. Например, одно из зданий технического университета в Австрии производит электроэнергию.

В Финляндии успешно внедрила технологию переработки отходов и повторного использования ресурсов, что способствует развитию ее национальной экономики.

Таких примеров много и это видно из международного индекса «зеленого развития», который готовится каждый год и охватывает разные страны.

Во многих странах мира серьезно озаботились проблемами экологии и разработали комплекс экономических мер по борьбе с негативным антропогенным воздействием. В этой области следует выделить опыт государства Западной Европы, Южная Корея, США, Китай, а зеленая экономика в России тоже уверенно развивается, хотя и с отставанием от развитых стран [3].

Основные принципы в рамках реализации экологической программы ООН были сформулированы в 2012 году [2,3,9]. Поэтому целесообразно выделить следующие принципы:

1. Принцип эффективности и достаточности. Эксплуатация ресурсов Земли ограничивается до уровня, который будет безвредным для восстановления природных систем. Государства поддерживают стабильное производство и потребление, внедряют низкоуглеродные и ресурсосберегающие технологии.

2. Принцип благополучия. Особое внимание уделяется социальному и экономическому благополучию населения. При этом его критерии должны быть пересмотрены. Уровень внутреннего валового продукта – неподходящий инструмент для оценки благосостояния, так как он не учитывает экологический фактор.

3. Принцип правильного управления. Экономика должна быть «прозрачной» и подотчетной. Ответственность за вред, нанесенный окружающей среде, распределяется между странами пропорционально их воздействию. Экономическая система придерживается общих природоохранных стандартов с поправками на культурные особенности разных стран.

4. Принцип здоровой планеты. Государства должны инвестировать в восстановление экологии и сохранение природного разнообразия. Девиз новой системы: «Мы не унаследовали Землю от наших отцов, мы взяли ее в долг у наших детей».

Важно также выделить этапы зеленой экономики. Необходимость перехода к новой экономической модели сегодня не вызывает сомнений, но ее делать с осторожностью. Иначе вдобавок к экологической катастрофе мир получит огромные финансовые убытки и социально-политические проблемы.

Опыт показывает, что основные этапы перехода к зеленой экономики можно проследить на примере экологических инициатив, внедряемых Европейским союзом.

а) Сокращение инвестиций в производство, которое наносит вред окружающей среде. Так, например, Европейский инвестиционный банк с 2022 года прекращает кредитовать газовые проекты. По мнению экспертов, в перспективе это не только лишит отрасль льготных госкредитов, но и снизит ее привлекательность для частных инвесторов.

б) Повышение налоговой нагрузки для «грязных» отраслей промышленности. В 2026г. Европарламент планирует ввести так называемый углеродный налог. За ввоз в ЕС

товаров, производство которых связано с масштабным выбросом углекислого газа, будет взиматься плата, а европейские производители, в свою очередь, лишатся льгот, освобождающих их от покупки квоты на выбросы.

в) финансовая поддержка «зеленых» отраслей. В рамках «Зеленой стратегии», разработанной Еврокомиссией в конце 2019 г. до 2030 г. ЕС планирует выделить 260 млрд. евро на предотвращение последствий изменения климата [8]. При этом стратегия включает в себя несколько направлений: «сохранение биоразнообразия, сокращение выбросов от транспорта, развитие возобновляемых источников энергии, развитие органического сельского хозяйства».

г) сокращение ресурсозатратных методов производства. В странах ЕС в последние годы происходит переход к экономике замкнутого цикла. Такая экономическая модель включает в себя постоянный круговорот материалов при производстве и потреблении. При создании нового товара предприятия заранее продумывает способы его утилизации или переработки, вторичного использования материалов.

е) препятствия на пути зеленой экономики. Внедрение новых экологических принципов происходит медленно, особенно в развивающихся странах, так как эта сфера требует серьезных госвливаний, которых у ряда стран не имеется.

Также, по нашему мнению, важным сдерживающим фактором является сопротивление со стороны топливно-энергетического комплекса. Владельцы нефте- и газодобывающих компаний не спешат отказываться от прибыли и делают все возможное, чтобы остановить процесс «озеленения». Наряду с перечисленными проблемами целесообразно выделяют также:

- вмешательство государства в экономику;
- рост производственных издержек;
- увеличение налоговой нагрузки;
- сокращение рабочих мест;
- рост цен на продукты и оказываемые услуги.

В Таджикистане есть большие возможности для развития зеленой экономики, это: живописные горные ландшафты, уникальная природа, и наличие достаточных природных и человеческих ресурсов.

В связи с этим Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон на встрече глав государств-членов БРИКС, ШОС и ЕАЭС (г. Уфа, 2015 г.), в частности, отметил: “Создание “зеленой” экономики является главным условием мирового развития, что при этом главными условиями мирового устойчивого развития является создание возобновляемых источников, в т.ч. гидроэнергетических сооружений, развитие безопасной, с точки зрения экологии, экономики, которую называют “зеленой” экономикой, а также беспрепятственное функционирование транспортных каналов, национальной и региональной перевозки”.

Также одной из главных стратегических задач Таджикистана является перестройка экономики страны на “зеленый” путь развития и, так как республика имеет уникальные возможности и предпосылки для “зеленой” экономики. Так как, доля Таджикистана среди стран Центральной Азии в общих выбросах составляет всего 2-3% и является наименьшей, что объясняется значительным использованием гидроэнергетических ресурсов, относительно небольшим количеством транспорта, реструктуризацией промышленности и

сельского хозяйства. Выбросы парниковых газов на человека в стране почти в 5 раз меньше среднемировой величины и вклад в глобальное потепление также незначителен.

В целом в Таджикистане имеются стабильная общественно-политическая ситуация, хорошая ресурсная база, нормативно-правовая, институциональная и финансово-экономическая системы.

По мнению Президента Таджикистана изменение климата стало первоочередной проблемой глобального масштаба. Ежегодно в Таджикистан стихийные бедствия, в том числе засухи, наводнения, лавины и оползни, наносят большой ущерб населению и экономике страны. Именно поэтому «зеленую экономику» иногда оценивают, как борьбу с изменением климата и как выход из мирового финансово-экономического кризиса.

Кроме того, важной из особенностей развития «зеленой экономики», является внедрение так называемые концепции «низкоуглеродной экономики». Поэтому для производства «зеленой энергии», развития «зеленой экономики» и снижения выбросов парниковых газов необходимо реализовать дополнительные меры в направлении госинвестиций и цифровизации охраны окружающей среды. Поэтому главному управлению геологии при Правительстве Республики Таджикистан необходимо разработать и опубликовать новый Атлас экзогенных и геологических процессов страны с использованием полученных инженерно-геологических результатов и показывающий регионы, находящиеся под воздействием опасных природных

В Республике Таджикистан «Стратегия развития «зеленой экономики» в Республике Таджикистан на 2023-2037 годы» утверждена постановлением правительством и ее целью является проведение институциональных реформ, обеспечение эффективного использования природного капитала, привлечение инвестиций, внедрение современных и инновационных технологий и укрепление международного сотрудничества в направлении «зеленой» экономики [7], ее реализация способствует обеспечению устойчивого развития в сферах экономики, социальной стабильности, экологического равновесия и повышению уровня благосостояния народа Таджикистана

Кроме того, к стратегии развития «зеленой» экономики в Республике Таджикистан на 2023-2037 годы прилагаются план действий по ее реализации в 2023-2025 годах и основные индикаторы стратегии [8]. Реализация целей и задач Стратегии будет обеспечиваться в рамках средств государственного бюджета, финансовых институтов, партнеров по развитию, частного сектора и за счет других источников финансирования, не запрещенных законодательством страны. Объем финансирования на 2023-2037 годы составляет 21586,3 млн.сомони [7].

Важным источником развития «зеленой экономики» в Таджикистане является инвестиционная поддержка финансовых институтов и партнеров по развитию, финансовое сотрудничество которых вносит ключевой вклад в развитие данной стратегии на 2023-2037 годы. Поэтому в процессе реализации стратегии осуществляется эффективное сотрудничество с финансовыми институтами и партнерами по развитию.

Анализ показывает, что что стратегия развития «зеленой» экономики в Республике Таджикистан на 2023-2037 годы разделена на пять этапов, определенных в ее разделах:

1. первый и второй этапы (2023-2025 и 2026-2028 годы) мероприятия в направлении распространения информации о «зеленой» экономике, воспитания и формирования экономико-экологического мышления, внедрения принципов «зеленой» экономики в нормативно-правовую базу, акты, их соблюдение при принятии управленческих решений и

начале внедрения стандартов «зеленой» экономики в социально-экономической сфере страны, для чего необходимо государственное финансирование и партнеры по развитию;

2. третий и четвертый этапы (2029-2031 и 2032-2034 годы) мероприятий, направленных на внедрение принципов «зеленой» экономики в сферах промышленности, сельского хозяйства, транспорта и инфраструктуры, строительства, ЖКХ, туризма, инвестиций, защита окружающей среды и меньшее сокращение выбросов парниковых газов, а также продолжение укрепления институциональных основ «зеленой» экономики в стране;

3. пятый этап (2035-2037 годы) включает деятельность в направлении развития «зеленой» экономики, сохранения, приумножения и устойчивого использования природного капитала и роста инвестиций на основе принципа «зеленой» экономики. На данном этапе в стране формируется развивающийся рынок «зеленых» инвестиций.

В целом на этих основаниях и с целью развития «зеленой» экономики, адаптации к изменению климата, сокращения выбросов парниковых газов, эффективного использования природных ресурсов, привлечения капитала и энергоэффективных технологий была разработана и принята стратегия [7], которая будет реализована в ближайшие 15 лет. В настоящее время на реализацию этой стратегии из госбюджета, финансовых организаций, партнеров по развитию и частного сектора выделено 21 млрд. 586,3 миллиона сомони.

Одно из решений, принятых в рамках стратегии развития зеленой экономики считается создание электростанций из возобновляемых источников «зеленой энергетики» и увеличение доли альтернативных источников выработки электроэнергии до 100% к 2032 году, разработка и издание «Атласа экзогенных и геологических процессов Республики Таджикистан» и расширение научной деятельности в сфере горнодобывающей промышленности и полезных ископаемых, чтобы к 2037 году стать «зеленой страной» за счет сокращения выбросов парниковых газов.

Переход на эту систему дает возможность Республике Таджикистан по нескольким направлениям укрепить свои позиции в международных рейтингах и получить признание как страны, имеющей высокий удельный вес в зелени планеты и ее устойчивом развитии.

Для достижения установленных целей Стратегия развития «зеленой» экономики в Республике Таджикистан [7], разработаны и реализуются следующие мероприятия:

- ◆ эффективное использование «зеленой» энергии и обеспечение энергосбережения;
- ◆ внедрение «зеленой» экономики в индустриализацию страны;
- ◆ интеграция принципов «зеленой» экономики в сельское хозяйство;
- ◆ развитие «зеленого» транспорта, транспортных коридоров, таможни и соответствующей инфраструктуры;
- ◆ применение принципов «зеленой» экономики в архитектуре и строительстве;
- ◆ улучшение системы ЖКХ и утилизации отходов;
- ◆ охрана и устойчивое использование природных ресурсов, и снижение выбросов парниковых газов;
- ◆ вовлечение республики в мировые рынки «зеленых» инвестиций;
- ◆ улучшение законодательства для наиболее широкого применения «зеленой» экономики;

♦ развитие экологического туризма, повышение экологического сознания и создание рабочих мест в сфере «зеленой» занятости и др.

Таким образом, Таджикистан, являясь мировым лидером в развитии «зеленой» экономики, станет «зеленым» государством к 2037 году. Следовательно, глобальные инициативы Президента Республики Таджикистан по решению водных и климатических проблем, развитию «зеленой» экономики, своевременны и важны, так как направлены на снижение последствий стихийных бедствий и адаптацию к климату.

Кроме того, переход к зеленой экономике в Таджикистане требует значительных инвестиций в развитие инфраструктуры и производство зеленой энергии из возобновляемых источников. Поэтому Республика Таджикистан выражает готовность к эффективному сотрудничеству с партнерами по развитию.

В целом стратегия “зеленой экономики” является частью всеобъемлющего стремления к трансформации экономики и общества, направленного на более широкую цифровизацию, интенсивную индустриализацию, применение инновационных технологий и развитие человеческого потенциала, а также обеспечение устойчивого и качественного развития национальной экономики.

Определении основных направлений устойчивого развития общества [6] по регулированию природного баланса парниковых газов, адаптации к процессу изменения климата, перехода к зеленой экономике и обеспечения поддержания устойчивости природных ландшафтов, формирования ресурсов биологического разнообразия, устойчивого управления экологической безопасностью, а также создания благоприятных условий для устойчивого этапа перехода к зеленой экономике считается приоритетным и в республике расширен масштаб исследований и применения инноваций.

Таким образом, разработка и реализация указанных направлений создает основу для перехода к «зелёной» экономики и обеспечения устойчивого развития Таджикистан на период до 2037 года.

Литература

1. Гиззатуллин Р.Ю., Ягафаров Р.М. Аристотель как классик античной философии// News of Science and Education. 2018. Т. 6. № 2. -С. 62-64.
2. Гловели Г.Д. Меркантилизм, мир-системная гегемония и протоанализ национальной конкурентоспособности Журнал Новой экономической ассоциации. 2021. № 3 (51). -С. 163-194.
3. Давыдова Т.Е., Попова А.И., Распопова А.Е. Зеленая экономика в контексте глобального устойчивого развития// Экономинфо. 2020. Т. 17. № 1. -С. 49-54.
4. Джагиева Е.С. «Зеленая» экономика как новый тип экономического развития// В сборнике: Дни студенческой науки. Сборник материалов 47-й научной конференции обучающихся СамГУПС. 2020. -С. 18-20.
5. Дубянский А.Н., Благих И.А. История экономических учений. Учебник.- Москва, 2019. Сер. 58 Бакалавр. Академический курс (1-е изд.) - 611 с.
6. Постановление Правительства Республики Таджикистан «О Национальной программе «Зеленая страна» Республики Таджикистан на 2023-2027 годы» от 29 ноября 2023 года № 544.
7. Стратегия развития «зеленой экономики» в Республике Таджикистан на 2023-2037 годы утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 сентября 2022 года №482.
8. <https://mbi74.ru/metodinfo/kopilka-metodista/neobychnyj-kalendar/4070-green-light-simvol>.
9. <https://journal.sovcombank.ru/esg/chto-takoe-zelenaya-ekonomika>

МУНДАРИҶА

Қодирзода Д.Б., Гулзода Ф.М. МОДЕЛСОЗИИ СЕНАРИЯҲОИ РУШДИ СОДИРОТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ДОИРАИ УЗВИЯТ ДАР СУС	5
Ҳикматов У.С., Сайфуров К.Ф., Раҳимов Р.Р. ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ МУОСИРИ ҚАРЗДИҲИИ ИПОТЕКИИ МАНЗИЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	16
Кошинова М.Р. МОҲИЯТИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ ВА АУДИТ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ БОЗОРӢ	26
Қурбонов А.К., Бобомуродов П.Ӯ. ТАЪСИРИ ОМИЛҲО БА РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ МИНТАҚА ДАР ШАРОИТИ ДИГАРГУНСОЗИИ ИҚТИСОДИӢ	35
Ашуров Ғ.Д., Шарифзода Ф.Ҳ. РУШДИ УСТУВОРИ НИЗОМИ ҲИФЗИ ИҚТИМОИИ УҲДАДОРОН ВА ХИЗМАТЧИӢНИ ҲАРБӢ ҲАМЧУН КАФИЛИ МЕҲНАТИ ШОИСТАИ ШАҲРВАНДОНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	43
Муслихова Т.Т. МЕХАНИЗМҲОИ АРЗӢБИИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ РАҚОБАТПАЗИРИИ СУБЪЕКТҲОИ ИҚТИСОДӢ ДАР ШАРОИТИ НАВИ ХОҶАГИДОРӢ	50
Мирзоев С.С., Холов Р.Ш. ТАҲЛИЛИ ОМИЛИИ ТАВАРРУМ МУВОФИҚИ МОДЕЛИ МОНЕТАРӢ	56
Исвализода С.Ҷ., Темиров У.А. ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАЪМИНИ НЕКУАҲВОЛИИ АҲОЛИИ МИНТАҚА	62
Давлатзода Б.Р. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ НИЗОМИ ҚАРЗДИҲӢ ДАР СОҲАИ КИШОВАРЗӢ	70
Исматов А.Ҳ. ОМУЗИШИ АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА ТАҶРИБАВИИ ҶАҲОНИӢН ОИД БА ТАВОЗУНИ БАЙНИСОҲАВӢ ҲАМЧУН МОДЕЛИ МАКРОИҚТИСОДӢ	81
Абдурахмонова М.З. ТАҲЛИЛИ МОДЕЛҲОИ ХОРИЧИИ РАВАНДИ БАҲИСОБГИРИЮ ТАҲЛИЛӢ ВА НАЗОРАТИИ СУҒУРТАИ ИҚТИМОӢ ВА НАҒАҚА	91
Попов Н.А., Иматчоев З.Х. ХАВФҲО ВА ТАҲДИДҲО БА АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ ДАР ИҚТИСОДИӢТИ РАҚАМӢ	99
Аламишоева М.М. РАҚАМИКУНОНИИ СОҲАИ ЭНЕРГЕТИКАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	111
Воҳидов У.М., Файзуллоев Б.С. МАЪМУРИКУНОНИИ АНДОЗ АСОСИ ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ АНДОЗБАНДИИ СОҶИБКОРИИ ХУРДУ МИӢНА	124
Гулаҳмадзода З.А. ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ ПРИНСИПИ МЕТОДОЛОГИИ ТАНЗИМИ АНДОЗИИ ИҚТИСОДИӢ	136
Муминов А.Б. ҶАБҲАҲОИ НАЗАРИЯВИИ АРЗӢБИИ РЕЙТИНГИ ТАШКИЛОТИ СУҒУРТА	146
Ҳамидов А.Х. ТАҲАВВУЛОТИ ТАСАВВУРОТИ НАЗАРИЯВӢ ДАР БОРАИ БАҲШИ ҒАЙРИРАСМӢ	154
Ҷумаев А.Қ. РУШДИ УСТУВОРИ МИНТАҚА: ИННОВАТСИЯ, АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ ВА РАҚОБАТПАЗИРӢ	165
Махшулов С.Ҷ., Қурбонов В.Н. ТАҲЛИЛИ ВАЗӢИ СИЁСАТИ ПУЛИЮ ҚАРЗӢ ВА ТАВАРРУМ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	177

Содиқов Р.Х. СУҒУРТАКУНИИ ХАВФҲОИ ХОҶАГИДОРИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТИ ПАХТАТОЗАКУНӢ	185
Сулаймонзода Ш.Ф. ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ТАШКИЛ ВА ТАШАККУЛИ БИЗНЕС-ХИЗМАТРАСОНИҲО ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ	194
Тагоева Р.Г. МУКАММАЛГАРДОНИИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ СУҒУРТАВӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	206
Алишоев Х.Ҳ. ПРИНЦИПҲОИ ФАҶОЛИЯТИ БОНКҲОИ ИСЛОМӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	216
Яқубзода М.С., Қодирзода Ш.А. ИМТИЁЗҲОИ АНДОЗӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРӢ БА ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	228
Нурализода А.Н., Ҳикматов М.Н. ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ЛОГИСТИКӢ: БАЪЗЕ АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ РУШДИ ОНҲО	235
Муслихова Т.Т. ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ ИСТЕҲСОЛӢ-ИҚТИСОДӢ ВА ТАМОЮЛҲОИ РУШДИ КИШОВАРЗИИ ВИЛОЯТИ СУҒД	245
Латипова Г.С., Нуров М.Р. ҚАРЗДИҲИИ НИЗОМИ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА МУАММОҲОИ ИҚТИСОДИИ ОН	252
Ҳамроев М.И. ЛОИҲАҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ БАЛАНДБАРДОРИИ РАҚОБАТПАЗИРИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ	263
Бобочонов Д.Р., Исматов Х.Ҳ. ВАЗӢИ ИМТИЁЗҲОИ АНДОЗ ДАР РАВАНДИ ТАТБИҚИ ИҚТИДОРИ АНДОЗИИ МИНТАҚАҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	271
Каримов Н.Я., Абдурахмонов С.А. ХАРОҶОТИ СОҲАИ СОХТМОН ВА БАҲИСОБИРИИ ОН	283
Махшулов С.Ҷ., Тоҳиров В.С. МАВҶЕИ БОНКИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ТАТБИҚИ СИЁСАТИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТ	291
Намозализода Ш.Н. БАҲОДИҲӢ ВА ТАМОЮЛҲОИ РУШДУ ИНКИШОФИ КОРХОНАҲОИ КОРКАРДИ МАҲСУЛОТИ КИШОВАРЗИИ МИНТАҚАИ КӢЛОБ	299
Аъзамова Т.Т. НАЗАРИЯ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ДАР НИЗОМИ ИҚТИСОДӢ	311
Буриев Ш.М. ТАҲЛИЛИ ТАҶРИБАИ НИЗОМИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ХУРДИ ФЕДЕРАТСИЯИ РОССИЯ ВА ИМА ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	320
Шарифзода Г.М. ХАВФИ БОНКӢ: АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	331
Давлатмамадова А.Б. МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛӢ ВА РУШДИ НИЗОМИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР	340
Қурбонзода О.Р. ИСТИФОДАИ ТАҶРИБАИ ҶУМҲУРИИ ЎЗБЕКИСТОН ДАР ТАҲИЯ ВА ТАТБИҚИ ЛОИҲАҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ	349
Ҷумаев И.Қ. ДИНАМИКАИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ МЕЪЁРИ ФОИЗИ АМАЛИЁТИ БОНКӢ ВА ТАҲЛИЛИ ТАҒЙИРӢИИ ОН	364
Раҳимзода Ф.М. ЗАМИНАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ПАЙДОИШ ВА РУШДИ БОЗОРИ МОЛИЯВӢ	375
Раҳматзода Р., Асрорзода У.С., Мариншоев М.М. НАЗАРИЯҲО, ПРИНЦИПҲО ВА ХУСУСИЯТҲОИ ИҚТИСОДИ САБЗ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	384
Асрорзода У.С., Садриддинов М.И., Қудратова Ф.Р. РУШДИ УСТУВОРИ СОҲАИ КИШВАРЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИЁТИ "САБЗ"	394
Зоирзода И.С. НАҚШИ САРМОЯИ ИНСОНӢ ДАР ИДОРАКУНИИ	402

РАВАНДҶОИ ҶАҲОНИШАВӢ	
<i>Иброҳимзода И.Р., Раҳматзода Р., Садрӣддинов М.И.</i> САМАРАНОК ИСТИФОДАБАРИИ ЗАХИРАҶОИ ОБИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ГУЗАРИШ БА ИҚТИСОДИ “САБЗ”	411
<i>Асрорзода У.С., Садрӣддинов М.И., Қудратова Ф.Р.</i> ҶАНБАҶОИ ИНСТИТУТСИОНАЛИИ АМАЛИГАРДОНИИ СТРАТЕГИЯИ РУШДИ ИҚТИСОДИ “САБЗ” ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	427
<i>Раҷабов Р.К., Раҳматзода Р., Иброҳимзода И.Р.</i> ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ХИЗМАТРАСОНИҶОИ ГУМРУКӢ ДАР ШАРОИТИ ГУЗАРИШИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БА ИҚТИСОДИ “САБЗ”	435

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Кодирзода Д.Б., Гулзода Ф.М.</i> МОДЕЛИРОВАНИЕ СЦЕНАРИЕВ РАЗВИТИЯ ЭКСПОРТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УСЛОВИЯХ ЧЛЕНСТВА В ВТО	5
<i>Хикматов У.С., Сайфуров К.Ф., Рахимов Р.Р.</i> АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ИПОТЕЧНОГО ЖИЛИЩНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	16
<i>Кошинова М.Р.</i> СУЩНОСТЬ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И АУДИТА В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ	26
<i>Курбонов А.К., Бобомуродов П.У.</i> ВЛИЯНИЕ ФАКТОРОВ НА ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ	35
<i>Аиуоров Г.Д., Шарифзода Ф.Х.</i> УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ВОЕННООБЯЗАННЫХ И ВОЕННОСЛУЖАЩИХ КАК ГАРАНТ ДОСТОЙНОГО ТРУДА ДЛЯ ГРАЖДАН РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	43
<i>Муслихова Т.Т.</i> МЕХАНИЗМЫ ОЦЕНКИ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СУБЪЕКТОВ В НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ	50
<i>Мирзоев С.С., Холов Р.Ш.</i> ФАКТОРНЫЙ АНАЛИЗ ИНФЛЯЦИИ В СООТВЕТСТВИИ С МОНЕТАРНОЙ МОДЕЛЬЮ	56
<i>Исвализода С.Дж., Темиров У.А.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ РЕГИОНА	62
<i>Давлатзода Б.Р.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ КРЕДИТОВАНИЯ В СФЕРЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА	70
<i>Исмаилов А.Х.</i> ИЗУЧЕНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ОСНОВ МИРОВОГО МЕЖПРОМЫШЛЕННОГО БАЛАНСА КАК МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ	81
<i>Абдурахмонова М.З.</i> АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНЫХ МОДЕЛЕЙ УЧЕТНО-АНАЛИТИЧЕСКОГО И КОНТРОЛЬНОГО ПРОЦЕССА ПО СОЦИАЛЬНОМУ СТРАХОВАНИЮ И ПЕНСИЯМ	91
<i>Попов Н.А., Иматчиев З.Х.</i> РИСКИ И УГРОЗЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ	99
<i>Аламишоева М.М.</i> ЦИФРОВИЗАЦИЯ ЭНЕРГЕТИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	111

Вохидов У.М., Файзуллоев Б.С. НАЛОГОВОЕ АДМИНИСТРИРОВАНИЕ – ОСНОВА РЕГУЛИРОВАНИЯ НАЛОГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА	124
Гулахмадзода З.А. ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО ПРИНЦИПА НАЛОГОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ	136
Муминов А.Б. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕЙТИНГОВОЙ ОЦЕНКИ СТРАХОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ	146
Хамидов А.Х. ЭВОЛЮЦИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О НЕФОРМАЛЬНОМ СЕКТОРЕ	154
Джумаев А.К. УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА: ИННОВАЦИИ, ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ	165
Махиулов С.Дж., Курбанов В.Н. АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ И ИНФЛЯЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	177
Содилов Р.Х. СТРАХОВАНИЕ ХОЗЯЙСТВЕННЫХ РИСКОВ ПРЕДПРИЯТИЙ ХЛОПКООЧИСТИТЕЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ	185
Сулаймонзода Ш.Ф. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПО ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЮ БИЗНЕС-УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ	194
Тагоева Р.Г. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СТРАХОВЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	206
Алишоев Х.Х. ПРИНЦИПЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИСЛАМСКИХ БАНКОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	216
Якубзода М.С., Кодирзода Ш.А. НАЛОГОВЫЕ ЛЬГОТЫ КАК СРЕДСТВО ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКУ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	228
Нураллизода А.Н., Хикматов М.Н. ЛОГИСТИЧЕСКИЕ УСЛУГИ: НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИХ РАЗВИТИЯ	235
Муслихова Т.Т. АНАЛИЗ ПРОИЗВОДСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ И ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ	245
Латинова Г.С., Нуров М.Р. КРЕДИТОВАНИЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ЕЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ	252
Хамроев М.И. ИННОВАЦИОННЫЕ ПРОЕКТЫ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ	263
Бабаджанов Д.Р., Исмаилов Х.Х. СОСТОЯНИЕ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ В ПРОЦЕССЕ РЕАЛИЗАЦИИ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	271
Каримов Н.Я., Абдурахмонов С.А. УЧЕТ ЗАТРАТ В СТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛИ	283
Махиулов С.Дж., Тохиров В.С. ПОЗИЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО БАНКА ТАДЖИКИСТАНА В РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ	291
Намозализода Ш.Н. ОЦЕНКА И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ПО ПЕРЕРАБОТКЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ В КУЛЯБСКОЙ ОБЛАСТИ	299
Аъзамова Т.Т. ТЕОРИЯ И ХАРАКТЕРИСТИКА БАНКОВСКИХ УСЛУГ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ	311
Буриев Ш.М. АНАЛИЗ ОПЫТА МИКРОФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И США В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	320
Шарифзода Г.М. БАНКОВСКИЙ РИСК: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЕГО УПРАВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	331

<i>Давлатмамадова А.Б.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ	340
<i>Курбонзода О.Р.</i> ПРИМЕНЕНИЕ ОПЫТА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В РАЗРАБОТКЕ И РЕАЛИЗАЦИИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ	349
<i>Джумаев И.К.</i> ДИНАМИКА ПРОЦЕНТНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ БАНКОВСКИХ ОПЕРАЦИЙ И АНАЛИЗ ЕЕ ИЗМЕНЕНИЙ	364
<i>Рахимзода Ф.М.</i> ПРЕДПОСЫЛКИ ПОЯВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОГО РЫНКА	375
<i>Рахматзода Р., Асрорзода У.С., Мариншоев М.М.</i> ТЕОРИИ, ПРИНЦИПЫ И ОСОБЕННОСТИ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	384
<i>Асрорзода У.С., Садриддинов М.И., Кудратова Ф.Р.</i> УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ СФЕРЫ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УСЛОВИЯХ "ЗЕЛЕННОЙ" ЭКОНОМИКИ	394
<i>Зоирзода И.С.</i> РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УПРАВЛЕНИИ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ	402
<i>Иброхимзода И.Р., Рахматзода Р., Садриддинов М.И.</i> ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ТАДЖИКИСТАНА В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА К "ЗЕЛЕННОЙ" ЭКОНОМИКЕ	411
<i>Асрорзода У.С., Садриддинов М.И., Кудратова Ф.Р.</i> ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ "ЗЕЛЁНОЙ" ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	427
<i>Раджабов Р.К., Рахматзода Р., Иброхимзода И.Р.</i> ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ТАМОЖЕННЫХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН К «ЗЕЛЁНОЙ» ЭКОНОМИКЕ	435

THE CONTENTS

<i>Kodirzoda D.B., Gulzoda F.M.</i> MODELING SCENARIOS FOR EXPORT DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN UNDER WTO MEMBERSHIP	5
<i>Hikmatov U.S., Sayfurov K.F., Rahimov R.R.</i> ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION OF HOUSING MORTGAGE LENDING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	16
<i>Koshonova M.R.</i> THE ESSENCE OF ACCOUNTING AND AUDITING IN A MARKET ECONOMY	26
<i>Kurbanov A.K., Bobomurodov P.U.</i> INFLUENCE OF FACTORS ON INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE REGION IN CONDITIONS OF ECONOMY MODERNIZATION	35
<i>Ashurov G.D., Sharifzoda F.H.</i> SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM FOR MILITARY PERSONNEL AND MILITARY PERSONNEL AS A GUARANTOR OF DECENT WORK FOR CITIZENS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	43
<i>Muslikhova T.T.</i> MECHANISMS FOR ASSESSING INDICATORS OF COMPETITIVENESS OF ECONOMIC ENTITIES IN NEW ECONOMIC CONDITIONS	50

<i>Mirzoev S.S., Kholov R.Sh.</i> FACTOR ANALYSIS OF INFLATION IN ACCORDANCE WITH THE MONETARY MODEL	56
<i>Isvalizoda S.J., Temirov U.A.</i> THEORETICAL ASPECTS OF ENSURING THE WELFARE OF THE REGIONAL POPULATION	62
<i>Davlatzoda B.R.</i> THEORETICAL BASIS OF ORGANIZATION OF STATE REGULATION OF AGRICULTURAL LENDING	70
<i>Ismatov A.H.</i> INVESTIGATION THE THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF INTER-BRANCH BALANCE IN COUNTRIES AS A MACROECONOMIC MODEL	81
<i>Abdurahmonova M.Z.</i> ANALYSIS OF FOREIGN MODELS OF ACCOUNTING-ANALYTICAL AND CONTROLLING PROCESS FOR SOCIAL INSURANCE AND PENSIONS	91
<i>Popov N.A., Imatchoev Z.Kh.</i> RISKS AND THREATS TO ECONOMIC SECURITY IN THE DIGITAL ECONOMY	99
<i>Alamshoeva M.M.</i> DIGITALIZATION OF THE ENERGY SECTOR OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	111
<i>Vohidov U.M., Fayzulloev B.S.</i> TAX ADMINISTRATION IS THE BASIS FOR REGULATING TAX RELATIONS OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES	124
<i>Gulakhmadzoda Z.A.</i> SPECIFIC FEATURES OF THE METHODOLOGICAL PRINCIPLE OF TAX REGULATION OF THE ECONOMY	136
<i>Muminov A.B.</i> THEORETICAL ASPECTS OF RATING ASSESSMENT OF AN INSURANCE ORGANIZATION	146
<i>Khamidov A.Kh.</i> EVOLUTION OF THEORETICAL VIEWS ABOUT THE INFORMAL SECTOR	154
<i>Jumaev A.K.</i> SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGION: INNOVATION, ECONOMIC SECURITY AND COMPETITIVENESS	165
<i>Makhshulov S.J., Kurbonov V.N.</i> ANALYSIS OF THE STATE OF MONETARY POLICY AND INFLATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	177
<i>Sodikov R.H.</i> INSURANCE OF ECONOMIC RISKS OF COTTON GINING INDUSTRY ENTERPRISES	185
<i>Sulaymonzoda Sh.F.</i> FOREIGN EXPERIENCE IN ORGANIZING AND DEVELOPING BUSINESS SERVICES IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY	194
<i>Tagoeva R.G.</i> IMPROVING INSURANCE SERVICES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	206
<i>Alishoev Kh.H.</i> PRINCIPLES OF ACTIVITIES OF ISLAMIC BANKS IN MODERN CONDITIONS	216
<i>Yaqubzoda M.S., Qodirzoda Sh.A.</i> TAX BENEFITS AS A MEANS OF ATTRACTING INVESTMENT TO THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	228
<i>Nuralizoda A.N., Hikmatov M.N.</i> LOGISTICS SERVICES: SOME THEORETICAL FOUNDATIONS OF THEIR DEVELOPMENT	235
<i>Muslikhova T.T.</i> ANALYSIS OF THE PRODUCTION AND ECONOMIC SITUATION AND TRENDS OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN THE SOGD REGION	245
<i>Latipova G.S., Nurov M.R.</i> LENDING TO THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ITS ECONOMIC PROBLEMS	252
<i>Hamroev M.I.</i> INNOVATION PROJECTS AS A FACTOR OF INCREASING COMPETITIVENESS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES	263
<i>Bobojonov D.R., Ismatov Kh.H.</i> STATE OF TAX INCENTIVES IN THE PROCESS OF REALIZATION OF TAX POTENTIAL OF THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	271

<i>Karimov N.Y., Abdurakhmonov S.A.</i> COST ACCOUNTING IN THE CONSTRUCTION INDUSTRY	283
<i>Makhshulov S. J., Tokhirov V.S.</i> POSITION OF THE NATIONAL BANK OF TAJIKISTAN IN THE IMPLEMENTATION OF THE STATE ECONOMIC POLICY	291
<i>Namozalizoda Sh.N.</i> ASSESSMENT AND TRENDS OF DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF ENTERPRISES FOR PROCESSING AGRICULTURAL PRODUCTS IN THE KULOB REGION	299
<i>Azamova T.T.</i> THEORY AND CHARACTERISTICS OF BANKING SERVICES IN THE ECONOMIC SYSTEM	311
<i>Buriev Sh.M.</i> ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF THE MICROFINANCE SYSTEM OF THE RUSSIAN FEDERATION AND THE USA IN MODERN CONDITIONS	310
<i>Sharifzoda G.M.</i> BANKING RISK: THE ORETICAL FOUNDATIONS OF ITS MANAGEMENT UNDER MODERN CONDITIONS	331
<i>Davlatmamadova A.B.</i> THE ORETICAL ISSUES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM IN MARKET CONDITIONS	340
<i>Kurbonzoda O.R.</i> USING EXPERIENCE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN IMPLEMENTATION OF INVESTMENT PROJECTS	349
<i>Jumaev I.Q.</i> DYNAMICS OF PERCENTAGE INDICATORS OF BANKING OPERATIONS AND ANALYSIS OF ITS CHANGES	364
<i>Rahimzoda F.M.</i> PREREQUISITES FOR THE APPEARANCE AND DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL MARKET	375
<i>Rakhmatzoda R., Asrorzoda U.S., Marinshoev M.M.</i> THEORIES, PRINCIPLES AND CHARACTERISTICS OF GREEN ECONOMY IN MODERN CONDITIONS	384
<i>Asrorzoda U.S., Sadriddinov M.I., Kudratova F.R.</i> SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN A GREEN ECONOMY	394
<i>Zoirzoda I.S.</i> THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN THE MANAGEMENT OF GLOBALIZATION PROCESSES	402
<i>Ibrokhimzoda I.R., Rakhmatzoda R., Sadriddinov M.I.</i> EFFICIENT USE OF WATER RESOURCES OF TAJIKISTAN IN THE CONTEXT OF TRANSITION TO “A GREEN” ECONOMY	411
<i>Asrorzoda U.S., Sadriddinov M.I., Kudratova F.R.</i> INTITUTIONAL ASPECTS OF IMPLEMENTATION OF THE GREEN ECONOMY DEVELOPMENT STRATEGY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	427
<i>Radjabov R.K., Rakhmatzoda R., Ibrohimzoda I.R.</i> FORMATION AND DEVELOPMENT OF CUSTOMS SERVICES IN THE CONDITIONS OF THE TRANSITION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN TO A "GREEN" ECONOMY	435

Ба таваҷҷуҳи муаллифон!

Дар маҷаллаи илмию амалии «Паёми молия ва иқтисод» мақолаҳое, ки натиҷаҳои тадқиқоти илмию амалии соҳаҳои иқтисодию молияро дар бар мегиранд, чоп мешаванд.

Мақолаҳо дар давоми сол қабул карда мешаванд. Маводе, ки дар нашрияҳои дигар чоп шудаанд ва ё дар арафаи чопанд, қабул карда намешаванд.

Мақолаҳои пешниҳодшаванда бояд ҷавобгӯи чунин талабот бошанд:

1. Ҳаҷми мақола якҷоя бо расм, нақша, рӯйхати адабиёт ва матни аннотатсия ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд аз 12 саҳифаи компютерӣ кам набошад.

2. Мақолаҳо дар шакли электронӣ ва дар шакли чопӣ (1 нусха) пешниҳод карда шаванд.

3. Мақолаҳо паз аз гузаронидани барномаи «Антиплагиат» бо пешниҳоди маълумотнома қабул карда мешаванд.

4. Мақолаҳо дар системаи Microsoft Word бо чунин тарз: мақолаҳои тоҷикӣ бо гарнитурои Times New Roman Tj, русӣ бо гарнитурои Times New Roman андозаи ҳуруфи матни асосӣ – 14, рӯйхати адабиёт – 12, фосилаи байни сатрҳо – 1 см, сархат аз гӯшаи чапи ҷараҳ бо андозаи – 1,25 см, фосилаҳо аз боло – 3 см, аз поён – 2,5 см, аз чап – 3 см, аз рост – 2 см пешниҳод шуда, ҳамаи саҳифаҳо рақамгузорӣ карда шаванд.

5. Дар саҳифаи аввали мақола УДК, номи мақола, ному насаб ва маълумот дар бораи муаллиф (муаллифон) ва ташкилот ё муассиса, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон нишон дода мешаванд.

6. Мақола бо аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (курсив, андозаи 12) оғоз гардида, бояд муҳтавои асосии мақоларо амиқ дар бар гирад ва дар шакли алоҳида ба нашр мувофиқ бошад (на камтар аз 10 сатр). **Калидвожаҳо** тасвири кӯтоҳи мундариҷаи маводи илмӣ буда, дар бораи мавзӯ ва сохтори он маълумоти умумӣ медиҳанд ва аз 8 то 10 калима ва ё ифодаро дар бар гирифта, бо вергул ҷудо карда мешаванд.

7. Маълумот дар бораи муаллиф (бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) бояд инҳоро дар бар гирад: ному насаби пурраи муаллиф (он), дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷойи кор, суроға, телефон ва E-mail (шрифти курсив 12)

8. Иқтибосҳо дар дохили қавсҳои чоркунҷа, ба мисли [1, с. 24] нишон дода мешаванд. Рӯйхати адабиёт (аз 8 - 10 номгӯӣ кам набошад) дар охири мақола бо нишон додани ҳаҷми умумии саҳифаҳои сарчашма аз рӯи алфавит бо зерсарлавҳаи «Адабиёт» (Литература) оварда мешавад. Адабиёти истифодашуда қатъиян бо риояи ҳамаи меъёр ва қоидаҳои тартиби библиографӣ таҳия мегардад.

9. Ҷадвал, расм, диаграммаҳои дар мақола истифодашуда бояд қатъиян аз рӯи талаботи муқарраргардида нишон дода шуда, рақам ва номгузорӣ карда шаванд.

10. Мақолаҳои илмӣ пешниҳодшаванда бояд хулосаи қисқина ва таҳрири мусбӣ аз ҷониби аъзои ҳайати таҳририяи маҷалла барои имкони чопи мақола дошта бошанд.

11. Матни мақола бояд саҳеҳу мукамал ва дар шакли ниҳойи пешниҳод гардад.

12. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаҳои илмиро ихтисор ва таҳрир намояд. Мақолаҳое, ки ба талаботи мазкур ҷавобгӯ нестанд, қабул карда намешаванд.

К сведению авторов

В научно-практическом журнале «Финансово-экономический Вестник» печатаются статьи, содержащие результаты научно-практических исследований по экономическим наукам.

Статьи принимаются в течение года.

Представление в журнал работ, ранее опубликованных или принятых к печати в других изданиях, не допускается.

При направлении статьи в редколлегию авторам необходимо соблюдать следующие правила:

1. Размер статьи должен состоять из 12 страниц компьютерного набора, включая текст, таблицы, рисунки, библиографию и тексты аннотаций на таджикском, русском и английском языках.

2. Материалы предоставляются на электронном носителе и в распечатанном виде (1 экземпляр).

3. Научная статья принимается с предоставлением справки о прохождении через программу «Антиплагиат».

4. Статья должна быть подготовлена в системе Microsoft Word. Рукопись должна быть отпечатана на компьютере (гарнитура Times New Roman Tj), размер шрифта основного текста – 14, списка литературы – 12, интервал 1, абзацный отступ – 1,25. Размер полей: сверху – 3 см, снизу – 2,5 см, слева – 3 см, справа – 2 см. Все страницы статьи должны быть пронумерованы.

5. Титульная страница должна содержать: УДК, название статьи (шрифт прописной 14), фамилию и инициалы автора (авторов), учреждение или организация (полностью) на трех языках.

6. Статья начинается с аннотации и ключевых слов (шрифт строчный 12, курсив) на том языке, на котором написана статья и продолжить аннотациями на другом языке (таджикском или русском) и английском языках. Аннотация должна ясно излагать основное содержание статьи и быть пригодной к публикации отдельно от статьи (не менее 10 строк). **Ключевые слова** должны обеспечить наиболее полное раскрытие содержания статьи, является кратким изложением содержания научного произведения, дающим обобщенное представление о его теме и структуре, оформляются через запятую (8-10 слов).

7. Сведения об авторе должны содержать: фамилию и инициалы (полностью) автора (авторов), его ученую степень, звание, должность, место работы и контактную информацию (почтовый адрес, телефон, E-mail) (шрифт строчный 12, курсив) на таджикском, русском и английском языках.

8. Ссылки на цитируемую литературу даются в квадратных скобках, например, - [1, с. 24]. Список литературы (не менее 10 наименований) приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника в алфавитном порядке под заголовком «Литература» (шрифт строчный 12). Используемые источники производятся строго с соблюдением всех норм и правил оформления библиографии.

9. Используемые в статье таблицы, рисунки, диаграммы должны быть оформлены строго по установленным стандартам.

10. Научная статья, представленная в редакцию журнала, должна иметь экспертное заключение и отзыв специалистов о возможности опубликования.

11. Текст статьи должен являться окончательным и быть тщательно выверен и исправлен.

12. Редколлегия оставляет за собой право отбирать материал, производить сокращения и редакционные изменения статьи.

13. Статьи, не отвечающие настоящим требованиям, не принимаются.

Котиби масъул: Сафарзода Ф.Х.
Муҳаррирон: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Ҳакимова Р.Н., Ҷобиров Н.
ДДМИТ, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, бинои 4
Сомонаи маҷалла: www.vestnik.tgfeu.tj
Сомонаи ДДМИТ: www.tgfeu.tj

Ответственный редактор: Сафарзода Ф.Х.
Редакторы: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Хакимова Р.Н., Джобиров Н.
ТГФЭУ, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14, 4-й корпус
Сайт журнала: www.vestnik.tgfeu.tj
Сайт ТГФЭУ: www.tgfeu.tj

Responsible editor: Safarzoda F. Kh.
Editors: Abdulloeva M.N., Umarova B.Kh., Khakimova R.N., Jobirov N.M.
TSUFE, Dushanbe city, Nakhimov street 64/14, Building 4.
Webpage journal: www.vestnik.tgfeu.tj
Webpage: www.tgfeu.tj

Тарҳ ва дизайни Ҷ. Худойбердиев
Ба чоп супорида шуд 21.12.2023.
Формати 60x84 1/8. Когази офсетӣ.
Ҳуруфи адабӣ. Чопи RISOGRAPH.
Ҳаҷм 28,3 ҷ. ч.. Теъдод 60 нусха.
Дар матбааи ДДМИТ чоп шудааст

Верстка и дизайн Дж. Худойбердиев
Сдано в набор 21.12.2023.
Формат 60x84 1/8. Бумага офсетная.
Гарнитура литературная. Печать RISOGRAPH.
Объём 28,3 усл. печ.л. Тираж 60 экз.
Отпечатано в типографии ТГФЭУ

Layout and design J. Khudoyberdiev
Signed to print on 21/12/2023
Format 60x84 1/16. Offset paper.
The garniture is literary. Print RISOGRAPH.
The volume of 28,3 conv. b.p. Circulation 60 copies.
Printed in the printing house of TSUFE